Тематски зборник научних радова од међународног значаја

ЛИЧНОСТ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ – ИДЕНТИТЕТ, ХЕТЕРОНОМИЈА И НАСИЉЕ – СЛУЧАЈ КОСОВО И МЕТОХИЈА

ЛИЧНОСТ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ – ИДЕНТИТЕТ, ХЕТЕРОНОМИЈА И НАСИЉЕ – СЛУЧАЈ КОСОВО И МЕТОХИЈА

(Тематски зборник научних радова од међународног значаја)

Издавач

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Академија за националну безбедност, Београд

КФУ В. И. Вернадски, Симферопољ, Руска Федерација

За издавача

Др Марија Јефтимијевић Михајловић

Главни и одговорни уредник издавачке делатности

Др Марија Јефтимијевић Михајловић

Заменик главног и одговорног уредника издавачке делатности

Проф. др Драган Симеуновић, академик

Уредили и приредили

Др Ивана Раловић, научни сарадник

Др Соња Шљивић, научни сарадник

Научни савет публикације

Др Марија Јефтимијевић Михајловић, виши научни сарадник,
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Проф. др Драган Симеуновић, редовни професор,
Академија за националну безбедност, Београд

Др Јасмина Ахметагић, научни саветник,
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Др Весна Зарковић, научни саветник,
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

Др Предраг Терзић, виши научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд

Проф. др Юрченко Сергей Васильевич, КФУ В. И. Вернадски,
Симферопољ, Руска Федерација

Проф. др Татјана Сењушкина, КФУ В. И. Вернадски,
Симферопољ, Руска Федерација

Лектура и коректура

Муниба Дрековић, др Тамара Љујић, Зорана Ћупић,
Урош Ђурковић, Јована Јовановић и Маша Петровић

Превод на енглески језик

Ана Микша

Компјутерска обрада

Миодраг Панић

Дизајн корице

Сенка Влаховић

Штампа

Graficolor DOO, Краљево

Фотографија на корици

Јован Стојан, Црква Светог Илије у Подујеву, Косово и Метохија, Србија

Тираж 150

ISBN 978-86-82736-15-8

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
Академија за националну безбедност, Београд
КФУ В. И. Вернадски, Симферопољ, Руска Федерација

Тематски зборник научних радова
од међународног значаја

ЛИЧНОСТ У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ – ИДЕНТИТЕТ, ХЕТЕРОНОМИЈА И НАСИЉЕ – СЛУЧАЈ КОСОВО И МЕТОХИЈА

Лепосавић, 2025.

Рецензенти

Проф. др Милош Ковачевић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
Проф. др Жолт Лазар, редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
Проф. др Милан Милошевић, редовни професор, Факултет за пословне студије и право, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Београд
Проф. др Александар Иванов, редовни професор, Универзитет „Св. Климент Охридски“, Факултет за безбедност, Битољ
Проф. др Владимир Вековић, редовни професор, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Правни факултет
Проф. др Полона Шпрајц, редовни професор, Факултет Организационих наука, Универзитет у Марибору, Крањ
Проф. др Драгана Радовановић, редовни професор, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет
Prof. dr Višeslav Simić, redovni profesor, Instituto Tecnológico y de Estudios Superiores de Monterrey (ITESM), Mexico
Проф. др Махмут Челик, редовни професор, Универзитет „Гоце Делчев“, Филолошки факултет, Македонија
Проф. др Милош Шолаја, редовни професор, Универзитет у Бања Луци, Факултет политичких наука, Бања Лука
Проф. др Милијанка Ратковић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за спорт, Београд
Проф. др Милојица Шутовић, редовни професор, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет
Проф. др Бошко Сувајџић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
Проф. др Александра Костић Тмушић, редовни професор, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет
Др Весна Зарковић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Лепосавић
David Tennant, Ph. D. Associate Professor of Writing and Literature, Community College of Rhode Island
Проф. др Татјана Ћитић, ванредни професор, Факултет друштвених наука, Београд
Проф. др Јелена Лутовац, ванредни професор, Факултет за пословне студије, Универзитет Мегатренд, Београд
Проф. др Зоран Недељковић, ванредни професор, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет
Проф. др Саша Атанасов, ванредни професор, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Правни факултет
Проф. др Милош Марсенић, ванредни професор, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет
Проф. др Јован Шарац, ванредни професор, Факултет за пословне студије и право, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Београд
Проф. др Андрија Блануша, ванредни професор, Факултет друштвених наука, Београд

Проф. др Мирјана Бојанић Ћирковић, ванредни професор, Филозофски факултет у Нишу, Ниш
Др Мирјана Бечејски, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Лепосавић
Др Предраг Терзић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд
Др Далибор Велојић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Лепосавић
Др Радослав Балтезаревић, виши научни сарадник, Институт за међународну политику и привреду, Београд
Vincenzo Auriemma, Ph. D, postdoctoral researcher, University of Salerno, Italy
Др Бојан Шево, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Лепосавић
Др Јасмина Кнежевић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Лепосавић
Доц. др Маријана Зимоњић, доцент, Факултет за цивилно ваздухопловство, Универзитет Мегатренд, Београд
Др Борис Бурсаћ, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Лепосавић
Доц. др Марко Томић, доцент, Универзитет Привредна академија Брчко дистрикта, БиХ
Др Јасмина Арсенијевић, научни сарадник, Висока струковна школа за образовање васпитача Кикинда
Доц. др Александар М. Савић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет
Доц. др Драгана Бедов, доцент, Универзитет Едуконс, Учитељски факултет, Сремска Каменица
Dr. Batya Brutin, Head of the Holocaust Department at the Rupin College, Israel
Др Сибин Братина, асистент, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет
Др Стефан Јеротић, научни сарадник, Клиника за психијатрију, Универзитетски клинички центар Србије

Сав садржај овог зборника је објављен под лиценцом CC-BY. 

Објављивање овог зборника суфинансирало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ 15–18

ПЛЕНАРНА ИЗЛАГАЊА

Драган М. Симеуновић, *Косовски мит као део и чувар српског духовног идентитета* 21

Гидеон М. Грајф, Никола А. Марковић, *Анте Павелић као архетип тиранина: личност, хетерономија и механизми идеолошког насиља* 35

Алексиос П. Панагопулос, *Дефиниција казне у закону и криза правног идентитета:* "Nullum crimen, nulla poena sine lege" 49

Јасмина М. Ахметагић, *Појам личности и феномен религиозности на примеру „Оца Сергија" Л. Н. Толстоја* 67

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Наташа М. Сарафова, *Ауторов естетски одјек и сенка насиља: лик Оскара Вајлда у одразу протагонисте романа* Слика Доријана Греја 83

Али Калил, *Беневолентна снага: како образовање доприноси националном исцељењу у време кризе* 99

Ана М. Мумовић, *Православна духовност и/или етика и естетика тријптиха о Светопољу (Прилог тумачењу поезије и поетике Александра Деспотовића)* 113

Ивана М. Раловић, *Хандке као огледало историјских (не)прилика* 131

Соња Р. Шљивић, Уста пуна земље*: о границама сопства и другости* 149

Тамара М. Љујић, *Личност као бојно поље: интернализација логора у драмама Ђорђа Лебовића* 171

Зорана З. Ћупић, *„Космет – чувари и сецесионисти" – границе језичког и идентитетског приступа другоме у делу* Двадесет српских подела *Душана Ковачевића* 187

Урош З. Ђурковић, Променити наслов, Аларм *и* Свакодневно убијање живота*: прилог проучавању савремене српске поезије на Косову и Метохији* 203

Јована С. Јовановић, *Дијалектолошка истраживања као огледало идентитета – Синтаксичка проучавања доњоситничких говора* 219

Маша Љ. Петровић, *Насилничке личности као главни јунаци прозних остварења у* Антологији српске прозе Косова и Метохије 1945–2000 239

ПРАВО И ПОЛИТИКОЛОГИЈА

Срђан М. Перишић, *Биополитичко друштво контроле и постиндивидуа* 257

Предраг Д. Павлићевић, *Геополитика и лидерство* 273

Ратомир Д. Антоновић, Светослав П. Мишев, *Лични ауторитет лидера као извор силе у политици и међународним односима* 289

Божидар Л. Форца, *Субјективне слабости лидера као објективан проблем следбеника и управљања организацијом* 305

Али Салехи Кахризсанги, Данијел М. Пановић, *Личност верског и политичког вође у исламској револуцији 1979. године* 323

Драгана М. Ћорић, Растислав М. Стојсављевић, *Српски идентитет на Косову и Метохији – између географских и правних законитости* 339

Марина Д. Мијатовић, *Идентитет и насиље: личност жене на Косову и Метохији у савременом друштву* 355

Александра Љ. Митровић, *Очување колективног сећања и однос друштва према баштини – култура, историја и идентитет српског народа на Косову и Метохији* 373

Војислав С. Тодоровић, Слободан Љ. Петровић, Ратко Љ. Љубојевић, *Косово и Метохија између идентитета и геополитике: од НАТО агресије до савремених медијских и политичких наратива* 387

Кристина Д. Дуканац, *Подстицање исламистичког екстремизма код појединачног и колективног идентитета у Републици Србији у 21. веку, посебан осврт на простор Косова и Метохије* 409

Драган В. Живаљевић, Виолета Д. Вукчевић,
Очување личног идентитета у мултикултуралној средини Косова и Метохије 429

Стефан Н. Анђелковић, *Национализам као политичка стратегија: формирање идентитета Срба и Албанаца на Косову и Метохији* 447

Мирослава М. Глигорић, *Одржање националног идентитета код српског становништва исељаваног са Косова и Метохије* 471

Марко М. Миловић, *Егзистирање кривичног законика на Косову и Метохији – преседан на просторима протектората* 487

Мирослав Д. Стевановић, *Когнитивно ратовање у функцији подривања одбрамбеног капацитета Србије на Косову и Метохији* 503

Слободан Љ. Петровић, Момчило Д. Јокић, *Појединац у времену медијске манипулације: политички и правни изазови савременог света* 519

Александра М. Мировић Јанковић, Петар М. Матић
Личност бренда и бренд личности у процесу брендирања државе и националног идентитета 535

Јелена В. Радовић Стојановић, Невена Љ. Гаврић,
Александра Ј. Шумић, *Улога пописа у очувању српског националног идентитета на Косову и Метохији* 557

Данијел Батиста, *Идентитет и личност у дигиталном политичком дискурсу: између алгоритамске хетерономије и говора мржње* 575

ИСТОРИЈА

Војћех С. Шчепањски, *Ђорђе С. Камперелић (1853–1937) – нека размишљања о улози сведочанства појединца о судбини Срба у Старој Србији осамдесетих година XIX века* . . . 591

Милош Д. Тимотијевић, *Извештаји* Политике *о злочинима над Србима у Косовском вилајету током 1912. године до почетка Првог балканског рата* 613

Драгана Ј. Јањић, Горан М. Јанићијевић, *Мартиролошки етос српског народа на основу примера из XX столећа из визуре епископа Атанасија Јевтића* 631

Росица Жечкова Ангелова, *Личност и борба Власаки Манова (1891–?) за национални идентитет* 653

Драгољуб Г. Мандић, *Интелектуалац у борби за грађанска и национална права. Студија случаја личности академика Димитрија Богдановића* 669

Слободан Ђ. Продић, Вања С. Продић, *Карактеристике личности диктатора кроз осврт на дело Артура Кронфелда* 691

ФИЛОЗОФИЈА, КУЛТУРА, СОЦИОЛОГИЈА

Љубиша Р. Митровић, Дуња З. Величковић, *О моћи и немоћи савремене науке у одгонетању мултикомплексног човековог идентитета* 711

Марио Н. Калик, *Шелерова концепција личности као критика модерне Западне цивилизације* 731

Боривоје В. Балтезаревић, *Личност и технологија у контексту трансхуманизма: мултидисциплинарни приступ савременим изазовима и перспективама индивидуалног идентитета* 753

Соња Т. Кузманчев-Станојевић, *Идентитет у неолибералном контексту: индивидуално такмичење насупрот колективној солидарности* 769

Оља М. Арсенијевић, Ненад Н. Перић, *Личност вође у српском пословном свету на Косову и Метохији од доба Немањића до савремених ИТ предузетника* 785

Ана З. Јевтовић, Никола Н. Дојчиновић, *Насиље и политичка моћ у добу синтетичких идентитета – „косовизација" српске културне баштине* 803

CONTENT

INTRODUCTORY SPEECH 15–18

PLENARY SESSION

Dragan M. Simeunović, *The Kosovo Myth as a Part and Guardian of Serbian Spiritual Identity* 21

Gideon M. Greif, Nikola A. Marković, *Ante Pavelić as a Tyrannical Archetype: Personality, Heteronomy, and the Mechanisms of Ideological Violence* 35

Alexios P. Panagopoulos, *The Definition of Penalty in Law and the Crisis of Legal Identity:* "Nullum Crimen, Nulla Poena Sine lege" 49

Jasmina M. Ahmetagić, *The Concept of Personality and the Phenomenon of Religiosity in the Example of "Father Sergius" by L. N. Tolstoy* 67

LANGUAGE AND LITERATURE

Natasha M. Sarafova, *The Author's Aesthetic Echo and the Shadow of Violence: Oscar Wilde's Persona Mirrored in the Protagonist of The Picture of Dorian Gray* 83

Ali Khalil, *A Benevolent Force: How Education Brings National Healing During Crises* 99

Ana M. Mumović, *Orthodox Spirituality and/or the Ethics and Aesthetics of the Svetopolje Triptych (A Contribution to the Interpretation of the Poetry and Poetics of Aleksandar Despotović)* 113

Ivana M. Ralović, *Handke as a Mirror of Historical (Mis)conditions* 131

Sonja R. Šljivić, Mouth Full of Earth*: On the Limitations of Self and Otherness* 149

Tamara M. Ljujić, *Personality as a Battlefield: Internalization of the Camp in the Plays of Đorđe Lebović* 171

Zorana Z. Ćupić, *"Kosmet – Guardians and Secessionists" – The Limits of Linguistic and Identity-Based Approaches to the Other in Dušan Kovačević's* Twenty Serbian Divisions 187

Uroš Z. Đurković, Change the Title, Alarm, The Daily Killing of Life*: Contribution to the Study of Contemporary Serbian Poetry in Kosovo and Metohija* 203

Jovana S. Jovanović, *Dialectological Research as Reflection of Identity – Syntactical Studies of Lower Sitnica Languages* 219

Maša Lj. Petrović, *Violent Personalities as Central Characters in Prose Works from the* Anthology of Serbian Prose of Kosovo and Metohija (1945–2000) 239

LAW AND POLITICAL SCIENCE

Srđan M. Perišić, *Biopolitical Society of Control and Postindividual* 257

Predrag D. Pavlićević, *Geopolitic and Leadership* 273

Ratomir D. Antonović, Svetoslav P. Mišev, *Personal Authority of Leaders as a Source of Power in Politics and International Relations* 289

Božidar L. Forca, *Subjective Weaknesses of Leaders as an Objective Problem of Followers and Organizational Management* 305

Ali Salehi Kahrizsangi, Danijel M. Panović, *The Personality of a Religious and Political Leader in the Islamic Revolution of 1979* 323

Dragana M. Ćorić, Rastislav M. Stojsavljević, *Serbian Identity Between Geographical and Legal Framework* 339

Marina D. Mijatović, *Identity and Violence: The Personality of Women in Kosovo and Metohija in Contemporary Society* 355

Aleksandra Lj. Mitrović, *Heritage and Preserving Collective Memory of Kosovo and Metohija* 373

Vojislav S. Todorović, Slobodan Lj. Petrović, Ratko Lj. Ljubojević, *Kosovo and Metohija Between Identity and Geopolitics: From NATO Aggression to Contemporary Media and Political Narratives* 387

Kristina D. Dukanac, *Islamist Extremism and Its Influence on Individual and Collective Identity in 21st-Century Serbia: A Case Study of Kosovo and Metohija* 409

Dragan V. Živaljević, Violeta D. Vukčević, *Preserving Personal Identity in the Multicultural Environment of Kosovo and Metohija* 429

Stefan N. Anđelković, *Nationalism as a Political Strategy: Forming the Identity of Serbs and Albanians in Kosovo and Metohija* 447

Miroslava M. Gligorić, *Maintenance of National Identity Among the Serbian Population Displaced from Kosovo and Metohija* 471

Marko M. Milović, *The Existence of the Criminal Code in Kosovo and Metohija – A Precedent in the Territory of the Protectorate* 487

Miroslav D. Stevanović, *Cognitive Warfare in Function of Undermining Defence Capacity of Serbia in Kosovo and Metohija* 503

Slobodan Lj. Petrović, Momčilo D. Jokić, *The Individual in the Time of Media Manipulation: Political and Legal Challenges of the Modern World* 519

Aleksandra M. Mirović Janković, Petar M. Matić, *Brand Personality and Personality Brand in the Process of State and National Identity Branding* 535

Jelena V. Radović Stojanović, Nevena Lj. Gavrić, Aleksandra J. Šumić, *The Role of the Census in Preserving Serbian National Identity in Kosovo and Metohija* 557

Daniele Battista, *Identity and Personality in Digital Political Discourse: Between Algorithmic Heteronomy and Hate Speech* 575

HISTORY

Wojciech S. Szczepański, *Djordje S. Kamperelić (1853–1937) – Some Thoughts on the Role of an Individual's Testimony About the Fate of the Serbs in Old Serbia in the 1880s* 591

Miloš D. Timotijević, *Reports Published by the Newspaper* Politika *on Crimes Committed Against Serbs in the Kosovo Vilayetin 1912, Prior to the Outbreak of the First Balkan War* 613

Dragana J. Janjić, Goran M. Janićijević, *The Martyrological Ethos of the Serbian People Based on Examples from the 20th Century from the Viewpoint of Bishop Atanasije Jevtić* 631

Rositsa Zhechkova Angelova, *The Personality and Struggle of Vlasaki Manov (1891–?) for National Identity* 653

Dragoljub G. Mandić, *Intellectual in the Fight For Civil and National Rights. Case Study of Personality of Academic Dimitrije Bogdanović* 669

Slobodan Đ. Prodić, Vanja S. Prodić, *Personality Traits of a Dictator Through a Glimpse on a Work of Arthur Kronfeld* 691

PHILOSOPHY, CULTURE, SOCIOLOGY

Ljubiša R. Mitrović, Dunja Z. Veličković, *On the Power and Weakness of Modern Science in Determining Multicomplex Human Identity* . . . 711

Mario N. Kalik, *Scheler's Conception of Personality as a Critique of Modern Western Civilization* 731

Borivoje V. Baltezarević, *Personality and Technology in the Context of Transhumanism: A Multidisciplinary Approach to Contemporary Challenges and Perspectives of Individual Identity* 753

Sonja T. Kuzmančev-Stanojević, *Identity in a Neoliberal Context: Individual Competition Versus Collective Solidarity* 769

Olja M. Arsenijević, Nenad N. Perić, *The Personality of a Leader in the Serbian Business World in Kosovo and Metohija from the Nemanjić Dynasty to Modern IT Entrepreneurs* 785

Ana Z. Jevtović, Nikola N. Dojčinović, *Violence and Political Power in the Age of Synthetic Identities – the "Kosovization" of Serbian Cultural Heritage* 803

УВОДНА РЕЧ

Поштовани учесници међународног научног скупа „Личност у савременом свету – идентитет, хетерономија и насиље – случај Косова и Метохије“, уважени домаћини, драги гости, част ми је и задовољство да вас у име једног од организатора, Института за српску културу Приштина – Лепосавић, поздравим и захвалим на томе што ћете својим учешћем, знањем и идејама обогатити садржај овог скупа и што ће резултати Ваших истраживања из различитих научних дисциплина у великој мери допринети квалитету зборника. Нашим суорганизаторима, Академији за националну безбедност из Београда и Кримском федералном Универзитету Вернадски из Симферопоља, изражавамо захвалност и на вишегодишњој сарадњи и подршци у идејама и пројектима на којима Институт ради.

Посебну захвалност дугујемо Министарству науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, под чијим покровитељством се овај скуп и организује. Затим, нашим пленарним предавачима, потом учесницима из Руске федерације, Израела, Америке, Ирана, Аустрије, Грчке, Пољске, Италије, Бугарске и Македоније, који су свој научни реноме одавно потврдили изван граница земаља из којих долазе. Такође, захваљујем нашим домаћинима који су нам љубазно уступили просторије својих институција – Општини Краљево и градоначелнику др Предрагу Терзићу, као и Народном музеју Краљево у чијем ће се изложбеном простору организовати једна од сесија скупа.

Чињеница да се рад овог научног скупа, организован према областима истраживања у четири сесије, не одвија по природном току ствари – у просторијама нашег Института у Лепосавићу, односно Приштини, у којој је Институт радио од оснивања 1987. године до изгона 1999, а од тада до данас успешно одолева искушењима која се тичу његовог опстанка, сведочи о томе да категорије које данас научно истражујемо – насиље, хетерономија и идентитет, нису само предмет теоријске анализе и уопштавања, већ су, нажалост, конструкти наше егзистенције, те да се у дијалектици и међусобном прожимању у две равни – научној и животној, најцелисходније откривају и њени феноменолошки принципи и постулати.

У свету у коме се све аутентично, самосвојно и личносно стигматизује и подвргава општим тенденцијама унификације и типизације, али и свеопште дехуманизације, Личност се појављује као последњи бедем одбране Човека и човечанства, односно његових универзалних вредности које су на мети савременог глобалистичког варварства. Међутим, када говоримо о српском становништву на простору Косова и Метохије, оно,

осим тога, пролази и кроз другу врсту историјске стихије већ деценијама уназад, егзистенцијално угрожено и изложено масовном расељавању, али и посебној врсти културоцида, против којег се научним радом, посвећеношћу у проучавању духовне и материјалне културе Косова и Метохије већ четири деценије успешно боримо.

Не губећи из вида да се интензитет усложњавања актуелних друштвених збивања на Косову и Метохији из дана у дан само повећава, чиме су у великој мери отежани ионако тешки услови за рад и опстанак нашег Института, ипак с поносом истичем чињеницу да од оснивања, пре скоро четири деценије, ова научна институција никада није имала снажнији научни кадар из различитих области друштвених и хуманистичких наука, нити је издавачка делатност била продуктивнија и квалитетнија. У Институту данас ради скоро шездесет истраживача, како у највишим научним звањима, тако и у редовима младих истраживача, углавном стипендиста Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

Оправдавајући уверење да су доследност и марљивост, ентузијазам и посвећеност предуслови за научне резултате, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић већ деценијама, континуирано, објављује научни часопис *Баштина*, са препознатљивим знаком на корицама – Призренским четворојеванђељем, једним од најстаријих сачуваних илустрованих средњовековних рукописа.

Као сведоцима времена и догађаја на Косову и Метохији, на коме је, осим непрекидног таласа насиља на свим нивоима – од животног до културног и историјског, али и као научним и културним делатницима којима по иманенцији припада задатак проучавања српске културне баштине, дато нам је да управо то аутентично, самосвојно и личносно препознамо и на тај начин се одупиремо ревизији историје која је на снази и која прети да остави несагледиве последице по културну историју српског народа.

Отуда и ова два знака, два знамења наше уметности која смо, више суштински, а мање формално уткали и у пропратни материјал данашњег научног скупа – Косовски вез и слика на корицама фасцикле која је пред вама – „Освећено Косово“ Паје Јовановића из 1913. године, афирмишу идеју нашег Института о подједнаком значају неговања естетског и етичког принципа; идеју да без Лепоте и Мудрости нема Истине, односно да сваки естетски чин мора да има своје морално утемељење; да нас наша духовна и научна делатност преображавају и чине бољим, у искреном уверењу да нешто од тог чина делује и на свет око нас.

др Марија Јефтимијевић Михајловић
в. д. директора Института
за српску културу Приштина – Лепосавић

У Краљеву,
5. јуна 2025. године

INTRODUCTORY SPEECH

Dear participants of the international scientific conference "A Person in the Modern World – Identity, Heteronomy, and Violence – the Kosovo and Metohija Case," esteemed hosts and guests, it is my honor and pleasure to welcome you on behalf of one of the organizers, the Institute for Serbian Culture Prishtina – Leposavic, and to thank you for enriching the content of this conference with your participation, knowledge, and ideas, as well as for greatly contributing to the quality of the proceedings with the results of your research from various scientific disciplines. We would also like to express deep gratitude to our co-organizers, the Academy of National Security from Belgrade and the Vernadsky Crimean Federal University from Simferopol, for many years of cooperation and support in the projects and initiatives carried out by our Institute.

Special thanks are also due to the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, under whose auspices this conference is being held. We are also grateful to our plenary speakers and to the participants from the Russian Federation, Israel, the United States, Iran, Austria, Greece, Poland, Italy, Bulgaria, and North Macedonia, who have long confirmed their scientific reputation beyond the borders of their home countries. Finally, I would like to thank our hosts for making the premises of their institutions available for this event – the Municipality of Kraljevo and its mayor, Dr. Predrag Terzić, as well as the National Museum of Kraljevo, where one of the conference sessions will be held.

The fact that this conference, organized into four sessions according to research fields, is not being held in the natural setting of our Institute in Leposavic or Prishtina (where it operated from its foundation in 1987 until its forced exile in 1999) but elsewhere, and that the Institute has successfully resisted numerous challenges to its survival since then, speaks volumes. It confirms that the categories we are examining today – violence, heteronomy, and identity – are not merely subjects of theoretical analysis and generalization, but, unfortunately, represent constructs of our very existence. Moreover, it is in the dialectic and mutual interpenetration on two levels – scientific and lived experience – that their phenomenological principles and postulates are most effectively revealed.

In a world where all that is authentic, unique, and personal is stigmatized and subjected to the general tendencies of unification, standardization, as well as universal dehumanization, the *Personality* emerges as the final bastion defending *Man and humanity* and their universal values, which are targeted by the

contemporary globalist barbarism. However, when we speak about the Serbian population in Kosovo and Metohija, we must emphasize that it has endured an entirely different kind of historical turbulence for decades, existentially threatened and exposed not only to mass displacement, but also to a particular form of cultural genocide, against which we have been successfully fighting for over four decades through scientific work and our long-standing dedication to the study of the spiritual and material culture of Kosovo and Metohija.

Without losing sight of the fact that the intensity and complexity of current social developments in Kosovo and Metohija are increasing day by day, significantly complicating the already difficult conditions for the work and survival of our Institute, I nevertheless proudly emphasize that since its founding nearly four decades ago, this scientific institution has never had a stronger team of scholars from various fields of social and humanistic sciences, nor has its publishing activity ever been more productive and of higher quality. Today, the Institute employs nearly sixty researchers, including those holding the highest academic titles as well as young researchers, mostly scholarship holders of the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia.

Justifying the belief that consistency, diligence, enthusiasm, and dedication are prerequisites for achieving scientific results, the Institute for Serbian Culture Prishtina – Leposavic, has, for decades, continuously published the scientific journal *Baština*, with a recognizable symbol on its cover – the Prizren Gospel, one of the oldest preserved illustrated medieval manuscripts.

As witnesses of the time and events in Kosovo and Metohija, where continuous violence is present on all levels, from everyday life to the cultural and historical spheres – and as scientific and cultural workers entrusted by their very nature with the task of studying Serbian cultural heritage, it is our responsibility to recognize that which is authentic, unique, and personal, and in doing so, to resist the ongoing revision of history that threatens to leave unforeseeable consequences for the cultural history of the Serbian people.

Hence these two symbols, two emblems of our art, which we have incorporated into the accompanying material for today's conference, more in essence than in form – the Kosovo embroidery and the image on the cover of the folder before you – *Consecrated Kosovo* by Paja Jovanović (1913), affirm the Institute's idea of the equal importance of cultivating both aesthetic and ethical principles; the idea that without Beauty and Wisdom there can be no Truth, and that every aesthetic act must have a moral foundation; the idea that our spiritual and scientific activities transform us and make us better, sincerely convinced that such acts affect the world around us.

Dr. Marija Jeftimijević Mihajlović
Acting Director of the Institute
for Serbian Culture Prishtina – Leposavic

In Kraljevo, 5 June 2025

ПЛЕНАРНА ИЗЛАГАЊА

УДК

Оригинални научни рад

*Драган М. СИМЕУНОВИЋ**
Академија за националну безбедност, Београд

КОСОВСКИ МИТ КАО ДЕО И ЧУВАР СРПСКОГ ДУХОВНОГ ИДЕНТИТЕТА

„Митологија нигде не постоји *in abstracto*".
Ф. В. Ј. Шелинг

Апстракт: Косовски мит је као део српске политичке и духовне традиције, без сумње, не само један од најважнијих већ и најдуготрајнијих митова у Срба, који своје почетке има још у средњем веку, а траје све до данас. Нарочито је био интензивно обнављан и присутан у временима борби за ослобођење српског народа од завојевача, као и у недавном грађанском рату на тлу СФРЈ. Циљ рада је да се назначе кључне основе и значајке тога мита, те разлози његовог трајања, као и да се у контексту традиције и модерности истражи улога Косовског мита у конституисању и очувању српског духовног идентитета, оцени његова функционалност у историји српског народа и процени његова могућа улога и домети у садашњости и будућности, пре свега на плану одржања свести у српском народу о важности очувања Косова и Метохије у саставу Републике Србије.

Кључне речи: Косовски мит, Срби, српски духовни идентитет, Косово и Метохија, Српска православна црква, Петар Други Петровић Његош, издаја, завет.

Сваки духовни идентитет, било да је индивидуални или колективни, сачињен је, не само од језика, вере, историје и традиције, као од релативно постојаних специфичних својстава тог ентитета, већ и од митова. Узети свеукупно, ови елементи омогућавају релативну уникатност ентитета и његову свест о својој неспорној посебности и довољној различитости у односу на друге сродне индивидуе и колективитете да би се себе могли сматрати аутентичним и јединственим.

Митови учвршћују осећање заједништва и веру у успех политичке акције, макар се претежно заснивали на илузијама. Моска налази да је склоност

* Академик, редовни професор, ORCID 0009-0003-6455-5769, dragan.simeun@gmail.com

људи илузијама део њихове природе, јер је стварност често непријатна и тешко прихватљива, а жеља нам нуди увек нешто пријатно.

Будући да је мит у својој бити „емотивна истина", он се не проверава да се не би окрњила илузија на којој сваки мит неминовно почива. Зато непријатељи неког мита кад хоће да га омаловаже или учине контрапродуктивним, траже да он буде проверен или га пак сами проверавају.

Како је сваки мит грађен у складу са колективним потребама, а не само жељама, свака провера као могуће нарушавање мита доводи у питање његову функционалност и угрожава га претњом да постане празна и бесплодна прича (Симеуновић 2018: 320).

Митови често личе једни на друге. Римски мит о томе како је Јупитер спасао Римљане пред најездом Сибињана је еквивалентан потки и употреби српског средњовековног мита да је Свети Ђорђе лично ослободио будућег великог жупана Немању, кога су браћа заточила из политичких разлога. Политички митови траже убеђење и спремност на прихватање ирационалних делова фабула, које су увек важан саставни део сваког мита. У том смислу, мит се приближава религији, јер тражи веровање без провере или чак и без права на проверу, будући да се употребљава као спасоносни лек у тешкој ситуацији. У њега се напросто мора веровати да би његово дејство било појачано и на крају и успело (Симеуновић 2018: 307–308).

Улога политичког и духовног мита је да даје оправдање и правац акције, да помогне, како каже Карл Фридрих „овладавање ситуацијом" на делимично ирационалан начин и донекле ирационалним средствима, будући да „ако би све требало урадити на рационалан начин, ништа се не би могло урадити, а понајмање у политици" (Friedrich 1963: 94).

Мит служи да се пређе граница рационалног поступања која нас спречава да уђемо у зону ризика. Сваки политички мит омогућава да се на ирационалан и увек мање-више ризичан начин дође до успеха. Рецимо, стање колективног понижења, уопште, фрустрације народа услед туђе окупације или нечије дуге политичке доминације често се не могу превазићи на рационалан начин услед објективног сагледавања своје слабости, односно снаге противника. Тада политички мит о сопственој херојској традицији и примери личног јунаштва помажу да се поступа ирационално и, мада ризично поступајући, дође у какву-такву позицију за промену стања на боље, па и евентуално оствари велики успех (Симеуновић 2018: 308).

Мит о Косовском завету позива на очување колективног и личног достојанства и одржавања самопостојања као услова слободе. Он је израз колективних потреба да се додатном, натприродном или туђом великом помоћи превазиђе тешка ситуација у којој се колектив нашао. Те потребе су, понекад, толике да могу да доведу и до колективне уобразиље, па и прихватања индивидуално доживљених халуцинација, рецимо „виђења" светаца или древних јунака у току битке који су дошли да помогну и охрабре „своје" (Симеуновић 2018: 308).

Нови политички пројекти који се нуде су у крајњем нови системи политичких илузија, који имају за циљ да окупе људе око тог пројекта у нечију корист. Илузије о миру и поретку које нуде политичари у крајњем увек служе и томе да се лакше по нашој сопственој вољи прихвати своја фактичка подређеност и туђа доминација, те да тако тај однос наше подређености буде плод наше тобожње воље и нашег избора. Илузија је *panacea* политике и као таква врло ефикасно замењује принуду и употребу силе. Потреба људи да верују огледа се и на пољу употребе мита, јер људи увек радије верују у обећавајуће илузорно, него у опскурно стварно.

Ту се потврђује стара истина да нам илузије помажу да лакше живимо и лакше подносимо стварност. „Човек често жели да верује не у оно што је стварно, већ у оно што је илузорно" (Tudor 1972: 42), пре свега у оно што је сам створио и умислио као истину по принципу *make believe*, или како би рекао Јован Дучић „све што љубимо створили смо сами". Могло би се рећи да важи и обрнуто – све што смо створили сами, највише волимо. Кућу коју сазидамо, своју децу, нашу илузију о нечијој вечној љубави према нама или о нечијој обавези сталне помоћи нама, свеједно (Симеуновић 2018: 308).

Често наглашавање ирационалне димензије мита не значи да мит не садржи у себи и рационалне елементе, почев од извесних историјских истина па до одређених теоријски исправних ставова (Матић 1993: 675).

Као елеменат идентитета мит спада у његову духовну сферу. Дух је не само изразито, већ је и искључиво људско својство и зато не може бити ни националног духовног идентитета без развијеног Духа. Захваљујући Косовском завету српски хероји нису само подвижници рата, него су, и то пре свега, попут кнеза Лазара, и подвижници Духа.

Иако се често одбацују у име рационалног и истинитог као нечињенично или недовољно чињенично заснована прича, митови итекако могу бити не само веома функционални већ и корисни, и тако имати значајну улогу у формирању и одржању духовног идентитета једног народа. Инсистирање на њиховој апсолутној чињеничној заснованости је далеко од истинске научности колико и од разумевања људског рода у целини, јер вечна људска субјективност и интересност неминовно чине да је у крајњем свака историја ништа друго до интерпретација. Ако би се одбацила та два људска својства у потпуности, онда ни историја не би могла бити људска историја, а она не може бити ништа друго до производ људског духа. Чак и када вештачка интелигенција пише историју, она то увек чини и чиниће на основу избора и спајања, утврђивања и интерпретација чињеница које су извршили и понудили јој људи.

Уопште узев, извесне дозе субјективности и интересности, па и илузорности, не само да су неминовне, већ су и корисне за наше самопоштовање и духовно оснажење. Наше колективно сећање је увек интерпретативно. Ми, интерпретирајући догађаје који нас се тичу, стварамо и обликујемо приче о себи и другима, а после те приче, уколико прерасту у мит праве и обликују нас.

Мит о Косовском завету је добар пример тога када је реч о српском духовном идентитету, тачније, кад је реч о његовом појмовном садржају и о средствима његовог очувања.

У садржају националног идентитета неки мит може бити мање или више присутан и имати мању или већу улогу у зависности од потреба нације да се у датом историјском тренутку ослања на један или више националних митова. У борби да се очува сопствени изворни национални идентитет Срби су створили и користили ефикасна, колико и наоко ирационална духовна оруђа попут завета, од којих је свакако најпознатији и најделотворнији био и остао Косовски завет. Код Срба је мит о Косовском завету вековима имао важну улогу, не само канона који указује на зло и добро, већ и статус духовне вертикале, моралног стожера око којег се обавијао и одржавао српски духовни идентитет.

У условима неминовне разједињености и националне пониженост услед окупације од стране неколико моћнијих и окрутних држава, чија су вера, обичајност и језик поробљеним Србима били не само туђи, већ и нешто што им се и силом и милом наметало и тиме бивало велика опасност по одржање њиховог националног идентитета, српски народ се снажно ослонио на мит о Косовском завету као на нешто што се не није могло ни одузети, ни преобличити у интересу туђина.

Садржајно богатство Косовског завета као комплексног мита о победи духовног над материјалним интересом, победи добра над злом, опасности по народ од издаје, о смислу јунаштва, о важности индивидуалног и националног достојанства, било је по резултатима своје вишевековне функционалности далеко изнад улоге коју неки мит има код других народа, када је реч о очувању њиховог колективног идентитета.

За разлику од митова код других народа код којих су се до данас одржали (такође нечињенично или недовољно чињенично засновани) митови о националним јунацима попут Робина Худа или Вилијама Тела, Косовски мит није пуки мит о индивидуи, њеним вештинама и заслугама по народ, већ је то сложени упутствени етички наратив о српском народу у целини, о његовим владарима и јунацима, о исправности и погрешности њихових избора и одлука које су се тицале судбине целог народа, о трагичности последица издаје, и надасве о величини и важности личне жртве зарад спасења душе и части – узуса досезања слободе као трајног и најважнијег националног циља.

За обликовање мита о Косовском завету, за његово распростирање, као и за резултате његове функционалности највеће могуће историјске заслуге несумњиво има Српска православна црква. У условима нестанка сопствене државности и са слабим перспективама њене обнове, Српска православна црква је на себе узела не само велики терет јединог чувара верског, већ и националног идентитета српског народа.

О величанствености те њене мисије сведочи не само савршена и трајно привлачна конструкција приче о узорној духовној победи у националном

војном поразу, већ и храброст свих оних, у првом реду православних свештеника, који су јавно и гласно проповедали и непрекидно понављали важност Косовског завета за поновно досезање слободе српског народа, све док он није постао незаменљив део српског духовног идентитета. Када су о томе почеле да нашироко сведоче и епске јуначке песме био је то знак да је Косовски завет постао, не само доказ да је у српском народу дошло до широког прихватања става да је важније царство небеско као вечно од ма ког земаљског царства као неминовно пролазног, већ и да долази време у коме ће се моћи збацити ланци неслободе. Тако се функционалност мита о Косовском завету потврђивала не само у стеченој и одржаваној самосвести српског народа о својој историјској величини, већ и у буђењу, подстицању и одржавању храбрости у народу у чијим грудима је, како вели Његош, била замрла слобода, исто онолико колико и у стварању и одржању вере да се следећи Косовски завет може победити свака, па и највећа земаљска сила и досегнути света слобода.

Мада је тежња ка слободи природно човеково обележје, она из различитих историјских разлога није била једнако присутна код већине поробљених народа, што је доводило до тога да се ти народи квантитативно крње, квалитативно преобличавају и да се на крају неки од њих потпуно утапају у друге услед губитка свог националног духовног идентитета. И српском народу су претиле такве опасности у условима вековне поробљености и територијалне националне расцепканости у више империја. Ван сваке је сумње да је оним покореним народима, који су у целости били ситуирани у једној туђинској држави, било лакше одржати свој верски и национални идентитет него што су тај национални задатак могли постићи они народи који су били издељени и чији су верски и национално преобличени делови били одмах по свом конвертитству окретани против своје некадашње националне матице, како би је још више окрњили и, у крајњем, потпуно поништили као другачији и засебан, а тиме и потенцијално непријатељски ентитет.

Косовски завет као главни разлог сваког будућег пораза српског народа види неслогу и издају. Зато се издаја по следу порука и уопште смисла Косовског завета мора најстроже кажњавати, јер ако се то не чини њене последице су неминовно погубне по колектив. У условима изостанка државне силе која, између осталог, увек има ту обавезу да кажњава националну издају, угрожени народи, у које је вековима спадао, па и сада повремено спада и српски народ, служе се заветовањем на слогу и борбу за слободу, па чак и клетвом као наоко ирационалним, а заправо важним инструментом којим се указује на то шта је издаја и на њену погрешност и последичну погубност по оне који нису постали издајници. Отуда су се апостоли Косовског завета попут Његоша немилице обрушавали на националну издају као на највећу опасност по могућност досезања слободе поробљеног српског народа и уопште по сам његов опстанак услед увиђања да је национална издаја двоструко опаснија од сваке друге, јер је двоструко лош чин – слаби свој колектив, а истовремено ојачава непријатељски.

Издаја је и у генерално естетском, а не само у политичком смислу, увек ружна, јер је она увек ружан крај нечег доброг што постоји или што је постојало међу људима. Издаја је увек крај поверења, крај пријатељства, па и крај сваке љубави ма колико велика она била, а љубав према сродницима и сународницима је једна од оних врста социјалне љубави без које нема опстанка ма ког колективитета, почев од породице па до нације.

На путу досезања слободе највећа препрека јесте издаја свога народа. Опрост за чин издаје је могућ само ако је у питању издаја појединца од стране појединца, али издаја вере или народа се сходно Косовском завету не прашта, нити је ико овлашћен да у условима борбе за преживљавање опрости издајнику. Страх од издаје је највећи од свих страхова код оних који полажу свој живот на олтар слободе (Симеуновић 2014: 377). При том, спознаја о људској природи упућује Његоша на горку чињеницу – издаја није нимало ни ретка ни неочекивана радња, те изриче кроз уста кнеза Николе страшну истину – „нек ме изда свако ка' и хоће" (Његош 2002: 99).

Спас од погубности издаје по битку за слободу не лежи у санкцији њеног кажњавања *post factum*, у простом погубљењу издајника. Важније је издају спречити. Издаја се у српском, нарочито динарском миљеу, чешће настојала спречити колективном клетвом као специфичном, превентивном анатемом, него насиљем. Колективна клетва као сакрални чин бацања проклетства на издајника и његово потомство од стране целе заједнице (тако што заједницу често репрезентује Црква!) је страшна казна у патријархалној, дубоко религиозној и истовремено изразито сујеверној средини каква је свака балканска, а посебно динарско- црногорска (Симеуновић 2014: 377).

Поверење међу припадницима исте вере и међу браћом се подразумева, али је и право на сумњу као вечито људско право непобитно. Превентивна клетва могућег издајника је боља од сумње, утолико што је праведнија будући да се њоме избегава огромна грешка оптужбе невиног.

Клетвом се на делу потврђује присутност и снага Косовског мита кроз оживотворење култа клетве Кнеза Лазара у српској традицији ослободилачке борбе. Када се прочита у „Горском вијенцу" како Сердар Вукота куне потенцијалне издајнике (Његош 2002: 99–100), постаје јасно зашто је српски језик један од ретких у којем реч заклетва директно долази из речи клетва. Ужасавајућа свеобухватност клетве и свест о томе да је свако у име Бога може остварити, светећи се издајнику и његовој породици, топи у патријархалној средини, боље него ишта друго, нечију вољу за издајом. Садржина Косовске клетве је толико свеобухватна да апсолутно поништава и све духовно, а не само материјално што је у споју са издајником. Од паганског захтева да издајник поједе своју сопствену печену децу на славској трпези, па до низа старозаветних и новозаветних обликовања људске правде, а чији се хришћански карактер потврђује тиме што на крају клетве сви хорски узвикују „амин", Косовска клетва се вековима исказује у миљеу полупаганског-полухришћанског народа какав је српски, као релативно моћан инструмент очувања вредности заједнице и њене егзистенције.

Но, како је акт заветног проклињања понекад залудан, очајнички напор колектива да заустави рушење свог система вредности и како су и за осуђење издаје као и за подстицај јунаштва потребни примери који стално подсећају, идеја Косовског завета о суду историје као коначној, ако не и највећој освети није и не може бити монодимензионална, већ самим тим што је садржај Косовске клетве такав да омогућује и брзу људску освету без чекања на историју као судију.

Када је реч о клетви, по Његошу су пропаст српског царства и падање српског народа у ропство последица Косовске клетве. Ослобођење од греха као узрока клетве и од ропства као казне се постиже изналажењем храбрости и вере у себе, а онда и подвигом ослобођења као сакрално заветованим чином (Симеуновић 2014: 378). По Његошу је тај час за Србе наступио 1804. године подизањем Првог српског устанка: „Бјежи, грдна клетво с рода – завјет Срби испунише!“ (Његош 2002: 100).

Косовски завет може се сматрати скоро савршеним митом по својој функционалности као и по постигнутим историјским резултатима, јер садржи све неопходне елементе за не само успешно конституисање српског духовног идентитета, већ и за његову одбрану и тиме и за његово трајно очување. Томе управо и служе заветовање и клетва, а у крајњем и освета, која иза њих може да уследи.

Иако данас некима може да изгледа као анахрон, нефункционалан, па чак и као штетан по народ, Косовски завет као својеврсни морални кодекс итекако и данас има своју важност по одржање духа српске државотворности националног идентитета. Издаја је увек издаја, баш као што је слобода увек слобода. Нискост прве и висока, до светости уздигнута важност друге, у Косовском завету имају и увек ће имати своје вечно важење. Никада издаја неће бити ни леп ни добар чин ма колико он био користан по појединца, нити ће слобода икада престати да зрачи као највиши идеал људског рода. Наравно, то подразумева да људи буду људи, да човек буде човек са великим Ч, а не „пуко живинче“, да поново парафразирамо Његоша.

Уопште, ова тема не би била ни праведно ни целовито обрађена, ако се не би поред улоге цркве и епских песника истакла и драгоцена улога националне уметности и уметника какав је био Његош за одржање и распростирање Косовског завета. Управо он је био не само обновитељ, него и најзаслужнији за распростирање култа о Милошу Обилићу који је важан елемент Косовског мита. Може се слободно рећи да је Његош творац литерарног култа о Милошу Обилићу. Како тачно уочава свети владика Николај Велимировић, Његош у Горском вијенцу само Бога чешће помиње него Милоша Обилића. До тада се за Обилића знало, помињан је са уважавањем у епским песмама, али култ о њему није био *impuls dominandi* у свести српског народа. У ослободилачким временима у којима је живео и стварао Његош, значај истицања важности Косовског завета и уздизање Обилићевог култа су били не само неопходни, већ и изузетно важни да се подстакне народ на борбу, не само за ослобођење већ и за стварање

националне државе. Тиме се Косовски завет на нови, историјским условима прилагођени, начин потврђивао у својој потребности, а потом и у пуној функционалности. Отуда се за Косовски завет може рећи да је он један од кључних државотворних култова код Срба.

Мит о Косовском завету је доказ да снага мита може бити огромна и резултатски гледано врло плодоносна, па отуда тако често ослањање на митове у политици, али зато отуда и честа борба против митова као опасних политичких средстава по оне који су на супротној страни (Симеуновић 2018: 307).

Они који се у нас данас одричу Косовског завета и настоје да га деконструишу су заправо они који не само да не цене слободу, него су већ кажњени тиме што не познају и отуда и не уважавају њену вредност, задовољавајући се попут свиње у чувеној скаски о свињи и орлу, тиме што им нечија рука стално нешто добацује да једу. Али, како каже скаска, незасита свиња зато има стално погнуту главу, док орао, иако гладан, лети високо, слободан и уздигнуте главе. Увек је било и биће људи којима није стало ни до личне, ни до националне слободе, оних који у издаји виде добру прилику по себе, а не велику срамоту, таквих који свој кукавичлук проглашавају за мудрост. Од њих су само гори они који хоће да исмевањем Косовског завета учине Косовски мит нефункционалним и непотребним и да тако малом српском народу одузму важно духовно оруђе које им је не једном у историји помогло да обнове и одрже слободу. Зато ће малим и слободољубивим народима увек бити потребни и завети, и клетва, и освета, јер, ако они изостану превладаће зло над добрим, нестаће слободе и сви ћемо, макар и против своје воље, притиском лоше већине бити претварани у свиње, које зна се чему треба на крају господару да послуже. Њих нико не храни зато што их воли, већ зато да се њима на крају приче окористи.

И на крају, отвара се питање да ли би у српском народу постојала толика воља да се Косово и Метохија очува у саставу Републике Србије када би Косовски мит био заборављен или одбачен? Да ли би младићи Србије онако крварили и гинули на Паштрику да већина, ако не и сви, нису имали негде дубоко у подсвести утиснут Косовски завет као наднационални универзални морални кодекс и поруку праотаца о свакој стопи државе, а не само територије Косова и Метохије као нечем светом. Након сваке од таквих битака наша земља, натопљена крвљу наше вечне младости, је постајала све скупља и скупља у тој мери да је њена вредност данас енормна, што значи да ће и сутра, због Косовске битке која се одиграла некад давно и Паштрика који се због јуче, српски народ бити и даље надахњиван митом о важности жртвовања живота за државне као идеале људског колективитета, а не само тек националне и верске идеале.

У крајњем, ту нема ничег чега нема ни у многим другим срединама. У принципу сваки патриотизам је за сваку државу не само пожељан већ се сматра и обавезујућим осећањем и начином поступања грађана неке

државе у разним, поготову у ратним околностима, а нема патриотизма који се не заснива и на неком националном или верском миту који је временом постао државотворан.

При том, патриотизам није и не мора бити обавезан реактиван импулс само за припаднике највеће нације, већ је подразумевајући за све грађане неке земље без обзира на њихову националност. Отуда говоримо о уставном патриотизму, онаквом какав је исказивао Доситеј Обрадовић према држави свога рођења и обитавања, односно о грађанском патриотизму о ком је надахнуто писала Исидора Секулић, какав су јуче осећале генерације Срба, волећи велику Монику Селеш као апсолутно своју или данас олимпијског победника у рвању –Немета, исто као што су младићи несрпске националности пожртвовано и једнако храбро гинули заједно са својим саборцима Србима на Паштрику за своју отаџбину, јер Косово и Метохија је и њихова земља колико и земља ма ког Србина. Исто тако, свака стопа отаџбине је за истинског патриоту Косово и Метохија. То је у суштини оно што је вековни ефекат Косовског мита – да своје волимо и бранимо и по цену живота.

Снага, а ни циљ Косовског мита нису у томе да се буди и одржава агресивни, већ бенигни национализам и да указује на важност етичног живљења и смисла жртвовања за највише вредности. Стога је он само формално намењен Србима, а заправо је порука и упутство целом људском роду како треба бранити своју отаџбину. Косовски завет је пре свега отаџбински, а не национални завет и има далеко шири обим обухвата од усконационалног. Из тог разлога је он допадљив сваком ко држи до части и морала, ко полаже на лично и колективно достојанство као на „небеску вредност".

Од мноштва појавних облика љубави, патриотизам је тек један. Можда је највећа његова предност у томе што ту љубав свако може доживети. Реч је о љубави према ономе што, као највишу вредност, симболизује оца као највећи ауторитет. Иако се прво помисли на отаџбину – патрију (patria), патриотизам може бити и љубав према нацији – када га зовемо националним, или пак према држави, и то је оно што се обично именује као грађански патриотизам, односно према њеним прокламованим политичким вредносним принципима, што је тзв. уставни патриотизам.

Оданост држави свог рођења исказивали су и Захарије Орфелин и Доситеј Обрадовић, високо поштујући њену највећу власт, оличену у аустријском цару, што им је замерио Јован Скерлић. Међутим, они другу државу нису имали, а преостали Срби ван Аустрије тада су тек сањали о обнови сопствене државности. Зато је одувек код Срба, као код дуго поробљеног народа, била и остала изразитија она врста патриотизма, која уздиже ауторитет нације као врховни. Временом, томе ће подлећи и Доситеј, дефинитивно окренувши, у време Првог српског устанка, свој патриотизам према српском роду и његовом чеду – зачећу његове нове државности. Томе је подлегао и велики Никола Тесла, одбацујући државу свог рођења као патрију, да би чвршће са обе руке пригрлио државу свог научног

и проналазачког тријумфа, остајући ипак највише и пупчаном врпцом трајно везан за српску нацију. Уосталом, Тесла се тако и декларисао – као Србин. Када су га једном америчке новине означиле као Аустријанца, полазећи од тога да је човек оне националности чија је етикета неке државности повезана са местом рођења, он је на то одреаговао врло увређено. Шта тек рећи за Исидору Секулић која је у свим, па и у непријатним идеологизираним временима и каријерно опасним околностима, остала имуна пред сваком понудом могуће користи од националног самопорицања?

Оно што је повезивало ове и друге врсте патриотизама одувек је била љубав, то племенито осећање које долази од Бога. Све док је она у нама, ми смо са Богом, зато што патриотизам, за разлику од национализма и шовинизма, није искључив нити је агресиван. Он је надахнуто трагање за оним најбољим у Своме, понирање у дубину онога чему исконски припадамо, тихи понос због припадања Своме, колико и гола, вриштећа емоција. Иако је трансцендентан, патриотизам ипак увек подразумева некакву конкретну територију (државе, завичаја) – територију на којој живи наша нација или етничка група или у ширем смислу сво наше грађанство.

Мени се, као потврда тога, ипак највише свиђа мисао Бориславa Пекића, записана у његовим „Писмима из Лондона", која показује колико су нам отаџбина и љубав према њој велики чак и онда када је отаџбина минијатурних димензија: „Кад кажем отаџбина, не мислим на државу, чак ни на град, већ на улицу, штавише, на двориште у коме сам провео детињство". Најлепше и најчистије љубави увек су и свуда на свету у вези са свачијим детињством, а патриотизам је најлепша, најплеменитија и најчистија, скоро дечја емоција, без које кад останемо нисмо више људска бића, већ хуманоиди. Зато је Косовски завет у суштини ода љубави, јер претпостављајући пролазно вечном тражи заправо огромну љубав према том вечном, а вечан је само Бог, односно љубав пошто је она од Бога и Бог сам.

Није српска земља света зато што је српска већ зато што је наша, зато што је волимо, баш као што Пекић безмерно воли своје двориште детињства и као што ми волимо своја дворишта дечијих љубави. Отуда бранећи Косово и Метохију ми заправо увек бранимо ону стопу своје земље коју највише волимо. Косово и Метохија су само симбол такве наше љубави, којој нас је научио, снагом етике, обавезујући Косовски завет. Отуда и Пекићева поменута реч и Косовски завет носе исту поруку – да се највише брани оно што највише волимо.

Због толике љубави према оном што је наше тло из кога црпимо своју снагу, а која подразумева и највећу од свих жртава – жртвовање сопственог живота зарад општег добра, Косовски завет континуирано привлачи и надахњује сваку нову генерацију, напросто зато што се толикој и још заветној љубави не може одолети.

И на крају, прича о Косовском завету не би била, нити може бити потпуна ако се не помене и божур. Косовски божур, цвет који је симбол Косовског завета се храни слободом. Зато он и најбоље успева и најбујније

цвета у отвореном пољу, као симболу ничим ограниченог простора слободе. Ако не буде казне за издају, процветаће уместо божура цветови зла као симболи новог, нашом вољом и нашом кривицом допуштеног стања прикривеног националног ропства.

ЗАКЉУЧАК

На основу тока развоја, настанка и трајања Косовског мита код Срба може се закључити следеће: сваки, па и овај мит је својеврсна „емотивна истина", зато што се конструише у складу са колективним жељама неке, у овом случају српске заједнице; садржина овога мита представља тенденциозан одабир и склоп чињеница и елемената маште у функцији покретања маса на одређене поступке; Косовски мит својом фабулом нуди Србима етички повољан расплет неке друштвене кризе, представља светло у тунелу које допире из прошлости и, ослањајући се на своје претходне позитивне ефекте, обећава излазак из неких од савремених проблема, пре свега оног који се тиче опстанка Косова и Метохије у саставу Републике Србије.

Овај мит, у суштини историјски нужно изнађен и интересом националног самоодржања обликован, обезбеђује такво тумачење прошлости и објашњење садашњости које лако може да покрене масе на политичку и војну акцију и у условима највећих друштвених и економских криза и политичке депресије. Свет политике у томе изналази његову највећу употребну вредност.

Основна функција Косовског мита је ипак шира, јер може да служи, не само усмеравању мишљења и понашања маса путем усвајања колективних представа, већ и да одржава морал масе, да омогућава самоохрабрење, да теши и распламсава наду народа, учвршћујући осећање заједништва и веру у успех политичке акције.

Током историје Косовски мит се често показао као неопходан и као важан помоћни инструмент у тешким ситуацијама и при доношењу судбинских одлука. Са подршком политичких и других јавних ауторитета овај мит лако превладава над свешћу и рацион и почиње да управља осећањима и понашањем великог дела Срба, односно неке њихове заједнице. Притом Косовски мит предестинира ток и расплет догађаја, јер нуди само један пут ка циљу, који представља извесно понављање успеха из прошлости.

Иако је и овај мит као и сваки други, како каже Јези „ипак увек прошлост", мора се признати да прошлост често има велики утицај на људе и њихову свест и да увелико усмерава њихову акцију у садашњости (Матић 1993: 678).

Косовски мит нуди свакоме од Срба ко га усваја учешће у нечем великом, већ славном и потврђеном као историјски важном и изразито етичном, чиме се превазилази политичка реалност као често приземна, углавном неетична и, уз то, врло ограничавајућа на плану политичког стваралаштва.

Илузија као подлога мита помаже човеку и народу, не само да се одржи у невољи, већ често и да се одржи у животу и стога је већ тиме његова функционалност многоструко историјски потврђена и неспорна.

Традиционално се код мита лако претаче у савремено уколико постоји потреба за додатном подршком неком мишљењу или циљу. Употребна вредност мита о Косовском завету је и у томе што надокнађује код Срба инсуфицијентну могућност разумевања тешке ситуације и, нарочито, недовољне могућности рационалног налажења излаза из ње. Косовски мит се код Срба увек обнавља и јача кад год су историјске околности такве да је њихов национални духовни идентитет угрожен или му прети преобличење, које би водило његовом потпуном нестанку. Стога, он има своју употребну вредност као нешто што је периодично, што ситуационо варира, чинећи га јачим или слабијим.

На снагу мита и оцену његове употребне вредности веома утиче дужина његовог трајања и могућност обнове, која се узима као битан индикатор, не само његове виталности, већ и ваљаности. Вера Срба у Косовски мит траје од средњег века до данас, често се, не само умањујући, већ и обнављајући као етично врело колективне наде и воље у кризним временима. У томе је тајна реитеративне снаге тог мита, која многе данас чуди и тражи озбиљан и промишљен одговор о његовој вероватној присутности и у будућности колико и у савремености (Симеуновић 2018: 321). Због његове реитеративности је и могуће веровати да његова улога на плану одржања свести у српском народу о важности очувања Косова и Метохије у саставу Републике Србије није исцрпљена.

Стога се да закључити да је Косовски мит, не само неоспоран традиционални део српског духовног идентитета, већ, по свему судећи, још увек и његов незаменљиви чувар, јер бољег чувара од њега засад и немамо, пошто га и не тражимо.

ЛИТЕРАТУРА

Матић 1993: Милан Матић. „Мит (политички)“. *Енциклопедија политичке културе*. Ур. Милан Матић. Београд: Савремена администрација, 673–684.

Његош 2002: Петар Други Петровић Његош. *Горски вијенац*. Београд: Гутенбергова галаксија.

Mosca 1939: Gaetano Mosca. *The Ruling Class: (Elementi di Scienza Politica)*. New York: McGraw-Hill, 1939.

Симеуновић 2014: Драган Симеуновић. „Његошева политичка мисао“. *Његошев зборник Матице Српске 2*. Зборник радова. Ур. Миро Вуксановић. Нови Сад: Матица српска, 367–386.

Симеуновић 2018: Драган Симеуновић. „Мит о Русији код Срба: настанак, развој и присутност у савремености“. *Увод у право Русије. Србија и Русија кроз векове*. Зборник радова. Ур. Мина Зиројевић, Нина Кршљанин. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду: Институт за упоредно право, 307–322.

Friedrich 1963: Karl Friedrich. *Man and his Government*. New York: Mc Graw Hill Co.

Tudor 1972: Henry Tudor. *Political Myth*. London: Pall Mall Press.

Dragan M. SIMEUNOVIĆ

THE KOSOVO MYTH AS A PART AND GUARDIAN OF SERBIAN SPIRITUAL IDENTITY

Summary

The Kosovo myth, as part of the Serbian political and spiritual tradition, is undoubtedly not only one of the most important but also one of the longest-lasting myths among Serbs, which dates back to the Middle Ages and continues to this day. It was especially intensely renewed and present during the times of the struggle for the liberation of the Serbian people from the invaders, as well as in the recent civil war on the territory of the SFRY. The aim of the paper is to identify the key foundations and features of this myth, as well as the reasons for its persistence, as well as to investigate, in the context of tradition and modernity, the role of the Kosovo myth in the constitution and preservation of Serbian spiritual identity, assess its functionality in the history of the Serbian people, and assess its possible role and reach in the present and future, primarily in terms of maintaining awareness among the Serbian people about the importance of preserving Kosovo and Metohija as part of the Republic of Serbia.

Keywords: Kosovo myth, Serbs, Serbian spiritual identity, Kosovo and Metohija, Serbian Orthodox Church, Petar II Petrović Njegoš, betrayal, covenant.

УДК

Original scientific work

*Gideon M. GREIF**
Ono Academic College, Israel, The "Shem Olam" Holocaust Institute, Israel

*Nikola A. MARKOVIĆ***
Institute for Serbian culture Prishtina – Leposavic, Serbia

ANTE PAVELIĆ AS A TYRANNICAL ARCHETYPE: PERSONALITY, HETERONOMY, AND THE MECHANISMS OF IDEOLOGICAL VIOLENCE***

Abstract: The focus of this paper was to analyze the personality of Ante Pavelić as a perfect example of a tyrant in the context of modern political history. The Author attempts to elaborate on the political motivation of Ante Pavelić, his origins, pathological personality, and his characteristics as a ruler over the Independent State of Croatia. Pavelić can be inferred to be both a product and the leader of a radically hierarchical and exclusionary ideological structure in which the individual loses all moral autonomy in favour of total submission to the ruling ideology. Through drawing parallels in speeches between Pavelić and Hitler the paper will highlight the mechanisms of ideological violence, such as the dehumanization of the "Other", the creation of mass hysteria, and the institutionalization of fear. In conclusion, Pavelić was used as a case study of a 20th century tyrant and to serve as a warning of the ever-present dangers of heteronomous behaviour during times of ideological mobilisation.

Keywords: Ante Pavelić, Independent State of Croatia, Adolf Hitler, World War II, Holocaust.

INTRODUCTION

The figure of Ante Pavelić occupies a distinct and unsettling position in the history of twentieth-century European authoritarianism. For he was not merely the political leader of the Independent State of Croatia (Nezavisna Država

* Historian, ORCID 0000-0002-5272-8429, dr.gideon.greif@gmail.com
** Junior Research Assistant, ORCID 0009-0001-7219-5703, nidzamarkovic@hotmail.com
*** This paper was written as part of the scientific research work of a scientific research organisation under the Agreement with the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, Nº 451-03-136/2025-03 dated 27th January, 2025.

Hrvatska – NDH in Croatian), but an ideological architect of a regime defined by radical violence, ethnic extermination, and sacralized nationalism (Griffin 1993: 176–177). Unlike Adolf Hitler, whose authority was anchored in the imperial and economic might of Germany, Pavelić operated within the structural confines of a state created and sustained by Nazi Germany and Fascist Italy. It is precisely in this dissonance between ideological absolutism and political heteronomy that Pavelić emerges as a tyrannical archetype sui generis: a figure whose authority was at once derivative and transcendental, dependent yet messianic.

This study proposes to analyze Pavelić as a rhetorical and political construct within a broader fascist constellation. By comparing his public speeches and proclamations with those of Adolf Hitler, the paper seeks to identify common ideological motifs and divergences in style, tone, and symbolic logic. Special attention is given to themes deemed important to their regimes such as anti-communism, racial and religious purity, political violence as regenerative force, the cult of leadership, and the instrumentalization of women, family, and youth in service of a totalizing national identity (Yeomans 2013:196).

More than a study in comparative fascism, this paper attempts to locate the ways in which ideology becomes incarnate in speech: how language ceases to be descriptive and becomes performative and how it legitimizes, sanctifies, and ultimately commands violence. Pavelić's speeches, often overshadowed by the grand rhetoric of his more powerful allies, nonetheless reveal a complex interplay between mimicry and invention, between borrowed forms and local adaptations. Through a close reading of these texts, the aim is not only to map ideological affinities but to interrogate the deeper structures of tyranny itself as well as its rituals, its emotional registers, and its reliance on narrative to convert history into destiny.

This paper operates on the core hypothesis that Ante Pavelić consciously modeled his public image, rhetorical strategy, and ideological program on that of Adolf Hitler. While local specificities including: religious tradition, geopolitical vulnerability, and historical grievances shaped the expression of Ustaša ideology, Pavelić's speeches reveal striking formal and thematic parallels to Hitler's oratory: the personalization of state authority, the invocation of existential enemies, the mythic framing of national rebirth through sacrifice, and the aestheticization of violence as redemptive act. It is further hypothesized that these similarities were not coincidental, but rather reflect a deliberate emulation of Nazi forms, refracted through the lens of Croatian political Catholicism and ultranationalism. The comparison thus seeks to determine not merely influence, but structural mimicry as a mechanism of ideological legitimation.

Words, they say, can kill. Both mentally and sometimes even physically. When we discuss dictators and their ideological and political paths, we must carefully and thoroughly examine the wording of their speeches or articles. Not only is the wording significant. In the case of speeches, the intonation and music of the speech also have significance regarding the dictator's intention. This is, of course, in addition to the vocabulary, the use of specific terms

at the expense of others, and other essential elements. In this lecture, we will examine the speeches of NDH leader Ante Pavelić, comparing them to those of his great inspirator, Adolf Hitler. An impressive collection of speeches by the heads of the Nazi German government were conserved, and at the same time there are quite a few recordings of the speeches and articles of the Croatian Ustaša dictator, Ante Pavelić.

Listening to the speeches of these dictators immediately reveals a world of violent, aggressive, extreme, unprecedented statements, the use of explicit or implicit threats, deadly predictions, and a complete lack of self-censorship. The extreme nature, which is partly intended to inflame the audience, to take over their senses, to confuse and silence them intellectually, testifies to the personalities of the speakers and their political inclinations. A thorough study of the texts can reveal the mood, intentions, and thoughts of the dictators, and serve as a key to their personalities and character.

Pavelić also combined harsh militancy in his speeches and articles, and often pursued particularly extreme means of solving problems that the Croatian nation must confront and resolve decisively, without compromise or hesitation. Any alternative path, moderate or gradual, is resolutely rejected. This charismatic figure and his eclectic ideology was in large part the consequence of Pavelić's own possible behavioral pathologies, marginalization and feelings of inadequacy combined with the culturopathy of identity felt by many Croatians (Romanenko 9–13). Similar circumstances of Hitlers own psychological profile and the general feeling of the German public led to the creation of Nazism. Albeit one should be wary of wildly throwing actual psychiatric diagnoses, he can be described as a charismatic and messianic figure with destructive and paranoid tendencies (Redlich 1998: 335–336).

THE IDEOLOGY OF ANTE PAVELIĆ: THE COMPARATIVE STUDY OF HIS SPEECHES

Pavelić founded the Ustaše in 1929 as a terrorist organization to destabilize Yugoslavia, orchestrating high-profile acts like the 1934 assassination of King Alexander I and bided his time to return to Croatia as a hero (Matković 2002: 12; Pavlowitch 2008: 1–5). The perfect opportunity arose in 1941. during the Axis invasion of Yugoslavia, when Pavelić proclaimed the Independent State of Croatia even before the formal end of the invasion on the, with Croatia at the time being under control of Germany and Italy (Pavlowitch 2008: 22–23). Skilled at political maneuvering, he built the Ustaše into a formidable force despite its small size, using propaganda and terror tactics (Miljan 2016: 13).

In his speeches, but also in his actions, Pavelić expresses complete identification with the dictator of dictators, Adolf Hitler. He also visits him several times in Berlin, with displays of flattery and blind worship. The worship of the German dictator testifies to Pavelić's taste and preferences as an extreme and cruel ideologue.

"Tell me who your friends are and I will tell you who you are", so goes the old folk proverb. To understand Pavelić's character and personality, we examined quotes from his speeches and articles, and the results speak for themselves. A careful comparison was made between the wording of Hitler's speeches and those of the heads of the National Socialist government, as well as Pavelić's speeches and messages, and the result indicates a remarkable similarity.

Firstly we will analyze the address Pavelić made right before the formation of the NDH. It was delivered from Italy via radio on the April 5 1941. This speech outlined the Ustaše's ideological goals, including extreme nationalism, anti-Serb sentiment, and the creation of a "pure" Croatian state. Pavelić declared the NDH would be cleansed of "foreign elements", a thinly veiled reference to Serbs, Jews, and others deemed undesirable by the Ustaše. He called for loyalty to the regime, praised the Ustaše's revolutionary struggle, and promised a Croatia rooted in Catholic values and ethnic purity (Pavelić 1941: 5–6). But, unlike Hitler Pavelić didn't consider Jews as the biggest and most immediate threat to the continued existence of the NDH but Serbs, though they were both exterminated en masse (Yeomans 2013: 15–16; Miljan 2016: 7). This speech contains two most important themes and that is seizing of power and national rebirth trough eliminating the foreign element be they ideological or racial.

This reflects the genocidal policies that followed, including massacres and concentration camps like Jasenovac (Yeomans 2013: 18). Such a speech bears a striking resemblance to the ones delivered by Adolf Hitler on March 23 in the Reichstag. In this speech, delivered shortly after the Reichstag Fire, Hitler outlines his program for rebuilding the German nation, focusing on the eradication of Marxism and the establishment of a national community. He emphasizes the need to eliminate "undesirables" to achieve national unity and strength. The most harrowing passage considering the future massacres would be the following one: "To achieve and maintain the future stability of the Reich, its 'internal enemies' must be eliminated first, meaning those who would prevent any actual resurgence for the future." (Domarus 2007: 224–228).

The speech reflects Hitler's commitment to purging German society of perceived threats, paralleling Pavelić's call to cleanse Croatia of its enemies. Another speech, even more focused on racial enemies, is the one he made in the Berlin Sportplast on January 30 1942. In this speech, Hitler speaks on the so called prophecy he made on January 30 1939 in which he warned the Jewry of what is to come in the near future. Three years later Hitler shows his utter contempt for Jews and announced their extermination in Europe. He also states that their complete destruction could have been prevented if only England and the international Jewry made peace with him. The following excerpts illustrate this well:

> "We are fully aware that this war can end either in the extermination of the Aryan peoples or in the disappearance of Jewry from Europe. I said as much before the German Reichstag on September 1, 1939. I wish to avoid making hasty prophecies, but this war will not end as the Jews imagine, namely, in the extermination

> of the European-Aryan peoples; instead, the result of this war will be the annihilation of Jewry. For the first time, the old, truly Jewish rule of 'an eye for an eye, a tooth for a tooth' will obtain." (Domarus 2007: 400–401).

Both Pavelić and Hitler utilized speeches to rally their nations around the ideals of national sovereignty and racial purity. Pavelić's address focuses on the creation of an independent Croatian state aligned with the Axis powers. At the same time, Hitler's speeches emphasize the purification of German society through the elimination of internal enemies and the promotion of racial unity. Despite differences in context and specific targets, the underlying themes of nationalistic fervor and ideological purification are evident in the rhetoric of both leaders.

From this it can be inferred that the principle of Blood and Soil was the cornerstone of both the ideologies of Hitler and Pavelić (Yeomans 2013: 38; Miljan 2016: 15). This principle became the leading and dominant force, decisive and fateful, for every individual in Germany and its occupied countries. It determined the fate of hundreds of thousands of Jews of Germany who, because of the racial laws of Reichsbürgergesetz as a part of the Nuremberg Laws, lost their citizenship and all their rights starting from 15 September, 1935. Later, the blood principle was crucial to the "racial" definition of the millions of Jews in the countries occupied by Nazi Germany (Domarus 2007: 382–383). The Nazi regime's ideology around "blood" was rooted in pseudoscientific racism, eugenics, and romantic nationalism, emphasizing the supposed superiority of the "Aryan" or "Nordic" race. Though Nazism gave significant leeway to Germans who didn't fit the "Nordic" racial ideal as long as they compensated with desirable character traits such as courage, loyalty and honour (Stellrecht 1943: 6).

The concept of "blood" was both literal (biological, tied to race and heredity) and symbolic (representing cultural and spiritual unity). Adolf Hitler argued that "blood mixture" with "inferior" races like Jews, whom they deemed an existential threat, caused the decline of civilizations. To Nazism it wasn't only important to conserve the race on the territory of Germany but to spread the Nordics far and wide. Hitler stated in a private conversation on May 12 1942:

> "I shall have no peace of mind until I have planted a seed of Nordic blood wherever the population stands in need of regeneration. If at the time of the migrations, while the great racial currents were exercising their influence, our people received so varied a share of attributes, these latter blossomed to their full value only because of the presence of the Nordic racial nucleus" (Hitler 2000: 475).

He also stated in Mein Kampf: "Blood mixture and the resultant drop in the racial level is the sole cause of the dying out of old cultures." (Hitler 1943: 286). This belief led to policies like the Nuremberg Laws (1935), which included the Law for the Protection of German Blood and German Honor. This law banned marriages and sexual relations between Jews and "nationals of German

or kindred blood" labeling such acts as Rassenschande ("racial defilement" or "blood treason"). Violators faced imprisonment, and Jews could be sent to concentration camps (Domarus 2007: 382–384). Pavelić was clearly inspired by the Nuremberg Laws when creating his own version, even being stricter in its definition of individuals "tainted" by Jewish blood (Mataić 1941: 107–115). At the same time, he reserved the right to bestow the title of honorary Aryan on individuals as he saw fit, usually to enrich and protect his inner circle from persecution (Pavlowitch 2008: 31–32; Yeomans 2013: 14). In an interview for the Giornale d'Italia Pavelić claimed that Croats and Serbs were not related whatsoever and that they have more in common with Germans using Croatia's Nazi policies as proof. To further endear himself to Hitler and to distance the Croatians from Serbians and other Slavs Pavelić claimed that the Croatians were not of Slavic but Gothic descent and thus Aryan (Vukcevich 2012 42–43: Miljan 2016: 17–18).

Another part of the Ustaše ideology copied from the Nazis is the notion of Jewish control over all finances (Domarus 2007: 373). The false and imaginary claim that the Jews control the world economy in general and the German economy in particular, and suck the lifeblood of German society, steal, rob, exploit and deceive because of their inherent personality traits that are unable to be changed, and this claim is repeated in the speeches of the dictators. These traits cannot be improved or altered due to the blood component, which is inherent and unchangeable. The Nazis claimed that Jews controlled global finance and were responsible for Germany's economic woes, including the hyperinflation of the 1920s and the Great Depression (Hitler 2000: 65–66).

This narrative was built on older antisemitic tropes, notably The Protocols of the Elders of Zion (a 1903 forgery alleging a Jewish plot for world domination), which was widely circulated in Weimar Germany and cited by Hitler in Mein Kampf. He wrote: "The Bolshevization of Germany… is conceived only as a preliminary to the further extension of this Jewish tendency of world conquest." (Hitler 1943: 623).

This scapegoating was effective during the economic instability of the Weimar Republic, where hyperinflation and unemployment fueled resentment. Jews, making up less than 1% of Germany's population in 1933, were falsely blamed for systemic failures (Griffin 1993: 317–318). One of many Hitlers speeches that concern this subject is the one made on January 30 in the Reichstag. In this speech, Hitler accused Jews of being parasites on the German nation, turning Germans into "beggars in their own country." He asserted that the Jews had "nothing of their own, except for 'political and sanitary diseases' and claimed that Europe could not achieve peace until the 'Jewish question' was resolved. Hitler emphasized the necessity of addressing this issue to prevent a crisis of 'yet inconceivable proportions'." (Domarus 2007: 397–398).

Here will be cited some of the speeches and messages made by Ante Pavelić in his fight against "Jewish economic domination". In his guidelines on spreading the Ustaša ideas amongst the bureaucracy on June 30 1941 Pavelić said:

> "You have companies, shops, you have Jewish companies and Jewish shops. The Jews cannot stay among us, the Croatian people; because all of the reasons known to you and because all of the misdeeds they have done to the Croatian people. Because of that their jobs, their shops cannot stay in in their hands but relinquished to the State and the State will delegate the running of such businesses to Croatian sons." (Pavelić 1941: 41).

A similar message can be heard in the speech to Osijek workers made on July 19, 1941:

> "What I can directly promise you is that in the Independent State of Croatia, as long as we are here, the capitalists will no longer exploit the worker. There will be capital, but it will serve the worker. Be sure that the same will happen to those other capitalists, who are not Jews, if they work as Jews in the Croatian state." (Pavelić 1941: 59).

The single significant policy point on which Pavelić had a mind of his own was the subject of the relationship between the Church and the State. While Hitler evoked God and used Christianity as a talking point, he did so out of opportunism, for he was privately anti-Christian. During the later years of his reign, there was a gradual cooling in relations between Nazi Germany and Church organisations.

Hitler's relationship with Christianity was ambiguous and opportunistic. In early speeches, particularly during his rise to power, he frequently invoked God and divine providence to garner support from conservatives. However, his private writings and policy directions reveal a disdain for Christianity, especially its Jewish roots and emphasis on mercy, calling it in one conversation "a protest against natural law" and "systematicaly cultivating human failure" (Hitler 2000: 51). One of Hitlers public statements blending religion and ideology occurs in a speech at the Reichstag, March 23 1933:

> "The advantages in personnel policy which might result from compromises with atheist organizations do not come close to offsetting the results which would become apparent in the general destruction of basic moral values. The National Government perceives in the two Christian confessions the most important factors for the preservation of our Volkstum. It will respect any contracts concluded between these Churches and the Länder…The Government's concern lies in an honest coexistence between Church and State; the fight against a materialist Weltanschauung and for a genuine Volksgemeinschaft equally serves both the interests of the German nation and the welfare of our Christian faith" (.Domarus 2007: 279).

On the other hand, Pavelić adopted a different approach, elevating Catholicism as the core of Croatian national identity, aligning it with state ideology and utilizing it as a legitimizing force. Catholicism was not merely tolerated

but was state-affirmed (Griffin 1993: 177; Miljan 2016: 7). The Croatian archbishop Alojzije Stepinac in his letter to the pope from May 18 1943 depicts Croatia as a bulwark defending the West from the Eastern hordes of Orthodox Byzantism (Dedijer 1992: 186, 289, 329–330). Pavelić attempted to acquire legitimacy through reliance on church authority presenting his rule as not only a national but a religious rebirth. For that reason the mass conversions of Serbs, and Jews as well, under duress and threats of death are a grim testimony of the synthesis of religious fanaticism and political repression.

In his speech on the April 5 1941, just before the founding of the NDH, Pavelić says: "The time has come for our liberation, rise to defend your homeland and protect it from its enemies where we will establish freedom in our hose, in the Independent State of Croatia…where only God and the Croatian people will rule" (Pavelić 1941: 5–6). Nonetheless, this alliance was instrumental and cynical as the relations between the Catholic church and NDH were complex. Many Croatian Catholic clergy, including Archbishop Alojzije Stepinac, supported the regime to varying degrees, while the Vatican, maintained an official stance of ambiguity yet helped them covertly (Dedijer 1992: 138; Griffin 1993: 177). Both dictators used Christianity, but with radically different intentions and outcomes: Hitler as a stepping stone to replace it, Pavelić as a scaffolding to fortify his ultranationalist Catholic state.

Religion-wise, both Pavelić and Hitler held Islam in high esteem, considering it a strong, masculine, and practical religion. In one of Pavelić's speeches dated April 23 1941, to the Muslims of the NDH he says that: "I learnt my first letters in a maktab (Islamic school) along with 30 other children, all of them Muslim except me. Now you will understand why I consider Bosnian Muslims my brothers." (Hitler 2000: 60; Yeomans 2013: 13). There was also a pragmatic reason to accept the Bosnian Muslims and that is to increase their support base as in the NDH with a population of 6.5 milion the Croats barely constituted more than half of the population and thus the 750000 Bosnian Muslims would prove very useful in cementing control as long as they are integrated and perceive themselves as Muslim Croats (Pavlowitch 2008: 31).

For Hitler, violence is not a political aberration but a moral necessity. It purges weakness, eliminates degeneracy, and establishes a racially ordered state. This is evident in his address made on August 27, 1933, at the Niederwald Monument commemorating a battle of the Franco–Prussian War (1870–1871). Here he stated: "Our will has made reality of what had to come about in Germany in order to preserve our Volk from final ruin. Today, those around us are talking about terror in Germany, about violence. That is neither terror nor violence; it is destiny. The whole of Germany is rising up!" (Domarus 2007: 163–164). Also in Pavelić's ideology, violence is a means of national purification and internal strengthening of the state (Yeomans 2013:317). From the very beginning of the NDH's existence, the Ustaša movement advocated for and carried out exterminatory violence against Serbs, Jews, and Roma (Miljan 2016: 13, 25). He also mentioned violence as a means of national liberation,

like in his speech on the April 14 1941. Here he said: "We can be sure that our independence is full and complete, thanks to the peoples resilience, and the Ustaša fighting and spilling blood achieved their own Croatian State, with the help of our great friends Hitler and Mussolini". In an another speech made to one group of freedom fighters, he said on the April 17 1941: "I have made my goal of establishing the Independent State of Croatia taking blood for blood and head for head!" (Pavelić 1941: 7–8).

Another core tenet of both Pavelić's and Hitler's ideologies is the personality cult. Pavelić borrowed heavily from Fascist and Nazi models in constructing his own Poglavnik cult, particularly from Hitler's Führer and Mussolini's Duce. Ustaša propaganda referred to Pavelić not just as a head of state, but as a redeemer, father, and a prophet predestined to lead Croatia to greatness (Miljan 2016: 13). In a speech made on April 14 1941 he said: "Everyone will work for the Poglavnik and the Poglavnik will work for the people." (Pavelić 1941: 7). It is also apparent in the oath the Ustaše took: "I swear by God almighty and everything which is sacred to me, that I shall follow the Ustaša principles and will submit to its regulations and will unconditionally perform all decrees of Ustaša leadership, that I shall, every secret confined to me keep strictly to myself and never tell anyone anything. I swear that I shall fight within the Ustaša ranks for the achievement of the independent Croatian state and will do everything which the leadership decrees. If I am to violate this oath, I am to be, by the Ustaša regulations, punished by the death sentence. So help me God. Amen." (Jareb 2007: 122–123).

This is all very similar to Hitler's own version of the personality cult. From the early 1930s onward, Hitler's public image was carefully engineered as that of a messianic figure, destined to rescue Germany from humiliation, disorder, and decay (Griffin 1993: 157). Though his cult entered its heyday only after the Reichstag Fire Decree (1933) and Hindenburg's death (1934), when Hitler merged the offices of Chancellor and President and proclaimed himself Führer und Reichskanzler (Shirer 1960: 229). One of the most illustrative examples of Hitlers cult and his concentration of power comes from a text worded by Hitler yet delivered by Göring on April 26, 1942 by which the Führer's powers were expanded even further. Here it is stated:

> "There can be no doubt that, in the present time of war in which the German Volk struggle 'to be or not to be,' the Führer must possess the right claimed by him to do all that serves the struggle for victory or contributes to it. Therefore, without being bound by existing regulations, in his capacity as the Führer of the nation, as supreme commander of the Wehrmacht, head of government, and supreme bearer of the executive power, as supreme law lord, and as leader of the party, the Führer must be able at all times to order every German…to fulfill his duties by all means and if he neglects these duties, the Führer must be able to assign him a suitable punishment following a conscientious examination, irrespective of so-called acquired rights, and, in particular, without initiating prescribed procedures, to relieve him of his office, rank, or position." (Domarus 2007: 287–288).

Deeply tied and related to the personality cult is the practice of indoctrination of children which Hitler had mastered and Pavelić eagerly took note (Miljan 2016: 7–8). Of Hitler's accomplishments in this field it is sufficient to mention the Hitlerjugend organisation and the prayers their members were supposed to say that were modeled on Christian prayers. On of those was: "Führer, my Führer, given me by God, protect and preserve my life for long. You saved Germany in time of need. I thank you for my daily bread. Be with me for a long time, do not leave me, Führer, my Führer, my faith, my light, Hail to my Führer!" (Lepage 2009: 87). Modeled after the Hitler Youth was the Ustaše Youth infamous for the brutality and zeal of its members even for the standards of the Ustaša regime (Yeomans 2013: 83). Here is an excerpt from a speech Pavelić addressed to the Croatian students which made a pledge of allegiance to him, April 25 1941: "Brothers and sister, my students! You all gave a pledge that you will give everything for the Croatian people and the Croatian state. That was what I expected. I counted on you doing that…Now tell me, are you ready to come with me and will you be ready for everything? (Yes we will!) That I believe, I am sure of it, and when the time comes I will join your ranks because you can always count on me. We will do anything for the Croatian people, the Independent State of Croatia. Long live the Croatian people! Long live the Independent State of Croatia!" (Pavelić 1941: 15–16).

Both Hitler and Pavelić made youth the centerpiece of their ideological revolutions. For Hitler, youth were to be racial weapons, cleansed of bourgeois softness and Christian pity (Lepage 2009: 83–86). For Pavelić, they were the instruments of national vengeance and youthful rebellion against the ailing concepts of democracy and Yugoslavism, shaped by Catholic morality and Ustaša brutality (Yeomans 2013: 89). In both regimes, education became a ritualized preparation for war and ideological obedience, and youth policy was the long-term guarantee of totalitarian continuity.

Nazism held women in high esteem but considered them subservient to men and relegated them usually to nothing more than the roles of bearing children and taking care of the house (Rupp 1977: 363). Pavelić's vision of gender was even more religiously encoded, blending fascist patriarchy with Catholic doctrine. Inspired by Nazi policies, the NDH promoted the Croatian woman as the moral pillar and biological core of the reborn nation, in other words, a figure of sacrifice, chastity, and fertility (Bitunjac 2012: 244; Yeomans 2013: 144–146). Pavelić dedicated an article in the woman's Ustaša magazine title *Ustaškinja* for the third issue released on the June 10 1942. Here he said:

> "You, mothers, shall give birth to healthy children, in them you should foster a healthy Croatian spirit, which shall be bound to our soil, and by working on said soil they will become just like you, honest, hardworking and diligent like you are so tomorrow or today they will not bring shame to your honour." (Pavelić 1942: 9).

For Hitler and the Nazi regime, gender was biologically determined and entirely subordinated to the needs of the Volksgemeinschaft. Women were celebrated not for agency or public contribution, but for childbearing, loyalty, and obedience. Hitler inherited the old Imperial slogan Kinder, Küche, Kirche – Children, Kitchen, Church, modified simply by sidelining the Church.

On the September 8 1934 Hitler gave a speech at a convention of the NS Frauenschaft and here he stated:

> "The nature of woman has always acted throughout the ages as a supplement to the intellect of man…The catchword 'women's liberation' is merely a phrase invented by the Jewish intellect, and its contents are marked by the same spirit. The German woman will never need to emancipate herself in an age supportive of German life…However, these two worlds are never opposed to one another. They mutually complement each other, they belong together, just as man and wife belong together. We do not feel that it is right when a woman forces her way into a man's world, in territory belonging to him; instead, we feel it is natural when both of these worlds remain divorced from one another. One of the worlds is home to the power of feelings, the power of the soul! The other is home to the power of recognition, the power of toughness, of resolution, and of fighting morale! In one case, this power requires the full willingness of the woman to devote her life to maintaining and nurturing this important sphere, and in the other case it requires the willingness of the man to safeguard life..Every child to which she gives birth is a battle that she wages in her Volk's fateful question of to be or not to be. And hence both must mutually value and respect each other by recognizing that each part is accomplishing the task assigned to it by Nature and Providence." (Domarus 2007: 476–477).

CONCLUSION

A comparative analysis of the public speeches of Adolf Hitler and Ante Pavelić reveals a convergence of ideological motifs, rhetorical structures, and mythic-national constructs, though profoundly shaped by differing geopolitical circumstances and political agency. At the heart of both leaders' address lies a vision of the state as an organic and sacralized community under siege, a community whose survival demanded not only political loyalty but metaphysical devotion. In their speeches, one finds not the language of political pragmatism but that of prophecy, sacrifice, and redemption. The enemy whether communism, Jewry, Yugoslavism, or liberalism was not merely a physical threat, but an abomination to be purged for the sake of racial or national rebirth (Griffin 1993: 157).

If we compare the formulations and style of statements of Hitler and his group with the speeches of Pavelić and his group, there is a clear consistency in these statements and formulations, which do not change over time: the same vocabulary, the same militant style, the same level of verbal violence, over the years, both in Germany and in Croatia. Yet while Hitler's rhetoric articulated

the confidence of an imperial power in ascendance, mobilizing mythic notions of Aryan destiny and global revisionism, Pavelić's language bore the marks of subaltern mimicry: messianic, but haunted by insecurity and the need for external legitimation. Pavelić positioned the NDH as the spiritual outpost of Western civilization, invoking Catholicism and martyrdom, where Hitler exalted more the Volk and racial hygiene. Both regimes politicized motherhood, youth, and education, projecting the child as a future warrior and the mother as a racial womb. Both made violence not a necessary evil but a redemptive tool. And both, perhaps most critically, cultivated the image of the leader as redeemer: infallible, paternal, and fused with the identity of the nation.

Despite these parallels of the two fundamentally broken countries and broken peoples, it is in the gap between Germany's hegemonic ambition and Croatia's status as a dependent Axis satellite that their rhetorical divergences become most visible. Hitler spoke to a mobilized industrial empire with continental aspirations; Pavelić spoke to a fractured homeland built on occupation and extermination. In comparing their speeches, one sees not merely ideological similarity but a tragic hierarchy of power where language, no matter how grandiose, could not alter the structural realities of dependency, nor the historical limits of borrowed sovereignty.

The legacy of Pavelić's reign survived the end of World War II in fringe movements in the diaspora for example in Argentina or Australia all under the guise of carrying on the battle against communism. Pavelić after his own escape to Argentina restarted developing a network of like minded individuals keen on liberating Croatia (Goñi 2002: 219–228). In the end, Pavelić fled to Spain, where he died on December 28, 1959, in Madrid, aged 70, from complications related to his injuries he suffered during the attempt on his life in Buenos Aires on April 10 1957. He was buried at San Isidro Cemetery in Madrid, where his grave remains to this day (Zander 2020: 362–363). Even though mostly marginalised, the Ustaše ideology would occasionally be reinvigorated by historical circumstance, especially during the Yugoslav Wars during the 1990s.

This is an ongoing process to this day in Croatia despite growing criticism from human rights groups. For example, Croatian singer Marko Perković Thompson, notorious for his brazen glorification of the Ustaša regime and use of the NDH "za dom spremni" slogan in the past will perform in Zagreb on the July 5 2025. and according to estimates it will be the biggest (non-free of charge) concert of all time at almost 500 000 tickets sold (Croatiaweek 2025). This is serves as a somber reminder of the longevity and destructiveness of ideological heritage of totalitarian projects.

PRIMARY SOURCES

Croatiaweek 2025: Croatiaweek. "Thompson sells 500,000 tickets to make Zagreb concert biggest in world history". *Croatiaweek*, April 4 2025. <https://www.croatiaweek.com/thompson-500000-tickets-zagreb-concert-biggest-world/>. [June 20. 2025].

Domarus 2007: Max Domarus. *The Essential Hitler: Speeches and Commentary*. Wauconda: Bolchazy-Carducci Publishers, Inc.

Hitler 1943: Adolf Hitler. *Mein Kampf*. Cambridge: Riverside Press.
Hitler 2000: Adolf Hitler. *Hitler's table talk 1941 – 1944: His Private Converstaions*. Prev. Norman Cameron, R.H. Stevens. New York City: Enigma books.
Mataić 1941: ur. Ante Mataić. *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t. d. proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941. Knjiga I (svezak 1. - 10.). Za*greb: Tisak i naklada knjižare St. Kugli.
Pavelić 1941: Ante Pavelić. *Poglavnik govori*. Zagreb: Ured za promičbu glavnog Ustaškog stana.
Pavelić 1942: Ante Pavelić. „Poglavnikova rieč majkama". *Ustaškinja*, June 10., 9.
Stellrecht 1943: Helmut Stellrecht. *Glauben und Handeln. Ein Bekenntnis der jungen Nation.* Berlin: Zentralverlag der NSDAP, Franz Eher Nachf. GmbH.

LITERATURE

Bitunjac 2012: Martina Bitunjac. „Velike su naše dužnosti prema narodu: intelektualke u Ženskoj lozi Hrvatskog Ustaškog pokreta". Intelektualci i rat 1939-1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011. Ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije, 243–253.
Dedijer 1992: Vladimir Dedijer. *The Yugoslav Auschwitz and the Vatican*. New York: Prometheus Books.
Goñi 2002: Uki Goñi. *The Real Odessa: Smuggling the Nazis to Perón's Argentina*. London – New York: Granta Books.
Griffin 1993: Roger Griffin. *The Nature of Fascism*. London and New York: Routledge.
Jareb 2007: Mario Jareb. *Ustaško-domobranski pokret – Od nastanka do travnja 1941. godine*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Školska knjiga.
Lepage 2009: Jean-Denis Lepage. *Hitler Yourh, 1922–1945.* Jefferson i London: McFarland & Company Inc.
Matković 2002: Hrvoje Matković. *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*. Zagreb: Naklada Pavičić.
Miljan 2016: Goran Miljan. "From obscure beginnings to State 'Resurrection': Ideas and practices of the Ustaša organization". *Fascism*, knj. V, 3–25.
Pavlowitch 2008: Stevan Pavlowitch. *Hitler's New Disorder: The Seconds World War in Yugoslavia*. New York: Columbia University Press.
Redlich 1998: Fritz Redlich. *Hitler: Diagnosis of a destructive prophet*. New York: Oxford University Press.
Romanenko 2022: Yevheniy Romanenko. "Ante Pavelic: Case study of culturopathy and sociopathies of identity (visual-analytical portrait). Part 1." *Міжнародні відносини,* knj. LV, 1, 9–15.
Rupp 1977: Leila Rupp. "Mother of the Volk: The Image of Women in Nazi Ideology". *Signs – Journal of Women in Culture and Society,* knj. III, 2, 362–379.
Shirer 1960: William Shirer. *The Rise and Fall of the Third Reich*. New York: Simon & Schuster.
Vuckevich 2012: Ivo Vukcevich. *Croatia: Ludwig von Gaj and the Croats are Herrenvolk Goth syndrome.* Bloomington: Xlibris.
Yeomans 2013: Rory Yeomans. *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941–1945.* Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
Zander 2020: Patrick Zander. *Fascism through History – Culture, Ideology, and Daily Life, knj. II.* Santa Barbara – Denver: ABC-CLIO.

Гидеон М. ГРАЈФ
Никола А. МАРКОВИЋ

АНТЕ ПАВЕЛИЋ КАО АРХЕТИП ТИРАНИНА: ЛИЧНОСТ, ХЕТЕРОНОМИЈА И МЕХАНИЗМИ ИДЕОЛОШКОГ НАСИЉА

Резиме

Овај рад бави се тематском и идеолошком анализом јавних говора Адолфа Хитлера и Анте Павелића, са циљем да се утврде кључне сличности и разлике у њиховом политичком и реторичком изразу. У фокусу анализе налазе се теме антибољшевизма, расне и верске чистоте, насиља као средства политичке регенерације, култа вође, улоге жене и породице унутар националног корпуса, као и питања спољне политике и међународног позиционирања. Рад полази од претпоставке да је Павелић, као лидер режима који је био у великој мери зависан од сила Осовине, у значајној мери идеолошки и реторички моделовао себе по угледу на Хитлера, користећи сличне обрасце у легитимизацији своје власти и репресивних политика.

Уочено је да оба лидера обликују говорни дискурс у функцији мобилизације маса путем сакрализације нације, митологизације историјске мисије и представе вође као месијанске фигуре. Говори оба лидера обилују дихотомијама које структурирају политичку стварност у оквирима апсолутног добра и зла, при чему се нација представља као угрожена али одабрана, док се политички непријатељи и мањине редукују на статус органског непријатеља којег је легитимно и морално истребити. Док Хитлер говори из позиције вође континенталне силе с амбицијом глобалног преуређења, Павелић делује у оквиру зависне и ограничене политичке структуре, што се одражава на његов стални напор да преко симболичког језика као што је константно алудирање на католичку веру, страдање и историјску угроженост конструише легитимитет и политичку самобитност НДХ.

Анализа указује да се, упркос различитим историјским околностима и нивоу реалне моћи, у њиховим говорима препознаје заједнички модел ауторитарне реторике, у којем нација постаје апсолутна вредност, насиље морална дужност, а вођа персонификовани носилац историјске правде. Упоредно читање ових говора омогућава боље разумевање механизама идеолошког насиља, као и начина на који се говор претвара у чин.

Кључне речи: Анте Павелић, Независна Држава Хрватска, Адолф Хитлер, Други светски рат, Холокауст.

УДК

Review paper

*Alexios P. PANAGOPOULOS**
EASA – Salzburg, Austria
EPLO – European Public Law Organization for Bosnia and Herzegovina and Montenegro

THE DEFINITION OF PENALTY IN LAW AND THE CRISIS OF LEGAL IDENTITY: "NULLUM CRIMEN, NULLA POENA SINE LEGE"

Abstract: The determination of penalty in ancient law by the legislator Zaleucus–nullum crimen, nulla poena sine lege–still carries special weight and relevance today. The legislator comes from Magna Graecia and is known in criminal law for his modern standpoints. Diodorus Sikeliotis notes that he was a noble and educated man, having been a student of the philosopher Pythagoras. Strabo mentions that Zaleucus compiled his laws by taking the best elements he could from the Cretan laws and from the Laconians, as well as from the Areopagites. He formulated the prohibition of innovations in laws and the principle of retribution (talio). He acknowledged the right of an individual to legislate even at the risk of their own life–*by putting their neck in the noose*. The ancient Greek legal term of *eu-nomia*, i.e. the enactment of good laws, protected the values of human life. Today, many laws are arbitrarily passed by legislators without the "recommendation report". He established the "preamble" to laws, about which Plato wrote, insisting that laws must always exist. Aristotle in his *Politics* mentions that before legislating, Zaleucus traveled to study the legal systems of other cities employing the "comparative" method of legislating. This method, which was first used by Lycurgus, involved adapting the laws to the cultural and social data, as well as the mentality and history of a people. Today it rarely seems useful and necessary to study the ancient legislators such as Zaleucus, who showed by their example and sacrifice the seriousness and responsibility that any legislator of any country should possess when legislating for the benefit of the state. Should not the criminal legislation, according to the ancient legislators, be concerned with enacting laws suitable not only for the punishment, but also for the prevention of new crimes? Modern European law and modern criminal science should include the pedagogical element in its practice and use judgment as a therapeutic tool for the convicted.

* Professor, Academician - Ordinary Member, European Academy of Sciences and Arts, EASA – Salzburg, Austria, and director EPLO - European Public Law Organization for Bosnia & Herzegovina and Montenegro. ORCID 0009-0008-9304-4040, alexios.panagopoulos@gmail.com

When the human element becomes dominant, an individual recognizes the purpose of their existence, which leads to the advancement of the individual, society, and the modern rule of law.

Keywords: penalty, criminal law, identity, Nulla Poena Sine Lege, Magna Graecia.

INTRODUCTION

Zaleucus was an exceptional legislator of classical antiquity, originating from Magna Graecia. Aelianus writes about him, stating that he was of noble origin (Aelianus, Poikili Historia 3, 17) and that he legislated for the restoration of necessary political and social peace in the city. Other legislators, including Draco and Solon in Athens, Pittacus in Mytilene, and Demonax in Cyrene and several others, faced similar situations and were elected by their fellow citizens to bring about the necessary political and social order.

The city of Locri had been settled by various colonists and lacked a uniform and written law. Aristotle (Fr. 548 Rose) refers to Zaleucus as a foreigner, a slave, and a shepherd, who had a dream in which the goddess Athena guided him to impose written laws on the Locrians. The same view of Zaleucus is expressed by the commentator of Pindar (Olympus 10, 17), probably based on Aristotle's well-known work *The Locrian Republic*, as well as the *Suda* (Adler II,499, 20). It remains unlikely that Zaleucus actually met Pythagoras of Samia, as Zaleucus predates Pythagoras by at least a century, although some researchers have claimed the opposite.[1]

According to the tradition reported by Polybius (12, 5 and 6a – 6b), who refutes Timaeus and relies on a passage from the lost work of Aristotle[2], the Locrian State, specifically the city of Epizephyria Locri, is mainly said to have been founded by noblewomen from the metropolis in Magna Graecia. In fact, some of them belonged to the "hundred families"–households selected by the Locrians to be sent to Ilion, in accordance with the ancient oracle.

1 Cf. E. Ciaceri (1940), *Storia della Magna Grecia*, I2, Milano, pp. 175–181. Cf. J. Dunbabin (1948), *The Western Greeks*, Oxford, pp. 68–75. Cf. B. Van Compernolle (1981), *La Legistation aristocratique de Locres Epizephyriennes dite legislation de Zaleukos.* Antiquite classique, 50, pp. 759–769. Cf. A. Graham (1982), *The Western Greeks*. Cambridge Ancient History, 2nd ed., 3, pp. 163–195. Cf. A. De Franciscis (1972), *Stato e Societa in Locri Epizefiri*, Napoli. Cf. A.G. Woodread (1962), *The Greeks in the West*, London. Cf. The four-volume work of E.A. Freeman, *History of Sicily*, Oxford, 1891–1894, continues, despite the passage of a century and a half and despite the discovery of numerous new archaeological material, to remain a fairly detailed guide to our subject. Cf. M.I. Finley (1984), *La Sicily antique. Des origins a l'epoque Byzantine*, trans., franc, Paris.

2 This view is mentioned by Aristotle and is adopted by Polybius, systematically refuting the opposing arguments of Timaeus. This information is also interpreted by the lawyer G. Michaelides–Nouaros, (in the work: *"Mnimi" Memory Petropoulos*, A, Athens, p. 121), considering that from then on matriarchal concepts began to appear. However, there are several other views, such as that of Eva Cantarella (1981), *The Ambiguous Mayanno. Condizionne e imagine della donna nel antiquita greca e romana*. Roma, pp. 29.

During the Messenian Wars in the Peloponnese, when their husbands had gone to support the Spartans, these women, as well as other free women, had children with men who had previously been their slaves. When their men finally returned from the war, they decided to expel these women along with their children, and they, according to ancient tradition, founded the city of Epizephyria Locri. Later, the inhabitants of this city would always emphasize the noble origin of their mothers, but not the slave status of their fathers (Polybius, 12, 5), which certain interpreters consider as the emergence of the strong phenomenon of matriarchy. Following Timaeus, other interpreters consider Zaleucus as a mythical person[3]. In his well-known work *Politics*, Aristotle acknowledges that Zaleucus and Charondas were legislators in the cities of Locri, which were founded by the Chalcidians (1274^{a}, 22), the colonists from Mother Greece, originating from Chalcis.

The ancient Greek legal term *eu-nomia*, meaning the establishment of good laws, represented exceptionally wise ideas and philosophical concepts, supporting values important for human life. As a legislator, Zaleucus lived in a city where every person had the right to propose any law he or she considered good or better. However, it involved the danger of putting the noose around their own necks. If the law proved to be good and acceptable, the person proposing would be free and could return home safely, with their head intact. Otherwise, the noose around their neck would be their death sentence. In Magna Graecia, Zaleucus was a prominent and important legislator, yet, while we may have heard and learnt more about Lycurgus, Solon, Charon, Draco, Zaleucus is rarely mentioned in our schools today, despite his great significance.

As a legislator, Zaleucus was socially highly beneficial, not only in terms of history, but also for the development of international law, the science of law, and human rights. He was particularly important for insisting on a human-centered approach in criminal law, fully grounded in fair principles. The meaning of the name Zaleucus in Greek is "all-white," as well as "extremely rich," both materially and spiritually. It should be noted that the ancient Greek names were assigned to reflect a person's special characteristic or features or to define the qualities a person should possess throughout their life. In my view, the matter of ancient Greek naming should be seriously considered by all of us, not only by young scientists and researchers in related sciences, but also by ordinary people. The ancient tragic poets would often change the dialect into Doric in their choral odes, wishing to create a unique and different listening experience.

It should not seem too unusual that the legislator Zaleucus was the first to introduce modern legal positions into the laws of the city in the 7th century BC. But certain questions arise: Why does the law exist? What is its purpose? What does it aim to regulate or to arrange? What does it serve? In other words, we are talking about the legal rationale (ratio) behind the existence of a specific law. What we call today "preamble" in modern legal terms is something that accompanies laws. However, laws are submitted for a vote completely arbitrarily

3 The Cambridge Ancient History VI, 1926, pp. 355. Cf. Karl Julius Beloch (Griechische Geschichte, 2nd ed., Vol., 1, 2). Berlin and Leipzig, 1912, pp. 350, 1925, pp. 253–358.

in many modern parliaments today, often without the necessary "introductory report" from the governing authority or the legislator.

The laws of Zaleucus contain provisions of criminal law that were developed with respect for human rights in the city of Epizephyrian Locri in Magna Graecia in 663 BC. From that time, Magna Graecia started to spread influence on Western Europe and the whole world. Diodorus Sicilian (12,20,1) notes that Zaleucus was a nobleman, a ruler, and a disciple of Pythagoras[4]. Strabo (6,1,8) notes that Zaleucus used the Cretan laws, the Laconian laws and the Areopagite laws as his sources[5]. Other interpreters have claimed that Zaleucus became one-eyed, after formulating the prohibition of innovations. He also introduced the principle of *antipeponthos*[6]*–the law of retribution or retaliation (talio*).

PART I.

It was the Greek legislator Zaleucus from Magna Graecia, as well as Charondas, who first established what we call today the "preamble" to the law. This Zaleucus' famous "preface" to the laws, which Plato also mentions, states that laws must always possess this "introductory statement". Therefore, we should not assume that this is a modern invention established by younger generations. On the contrary, today we have discarded useful elements of genuine legal science and introduced instead transient and frivolous values developed in the Western world. Cicero (De Legibus II, 15 and Att. 6, 1, 18) restores Timaeus' view that Zaleucus was a mythical figure, while the physical existence of Zaleucus is confirmed by both Theophrastus and the descendants of Epizephyrian Locrians, who were living in Cicero's time.

Something that is usually absent today from the new Greek modern memorandum laws is the preamble or introductory explanation. As several journalists have commented, these laws may have been drafted in such a way so that young Greeks would not easily understand them. One wonders what the reason behind it is. Could it be that foreign banking interests, cloaked in legal cover,

4 Zaleucus was a nobleman from Locri in Italy, admired for his education and wisdom. He is said to have been a student of Pythagoras, and one of the few who earned high esteem in his homeland. Zaleucus became a legislator and was responsible for introducing the first comprehensive legal code in Locri.

5 His jurisprudence is noted for combining elements of Cretan, Laconian, and Athenian law, particularly drawing from the Areopagite tradition in Athens. When compiling the laws, Zaleucus established that they must be strictly followed. Judges were forbidden from making arbitrary decisions contrary to the written law, and any amendments were treated with great caution.

6 According to Timokrates (fragment 24, line 140), Zaleucus forbade new laws unless absolutely necessary. A striking example of this was the requirement that anyone proposing a new law must do so with a noose around their neck–if the law was not accepted, the proposer would be executed. This extreme measure ensured that only laws believed to be truly necessary, beneficial, and just would be proposed. This tradition discouraged rash legal reforms and reinforced the value of precedent. If the existing law was fair and effective, it should be maintained rather than replaced. The metaphor of the eye–cutting out one's own eye without cause–illustrates the danger of abandoning well-established legal wisdom without clear reason.

chained their country to a piece of paper? According to the statements of several Members of Parliament, when the "yes to everything" memoranda were being voted on in the Greek Parliament, either by order or by mandate, many articles of the laws were passed unread, buried with legislative acts of chaotic eight-hundred-page documents.

In his didactic work *Politics*, Aristotle explains that before legislating, a legislator would travel in order to study the laws of other city-states. At the time, legislation was a widespread art, mastered only by few. He demonstrates, perhaps for the first time in Greek law, the "comparative" method of legislation. It is as if he were saying, "I will establish laws for you, only after I have seen them myself and after I have compared them, and adapted them to the psychology of my own people." This was first taught by Lycurgus (Plut. Lycurgus 6, 6,1). Although tradition sometimes presents Lycurgus as a "mythical" person, many researchers claim that he really existed.

It is of utmost importance to adapt laws to human rights, cultural, and social data, as well as to the mentality and history of the country and its people. If foreign laws, e.g. German or French, are simply copied and transferred to another society and country, the result will be a kind of legislative monster, completely unfamiliar to the people it is meant for. Aristotle states that Zaleucus was initially probably a shepherd, but he evolved into the exemplary legislator, characterized by smoothness and spiritual depth. He became like a successful craftsman who wants make a sophisticated creation, much like a shipbuilder who, as a good engineer, constructs his ship so that it can easily and safely access the harbor.

The legislation of Zaleucus constitutes the first written law of European legal science, as well as of ancient Greek law and of the legal science worldwide. It served as a model for the formalization of power, which was based on the compromise of heterogeneous social forces, and certainly constituted the basic preamble for the technocratic organization of Roman legislation and influenced the legal framework of the Dodecanese. As a legislator, Zaleucus stipulated that a specially authorized official, known as "Cosmopolis", would be the only one responsible for interpreting the law. However, when a citizen thought that the interpretation by Cosmopolis was inaccurate, he would have every right to appeal to the "Thousand", who (Polyb. 12, 16) would then deliberate and discuss this legal dispute.

If the citizen failed to convince them, he would be killed instantly; however, if he did convince them, the unfortunate Cosmopolis would face the same fate. It was believed that with such a strict system the correct interpretation of the law by Cosmopolis would be ensured, as well as the respect for this interpretation by all citizens. He established the Congress of the Thousand–an aristocratic institution before which both the complaining citizen or the Cosmopolis legislator would appear. Demosthenes also provides relevant testimony (Against Timocrates, 139). Zaleucus limited the arbitrariness in the implementation of the laws by removing from judges the power to determine the sentence at their discretion and at will.

This innovation is considered as the first establishment of the basic principle of criminal law: *nulla poena sine lege* (no penalty without law). Zaleucus' legislation does not include any provisions regarding murder. Criminal proceedings were initiated by the injured party, except if the crime was reported to the gods or to the City, in which case the ruler or any willing citizen could intervene. Murder remained a matter of the victim's family or the household (Strabon, 6, 6, 1, 8, C 260). According to tradition, the legislator Charondas studied under the legislator Zaleucus and adopted his system of laws, which he then supplemented with his own.

Zaleucus's legislation also dealt with the trial of "false witnesses," which is the same principle in use today, known by the legal term of "re-incrimination." A convicted person had the right to request the reversal of the previous unfavorable decision, stating as a justifiable reason any false information or perjury of witnesses. His laws also contained original and important provisions on other laws and human rights. Thus, Zalecus' law is considered to be the first written law on European soil. At the time, during the 7th century BC, ability to write was a luxury of the privileged people who had the financial means to educate their children.

Since the people who borrowed money were mostly poor and usually illiterate, loan agreements were presented to them by lenders in written form with unfair terms. As a legislator, Zaleucus wanted to protect the poor from such injustices and malpractice. It is significant to note that ancient Greek legislators were not rich rulers or kings, but also not extremely poor, so they could legislate for the good of their society, free from any external dependence or personal interests.

Lycurgus, Zaleucus, Draco, Charondas, Solon, Helianax[7], and others, belonged to the middle social and economic class. It is striking that in ancient Greek tragedies, some women were also important social revolutionaries. We encounter men such as Jason and Orestes, but they are generally beneficiaries and heirs of property who are financially well-off. Another important matter concerning Zaleucus is related to the ethics of law and early bioethics. Ethics has always been of great importance both for the law and for legal scientists. Since ancient times, the ethics of the legislator has been of paramount importance, which is why Zaleucus established a special provision prohibiting association and conversation with disreputable or immoral individuals, referred to as "bad people."

He so explicitly condemned "bad speech," "luxury," "bad associations," "perversion," that this notion that "bad speech corrupts good manners" later spread throughout Greek antiquity (cf. Clement of Alexandria, Pedagog, Teacher, 2, 105). These concepts dominated later antiquity, since they prohibited conversation and association with selfish and insincere people. If Zaleucus were alive

7 Cf. Io. Triantafyllopoulos (1957), *Ancient Greek Law*, Athens, p. 37. Cf. P. Kalligas, System of Roman Law, B, par. 65, Athens, p. 100.

today, he would probably forbid us from conversing with many contemporary politicians, perhaps even from greeting them.

The pinnacle and basis of the legislation of Zaleucus and his student Charondas was the institutionalization and establishment of "free education." Even today, the reputation of these legislators should be restored, and what contemporary politicians should do is to establish free education and name it "Zaleucus and Charondas Education Program", rather than dismantle the existing system, as we see it happening at present. Today, certain action plans, such "Athena," are named following this direction, but when it comes to dismantling local self-government and social cohesion through legislative projects such as "Kallicrates" or "Kapodistrias," paranoia and arrogance emerge. This represents a world turned upside down, dominated by the absence of the ethics of justice.

Zaleucus prepared the institutionalization of free medical care for citizens, teachers, and doctors, with expenses covered by the city-state. He viewed the State as a supporter and guide, rather than as a regulator of individuals. According to his law on the education of the young, the city would be responsible for the expenses and care of the free education for all young people of the city. With the legislation of Zaleucus, the principle of the rule of law was established as the supreme and permanent regulator of human actions and the general behavior of the community.

Zaleucus aimed to restrict the citizens' voluntary enforcement of the law, without excluding it completely. His justification for free education was based on the conviction that literacy is superior to all other branches of learning. By such education and training, the most useful aspects in life–voting, writing letters and wills, understanding laws and social life in general–are improved and promoted. In fact, he emphasized that only through literacy and education, the dead can be preserved in the memory of the living. He insisted that the city-state must provide free education as supreme gift to its young people.

Today, we can easily assess whether modern education serves its high mission and opens doors to the economy and markets, as often claimed in parliaments. The legislation from the ancient Greek region of Locri, founded by the Chalcidians, first spread throughout Magna Graecia, and then to the cities of Asia Minor and remained in force for several centuries. This is recounted by the Dorian iambic poet Herodes in his 3rd-century BC poem "Immortal Greek!" and in the proverb "Greek: the ancient God," which is attributed to the high priest of the Delphi, Plutarch himself. Some modern legislators and parliaments established free education, perhaps for the sake of education and to maintain political power. Today, for the same reason, certain interests are dismantling and violating human rights, nation-states, indigenous education, healthcare, and all other moral and spiritual values, all under the influence of certain insane individuals who possess wealth and power.

The famous ancient legislator Zaleucus is also believed to have been a student of Pythagoras, although it is historically certain that he lived before Anaxilaos became Tyrant in Rhegium (494–476 BC), and abolished his laws (Peck 1898).

Notably, his laws were all written in verse and were adopted by all the colonies that originated from the city of Chalkis in Magna Graecia. Aristotle notes that the laws of Zaleucus, and later of his student Charondas, were exceptional. Apart from some provisions regarding "pseudo-perjury," Aristotle talks about these laws with great legal and pedagogical precision.

Zaleucus and Charondas were considered by some to be Pythagorean disciples even before Pythagoras himself. John Stobaeus and Diodorus Siculus note that they were influenced by Neopythagorean ideology (Chisholm 1911: p. 948). The legislation of these two great legislators included the provision concerning the so-called *"epikleros"*–the closest relative of a daughter was obliged to marry her; if he refused to do so, he was required to pay her the legal dowry[8].

Diodorus Siculus also provides information about their laws. The following ones[9] are typical, summarized[10] and indicative examples: They forbade fathers to bring home "stepmothers," i.e. new mothers to their children. Anyone who brought a stepmother home could not become a city councilor or a municipal official. In addition, those punished for "slander" would have to wear on their heads a wreath of tamarisk–a well-known small tree which thrives on beaches and drips with salt–so that they would be marked as shameful, vulgar, and dishonorable. Many were not able to bear this punishment and humiliation so they committed suicide. By law, Zaleucus forbade bad associations, teaching that "vice" is like a contagious disease that spreads easily and corrupts the souls of the virtuous. He also protected orphaned children by law, which assigned guardianship of the orphans' property to their father's relatives, while their upbringing was entrusted to their mother's relatives. At first glance, this particular law seems to be without substance, but once examined, it proves to be quite important as it contains the original and wise pedagogical insight of the legislator, who anticipated that the orphans' relatives on the mother's side would have no reason to harm them, since they were not granted inheritance rights over their property, while the relatives on their father's side would not have the opportunity to harm the children's lives, because they were not entrusted with their upbringing.

Through wise laws, Zaleucus punished deserters and those who refused to bear arms for the defense of the city, referring to them as renegades, and forced them to sit in the market for 3 days wearing women's clothes, an act considered deeply dishonorable for the time. Today, this concept has been radically changed. Zaleucus would assign these stateless people the chores such as cleaning the city and emptying cesspools. His student, Charondas, also established a strict law that prohibited anyone who participated in the Municipal Assembly from carrying weapons. Once when he went to his fields, he was carrying a sword

8 Cf. Aristotle, *Politics,* Book IV, 7. Cf. Diodorus Siculus, *Historical Library/IB.*Cf. Lacey, W.K. (1968). *The Family in Classical Greece*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

9 Cf. in *Book Twelfth,* p. 53, and in the encyclopedic dictionary *HELIOS*, Vol. KG, p. 519.

10 See also a relevant publication by Georgios Poulios, Lawyer, http://www.skamnosvoice.gr/index.php/svnews/svanihnevontas/1646-o-nomothetis-xarondas-kai-pos-pethane

for protection against robbers on the road. On his return, he saw that the Municipal Assembly was in session and went inside immediately, without leaving the sword outside. However, his political opponents, as soon as they saw the sword, instantly accused him of breaking the law, to which he exclaimed: "But I will restore Zeus." Immediately after that, he drew his sword and took his own life. Some historians, however, attribute this incident to Diocles, the legislator of Syracuse (Siculus Book 13–Heinemann 1989).

The most important aspect from the lives of these legislators was their characteristic ethos and wisdom that left a vivid stamp on their legislation. They realized that in public assemblies certain armed individuals caused incidents and riots. As a result, they enacted a law which prohibited, under penalty of death, armed citizens from attending the state assemblies. The legislator of Magna Graecia thus represents an example of ethos, justice, and consistency, a living didactic model for the observance of law–a concept that continues to remain unfamiliar to many modern legislators until this day, just as the legacy of this great legislator is generally unknown (Drosos 2013).

The legislation of Zaleucus represents a prototype not only for ancient Greek law but also for all European laws and principles of human rights. It served as a model for the formalization of power, based on the compromise between heterogeneous social forces. It was also the preamble to both Roman and the Dodecanese legislation. It stipulated that a specially authorized official, "Cosmopolis", would be the only one responsible for interpreting the law. It was believed that this system ensured the correct interpretation of the law by Cosmopolis, but also the citizens' respect regarding this interpretation. Zaleucus, followed by the legislator Charondas, provided the basic and the most profound principles related to law and human rights.

A significant part of the legislative work of both Zaleucus and Charondas has been preserved through the references by ancient authors. Zaleucus is generally considered one of the greatest legislators of antiquity and he must not be forgotten. Modern legislators must constantly research the texts of ancient Greek legislators, not only to understand the fair administration of law, but also to recognize the connection between moral, philanthropic, and pedagogical elements within the law. It is precisely this human element that distinguishes a law as humane or inhumane. What represents a timeless and universal value of ancient Greek law is the fact that the law, without ethos, ethics, and humanity, fails in its mission, even more so in the 21st century.

PART II

In what follows, I will briefly present key points for better understanding of the deeper modern significance of the legal and juridical contribution of Greater Greece to education in Western Europe. However, these values were forgotten by the Western world and the injustice against nations, which began in 1861,

continues in an insidious form through economic weakening and demographic decline. Although in recent years a historical awakening and self-awareness have occurred to some extent, the path to virtue and ethics remains difficult. Magna Graecia and Mother Greece shared a common culture, language, ancestry, and a unique spiritual bond across centuries. In fact, the ancient Pelasgians inhabited both regions since ancient times, while the ancient Minoans founded many colonies, particularly in Apulia and Sicily.

The ancient Mycenaeans founded numerous small villages, mainly in the coastal areas of the South, which served as trading posts or supply stations. From Magna Graecia, they sailed to the coasts of Dalmatia and Montenegro, where they kept supply stations for centuries. Afterwards, during the Archaic and Classical periods, the colonization took place when thousands of people from Achaia in the Peloponnese migrated to what is known to this day as the Achaean coast–modern-day Calabria. Later, in the Byzantine period, after the fall of Constantinople (1453) and due to Ottoman oppression, hundreds of thousands of people from Mother Greece wanted to emigrate and take refuge in Magna Graecia, not only to escape slavery but also to live with people who shared the same language, customs, and origin. Magna Graecia was also the region where many Greeks found refuge during the difficult period of great wars with Arabs and Persians.

Magna Graecia brought forth some of the greatest minds in the history of science and art–individuals whose work enlightened the entire European world and thus created the unique miracle of classical law and European legal culture. Europe owes its existence and civilizational development to these legislators and intellectuals. The history of law bears witness to this legacy, even if modern societies may forget it. It is no coincidence that many prominent figures, such as Archimedes, Pythagoras, Nossis, Sappho, Gorgias, Empedocles, Plato, Philolaus, Theocritus, Stesichorus, Aeschylus, Hippasus, Archytas, Herodotus, Xenophanes, Alcmaeon, Parmenides, Zeno, Zeuxis, Archestratus, Aristoxenus, Zaleucus, Charondas, Democedes and many more, were born or left their mark though work in the sacred lands of Magna Graecia. The hero of Salamis, Faulus, who manned his fleet from the historical Croton, is also well known. He wanted to help effectively in the Naval Battle of Salamis against the invading Persians, while at the same time Gelon was defeating the powerful army of the Carthaginians, allies of the Persians. These two victories did not only protect and save ancient Greece, but also all of Europe as well as European law and human rights, thus enabling it to develop and evolve through science and literacy. Such historical events deserve to be taught didactically and continuously in all schools around the world (Panagopulos 1996: p. 120; Panagopulos 2023: p. 131).

Nine city-states with Greek population and with over 80,000 inhabitants existed in Magna Graecia, while, by contrast, there were only three city-states in Mother Greece in the same historical period. Syracuse in Magna Graecia, which was the largest, most populous and most beautiful city of the European and ancient Greek world, stood out as the ancient Greek city-state with excellent

legislation and well-functioning democratic institutions. Therefore, the question that arises is who or what wiped out these powerful civilizations. In fact, the city of Syracuse later served as the capital of the Byzantine Empire for six years, at the time when Athens and Sparta were only shadows of their former glory.

The laws of the ancient cities were the general political foundation for the development of European institutions. They introduced innumerable innovations not only in the science of law, but also in the ancient Olympic games. The cultural treasures adorned all the pan-hellenic and sanctuaries of Mother Greece. It is not possible to perfectly convey the infinite greatness of the legislation and administrative organization of these historical cities as well as the wisdom of their teachers and bravery of sacred ancestors.

Later, with the advent of Christianity, the Greeks of Magna Graecia, along with those of Mother Greece, were among the first to accept the teachings of Christianity and Christian humanitarian law, which will later prevail in all of Europe. This truth is also evidenced by the early Christian churches, historical, and archaeological discoveries. Later, beautiful Byzantine churches and monasteries were built, with their unique art and architecture, witnessing to the high and respectable civilization built on knowledge, science, and literacy. One day, if Europe truly wishes to support human rights, humanitarian values, and law, it should recognize these values and contributions to science and culture instead of preparing for wars with other Christian nations and states. Also, in the late 19th century, the Kingdom of the Two Sicilies was a well-known, organized legal state, one of the most advanced ones in Europe, with numerous pioneering achievements in the fields of science, ethics, and law.

This legal state represented the first economic seat in the world, and in 1856 was ranked as the third country in the world in terms of industrial development. It introduced the first nautical code and the first nautical atlas in the world, along with the first mineralogical museum in the world. In the same year (1856), its capital became the third city in Europe, after Paris and London, with gas lighting. It was also the place with the first electric seismograph in the world invented by Luigi Palmieri (or Palmyra, in Greek). The development of maritime affairs and maritime law helped it to have the first cruise ship in Europe, *Francesco I*, the first steamship in the Mediterranean *Ferdinando I*, and the first railway route on the Italian peninsula, the Naples–Portici, which was completed in 1860.

This region was home to the first architectural academies in Europe as early as 1762. Additionally, it had the highest percentage of doctors per capita on the Italian peninsula. By 1860, the city of Naples was the leading city on the Italian peninsula in the number of theaters, publications, newspapers, printing houses, music conservatories, the city in which culture and art as well as the humanistic Greek legal and juridical creative spirit were flourishing. In 1783, Palermo introduced a special legislative measure to establish the first cemetery in Europe for all social classes. In 1813, the first psychiatric hospital on the Italian peninsula was founded (Real Morotrofio di Aversa). In 1832, the first European suspension iron bridge was constructed over the Garigliano River.

In 1860, the lowest tax burden was imposed, with the most effective tax law in Europe, thus becoming the first state of law on the Italian peninsula in terms of strong banking laws and economic power, with the abundant gold reserves kept in state banks (443 million pounds, compared to 225 million pounds, which all the other states of the Italian peninsula were able to scarcely gather). In a parallel way today, Mother Greece is facing a criminally punishable economic attack by Western Europe's economic interests, trying to reduce Greece to a powerless protectorate.

PART III

The above presentation and report have a didactic purpose to reveal the timeless value and timeless messages from a specific European geo-political and geo-strategic space. If we want to make a legal, socio-political, and historical leap across centuries, with strict criticism and self-awareness, we must remember the ancient legislators Zaleucus and Charondas, especially his example of self-punishment. The struggle for justice and the pedagogical process continued into modern times, until the adoption of the Universal Declaration of Human Rights by the UN General Assembly on 10 December 1948. This was an important step as no country with representatives in the general assembly voted against. However, unfortunately its application in legislation has often been unilateral at a global level. To this day, humanitarian law and human rights have not been fully restored in the world.

At the time of its adoption, legal thought and knowledge appeared quite advanced. Although eight politicians from the countries of the Soviet bloc expressed reservations and abstained from final voting, they had still participated and collaborated in the text drafting process. It was a difficult period in which, after World War II, the world was divided into Western and Eastern blocs; yet, a common ground was found for the substantive defense of human rights, which was considered an enormous achievement. Theoretically, what was achieved by the declaration is the recognition of the dignity as well as the equal and inalienable rights of all members of the human family, which constitutes the foundation of freedom, justice, and peace in the world.

As it had been formulated both theoretically and legally, the declaration recognized that the disregard and contempt for human rights led to acts of barbarity which disturbed the human conscience. The prospect of a world where people would enjoy freedom of speech and belief, free from terror and misery, constitutes the highest aspiration of humankind. It also emphasized that it is of vital importance to establish a legal framework in order to protect human rights, so that individuals would not be forced to ultimately resort to rebellion against tyranny and oppression, or to hunger strikes.

Specifically, the Universal Declaration of Human Rights recognized, among many other principles, that every person has the right to life, liberty, and personal

security. States theoretically agreed that no one should live in slavery, be subjected to forced labor, torture or cruel, inhumane, or degrading treatment or punishment. Today, in a legal sense, the force-feeding of a hunger striker is regarded as torture. Every individual, wherever they are, is entitled to have their rights respected by the law. All people are equal before the law and are equally entitled to the protection by the law, without any discrimination whatsoever. In this sense, does making an exception for someone, e.g. in the case of a hunger strike, not constitute a serious injustice towards all others?

Today, every individual has the right to an effective remedy before the competent national courts for acts violating the fundamental rights granted to them by the Constitution and the law. Every person has the legal right and cannot be coerced against their will; any act of extortion will be their personal choice, for the results or consequences of which the individual will be responsible. Today, no one can be arrested, detained, or exiled arbitrarily. Every person is entitled to equal treatment in a fair and public trial by an independent and impartial tribunal, which must decide on their rights and obligations, as well as on the legal validity of the charges against them.

Today, every person accused of a criminal offense must be presumed innocent until proven guilty according to law. Their case must be heard and decided in a public trial, with all the guarantees necessary for their defense completely ensured. Today, no one may be convicted of any act or omission which did not constitute a criminal offense at the time when it was committed. They should be prosecuted in accordance with national criminal or international law. No heavier penalty can be imposed today than the one which was in force at the time when the criminal act was committed.

Today no one is permitted by law to suffer arbitrary interference with their privacy, family, home, or correspondence, nor be exposed to attacks on their honor, dignity, and reputation. Every person has the legal right to protection under the law against interference and attacks. A little trace of admirable prudence still exists in the modern Greek reality, the consequence of practice of the humanitarian ancient Greek law over the centuries.

Everyone has the right to freedom of movement and residence within the territory of a state. Everyone has the right to leave any country, including their own, and to return to it. Even a convicted murderer may be granted a temporary permit to visit the scene of the crime. Under European law, everyone has the legal right to seek asylum from persecution and to be granted asylum in other countries. However, an individual cannot invoke this right in the event of persecution that is not based on political reasons, or if they are involved in actions contrary to the purposes and principles of the United Nations.

Everyone has the right to at least one nationality. No one shall be arbitrarily deprived of their nationality. Every person has the right to freedom of thought, conscience, and religion. This right includes the freedom to change one's religion or belief, as well as the freedom to manifest one's religion or belief.

Everyone has the right to freedom of opinion and expression. This includes the right to hold opinions without interference, to seek, receive, and impart information and ideas through any media and anywhere in the world. The individual has duties to the community, since only within it the free and full development of one's personality is possible. The exercise of personal rights and the enjoyment of individual freedoms are legally guaranteed, provided they are exercised with due recognition and respect for the rights and freedoms of others and in alignment with the just demands of morality.

It in a well-governed state, it is inconceivable that anyone could use *the law of the jungle* as their weapon to impose their antisocial views or satisfy their basic instincts. No state governed by the rule of law is obliged to prevent a convicted murderer from voluntarily and rationally choosing the path of self-harm, not even in the case when they are under the weight of remorse (what the ancient people would call being pursued by the Erynies), and especially when such an attempt is interpreted by society and institutions as the ultimate blackmail.

The modern legislator must never forget that the purpose of punishment is not only to punish the person who committed the offense, but also to serve as an example to others. To consider a case of a professional murderer serving a life sentence: after many years of imprisonment, should we investigate what kind of message his punishment conveys? In what ways did a lifer show repentance, as suggested in the published reports (Dim 2021)? Unfortunately, a person without virtue and morality becomes cunning and dangerous. As Plato observed, "Man, perfected, is the best of animals, but separated from law and justice, the worst of all."

Today it is both useful and necessary to study ancient legislators such as Zaleucus who, by their example and sacrifice, determined the seriousness and responsibility that every legislator, of any city or Parliament, must uphold when creating laws for the good of their state. Should not criminal legislation, according to the ancient legislators, be concerned not only with correction, but also with the pedagogical prevention of future crimes? I believe that modern European law and contemporary criminal science owe it to themselves to include the moral and pedagogical elements of sound judgment in their system, using them as a therapeutic means for the rehabilitation of the convicted person.

When the human element dominates in legal science and individuals recognize the purpose of their existence, then individuals as well as society and the rule of law are promoted. The great ancient Greek teachings on law, criminal justice, and human rights possess a timeless moralizing character and mission, which is why the modern science of law is called upon to decode these values and ideals based on ethics and morality. In a modern world, these values and ideals are necessary more than ever in order to lead us to the prevalence of law and justice. Students should learn about ancient legislators in elementary schools, high schools and all educational institutions, because only in this way

will society help itself and bring the hope for a better, more humane tomorrow. This is of particular importance in a world where artificial intelligence is rapidly advancing, without moral and bioethical commitments to the future of all humanity. The ancient legislative principle *nullum crimen, nulla poena sine lege* ("no crime, no punishment without law") gains significant relevance today, since modern societies, despite having laws and legal pluralism, refuse to apply the moral substance of law and to respect the international human rights of their fellow human beings. As a result, we are led to wars and conflicts, while peace and justice retreat due to the absence of ethics and morality.

BIBLIOGRAPHY

Aristotle, Politics, *Book IV, 7*.

Alexiadis 1989: Georg S. Alexiadis, *Ancient Greek Law*. Ed. Sakkoula, Athens.

Chisholm 1911: Hugh Chisholm "*Charondas*". EncyclopediaBritannica. 5 (11th Edition), p. 948.

Christofilopoulos 1973: A. P. Christofilopoulos, *Law and History*, Athens.

Kalligas P., *System of Roman Law*, II, Athens.

Michaelides Nouaros, George Michaelides Nouaros (in the work: *"Mnimes" Memory of Petropoulos*, A, p. 121), Athens.

Nakos 1990: Georgios Nakos, *History of Greek and Roman Law* (Volumes A and B). Ed. University Studio Press, Thessaloniki .

Pantazopoulos 1968: Nik IPantazopoulos, *Historical Introduction to the Sources of Greek Law*, Thessaloniki, 2nd ed.

Panagopoulos 1996: AlexsiosPanagopulos, *Contemporary historical and constitutional institutions*, Greece - Europe, Achaean publications.

Panagopoulos 2023: Alexios Panagopulos, *Human Rights*, Thessaloniki, ed. Sartinas.

Petropoulos AG 1961: A. G. Petropulos, *Historical Introduction to the Sources of Greek Law*, Athens.

Poulios Georgios, Lawyer, http://www.skamnosvoice.gr/index.php/svnews/svanihnevontas/1646-o-nomothetis-xarondas-kai-pos-pethane

Siculus 1933: Diadorus Siculus, *Historical Library/IB,* Book XII, p. 53, also *Encyclopedic Dictionary*: SUN, vol. 13 p. 519.; *Library of History,* Volume I: Books 1–2.34. Translated by C. H. Oldfather. Loeb Classical Library 279. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Siculus: Diadorus Siculus, *Book XIII*, p. 33.; *Diodorus of Sicily in Twelve Volumes* with an English translation by C. H. Oldfather. Vol. 4–8. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1989. https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0084%3Abook%3D13

Triantafyllopoulos 1961: K. Io.Triantafyllopoulos, *Ancient Greek Law*, 1. Athens, 1968. Also: *Introduction to the Course of the History of Law and more Specifically of Ancient Greek Law*, EEN28/1961.

Timocrats(24), 140. https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0073%3Aspeech%3D24%3Asection%3D24

Vavouskos 1980: Kon A. Vavouskos, *History of Greek and Roman Law*. Ed. Sakkoula, Thessaloniki.

BIBLIOGRAPHY IN FOREIGN LANGUAGES

Beloch 1912: Karl Julius Beloch, (*GriechischeGeschichte*, 2nd ed., Vol. 1, 2). Berlin and Leipzig.

Cantarella 1981: Eva Cantarella, *L'ambiguo maianno*. Condizionne e imagine della donna nel antiquita greca e romana. Rome, 1981.

Ciaceri 1940: Emanuele Ciaceri, *Storia della Magna Grecia*, I2, Milano.

Compernolle 1981: Van B. Compernolle, *La Legistation aristocratique de Locres Epizephyriennes dite legislation de Zaleucus*. Antiquite classique, 50.

Dunbabin 1948: Thomas James Dunbabin, *The Western Greeks*, Oxford.

Franciscis 1972: Alfonso De Franciscis, *Stato e Societa in Locri Epizefiri*, Napoli.

Freeman 1891–1894: A. E. Freeman, *History of Sicily*, Oxford.

Finley 1984: I. M. Finley, *La Sicily antique*. Des origins a l'epoque Byzantine, trans., franc. Paris , 1984.

Graham 1982: A. J. Graham, *The Western Greeks*. Cambridge Ancient History, 2nd ed., 3,3.

Lacey 1968: W. K. Lacey, *The Family in Classical Greece*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Lewis, Boardman, Hornblower, Ostwald 1926: D. M. Lewis, John Boardman, Simon Hornblower, M. Ostwald, *The Cambridge Ancient History VI*, Cambridge University Press.

Woodread 1962: G. A. Woodread, *The Greeks in the West*, London.

ELECTRONIC BIBLIOGRAPHY

Dim 2021: Gregory Dim. *Nousias*, https://www.abc10.gr/vima/eleftherignomi/1166-2021-03-06-08-40-0

Drosos 2013: Vasilis Drosos, *Megistia*, https://alfeiospotamos.gr/2015/04/10/

Peck 1898: Harry Thurston Peck, *Harpers Dictionary of Classical Antiquities*. New York. Harper and Brothers. http :// www . Perseus . tufts . edu/ hopper / text ? doc = Perseus %3 Atext%3 A 1999.04.0062%3 Aalphabetic+ letter %3 DC %3 Aentry+ group %3 D 13%3 Aentry%3 Dcharondas- harpers

Алексиос П. ПАНАГОПУЛОС

ДЕФИНИЦИЈА КАЗНЕ У ЗАКОНУ И КРИЗА ПРАВНОГ ИДЕНТИТЕТА: *"NULLUM CRIMEN, NULLA POENA SINE LEGE"*

Резиме

Одређивање казне кроз древни закон законодавца Залеука: *nullum crimen, nulla poena sine lege*, и данас има посебну тежину и релевантност. Законодавац који потиче из *Magna Graecia* познат је у кривичном праву по својим модерним ставовима. Диодор Сикелиотис напомиње да је био племенит и образован човек, ученик филозофа Питагоре.

Страбо помиње да је Залеук сакупио најбоље што је могао из критских закона и од Лакоњана, као и од Ареопагита. Формулисао је забрану иновација у законима и принцип одмазде (*talio*). Признао је право појединцу да доноси законе стављајући *своју главу у питање*. Старогрчки правни термин *eu-nomia*, тј. доношење добрих закона, штитио је вредности људског живота. Данас неколико закона произвољно долази од законодавца на гласање без „препоруке извештаја". Он је утврдио „преамбулу" закона, о којој нам и Платон говори, наглашавајући да закони морају увек постојати. Аристотел у делу *„Политика"* помиње да је пре доношења закона Залеук, желео и путовао да проучава законодавство других градова, користећи „упоредни" метод законодавства, којем нас је Ликург први научио, прилагођавајући законе културним и друштвеним подацима, менталитету и историји свог народа. Данас није баш корисно и неопходно проучавати древне законодавце попут Залеука који су својим примером и жртвом формулисали озбиљност и одговорност коју сваки законодавац било које земље има када доноси законе за добробит своје државе. Зар кривично законодавство, према древним законодавцима, не би требало да буде отворено да доноси законе погодне не само за кажњавање, већ и за спречавање нових злочина? Модерно европско право и модерна кривична наука дужни су да у своје нове императиве укључе и педагошки елемент суда, као терапеутско средство за осуђене. Када људски елемент доминира, човек препознаје сврху свог постојања, и тада се он, као и друштво и модерна владавина права, унапређују.

Кључне речи: казна, кривично право, идентитет, *Nulla Poena Sine Lege, Magna Graecia*.

УДК

Оригинални научни рад

*Јасмина М. АХМЕТАГИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПОЈАМ ЛИЧНОСТИ И ФЕНОМЕН РЕЛИГИОЗНОСТИ НА ПРИМЕРУ „ОЦА СЕРГИЈА“ Л. Н. ТОЛСТОЈА**

Апстракт. У тексту се разматра лик Оца Сергија у истоименој новели Лава Толстоја у контексту православне антропологије и религиозног преображаја, као и Кантове деонтолошке етике, с циљем разоткривања ауторовог поимања личности и религиозности. Фокус је на дубоким антрополошким и теолошким дилемама које Толстој у овој новели поставља. У средишту текста је духовна трансформација коју јунак проживљава на неочекиван начин, тек након напуштања манастира. Пут Оца Сергија, који завршава животом међу сиромашнима, није бекство од света, већ повратак свету у истини и љубави. Рад се бави питањем да ли је овај избор заиста искорак из *хетерономије* – појма који означава подређеност спољним ауторитетима (као што су држава, црква или друштвене норме) – или тек њена нова форма. Одговор се открива у односу који личност остварује с другим – с Богом / с ближњим, кроз процес унутрашњег преображаја, љубави и самопревазилажења.

Кључне речи: „Отац Сергије“, Лав Толстој, личност, хетерономија, етика, православна антропологија, метаноја.

Толстојево постхумно објављено прозно дело „Отац Сергије“ (1911[1]), на коме је дуго радио (1890–1898), стално га мењајући и одустајући од писања, жанровски је најприкладније одредити као новелу. Иако се у српској књижевној терминологији често користи појам *приповетка* као наджанровска или традиционална одредница за краћа прозна остварења, структура, тематски опсег и психолошка дубина овог текста упућују на типичне одлике новеле. Композиционо компактна, тематски фокусирана на унутрашњи развој једног лика и његова егзистенцијална преиспитивања,

* Научни саветник, ORCID 0000-0002-9919-8832, ahjasmina@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

1 У зборнику *Посмертные художественные произведения Л. Н. Толстого*, који је приредио његов пријатељ и писац Владимир Чертков.

новела „Отац Сергије“, мада се сматра недовршеном,[2] представља пример позног Толстојевог књижевног стваралаштва у коме се сусрећу елементи морално-религиозне и психолошке прозе.

Тематски и структурно Толстој се ослања на хагиографску традицију, трансформишући житијни канон у правцу религиозно-етичког преиспитивања (Добробабина 2013: 202–211). У препознатљивим елементима житијне структуре,[3] успоставља се дистанца према житијном идеалу – пре свега нема подвига и божанске благодати, који потврђују досегнуту светост јунака. Уместо коначног преображаја, нуди се амбивалентна, отворена слика духовног трагања. Житије је овде обликовни узор, али и полемички контекст унутар којег Толстој преиспитује могућност аутентичне духовности у свету који је изгубио дубљи духовни смисао.

Као што запажа О. Ј. Добробабина, Толстој у овом делу трансформише житијни жанровски образац у правцу психолошке прозе (2013: 204), у којој подвиг више није осведочење светости, већ болан, често недовољан покушај успостављања односа с истином. Уместо наративне егзалтације и светачке легенде, овде се разматра духовна драма унутар лика, чији падови и сумње истичу ограниченост човекових могућности у свету у чијем се традиционалном и институционализованом религијском поретку не налази решење човекове егзистенцијалне драме. Централни протагониста новеле, Степан Касатски, у институционални хришћански свет и улази из разлога који су више психолошки него духовни.

Уводећи читаоца у збивања новеле „Отац Сергије“, Толстој од самог почетка узима у обзир угао из којег заједница посматра појединца[4] и тиме најављује не само ток радње већ и суштински проблем који ће прича разматрати. Племић Степан Касатски, „командант дворског ексадрона кирасирског пука“, раскида веридбу, напушта свој дотадашњи живот и одлази у манастир, постајући Отац Сергије – обрт који доживљава централни јунак треба посматрати у контексту односа појединца и заједнице. Ако је став средине,

2 Иако је Толстој није објавио за живота, што упућује на то да је није сматрао завршеном (Логутенкова 2021: 240), неки тумачи сматрају, судећи по њеном укупном естетском учинку, да је новела довршена (Алијева 2015: 93).

3 Бројни истраживачи су се бавили односом Толстојеве новеле према житијима, а утврдили су и читав корпус извора који је Толстоју послужио као прототекст (Бахтин 2010: 35). Пре свега се указује на *Житије Јакова Постника*, *Житија Исидоре Јуродиве* и *Житије Марије Египатске* (Бахтин 2010: 36), али и на житија Сергија Радонешког, Авакума, Тихона Задонског, Арсенија и Пимена Великог (Логутенкова 2012: 241; Добробабина 2013: 202), те Дмитрија Ростовског (Добробабина 2013: 204). Истраживачи указују и на утицај тзв. патерика, збирки изрека, поука и анегдота из живота пустињака и монаха, углавном из периода раног хришћанства (Гродецкая 2000: 66–84).

4 „У Петрограду се четрдесетих година збио догађај који је све зачудио: лепотан кнез, командант дворског ексадрона кирасирског пука, коме су сви прорицали да ће постати крилни ађутант и да ће направити сјајну каријеру код Николаја I, месец дана пре свадбе са лепотицом, дворском дамом, која је уживала особиту царичину милост, дао је оставку, прекинуо везу с вереницом, оставио своје омање имање сестри и отишао у манастир, с намером да се закалуђери“ (Толстој 1978, 12: 432).

која јунакову одлуку доживљава као нешто необично и зачудно, добио повлашћено место у наративу, онда је и читалац позван да његову одлуку не схвати као искључиво личну или као чисти духовни импулс. Тако се покрећу важна питања: како се постаје личност, шта значи бити свој и аутентичан, да ли је повлачење из света (живот у монашкој изолацији) заиста пут ка унутрашњој слободи и гаранција личности. Лик Оца Сергија, како ћемо показати, отеловљује сукоб између аутономне личности, која тежи самосталном духовном путу, и хетерономне личности, која се обликује под утицајем спољашњег ауторитета, а овај се огледа у држави, цркви, моралним нормама и сл. Степан Касатски под плаштом духовног трагања тежи задовољавању сопствених нарцистичких потреба.

У књизи *Заснивање метафизике морала* (1785) Имануел Кант уводи јасну разлику између аутономне воље, која следи унутрашњи морални закон, и хетерономне воље, која се покорава спољним узроцима, жељама, наградама и казнама. За Канта, аутономија воље је највиши принцип моралности, док је хетерономија „извор свих лажних принципа моралности“ (Кант 2008: 92, 93). Он истиче да моралност може постојати само ако воља следи категорички императив – универзални морални закон који разум сам себи прописује. Разрађујући овај концепт у *Критици практичног ума* (1788), Кант наглашава да хетерономна воља није морална, јер зависи од спољашњих мотива (нпр. жеље за срећом, страха од казне, друштвених норми): „Слобода човекова је у суштини аутономија (самозаконитост), подређивање себе као природног бића закону који смо сами себи прописали као умна бића, као што се, вице верса, неслобода састоји у хетерономији“ (Кант 1979: 16). Сматрајући да права моралност мора бити вођена разумом, а не интересом, он критикује и оне етичке системе који морал заснивају на религијским наградама и казнама. Неупитно је да Сергијева мотивација, у почетку, долази из настојања да удовољи сопственим нарцистичким жељама и спољашњим ауторитетима, те је израз хетерономне воље.

Степан Касатски прави радикалне промене на свом животном путу, али оно што и њему самом делује као одлука вођена личним моралним уверењима и разумом, корумпирано је жељом да утиче на друге. Његова воља, како се испоставља, није „самосвојни законодавац“ – у јунаку постоји расцеп који му онемогућава да буде аутентична личност. Тај расцеп настаје услед постављања „постигнућа“, које је социјална мера, за основни циљ властитог живота. Стога је и његово замонашење, које би требало да буде лични избор духовног пута, тек слика хетерономије његове воље. У јунаку не постоји простор слободан од туђег погледа из којег би могао себе ваљано да вреднује и да начини истински обрт у свом функционисању.

Још у првим сценама, када се Касатски појављује као млад и успешан официр, окружен пажњом и уважавањем, осећа се напетост између његове спољашње позиције и унутрашњег немира који је тек наговештен (у њему се развијала „напрегнута делатност“ – Толстој 1978, 12: 434). Оно што изгледа као врлина (привржености царевој породици, стремљење ка беспрекорној

часности и савршенству), истовремено је показатељ да је јунаков идентитет већ у тој фази условљен потребом за признањем. Он жели похвале и дивљење, што указује на то да му је такмичарски дух главна покретачка снага. Зато ниједна његова одлука не може бити независна од света – са таквом мотивацијом, поступци се неминовно прилагођавају друштвеним мерилима и очекивањима. Штавише, на тај начин се онемогућава лични развој и препознавање сопственог еталона вредности. Касатски, који је од ране младости показивао „сјајне способности", константно је циљно оријентисан и развија се у свему што изабере за предмет свог интересовања „дотле док га не би похвалили и ставили другима за пример" (Толстој 1978, 12: 435). Тако је постигао најбољи школски успех, овладао француским као руским, постао одличан играч, ушао у више друштво. „Та тежња, одликовати се и, ради тога да би се одликовао, достигнути постављени циљ, испуњавала му је живот" (Толстој 1978, 12: 435). Испоставља се да је његово стремљење ка савршенству манифестација његове друштвене амбиције: пошто га напушта интересовање за све чиме се бави чим досегне врсноћу, јасно је да је лишен стварних интересовања и да је на снази нарцистичка мотивација. Ту се појављује и трагична компонента његовог карактера: тај „сјајни гардист", „лепотан кнез" уистину не ужива ни у чему, он само испуњава циљеве који га уздижу на лествици друштвених вредности – њиме владају друштвени стандарди, а не лични избори.

Толстој даје нијансирану слику вишег друштва у које јунак жели да доспе, представљајући четири круга људи у том оквиру. Кључна реч је *подражавање*, чиме се упозорава на опште место друштвеног живота. Касатски се успиње друштвеном лествицом, показује вештину и умне капацитете, али су његова доминантна својства социјално кодирана. И он је частољубив, завидан, а уз то и гневан, још од најранијег узраста.

Стога је и природно да његово прво истинско љубавно искуство – оно које је требало да прерасте у брачну заједницу – неславно заврши услед, могло би се рећи, спољашњих фактора. Грофица Кортокова коју је желео да освоји како би преко ње добио приступ у више друштво ипак осваја његово срце и он се заљубљује, признајући јој своју почетну нечисту намеру и тражећи опроштај. Када му она исповеди да је у прошлости била царева љубавница, Касатски не одговара једнаким разумевањем, већ је одбацује, иако се њено признање дешава оног дана када је био „особито заљубљен" (Толстој 1978, 12: 437). Природно је што је таква вест уздрмала младог човека који је имао идеал чедне, недирнуте жене. Међутим, он након тога проводи лето на селу, пати због повреде и изгубљене могућности љубави, али за све то време не налази у свом срцу снаге да прихвати жену, кроз коју је, како каже, спознао „ону срећу коју човек може да осети" (Толстој 1978, 12: 437). Несавршена жена не одговара Касатском који слику о себи гради као о савршеном. Степанова заљубљеност је одраз нереалних очекивања и неспремности да стварно буде повезан с другом особом; стога не прераста у љубав и он без двоумљења одбацује жену која не одговара његовој

идеализованој представи. Одлука о томе да се закалуђери, која је уследила, представља бег од разочарења и конфликта са светом. Уосталом, радикално одбацивање вољене жене, поред тога што показује природу љубави, показује и јунакову духовну незрелост: у супротном би био у стању да се суочи са властитим слабостима, не би их видео само у графици Кортоковој (док је телесна задовољства себи допуштао, од жене је очекивао анђеоски лик). Касније, у манастиру, мучила га је успомена, па и „жива представа о томе шта је могло бити“ (Толстој 1978, 12: 442): „Нехотице му је излазила пред очи слика познате цареве љубавнице, која се после удала и постала дивна жена и мајка породице. А муж је имао важан положај, имао је и власт, и почаст, и добру жену која се покајала“ (Толстој 1978, 12: 442). Таква жива представа је надомак самокритичком увиду, који јунак не изводи до краја: он се и у манастиру ужасава могућности везивања за несавршену жену, иако је опраштање и давање прилике другом бићу да покаже своје више могућности основ духовног православног живота који је изабрао. У том би животном оквиру требало најпре да се суочи са властитим манама, што јунак, монах па испосник, није учинио до самога краја.

Видећемо да Толстојев јунак, чак ни у оквиру православне религиозности – где се моралност не заснива на аутономној вољи, већ на односу с Богом – не може бити сматран личношћу. У богословском поимању, личност јесте морална категорија, али у онтолошком, не у етичком смислу: она се открива у заједници, љубави и преображењу.[5] Личност је у хришћанској антропологији *однос*,[6] а не у себе затворена индивидуа: она живи у љубави, у слободи од себе и окренута ка Другоме, она је пре свега „са-постојање са другима“ (Ђаковац 2007: 2006), јер је икона Божија – односна, саборна, љубавна. Личност се у православљу формира из унутрашње спознаје о себи као духовном бићу које обитава у константном дијалогу са Богом. „Човек је створен да постане учесник у личном начину постојања који јесте живот Божији – да постане учесник у слободи и љубави која је истинити живот“ (Јанарас 2007: 12). У том светлу, Отац Сергије је у већем делу свог живота неуспела личност – не зато што је грешан, већ зато што не зна да прихвати ни другог човека, ни себе у огледалу Божије љубави, о којој Толстој говори али је не артикулише у богословском смислу. У православној теологији личност се остварује у заједници – не као наметнута хетерономија, већ као слободно сједињење у љубави према другом.

---

5 „Оно што називамо моралношћу човека јесте начин на који се он односи према догађају сопствене слободе. Морал открива шта човек јесте у начелу, као икона Божија, али и шта он постаје кроз догађај своје слободе; биће преображено, или ’по подобију’ Божијем“. (Јанарас 2007: 14).

6 Разумевање личности као *односа* једно је од „највећих достигнућа великих Кападокијаца“ (Ђаковац 2007: 193) и настало је као објашњење тројичности Бога. На основу учења Кападокијских отаца цркве из друге половине четвртог века (Василија Великог, Григорија из Нисе, Јована Богослова), и потом Максима Исповедника, богословско разумевање личности развијају и савремени православни теолози, попут пергамског митрополита Јована Зизјуласа и Христа Јанараса.

Касатски је изабрао служење Богу јер је „изнад свега осталог“ и „једино га је сестра, исто тако поносита и частољубива као и брат, разумела“:

> „Она је схватила да се он закалуђерио да би се уздигао над онима који су хтели да му покажу како су они изнад њега. И схватила га је тачно. Ступајући у калуђере, показивао је да презире све оно што се другима чинило тако важно, па и њему самом, док је био у служби, и поставио се на нову такву висину с које је могао са ниподаштавањем да гледа на оне људе којима је пре завидео“ (Толстој 1978, 12: 440).

И описаним догађајем, и тврдњом да га је сестра схватила тачно, али и узгредним опаскама, каква је она да је тежио да се одликује „ради тога да би се одликовао“, Толстој карактерише јунака чија одлука да се замонаши није резултат дубоке унутрашње трансформације или духовне потраге, него последица такмичарског духа, тежње да буде изнад других и да се потврди у друштвеном смислу. У његовом избору недостаје истинска лична слобода и аутономија. Међутим, у фази његовог одлучивања не видимо ни обрисе Божијег лика, па ни емоције, ганутост, осећање преданости Богу: Касатски има на уму само себе и властиту предодређеност да Богу служи. Јунак полази у манастир као на било које друго задужење које захтева борба за друштвени статус. Мада би замонашење требало да буде одрицање од света, у његовом је случају још један облик социјалне амбиције и такмичења – промењен је само контекст. Све то прилично јасно открива важну Степанову слабост: он не увиђа дубљи, духовни смисао својих поступака, само низ друштвених и институционалних правила.

Толстој истиче да је кључно осећање које јунака приводи Богу било очајање, до којег је доспео преко интимног разочарења. „Разочарење у Мери (вереницу), коју је замишљао као правог анђела, и увреда били су тако јаки да су га довели до очајања, а очајање куда? – Богу, вери из детињства, коју он никада није изневерио“ (Толстој 1978, 12: 440). Индикативно је, међутим, да то није оно очајање кроз које пролази Љевин, јунак *Ане Карењине*, пре но што пронађе Бога и смисао живота. Љевиново очајање је кјеркегоровски сигнал духовне кризе: оно је последица несклада између унутрашњих вредности, правог идентитета (још неосвешћеног) и спољног живота који води. „Бесконачна резигнација је последњи стадијум који претходи вери, тако да нико нема веру ко није извео ово кретање“ (Кјеркегор 1975: 83). Таквом очајању дански филозоф супротставља оно које је психолошки одговор на околности и израз погледа „на живот који има услов ван самога себе“ (Кјеркегор 1990: 648). У случају Степана Касатског, реч је, дакле, о површинском очајању: замонашењем он напушта актуелни стрес и превладава га модификованом сликом о себи као још савршенијем и бољем, а то обнавља његово пољуљано осећање сигурности. То је видљиво већ у првим данима у манастиру, када монашким дужностима и послушношћу замењује оно што би за духовни пут било нужно – дубоко саморазумевање. Степаново очајање је психолошки одговор на унутрашњу несигурност

и зависност од спољног света, што га спречава у томе да се стварно повеже са сопственим духовним бићем и Богом.

Толстој показује колико је друштво са својим очекивањима и моралним нормама, системом награђивања и путевима успеха уписано у психологију централног јунака. Зато протагониста и када мисли да прати унутрашњи морални закон у ствари прати спољашње прописе и представе о успеху и истицању, без икаквог (само)критичког преиспитивања. Ако идентитет посматрамо кроз Кантову призму, Отац Сергије је трагичан пример човека који никада не успева у потпуности да достигне аутономију, већ се цео живот креће унутар различитих облика хетерономије. Његов идентитет је обликован спољашњим нормама, па је чак и његов аскетски живот, као последица друштвених очекивања о светости и покушаја да испуни наметнути идеал, вид хетерономије.

У монаштву, основни јунаков духовни став постаје послушност која је сама себи сврха, иако би требало да буде средство дисциплиновања карактера и зауздавања ега, предавања властите воље Богу. Сваку тешкоћу Касатски превазилази покорношћу и молитвом, у чију снагу не верује,[7] а након три године бива пострижен у јеромонаха и добија име Сергије. Оцртавајући традицију којом је обликован манастирски живот, Толстој уноси у причу критичку компоненту која је обележила његов однос према цркви. Игуман је припадао оној групи „калуђера који се без противљења покоравају изабраном вођи и учитељу. Игуман је био ученик познатог старца Амвросија, ученика Макаријева, ученика старца Леонида, ученика Пајсија Величковског. Томе игуману се потчинио Касатски као своме старцу“ (Толстој 1978, 12: 440). Толстој посебно истиче одсуство мишљења, односно одрицање од дара расуђивања и конформизам као могућу последицу таквог живота. У православној монашкој традицији, послушност је духовна пракса којој је циљ очишћење и исцељење воље, одвикавање од страсти, ради постизања смирења и унутрашњег преображаја, отварања за вољу Божју. Игуман би требало да буде посредник на путу ка Богу; за монаха Сергија послушност игуману је средство унутрашњег отуђења и самопоништавања: лишава га личне одговорности, мишљења и унутрашњег живота.

Насупрот самопоништавању као свесном одрицању од сопственог егоизма у циљу духовног раста, што је пут богоцентричког преображаја, ка истинској слободи и просветљењу, код Сергија се јавља конформизам и празнина, иако би управо један монах требало да има на уму перспективу вечног постојања личности. Уместо да постане активан субјекат своје вере, он постаје пасивни извршилац обреда, те на концу конформиста, којег одликује „калуђерско частољубље“. Тако се Сергије креће супротним путем од циља који стоји пред православним монахом: уместо да узрасте у личност, а то значи да себе утемељи у Богу, да из односа са Богом црпе осећање свог духовног постојања, своје слободе и одговорности, он се као личност гаси.

7 „Не знам зашто треба неколико пута дневно слушати молитве, али знам да то треба. А кад знам да то треба, налазим радости у њима“ (Толстој 1978, 12: 441).

Будући да је недирнут вишим апспектима религиозности, Сергије бележи психолошку регресију. Он брижљиво испуњава монашке дужности, трудећи се да у свему буде савршен на исти начин на који је то чинио док је био у пуку. Његово резоновање остаје профано и мења се само спољашњи оквир живота. Јунак потискује своју природу,[8] спонтане мисли и осећања, а све што му је страно или нелагодно гура у страну. Тако започиње процес улажења у улогу, у којој се постепено удаљава и од могућности самоспознаје. „Није моје да просуђујем, моје је да извршавам одређене налоге, било да стојим поред моштију, било да певам за певницом, или сводим рачуне у гостионици" (Толстој 1978, 12: 441). Касатски се не преображава, већ прилагођава, што доводи до духовне хладноће и отуђења.

Толстојев протагониста показује хладноћу срца, равнодушност, а ипак верује да манастирске задатке обавља на савршен начин. Мада равнодушност према мајчиној смрти и удаји веренице себи објашњава чињеницом да му је сва пажња била „на свом унутрашњем животу" (Толстој 1978, 12: 443), његов унутрашњи живот једва да постоји. Налазећи умирење у томе да живи по вољи старца игумана, Сергије живи механички, испуњавајући дужности. У стању дубоке духовне успаваности њега обузима досада. Уосталом, он у манастир доспева са осећањем надмоћности над другима, а након седам година мисли да је већ све научио и постигао, што говори да га гордост и охолост никада нису напустиле. У Толстојевој антропологији човек није створен да само извршава задатке, већ да проживљава и схвата; лишеност унутрашњег доживљаја и одсуство личне борбе сагледава се као духовна инерција, која води отуђењу од себе, од других, од Бога. У том тренутку започиње јунакова криза: он осећа да „није ни у својој ни у Божијој власти већ у нечијој туђој", да се моли телом јер „душе није било" (Толстој 1978, 12: 442).

Није стога необично да су телесне жудње, бар из јунакове перспективе, најјача искушења на његовом путу. Док он мисли да су му главни непријатељи сумња и телесна жеља, свезнајући наратор експлицира да је реч о једном непријатељу: да је телесна жеља манифестација одсуства праве вере и смирења. Не само да Сергије није досегао смиреност, у хришћанском значењу те речи (а то је веровање да си најнижи од свих), него његова охолост буја и нарочито се испољава када пређе у други, престонички манастир: смета му ризничар Никодим, а нови игуман му је антипатичан и његов позив да се сусретне са генералом, с којим је некада служио у истом пуку, доживљава као понижење. „Ја сам све пренебрегао за славу Божју, а мене показују као звер" (Толстој 1978, 12: 447), пише Сергије свом бившем игуману, желећи да се врати у стари манастир. Овај га упућује у испоснички манастир, како би у самоћи укротио охолост. У Толстојевом схватању духовне дисциплине самоћа је пут ка постизању дубље самоспознаје и ослобађања од световних страсти. Међутим, Сергије ни у самоћи није у стању да се ослободи сујете и охолости, јер је и до тада био усмерен искључиво на спољашњу дисциплину.

8 „Да није било покорности, додијале би му и дружина и једноликост црквене службе, и таштина посетилаца, и недоличне особине братства" (Толстој 1978, 12: 441).

У испосници је искусио немогућности да буде потпуно одвојен од света и његових спољашњих судова.

Као пустињак, Сергије ипак опажа нарцистичку мотивацију свог живота: тежњу за светошћу из потребе за самодоказивањем. Почиње да увиђа да су сви његови поступци усмерени на задовољење ега. Уз Сергија се везује „калуђерско частољубље“, које указује да у свом путу није усамљен, да су пре њега тако живели и поступали бројни монаси. Да би одолео телесној пожуди и одбио распуштеницу Маковкину која долази у његову испосницу, Сергије секиром себи одсеца кажипрст леве руке, што је акт самоповређивања који представља екстремну реакцију на унутрашње искушење. Али то је и симболички акт који показује дубоко поремећен однос према духовности: веру и смирење јунак постиже насилним самопоништавањем и спољашњим превазилажењем искушења, без унутрашњег преображаја. Када се касније и Маковкина, под утицајем тог догађаја замонаши, поставши мајка Агнија, читалац има доста разлога да мисли да је реч о истоврсној мотивацији коју је већ препознао код Сергија. Замонашење је и у њеном случају спољашње решење за проблем досаде и деструктивних тежњи, форма бекства од суочавања са личним проблемима и одговорностима (у испосницу је дошла из досаде, а Сергија је искушавала како би доказала своју моћ завођења, подстакнута опкладом).

Врхунац његовог монашког живота јесте задобијање дара исцељења, који злоупотребљава. Када је попустио наваљивању једне мајке да руку положи на главу њеног сина, Отац Сергије је то учинио стога што је помислио да дечака управо мајчина вера може да исцели. И тако се и збило, због чега је постао предмет великог интересовања средине и врло ретко у прилици да буде сам. Под притиском нарастајуће духовне кризе продубљују се и његови самоувиди, јер започињу његови самотни унутрашњи монолози, у којима се гомилају питања и сумње не само у властити пут него, много важније, у властите мотивације: „’Таде, таде! Хоћеш да будеш светац,’ поче грдити себе“ (Толстој 1978, 12: 451). „Осећа да нестаје његов унутрашњи живот и замењује га спољашњи – као да су га изврнули на наличје“ (Толстој 1978, 12: 462). „Осећао је да је ђаво променио сву његову делатност у делатност за људе а не за Бога“ (Толстој 1978, 12: 463). Појачава се његова потреба да задиви и засени друге, да задобије поштовање које припада свецима, а у исти мах искривљује суштинску дистинкцију између ’делатности за Бога’ и ’делатности за људе’, на којој темељи сопствену процену властите духовне мисије. Јер Отац Сергије није деловао ни због Бога, ни због људи, већ искључиво због себе, због свог егоизма и неизмерне таштине.

Његово духовно пропадање кулминира подлегањем телесном уживању, након чега напушта манастир. Спознаја да у њему нема ни љубави, ни смирености, ни чистоте, што претходи телесном сагрешењу, спознаја је од ванредног значаја – тек када зло опази у себи, а не као до тада само у свету, Отац Сергије доспева до оног егзистенцијалног очајања које, у духу Кјеркегоровог тумачења, представља симптом праве духовне кризе,

али и могућност преображаја. Реч је о очајању које настаје суочавањем с празнином сопственог бића и Божјим одсуством. Већ сама спознаја да Бога нема представља у његовом случају акт дубоке самосвести, јер поима да је његова вера тек привид, заснован на ритуалу и самодисциплини.

Сличну критику привидне духовности налазимо и у другим Толстојевим делима. У лику Алексеја Александровича Карењина, на пример, религијска ревност је праћена све израженијом емоционалном отупелошћу и моралним обезличавањем. Његова блиска пријатељица и духовна саветница, грофица Лидија Ивановна, представља изразит пример хришћанског лицемерја: иако јој је циљ, како тврди, доброчинство, она делује без емпатије и са нескривеним гневом. Својим понашањем дубоко узнемирава малог Серјожу, додатно трауматизујући дечака који је већ принуђен да живи без мајке. Овај мотив извитоперене духовности додатно осветљава искреност унутрашњег преображаја као централну тачку Толстојеве религијске етике, а оба феномена – извитоперена духовност и преображај – присутни су као доминантни мотиви у животу Оца Сергија.

Преокрет у његовој судбини подстакнут је сном, у коме добија савет да посети Прасковју Михајловну – Пашењку,[9] своју школску другарицу, која је некада била предмет подсмеха, а сада је живи образац смирености и делатне љубави. Путовање ка њој има карактер подвига, не само због физичког напора, већ и због унутрашње истрајности подстакнуте надразумским импулсом – вером, будући да у одлуци не учествује разум. Тај чин означава обнављање духовне осе у његовом карактеру и уједно припрему за унутрашњи преображај коју ће доживети кроз сусрет са Пашењком. Од ње, која својим делима сведочи кроткост, смиреност и способност за самокорекцију, Отац Сергије учи оно што никада раније није усвојио: да је прави духовни живот видљив у једноставним, скромним поступцима који нису усмерени на публику. Огледајући се у Пашењкином лику, он коначно препознаје дубину властите самообмане: „Ја сам живео ради људи под изговором да живим за Бога, а она живи за Бога мислећи да живи за људе“ (Толстој 1978, 12: 482). Преображај покренут сусретом са другим представља рођење јунака на нов начин: по први пут он поима шта значи живети у истини и, попут Љевина, веру проналази у искуству живота и односу са обичним човеком. Напуштајући свештеничко звање и друштвени углед, он постаје ходочасник који, попут светих јуродивих, живи у крајњој немаштини, просећи „Христа ради“. Тај радикални заокрет у животу, који се темељи на тихој унутрашњој одлуци, уводи га у нову етапу живота. Када бива откривен без докумената и протеран у Сибир, он чак и у тој принудној стационарности налази смисао (живи од рада својих руку, учи децу, негује болесне), што је повратак свету у истини и љубави. Иако је доспео на друштвену маргину, напуштањем институционалне религије и прихватањем личне безначајности, као и скромног живота служења другом,

9 О повезаности њеног лика са ликом свете Јулијане Лазаревске и свете Исидоре Јуродиве, али и о традицији тих компарација у књижевној науци, види: Добробабина 2013: 208.

његов живот више није трагичан. У премошћавању провалије између себе и других, у тихој, делатној блискости са људима, Отац Сергије налази своје исцељење – не као мистичну визију, већ као једноставан, невидљив живот вере, која се не показује, већ прожима човеков живот и изражава се у најједноставнијим и најскромнијим поступцима. То више није чин мотивисан спољним нормама, страхом или славољубљем, већ последица истинског преображаја који означава почетак вере, али и зачетак кантовске аутономне етике. Сергијева метаноја сведочи да се његов повратак у живот одвија као васпостављање личног односа са Богом, који се пројављује кроз дело активне љубави према ближњем.

Пут Оца Сергија осликава дубоку антрополошку драму: тек када доживи метаноју (истина, лишену светотајинског црквеног живота, због чега више личи на морално преумљење и одбацивање ега него на онтолошко преображавање човека у Христу),[10] он напушта конкурентске односе са другим и почиње да проналази другог у себи.

Узимајући за пример монаха, Толстој показује да човек не може задобити аутентичну веру без личног сусрета с Богом, чак и ако се сав преда спољашњим улогама и обредима. Сучељавањем частољубивог калуђера и припросте Пашењке, писац одлази и даље од тога, показујући да се до Бога може доспети и без молитви и ритуала. Управо је Пашењка пример дубоке вере лишене церемонија: права вера је за Толстоја искрено срце које тражи Бога. У животу без титула и ритуала, али и без потребе за публиком, Отац Сергије налази Бога до којег се, како Толстој показује, долази срцем и кроз стварно искуство љубави према другима.

И тек ту, јунак без имена – јер Степан Касатски више није ни Отац Сергије – испуњава услове да постане личност у православном значењу речи. Чини се да већ ова, никад довршена Толстојева новела оспорава Берђајевљево мишљење да Толстој није разумео личност у духу православне традиције: „тај антидруштвени индивидуалист није осећао личност и, у ствари, негирао је личност, сав обузет стихијом рода“ (1997: 40). Из онога што јунак на крају новеле чини закључујемо да је његов идентитет успостављен преко истинског односа са Богом. Ако Толстојев Бог и није Личност, како о њему говори православна духовност, већ пре универзална морална свест, ипак, да би човек био Личност, мора у себи пронаћи тај универзални морални глас – мора пронаћи Бога у себи. Будући да је Лав Толстој, својим тумачењем хришћанства, иступао из оквира званичног црквеног учења – признајући само људску страну Исуса Христа, он га је посматрао као моралног учитеља, одбацивао је догмат о Светој Тројици, развијајући своју, у суштини рационалистичку и етичку верзију вере – можемо рећи да је, упркос томе, његова религиозна усмереност била снажна и можда чак егзистенцијално пресудна. Толстој је интимно био више одређен трагањем за Богом него књижевним радом, и управо тим путевима трагања

10 Метаноја као потпуни духовни преображај, у православљу, подразумева и заједницу са Црквом, еухаристијско искуство, присуство благодати.

за смислом и истином, он долази до поимања личности које у појединим аспектима подсећа на схватања Кападокијских отаца.

Иако је Толстој, као мислилац модерне епохе, у свом етичком систему више ослоњен на разум него на откровење, не може се занемарити дубока сагласност његових моралних идеала са аскетском традицијом источног хришћанства. Толстојев јунак пролази кроз дубоку унутрашњу промену која је, у свом завршном облику, блиска идеалима подвига и служења ближњем, карактеристичним за православну аскетику. Ипак, реч је пре о егзистенцијалној и етичкој трансформацији него о онтолошкој: та промена не исходи из еухаристијске заједнице нити је заснована на литургијском искуству благодати, већ на моралном преумљењу и личној савести. Али то не значи да је у целини рационална, изабрана – то је савест која човеку притиче из духовног простора, из Извора.

Истичући унутрашњу мотивацију поступака, моралну дужност и универзалне етичке принципе (пре свега љубав и ненасиље), Толстој се у извесној мери приближава Кантовој етици. За Толстоја, моралност је нешто што ваља следити без обзира на последице – као и код Канта. Оно што га од Канта удаљава јесте темељ у хришћанским вредностима. Ипак, из перспективе цркве која га је искључила, поричући његовој вери истоветност с хришћанским учењем и истичући охолост његовог разума, Толстој је изгледао као „кантовац". Тек када покушамо да га сместимо на скали између богословља светих отаца и Кантове деонтологије, увиђамо колико је одлука црквеног Синода била неправедна. Да је Толстој говорио само о ономе у шта верује – а прећутао све у шта не верује – његова етика, блиска светоотачкој традицији, не би морала да се доказује. Он је отворено иступао у корист покајања, спасења (истина, као етичког процеса а не благодатног процеса обожења) и живота по Христу, у складу с Божијим заповестима – што је дубоко укорењено у традицији хришћанског монаштва и светогорског предања.

У новели се кроз лик Пашењке, и самог Сергија, истиче капацитет за љубав према ближњем, што је блиско немотивисаној и безусловној агапе љубави и стога се Толстојева вера, као ни црквена, не може свести на хришћански алтруизам, иако то недвосмислено јесте. Љубав према другом, која је човекова обавеза и дужност, могућа је тек онда када појединац своје темељ нађе у Богу, када себе као личност постави на духовној основи, мада то у Толстојевој антропологији може бити несвестан и неосвешћен процес. Сергије је Божије присуство открио у себи као унутрашњи принцип, као моралну и духовну снагу која га усмерава ка животу у служби другима, али без благодатног и еухаристијског елемента. У том смислу, иако не долази до класичне православне метаноје, његова духовна промена представља дубоко личну и аутентичну трансформацију која се може сматрати важним аспектом Толстојевог разматрања вере и моралности.

Кантов рационалистички и моралистички поглед представља прави контрапункт православној антропологији. Но и Толстојева православна антропологија лишава личност светотајинске димензије, али је не лишава

суштинског одређења личности као односа. Управо у томе лежи трагедија Оца Сергија: он никада није био у односу – његов улазак у монаштво произилази из неприхватања људске слабости и жеље за уздиздањем, исцељења су у функцији самопотврђивања, а трагање за аутентичношћу остаје без другог коме би се у љубави могао обратити. Његов аскетизам је затворен, његова духовна борба аутореференцијална, а његов живот, ма колико био испуњен религиозним формама, лишен је оног најдубљег – односа са Богом и човеком. Чак и онда када се дистанцира од званичне Цркве, Толстој остаје дубоко усађен у православну мисао, нарочито у ономе што се тиче схватања личности као боголике и позване на преображај.

Толстој, на трагу и Канта и источне хришћанске традиције, показује да је права моралност могућа тек када човек препозна зло у себи и слободно изабере пут љубави и смирења, не ради награде, него као испуњење унутрашње дужности. Тако последњи Сергијев избор – лишен сваког облика славе, моћи или чак видљиве светости – представља и његов највиши духовни успон: прелазак из хетерономије у аутономију, из гордости у слободу. Уколико личност, као што то сугерише православна теологија, није самозатворен субјект него ипостас у љубави, онда Сергијев чин у завршници приче означава почетак правог живота. У коначници, његов јунак не бива обожен као светац, већ потврђен као личност – она која, у огледалу Божијег милосрђа, први пут стварно види другог и себе.

ИЗВОРИ

Толстој 1969: Лав Николајевич Толстој. „Одговор на одлуку Синода од 20–22. фебруара и на писма која сам добио поводом тог случаја“. *Публицистички списи 1855–1909*. Београд: Просвета, Рад, 542–551.

Толстој 1978: „Отац Сергије“. У: Л. Н. Толстој. *Смрт Ивана Иљича и друге приповетке*. Сабрана дела Лава Николајевича Толстоја. Књига 12. Београд: Просвета, Рад.

ЛИТЕРАТУРА

Алиева 2015: Усния Новруз Алиева. „О христианском альтруизме в повести Л. Н. Толстого ’Отец Сергий’“. *Евразийский Союз Ученых*, 5 (14), 92–95.

Бахтин 2010: О. Н. Бахтин. „Проблема житийног канона у повести Л. Н. Толстоја ’Отец Сергије’“. *Лев Толстой и время* (Русскаја класика: Исследования и материалы, вып. 5). Ур. Е. М. Жилякова и И. Ф. Гњусова. Томск: Издаваштво Томског универзитета, 35–39.

Берђајев 1997: Николај Берђајев. „Стари и Нови завет у религиозној свести Лава Толстоја“. *Трагедија и свакодневица*. Београд: Логос, 37–57.

Гродецкаја 2000: А. Г. Гродецкая. „Патериковские сюжеты у ’Отце Сергии’“. *Яснополянский Сборник*. Тула: Издательский дом „Ясная Поляна“, 65–84.

Добробабина 2013: О. Ю. Добробабина. „Повесть Л. Н. Толстого ’Отец Сергий’: трансформация житийного жанрового канона“. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. Серія „Філологічні науки“, 2 (6), 202–211.

Ђаковац 2007: Александар Ђаковац. „Велики кападокијски оци и њихово богословље личности“, *Видослов*, 187–214. <http://www.academia.edu/8196771> [22. 4. 2025]
Јанарас 2007: Христо Јанарас. *Слобода морала*. Крагујевац: Каленић.
Кант 1979: Imanuel Kant. *Kritika praktičkog uma*. Beograd: BIGZ.
Кант 2008: Imanuel Kant. *Zasnivanje metafizike morala*. Beograd: Dereta.
Кјеркегор 1975: S. Kjerkegor. *Strah i drhtanje*. Beograd: BIGZ.
Кјеркегор 1990: S. Kierkegaard. *Ili-ili*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, Svjetlost.
Логутенкова 2021: О. Н. Логутенкова. „Идейно-художественные особенности воплощения образа праведника в повести Л. Н. Толстого ’Отец Сергий’ и романе Е. Г. Водолазкина ’Лавр’“. *Cuadernos de Rusística Española*, 17, 237–248

Jasmina M. AHMETAGIĆ

THE CONCEPT OF PERSONALITY AND THE PHENOMENON OF RELIGIOSITY IN THE EXAMPLE OF “FATHER SERGIUS” BY L. N. TOLSTOY

Summary

This paper explores the complex process of religious and moral transformation of the protagonist, Stepan Kasatsky, in Tolstoy’s novella *Father Sergius*. Through the dramatic development of the central character, Tolstoy raises key questions concerning identity, religiosity, and ethics. The figure of Father Sergius embodies the inner conflict between an autonomous personality, striving for an independent spiritual path, and a heteronomous one, subordinated to external authorities such as the state, the Church, and social norms. At the same time, spiritual effort can slip into the gratification of narcissistic needs, thus perverting the path to God into self-affirmation and a pursuit of personal greatness. This is reflected in the theme of violence in the novella, which appears in various forms: primarily as psychological violence toward oneself, but also as ascetic self-punishment in the pursuit of spiritual purification.

Father Sergius’s life journey–from the renunciation of a profane existence, through ascetic solitude, to embracing *yurodstvo* and a nameless, humble life devoted to others–illuminates the relationship between individual faith and an inner spiritual path that lies outside the framework of the Church and institutional religion. Tolstoy addressed these issues in his spiritual-theological and autobiographical works *Confession*, *What I Believe*, and *The Gospel in Brief*.

The literary-theoretical analysis of Tolstoy’s novella is conducted within an interdisciplinary approach that combines Kant’s deontological ethics with the theology of personhood. This enables a deeper understanding of the complex spiritual transformation portrayed in the protagonist and contributes to a more nuanced insight into Tolstoy’s religiosity.

Keywords: Father Sergius, Leo Tolstoy, personhood, heteronomy, ethics, Orthodox anthropology, metanoia.

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

УДК

Original scientific work

*Natasha M. SARAFOVA**
Faculty of Philology, Goce Delcev University, Stip, North Macedonia

THE AUTHOR'S AESTHETIC ECHO AND THE SHADOW OF VIOLENCE: OSCAR WILDE'S PERSONA MIRRORED IN THE PROTAGONIST OF *THE PICTURE OF DORIAN GRAY*

Abstract: This essay argues that Oscar Wilde's complex persona tapestry woven from his Irish heritage, classical education, aesthetic philosophies, battles with societal judgment, and profound moral ambiguities finds intricate and artistic reflection in the character of Dorian Gray. Through a nuanced exploration of personality, the pervasive shadow of violence (psychological, moral, and physical), and the seductive allure of aestheticism in *The Picture of Dorian Gray*, this study reveals how the novel is not just a simple mirror of Wilde. Instead, it is a vibrant, critical dialogue with the multifaceted, often contradictory, aspects of his own identity and the intense societal pressures he faced. By clearly defining key terms like personality, violence, aesthetics, and authorial reflection, and through close readings that juxtapose the novel with Wilde's other writings, this essay uncovers how Dorian Gray embodies Wilde's intellectual and moral paradoxes, ultimately serving as a powerful and haunting cautionary tale of unchecked aestheticism and its destructive path.

Keywords: Oscar Wilde, *The Picture of Dorian Gray*, aestheticism, persona, authorial reflection, violence, moral ambiguity, Victorian literature, authorship.

INTRODUCTION

Oscar Wilde's novel, *The Picture of Dorian Gray*, invites us into a world where beauty hides monstrous secrets, and a young man's soul decays while his face remains eternally fair. Yet, beneath this captivating story lies a deeper truth: the novel is not merely a standalone masterpiece, but a profound reflection of Wilde himself. His vibrant persona forged from his Irish roots, shaped by a classical education, infused with his groundbreaking aesthetic philosophies, and scarred by society's harsh judgments and his own complex morality is intricately

* Assistant professor, ORCID 0009-0008-2507-0095, natasa.sarafova@ugd.edu.mk

and artistically woven into the very fabric of Dorian Gray. This essay explores how Wilde's own spirit echoes in the novel, focusing on how personality, the pervasive shadow of violence (whether psychological, moral, or physical), and the seductive pull of aesthetics and artifice manifest in Dorian's story.

We will see how the novel becomes a dynamic, critical conversation with Wilde's own multifaceted and often contradictory self, and with the suffocating Victorian society he both captivated and challenged. While literary terms can sometimes feel distant, we will use clear definitions to illuminate the profound connections between Wilde and his most infamous creation, understanding that this "mirroring" is as layered and complex as Wilde himself (Bennett & Royle, 2004; Richter, 1989). A guiding thread through our exploration will be Wilde's own shifting views on the novel's morality from the seemingly amoral stance of its preface to his later acknowledgment of its deeper lesson (Wilde, 1891, Preface; Wilde, 1891, "Mr. Oscar Wilde on 'Dorian Gray'"). This tension hints that Dorian Gray is not just a story, but a crucible where Wilde explored his own intellectual and moral paradoxes. For our journey, "personality" is not just a list of character traits. It is the carefully constructed self, the public and private faces an author might explore through their characters. It delves into their deepest motivations, internal battles, and life's journey, all contributing to the story's overall meaning (Rimmon-Kenan, 2002). In Dorian Gray, personality refers to the blend of traits, beliefs, and experiences that reflect Oscar Wilde himself, brought to life and examined through his character. Character analysis helps us uncover the intricate layers of these figures and their vital role in the narrative, revealing the author's intentions (Rimmon–Kenan, 2002). While 'character' is broad, 'personality' here implies a deeper individuality and the subtle, yet powerful, shifts in moral and psychological outlook (Martin, 2005). This nuanced view is essential as we witness Dorian's profound and tragic descent.

"Violence", too, extends far beyond simple physical acts. It encompasses the quiet, insidious cruelty of psychological manipulation, like Lord Henry Wotton's devastating influence on Dorian. It includes the erosion of moral character, seen in Dorian's self-corruption and his damaging impact on others. Ultimately, these internal acts of aggression tragically spill over into physical violence (Girard, 1977). The World Health Organization's definition of violence, which includes the intentional infliction of "psychological harm, maldevelopment or deprivation" (Krug et al., 2002), is particularly relevant here. It helps us understand the subtle torments Dorian endures from his portrait, his verbal cruelty, and the broader societal consequences of his moral decay. The term "aesthetics" will be explored within the dazzling, yet often controversial, world of Oscar Wilde and the late 19th-century Aesthetic Movement. This movement championed "Art for Art's Sake," arguing that art's supreme value lay in its beauty and refined sensory experience, free from moral or practical demands (Gagnier, 1986; Pykett, 2008). A core belief was that art does not just copy life; it actually shapes how we see the world, with truth residing in its style and form (Gagnier, 1986).

The dandy, who turned life itself into an art form, was its living symbol. However, *The Picture of Dorian Gray* itself offers a complex, even chilling, perspective on a life lived purely for art, hinting at the potential for deep immorality when beauty is pursued without boundaries (Raby, 1988). This inherent tension in Wilde's own aesthetic philosophy is central to understanding his novel. Finally, "authorial reflection" or "persona mirroring" describes how an author's personal experiences, beliefs, psychology, or even their carefully crafted public image find their way, subtly or directly, into their fictional characters (Genette, 1980; Foucault, 1979). This is not a simple autobiography, but an artistic transformation, a refracted view of the self. Thinking of the author's persona as a "second self" (Genette, 1980) helps us analyze Wilde's presence in Dorian Gray with sophistication, moving beyond simplistic biographical readings. In this essay, we will first sketch Oscar Wilde's life, tracing the events that shaped his public and private self. Then, we will dive into the novel's themes, examining how violence, aesthetics, and artifice shape Dorian, drawing clear parallels with Wilde's own experiences. The third section will offer close readings of key passages, comparing them with Wilde's other writings to reveal striking instances of persona mirroring. Our conclusion will tie these threads together, reaffirming our central argument and considering the profound implications for our understanding of Wilde and his enduring work.

OSCAR WILDE'S LIFE AND PERSONA

Oscar Wilde's life and the dazzling, yet often fragile, persona he meticulously crafted offer a vital key to unlocking the depths of his literary creations, particularly *The Picture of Dorian Gray*. His biography is not just a timeline; it is a captivating narrative of evolving ideas, public spectacles, and private struggles, all reverberating powerfully within his writing.

CONCISE BIOGRAPHICAL OVERVIEW

Oscar Fingal O'Flahertie Wills Wilde burst into the world in Dublin on October 16, 1854. He came from a family already steeped in intellectual curiosity and public life (Ellmann, 1988). His father, Sir William Wilde, was a celebrated surgeon, but also a respected archaeologist and folklorist. His mother, Jane Francesca Elgee, gained renown as 'Speranza,' a passionate nationalist poet deeply versed in Celtic myths (Ellmann, 1988). This inheritance of literary flair, a gift for captivating audiences, and a touch of the unconventional–Speranza's fiery nationalism and Sir William's eclectic scholarly pursuits–laid a unique foundation for young Oscar. Indeed, his parents' fascination with Irish folklore and even "romantic pseudo-science" (Bristow, 2007, p. 11) might have subtly imbued Wilde with a taste for the uncanny and supernatural that permeates *The Picture of Dorian Gray*. It suggests an early immersion in stories that blurred

the lines between the rational and the mythical, likely fostering a sensibility receptive to incorporating archetypal elements like the magical portrait and the Faustian pact into his own fiction, moving beyond mere realism.

Wilde's formal education further sharpened his brilliant mind. He shone as a Classical scholar at Portora Royal School and later at Trinity College Dublin (Ellmann, 1988). A prestigious scholarship then whisked him away to Magdalen College, Oxford (1874–78), where he graduated with honors and won the esteemed Newdigate Prize for his poem *Ravenna* (Ellmann, 1988). During his Oxford years, Wilde fell under the powerful spell of two giants of Victorian art criticism: John Ruskin and Walter Pater (Ellmann, 1988; Small, 1993). Ruskin, with his earnest belief in art's moral purpose, his love for medieval craftsmanship, and his sharp critique of industrial society, offered one compelling intellectual current (Small, 1993). In contrast, Pater championed intense aesthetic experience, the famous doctrine of "art for art's sake," and the idea of living life with a "hard, gemlike flame" (Ellmann, 1988, p. 77). This intellectual dance between art's moral duty and its independent pursuit of beauty became a fundamental tension in Wilde's own thought and artistic journey.

By the early 1880s, Wilde had firmly established himself in London's glittering artistic and social circles. He quickly rose as a leading voice for the blossoming Aesthetic Movement, meticulously cultivating his image as a dazzling wit and a flamboyant dandy (Beckson, 1992). His carefully constructed public persona, often playfully mocked as an "effete dandy" (Adams, 2009, p. 19), was both adored and satirized, famously by *Punch* magazine and in Gilbert and Sullivan's comic opera *Patience*. Yet, these very satires ironically amplified his burgeoning fame (Ellmann, 1988). This period also saw his marriage to Constance Lloyd in 1884, with whom he had two sons, Cyril and Vyvyan, and his editorship of *Woman's World* from 1887 to 1889 (Ellmann, 1988). While this phase might appear more conventional, it was during these years that his aesthetic theories deepened, leading to the literary masterpieces that would define his legacy.

The release of *The Picture of Dorian Gray* (first serialized in *Lippincott's Monthly Magazine* in 1890, then expanded into a book in 1891) and the sensational success of his society comedies, like *Lady Windermere's Fan* (1892) and *The Importance of Being Earnest* (1895), cemented Wilde's literary stardom (Ellmann, 1988). However, this period of triumph was overshadowed by his deepening relationship with Lord Alfred Douglas. This affair ignited the fury of Douglas's father, the Marquess of Queensberry, culminating in a notorious public scandal and a series of three devastating trials in 1895 on charges of "gross indecency" (Kaplan, 1989). These trials brutally exposed the clash between Wilde's private life, his aesthetic philosophies (often used against him in court), and the rigid moral code of Victorian England. Found guilty, Wilde was sentenced to two grueling years of hard labor.

His imprisonment, primarily at Reading Gaol, from 1895 to 1897, was a period of agonizing suffering and profound self-reflection. It was here that he poured his soul into the long, poignant letter to Douglas, later published

as *De Profundis* (Holland, 1962; Wilde, 1905). Released a broken and financially ruined man, Wilde sought exile in France, where he died in Paris on November 30, 1900, at the age of 46 (Ellmann, 1988).

ANALYSIS OF PERSONALITY TRAITS RELEVANT TO THE NOVEL

Wilde's intricate personality, a compelling blend of philosophical conviction, performative artistry, and profound inner conflict, is crucial to understanding how he is reflected in *The Picture of Dorian Gray*.

His aesthetic philosophy was not just a theory; it was the core of his public identity. He passionately championed "Art for Art's Sake," insisting that art's value lay solely in its beauty and formal perfection, free from any moral lessons or practical uses (Gagnier, 1986; Pykett, 2008). A central tenet was his belief that life itself imitates art, suggesting that art actively shapes how we perceive and experience the world (Gagnier, 1986). The dandy was the living embodiment of this philosophy: Wilde saw his own life as a carefully choreographed aesthetic performance, a deliberate and "sincere and studied triviality" that subtly challenged the serious, utilitarian values of the Victorian middle class (Bristow, 2007, p. 11). This meticulously crafted public image was not just a pose; it was a strategic way of performing identity in a society Wilde both courted and provocatively questioned. This "mask" (Kohl, 1989, p. 165), while allowing him to navigate and critique Victorian norms, was a perilous act, as the tragic arc of his own life painfully revealed. The limits of such performative difference became agonizingly clear during his trials, where his aesthetic pronouncements and lifestyle were cruelly weaponized against him.

A hallmark of Wilde's intellectual makeup was his deep-seated moral ambivalence and his love for paradox. He often displayed a persistent "ambivalence of thought and feeling," an almost inherent "sensation of doubt" that seemed to stem from a reluctance to accept absolute, singular truths (Kohl, 1989, p. 165). His art frequently became a stage for exploring contradictory viewpoints, allowing him to voice diverse ideas without necessarily forcing them into neat solutions (Kohl, 1989). This was not indecisiveness; it was a sophisticated philosophical stance that embraced the multiplicity of truth and challenged the rigid, often dogmatic moral certainties of the Victorian age (Raby, 1988). Wilde famously declared, "An artist... has no ethical sympathies at all. Virtue and wickedness are to him simply motives of an art" (Wilde, 1891, Preface). Yet, his works, especially *Dorian Gray*, are profoundly concerned with the devastating consequences of moral choices (Raby, 1988). This rich contradiction lies at the heart of his genius. Some scholars even suggest Wilde harbored a concept of "ethical hedonism," where the pursuit of pleasure is balanced by reason and an awareness of its impact on oneself and others (Akudolu et al., 2021)–a view that finds its starkest warning in the tragic fate of Dorian Gray.

Wilde also harbored a deep fascination with the intricacies of human psychology and the powerful concept of duality. He seemed to glimpse modern psychological insights, captivatingly exploring the "processes by which thought moves" rather than just static ideas (Kohl, 1989, p. 170). The notion that a "mask" can be more revealing of a person's true self than their unadorned "face" was a recurring fascination in his writings (Kohl, 1989). His unforgettable aphorism, "Man is least himself when he talks in his own person. Give him a mask, and he will tell you the truth" (Wilde, 1913, "The Critic as Artist"), speaks directly to his profound understanding of identity as layered and performative. Wilde's own public persona was such a mask, often shielding a more complex and perhaps vulnerable private reality.

The brutal impact of his trials and imprisonment utterly transformed him. *De Profundis*, penned in the crucible of his suffering, lays bare a profound shift in his perspective (Holland, 1962; Wilde, 1905). It is a document of agonizing self-reflection, where Wilde unflinchingly confronts his past excesses, acknowledges his "perversity," and grapples with the profound weight of sorrow and the nature of humility. He wrote, with raw honesty, "I deliberately went to the depths in the search for new sensation. What the paradox was to me in the sphere of thought, perversity became to me in the sphere of passion" (Wilde, 1905, p. 12). This later self-analysis offers a heartbreaking lens through which we can re-evaluate his earlier, fictional exploration of hedonism and its dire consequences in *Dorian Gray*. The trials brought the simmering conflict between his aesthetic ideals, his private life, and rigid Victorian morality to a devastating and irreversible climax (Kaplan, 1989).

THEMATIC ANALYSIS OF *THE PICTURE OF DORIAN GRAY*

Oscar Wilde's sole novel, *The Picture of Dorian Gray*, unfolds like a rich, intricate tapestry where the threads of violence, aesthetics, and artifice are so deeply interwoven that they create a narrative both rooted in its time and eternally resonant with human nature. These central themes do not just drive the plot and characters; they also offer powerful insights into how Wilde's own persona and his sharp critiques of society are reflected within the story.

MANIFESTATIONS OF VIOLENCE IN THE TEXT

The novel seethes with violence, a force that reaches far beyond simple physical acts, seeping into insidious psychological manipulation and profound moral degradation. These forms of violence are not isolated; they exist on a chilling continuum: Lord Henry Wotton's psychological seduction sparks Dorian's moral rot, which, in turn, deadens his conscience, making physical violence not just possible, but inevitable, culminating in his own horrific end.

• Psychological Violence is perhaps the most pervasive and subtly devastating force in the novel. Lord Henry Wotton's influence over Dorian Gray stands as a stark example. His dazzling, paradoxical, and hedonistic philosophy acts as a "slow-acting poison" (Manganiello, 1999, p. 32), gradually eroding Dorian's initial innocence and fundamentally reshaping his very way of seeing the world. Lord Henry effortlessly "charms" Dorian (Gomel, 2004, p. 76), expertly exploiting his youthful "innocence and insecurity" (Frankel, 1995, p. 45) with pronouncements designed to dismantle every conventional moral boundary. Early in their acquaintance, Lord Henry mesmerizes Dorian with a lecture on the supreme importance of youth and beauty, and the liberating wisdom of yielding to every temptation: "The only way to get rid of a temptation is to yield to it. Resist it, and your soul grows sick with longing for the things it has forbidden to itself, with desire for what its monstrous laws have made monstrous and unlawful" (Wilde, 1891, Chapter 2). This intellectual seduction is a profound act of violence against Dorian's original, untainted spirit.

Dorian, in turn, becomes an expert inflicter of psychological cruelty, most strikingly upon Sibyl Vane. His cold, brutal rejection of her after her artistic brilliance seemingly wanes "You have killed my love. [...] Without your art, you are nothing" (Wilde, 1891, Chapter 7) strips her of her humanity, reducing her to a mere artistic function and directly causing her tragic suicide (Raby, 1988). Moreover, the magical portrait itself becomes a constant source of psychological torment for Dorian. His escalating obsession with, and revulsion at, the painting's grotesque transformations, which grotesquely mirror his own decaying soul, inflict an unending agony upon him –an inescapable, horrifying confrontation with his corrupted self (Manganiello, 1999).

• Moral Violence forms the dark core of Dorian's tragedy. His gradual corruption and descent into a life of "nameless sins" (Gomel, 2004, p. 79) and unrestrained, selfish pleasures devastate others' reputations and lives. This is a violence against the very moral fabric of his own soul and the society he inhabits (Manganiello, 1999). The portrait stands as the undeniable, chilling chronicle of this decay, with "the horrible lines that marred the painted features" and "the cruel sneer around the mouth" (Wilde, 1891, Chapter 10) screaming silently of his transgressions. The novel vividly explores the theme of "influence as immoral" (Raby, 1988, p. 121), not only through Lord Henry's impact on Dorian but also through Dorian's subsequent corrupting effect on numerous young men. This leads Basil to confront him with a heartbroken challenge: "Why is it, Dorian, that a man like the Duke of Berwick leaves the room of a club when you enter it? Why is it that so many gentlemen in London will neither speak to you, nor be seen with you?" (Wilde, 1891, Chapter 12).

• Physical Violence erupts as the terrifying climax of these deeper, internal violations. Dorian's murder of Basil Hallward is a brutal, desperate act, born from his inability to face the truth of his soul revealed by Basil's moral outrage and the undeniable evidence of the portrait (Manganiello, 1999). The scene of the murder is chillingly direct: "He rushed at him, and dug the knife

into the great vein that is behind the ear, crushing the man's head down on the table, and stabbing again and again" (Wilde, 1891, Chapter 13). The subsequent pursuit by James Vane, Sibyl's vengeful brother, introduces a direct physical threat to Dorian, though Vane's accidental death offers a temporary reprieve. Ultimately, Dorian's final, desperate act of violence is aimed at the very symbol of his corruption: in stabbing the portrait, he tries to annihilate the evidence of his soul's decay, but instead, he annihilates himself. He is found as "a dead man, in evening dress, with a knife in his heart. He was withered, wrinkled, and loathsome of visage" (Wilde, 1891, Chapter 20).

THE ROLE OF AESTHETICS AND ARTIFICE IN DORIAN'S CHARACTER ARC

Aesthetics and artifice are not just themes in *The Picture of Dorian Gray*; they are the very essence of Dorian Gray's being and the tragic trajectory of his life. Initially, Dorian embodies all that is aesthetically perfect: his extraordinary beauty makes him a living work of art, the ultimate muse for the painter Basil Hallward (Wilde, 1891, Chapter 1). He is depicted as a "young Adonis" and a "Narcissus" (Wilde, 1891, Chapter 1), effortlessly captivating everyone he encounters. Lord Henry Wotton actively encourages Dorian to live his life as if it were a grand work of art, prioritizing the relentless pursuit of new sensations and the worship of beauty above any ethical considerations (Raby, 1988). Dorian wholeheartedly embraces this philosophy, aiming for "experience itself, and not the fruits of experience, sweet or bitter as they may be" (Wilde, 1891, Chapter 4). This pursuit, however, is built on a fatal delusion: the separation of experience from its inevitable consequences.

The magical portrait stands as the novel's central piece of artifice. It begins as a breathtaking representation of Dorian's innocent youth but, through his fateful wish, becomes the grotesque repository of his moral and psychological decay, while he himself remains outwardly untouched by time or sin (Raby, 1988). The painting morphs into a "visible emblem of his conscience" (Raby, 1988, p. 120), a terrifying mirror reflecting the hideous ugliness of his soul. Dorian's relationship with the portrait shifts from adoration and fascination to utter revulsion and terror, driving him to hide it away in a desperate, futile attempt to conceal the truth of his inner life. This haunting dynamic vividly portrays his tortured relationship with his own conscience and the inescapable repercussions of his actions.

Despite Oscar Wilde's own prominent role in the Aesthetic Movement and his famous declarations about art's amorality, *The Picture of Dorian Gray* functions powerfully as a cautionary tale against an unrestrained aesthetic philosophy. The novel starkly illustrates the profound dangers of chasing beauty and pleasure without moral compass or empathy (Raby, 1988). Dorian's life, dedicated solely to aesthetic indulgence, ultimately leads to profound

unhappiness, crushing isolation, and violent self-destruction. Wilde himself, in a candid letter to the *St. James's Gazette*, acknowledged this very point, stating that the novel "is a story with a moral. And the moral is this: All excess, as well as all renunciation, brings its own punishment" (Wilde, 1891, "Mr. Oscar Wilde on 'Dorian Gray'"). This powerful admission underscores the novel's critique of an aestheticism devoid of self-awareness and ethical grounding. Dorian's tragedy is not his love for beauty, but his tragic failure to weave this pursuit with a developing moral sensibility. He yearns to freeze beauty and himself in an eternal, unchanging present, thereby tragically denying the dynamic, often painful process of human growth–a process that inevitably involves confronting the consequences of one's deeds.

The themes of artifice, masks, and constructed identity are deeply interwoven with Dorian's character. His life transforms into an elaborate performance of eternal youth and untarnished innocence, a beautiful mask expertly concealing the festering corruption within (Frankel, 1995). His public image is a meticulously maintained facade, a stark contrast to the "secret" life of degradation and "disgusting sins and abominable crimes" (Manganiello, 1999, p. 35) that he privately leads. The artifice of the portrait, initially intended to grant Dorian freedom from the natural tolls of aging and sin, ironically becomes his most agonizing prison and the ultimate instrument of his downfall. This subtle critique suggests a profound, perhaps even reluctant, skepticism within Wilde about the possibility of truly and permanently divorcing art, or an aestheticized life, from the unavoidable demands of moral accountability.

PERSONA MIRRORING

The concept of persona mirroring in *The Picture of Dorian Gray* transcends general thematic parallels, delving into specific instances where Oscar Wilde's own voice, experiences, and multifaceted identity seem to be directly, yet artfully, refracted through his characters. Wilde himself famously acknowledged this intricate authorial presence, famously stating: "Basil Hallward is what I think I am; Lord Henry, what the world thinks me; Dorian is what I would like to be–in other ages, perhaps" (Wilde, 1962, p. 288). This profound tripartite reflection forms a foundational understanding of how Wilde thoughtfully distributed fragments of his own persona throughout the novel's central figures.

CLOSE READINGS OF KEY PASSAGES FROM *THE PICTURE OF DORIAN GRAY*

Examining key passages reveals the intricate dance of this mirroring. Dorian Gray often embodies an idealized, or deeply conflicted, facet of Wilde himself. His initial state of innocence and profound susceptibility to influence

could reflect a younger, perhaps more impressionable Wilde, before he fully crafted his celebrated public armor or encountered his most damaging societal judgments. Dorian's relentless pursuit of new sensations and experiences, even those deemed morally questionable, mirrors a distinct Wildean intellectual and experiential curiosity. In his searing confession, *De Profundis*, Wilde revealed, "I deliberately went to the depths in the search for new sensation. What the paradox was to me in the sphere of thought, perversity became to me in the sphere of passion" (Wilde, 1905, p. 12). This powerful drive, in Dorian, becomes terrifyingly unleashed from any moral restraint or self-awareness. Consider, for instance, Dorian's obsessive fascination with the "poisonous" yellow book (often identified as Joris-Karl Huysmans' *À Rebours* (Frankel, 1995)). This book meticulously chronicles decadent sensations and profoundly influences his subsequent actions (Wilde, 1891, Chapters 10–11), serving as a fictional echo of Wilde's own intellectual explorations into the Decadent movement. Dorian's agonizing internal struggles with his ever-changing portrait and his tormented conscience (Gagnier, 1986) serve as a potent artistic externalization of the very internal conflicts Wilde himself likely experienced between his soaring aesthetic ideals, his personal desires, and the stifling moral framework of his era. When Dorian first gazes upon the completed portrait and utters his fateful wish, his exclamation, "It is part of myself!" (Wilde, 1891, Chapter 2) (Gomel, 2004, p. 77), signals an immediate and ultimately fatal identification with an externalized, idealized image of perfection. This act of narcissistic projection, actively encouraged by Lord Henry's enticing aesthetic philosophy, marks the tragic genesis of his downfall. It resonates deeply with Wilde's own complex and acutely self-aware relationship with his public image and the carefully curated perceptions he fostered.

Basil Hallward often serves as a reflection of Wilde the artist, or perhaps a more private, vulnerable aspect of Wilde's soul. Basil's poignant confession, "every portrait that is painted with feeling is a portrait of the artist, not of the sitter," and his somber admission regarding Dorian's portrait, "I have put too much of myself into it" (Wilde, 1891, Chapter 1), directly articulate the profound, almost spiritual, connection between an artwork and the artist's innermost being and hidden emotions. This mirrors Wilde's own deep investment of his very self in his artistic creations. More specifically, Basil's profound "secret of his own soul"–his intense, almost worshipful, and clearly homoerotic adoration for Dorian is a powerful fictional representation of the agonizing struggles Wilde himself faced with his sexuality in a deeply repressive society (Bristow, 2007; Cohen, 1994). The acute fear that this deeply personal secret might be inadvertently revealed through his art is a potent undercurrent in the novel, chillingly reflecting the anxieties of an artist whose most guarded self could be betrayed by his own creative genius.

Lord Henry Wotton, with his dazzling torrent of witty, paradoxical, and often unsettlingly amoral epigrams, frequently echoes Wilde's celebrated public conversational style and the provocative philosophical ideas he explored

in his critical essays, such as those collected in *Intentions* (Wilde, 1913; Kiberd, 2000). Lord Henry's pronouncements often feel like Wildean aphorisms brought to life, sparkling with intellectual bravado. However, a crucial distinction emerges: Lord Henry largely remains a detached observer, a charming purveyor of theories, while Dorian is the one who tragically takes these philosophies to their literal, devastating conclusions. This dynamic could be seen as Wilde exploring the potential dangers or inherent limitations of his own intellectual provocations if they were to be adopted without the crucial balance of empathy or moral consideration. The tripartite reflection Wilde spoke of is not static; within the novel, it becomes a dynamic and ultimately tragic interplay. The "ideal" self (Dorian) is demonstrably corrupted by the influence of the "public" wit (Henry) and, in his corrupted state, chillingly ends up physically destroying the "artist" self (Basil). This narrative trajectory suggests a profound internal conflict, or perhaps a critical self-examination by Wilde, of how these different facets of a complex persona might destructively interact if not harmonized by a guiding moral compass.

COMPARISON OF QUOTATIONS FROM WILDE'S OTHER WRITINGS WITH NOVEL EXCERPTS

Juxtaposing passages from *The Picture of Dorian Gray* with Wilde's essays, letters, and even its own preface further illuminates this compelling persona mirroring.

From Wilde's essays, particularly those in *Intentions* (Wilde, 1913), many of Lord Henry's pronouncements find direct and striking parallels. For example, Vivian's central argument in "The Decay of Lying" that "Life imitates Art far more than Art imitates Life" (Wilde, 1913, "The Decay of Lying") resonates powerfully with how Dorian's life becomes increasingly shaped and distorted by aesthetic ideals and the insidious influence of the "poisonous" yellow book. Similarly, Wilde's sophisticated discussions of the "mask" in his essays (Kohl, 1989), where he provocatively argues that the mask can be more truthful than the face, find a dark reflection in Dorian's chilling reliance on his unchanging physical beauty as a literal mask for his decaying, monstrous soul.

Wilde's letters, especially the profoundly personal *De Profundis*, written from the crucible of his imprisonment (Holland, 1962; Wilde, 1905), offer startlingly direct echoes of Dorian's grim trajectory. Dorian's descent into "senseless and sensual ease" and his exploration of "perversity... in the sphere of passion" are chillingly mirrored in Wilde's own raw confessions from Reading Gaol: "I let myself be lured into long spells of senseless and sensual ease. [...] Tired of being on the heights, I deliberately went to the depths in the search for new sensation. What the paradox was to me in the sphere of thought, perversity became to me in the sphere of passion" (Wilde, 1905, p. 12). Furthermore, Dorian's ultimate, albeit tragically belated, realization of his self-destruction and moral ruin

can be poignantly compared to Wilde's painful admission in *De Profundis*: "I forgot that every little action of the common day makes or unmakes character... I ceased to be lord over myself. I was no longer the captain of my soul, and did not know it. I allowed pleasure to dominate me" (Wilde, 1905, p. 19). The novel, penned years before the full unfolding of Wilde's personal tragedy, almost uncannily enacts the very dangers and moral consequences that he would later articulate with such raw, self-aware anguish. This suggests a remarkable, if perhaps subconscious, prescience in his artistic exploration of these profound themes.

Even the concise Preface to *The Picture of Dorian Gray* (Wilde, 1891) provides rich material for this comparative analysis. Aphorisms such as "All art is at once surface and symbol. Those who go beneath the surface do so at their peril. Those who read the symbol do so at their peril" (Wilde, 1891, Preface) take on a grim, almost prophetic significance in relation to Dorian's fate. Dorian interacts intimately with the "symbol" of the portrait, dares to peer "beneath the surface" of his own soul as reflected in it, and indeed does so at his profound peril, ultimately leading to his tragic destruction. The provocative statement "Vice and virtue are to the artist materials for an art" (Wilde, 1891, Preface) is tragically enacted by Basil, who uses Dorian's beauty (a virtue) as his artistic material. But it is also, chillingly, enacted by Dorian himself, whose life, steeped in vice, becomes the horrifying "material" for the portrait's monstrous transformation and his own grim narrative.

CONCLUSION

Our journey through *The Picture of Dorian Gray* has endeavored to illuminate the intricate and multifaceted ways in which Oscar Wilde's vibrant persona–his lived experiences, intellectual formations, aesthetic philosophies, and profound moral paradoxes– is masterfully mirrored in the character of Dorian Gray and woven into the very architecture of the novel. From Wilde's formative years, shaped by an intellectually charged family and the contrasting philosophies of Ruskin and Pater, to his cultivation of a public dandy persona and his eventual devastating collision with Victorian morality, the threads of his complex life are deeply ingrained in the novel's fabric. The narrative's sustained exploration of psychological, moral, and physical violence, intertwined with its complex and ultimately cautionary engagement with aestheticism and artifice, serves as a resonant canvas for these powerful authorial reflections.

It can, therefore, be confidently reaffirmed that Oscar Wilde's persona is profoundly and artistically mirrored in Dorian Gray. This mirroring is not a simplistic biographical code; instead, it's a complex, refracted embodiment of Wilde's aesthetic ideals, his intellectual paradoxes, his cutting critique of Victorian societal hypocrisy, his personal anxieties–particularly those concerning hidden identities and the crushing weight of societal judgment–and the tragic potential inherent in the unbridled pursuit of sensation when divorced

from moral responsibility and empathetic human connection. The dynamic interplay of personality, violence, and aesthetics within the novel becomes the primary medium through which this intricate and often conflicted mirroring is achieved. The very "humanized" quality of the narrative, its enduring power to disturb and to fascinate, arguably stems from this resonant echo of its creator–a brilliant, flawed, and ultimately tragic figure whose vulnerabilities, contradictions, and perhaps even prophetic foresight are laid bare through the fictional life of Dorian Gray.

The implications of this analysis for Wilde studies are significant. Firstly, it offers a deeper understanding of Wilde not merely as a master of witty epigrams and aesthetic theories, but as a deeply serious artist wrestling with profound moral and psychological questions that resonate even today. Secondly, it strengthens the interpretation of *The Picture of Dorian Gray* as a pivotal work that simultaneously champions and critiques the core tenets of the Aesthetic and Decadent movements (Raby, 1988). The novel acts as a potent social critique delivered from within the decadent framework itself, unmasking the potential for decay when aesthetic ideals lose their ethical moorings (Kohl, 1989).

Furthermore, this study underscores the critical importance of reading Wilde's fiction in close conjunction with his essays, letters (especially *De Profundis*), and public pronouncements. This holistic approach allows us to appreciate the full spectrum of his thought and the often-painful evolution of his self-perception. The study of persona mirroring in *Dorian Gray* also enriches broader discussions within authorship theory. It showcases how an author can simultaneously reveal and conceal aspects of themselves, using fiction as a dynamic space for complex self-exploration, critique, and even prophetic insight (Gomel, 2004). Wilde's work, seen through this lens, challenges simplistic notions of "the death of the author" by powerfully demonstrating the potent, albeit transformed and artistically mediated, presence of the authorial self within the textual world.

Ultimately, the novel's chilling conclusion, where Dorian's frantic attempt to destroy the physical symbol of his moral corruption–the portrait–results instead in his own hideous death and the portrait's restoration to its original, pristine beauty, can be read as Wilde's definitive statement on the inescapable nature of moral consequence. Regardless of aesthetic theories that might champion art's autonomy or the elaborate public personas designed to deflect judgment, the moral reality of one's actions, Wilde seems to suggest, will eventually assert itself. This carries profound implications for understanding Wilde's own complex and evolving relationship with his "Art for Art's Sake" philosophy, hinting at an underlying awareness that beauty, however captivating, cannot ultimately mask or negate the fundamental truths of the human soul. The enduring fascination with *The Picture of Dorian Gray* likely lies in this deeply human and resonant echo of its creator, whose complexities continue to challenge and engage readers, prompting timeless reflection on identity, morality, and the seductive, often perilous, power of art.

REFERENCES

Akudolu, Oguejiofor, Nwadioalor 2021: S. Akudolu, C. C. Oguejiofor & K. L. Nwadialor, Oscar Wilde's Moral... source Aestheticism and *The Picture of Dorian Gray*. *Harmonia: Journal of Arts Research and Education*, *21*(2), 158–170.

Adams 2009: L. Adams, *Nothing is True But Beauty: Oscar Wilde in the Aesthetic Movement*. Smithsonian Institution.

Beckson 1992: K. Beckson (Ed.). *Oscar Wilde: The Critical Heritage*. Routledge.

Bennett, Royle 2004: A. Bennett & N. Royle, *An Introduction to Literary Criticism and Theory*. Pearson Longman.

Bristow 2007: J. Bristow *Oscar Wilde: The Picture of Dorian Gray* (Oxford World's Classics). Oxford University Press.

Cohen 1994: E. H. Cohen, *The Drama of Denunciation: Oscar Wilde, Walter Pater, and the Aesthetics of Homosexuality*. Yale University Press.

Ellmann 1988: R. Ellmann, *Oscar Wilde*. Alfred A. Knopf.

Foucault 1979: M. Foucault, What is an author? (J. Harari, Trans.). In J. V. Harari (Ed.), *Textual Strategies: Perspectives in Post-Structuralist Criticism* (pp. 141–160). Cornell University Press.

Frankel 1995: N. Frankel, *Oscar Wilde's The Picture of Dorian Gray: A Reader's Guide*. Continuum.

Gagnier 1986: R. Gagnier, *Idylls of the Marketplace: Oscar Wilde and the Victorian Public*. Stanford University Press.

Genette 1980: G. Genette, *Narrative Discourse: An Essay in Method* (J. E. Lewin, Trans.). Cornell University Press.

Girard 1977: R. Girard, *Violence and the Sacred* (P. Gregory, Trans.). Johns Hopkins University Press.

Gomel 2004: E. Gomel, Oscar Wilde, *The Picture of Dorian Gray*, and the (Un)Death of the Author. *Narrative*, *12*(1), 74–92.

Holland 1962: V. Holland (Ed.). *Oscar Wilde: A Selection from his Works*. Oxford University Press.

Kaplan 1989: F. Kaplan, *Henry James: The Imagination of Genius*. William Morrow.

Kiberd 2000: D. Kiberd, *Irish Classics*. Harvard University Press.

Kohl 1989: N. Kohl, *Oscar Wilde: The Works of a Writer*. Cambridge University Press.

Krug, Dahlberg, Mercy, Zwi, Lozano 2002: E. G. Krug, L. L. Dahlberg, J. A. Mercy, A. B. Zwi, & R. Lozano, (Eds.). *World report on violence and health*. World Health Organization.

Manganiello 1999: D. Manganiello, *Oscar Wilde in His Time: A Study of the Major Works*. Macmillan Press.

Martin 2005: J. Martin, *Literary Character and the Human Psyche*. Peter Lang.

Pykett 2008: L. Pykett, *The Nineteenth-Century Novel: A Critical Reader*. Routledge.

Raby 1988: P. Raby, *Oscar Wilde*. Cambridge University Press.

Richter 1989: D. H. Richter, *The Critical Tradition: Classic Texts and Contemporary Trends*. St. Martin's Press.

Rimmon-Kenan 2002: S. Rimmon-Kenan, *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*. Routledge.

Small 1993: I. Small, *Oscar Wilde: The Theory of the Text*. Oxford University Press.

Wilde 1891: O. Wilde, *The Picture of Dorian Gray*. Ward, Lock and Co. (Original work published 1890).

Wilde 1891: O. Wilde, Mr. Oscar Wilde on "Dorian Gray" In R. Hart-Davis (Ed.), *The Letters of Oscar Wilde* (pp. 257–258). Harcourt, Brace & World. (Reprinted in 1962).
Wilde 1905: O. Wilde, *De Profundis*. Methuen & Co. (Written 1897).
Wilde 1913: O. Wilde, *Intentions*. Methuen & Co. (Original work published 1891).
Wilde 1962: O. Wilde, *The Letters of Oscar Wilde* (R. Hart–Davis, Ed.). Harcourt, Brace & World.

Наташа М. САРАФОВА

АУТОРОВ ЕСТЕТСКИ ОДЈЕК И СЕНКА НАСИЉА: ЛИК ОСКАРА ВАЈЛДА У ОДРАЗУ ПРОТАГОНИСТЕ РОМАНА *СЛИКА ДОРИЈАНА ГРЕЈА*

Резиме

Овај рад заступа тезу да се сложена личност Оскара Вајлда, као таписерија саткана од његовог ирског порекла, класичног образовања, естетских филозофија, борбе са друштвеним осудама и дубоких моралних нејасноћа, уметнички и слојевито одражава у лику Доријана Греја. Кроз суптилно испитивање личности, свеобухватне сенке насиља (психолошког, моралног и физичког) и заводљиве привлачности естетизма у роману *Слика Доријана Греја*, овај есеј показује да дело није тек обично огледало Вајлда, већ жив и критички дијалог са сложеним и често контрадикторним аспектима његовог идентитета, као и са снажним друштвеним притисцима којима је био изложен. Јасним дефинисањем кључних појмова као што су личност, насиље, естетика и ауторско одражавање, као и детаљним анализама романа у паралели са осталим Вајлдовим списима, овај рад открива како Доријан Грej у себи носи Вајлдове интелектуалне и моралне парадоксе, те на крају функционише као снажна и узнемирујућа опомена о деструктивном путу неограниченог естетизма.

Кључне речи: Оскар Вајлд, *Слика Доријана Греја*, естетизам, личност, ауторско одражавање, насиље, морална нејасноћа, викторијанска књижевност, ауторство.

УДК

Original scientific work

*Ali KHALIL**
Community College of Rhode Island, USA

A BENEVOLENT FORCE: HOW EDUCATION BRINGS NATIONAL HEALING DURING CRISES

Abstract: In the context of conflict and shaping the national identity, the American experience and the Kosovo conflict share many similarities. Marred by violence, heteronomy, tribalism, and division, the two nations struggled for establishing a national self-discovery and autonomy. While America managed to establish a successful story in national healing and economic growth and positioned itself as a global superpower, Kosovo is still trying to find its path toward national stability and economic prosperity. Education, in the context of this comparison, is a key factor in accomplishing the objective of moving Kosovo from a state of heteronomy into a state of autonomy, self-reliance, and stability. This paper proposes the establishment of a solid educational system in Kosovo as a cornerstone for political, economic, social, and national healing and growth.

Keywords: Heteronomy, Violence, National Identity, Kosovo.

INTRODUCTION

The role of education can be broad and complex. It can, however, be narrowed down to include two specific missions: (1) inculcate civilized values–ethics, morals, and peace–and (2) secure economic prosperity in the contexts of the global market, reconstruction, job creation, engineering, and technological advancement. In assessing these two aspects, one can see that a solid educational experience is a reliable path for resolving conflicts, securing economic growth, and shaping the national identity in regions that have experienced and continue to experience violence. It answers significant questions: Who are we? What is our role in our region and the world? More importantly, what role do we, as a nation, play in contributing to the advancement of the human civilization?

Vital questions such as these–vital, and possibly existential–can be difficult to answer during times of incessant violence and armed conflict. People's priorities shift dramatically when their survival is at stake; their instincts prevail

* Associate professor, ORCID 0009-0007-9292-3089, akhalil1@ccri.edu

over their reason–a concept that, even during the medieval times, historians and writers, such as John Milton and Edmund Spenser, warned against. One would argue, though, that such extraordinary conditions necessitate the intervention of education even further. This involves maintaining people's awareness of the importance of civilized values and economic prosperity–two outcomes that lay the foundation for peace and stability out of the dark dungeons of wars and violence.

In assessing these concepts, this paper will shed light on the Kosovo case and the American experience. The content focuses on the similarities and differences in the two countries; it reveals how education presented itself as a powerful force in resolving conflicts and achieving a national healing and self-discovery; and it proposes possible solutions for the Kosovo case.

For the purpose of this comparison, and for an accurate historic recount, it is logical to honor the chronological order of events for a better understanding of the variables in this comparison and for providing a more accurate historical context of how education, in two different parts of the world and during different eras, managed to bring peace and shape the national identity of the two countries.

EDUCATION AND CONFLICT IN THE UNITED STATES

Despite its young age, and since its rise as an independent nation on the 4th of July 1776. America has had its fair share of conflicts that indubitably shaped its national identity and cultural heritage. Each time, and after each conflict, the objective observer could see that an educated populace led to a peaceful resolution followed by a period of national healing, self-discovery, and a deep deliberation on how to move the nation forward. The American Revolutionary War, the Civil War, the Civil Rights Movement, and the ongoing socio-economic battles will be the focus of this paper as examples that support the argument for education as a healing force during and after conflicts in the case of the United States.

A. EDUCATION AND THE AMERICAN REVOLUTIONARY WAR

First, the rise of the United States as a newborn nation was rooted not only in the rejection of the tyranny of King George III, but also in the Americans' full awareness of the king's injustice and a deep understanding of their rights as people–people who are "created equal . . . endowed by their Creator with certain unalienable Rights, [and] that among these are Life, Liberty, and the pursuit of Happiness" (*Declaration of Independence,* 1776). A cursory observation may indicate that America, even during its infancy, was already sophisticated in the sense that it had an understanding and a vision of its national worth, identity, and values. However, to understand this perceived sophistication, one must dig deeper and ask this question: How did the Americans develop this understanding

of their conditions and rights, despite their physical separation from the Motherland, Great Britain, and why did they decide to cut their umbilical cord, despite their historical ties with Britain and its king? The answer is simple: Education. It was the type of education that the Founding Fathers had–the type of education that allowed them to determine their objectives, assess America's conditions, determine its future, and shape its new identity out of the womb of injustice and oppression. The Center on Education Policy at George Washington University further illustrates this point in a report entitled "History and Evolution of Public Education in the U.S." when it says:

> The Founding Fathers maintained that the success of the fragile American democracy would depend on the competency of its citizens. They believed strongly that preserving democracy would require an educated population that could understand political and social issues and would participate in civic life, vote wisely, protect their rights and freedoms, and resist tyrants and demagogues. (n.p.)

Education, then, was the driving force that lit America's path during the Revolutionary War as it made its historical decision to declare its birth on the 4th of July 1776.

Furthermore, education in America's early years was the engine that moved the newborn nation forward. A deep understanding of history, conflict, international relations, law, and more importantly, human nature, was the catalyst that created the legal framework and the U.S. Constitution–a document that, so far, has withstood the test of time and human tendencies–a testimony that education had the power to equip the Founding Fathers and legal scholars with the critical thinking skills they needed to create a strong legal system for the newborn nation. These skills came from one place, and that place is education. Education, then, was a benevolent force that helped America in its early years to navigate the complex maze of conflicts with an 18th-century superpower–Great Britain. It was also education that led America and Great Britain into a healing process that led to the normalization of relations, and later, an indissoluble alliance, as evidenced in the Roosevelt–Churchill alliance of 1938, during World War II (Charmely, 2001, p. 354).

B. EDUCATION AND THE AMERICAN CIVIL WAR

The American Civil War (1861–1865) was the bloodiest in the history of the United States–approximately 750,000 were reported dead or wounded (Hacker, 2011). The reconciliation between the former Confederacy and the northern states was difficult and seemed impossible, not only because of ideological differences and economic disparities, but also because of the countless casualties on both sides of the warring forces. Out of that nightmare, however–out of the

womb of that decaying body of a wounded nation emerged a national reconciliation. In reviewing David Cohen's book, the author of *Reconstructing the Campus: Higher Education and the American Civil War*, Victoria Ott (2013) makes the point that the American Civil War "and its aftermath introduced new curricula, and reshaped the nature of student populations, ultimately producing the modern American university and college systems" (p.1). This system is the same one that led to a national healing between the North and the South; the same system that instilled the values of citizenry among Americans of all backgrounds during Reconstruction; and the same system that led to innovation, technological advancement, and catapulted the United States into its current global superpower status. The panacea, then, was education. Indeed, education was the healing force that, through a more inclusive curriculum, brought both sides to strengthening their beliefs in America, and in the process, education led to a more perfect union. It was education that guided generations of Americans to reject ideological rifts and embrace unity, equality, and economic prosperity as were the hopes and the vision of the Founding Fathers. Education in the rural South and the industrial North trained generations of Americans to be active members of society, prolific leaders in their fields, and contributing citizens to a nation that needed to heal. The outcome was, indubitably, a national reconciliation that shaped the identity of the modern American culture and global signature.

Furthermore, from this national healing that started with the Emancipation Proclamation of 1863, emerged the Civil Rights Movement of 1954–*almost* a hundred years later. The movement, driven by intellectualism and led by Dr. Martin Luther King Jr., aimed to consolidate the values of equality, liberty, and the pursuit of happiness for all Americans–and primarily for African Americans who were still largely marginalized and bearing the thralls of segregation. The intellectual ideals of the movement significantly contributed to its success, and education was the prevailing force in this dynamic. Indeed, Dr. King's remarkable command of the language, linguistic power, his critical thinking skills, public speaking prowess, and deep understanding of other influential figures, such as Mahatma Gandhi, significantly added to his impressive ability to capture the African American sentiments of his era and address the American public with vigor and influence (Cotton, 2021). In doing so, and through his educational prowess and power, he succeeded in bringing the Americans together, achieving a more equal society, and making the case for a more perfect union. Education, then, and yet again, shaped the identity of the United States.

C. EDUCATION AND BRIDGING SOCIO-ECONOMIC DISPARITIES

Education did not stop at that point in American history. To this day, the American education system continues to shape the national identity and move the nation forward. Through the American educational system, Americans of

all backgrounds gain the skills they need to secure gainful employment and economic opportunities, as well as to empower their entrepreneurial potential. Through education, Americans bury the scars of differences, marginalization, and poverty. Ashley Mowreader, the author of an *Inside Higher Education* report, explains this concept when she says:

> Over the past two decades, higher education has grown exceptionally diverse, enrolling students from all backgrounds and offering opportunities for education and career development for historically underserved populations. This diversification of the students, staff and faculty who make up higher education also offers opportunities for institutions to promote justice and racial healing through intentional education and programming. (n.p.)

Moreover, through education, the United States of America, despite its relatively young age of less than 300 years, has risen to the top of the global pyramid. America, through its educational system, has managed to catapult itself into a global superpower–impressively and consistently maintaining the largest economy in the world with a whopping gross domestic product of twenty-nine trillion dollars annually, according to the most recent figures (*The U.S. Congress Joint Economic Committee*, 2025).

Education, each time, and at every turning point in American history, managed to shape the American culture and identity and bury the scars of division and bitterness. Each one of these watershed moments was directly influenced by the savviness of the American public and the vision of the young nation' leaders, who, after all, had not only attained a solid education–the type of education that equipped them with the understanding of human tendencies, the trials and tribulations of other successful nations, but also assessed the crises at hand in order to later forge a path toward the light of peace and prosperity out of the tempests of conflicts and turmoil. Education in the American experience was, is, and continues to be a force of healing, reconciliation, and national self-discovery.

EDUCATION AND THE KOSOVO CASE

The case of conflicts, violence, and heteronomy in Kosovo is similar to that in America in many ways. The human experience, after all, is universal, and the hopes, dreams, and aspirations of people, regardless of culture, language, or race, are essentially the same at their core. While the labels in Kosovo are different–Albanian, Bosnian, Serbian–the labels in America include terms, such as White, Black, Hispanic, Democrat, and Republican. However, at their core, such labels signify division, which prompts a debate on how to bring a torn nation together and put it on the path toward healing and reconciliation. The answer is education, as the case was for the United States, throughout its conflict-ridden history.

A quick historic overview of the conflict in Kosovo instantly indicates stark similarities with the American Civil War (1861–1865). In Yugoslavia, a federal republic, and the Kosovo Liberation Army (KLA), an ethnic Albanian separatist militia, engaged in a brutal civil war–so brutal that it had the potential to drag the former Yugoslav Republic of Macedonia and Albania and to spill over into Bosnia (Weber, 2009). This dynamic resembled the American Civil War between the northern states that championed federal authority and laws over states' rights and autonomy–a demand that the southern states insisted on and used as ground for their attempted secession from the union. In the former Federal Republic of Yugoslavia, the war was a result of ethnic tensions between the Albanians in Kosovo and the Serbian government. The labels in the two conflicts–the American Republic and the former Republic of Yugoslavia–are different, but at their core, they carry the same idea: division and secession.

This division that bred serious paroxysms of violence between the warring parties eventually ended in 1999 (Jones, Wilson, Rathmell, & Riley, 2005). However, the real challenge was the much-needed national reconciliation that followed the conflict. This is where education comes into the picture–extending a healing hand to the diverse factions of the wounded nation, regardless of their ethnic or religious backgrounds. History and research indicate that education ". . . contributes to or mitigates conflict. . . and peace education programs show promise in changing attitudes and behaviors toward members of those perceived as the 'other'" (Burde, Kapit, Wahl, Guven, & Skarpeteig, 2017, p. 620). Education, once again, comes to the rescue by instilling the values of civilization, national identity, opportunity, economic prosperity, and by extension, autonomy and peace as opposed to heteronomy and violence. As a result, a national healing, then, can begin in Kosovo just like it did in America.

HOW EDUCATION CREATES RECONCILIATION

To heal the scars of war, a nation needs to provide its citizens with the opportunity to grow economically, and the path for such a noble objective is education. A policy report by the GAP Institute for Advanced Studies, entitled "A Review of Higher Education in Kosovo," reveals that, "Kosovo needs to improve the productivity of its labor force" and that, "[e]ducation policies are the key instruments in doing this. Education policies can be used to equip the young population in Kosovo with the skills that today's market requires" (p. 2). The building process, then, begins with education, which serves as a reliable path toward establishing a trained workforce and a skillful population that can contribute to national rebuilding and economic growth. The educational dynamic has the power to shift people's conditions from being victims of heteronomy to freedom and autonomy. In a way, education serves as a shield–an escape from the fangs of economic despair and catapult the citizens into the world of opportunities. One must acknowledge, however, the numerous challenges that

may impede people's pursuit of the educational promise they aspire to. In the case for Kosovo, the main challenges are violence and heteronomy.

SERIOUS CHALLENGES

Despite the fact that the Kosovo War ended in 1999 (Jones, Wilson, Rathmell, & Riley, 2005), most of the research still indicates that the economic conditions in Kosovo face serious challenges (The GAP Institute for Advanced Studies, 2003; Mehmeti, 2011; Cimmino, 2018). Additionally, the politics of Kosovo during the last two decades, following the end of the war, "are linked to today's poor social and economic situation" (Mehmeti, 2011, p. 265). The root cause of the problem was violence–the natural, yet abhorrent companion of armed conflicts. The current conditions in Kosovo indicate a serious lack of the necessary skills that fit the needs of a globalized economy–the type of a skill set that is much needed for rebuilding the nation through international investment, trade, and financial interconnectedness and partnerships with neighboring nations, the European Union at large, and beyond. The lack of these skills can only be remedied through a robust educational system that not only trains the population of Kosovo to build their nation, but also aligns the nation's ambitions with the aspirations of its neighbors and the world in an increasingly internationalized and interconnected economic system.

The question of education in Kosovo, however, is also marred with so many difficulties. Largely, the shadows of ethnic tribalism and old grudges still hang over the very educational system that can be the messiah for Kosovo's struggling economy. Specifically, the resistance to assimilation into the new state and insisting on preserving the ethnic identity rather than the national identity by rejecting the participation in the same educational structures further complicates the healing process. On this very note, Gordana Božić (2010), the author of "The Ethnic Division of Education and the Relations among Non-Serb Minorities in Kosovo," a scholarly article, says:

> The Albanians–a former national minority–presently the "state-bearing nation" involved in the process of nationalization, while the Serbs–a former state-bearing nation–are a national minority who react by rejecting participation in, or affiliation with, Albanian-dominated institutions, i.e., they have their own separate "parallel structures." (p. 274)

In a situation such as this one, the question concerning the educational system and the economic situation, however connected, takes a back seat, and a much more pressing question arises: What defines the national identity? Even more importantly, which takes a preeminence over the other–the ethnic identity or the national one? Instead of allowing the educational system to be influenced by populism in its instinctive attempt to answer these questions, one may argue

that the educational system should influence the answers and shape the national identity, not the other way around. In simple words, the educational system in Kosovo should be the one that teaches the population what it means to be Kosovan and why national identity matters more than ethnicity. It should also inculcate the importance of healing the scars of wars by developing together with its neighbors–Serbia, North Macedonia, Montenegro, and Albania–through trade and mutual national interests. Additionally, the educational system in Kosovo is the one that can and should shape the economic identity of the country by preparing citizens, regardless of their ethnic or linguistic backgrounds, to be the physicians, economists, teachers, laborers, technicians, and entrepreneurs that can build and shape the economy of Kosovo.

What is noteworthy is the truth that only Kosovo can save Kosovo. This claim is not a simple play on words; rather, it is the absolute reality. *A Harvard International Review* article, entitled "Ten Years Later: Progress and Impediments since Kosovo's Independence," noted that, "Educational initiatives will need to focus on pedagogy at all levels of schooling. . . Aid from abroad can accomplish so much" (Cimmino, 2018, p. 13). Accordingly, external help from abroad and international assistance are not solid solutions, and their impact, however significant, does not accomplish the task of bringing Kosovo from its violence-ridden past onto the shores of peace and prosperity. Rather, self-reliance, autonomy, and independence, must only manifest themselves from within the national borders of Kosovo. Accomplishing this complex task should start with determining the educational structure at all levels–a step that, in turn, will strengthen the national spirit through a well-designed curriculum at all levels, skill-building, and, eventually, economic development. A solid educational system is the answer for Kosovo's economic woes, but the decision and will lie in the hands of Kosovo alone, especially considering that the international aid for the nation's GDP stands at a meager 10 percent (Cimmino, 2018).

POSSIBLE SOLUTIONS

One may argue that rebuilding and shaping the national identity are complex processes that require serious deliberations, a responsible leadership, and contributions from both the citizenry and the government–and perhaps a serious international will to support these efforts. In the case of Kosovo, the presence of a diverse population–predominantly Albanian with a significant Serbian minority–necessitates the creation of a system that treats all citizens with equal rights, opportunities, and responsibilities. The idea is to create a system that values citizenship over ethnicity. Such a system should be holistic in the sense that it encompasses the political, educational, and economic engines of the nation. One possible way to start this process is to agree on a common formal language that can be the adopted mode of communication–away from ethnic languages, at least temporarily, until the healing process comes to fruition.

Serwer & Bajraktari (2006), the authors of *Kosovo: Ethnic Nationalism at its Territorial Worst*, in assessing the situation in Kosovo, make a similar observation when they say:

> Discussion of language issues in Kosovo focuses almost entirely on protection of the right to speak Serbian or Albanian . . . There is virtually no discussion of the need for a common language in which to conduct everyday business. Until this problem is solved, it will be difficult to reintegrate Serbs into Kosovo. (p. 6)

Given the complexity of the situation and the various political, economic, and historic dynamics that play a significant role in the healing process, a case can be made for building an educational system that offers an equal opportunity and utilizes the *English* language as a common ground. English, in this case, can help the case in Kosovo in two ways. Firstly, it would give the nation a third option for a common language to conduct daily business–avoiding, in the process, any potential friction between the Albanians, who will champion the use of the Albanian language, and the Serbs, who will do the same for their own language. Secondly, embracing the English language as an official mode of communication to conduct daily business would also prepare the population–especially the new generation–for a more active and productive role in contributing to the economy of Kosovo and the global economy at large, where English is the lingua franca. Serwer and Bajraktari (2006) offer an argument to support such a mild step toward a reliable educational system when they say:

> There is only one feasible solution: English. No young Albanian would like to learn Serbian, and no young Serb would like to learn Albanian, rather than learning English. This is what they have in common. It is time to recognize that reintegration of Serbs in Kosovo–regardless of its future status–will require easy availability of education in English for both Serbs and Albanians. Given the enormous economic advantages that accrue to anyone in the Balkans who is fluent in English, it would not be difficult to integrate schools in Kosovo if the available–not mandatory–language of instruction was English. (p.6)

In addition, Kosovo has various successful educational models at its disposal to follow. As a case in point, Kosovo can follow the model of a fellow European nation that has been consistently ranked as one of the most successful educational models: the Finnish educational model. Finland's model relies heavily on early digital literacy, teacher training, and providing an equal access to technology.

In a joint Op-Ed entitled "Education in Kosovo: Towards Inclusion, Equity, and Digital Readiness," the Head of UNICEF Kosovo, Veronika Vashchenko, and the Finish Ambassador to Kosovo, Matti Nissinen, shared a vision for helping Kosovo with its educational endeavors–forging a path toward meeting the population's educational and economic needs. In their assessment, the writers

opine that, "[i]f Kosovo is to unlock its full potential, it should prioritize inclusive education, early childhood education (ECE), and digital learning. These are not optional investments–they are necessary for Kosovo's future" (UNICEF, The Kosovo Program, 2025).

In assessing the Finnish model, one can see that Finland incorporates digital literacy early on in the educational process–starting at the elementary school level–which, in turn, prepares a generation of highly skilled citizens who can easily integrate their prowess into and contribute to the advancement of the global market. A practical solution, then, is to mirror this aspect of the Finnish model to raise a generation in Kosovo that is highly trained to partake in the economic development of the nation. Additionally, to facilitate this process, a team of skilled teachers who are capable of teaching students the principles of digital literacy, must be trained to deliver such a task.

Modeling the successes of the Finnish educational system begins with training teachers on how to deliver a digitally-oriented skill set in a manner that prepares students in Kosovo to climb the social, economic, and global trade ladder. On this note, the Head of UNICEF Kosovo, Veronika Vashchenko, and the Finnish Ambassador to Kosovo, Matti Nissinen, make the following observation:

> [T]eacher training must become a priority as effective use of digital tools in the classroom depends on educators' confidence and competence. In Finland, teachers receive continuous professional development through research-based training programs, digital pedagogy workshops, and collaboration with universities to stay up to date with the latest technological advancements. Additionally, schools have pedagogical ICT specialists who provide continuous support to teachers. (UNICEF, The Kosovo Program, 2025).

The challenge in this respect is the fact that teachers in Kosovo, at the current state, are not prepared to take on such a task, so it is logical to suggest that the modernization of the educational system, as a path toward social and economic salvation, should begin with training teachers in Kosovo to take on this mission. Furthermore, combined with teacher training, the educational system in Kosovo should also facilitate equal access to technology. Essentially, when all students in Kosovo have equal access to technology in the classroom, regardless of their socio-economic backgrounds, they will be better equipped with the digital platforms they need to build and enhance their digital skills. Having access to technology in the classroom will also assist teachers in engaging students with the materials in a more equitable and comprehensive manner–a manner that does not leave any student behind, shackled by socio-economic disparities that could potentially hinder their academic progress.

Undoubtedly, implementing this roadmap toward the modernization of the educational system in Kosovo is not an easy task. It requires serious and consistent efforts from the Kosovan leadership over an extended period of time.

A recent report by UNICEF revealed that "Kosovo's public spending on education was around 4.7% (2020) of its GDP" (UNICEF, The Kosovo Program, 2025). This figure indicates that Kosovo needs to boost its spending on the educational infrastructure to create an environment that is suitable for technological improvement, teacher training, and student preparation. This roadmap will ultimately revolutionize the educational infrastructure, which, in turn, will also revolutionize the economic and social dimensions of the nation. What is noteworthy is this: all of these efforts–teacher training, providing equal access to technology, and investing in the technological aspects of the educational system in Kosovo–must occur simultaneously and consistently for these efforts to succeed.

CONCLUISON

Conflict resolution is a complex process. Establishing a national identity and strengthening it is even more complicated–especially in the presence of racial, sectarian, and religious divisions, as the case was for the United States and Kosovo. However, in either case, education remains a major force in achieving a great sense of national healing and solidifying national identity. Furthermore, in both cases, education is a reliable path for resolving a conflict and establishing a culture of peace and coexistence. While education cannot completely wipe out ubiquitous hostilities and divisions that are inherently human, it can bridge cultural gaps, reconcile national divisions, and establish economic prosperity that lead to peace and stability. After all, the educational system has the ability to inculcate the values of nationalism as opposed to ethnic tribalism into the populace and new generations–generations that have the potential and the power to transform the nation. The educational system has the ability to foster a deep sense of belonging to the state rather than to that of the ethnicity; in other words, through education, people can decrease their loyalty toward their ethnicity and increase it toward the state, where citizenship carries a heavier weight of importance compared to ethnicity. In the United States, the educational system was a fundamental force in answering the question of what it means to be an American, regardless of race, religion, national origin, or ethnicity. In the same fashion, if built correctly with the national interest in mind, the educational system in Kosovo will answer the question on what it means to be Kosovan.

LITERATURE

Božić 2010: Gordana Božić *the Ethnic Division of Education and the Relations among Non-Serb Minorities in Kosovo.* Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne Des Slavistes, 52(3/4), 273–298. http://www.jstor.org/stable/25822220

Burde, Kapit, Wahl, Guven, Skarpeteig 2017: Dana Burde, Amy Kapit, Rachel L. Wahl, Ozen Guven, Margot Igland Skarpeteig *Education in Emergencies: A Review of Theory and Research*. Review of Educational Research, 87(3), 619–658. http://www.jstor.org/stable/44667668

Center for Education Policy. *History and Evolution of Public Education in the U.S.* Retrieved, 12 June, 2025, from https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED606970.pdf

Charmley 2001: John Charmley *Churchill and the American Alliance*. Transactions of the Royal Historical Society, 11, 353–371. http://www.jstor.org/stable/3679428

Cimmino 2018: Ryan Cimmino *Ten Years Later: Progress and Impediments since Kosovo's Independence*. Harvard International Review, 39(3), 11–13. https://www.jstor.org/stable/26617355

Cohen 2012: Michael David Cohen *Reconstructing the Campus: Higher Education and the American Civil War*. University of Virginia Press. http://www.jstor.org/stable/j.ctt6wrk0k

Cotton 2021: Kelvin Cotton Junior *THE KING'S ENGLISH: An Afrofuturist Analysis of Dr. Martin Luther King Jr.'s Diction*. Obsidian, 47(2), 39–55. https://www.jstor.org/stable/27333637

GAP Institute 2003: *A Review of Private Higher Education in Kosovo*. Retrieved, 20 May, 2025, from https://www.institutigap.org/documents/78366_A%20Review%20of%20Private%20Higher%20Education%20in%20Kosovo.pdf

Hacker 2011: David Hacker *Recounting the Dead*. The New York Times. Retrieved, 12 June, 2025, from https://archive.nytimes.com/opinionator.blogs.nytimes.com/2011/09/20/recounting-the-dead/#more-105317

Jefferson1776: Thomas Jefferson et al. *Copy of Declaration of Independence*. -07-04. [Manuscript/Mixed Material] Retrieved from the Library of Congress, https://www.loc.gov/static/classroom-materials/declaration-of-independence-from-rough-draft-to-proclamation/documents/declaration-of-independence.pdf

Jones, Wilson, Rathmell, Riley 2005: Seth Jones, Jeremy M. Wilson, Andrew Rathmell, Jack K. Riley *Kosovo. In Establishing Law and Order after Conflict* (1st ed., pp. 27–60). RAND Corporation. http://www.jstor.org/stable/10.7249/mg374rc.11

Mehmeti 2011: Jeton Mehmeti *Kosovo: new country, old problems*. SEER: Journal for Labor and Social Affairs in Eastern Europe, 14(2), 265–276. http://www.jstor.org/stable/43293419

Mowreader2025: Ashley Mowreader *Colleges Recognize 9th Annual Day of Racial Healing*. Inside Higher Education. Retrieved, 12 June 2025, from https://www.insidehighered.com/news/student-success/college-experience/2025/01/17/how-five-colleges-recognize-national-day-racial

Ott 2013: Victoria E. Ott *Reconstructing the Campus: Higher Education and the American Civil War,* Civil War Book Review: Vol 15: Iss. 1. Retrieved, 12 June, 2025, from https://repository.lsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2086&context=cwbr

Serwer, Bajraktari 2006: Daniel Serwer, YllBarjaktari *Kosovo: Ethnic Nationalism at Its Territorial Worst*. US Institute of Peace. http://www.jstor.org/stable/resrep12326

The United States Congress 2025: *The Joint Economic Committee*. Retrieved, 11 June, 2025, from https://www.jec.senate.gov/public/index.cfm/home/

Vashchenko, Veronika and Matti Nissinen. "Education in Kosovo: Towards Inclusion, Equity, and Digital Readiness." *UNICEF*, UNICEF Global, 13 May 2025, www.unicef.org/kosovoprogramme/press-releases/education-kosovo-towards-inclusion-equity-and-digital-readiness

Webber 2009: Mark Webber *The Kosovo War: A Recapitulation*. International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944), vol. 85, no. 3, pp. 447–59. *JSTOR*, http://www.jstor.org/stable/27695024. . Accessed 22 May 2025.

Али Калил

БЕНЕВОЛЕНТНА СНАГА: КАКО ОБРАЗОВАЊЕ ДОПРИНОСИ НАЦИОНАЛНОМ ИСЦЕЉЕЊУ У ВРЕМЕ КРИЗЕ

Резиме

У контексту сукоба и обликовања националног идентитета, америчко искуство и косовски конфликт деле бројне сличности. Обележене насиљем, хетерономијом, племенским поделама и унутрашњим раздорима, обе нације су се суочавале са изазовом националног самооткривања и стремљења ка аутономији. Док су Сједињене Америчке Државе успеле да изграде успешну причу о националном исцељењу и економском напретку, позиционирави се као глобална сила, Косово и даље тражи свој пут ка националној стабилности и економском просперитету. У том контексту, образовање се појављује као кључни чинилац у преображају Косова из стања хетерономије у стање аутономије, самосталности и стабилности. Овај рад предлаже успостављање чврстог образовног система на Косову као темеља политичког, економског, друштвеног и националног исцељења и напретка.

Кључне речи: хетерономија, насиље, национални идентитет, Косово.

УДК

Оригинални научни рад

*Ана М. МУМОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРАВОСЛАВНА ДУХОВНОСТ И/ИЛИ ЕТИКА И ЕСТЕТИКА ТРИПТИХА О СВЕТОПОЉУ (ПРИЛОГ ТУМАЧЕЊУ ПОЕЗИЈЕ И ПОЕТИКЕ АЛЕКСАНДРА ДЕСПОТОВИЋА)**

Апстракт: Рад осветљава *православну духовност* као модерну обнову исконске вредности у српском друштву на примеру триптиха збирки Александра Деспотовића (1930–2009) о Косову и Метохији као Светополу. Реч је о збиркама *Светополе* (1989), *Светополу молитва* (1993) и *Зашто Светополе крије своје око* (1994). Као један од највећих верника и родољуба „чистог срца" међу српским песницима на Косову и Метохији, он је био надахнут православном духовношћу и то је показао и целином уметничког дела и животом као молитвом којим призива православну духовност и одређује национални идентитет и однос према Другима.

Из Деспотовићевог схватања православне духовности извиру родољубље, однос према косовском миту, другим верама и народима и љубав као суштина националног идентитета и вере у Бога примерена унутрашњој бити Деспотовићеве поезије и поетике о Косову и Метохији као Светополу.

Кључне речи: Александар Деспотовић, православна духовност, вера, Други, Косово и Метохија, историја, мит, завичај

Све што сањам чиним („Радозналост").

Рођен – рађам рађање.
да се не памте одласци („Рађања").

Александар Деспотовић

Приступ. – Имајући на уму употребу појма *православна духовност,* као модерне обнове исконске појаве у српском друштву (која је вековима одређивала етички идеал, национални идентитет, однос према Другима,

* Виши научни сарадник, ORCID 0000-0002-6974-8960, djordj_ana@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

модел културе и била егзистенцијални услов опстанка народа међу другим народима), на примеру триптиха Александра Деспотовића (1930–2009) о Светопољу, приступамо осветљавању овог феномена у поезији песника као боговању.[1] Уметничким делом и животом као молитвом, један од највећих верника и родољуба „чистог срца" међу српским песницима на Косову и Метохији, доказао је надахнутост православном духовношћу.[2] Реч је о збиркама *Светопоље* (1989), *Светопољу молитва* (1993) и *Зашто Светопоље крије своје око* (1994).

Деспотовићева поезија у целини класичан је огледни пример за разматрање динамике историје *личних и друштвених* односа у савременом свету и актуелни доказ са Косова и Метохије који илуструје феномен насиља и утицај насиља на индивидуе, и/или национални идентитет Срба и Алабанаца. Она показује начине на које се историјски формирају, развијају и трају њихови односи које изражава формула: *Ја* и *Други*, односно *Или ми или они*. У њој се као саморазумевајуће становиште посредно осветљава и питања *везе* православне духовности и песникове личности као најинтимније структуре човековог бића егзистенцијално и акутно нападнуте, подвргнуте насиљу, поништавању културе и изгону.

У хуманистичкој и практичној равни очитује се да Деспотовићева поезија као уметничко дело егзистира и на политичком пољу као јасно и снажно *присуство* уметникове стваралачке и хуманистичке личности. Она још увек опстаје као знак и/или зрак вере у релевантност уметности и православне духовности.[3] И више од тога, подразумева његошевско начело као наслеђе вредности именованих стиховима: *Луна и крст, два страшна симбола – /њихово је на гробнице царство* (Његош 2006: 34) или идеју интегралног реалисте Григорија Божовића да ће од две вере на Косову и Метохији опстати она која не потоне.

У анализи полазимо од два кључа. Први мото: *Све што сањам чиним* („Радозналост") упућује на естетичку раван стварања и поезије примерене

1 *Боговање*, како је казао историчар српске поезије Душан Стојковић, објашњавајући овај појам, „има, свакако, везе и са духовношћу. Но, за мене, када напишем *боговање* то подразумева, најпре и највише, песниковање. Песник је Бог. Нормално, не сваки. Пре свих Рембо или Лотреамон" (Стојковић 2024: 143). Такво је суштински и Деспотовићево боговање као *услов и узрок* песниковања.

2 Прву песму А. Деспотовић је објавио 1964. године у приштинском „Јединству", а његову библиграфију чине књиге песама: *Жубор времена*, Јединство, Приштина, 1969; *Привремено мртав*, Јединство, Приштина, 1973; *Зелена јутра*, Јединство, Приштина, 1977; *Светопоље*, Јединство, Приштина, 1989; *Светопољу молитва*, Јединство, Приштина, 1993; *Зашто Светопоље крије своје око*, Јединство, Приштина, 1994; *Лемброна*, Нови свет, Приштина, 1995; *Аманети оца Јована*, Нови свет, Приштина, 1998; *Векови израсли из корена*, Градска библиотека, Косовска Митровица, 2000; *Мали православни појмовник*, Градска библиотека „Вук Караџић", Косовска Митровица, 2001; *Харитон*, Дом културе „Свети Сава" Исток, Лепосавић, 2003; *Светопоље* (изабране песме), Дом културе „Свети Сава", Исток – Лествe, Косовска Митровица, 2012. и роман *Кад су цвале неизмишљене руже*, Градска библиотека „Вук Караџић", Косовска Митровица, 2008.

3 Пола века касније неки филозофи тврде да је уметност изгубила релевантан значај и да „ми живимо у доба после краја уметности" (Узелац 2014: 401).

историјској књижевној критици. Други мото: *Рођен – рађам рађање / да се не памте одласци* („Рађања“) призива православну духовност, из које извире родољубље, однос према косовском миту и љубав као суштина боговања и вере у Бога, примерена унутрашњим суштинама Деспотовићеве поезије. У исходишњем значењу он изражава *Ја* као идентитет и однос према *Другима*.

Ова поезија пресликава време када су просвећени Вандали изагнали Србе, представнике византијске културе, националне православце и домаћине, па они прођоше горе него митско-епски Јанко на Косову. Имајући на уму Његошев вредносни доживљај вере по логици и естетици стиха *Вјеро права, кукавна сирото*! (Његош 2006: 34), боговањем је песник усвојио свест да су Срби као такви прихватили идеју да је Бог Творац владалац на небу и да им се последња судбинска драма догађа у време када су као вечити монархисти заборавили да је краљ њихов владалац на земљи и домаћин у кући. На Косову Пољу и над Харитоновом душом он тражи од Творца и непрестано се моли за „пострадале у овом времену у Твојој борби, Господе Христе, против антихриста“ (Велимировић 2024: 783).

Песник, показаће анализа, често помиње Тројство. А сама Тројичност Бога је „тајна, непојмљива и неисказана“. Познато је да су разлике у три лица једнога Бога у следећем: „У Богу оцу (је) (вечна) *нерођеност,* у Богу Сину (вечна) *рођеност* и у Светоме духу – (вечно) *исхођење*“ (Левушкина 2024: 34). Деспотовићева друга лозинка показује да је пред нама управо такав песников Бог, Творац света, видљивог и невидљивог. Такво је и схватање православне духовности у мери у којој је он умео да је спозна и изрази у духовној и практичној равни човекове мисли, осећања и акције. Јер, његова поезија као реч и/или *језик знака* открива онолико колико је потребно о онтолошком статусу личности писца у савременом свету и односу према Другима, као и о тајни борбе за опстанак и била је и у знаку *критичке акције* у време српскога националног и државног слома. У противном, не би значила ништа и имала би сврху у себи самој. За потребе студије зато најпре дефинишемо појам православне духовности.

СВЕТОПОЉЕ: ПЕСНИЧКИ ТОПОНИМ ЗАВИЧАЈА И ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВНОСТИ

Језик је сабирно место свих људских знања. Косово Поље као географски, митски и поетски *топоним*[4] у српској уметности, поезији посебно, народној и уметничкој, подведен под хришћанску, историјску, митску и поетску категоријалну детерминанту *Светопоље* именовано је

4 Мит као појам и вредносну одредницу у светлу родољубља прва је, подижући тумачења са нивоа приказа, који доминирају у интерпретацији песниковог опуса, на студију вредновала Марија Јефтимијевић Михаловић. Она полази од тезе да је косовски мит исходиште Деспотовићеве поезије и поетике. (в. Јефтимијевић Михајловић 2003: 61–75).

реториком наслова већ прве збирке триптиха Александра Деспотовића[5] *Светопоље* (1989) штампане у години обележавања јубилеја – шест векова од Косовске битке. Поље Косово као *Светопоље* сабирно је место свих песникових вредности, израз *искона и корена векова*. Поетски исказ (како наговештавају исходишни стихови) упућује на генезу и вредносну основу певања који песник лучи „у себе", – суштинска је идеја ове збирке која има, свакако, и елементе који су изван равни велике поезије. Реч је о томе да, иако целином зрачи хришћански дух, какав проповедају српска црквена књижевност, на чијем се челу налази Свети Сава, и светосавље као примарни елеменат српског културног модела и националног идентитета, збирка у целини не делује као поема изливена из једног комада. Упркос свему, она се као језички збир свих знања сазнајно примарно не прихвата само као историјска и географска одредница драме (Таутовић 1989: 61–63), већ постаје искушење којим се одређују историјске границе могућег приступа *Другима* и *Другоме*: Турцима, Албанцима, Немцима, припадницима НАТО снага.

У том контексту се разумеју идејна и поетска значења реторике наслова уводне песме *Светопоља*, „Светопољска погача", као стара идеја уписана у *речник искона и молитви* и филозофски казана у уводном стиху *Да ли проклето Светопоље јесте*?[6] У иницијалној рефлексивној структури збирке, њеног искричавог духа (и не увек савршених форми) све је у знаку поетског језика који извире из црквене српске књижевности, траје потом у усменој, народној, епској поезији и као такав обасјава национално, етичко и верско биће српскога народа, односно идентитет некада и данас. У језику, једнако као и у православној духовности као уметниковој тематици и проблематици, уграђен је конститутивни момент песникове личности. О томе сведоче алегоријски наслов „Светосавска погача" и три поетска симбола уводне песме: *свети*, *причешће* и *Светопоље*. Исто значе и вреде и симболика *хлеба и соли* и *жита и вина*, или *Бадње вечери*, *молитви, кађења* и *мириса тамјана* и других појмова расутих у свим кратким структурама *Светопоља* и свих наредних збирки као *магнетне осе значења* око које се сабирају битне *идеје и слике певања као причешћа или као однос према Другима.* У њима се обнављају егзистенција, етика и вера и модел и образац културног идентитета српског народа:

5 Александар Деспотовић се родио у Косовској Митровици. Радни век провео је у „Трепчи". Бавио се и режијом у драмским секцијама културно-уметничких друштава. Превођен је на мађарски, македонски, албански и турски језик и заступљен у изборима српске поезије. Умро је у месту Ла Шеврери, у Швајцарској, а сахрањен је у Београду.

6 Колико је Деспотовићев поетски појам Светопоље утемељен и положен у темеље православне духовности илуструје чињеница да је у оквиру Песничких сусрета „Алекаснадар Аца Деспотовић" 2014. године у Косовској Митровици, у издању Културног центара „Драгиша Жарковић" објављен зборник поезије под насловом *Светопоље*.

Свети
не дозволи да нас разнесе
са Истока причешће казује
преци су на овој црници
израсли усправно.

Светопоље нас
вековима обнавља
(Деспотовић 1989: 7).

Ако се критички поглед врати на историјски стару основну идеју песниковог питања о епском проклетству Косова као Светопоља, имајући на уму контекст историјских догађаја на размеђу два миленијума, закључује се да се оно, као најскупља реч и пламен међу српским уметницима, полако губи и после историјског и националног слома, на крају прве четвртине првог века новог миленијума, постаје заборављена реч у политичком, али још увек не и у уметничком речнику. Но, то никада није био случај у певању и мишљењу нашег песника. И пре *Светопоља* Деспотовић је дефинисао своје православно и косовско опредељење и није дозволио да му *поруше снове* / *манастире* / *и цркве* / *и момачке саборе* („Лобања“) (Деспотовић 1973: 7). У чвор значења збирке *Привремено мртав*, што се чита као увод у триптих о Светопољу, а као суштински смисао живота као тројство увезани су *духовност, младост* и *игра*. На другом месту чвор смисла чини тројство, јер у лобањи као извориште певања станују (1) *извор дечаштва*, (2) *рањена молитва* и (3) *Немањића суза*, дакле, свет детињства песме и игре, молитва као језгро православне духовности и света династија Немањића – династија која је у историји Срба подарила осамнаест светаца и тако пресудно утицала на државотворну свест и национални идентитет.

Филозофија времена и историје именовани су у светлу сазнања и духовности, што изражавају свест *усправну као иконостас* и рефлексије: *Уско је време* и *Мало је свећа* / *за уско време* (Деспотовић 1973: 13) и *јер земља је ова* / *потајна смрт* / *наше бесмртне самоће* (1973: 11). У таквим условима Пустопоље, како још Деспотовић назива Косово, постаје брдо снова.

Колико је православна духовност битна за идентитет песника илуструје више слика и рефлексија у првом циклусу збирке *Привремено мртав* и певање о лобањи: *Црква је на мом челу*, дакле, као примарни знак на капи, пева песник и у рефрену понавља *О Боже, а где...*, призива *причешћа на Дрини* (1973: 10) очито мислећи на Дрину као „међу племениту“ онако како мисли укрштајући симболику и смислове Тајне вечере и Кнежеве вечере. Све је сливено ка унутрашњем значењу певања и једном циљу у којем је именовано лирско Ја песника: *Да се не угаси Господња молитва* („Ја и лобања“), јер његов свет и вилајет чини *манастир снова* („Ја син Деспота Ђурђа“), а *сунце му даје снаге за молитву* („Привремено мртав“).

Трагичне песникове слутње везивно су ткиво међу стиховима рефлексивно-лирских структура *Светопоља* и именоване су непосредно:

Боли памћење што све чујем
кад притиснем ухо у срце Светопоља
болује ми Светопоље ово
и аманети болују

Грачаничка звона опомињу
(„Искон векова“, IV) (Деспотовић 1989: 10).

Тако Деспотовић пева епску бајку *Небу окренут / између појаче и себоба / у доба немирно / у време госпоparticle* („Искон векова“, VIII) (1989: 14). На идејно и естетско опредељење упућују и стихови што следе логику и образац усмене књижевности „некад било сад се приповеда“: *Било једном светопољско јутро /било једном сад се опева* („Искон векова“, IX) (1989: 15).

Идеја којом се окончава песников исходишни и/или инспиративни циклус „Искон векова“ наставља се по смислу у готово истозначном другом циклусу „Светопоље кроз векове“. За разлику од уводног циклуса (који се чита и разуме као *генеза настајања стваралачког духа*), нови циклус поима се као историјски и емоционални преглед Косова као Светопоља кроз векове. Од пет стихова у функцији лозинке или кључа тумачења последња два именују *жито* као религијски симбол васкрсења и вечног живота које се приноси и на славама у част светаца и на сахранама за душу покојника. Уз тај симбол је и слика средњовековног сјаја и успона српског народа означена лексемом *двор*. Сазнање да на Србе гледају векови српске славе – исијава као суштина свести која обликује песникову православну духовност. Деспотовићева слика настаје и под велом сагрђених немира и страхова у песнику и представе о распећу чије су исходиште црквена књижевност и хришћанска религија. Немири, страхови и распеће ће се претворити у трагичну историју:

У срцу ми свака гора
У души ми свако море
А у Поље – Светопоље (1989: 18).

Тако пева и слути и слути и пева песник *у Молитви, Тишини и Самоћи*, како категоријално именује реторика наслова структуре „Камен седми“ – свакако међу песницима најискренији и најплеменитији верник косовски и најоданији заточеник речи или тумач рођеног немуштог језика. Он је песник што је *рођен из речи* да се домогне своје горе, очито као Свете Горе, и још ходочасник и борац који етички објављује: *Све што сањам чиним* („Радозналост“). Молитва као форма и стање духа је искон

црквене књижевности и „српске писмености“ и она је очувала и у њој се „сачувала духовна, свештена, морална историја српског народа исписана узвишеним језиком“ (Јефтимијевић Михајловић 2012: 120).

Он је песник мислилац или Бог у чијој је основи филозофија хришћанства и песник мислилац, који као егзситенцијалист узвишеним језиком тврди да је [*к*]*амен време заустави*о, а као прагматичан ум указује на смисао своје песничке мисли:

Рођен – рађам рађање
да се не памте одласци
(„Рађања“) (Деспотовић 1989: 20).

Диптихон стихова суштински упућује на Тројичност Бога, а она је „тајна, непојмљива и неисказана“ (Левушкина 2024: 34). Дакле, његова поезија као реч и/или језик доиста открива онолико колико је потребно знати о тајни борбе за опстанак и била је и *акција* у време српскога националног и државног слома. У противном не би значила ништа и имала би сврху у себи самој. У поезији Деспотовићевој паралелно се једнако огледају личност писца у књижевности и њен однос према „личности“ књижевног јунака, али и однос према Другима коју су историјски повод и узрок српске националне драме и пораза.

Свака је Деспотовићева лирска целина збирке *Светопоље* преглед Косова као Светог поља и један мали запис, какве су остављали српски средњовековни преписивачи и писци, затомљена, осим именованим немирима и страховима, и болним сећањем на трагичну историју и себе као њено средишно догађање и исходиште, односно историјски и национални пораз. И то песниково осећање именовано је *распећем* и *крстом* – симболима који припадају црквеној књижевности и основама хришћанства какве налазимо и у осталим збиркама о Светопољу: *Светопољу молитва* (1993) и *Зашто Светопоље крије своје око* (1994), посебно у *Аманетима оца Јована* (1998) и *Харитону* (2004):

Ej планино тежа од памћења
старо врело у кам потонуло

Не распињите јутра ојужена
себе ме на крст распеле

Треба ушћа
Научити извирању
(„Распеће“) (Деспотовић 1989: 23).

Историјски лирски преглед Косова као Светопоља окончавају стихови разигране и сажете песме „Игра камена“, која се наставља на идеју о камену

који зауставља време. У песми је, као млада Гојковица у зидине Скадра на Бојани, узидан мит о Фениксу као нови доказ религиозне и митске основе Деспотовићевог стваралачког бића и сложене структуре певања и мишљења оивичених суштинским појмовима српске црквене књижевности, тематиком и проблематиком *Ми* и *Други*. Ослушнимо разиграност и осмотримо сажетост које облик кратке форме пренасељава визијом и значењима што омогућавају да се разумеју стваралачки лук и светови нашег песника и Косово као средишња тема, идеја и слика *Светопоља*. То је поезија у којој се песник расипа као пепео у времену и рађа „из утробе *светопоља*". Песничка визија се конкретизује симболом вијења, како је именован трећи циклус, митски као запис о Сизифу, а историјски као позив пријатељима на Косову. У вијењима уметник верник у окриљу православне духовности и као родољуб пева: *Светопоље је мој сапутник* („Вијења из детињства"), и почетак и сеоба и аманет:

Путујем од сна до времена
од времена до обала
од обала до стопала
од стопала до трајања
од трајања до моћи ријечи
до Светопоља

Путујем од себе
до векова
(„Игра камена") (1989: 26).

Светопоље моје, кличе Деспотовић као из горе вила, да се послужимо духом песниковог језика и језиком народног певача, синтетишући религијску димензију осећања са митским што је израсло *из крви божура* („Симонида ћути") и што га узима под своје и прожима; од њега тражи само памћење да му остави као уздарје.[7] Варијација метафоре Светопоље и Поље којим се окончава циклус „Аманет и поље" показује и реторика наслова следеће две збирке: *Светопољу молитва* и *Зашто Светопоље крије своје око* и оне чине песников триптихон. Светопоље као простор именује збир знања и естетику уметниковог животног простора и визије. У том опредељењу до неслућених висина и дубина досежу стихови:

7 Тачна су Распоповићева запажања да су у овој књизи „укрштене светопољска прошлост и светопољска садашњост (као) песниково распеће", чиме је заправо именована њена хришћанска основа (Распоповић 1989: 66).
На дубље значење метафоре *Светопоље* упућује и Марија Јефтимијевић Михајловић која је до сада урадила најсадржајнији проблемски оглед о Деспотовићевој поезији и поетици и која у овој збирци види нову фазу песниковог певања у којој ће „религиозна преокупација" постати поетско и духовно средиште а светост Поља постати „метафора за целокупно косовско страдање" (в. Јефтимијевић Михајловић 2003а: 69–72).

Поље је простор
крвоток сећања
почетак облика
(„Поље, опет“) (1989: 54).

Наслови ове две збирке, иако се то може односити на целину уметниковог опуса, логички су континуитет свих битних песникових идеја, јер се Светопоље окончава упитником и/или сумњом: [*н*]*е знам да ли све исписах* („Реч, опомене, 9“) (1989: 59).

МОЛИТВА И/ИЛИ ГОВОР И ЋУТАЊЕ У ПРАВОСЛАВНОЈ ДУХОВНОСТИ

Као природни и суштински истозначни начин певања окренут Светопољу и молитви настаје збирка *Светопољу молитва* (1993) у којој је, уз посвету супрузи, уписана молитва Господу као лозинка и услов разумевања и тумачења поезије и поетике Александра Деспотовића, посебно молитве као средишта православне духовности:

Молим ти се, Господе
И не знам да ли то
Сан доснивам
Или виноградарим
Сећања
Кад пољима
Светопоља
Ходам
(Деспотовић 1993: 5).

Изломљена у стихове, ова песничка структура у свему испуњава захтеве молитве као обраћања појединца или заједнице вишим делотворним бићима и присутне у свим религијама. Као основна сажета форма црквене књижевности и као пролог она има функцију јутарње молитве у којој се обраћање Богу јавља поводом сећања на Светопоље као земљу којом се ходи и којом се постоји. И рефлексивни тон Деспотовићеве молитве и евокација сећања и основна тежња у искушењу и/или тежњи за општим добром, исказани у дијалогу са женским бићем, иду уз молбу: *Пођимо у Светопољске одаје / Мисао упија* ***молитве***, или будимо: *У храму / Пред Владичицом / Појмо* ***молитву*** *Белом Анђелу*, или још*: С ветром / У зелене снове /* ***Молитве*** *да појем*. Дакле, сва и свака љубав у *Светопољу молитва* тражи се и казује молитвом, и то је носећа идеја збирке и доказ чврстог јединства са претходном књигом, јер се у обе збирке промовише идеја о српском националном идентитету чија је битна димензија православље.

Дух и тон молитве, у женском и мушком гласу, у лирској поеми (чије јунаке изражавају Он као личност писца у књижевности и књижевни јунак и Она као жена и исконска инспирација) налазимо и у обраћању несаници. Та молитва изражава унутрашњу суштину поступка песника чистог срца и чисте душе. Приказана је лексиком у којој су, као и у пролошкој молитви, средишњи појмови из Библије и црквене књижевности. Естетички и молитвено илустративна је складно срезана мисао молитвеног обраћања несаници у форми гласа ОН и/или личности песника:

Несанице
Ружан сан расīарај
Сиђимо с брда у īролећа
Ту босиљак
Сунце блаїосиља
Ту Владичица
Израиљце Свеīоīоља
Причешћује
Свеīоīољци усīравни
Поїачу īриносе
чисīої срца

(Деспотовић 1993: 15).

То је, дакле, онај песник чиста срца и праведне хришћанске душе кога смо именовали у уводној мисли, песник који не постоји изван Светополја као своје средишње песничке метафоре и чија је молитва сва у знаку слављења и благодарности. Он пева и молитвом тихује зато што зна да *Свеīоīоље нас држи.*[8] Пред нама су не само Косово поље као Свето поље, већ и Свевишњи и Погача светопољска, такође именована у претходној збирци као уводна мисао, вера у Господа или последња одбрана живота коју саопштава мушки борилачки глас песника праведника:

Тихујем
Поїачу Свеīоīољску
Приносим за исīоведање
За радосīи
Уз īомоћ Свевишњеї

(Деспотовић 1993: 22).

8 О молитви погледати и књиге: Ђорђе Трифуновић, *Азбучник срīских средњовековних īојмова*, Нолит, Београд, 1990. Имајући на уму проблеме који „проистичу из стварног стања у области теорије и историје српске средњовековне књижевности" књига представља „покушај да се прикажу основни појмови српске средњовековне књижевности у њеном просторном трајању до почетка XVIII века" (Трифуновић 1990: 7).
За наша разматрања од значаја су и поглавља „Хвале", „Благослов", „Молитва" и „Нада" у *Рјечнику библијске īеолоїије*, Кршчанска садашњост, Загреб, 1988.

Надовезујући се на дух молитве *стољашњим гласом* (молитва речима) и *унутрашњим гласом* (молитва ћутањем) (в. Трифуновић 1990: 159), Она, као глас љубави и женскога бића које рађа живот, а жена је, по уметничкој визији И. Андрића, *капија живота*, објашњава мотиве молитвеника као *Ветра црквама / Пред / Боговима* и износи суштину вредности православне духовности: *Могуће је стварати / Само кроз давања / Моћнија од / Узимања* (1993: 27).

Оба лирска јунака (као монаси у молитви) припадају Богу и говоре гласом који више открива појединачно но колективно у молитви. Њу зора мисли оплођује а он, ослоњен *на небо* и *благодарне молитве на уснама,* моли: *Желим да ходам Светопољем*. Свака реч и сваки чин као психолошко кретање у невидљив свет подређени су духу молитве и њеним смисловима:

Читам молитве;
Причест нам је потребна
Да се дарујемо
небу (1993: 42).

Као раније грачаничка звона, сада су дмитровска звона звучна завеса песникове молитве и појења. Кроз звучну завесу чује се *Широка мисао / У предвечерје / Изговара име Твоје*, како тумачи Деспотовић, и тако изнова доказује да у себи носи Светопоље, моделујући нову структуру значења из молитве као пролошке песме:

Одзвања музика
Дмитровских звона
И помилуј ГОСПОДЕ,
Да ли то сан доснивам
Или виноградарим Сећања
Кад пољем
Светопоља
Ходам (1993: 52).

У другом циклусу под насловом који представља последњи стих збирке: *Данас памтим / Претке / Давна / Путовања* за наша разматрања налазимо сложену пламтећу слику Светопоља у коју су увезани управо историјски преци, историја и дух православне духовности што одређује карактер народа и стваралачки темперамент песника. Деспотовић стоји на месечини као нерукотворени споменик *насред Светопоља*, свестан чињенице да је молитва вечита, без обзира да ли се испуњава или не испуњава:

Светионик Светопоље
Гори
Као свећа
Векови мирују
У Божуру (1993: 57).

Дух петнаест кратких структура овог циклуса, а испред прве као ознака драмске исповести стоји ЈА као име песника, делимично одступа од духа молитве, али у потпуности остаје везан уз Светопоље као језгро сваке поетске мисли, слике или идеје. У њима се налази иницијална одгонетка загонетке реторике наслова збирке *Зашто Светопоље крије своје око*. Слуте се страх и неслобода које читамо у стиховима:

Да не тражи можда
Завежљај топлине
Утапаш ме ватро
У понор дубоко (1993: 64).

И још више слути се драма пораза и слома именованим у финалним сликама: *Светопоље цвета / На праїу самоће*. Упркос оптимистичком хришћанском веровању, назире се и слутња узалудне одбране, о којој је певао Б. Миљковић. Деспотовић у сличном тону пева: *Грејаћу те / Аманету / У жедном / Памћењу*. Ипак, он се моли и остаје веран православној духовности и прецима:

Док испијам Пехар
Цветноī Светопоља
Данас памтим
Претке
Давна путовања (1993: 69).

Хиландар је „Цвет Божји“ (Деспотовић 2000: 50) створен за „аскетизам, осаму и молитву“ (2000: 51), а Светопоље је пехар и том идејом се окончава друга књига триптихона. Давна путовања, показаће се, преобразиће се у будућа и најважнија песникова путовања. А најдубља суштина Деспотовићевог певања и именовања властитог ЈА односила се на право бивствовања на Светопољу као земљи порекла и далеко је од формуле *Они* или *Ми,* која данас једнако важи на Косову и Метохији, када је реч о Србима и Албанцима, или у Гази, када је реч о Изарелцима и Палестинцима, на пример. Право бивствовања егзистенцијално и политички значи, супротно аутономији, уважавати законе хетерономије и не зависити од туђих закона. Хуманистички или филозофски речено то значи не зависити од несамосталности човечјег разума и воље.

Средиште Деспотовићевог триптихона о Светопољу је у идеји хуманизма као покрета који је обележила вера у способност и вредност човека. У том светлу разумеју се морал његове молитве и потреба да се живи у материјалном добру, у срећи, религији и с Богом у себи као материји хтења и бивања.

СЛОЖЕНА СТРУКТУРА И/ИЛИ СВЕТОПОЉЕ КАО МОЛИТВА

Триптихон о Косову Пољу као Светопољу уоквирује збирка *Зашто Светопоље крије своје око* која је, по свему, као пројекат најсложенија Деспотовићева уметничка творевина. Структурирана из три циклуса певања који следе логику хришћанске молитве: „Молитва прва – за јутрење", „Молитва друга – за вечерње" и „Молитва трећа – за свако доба", збирка је илустрована битним сликама из хришћанског света, иконама, фотографијама и цртежима манастира, рукописним књигама, фрескама Белог Анђела јеванђелиста или Христоса како беседи на Гори. Отвара је опет посвета унуцима и лозинка у којој су садржане песникове основне теме/знаци: историја, преци, крст и Светопоље:

Речник лозе
Не прелиставај
Преци су нам ту
Под крстом –
Кором – Светопоља

„Молитва прва – за јутрење" структурирана у прстену који чине двадесет и две целине и такође има лозинку, па је уз цртеж манастира, посвећена Грачаници и у знамену старословенског језика. Манастир је именован као средиште свих идеја о вредностима православне духовности и њеном месту у структури певања: *Честнаја Грачанице / Од мајке зрно / Жита носим – завето* (Деспотовић 1994: 5). Молитва прва заокружена је уз помоћ Господа као исписивање векова и обраћањем: *Господе / У славу твоју измолих / Молитву јутрења / Амин* (1994: 28).

Ако се природно тражи наравоучение Деспотовићевих молитви, јасно је да он пева не само као *споменик насред* Светопоља или стоји као још један мраморни стуб на Косову, већ и као човек народа што је „прорећен сеобама", дух чије једно око *Светопољем лута* а друго *памти тишине* (1994: 27). Или, како поетизује своју мисао, благосиљајући детињство што *Светопољем крастари*: *Кличем деци са крстом на челу / У небо израсли* (1994: 18). У духовној равни молитвама Деспотовић спознаје мудрости на чијем је челу „црква заветна", а у историјској равни *именик и речник* свете лозе Немањића чији *преци су нам ту под крстом – на корену* (1994: 26). Поезијом, дакле, он одређује статус своје личности у савременој историји и задобија статус личности друштвеног и националног делатника, јер политика постаје поље реализације његове сложене делатне личности.

Пред нама је врло комплексан контекст који показује како је у молитвама пројектована и национална историја коју сведочи песник као страдалник што види остављена стада, села напуштена, цркве порушене. Усред паклених библијских призора, који отварају „Прву молитву"

као иконостас уздиже се мајка Даница Милинчић чијег сина убише иноверци испред њених очију, на њеном имању:

Мајка Даница Милинчић неће моћи са сином
На вечерња Боī некa јој опрости
Неситι Аīарени надлећу Самодрежу
Зубе о славјенска небеса оштре (1994: 11).

И отуда етички и заветни усклик који се чује из свих молитви триптиха о Косову Пољу, упркос очигледној слици стварности *да је све нам оīрезло у прах и прашину*: (1994: 23) *Светопоље није бачено / Под ноīе освајача* (1994: 19). Отуда и синтеза историјске и духовне слике стварности:

Пред страшним судом
Зашто ћутимо
Поīледе Обилића (1994: 20).

Исконско памћење векова условљава карактер молитве јутрење и она се зари изливом душе: *Нека је благословена ова ноћ / Преласка преко светопоља* [...] *Нека је благословено Божурпоље / Босиљбиљем засађено* (1994: 16) и *Нека је благословено сутрашње јутро / Кад детињство Светопоље крстари* (1994: 19).

Заокружујући тумачење тематике и проблематике православне духовности и Деспотовићеве поезије као класичан огледни пример за комплексно разматрање динамике историје *личних* и *друштвених* односа и актуелни доказ са Косова и Метохије који илуструје феномен насиља и његов утицај на индивидуалне и/или националне идентитете Срба и Алабанаца, истичемо да је у трећем делу триптиха *Зашто Светопоље крије своје око* све то најекстремније показано.

Анализу триптиха окончавамо осветљавањем још два питања која се сама по себи намећу. Прво питање тиче се карактера песникове слике. Збирку отвара паклена слика библијског порекла Косова Поља. Огањ и дим прожимају првих пет структура почев од првог стиха:

Гори земља – Боли памћење
Боли вид
На костима поредак Неба
Страшна предсказања слути (1994: 7).

Преклапају се, дакле, библијске и историјске слике. Адске силе прождиру све. Библијски авај и лелек се проламају на све стране, у свим манастирима, између свих празника *Од Видовдана – до Бадње вечери – До Новоī Христа* (1994: 9); у свим епохама песник сведочи распећа: *Од Деспотовине – до Вожда / Од Арсенија до Принципа – од Јадовна и Јасеновца / До Светопоља* (1994: 8). Пропаст и нестајање такође именује библијска структура стиха: *И би велика*

мржња (1994: 9). Или: *И беху убијања и Сеобовања / Беху Светопоља расйећа / Найлаша за сва сванућа* (1994: 11). Или још: *Сунце шеме сйржило* [...] *Кључа море без левоī ока / Кључа без десне руке* [...] *О īосйоде йомилуј нас* (1994: 10).

У том контексту ослушнимо Деспотовићеву звучну слику иза звукова грачаничких звона:

> *Ej леле – лелечу јуйрења*
> *Ej леле – лелечу вечерња Соколица ћуйањем молийве – до Боīородице*
> *Љевишке – до Призрена* (1994: 7).

Друго питање тиче се функције манастира Грачанице у структури певања и структури молитве. У претходна два дела триптиха она је спомињана више пута, али тек у последњем, заједно са другим српским светињама на Косову и Метохији, посебно Соколицом и Девичем, што илуструје слика стиха *Корача манасйир за манасйиром / Молийве у келијама* (1994: 12), она пулсира читавом структуром књиге. Паралелно је присутна и као песничка и као реална слика. Осим уводне лозинке у којој Грачаница светли као *чеснаја*, цела седма молитва је њој посвећена и у знаку мудрости и трајања:

> *Премудра Грачанице*
> *Молим йи се*
> *Колико Васкрса*
> *Да йчеле не одлећу са цвеша*
> *Који је ово Васкрс*
> *Од Светопољке – до Вожда*
> *До Гаврила – До йорекла рода*
> *Израиљевоī*
> *И колико йадова и йобеда*
> *Сйрадања и уздизања*
> *Колико*
> *Колико Васкрса до Светопоља*
> *Клико Васкрса до Поīаче и Неба* (1994: 13).

На плану песничке структуре триптиха о Светопољу знаком погаче отворен је први део и видимо затворен трећи део. То говори о промишљању структуре свих делова и естетичкој функцији како молитве као форме тако и појединих њених знакова, као што су *йоīача, небо, кандило, крсй, зрно жиша* и други, као доказа православне духовности. Коначно, учестало обраћање Творцу: *О Свевишњи / Помилуј / Окади / Освешшај* ... (1994: 15) доказ је да је песник своју идеју доследно спроводио.

Природно, проблемска критичка анализа, каквој до сада Деспотовићево дело у целини није било изложено, посебно не у слоју који изражава православну духовност као његову темељну и основну вредност унутар које је пројектован и однос Срба и Албанаца као однос *Ја* и *Другūи*,

мора нагласити и чињеницу да многе молитве или песме нису изливене из једног комада. Распон Деспотовићевих идеја је огроман и креће се од идиличних и пасторалних предела *жубора времена* и *зелених јутара*, завештаним у насловима првих збирки, преко прихваћених идеја идеолошког друштва у којем је провео стваралачки век, до православне духовности као одређења суштаственог стваралачког и људског бића које је схватило и доживело историјски и национални пораз.

У последњем делу триптиха о Светопољу налазе се три различита критичка осврта о смислу Деспотовићевог молитвеног певања. Сваки остаје на констатацији чињеница, тема и мотива и далеко је од проблемског критичког тумачења које би осветлило личност, посебно песникову, у савременом свету или проблеме идентитета, хетерономије и насиља што се историјски обнавља на Косову и Метохији у непрестаним сукобима Срба и Алабанаца.

Али сва три су на трагу суштине Деспотовићеве поетике и косовског опредељења. Он је „одан мудрословљу и православљу“ и „јужњак“ чија се мисао простире, „од Грачанице, Лаба и Ситнице до Сент Андреје и Книнског Косова, преко Романије и Змијања до Острошког Светог Василија и Зетског Светог Владимира, од Арарата и Леснова до Високих Дечана и Милешеве, Соколице и Дмитропоља“ (Вујиновић Танасковић 1994: 65). Овај налаз је у бити тачан, јер у триптиху песника прати Полихимнија, муза религијске и озбиљне поезија и заштитница свете песме, реторике и геометрије. Истина, она Деспотовићу не обезбеђује бесмртну славу, али га чини значајним песником православне духовности међу Србима на Косову и Метохији, посебно ако се, како смо покушали да покажемо, види *дубински снимак* историјског зла, мржње и насиља на Косову и Метохији. Но, мора се подвући – критички налаз је и превише глорификаторски.

Други краћи осврт такође припада професору књижевности и реториком наслова „Аманети и завети“ погађа у једно од тематских средишта одлика и вредности Деспотовићеве поезије и поетике. По критичару то је „збирка родољубивих елегија“, а Светопоље је њен „темељни симбол“ (Распоповић 1994: 61). Распоповић наводи да се песник као „смерни дијак“, данас би се казало трансхуманиста, обраћа манастирима Грачаници, посвећене Успењу пресвете мајке Богородице, и Соколици изнад родног Дмитропоља, посвећене Покрову Богородице, с идејом да и као ангажовани песник „пробуди утрнулу свест српску, да је обожи, надахне мартиријем Христових ученика и њихових косовских следбеника, да се светом и историјском пољу врати изворност испуњењем завета косовским аманетима“ (Исто).

Трећи приказ долази из пера монахиње манастира Соколица и он погађа у суштину тематике и проблематике коју смо разматрали. Косово и Лазарева етика и борба суштина су збирке. Песник пева „у складу са познавањем истине о историјским, људским и песничким сентименталним токовима народног крвотока. Ако је наше животно опредељење Косово – Лазарева етика битисања, онда и песник са Косова своју завештајну постојбину назива Светопољем. А у Светом Пољу све је свето: од Неба до Земље и од

Човека до Мрава“ (Монахиња Макарија 1994: 59). По монахињи, како је „срочила по савести својој“, Деспотовићева порука сажета је у мисао *да се светошћу може родити, живети, умрети и опстати на Светопољу*.

Ка закључку. – Православна духовност, показује анализа, чини поетичко и естетичко средиште и тежиште певања и мишљења Александра Деспотовића. Суштински зачета је у збирци *Привремено мртав,* а окончава се писањем *Малог православног појмовника* и његовом смрћу. Светопоље је најсложенији песнички знак уметника. Али за тумачење и разумевање свих структура и слика од значаја су и збирке *Аманети оца Јована*, *Харитон* и путопис *Векови израсли из корена*, који ће бити предмет посебног рада.

Стварању духовне вертикале око симбола Светопоља у триптиху Деспотовић приступа као свом последњем послушању у духовном раду. Он тражи својство са Богом, трага за православним духовним вредностима као својим опредељењем и одређењем и моли за заветне вредности народа које налази у два светилишта: Светопољу и Хиландару. Албанце јесте именовао као носиоце насиља, али се молио и за њих. И тиме је отворио пут спасења за све.

ЛИТЕРАТУРА

Велимировић 2024: Владика Николај Велимировић. *Сабрана дела Епископа Николаја у тринаест књига*. Књ. 9. Шабац: Издавачи фонд „Глас цркве“.

Вујиновић Танасковић 1994: Божидарка Вујиновић Танасковић. У: Александар Деспотовић. *Зашто Светопоље крије своје око*. Приштина: Јединство, 65.

Деспотовић 1973: Александар Деспотовић. *Привремено мртав*. Приштина: Јединство.

Деспотовић 1989: Александар Деспотовић. *Светопоље*. Приштина: Јединство.

Деспотовић 1993: Александар Деспотовић. *Светопољу молитва*. Приштина: Јединство.

Деспотовић 1994: Александар Деспотовић. *Зашто Светопоље крије своје око*. Приштина: Јединство.

Деспотовић 2000: Александар Деспотовић. *Векови израсли из корена*. Косовска Митровица: Градска библиотека.

Јефтимијевић Михајловић 2003: Марија Јефтимијевић Михајловић. „Косовски мит или функција метафора *Светопоље* и *Лемброна* у поезији Александра Деспотовића“. *Баштина*, св. 15, 61–75.

Јефтимијевић Михајловић 2003а: Марија Јефтимијевић Михајловић. „Молитвени број светопоља“. У: Александар Деспотовић. *Харитон*. Исток – Лепосавић: Дом културе „Свети Сава“, 69–72.

Јефтимијевић Михајловић 2012: Марија Јефтимијевић Михајловић. „Историјско осећање и колективно памћење (Поетика Светопоља Александра Деспотовића)“. У: А. Деспотовић. *Светопоље* (Изабране песме). К. Митровица: Лествe, 115 – 123.

Левушкина 2024: Ружица Левушкина. *Лексика православне духовности у савременом српском језику (Лексичко-семантичка анализа и лексикографска обрада)*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Монахиња Макарија, Игуманија Соколичка 1994: „Косово – лазаревска етика битисања“. У: А. Деспотовић. *Зашто Светопоље крије своје око*. Приштина: Јединство, 59–60.

Његош 2006: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Подгорица: Октоих.

Распоповић 1994: Миладин Распоповић: „Аманети и завети“. У: А. Деспотовић. *Зашто Светопоље крије своје око*. Приштина: Јединство, 61–64.

Стојковић 2024: Душан Стојковић. *Сигнални азбуковједник*. Младеновац: Центар за културу и туризам – Шумадијске метафоре.

Таутовић 1989: Радојица Таутовић. „Историјска и географска одредница драме“. У: А. Деспотовић. *Светопоље*. Приштина: Јединство, 61–63.

Трифуновић 1990: Ђорђе Трифуновић. *Азбучник српских средњовековних појмова*. Београд: Нолит.

Rječnik biblijske teologije 1988: Rječnik biblijske teologije. Urednik X. Leon-Dufour. Preveo sa francuskog M. Križman. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Uzelac 2014: Milan Uzelaac. *Postlasična estetika (Filozofija poslednje umetnosti)*. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za vaspitače „Mihailo Palov“.

Ana M. MUMOVIĆ

ORTHODOX SPIRITUALITY AND/OR THE ETHICS AND AESTHETICS OF THE SVETOPOLJE TRIPTYCH (A CONTRIBUTION TO THE INTERPRETATION OF THE POETRY AND POETICS OF ALEKSANDAR DESPOTOVIĆ)

Summary

This paper explores Orthodox spirituality as a modern rearticulation of a primordial cultural phenomenon within Serbian society, focusing on the poetic triptych by Aleksandar Despotović (1930–2009) dedicated to Kosovo and Metohija, envisioned as Svetopolje–the Holy Field. The triptych, comprising the collections *Svetopolje* (1989), *Prayer to Svetopolje* (1993), and *Why Does Svetopolje Hide Its Eye* (1994), reveals Despotović as a poet of a "pure heart", whose work and life resonate deeply with Orthodox spiritual traditions. His poetic and existential vocation reflects a liturgical worldview, where the act of writing becomes an invocation of the sacred.

The analysis shows that Orthodox spirituality forms the poetic, ethical, and aesthetic nucleus of Despotović's oeuvre, constituting both the source and culmination of his poetic vision. This orientation is first signaled in the collection *Temporarily Dead* and reaches its epilogue with *The Little Orthodox Lexicon* and the poet's passing. The Svetopolje triptych stands as the most complex symbolic construct in his work. Further interpretive depth is afforded by related collections–*The Bequests of Father Jovan, Chariton*, and the travelogue *Centuries Grown from Roots*–which will be examined in a subsequent study.

Keywords: Aleksandar Despotović, Orthodox spirituality, faith, others, Kosovo and Metohija, history, myth, homeland.

УДК

Оригинални научни рад

*Ивана М. РАЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ХАНДКЕ КАО ОГЛЕДАЛО ИСТОРИЈСКИХ (НЕ)ПРИЛИКА**

Аӣсӣракӣ: Рад у компаративан однос ставља документарни филм *Чекајући Хандкеа* (р. Горан Радовановић, 2021) и позоришну представу *The Handke Project* (*or Justice for Peter's Stupidities*) / *Projekat Handke* (*Ili pravda za Peterove gluposti*) (р. Блерта Незирај, 2022) настале на српској и албанској страни као реакција на доделу Нобелове награде (2019) аустријском писцу Петеру Хандкеу (1942). И филм и представа реализовани на Косову и Метохији, одговор су на интелектуалну улогу књижевника у минулим временима. Иако се ослања на теорије друштвеног сукоба, филмологију и театрологију, рад не изневерава науку о књижевности будући да је полазна тачка књижевност као говорни чин или текстуални догађај који привлачи нарочиту пажњу (Џонатан Калер). Деридијански казано, чак и кад помислимо да смо изван текста, с оне стране знакова и текста, оно на шта наилазимо је још текста, још знакова, ланац додатака.

Кључне речи: Петер Хандке, Косово и Метохија, књижевност, позориште, филм, супституционално задовољство.

* Научни сарадник, ORCID 0000-0002-4487-2199, ralovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

Оно што ХВАЛА БОГУ нисам:
Нисам хвала Богу никакав аутомат
нисам хвала Богу неко са ким се може радити
шта се хоће.

Оно што НАПОКОН нисам:
нисам напокон никакав пајац
нисам напокон никакав чувар у лудници
нисам напокон никакво место за одлагање ђубрета
нисам напокон никакво добротворно друштво
нисам напокон никакав душебрижник
нисам напокон никаква кредитна установа
нисам напокон ваш отирач за ципеле
нисам напокон никакав биро за информације.
(Хандке 1998)

УВОД

Нобеловац Петер Хандке (1942), аустријски писац и преводилац немачко-словенског порекла, један је од ретких аутора са Запада који је био не само литерарни већ и политички сведок ратова на тлу Југославије, бомбардовања Србије и једностраног отцепљења Косова.[1] Распад Југославије проживљавао је готово лично, „као распад митске домовине", а са Србима на Косову остварио је блиско разумевање, „могао је да се поистовети са њиховом усамљеношћу и изолованошћу". Описујући Србију указао је на „општу 'дереализацију света', где је она приказана као кључна метафора у искривљивању истине у медијима" (Шукара 2020: 21–22). Убрзо по објављивању чувеног есеја *Правда за Србију. Зимско путовање до река Дунава, Саве, Мораве и Дрине*, у фрагментима, у угледном минхенском дневном листу *Süddeutsche Zeitung*, а затим и као самосталног дела у издању издавачке куће *Suhrkamp Verlag* Frankfurt am Main, где наслов и поднаслов бивају међусобно замењени, синтагма *правда за Србију* из другог дела наслова овог путописа све чешће изазива *буку и бес* у Западним медијима, постаје повод за оспоравање не само његовог политичког става, већ и денунцирање личности писца, све чешће попримајући облик *правда за Хандкеа*, а ехо хајке на уметника и књижевног ствараоца покренуте тада, одјекује и данас. Почев од 1996. године када је „izazvao neviđenu provalu ne samo protesta nego i mržnje, ne samo u Nemačkoj, već i u drugim zapadnim zemljama, u Francuskoj, posebno […] kao da je dirnuo u osinje gnezdo u kojem godinama 'zuje' uticajna pera zapadnoevropskog novinarstva zajedno sa jednom grupom evropskih intelektualaca, odavno ogrezlih u antisrpskoj propagandi"

1 Ова ознака не прејудицира ставове о статусу и у складу је са Резолуцијом 1244/99 Савета безбедности Уједињених нација и Саветодавним мишљењем Међународног суда правде (МСП) о проглашењу независности Косова.

(Tadić 1996: 4), листа Хандкеових страствених критичара и оспоравалаца расте. Све што се дешавало у Западним медијима пре 2019. године, била је нека врста припреме и генералне пробе за сатанизацију Хандкеа која ће отпочети у медијима после одлуке Шведске академије да му се додели Нобелова награда за књижевност. Морални став писца о политичким околностима на територији бивше Југославије, довео је у питање и његово књижевно дело (Шљивић 2024: 290), другим речима, настала је кулминација судара „с једне стране, људи који имају потребу да разумеју и протумаче пишчево дело и, с друге стране, људи који имају примарну потребу да донесу пресуду, да декларишу своје политичке ставове и да жигошу људе који другачије мисле" (Негришорац 2022: 1100). Али, списак замерки, оптужби и примедби био је и остао инспирисан претежно ванлитерарним чињеницама и детаљима, његовој литератури и ономе што га је сврстало у ред носилаца најпрестижније награде у књижевном свету, није се имало шта замерити. „Хандке је награђен за литературу, а не за идеолошка уверења, која су, на жалост многих светских посматрача, остављена по страни" (Јефтимијевић, Бечејски и Onalla 2021: 201). Све време, Хандке је знао да достојанствено поднесе последице својих уверења, навикао да плаћа високу цену својих политичких ставова, готово поносно понео је печат оклеветаног уметника. У два текста новије продукције који су предмет ове анализе, његово име опстаје у простору између дивљења, поштовања и захвалности, с једне, и осуде, остракизације и забрањивања, с друге стране, па би у том смислу *Правда за Хандкеа* могао бити и алтернативни наслов овог прилога.

Појам *текст* за позоришни и филмски садржај користимо полазећи од гледишта Јурија Лотмана (Ю́рий Миха́йлович Ло́тман) и Ролана Барта (Roland Barthes), од механизма за стварање смисла (Лотман 2004) до Бартовог поимања настанка текста као производње значења (1971/1999a). Барт, указује Бекер, „ide još dalje te tvrdi kako sva praksa označavanja može stvoriti tekst, što znači da se to isto može odnositi na likovne umjetnosti, na glazbu, film i dr." (Beker 1985: 276). Текстови изабрани за анализу у овом прилогу, израстају као интертекстови, онако како их Барт дефинише, јер се у њима налазе „elementi ranijih tekstova i okolišne kulture", они су „novo pletivo prošlih citata" (Beker 1985: 276). „Tekst je tkivo citata, izvedenih iz neizmjernog broja središta kulture", бележи Барт (Barthes 1999: 199). И према речима Марка Јувана, појам текст, с аспекта семиотике, „ne odnosi se samo na jezičke tekstove, nego i na slike, skulpture, rituale itd., jer oni upravo tako nešto reprezentuju, znače" (Juvan 2011, 37). Јуван овде пре свега мисли на Бахтина који је људски дух, као предмет хуманистике уздигао у знаковне представе, у текстове (Исто). „Тамо где нема текста, нема ни објекта за истраживање и мишљење", тврди Бахтин (2013: 207).

Сумирајући деконструкционистичке теорије, Новица Милић наводи да „generalizovani pojam teksta dopušta da se sve u svetu posmatra kao tekst, budući da instanca govora (u takođe generalizovanom smislu pisma) interveniše čak i kod percepcije neživih stvari; i na stenama postoje teksture, tkanja

koja nas, kao čitaoce-posmatrače, povezuju sa tvari obdarujući ih činiocima smisla, povesti ili izgleda“ (Milić 1998: 114). Он се позива на Дериду: „’Nema van-tekstovnog (il n’y a pas de hors-texte)’, glasi poznata Deridina ’formula’ za ovaj ontološki sloj tekstualizacije sveta (čime se ne postulira ’književni’, uzak smisao teksta kao jedinog sveta, već, pre, sveta kao različitih tekstova, osmišljavanja živog i neživog, prisutnog i odsutnog)“ (Milić 1998: 114). На Дериду у овом контексту реферише и Џонатан Калер (Jonathan Culler): чак и кад помислимо да смо изван текста, с оне стране знакова и текста, оно на шта наилазимо је још текста, још знакова, ланац додатака (Derida према Kaler 2009: 22).

Најзад, и латинско порекло речи *текст* у значењу *текстуре*, *ткања* указује на испреплетаност разноврсних утицаја, значења и функција, усмерења на „neograničena i nestabilna značenja koja dobijamo a posteriori; prolaskom kroz tekst ’tkanjem’ elemenata strukture u značenje i recipijentovom smisaono-saznajnom investicijom“ (Daković 2014: 197). У контексту теорија трансмедијалног приповедања и адаптација, филм и позоришна представа представљали би *sequel*, они дају два одговора на питање шта је било после (након објављивања вести о Хандкеу као добитнику Нобелове награде), у контексту специфичног места, простора који је Хандке увео у светску књижевност, а у складу са рецепцијом не само дела већ и личности аутора. С друге стране, и овде ће се потврдити тезе Марије Тодорове да је Балкан послужио да „apsorbuje mnoštvo eksternalizovanih političkih, ideoloških i kulturnih frustracija koje potiču iz tenzija i protivrečnosti svojstvenim regionima i društvima izvan Balkana“ (Todorova 2006: 355) и два текста о којима ћемо у наставку говорити у извесном смислу могу се тумачити као одраз пркоса притисцима или фрустрацијама које је апсорбовало подељено подручје.

ЧЕКАЈУЋИ ХАНДКЕА (2021)

Хандке је видео филм.
Жарко ми је рекао да му се веома свидео.
(Радовановић 2022: 98)

Дугометражни играни филм Горана Радовановића *Чекајући Хандкеа* (2021), настао „у форми филмског есеја снимљеног у Великој Хочи“, „посвећен рецепцији Нобеловца у енклавама Метохије“ (Радовановић 2022: 98), тематизује настојање великохочанског винара Срђана Петровића да спреми дочек и подигне плочу са рељефним ликом у част чувеног писца и великог добротвора мале српске заједнице. У контексту Радовановићевог стваралаштва, *Чекајући Хандкеа* може се читати као „nastavak pripovedanja o enklavi, u drugom rodovskom kontekstu i izmenjenoj narativnoj matrici“ (Leković 2022). Енклава је постала једна од најфреквентнијих речи у употреби у српском језику кад год се поведе прича о животу Срба на Косову после 1999. године, а нарочито после 2004. године, а чак два српска кандидата за филмску награду Оскар мотивисана су животом у њима, Радовановићева *Енкалава* (2015)

и *Мрак* (2022), Душана Милића. *Чекајући Хандкеа* им се тематски придружује када је реч о представљању живота преосталих Срба у овим малим, изолованим заједницама. Да би испричао причу о великом писцу и утисцима које маргинализована, изолована, скрајнута мала средина, коју је вишеструко задужио, има о њему, редитељ се определио за „креативну обраду стварног", за креативни третман стварности, што је једна од најпознатијих дефиниција документарног филма, из пера творца термина, бар кад је енглески језик у питању, Џона Гирсона (John Grierson), а та обрада подразумева „i prisno razumevanje i duboko saosećanje" (Grirson 1978: 309) са том стварношћу.

Шта нам открива избор документарне фактуре? Зашто аутор, познат као редитељ и документарних и играних и експерименталних филмова, бира баш документаристичку визуру? У покушају да одговоримо на ово питање, окрећемо се како теорији тако и аутопоетским ставовима редитеља. Он каже:

> У документарном жанру доминирају људи са маргине. Генерално то су ликови који имају некакав проблем! Не можете имати у документарном филму карактер, на пример, банкарског чиновника који има свој посао, свој стан, ожењен је и води некакав очекиван живот. Под условом да није психички болесник... Ликови у документарном филму морају да имају некакав проблем! А чим ликови имају некакав проблем, онда смо на пољу маргине и против устаљених социјалних и културних образаца (Предојевић 2024).

Према Гирсону, циљ документаризма је „'da ostatku nacije predoči život jednog dela zajednice', uz izbegavanje herojskih tema i svesnog traženja lepote izraza; lirsko smatra da treba da nastane kao uzgredni proizvod dobro obavljenog posla" (Du. S. u *Filmska enciklopedija 1*, 1986, 502). Гирсон је писао:

> […] da je osnovni cilj filma da verno posvedoči o mukotrpnom životu čoveka koji obezbeđuje radom svojih ruku plodove za naše trpeze, verujući da posmatrač sa kamerom treba da pristupi predmetu sa iskrenim uverenjem i željom da časno obavi svoj zadatak dokumentariste, a da će umetničko, ako za njega ima uslova, doći samo od sebe (Stojanović 1978: 43).

У есеју „Ка поетици документарног" ("Toward a Poetics of Documentary"), Мајкл Ренов препознаје „четири темељне тежње документарног – 1. да забележи, открије или сачува; 2. да убеди или промовише; 3. да анализира и испита и 4. да изрази" (Renov 1993: 21). Радовановић полази од стварносне чињенице. Извори говоре да му је Срђан Петровић изнео своје намере да изрази минималну захвалност великом писцу и добротвору, а да је редитељ дошао на идеју да од тога направи филм, с намером да њен садржај и значај реинкарнира у оквиру филмске структуре, да фиксира феномен, да га учини затвореним и неизмењивим у свом иконографском обиму и садржају.[2]

2 „Dokumentarni film 'Čekajući Handkea' Gorana Radovanovića u redovnoj bioskopskoj distribuciji u Srbiji". https://www.fcs.rs/dokumentarni-film-cekajuci-handkea-gorana-radovanovica-u-redovnoj-bioskopskoj-distribuciji-u-srbiji/

Из телефонских разговора које Срђан Петровић води и из саме нарације филма *Чекајући Хандкеа*, закључујемо да је однос који мештани имају са писцем заснован не на оцени књижевног опуса из непосредног читалачког искуства, већ на непосредном, присном, личном искуству које деле с њим као представником великог, моћног света и као *власником* истине о њима, коју проноси тим светом. У тој средини Хандке је „postao ikonična figura ne zbog svoje literature, već zbog svog ljudskog, humanog, političkog i socijalnog stava, zbog kog je dosta toga i žrtvovao, ili drugačije rečeno izgubio" (Leković 2022).

У филму, наставник ликовног у основној школи објашњава ученицима: „Оно што карактерише нашег писца, можемо слободно тако да га назовемо, то је да је написао […] неколико књижевних дела у вези нас Срба, односно истину о нама. Истину о нама, како заправо и јесте". Редитељ је наглашавао да „to nije film o Handkeu već o tragovima njegovog prisustva" (Nježić 2020). Писац је присутан у одсуству, почев од бекетовског наслова који сугерише неприсуство, чекање, ишчекивање, надање, кроз различите еманације у свакодневици мештана, кроз радијску вест која се емитује на транзисторима, у разговорима које Срђан Петровић води, кроз фотографије у дрвеним рамовима, или фотографију у црквеној продавници, исечак из штампе на излогу пиљаре, на панелу с његовом фотографијом који Петровић, скоро па ритуално, редовно износи испред винарије где је фотографија настала, кроз наставну јединицу Портрет на часу ликовног.

Разумљиво је да редитељ документарних и редитељ играних филмова не располажу истом мизансценском слободом:

> […] dokumentaristički režiser […] ne može bojadisati sobe, kuće ili ulice kako mu se svidi, ne može svoje ličnosti odevati u posebne kostime niti ih smeštati u specijalno konstruisane ambijente. Ali te oblikovne restrikcije logično proizilaze iz tematske limitiranosti njegovog područja – neposrednog aktuelnog života oko kamere (Munitić: 2009, 65).

Али, маркантни мизансцен и медитеранска лепота Велике Хоче, улица и кућа, храма, чак и неба, аутентична слика гробља, доприносе да фотографија постане посебан квалитет овог филма. Тескобу неслободе у ограниченом простору, Радовановић слика на више планова. На вербалном, кроз слаб, лош или непостојећи телефонски сигнал или кроз разговор Срђана Петровића, који кад везу успостави, саговорнику из друге енклаве готово да завиди: „Ви бар имате ширину у Осојану". На визуелном плану ову позицију становника мале енклаве симболички представља кроз дрвени крст у флаши који винар склапа. „Није ли Радовановићев човек у филму 'Чекајући Хандкеа' управо то – распети крст у затвореном простору, у сталној тежњи за слободом, у сталној нади и ишчекивању онога који је једном дошао и разумео размере његовог страдања" (Јефтимијевић 2022).

Јунаци Радовановићевог филма, Срби из Велике Хоче, представљени су кроз три генерације. Остарели и деца су махом безгласни. Најстаријима је

глас утихнуо (старица у црнини непромењеног је и скамењеног израза лица са сликом погинулог сина кроз све фазе филма, и уз звуке музике и уз звуке са богомоље), а деца су, иако различитог узраста, представљена као они који улазе у живот, слушају, портретишу, уче да возе (Лука Петровић од оца учи да вози, уз оца орезује виноград и улази у породични посао), уче и тек треба да дају глас, да проговоре о (таквом) животу, а на крају филма певају. Већ је и Џон Гирсон у овде цитираном тексту из 1932. године забележио да се у документарном филму снима „жива" сцена и „жива" прича, уверен да су

> […] 'naturščik' (ili izvorni glumac) i originalna (ili izvorna) scena bolji vodiči u filmskom tumačenju savremenog sveta i da filmskoj umetnosti pružaju veće bogatstvo materijala. Oni joj daju kroz milion i jednu sliku. Ulivaju joj snagu tumačenja mnogo složenijih i iznenađujućih zbivanja u stvarnom svetu nego što ateljejski um može da prizove svojom magijom ili tehnički stručnjak ponovo da stvori (Grirson 1978: 304).

Причу води средња генерација становника, заробљена између жеље да спреме дочек свом великом добротвору, чувеном писцу и нобеловцу Петеру Хандкеу и одлуке приштинских власти да га прогласе непожељном особом на Косову и забране сваки долазак и боравак, што такође сазнајемо посредством радио-преноса. Један од јунака, такође посредно присутан у филму јесте Живојин Ракочевић, књижевник и новинар, један од симбола борбе појединаца активних на пољу културе на Косову и Метохији данас.

Филм доноси галерију истих ликова кроз четири годишња доба и сама нарација осмишљена је, кроз репетицију, као потрага за уметником (вајаром који би начинио плочу са рељефним ликом писца), потрага за текстом (који би на различитим језицима пратио тај опредмећени, материјализовани израз захвалности и дивљења) и најзад потрага за смислом, јер у исти мах гледамо како Срђан Петровић котрља буре вина узбрдо, сугеришући у ширем смислу сизифовско битисање и делање, читано и као „успињање ка слободи" (Јефтимијевић 2022). Филм стога отвара питање проблематике делања, „merenog prostorom bez neba i vremenom bez dubine" (Kami 2020: 120). Апсурд се организује и око тога што једна мала заједница не престаје да живи што је могуће смисленије у веома неприхватљивим околностима. Они су свесни да им њихова судбина припада, да су „jači od svog kamena" (Kami 2020: 120), а винар нас гурањем бурета узбрдо и упорним покушајима да реализује своје замисли, учи вишој верности, како би рекао Ками, да *подиже камење*. Он, као што Ками види Сизифа, сматра да је све добро, те му свет не изгледа ни неплодан ни безвредан. „Sama borba da se stigne do vrha dovoljna je da ispuni ljudsko srce. Sizifa treba da zamislimo kao srećnog" (Kami 2020: 123). У том смислу *Чекајући Хандкеа* Горана Радовановића функционише као виртуозно изведена експликација Камијевог *Мита о Сизифу*.

На крају циклуса који чине четири годишња доба, идејно решење у вези са рељефном плочом је нађено, текст је једноставан „Честитке нашем Нобелу“ на српском, италијанском и енглеском језику, док тескоба стварности и политичке околности оправдавају наслов – чекање се наставља.

Филмски изречена животна истина, ма ком жанру припадала, увек је ауторски, уметнички доживљај те стварности. Александар Јанковић пише да у домаћим оквирима документарни филм „ima status nedovoljno istražene, nemušto klasifikovane i nesistematizovane kategorije“, од схватања документарног филма само као документа, па све до схватања о документарном филму као засебној уметничкој форми, са јасном субјективном димензијом. Документарни филм је имао свој еволутивни пут, а „[t]ežište se prebacilo sa objektivnosti na subjektivnost, na rad reditelja/autora“ (Janković 2012: 454). О филму *Чекајући Хандкеа* говоримо као о креативном, односно уметничком документарном филму, с намером да нагласимо стваралачки допринос аутора у настајању филмске стварности, јер „документарно није репродукција стварности, то је репрезентација света у којем смо“, а од репрезентације захтевамо више него од репродукције.

> Док о репродукцији судимо на основу верности оригиналу, њеној способности да изгледа, делује и служи истој сврси као и оригинал, о репрезентацији судимо на основу природе задовољства које пружа, вредности увида или знања које доноси, квалитета оријентације или диспозиције, тона или перспективе које усађује (Nikols 2001: 20–21).

Још је и Грирсон подразумевао да се, упркос чињеници да документарни филм „čini se, podrazumeva film koji je samo ili prvenstveno 'dokument', […] radi o umetničkoj formi, a ne fizičkoj dokumentaciji koja se odnosi na određenu realnost“ (Plantinga 2008: 494). Он је у својим теоријским текстовима истицао ауторски приступ грађи коју уметник открива на лицу места и тумачи, да би постигао шире дејство које „mora da ima snagu poezije ili proročanstva. Ako mu nedostaje jedna od njih ili obe, mora da ima bar ono sociološko osećanje koje je bezuslovno i za poeziju i za proročanstvo“ (Grirson 1978: 309). Снимајући филм о потреби да се подигне споменик захвалности Хандкеу, Радовановић је филмом заправо реализовао управо ту тежњу Великохочана.

THE HANDKE PROJECT (*OR JUSTICE FOR PETER'S STUPIDITIES*) / *ПРОЈЕКАТ ХАНДКЕ* (*ИЛИ ПРАВДА ЗА ПЕТЕРОВЕ ГЛУПОСТИ*) (2022)

Проглашење добитника Нобелове награде узбуркало је неке старе духове, али произвело и нове критичаре лика и дела Петера Хандкеа. Представа *Пројекат Хандке: или, правда за Петерове глупости*, са сценаријем који потписује Јетон Незирај, а у режији Блерте Рустеми-Незирај, 3. јуна 2022. премијерно је одиграна у приштинском театру *Ода*, да би већ 9. и 10. јуна

била изведена на сцени београдског Битеф театра у оквиру Хартефакт фестивала. Сврставање на страну Западне културне јавности према Петеру Хандкеу није видљиво само из наслова представе, оно се чита из детаља као што су продукција представе на енглеском језику, паневропска глумачка екипа (Арбен Бајрактарај (ФР), Ејла Бавћић (БиХ), Клаус Мартини (Италија), Ања Дрљевић (Црна Гора) као и двоје локалних глумаца Верона Коџа/Verona Koxha и Адриан Морина, турнеја у неколико фаза које су подразумевале гостовања у Немачкој, Италији, Босни и Херцеговини, Македонији, Црној Гори.

Београдски медији пренели су да позоришна група *Ћендра* (Quendra Multimedia) из Приштине у сарадњи са Mittelfest-ом и позориштима *Teatro della Pergola* из Италије, немачким Theater Dortmund, Народним позориштем Сарајево и међународним фестивалом сцене МЕСС из Босне и Херцеговине и партнерима на овом пројекту, „kao polaznu tačku ima spornu odluku Nobelovog komiteta da se nagrada za književnost dodeli Peteru Handkeu" (*Danas* 2022). *Пројекат Хандке* представља отворену жестоку осуду аустријског књижевника и позив на преиспитивање одлуке Шведске академије. *Qendra Multimedia* након београдских изведби издала је саопштење у којем је између осталог наведено: „Отворена је расправа о феномену Хандкеа као и потреби за ослобађањем српског друштва од његовог култа. О свему томе се тренутно расправља, а надамо се да ће се расправљати и убудуће".[3]

Полазећи од чињенице да представи коју истражујемо не приступамо из непосредног искуства као гледаоци током извођачког чина, овде прелазимо на подручје позоришне историографије. И новије теорије позоришта и извођења су јасне: изведбама којима нисмо лично присуствовали прилази се из историографске перспективе, реконструкцијом на основу доступних извора.[4] Недоступност и сценског и драмског текста, доводе нас на терен театролошке анализе, која подразумева ослањање на програм представе, плакат, најаве у медијима, критике, интервјуе, односно на сценско читање засновано на туђим утисцима, сакупљеним из доступних извора различите провенијенције. На овај начин спроведена реконструкција представља само делимични увид у некадашњу целовитост, али критички анализирани и обрађени, доступни извори највише светла бациће, очекивано не на драматургију и режију представе већ на тему, на питање рецепције Хандкеа у срединама које заузимају зацртан став Западне културне јавности, у контексту његовог односа према Србији, што и јесте предмет нашег рада. За нашу анализу су „pisani tekstovi i dalje jedina posve pouzdana vrela informacija i jedini mogući predmeti znanstvenoga istraživanja" (Senker 2013: 320), стога се позивамо на поменута доступна писана сведочанства значајна за театролошка истраживања овог типа.

3 „Faleminderit Heartefact, faleminderit Beograd!" https://qendra.org/faleminderit-heartefact--faleminderit-beograd/

4 Видети: Fischer-Lichte 2014.

Иако је један од извора позоришна критика, прихватамо ризик да се текстовима позоришних критичара не може поклонити пуно поверење. Како пише Никола Батушић, њихов суд не мора нужно садржати релевантна упоришта за театрологију, али она готово увек посеже за њима, узимајући тако у обзир „instrumentarij jednoga odvojka književne kritike". Као што је и театрологија мултидисциплинарна, бележи Батушић, и позоришна критика је једним својим сегментом дериват књижевне критике и укључује у структуру суда елементе из других области и дисциплина. „To je čini hibridnim žanrom i u pojedinim slučajevima nepouzdanim vodičem do željena teatrološkoga cilja, do uspostave nekadašnje scenske slike" (Batušić 1991: 175). С друге стране, Ерика Фишер-Лихте наглашава да је проклетство и лепота изведбе ефемерност, да постоји само у тренутку, само у људима који учествују у њеном стварању, било као уметници или гледаоци и да су зато речи записане у тренутку настајања изведбе посебно важне. Управо из овог разлога треба писати о перформансу који постоји – овде и сада (Fischer-Lichte 2014) и на такве текстове ћемо се у наставку анализе ослањати.

Већ од наслова видљиво је да није само писац Хандке циљ на који се устремила представа, фокус је на његовом односу према Србији, на ванлитерарним разлозима. Значење првог дела наслова (*Пројекат Хандке*), критика је повезала са својеврсним *Пројектом Франкенштајн*, јер је на плакату који најављује представу половина његовог лица спојена с половином лица Слободана Милошевића тако да граде целину, а други део наслова представе (*Правда за Петерове глупости*) иронијска је рефлексија на *Правду за Србију*.

> Da će biti riječ o autorskom monologu […], jasno je već od uvodne scene u kojoj se glumac obraća direktno publici i zahtijeva da napusti pozorište svako ko je „fašista, homofob, ksenofob, antisemit, islamofob, vjerski fundamentalista… i također, ako čita knjige Petera Hella". Jasno je da se „slučajnom" zamjenom prezimena Handke u Hell, nastoji unaprijed obilježiti ovaj pisac, ali koristeći njegove vlastite riječi koje je uputio svojim kritičarima: „Go to hell, where you already are." Ovakvo uspostavljanje odnosa sa publikom svakako proizilazi iz Handkeovog kultnog antidramskog predloška „Vrijeđanje publike", čime se s jedne strane „priznaje" Handkeovo djelo, što se ističe kao vrijedno u predstavi, a s duge strane se pokušava otvoriti ispravan dijaloški prostor sa publikom. To se upravo i ostvaruje kada se jedna gledateljica ispred „odlične publike" pobuni protiv načina otvaranja predstave i „tretiranja" gledatelja, ali njena pobuna ubrzo postane satirični ispad o licemjernom umjetniku, unaprijed dogovoren kao lažni interaktivni čin sa još jednim članom ovoga „paneuropskog ansambla" (Skenderagić 2024).

Ова би се представа, чак и ако јој приступамо само путем театролошких апарата, морала везати и за актуелна теоријска питања политичности уметничког дискурса. Медији су пренели да је ово „zasigurno najpolitičkija predstava 63. izdanja Festivala MESS". Већ насловом представа је

критичарима наметнула прва питања „o ulozi političkog u teatru, o njegovoj formi, o njegovom utjecaju“ (Skenderagić 2024).

Реч је о политички ангажованом театру или друштвено ангажованој позоришној пракси. По дефиницијама оваква пракса тематизује горуће друштвене проблеме, али се не зауставља само на указивању на проблем. Ангажовано позориште је оно које „кроз различите модусе репрезентације, покушава да изврши директну интервенцију у проблематичан друштвени контекст“ (Богавац 2019: 142), да доведе у „однос, дијалог и сарадњу различите заједнице или делове друштва“, кроз ванинституционални контекст и нетржишне услове извођења (Пејовић 2019: 148).

Премда се за овакве врсте позоришних инсценација везује и документаризам и рушење четвртог зида, шамаром у лице публици која игнорише проблем на који представа указује, приметићемо да овај детаљ недостаје или измиче приштинској представи, али да испуњава онај услов који ангажовано позориште подразумева, а то је да након представе остаје питање може ли позориште ишта да промени, мање се говори о драматургији и режији, а више о теми и искуствима с темом. У том смислу, теоретичар позоришта Баруча (Rustom Bharucha) есеј „Проблемско сагледавање примењеног театра: потрага за алтернативним парадигмама“ (“Problematising applied theatre: a search for alternative paradigms”) започиње не толико питањем „Шта остаје након представе?“ које отвара енигме повезане са сећањем и пролазношћу извођења, са остацима, преосталим траговима и „дуготрајним утицајима“ извођења, већ „Шта након представе почиње?“, што практичније наводи на размишљање о позоришту које се налази изван грађанских граница позоришта – граница одређених протоколима и правилима која уређују институцију позоришта. Укратко, он трага за позориштем изван позоришта, као вредност издваја важност ефеката представе и оног што она даље иницира (Bharucha 2011).

Мирза Скендеровић, сарајевски драмски писац и позоришни критичар бележи:

> Odgovori koji ostaju nakon predstave, potvrđuju da se političko u ovoj […] predstavi, pokušalo nasilno integrisati u teatarsko, ali da je uprkos tome njegova centralna nit ostala dovoljno izolovana da se može uočiti njen jedini i konačni cilj, već u uvodu izgovoren sa uzvičnikom: Čitati Petera Handkea jednako je fašizmu. U ovoj predstavi političko je cilj, a teatarsko je sredstvo, a u teatru cilj ne smije opravdavati sredstvo. Pa čak i ako se želi pobijediti strah od fašizma, taj se proces mora u potpunosti prepustiti samom teatru, što na koncu i ova predstava nesvjesno potvrđuje. Jer, iako je sve u njoj tačno i iako nastoji uključiti sve aspekte lika i djela Petera Handkea, subjektivno-agresivni pristup temi i publici se pokazao kao kontraproduktivan (Skenderagić 2024).

Рекли смо да у овој представи изостаје рушење четвртог зида, а ту тврдњу заснивамо на чињеници да је извођена претежно у специфичним

околностима, на фестивалима и гостовањима унутар група истомишљеника те се не може говорити о томе да се обраћа публици која тематику не разуме и игнорише проблем.

Фишер-Лихте пише да у зависности од облика позоришта, од редитеља, сценографа и глумаца, инсценација може свесно створити и планирати ситуације које отварају простор за непланиране, неинсценире радње, понашања и појаве. Али, чак и у случајевима у којима глумци педантно прате унапред потпуно одређену сценску поставку, они нису у стању да у потпуности контролишу ток изведбе. Реакција публике може изведби да дâ нови обрт. У теоријском смислу, изведба се односи на све што се дешава током инсцениранога догађаја, на укупност односа између онога што се дешава на сцени и реакција гледалаца. Након свега, у стварању изведбе учествују сви присутни и изведба измиче контроли било кога појединачно. У том смислу је неизвесна. Концепт неизвесности наглашава укључивање учесника и њихов утицај на ток изведбе, укључујући међусобно деловање ових утицаја. Учесници су коаутори који у различитом степену и на различите начине утичу на облик изведбе (Fischer-Lichte 2014: 20–21). У *Пројекту Хандке* Ејла Бавчић игра „лажну" побуњеницу из публике. „Njen prelazak na scenu neće srušiti 'četvrti zid', ali hoće prebrisati granicu između lika i glumca, koji će se u ovoj predstavi zadržati i na jednoj i na drugoj strani" (Skenderagić 2024).

> Potpuno uključivanje „uvriježene" publike u raspravu ili analizu o Peteru Handkeu, što bi ovoj predstavi priskrbilo i nužni analitički pogled, dobilo bi se uključivanjem i tzv. „druge strane", nekoga ko podržava Petera Handkea, ili barem nekoga ko čita ili je čitao njegova djela, gledao filmove za koje je on pisao scenarije, pa bi se tek moglo zamisliti kakav bi se željeni efekat apsurda dobio da je Handkea „čitala" upravo pobunjena Bosanka. […] Postavlja se pitanje, šta bi se zaista desilo kada bi se u publici zatekli oni koju su čitali Handkea ili koji vole njegove filmove, kada bi se gledalište ispraznilo? Za koga bi onda glumci igrali? Za sebe? Za autora? (Skenderagić 2024).

У неком облику интеракција са публиком задржава се до краја представе („u simbolističkom obliku 'posluživanja' kafe što jeste referenca na 8372 prazna srebrenička fildžana" (Skenderagić 2024), као и кроз „стављање" речи аутора у уста публике приморавањем некога из гледалишта да прочита са цедуљице текст на енглеском језику).

Премда су критичарски закључци да представа настоји да балансира „između poetskog pa i fantastičnog, angažovanog i političkog, u promjenjivoj, ali u čvrstoj dramaturškoj strukturi koju potpisuje Biljana Srbljanović" (Skenderagić 2024), истраживачки је утисак, заснован на доступним изворима, да иако представа обилује референцама на Хандкеов стваралачки опус (и књижевни и филмски и театарски), ипак неспретно балансира са политичким (његовим писањем о Сребреници, Сарајеву, а „[p]aralelno sa raspadom lika i dela

uglednog pisca Petera Handkea […] u predstavi se nižu i scene urušavanja Švedske akademije koja zbog afere seksualnog uznemiravanja u njenim prostorijama, odlučuje da odloži dodelu nagrade za 2018. i 2019." (Ilić 2022)), те поетско, а и фантастично у представи остаје у сенци ангажованог и политичког. Загребачки портал *Novosti*, пренео је критику Ане Фазекаш која је истраживала како функционишу могућности вређања као субверзивног поступка, модуса отпора и ослобађања, са закључком да „[o]no što 'Projekt Handke' u tom smislu nudi nije dostatno" (Fazekaš 2023).

> Naslanjajući se punom težinom na Handkeov kultni antidramski predložak „Vrijeđanje publike", „paneuropski ansambl" „Projekta H." oblikuje izvedbu koja je višestruko uvredljiva; pored osovine koju čini slobodno vrijeđanje naslovnog antijunaka ili dežurnog zlikovca odvija se i svojevrsno vrijeđanje publike, kao i izvedbeno vrijeđanje iz publike. Uvredljiv je i ciljano monolitni pristup materijalu, površna satirizacija teme, kao i aktivacija komike debelo prevaziđenim elementima poput maskulinih tijela u femininoj odjeći i kink rekvizite (Fazekaš 2023).

У савременим теоријама извођачких уметности појам политичког није једноставан, дискусије о политичким функцијама драме и позоришта очекивано изазивају многе напетости. Али, на пресеку антропологије и театрологије, налази се теорија која задовољавајуће може да одговори на нека од питања које проблематизује овај рад. У контексту антрополошке теорије о функцијама друштвеног сукоба, представа *Пројекат Хандке* функционише као друштвено прихватљиво испољавање непријатељства, али непријатељство није испољено ка првобитном објекту непријатељства већ посредно. Луис Козер (Lewis Coser) пише да позориште „i druge vrste razonode […] mogu da predstavljaju zamenjena sredstva za izražavanje neprijateljstva protiv prvobitnog izvora neprijateljstva" (Kozer 2007: 60) и да савремена масовна култура служи као један од начина за ослобађање фрустрација и омогућава посредно испољавање снажно табуисаних непријатељских нагона (Kozer 2007: 61). Реч је о простом супституционом задовољству што би значило да нас теорија друштвених сукоба учи да друштва располажу механизмима за преусмеравање незадовољства и непријатељства „uz istovremeno održanje odnosa u kojem nastaje neprijateljstvo". „Takvi mehanizmi često deluju putem institucija 'sigurnosnih ventila' koje pružaju supstitucione objekte na koje se preusmeravaju neprijateljska osećanja, kao i sredstva abreakcije agresivnih tendencija" (Kozer 2007: 203).

Институције „сигурносних вентила" воде ка замени циља код актера, више се не тежи ка проналажењу решења незадовољавајуће ситуације, него само ка отпуштању тензија. Овде је случај да институције „сигурносних вентила" пружају супституционалне објекте на које се преусмеравају непријатељства.

КА ЗАКЉУЧКУ

Ма колико да је познат и уважен као један од најзначајнијих стваралаца нашег времена, да се Хандке није замислио над руинама и развалинама и последњим напрслинама СФРЈ, вероватно не би било ни филма ни представе јер они су одјек, реакција, траг, последица, плод, учинак, естетска интеракција и са књижевношћу као говорним чином или текстуалним догађајем који привлачи нарочиту пажњу (Kaler 2009: 38) и са ванлитерарним и вануметничким изворима и разлозима. Радовановићев филм између осталог је и одраз захвалности, поштовања, дивљења, у име мале заједнице:

> On je započeo nešto što mi nismo mogli, odnosno naši glasovi se nisu čuli. Ali njegov glas se čuo. U pitanju je ugledan čovek, koji je, pre svega, u svetskom teatru napravio jedan radikalan iskorak i eksperiment, deo je istorije svetskog teatra, nosilac Ibzenove nagrade. Njegovo preispitivanje političkog diskursa prema Kosovu i odbijanje da prihvati narativ mejnstrim zapadnih medija bila je na neki način bačena rukavica, diranje u osinjak (Radovanović 2022).

Оно што *Пројекат Хандке* настојао да уради, налази се с друге стране огледала, као покушај да се изрази незадовољство и потврди припадност или чак покорност такође незадовољном делу Западне јавности низом детаља, почев од иностране продукције, изведбом на енглеском језику интернационалног глумачког састава. И поред целовечерњег ламентирања над политичким ставовима великог и признатог уметника, те довођења публике у позицију да прочита натпис са цедуљице „Handke is the product of our times", „koji kao uopšteni zaključak ne donosi nikakav intelektualni niti emocionalni angažman":

> [n]a kraju, ista ta publika neće baš kristalno jasno moći spoznati na koji način je Handke svoja djela oskrnavio političkim i fašističkim, odnosno u kojoj mjeri je lična etika utjecala na autorsku estetiku, koja djela su ostala „čista", da li njegovi književni likovi i koji, podržavaju Miloševića i negiraju genocid u Srebrenici? (Skenderagić 2024).

Да примењено позориште занемарује моћи естетске форме позоришта упозоравала је Ерике Фишер-Лихте, пишући да се позориште претвара у продуктивно средство (инструмент), са којим се жели постићи нешто изван самог позоришта, што је вероватно остварив и другим средствима (Fischer-Lichte 2014: 170).

Косово и Метохија и шире гледано Србија, у оштро поларизованом свету, Хандкеов су камен који принципијелно и стрпљиво, на ужас бесних прогонитеља и њихових поданика, упорно и истрајно и с лакоћом носи. Јер, за Хандкеа, „књижевност је у средишту света, а не новинарство и велике изјаве. Књижевност је и почетак и крај. То је тако и тако ће остати" (Хандке 2020а).

Безмало тридесет година уназад, Хандке је осетио и потом описао проблематику коју наш рад третира.

> У касно пролеће 1996. боравио сам на Косову. У Дому културе у Приштини читао сам из *Зимског путовања на реке Дунав, Саву, Мораву и Дрину*; текст се управо појавио на српскохрватском [...]. Било је, за разлику од свих мојих претходних читања, од Хамбурга преко Љубљане до Београда, мало слушалаца у сали, а она се, баш као и подијум, налазила у неком нимало пролећном полумраку. На почетку сам рекао како видим поред себе два одсутна писца: Иву Андрића с једне, и Албанца Исмаила Кадареа с друге стране. Њих двојицу сам, додуше, споменуо пре свега ради самог себе, не очекујући да ће то нарочито отворити публику; али да ћу тиме пре постићи супротан ефекат, то сам осетио још пре него што сам своју уводну реченицу завршио. Било је то најглувље читање од свих, и кад су људи узимали реч – свако је онда говорио само за себе, држао монолог, увек узбуђен, говорило се о свему другоме само не о оном што сам ја изнео. Нисам био свестан да су отпори чак против књижевних представника, и то нарочито против ових, били већ толико ојачали да ни велика дела (као *На Дрини ћуприја* или Кадареова приповетка о граду на литици Ђирокастри) нису више ништа вредела, а камоли да би могла омогућити неки покушај измирења (Хандке 2020b: 370).

Нека нам буде дозвољено да приметимо да ове реченице имају призвук чувеног *Писма из 1920. године* и да предвидимо да као ни аутор *Писма*, ни аутор *Правде за Србију* неће бити поштеђен полемика, расправа, (ре) интерпретација ни у деценијама које следе, јер његови политички ставови имају велику инфламаторну моћ која не јењава од појављивања до данас, али која једино није успела да нашкоди његовом опусу. Ипак, још дуго на последњим напрслинама СФРЈ, за једне ће бити велики добротвор, имаће потребу за исказивањем поштовања, дивљења и захвалности, за Друге, упркос свим квалитетима, остаће само пријатељ непријатеља и због тога ће имати потребу да га превреднују, маргинализују, забрањују.

ИЗВОРИ

Чекајући Хандкеа, р. Горан Радовановић. Београд: Nama Film, Mir Media, 2021.

ЛИТЕРАТУРА

Бахтин 2013: Михаил Бахтин. *Естетика језичког стваралаштва*. Прир. Сергеј Сергејевич Аверинцев, Сергеј Георгијевич Бочаров. Прев. с руског Мирјана Грбић. Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Богавац 2019: Мића Богавац. „Ангажовано и примењено позориште код нас – три примера добре праксе". Разговарала Марина Миливојевић Мађарев. *Сцена – часопис за позоришну уметност*. Број 1. Година LV, јануар–март 2019. Нови Сад, 141–146.

Јефтимијевић 2022: Марија Јефтимијевић Михајловић. „'Чекајући Хандкеа' или човеку филм дубоке оданости". Понедељак, 7. март 2022. https://santamarijadellasalute.blogspot.com/search/label/%D0%9F%D0%B5%D1%82%D0%B5%D1%80%20%D0%A5%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%BA%D0%B5 [5. мај 2025].

Јефтимијевић, Бечејски и Onalla 2021: Марија С. Јефтимијевић Михајловић, Мирјана М. Бечејски, Halimah Onalla. „Кукавице од Велике Хоче Петра Хандкеа: Кукавичје доба или живот без будућности". Тематски зборник *НАТО аīресија на СРЈ (Рēпублику Србију): да се вечно ūамти*. Ур. Драган Танчић, Миодраг Гордић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић; Београд: Факултет за пословне студије и право Универзитета Унион – Никола Тесла: Факултет за информационе технологије и инжењерство Универзитета Унион – Никола Тесла, 201–212.

Лотман 2004: Јурий М. Лотман. *Семиосфера: у свēту мишљења: човек, тēкст, семиосфера, исūорија*. Прев. с руског Веселка Сантини. Прев. фрагмената са староруског Богдан Терзић. Нови Сад: Светови, 2004

Негришорац 2022: Иван Негришорац. „Петер Хандке и деликт мишљења у културалном систему Запада". *Лēūойис Маūице срūске*. Год. 198, књ. 509, св. 6, јун 2022, 1089–1128.

Пејовић 2019: Марко Пејовић. „Друштвено ангажована позоришна пракса". *Сцена – часоūис за ūозоришну уметносūи*. Број 1. Година LV. Јануар–март 2019. Нови Сад, 147–152.

Предојевић 2024: Пише: Бранислав Предојевић. „Горан Радовановић за Глас Српске: Политичка коректност Запада превазилази и Орвелове визије". *Глас Срūске*. 18. 8. 2024. https://www.glassrpske.com/cir/novosti/politika/goran-radovanovic-za-glas-srpske-politicka-korektnost-zapada-prevazilazi-i-orvelove-vizije/537439 [6. мај 2025].

Радовановић 2022: Горан Радовановић. „Хандке као стид и инспирација". *Хандке у Србији*: зборник радова. 2. Ур. Душко Паунковић. Београд: Удружење књижевних преводилаца Србије, 90–100.

Fischer-Lichte 2014: Erica Fischer-Lichte. *The Routledge Introduction to Theatre and Performance Studies*. Ed. by Minou Arjomand and Ramona Mosse. Transl. by Minou Arjomand. Routledge.

Хандке 1998: Петер Хандке. *Унуūрашњи свēū сūољашњеī свēūа унуūрашњеī свēūа*. Превод: Златко Красни. Београд: Просвета: Санба; Смедерево: Смедеревска песничка јесен.

Хандке 2020a: *RTS Kulturno-umetnički program* – Zvanični kanal. „Savremeni svetski pisci: Peter Handke". 1. 2. 2020. https://www.youtube.com/watch?v=T5nBnBhSs0U [15. април 2025].

Хандке 2020b: Петер Хандке. *Исūорија иза ūрūовесūи: есеји о Јуīославији*. Прев. Жарко Радаковић и др. Прир. Небојша Грујичић и Жарко Радаковић. Нови Сад: Прометеј, Српско народно позориште, Београд: Радио-телевизија Србије, Штампар Макарије.

Шљивић 2024: Соња Шљивић. „Енклава у интермедијалном простору". *Ми и друīи кроз визуру Косова и Мēūохије*: тематски зборник научних радова. Књ. 1, Језик и књижевност. Ур. Мирјана Бечејски, Ана Мумовић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина, 279–291.

Шукара 2020: Дуња Шукара. „Петер Хандке". *Хандке у Србији*: зборник радова. Ур. Душко Паунковић. Београд: Удружење књижевних преводилаца Србије.

Barthes 1999a: Roland Barthes. „Smrt autora". Prev. Miroslav Beker. *Suvremene književne teorije*. Prir. Miroslav Beker. Zagreb: Matica hrvatska, 197–201.

Barthes 1999b: Roland Barthes. „Od djela do teksta". Prev. Miroslav Beker. Suvremene književne teorije. Prir. Miroslav Beker. Zagreb: Matica hrvatska, 202–207.

Batušić 1991: Nikola Batušić. *Uvod u teatrologiju*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Beker 1985: Miroslav Beker. „Barthesova teorija o tekstu: tekst kao tkivo bez čvrstih granica u prostoru i vremenu". *Polja*: mesečnik za umetnost i kulturu. God. 31. Br. 318. Avg. 1985, 276–277.

Bharucha 2011: Rustom Bharucha. "Problematising applied theatre: a search for alternative paradigms". Research in *Drama Education: The Journal of Applied Theatre and Performance*, 16(3), 366–384.

Daković 2014: Nevena Daković. *Studije filma: ogledi o filmskim tekstovima sećanja*. Beograd: FDU, Institut za pozorište, film, radio i televiziju.

Danas 2022: „Premijera 'Handke projekta' u okviru Hartefakt festivala". *Danas*. Kultura. 6. 6. 2022. https://www.danas.rs/kultura/premijera-handke-projekta-u-okviru--hartefakt-festivala/

„Dokumentarni film 'Čekajući Handkea' Gorana Radovanovića u redovnoj bioskopskoj distribuciji u Srbiji". https://www.fcs.rs/dokumentarni-film-cekajuci-handkea-gorana--radovanovica-u-redovnoj-bioskopskoj-distribuciji-u-srbiji/ [15. фебруар 2025].

„Faleminderit Heartefact, faleminderit Beograd!" https://qendra.org/faleminderit--heartefact-faleminderit-beograd/ [11. април 2025].

Fazekaš 2023: Ana Fazekaš. „Vrijeđanje Handkea". 20. 6. 2023. *Portal Novosti*. Zagreb. https://www.portalnovosti.com/vrijedanje-handkea/ [11. април 2025].

Filmska enciklopedija 1, 1986: *Filmska enciklopedija. Deo 1*. Priredio Ante Peterlić. Crteži Borko Jurin, Nela Krstić. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža".

Grirson 1978: Džon Grirson. „Prva načela dokumentarnog filma". Prev. Gordana Velmar Janković. Dušan Stojanović (ur.). *Teorija filma*. Beograd: Nolit, 302–309.

Ilić 2022: Saša Ilić. „Šest lica propituje pisca – The Handke Project". https://pescanik.net/sest-lica-propituje-pisca-the-handke-project/s [11. април 2025].

Janković 2012: Aleksandar Janković. „Dokumentarni film". *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek*, II tom. Beograd: Orion Art.

Juvan 2011: Marko Juvan. *Nauka o književnosti u rekonstrukciji: uvod u savremene studije književnosti*. Prev. Miljenka Vitezović. Beograd: Službeni glasnik.

Kaler 2009: Džonatan Kaler. *Teorija književnosti: sasvim kratak uvod.* Prev. Dragan Ilić. Beograd: Službeni glasnik.

Kami 2020: Alber Kami. *Mit o Sizifu: ogled o apsurdu*. Prev.Vesna Injac. Beograd: Kontrast izdavaštvo,

Leković 2022: Iva Leković. „Čitajući Handkea". *Filmoskopija*. 23. 3. 2022. https://www.fcs.rs/citajuci-handkea/ [9. фебруар 2025].

Leković 2022: Iva Leković. „Goran Radovanović: 'Često recikliram samog sebe'". *Filmoskopija*. 25. 3.2022. https://www.fcs.rs/goran-radovanovic-cesto-recikliram--samog-sebe/ [11. фебруар 2025].

Milić 1998: Novica Milić. *ABC dekonstrukcije*. Beograd: Narodna knjiga-Alfa.

Munitić 2009: Ranko Munitić. *Filmska slika i stvarnost*. Beograd: Filmski centar Srbije.

Nikols 2001: Bill Nichols. *Introduction to Documentary*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.

Plantinga 1997: Carl Plantinga. *Rethoric and representation in nonfiction film*. Cambridge: Cambridge University Press.

Renov 1993: Michael Renov. „Toward a Poetics of Documentary". *Theorizing Documentary*. Michael Renov (ed.). London, New York: Routledge, 12–36.
Nježić 2020: Tatjana Nježić. „Intervju Goran Radovanović: Film o tragovima Handkeovog prisustva u srpskim enklavama u Metohiji". *Blic.* 6. 10. 2020. https://www.blic.rs/kultura/intervju-goran-radovanovic-film-o-tragovima-handkeovog-prisustva-u-srpskim-enklavama/br645bd [11. фебруар 2025].
Senker 2013: Boris Senker. *Uvod u suvremenu teatrologiju II*. Zagreb: Leykam international.
Skenderagić 2024: Mirza Skenderagić. *Strah teatra od fašizma – „Projekat Handke"*. 12. 7. 2024. https://pulse.rs/strah-teatra-od-fasizma/# [11. април 2025].
Todorova 2006: Marija Todorova. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka 20. vek.

Ivana M. RALOVIĆ

HANDKE AS A MIRROR OF HISTORICAL (MIS)CONDITIONS

Summary

This paper places in a comparative framework the documentary film *Waiting for Handke* (dir. Goran Radovanović, 2021) and the theatre production *The Handke Project (or Justice for Peter's Stupidities)* (dir. Blerta Neziraj, 2022), created respectively on the Serbian and Albanian sides as reactions to the awarding of the Nobel Prize in Literature (2019) to Austrian writer Peter Handke (b. 1942). Both the film and the play, produced in Kosovo and Metohija, serve as responses to the intellectual role of the writer in shaping the past. Although drawing on theories of social conflict, film studies, and theatre studies, the paper remains grounded in literary theory, taking literature as a speech act or textual event that draws particular attention (Jonathan Culler). In Derrida's words, even when we believe ourselves to be outside the text–beyond signs and writing–what we encounter is more text, more signs, an endless chain of supplements.

Keywords: Peter Handke, Kosovo and Metohija, literature, theatre, film, substitutional pleasure.

УДК

Оригинални научни рад

*Соња Р. ШЉИВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

УСТА ПУНА ЗЕМЉЕ: О ГРАНИЦАМА СОПСТВА И ДРУГОСТИ**

Апстракт: У кратком роману *Уста пуна земље* Бранимир Шћепановић на основи приповедне ситуације хајке испитује однос групе и појединца, проблем границе сопства и другости, те питања страности, отуђености и смрти, као финализације идентитета субјекта. Ови кључни аспекти Шћепановићевог романа полазни су регистар појмова у његовом тумачењу у овоме раду. Теоријска становишта Елијаса Канетија, Густава Ле Бона, психоаналитичких школа, херменеутички су оквир овога истраживања.

Кључне речи: Бранимир Шћепановић, *Уста пуна земље*, странац, хајка, појединац–група, отуђеност, смрт, Елијас Канети, Густав Ле Бон, психоаналитичке теорије.

Роман Бранимира Шћепановића *Уста пуна земље*, који је први пут објављен 1974. године наставио је традицију кратког романа у српској књижевности која почиње *Бесућима* Вељка Милићевића, да би је, након Првог светског рата, наставили *Дневник о Чарнојевићу* Милоша Црњанског, *Људи говоре* Растка Петровића, а после Другог светског рата продужили романи *Проклета авлија* Иве Андрића и *Кад су цветале тикве* Драгослава Михаиловића.

Модернистичка поетичка основа, која је, у мањој или већој мери, заједничка поменутим романима препознатљива је по фрагментаризацији и дисперзији фабуле, те лирској наглашености приповедања. За њу су карактеристични и јунаци са јасним или скривеним особинама *странца*, док искуство странца готово да подразумева искуство *отуђености*. Приповедање о искуству отуђења пак неизоставно носи мотиве *самоће*, *двојника*, *лудила*.

Роман *Уста пуна земље* преведен је на скоро тридесет језика. Но, овај роман изостао је из фокуса домаће стручне јавности, чему разлоге свакако

* Научни сарадник, ORCID 0009–0005–2632–8949, sonjasljivic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

не треба тражити у естетској вредности овога текста. Проза Бранимира Шћепановића је пак много више изучавана у Француској и уопште Европи него у Србији и Црној Гори.

Радња романа *Уста пуна земље* заснована је на приповедној ситуацији хајке, која је представљена кроз две свести: свест гонитеља и свест гоњеног. Да би одвојио две перспективе приповедања, ону исказану у првом лицу, то јест свест прогонитеља и ону испричану у трећем лицу, свест прогоњеног, аутор се послужио и графичким средствима, нагласивши нарацију главног јунака курзивом. Приповедањем о *странцу* (непознатом и неименованом главном јунаку) у трећем лицу, као о некоме ко је само посредно присутан, или казивањем прогонитеља у првом лицу, који су, дакле, непосредно присутни, наглашена је доминација прогонитеља. Наративна ситуација у роману је стога врло необична, јер, иако је безимени – главни јунак, он казује у трећем лицу. Оваквим поступком он је и додатно деперсонализован. Други приповедач, један од двојице гонилаца, који је такође неименован, приповеда у првом лицу, а овакав наративни обрт наводи читаоца да се лакше поистовети с оним „ко говори у првом него у неутралном, трећем лицу“ (Лазић 2019: 801). Но, уколико бисмо једну од приповедачких свести означили као главну приповедачку инстанцу, или бисмо пак оценили да су приповедачке свести међусобно независне, самосталне, то би у овом случају укинуло конфузију као „битан чинилац естетског доживљаја“ (Тријић 2024: 101):

> „...сумња у све, од идентитета приповедних инстанци до њихових закључака, требало би да, до краја, обележава читаочево искуство, како би обезбеђивала семантичку неразговетност, затајност, проблемску природу чак и самог предмета приповедања“ (Тријић 2024: 101,102).

Ми-идентитет је чест у Шћепановићевој прози. У *Устима пуним земље* приповедач из групе гонича временом почиње да говори у множини, чиме се брише сваки облик индивидуалности. Гласови су пре додељени *улогама*, но самим јунацима, један глас је дат гоничу, а други прогоњеном, па без обзира на то „колико се гоничи умножавају, улога је и даље иста“ (Јовановић 2013: 345). Парадоксално, „иако би ликови временом требало да се утврђују у својим улогама, дешава се супротно“ (Јовановић 2013: 349), сходно психолошкој динамици хајке[1].

Како запажа Наталија Јовановић, у роману „време и простор се поклапају – јунаци у истом времену гледају у исто небо“ (Јовановић 2013: 341). Хронотоп је обликован по узору на народну књижевност: „Јунаци су у недоба прешли границу свог природног стања, бивају измештени из онога на шта су навикнути. Само измештање омогућиће причу – нешто ће се чудновато десити“ (Јовановић 2013: 341). Радња романа одиграва се за мање од једног

1 Више о наративним позицијама у роману у: Јовановић 2013.

дана, почиње „у великој тмини августовске ноћи“ (Шћепановић 2015: 117), а завршава се кад је „читави пејзаж, васколики свет, нагло ишчезавао у тмини“ (Шћепановић 2015: 183). Будући бегунац се пред ловцима појављује у свитање, а умире док пада ноћ. Ноћ као слика несвесног, мајка смрти у појединим митолошким представама и сумрак као *прелазно* време, доба преображаја и до краја неодређени топос романа, посве су одговарајући хронотоп граничне ситуације.

О самој граничној ситуацији пише и Мило Ломпар. Према његовом мишљењу не само да сама хајка има својства граничне ситуације, но „гранична ситуација као да *претходи* потери, јер низ догађаја бива покренут његовом одлуком да изађе из воза“ (Ломпар 2015: 31). Такође, одлука о самоубиству, донета пре почетка потере, као такође гранична, последично доводи до тога да се „оно унутрашње постепено изједначује са оним спољашњим“ (Ломпар 2015: 32), то јест да се психолошка збивања оспољавају. С обзиром на двоструку перцепцију збивања двају приповедача нужно је „брисање разлика између видљивог и невидљивог, унутрашњег и спољашњег“, па су аналогије „између кретања у простору и кретања у духу вишеструке, изговорено и помишљено налазе се на истом дијегетском нивоу“ (Тријић 2024: 95).

О двозначности хајке као граничне ситуације пише и Никола Милошевић, наглашавајући да се лиминалност може прочитати већ у *чудној и можда нераскидивој вези* прогоњеног и прогонитеља, те да се самим развојем радње јавља „све више дискретних ауторских упозорења да у тој наизглед сасвим овоземаљској потери има нечег што није од овога света“ (Милошевић 2008: 4).

Странац као да припада самој граничној ситуацији и обратно. Страну као посве неодређеној фигури приличи свако време и место, али он остаје странац који нигде не припада, његова страност је увек питање граничења са временом и местом у којима обитава.

Како пише Мило Ломпар, има нечег двоструког у судбини странца у свету:

> „...осмотрен као неко ко доноси разноврсност и разнообличје у наше искуство, као неко ко отеловљује разлику, странац као да запоседа неку *унапред* даровану *светост;* проказан као неко ко угрожава чистоту – расну, верску, националну, обичајну – нашег осећања света, као нешто *друго* у односу на нас, странац се смешта на место *унапред* препознате *претње*. Одакле долази ова двострукост? Она је у темељу нашег памћења“ (Ломпар 2015: 7).

Ишчезавањем епифанијског у модерном свету, фигури странца, уопште незнанца, припада још само улога онога који је другачији, па својим присуством нарушава устаљену слику света, уноси у њега *неподношљиву разлику*, чиме странац опстаје само као фигура опасности: „Најзад угледасмо

неког човека и схватисмо да је његово необјашњиво присуство пореметило склад и чистоту тог пустог краја на који смо се већ били свикли“ (Шћепановић 2015: 124).

На самом почетку романа главни јунак на путу према завичају препознаје своје лице у окну вагона као „готово туђе“ (Шћепановић 2015: 117), док двојицу јунака који га гоне, у првој приповедној ситуацији пре сусрета са незнанцем, затичемо „удаљене од самих себе“ (Шћепановић 2015: 118). На крају хајке гонитељи ће у одразу воде видети своја лица као „измучена, посве туђа“, као „унакажена лица“ (Шћепановић 2015: 174). Појава мотива огледања у роману указује на појаву двојника као сопствене непрепознате вредности. Главни анонимни јунак у тренутку суочавања са блиском смрћу, открива разлику у себи, себе као странца, где управо смрт као неискуствена, а болешћу извесна, твори ту разлику у њему. Он се „из сопствене смрти у коју је био загледан као у тамно огледало“ (Шћепановић 2015: 153) себи чини странцем, као неко чије се постојање ускоро завршава, када престаје свака могућност огледања, конструисања слике о себи и следи укидање сваке слике. Његова страност потом извире из суочавања са својим нагонским тамним вилајетом, као и у случају гонитеља. Прогонитељи, тек одмицањем потере, суочавајући се са свим оним што њихова улога на психолошком плану подразумева, постају страни сами себи у оној мери колико је то и главни јунак *Уста пуних земље*:

> „Све нам је одједном изгледало као тајна: и тај човек у чије постојање више нисмо били сигурни и тај наш очајнички нагон према њему који нас је на крају довео дотле да чак више нисмо у стању ни сами себе да препознамо!“ (Шћепановић 2015: 176)

Свакако највећа огледална слика у роману ствара се огледањем у Другом. С обзиром на то да између бегунца и хајке нема директне комуникације, огледални одраз део је пројекције.

Дакле, *страност* обележава читаво приповедно ткиво романа у којем препознајемо *спољашњег* и *унутрашњег странца* (Ломпар 2015: 34), странца у прогоњеном, прогоњеног као странца и странца у прогонитељима, те се онда хајка чини или као потера за странцем или бег од њега. Страност се у роману не разрешава, само се преводи у тајну као нешто опет непознато, јер и гониоци и прогоњени остају тајна једни за друге. Прогоњени ће „и све оно што је било у некој вези с њим – остати само једна велика тајна“ (Шћепановић 2015: 182), док се он сам „узалуд питао ко су ти људи“ (Шћепановић 2015: 129) који га гоне.

У свести прогонитеља прогоњени је с почетка „смешни човек“ (Шћепановић 2015: 130), који „није ни ловац, ни планинар, ни излетник“, па „ни неки случајно залутали путник“ (Шћепановић 2015: 131). Фигура странца као *непознатог* је фигура учитавања и дописивања. Њој се може приписати све оно што је у складу са свесном или несвесном намером онога који узима

стра̄нца за предмет свог домишљања. Странац као *непо̄знати*, као празан значењем, могуће и именом, практично може бити *свако*, то јест његова неодређеност допушта *све.* Тако безимени бегунац може бити и „неки одбегли робијаш или убица који овде тражи уточиште; или још горе – ако је неки манијак, војни дезертер или шпијун који смера да се некако пребаци преко границе?“ (Шћепановић 2015: 131). Бегунац је, као и прогонитељи, одређен по ономе што *није*, или *може* бити, док су учесници хајке представљени само својим професионалним идентитетима. За чобанина који се придружује хајци бегунац је „фини господин који му је пролетос намерно убио пса вучјака“ (Шћепановић 2015: 139), а за четвртог прогонитеља, шумара, човек који му је „прошле године у јесен, украо пушку“ (Шћепановић 2015: 143). *Стра̄нац* (непознати) може бити и само привиђење: „’А шта, ако онај човек уопште и не постоји?’“ (Шћепановић 2015: 176). Потом се он прогонитељима најпре чини као огромни инсект, да би утом утекао према шуми „одскачући од тла складно и брзо као каква животиња“ (Шћепановић 2015: 135). Како у самим прогонитељима расте мржња, фигура прогоњеног најпре губи људска, па анимална обележја и бива смештена у сферу натприродног: „Нема те мржње која би нас више могла повући за том утваром од које нам се још увек јежила кожа и ледила крв“ или:

> „..свеједно да ли смо сад прогонили ту страшну приказу да је сатремо и уништимо пре него што нас надвлада или смо већ били опчињени њеном магичном снагом па смо је само следили као беспомоћне сенке“ (Шћепановић 2015: 165).

Када је странац (незнанац) у питању готово да се подразумева да се до позитивне конкретизације његовог лика не долази. Тако незнанац из Шћепановићевог романа из сфере натприродног своју конкретизацију проналази у самом средишту зла: „*И* као да смо се, одједном, суочили с ђаволом или вампиром – сви смо устукнули од ужаса!“ (Шћепановић 2015: 160). Метаморфозе главног лика *Уста пуних земље* од смешног човека, те његова анимализација, па демонизација и на крају дијаболизација дају сликовиту скалу пројекције на *другӣог*, на *незнанца*, на *стра̄нца.* Такође, очигледно је да непријатељ има само треће лице, он је увек смештен у другога.

С почетка хајке прогонитељи су именовани као „два непозната човека“ (Шћепановић 2015: 124), „два безначајна људска створа“ (Шћепановић 2015: 127). С обзиром на то да су прогонитељи као група вођени једнаким нагонима и свешћу, па бивају обезличени, они се могу представити као једна свест:

> „Наравно, мрзећи га, у први мах нисмо ни слутили да је то снажно и чудесно осећање, које нас је одређивало према њему, већ избрисало све разлике у побудама због којих смо га дотле гонили, тако да смо ускоро,

> зближени и некако у свему поистовећени, чак и спољним изгледом – личили један на другога...“ (Шћепановић 2015: 153)

Потом, гонитељима се у психолошкој пројекцији на бегунца чини да губе људска обележја у његовим очима:

> „Он је, међутим, безразложним бежањем од нас, недвосмислено исказао колико се ужасава нашег изгледа, као да смо обојица, малтене, били неке ругобе или чудовишта, чиме нас је, разуме се, неопростиво увредио...“ (Шћепановић 2015: 139)

Прогонитељи, *два непознаша човека*, у свести бегунца потом бивају анимализовани: „обојица га подсетише на уплашене и опрезне хијене које су нањушиле његову смрт“ (Шћепановић 2015: 135). Гониоци и у сопственим очима личе на животиње: „трчали смо истим ритмом и дисали истим дахом, као чопор измучених паса“ (Шћепановић 2015: 153), да би се и бегунцу чинили као „разјарени пси“ (Шћепановић 2015: 170).

Напослетку, бегунац ће у прогонитеље екстернализовати право на мржњу смештајући их у сферу дијаболичног:

> „У варљивој светлости августа, учини му се да су ти људи само његови зли дуси, које је он, у очајању што не може побећи од самог себе, дозвао у јаву не би ли, бежећи од њих и њихове мржње, стекао право да омрзне читав свет који је морао да напусти“ (Шћепановић 2015: 172).

Како се види препознавање Другог у роману *Уста пуна земље* процесуирано је истом психолошком динамиком, механизмом пројекције код свих јунака романа, којим се неприхватљиви унутарњи садржаји приписују другоме.

Означавајући људску хајку као чопор, Шћепановић задире у срж динамике масе хајке. У Шћепановићевом роману двојици ловаца, Јакову и другоме неименованоме који крећу у потеру за незнанцем, најпре се придружују чобанин и шумар, па гости неког оближњег планинског одмаралишта или докони излетници. Хајци се потом прикључују сељаци с вилама, планинари и излетници, који „као да искрсавају из земље или падају с неба“ (Шћепановић 2015: 156), јер „довољно је објавити циљ, довољно је раширити глас кога треба убити, и већ се ствара маса“, како пише Елијас Канети (2010: 51). Управо је невољни бегунац именитељ заједничког интереса групе људи која обезличена мржњом која их једино повезује постаје чопор. Како број гонилаца расте прогоњеном се чини да корача „у сусрет тој подивљалој људској маси“ (Шћепановић 2015: 159), да бежи „читавој оној гомили“ (Шћепановић 2015: 160), „оној људској хајки“ (Шћепановић 2015: 172), „оној гомили хајкача“ (Шћепановић 2015: 173).

Према Канетијевом мишљењу модерне масе потичу управо од чопора. Међу најстаријим масама су маса хајке и маса у бекству, које су настале

по узору на животиње: „Маса хајке је веома стара, она потиче од најстаријег динамичког јединства познатог међу људима – чопора који лови“ (Канети 2010: 52). *Људски чопор* се, како пише Канети, „састоји од групе егзалтираних људи, који ништа више не желе него само то да их буде *више*“ (2010: 101). Прогонитељи одређени као чопор, као група психолошки регредирају до животињске организације, као свака група када се у њој јави агресивни импулс. Овакву реградацију аутор романа наглашава тиме да се гониоци ослањају на чуло мириса:

> „Завирујући, заједно с чобанином, у влажне рупчаге, у густе букове крошње, у високу траву̂ину што је расла између сасушених пањева, препознавали смо мирисе смоле, труда, трулог лишћа и маховине. Али мирис нашег бегунца нисмо били у стању да нањушимо“ (Шћепановић 2015: 141).

Хајка у Шћепановићевом роману почиње из чистог неспоразума: „ускоро ћемо отклонити читав овај неспоразум“ (Шћепановић 2015: 129), јер су намере двојице ловаца посве добронамерне – „ми му нисмо желели никакво зло“ (Шћепановић 2015: 133):

> „У том нашем, на први поглед чудном поступку, није било никакве друге побуде, осим жеље да му дамо до знања да је глупо и излишно што бежи од нас, кад чак може, ако је у каквој невољи, да нам се обрати и за помоћ. Намере су нам, дакле, биле поштене. Хтели смо да га спречимо да испадне до краја јадан и смешан“ (Шћепановић 2015: 128).

Но, како хајка одмиче, психолошка динамика се мења од чистог искушења – „Одједном, обузети неким снажним искушењем, обојица појурисмо за њим (Шћепановић 2015: 128), преко радозналости – „Сад смо га, дакле, јурили из најобичније радозналости“ (Шћепановић 2015: 132), доината и напокон мржње:

> „Ми смо тек сад имали прави разлог да га појуримо. И учинили смо то одмах, без имало колебања: на то нас више није покретала она смешна радозналост, већ најобичнији инат“ (Шћепановић 2015: 136).
>
> „Зар нам је онда преостајало нешто друго, осим да га мрзимо?“ (Шћепановић 2015: 153)

Неспоразум стога „добија једно дубље, примарно значење и јавља се као онтолошки конституенс“ (Стојановић 1980: 56), па се ни у самом роману не разрешава, остајући тако у равни свеопштег егзистенцијалног неразумевања међу људима.

Они који су се успутно придруживали хајци, веома лако су се „прилагођавали нашој мржњи и утапали се у нашу захукталу гомилу“ (Шћепановић

2015: 156), јер самим чином припадања групи појединац постаје „играчка инстинката“ (Ле Бон 2018: 25).

Легитимитет који осећање мржње задобија у групи потиче од чињенице да она у том случају не припада појединцу, те да ју је лако приписати другоме, а онај који мрзи подржан је од стране већине. Самим утапањем у „неодговорну гомилу, где му је некажњеност обезбеђена“ (Ле Бон 2018: 45), појединцу је дарована слобода да следи и најмрачније инстинкте.

Из допуштене мржње генерализоване на групу, из потребе за потпуном влашћу над другом особом, јавља се групни садистички фантазам у којем је бегунац екстерни *рђави* објект пројекције. Као и мржњи и садистичкој фантазији опет група даје валидитет:

> „У тој неодољивој жудњи, нисмо се могли уздржати да му кратким, искиданим повицима и уздрхталим крицима, које он, нажалост, није могао чути – не обећамо: да ћемо га изгазити као змију док му свака крпица не отпадне са тела, а кожа као чивит не поплави; да ћемо му почупати нокте и повадити зубе; да ћемо му уста напунити земљом; да ћемо му се испљувати у очи; и најзад, да ћемо му, док још буде жив и свестан свега што чинимо с њим – ишчупати срце, уколико га уопште има!“ (Шћепановић 2015: 155)

У студији *Маса и моћ* Канети на следећи начин објашњава садистичке тенденције чопора:

> „Грубости које прогонитељи себи у овом послу дозвољавају могу се објаснити тиме што они не могу пождерати жртву. Они вероватно сами себи изгледају као људи само зато што у жртву не заривају зубе“ (Канети 2010: 129).

Канети у чину линчовања такође препознаје инстинкт чопора. Оно што бележи о линчу, једнако је важеће и за хајку, јер „гомила врло лако постаје џелат“ (Ле Бон 2018: 30). Наиме, линч као и хајка заправо су суђење без суђења, јер се окривљени не сматра вредним да би му се судило. Напротив, „он треба да умре без икаквих формалности, као животиња“ (Канети 2010: 129).

Када је маса у питању и сам разлог потере губи на значају, разумско узмиче пред афективним, а осећања бивају индукована, те сваки рационални разлог постаје неважан: „ако смо већ сви гонили истог човека, зар је онда имало неког значаја шта нас је удружило против њега!“ (Шћепановић 2015: 149).

С обзиром на то да је хајка колективни јунак, да не постоји појединачна свест, а и да је тешко говорити о свесности масе уопште, већ само о поривима чопора, ми-импулсима, одбегли постаје „наш бегунац“: „Сматрали смо да нашег бегунца нико не може ни присвајати ни преотимати“

(Шћепановић 2015: 143). Обезличену масу води *једно* осећање, које је осећање масе, а не појединаца који је чине:

> „Да ли је он то могао предвидети, и да ли се, ако је то предвидео, намерно огласио оним лелеком да га пронађемо кад издахне и тако нас недвосмислено увери да је ипак успео да утекне и нашој радозналости и нашем инату и нашој мржњи?“ (Шћепановић 2015: 182)

Како констатује Густав Ле Бон „гомиле су, без сумње, увек бесвесне; али сама та бесвесност јесте, може бити, једна од тајни њихове моћи“ (2018: 8). У гомили се образује „заједничка душа, пролазна без сумње“ (Ле Бон 2018: 19), па организована маса дела као „психолошка гомила“ (Ле Бон).

Маса не признаје *појединачност*, она, у крајњој линији, презире индивидуалност као противтежу своме стању масе, у чему се открива првобитна „кривица“ бегунца. У *Устима пуним земље* јавља се међузависност хајке и бегунца, они су комплементарни с обзиром на то да се „прогонитељи и прогоњени узајамно одређују, чинећи једни друге видљивим“ (Тријић 2024: 102), они су „бића симулакрума, протејске природе, конструисана на несличности, на дивергенцији“ (Тријић 2024: 103). Дакле, не само спрам чињенице да су прогонитељи и прогоњени субјект(и) и објекат исте радње, њихов однос је и у функцији идејног тежишта романа према којем је *хајка* та која ће заправо суочити и бегунца и прогонитеље са сопственом тамном страном. Зависност осећају и бегунац и гонитељи: „Онда, ко зна каквим чулом, осети да између њега и та два човека постоји нека чудна и можда већ нераскидива веза“ (Шћепановић 2015: 134), „ми се сви скупа узмувасмо као да више нисмо могли без њега“ (Шћепановић 2015: 168). *Заїонетна веза* од тајновитости досеже чак до сфере дијаболичног, с обзиром на тамновилајетску природу простора несвесног којим се Шћепановићеви јунаци крећу, чиме мотив хајке у роману надраста обичну потеру и преузима значење бега од самих несвесних сила:

> „У сваком случају, више га заиста нисмо мрзели, јер наша мржња беше нагло спласнула, ваљда самим тим што смо сви већ били исувише заокупљени мишљу да су се између нас и тог човека – што је опет, онако висок и готово нестваран у уздрхталој сунчевој светлости, замицао низ пожутелу висораван – умешале неке нечисте силе и држале нас с њим у некој невидљивој и загонетној вези!“ (Шћепановић 2015: 166–167)

Бегунац најпре бежи из страха да ће двојици ловаца затражити помоћ, бежи „што даље од људи и свега онога што би га, макар и за тренутак, могло навести да од било кога затражи утеху или помоћ!“, хотећи да се „спасе од свих могућих понижења која иначе не би могао избећи – свеједно да ли би сам вапио за нечијим сажаљењем или био принуђен да га прихвати“ (Шћепановић 2015: 122). Безимени јунак вођен је истим осећањем

и пре сусрета са прогонитељима, када се у возу клони људи желећи да „навуче на лице маску отупеле равнодушности која би га заштитила од свачије радозналости, а нарочито од опаког људског саучешћа“ (Шћепановић 2015: 119). Осетивши глад, њега уједно савлада и стид, свестан колико је „тај природни нагон био сраман доказ његовог несвесног отпора према сваком покушају да се безусловно суочи са својом страшном истином“ (Шћепановић 2015: 120). Заправо, „стално је од нечег бежао“ откако је у лекарској соби угледао своју историју болести „која му је са три кратке и хладне латинске речи прорицала за неколико месеци неминовну смрт“ (Шћепановић 2015: 126).

Потом, он узмиче двојици ловаца „само зато што су се они толико упињали да га стигну као да на то имају чак и неко право. Хтео је да им то право ускрати. За инат!“ (Шћепановић 2015: 136), да би затим снагу црпао не „из оног малопређашњег ината, већ из најдубљег и најлепшег очајања што га је икад осетио“ (Шћепановић 2015: 139). Међутим, након очајања „знао је да се сад у њему све прелама друкчије“, веровао је да ће успети да превари своју судбину, док га одржава „устрептала мисао о могућности стварног спасења“ (Шћепановић 2015: 154).

Преображај који јунак доживљава бивајући вођен најпре нагоном смрти, потом инатом, па мржњом, да би намах из најдубљег очајања био обузет жудњом за морем, тим симболом либидиналног, виталности и преображаја, те жељом „за успаљеним, бестидним телом неке жене“ (Шћепановић 2015: 155), тренутно довршава у океанском осећању света, јер је већ „био у стању да у свему пронађе ону скривену лепоту света којем је припадао и да према свему што му је припадало осети љубав“ (Шћепановић 2015: 154). Он који је искорењен, најзад у свету проналази своје место, јер је био сигуран да ће поживети и „умети да живи како треба“ (Шћепановић 2015: 172), да би потом посумњао да ће у преосталих две хиљаде сто шездесет сати, колико му је остало живота, успети да надокнади оно што је у минулих тридесет седам година пропустио да доживи. У агонији умирућег се пак опет јавља нада да „ако сваки следећи тренутак буде проживео пуним дахом као да му је једини и последњи – можда ће на крају поверовати да је живео чак и колико треба!“ (Шћепановић 2015: 151)

Шћепановићев јунак најпре осцилира између два примарна људска инстинкта – глади и љубави, то јест порива за самоодржањем и сексуалног нагона, да би снагу пронашао у мржњи:

> „...он неком тамном слутњом осети да је његовом претку Јоксиму само мржња према свим оним људима који су равнодушно ишчекивали да му утрне последњи дах – могла вратити изгубљену снагу и улити довољно ината да продужи свој већ испуштени живот. И обрадова се што је успео да проникне у ту тајну као да је већ веровао да ће и сам, попут тог старца чију је крв продужавао, у сопственој мржњи пронаћи избављење које, ето, није нашао у љубави“ (Шћепановић 2015: 164).

Безимени јунак *Уста̄ пуних земље* након нужног пристајања на *неоīходну мржњу* проживљава још читав низ психолошких мена. Помирен са мишљу да му нема спаса, пред животом који му измиче, он ће покушати да сачува барем „достојанство своје смрти", па осећа да му не сме бити свеједно како ће умрети:

> „...не сме дозволити да под ногама оних острвљених људи, у болу и у сузама, понижен као пас –буде лишен чак и једине утехе да је сам одабрао место, час и начин свога краја; не сме никоме пружити могућност да упрља последњи тренутак његовог живота..." (Шћепановић 2015: 138).

Поринут у очајање, па мржњу, искорењен из света, па сједињен са њиме, он осећа да мора бити сам, не би ли се „чиста ума и чиста срца, опростио са васколиким светом; из тог немилостивог и чудесног света, који никад ваљано није ни упознао – мора отићи с љубављу, а не с мржњом!" (Шћепановић 2015: 138).

И прогоњени и гониоци осећају архетипски страх од мржње, као проказаног осећања које онечовечује, иако је мржња природна психолошка реакција на осујећење и примарну угроженост. Суочавање са сопственом Сенком, у јунгијанском смислу, њеним негативним аспектима, најпре мржњом, управо је темељ страности у Шћепановићевом роману. Мржња гонилаца тог „чопора измучених паса којима само јарост и мржња одржавају снагу" (Шћепановић 2015: 153) проистиче из осујећености, као и пројекције својих негативних аспеката на самог бегунца. С друге стране, мржња прогоњеног последица је сушшинске угрожености од групе незнанаца, која га прогони иако за то нема никаквог основа.

Иако мотиву кривице у роману није дат статус теме, Шћепановић вешто, у кратким сегментима, евоцирајући успомене јунака из детињства упућује на њен извор. Бегунцу се чини да је пред њим иста „аветињска шума" у коју је у детињству био побегао: „и мада више није памтио да ли је тада био нешто скривио или је само веровао да је крив – као што, уосталом, ни сад не зна каква га кривица везује с онима што га данас тако упорно гоне" (Шћепановић 2015: 147). Такође, он не зна ни да ли је у садашњем тренутку крив „самим тим што бежи" (Шћепановић 2015: 138), а чини му се „да се још увек налази у оној леденој шуми свога детињства" (Шћепановић 2015: 147).

Генерализована кривица коју јунак носи, а на коју се могу наслојити стварна кривица или опет само осећање да је крив, кривица која је самообнављајућа, по свој прилици проистиче из осећања остављености и сувишности, за које безимени јунак као дете проналази кривца у себи.

Бежећи од потере, те далеке ноћи у детињству, јунак се „више бојао људи него вукова" (Шћепановић 2015: 147), па се стога није одазвао запомагању својих рођака који су га тражили по планини. И данас у њему опстаје иста замисао да на белом врху планине Прекорнице „испод самог светлуцавог небеског сача, потражи сигурност и ослободи се свога страха" (Шћепановић 2015: 147).

Још у детињству, одмах по смрти оца и мајке, он осећа да му „од сваког погледа и од сваке људске руке, макар се испружила и да га помилује, прети нека непојмљива опасност“ (Шћепановић 2015: 159). Као сироче међу огрубелим рођацима „изгубљен и сувишан“ (Шћепановић 2015: 159) сањао би о оном „нестварном, белом врху Прекорнице који му се, још од оне вучје ноћи кад је бежао од људи, у таквим тренуцима указивао као једина могућност избављења“, као и сада док узмиче пред „подивљалом људском масом“ (Шћепановић 2015: 159). Дакле, за њега је самоћа једини извор сигурности, склониште од саме кривице. Он бежи од „опаког људског саучешћа“ (Шћепановић 2015: 119), од доброчинства *удељеноī* сирочету. Јунакова „вучја ноћ“ се не довршава, већ се идентитетски протеже на читав његов живот.

Док бежи од хајке ка неком планинском врху сличном оном планине Прекорнице јунаку је тридесет седам година, а на пустом планинском врху је „још давно, пре тридесетак година, једне пусте ноћи, први пут помислио на смрт као на избављење“ (Шћепановић 2015: 122–123):

> „Наравно, тешко је могао поверовати да се сад, вођен неким нагоном, опет вратио у ту планину свог детињства, али је зато био сигуран да ће ону давно зачету мисао најзад и остварити, свеједно да ли ће се обесити о неко високо и усамљено дрво, или ће се стрмоглавити у какав бездан који га одувек чека, зјапећи тамом и празнином“ (Шћепановић 2015: 123).

Само неколиким речима Шћепановић успева да психолошки профилише свога искорењеног јунака, који већ првим корацима закорачује у доживотну „вучју ноћ“ и опстаје над „бездано који га одувек чека“. Његова детиња помисао на самоубиство у потпуности одговара његовом осећању сувишности, као и каснијој спознаји да је „смисао људског постојања, пре свега, садржан у љубави и лепоти, дакле у свему ономе чега на тој већ избледелој и ружној слици његовог живота није ни било“ (Шћепановић 2015: 153). Када као тридесетседмогодишњак мисли о смрти он испрва не осећа ни страх, ни очајање, већ „могло би се чак рећи да је био спокојан и у свему измирен са собом“ (Шћепановић 2015: 123), свикао на мисао о смрти као једином спасу од сувишности. Описујући животни круг, назад до места рођења он полази с намером да „у некој тишини и пустоши умре сам као болесна и беспомоћна животиња“ (Шћепановић 2015: 122), као неко ко и не припада људима.

Сетивши се својих мртвих родитеља, детињства и завичаја „очи су му се намах пречистиле као да их је обасјала каква лековита светлост“, што га је и нагнало да крене за Црну Гору и „у њој потражи утехе и спокојства“ (Шћепановић 2015: 127). У истом он се и подсмевао себи што се после толико година враћа у родно место, јер тамо „више нема никога ко би му се обрадовао или га бар препознао“ (Шћепановић 2015: 117). Тако и сама одлука да умре у родном крају, том завичају своје сувишности, логично остаје немотивисана:

> „Да је могао у том часу, из помрчине у коју је све потонуло, опет извући неку слику свога детињства, неко ишчезло лице или одавно заборављени глас, можда би лакше појмио своју неочекивану одлуку да умре у завичају. Али ничега није био у стању да се сети. Ништа му се више није одзивало" (Шћепановић 2015: 117–118).

Хронотоп романа *Уста пуна земље* није сасвим конкретизован, иако знамо да се безимени јунак враћа у завичајну Црну Гору. У односу на поменути топоним у роману далеко је фреквентнији ороним Прекорница, који метафорички одзвања као прво место прекора јунака који детиње не зна је ли крив. Овакав поступак коришћења топонима готово је Шћепановићев манир, па је село у роману *Срамно лето* именовано као Пасјача, а у роману *Искупљење* наилазимо на топоним Нехај.

Хомерски мотив повратка дому чест је у прози Бранимира Шћепановића. Осим у *Устима пуним земље*, овај мотив је присутан и у романима *Срамно лето* и *Искупљење.* Но, у роману *Уста пуна земље* јунак–повратник заправо не стиже у родно место, у интимни простор дома. Он као као сироче и не поседује простор повезаности са људима, већ само своја илузорна места сигурности у самоћи. Иако је подтема детињства у роману по статусу тек дигресивна, да се јавља као сећање којим јунак рекреира слику о себи, Шћепановић, ипак, успева да мотивише своју велику тему усамљености. Он „посеже у дубље и сложеније слојеве личности, у јунаково дјетињство" (Ивановић 1978: 98) уклапајући у портрет јунака „исконски човјеков реагенс да се на крају живота нађе тамо гдје је circulus vitiosus и започео" (Ивановић 1978: 99) и како је започео.

Бег од потраге у детињству постаје еквивалентан бекству од хајке која га прогони, устуку од свих људи које није желео да сретне, отклону од „опаког људског саучешћа" (Шћепановић 2015: 119):

> „...с тугом и кајањем [се] запита како је тим људима од којих је вођен неким снажним нагоном још у детињству бежао више него од вукова – могао дозволити да га стигну баш данас кад му је било највише стало да им утекне?!" (Шћепановић 2015: 160)

> „Стајао је зачуђен што више није сам и није могао да одвоји поглед од два непозната човека чија су га умашћена лица, испод смешно окићених ловачких шешира, немилосрдно подсећала на оне људе из воза од којих беше побегао, на све људе које није желео да сретне" (Шћепановић 2015: 124).

У бегу од смрти, када се губе разлике између сећања, слутње и јаве, па се бегунцу „сва времена, попут згуснутог снопа светлости, одједном преламају у свести", он у свакој *групи људи* препознаје оца и мајку, прадеду Јоксима, још даље претке, сапутнике из воза, садашње прогонитеље, као оне који га испраћају „у онај нови, једини, прави живот чију је тајну најзад

открио на том белом врху Прекорнице“ (Шћепановић 2015: 178). *Група људи* за јунака *Уста пуних земље* је двозначна слика: с једне стране она је именитељ његове отуђености, а након суочавања са сопственим несвесним, када престаје саомоотуђење и ишчезава страх од људи, управо га сви они које је познавао, уједињени у његовој свести, испраћају у „нови живот“, као нову спознају.

Шћепановићеви јунаци готово су покретна слика нагонских човекових сила, они су вођени тим „психолошки сатирућим покретачем дубоких унутарњих немира и конвулзија, које траже разрешење или смртно угрожавају само бивство и смисао живљења“ (Глушчевић 2008: 6). На крају потере прогоњени осећа да га је хајка приморала да прође кроз сва искушења, „кроз онај тешки сан, кроз ону тајанствену шуму, кроз тамни вилајет у самом себи, док најзад, тако прочишћен, није успео да појми и осети суштину и смисао живљења“ (Шћепановић 2015: 175). Стога он одједном према прогонитељима „тим сићушним и смешним људским створењима“ (Шћепановић 2015: 175) осети захвалност, а истовремено и сажаљење због њиховог упињања да га сустигну. У осећању сажаљења јунак препознаје своју надмоћ, али не само према онима који га сада гоне, већ „према свему ономе од чега се некад плашио и према свакоме од кога је икад бежао!“ (Шћепановић 2015: 176) Тамни вилајет кроз који Шћепановићев јунак пролази исти је вилајет кроз који трче прогонитељи, али за разлику од хајкача, бегунац доживљава преображај, те из осећања мржње доспева до осећања љубави.

Оно што је Фројд означио појмом несвесног, а Јунг назвао Сенком, Шћепановић именује *тамним вилајетом.* Суочавање главног јунака са својим *тамним вилајетом*, излазак из мрачне шуме сопства доспећем из осећања мржње до осећања љубави, из доживљаја отуђености до дојма припадања свету, те чињенице да се отргао нагону смрти и препустио виталним силама, објашњава јунаков посмртни осмех.

Неименовани је на свом каменом одру осећао „неодољиву потребу да запева и тако читавом свету објави колико је срећан што се најзад отео својој судбини!“ (Шћепановић 2015: 179) Но, уместо песме до гонилаца допре страшни лелек, који их испуни језом и чуђењем:

> „У први мах нам се учини да је то самртнички ропац неке животиње или какав нељудски ехо из другог времена и неке друге јаве. Можда бисмо у то сасвим и поверовали да у том гласу, што је нестварно подрхтавао у невидљивој светлосној прашини, није било нечег толико болног и очајничког што је једино могло припадати – људском створу. Тако смо, најзад, знали да је тај лелек стваран, а самим тим и да онај човек кога тражимо – ипак постоји“ (Шћепановић 2015: 178–179).

До краја саме потере, то јест до смрти прогоњеног он гониоцима делује као животиња или каква приказа из друге временске димензије и друге стварности. Но, оно што га очовечује, враћа људскости и сведочи

о његовом постојању, управо је оно што припада само човеку – очај, јер како пише Паскал, само човек је свестан своје беде: „разрушена кућа није бедна. Само је човек бедан" (2003: 219). Једини пут када се безимени јунак оглашава, чујемо само лелек, али којим ће описати читаво своје биће.

Главни јунак на усамљеној стени у својој песми не препознаје сопствени глас, већ глас прадеде Јоксима:

> „Онда с ужасом схвати да то, у ствари, кроз његова уста – устима пуним земље – лелече из своје тмине прадеда Јоксим, злослутно оглашавајући да га коначна смрт тек сада стиже, с последњим потомком коме, ето, више нема спаса!" (Шћепановић 2015: 180)

Неименовани Шћепановићев јунак *свој* претка проналази у прадеди Јоксиму, у његовој мржњи према онима који бде над његовом болесничком постељом и чекају да умре. Уз анегдоту о прадеди Јоксиму у роману се реактивира и прича о главном јунаку сирочету, те су те две приче, о самоћи и преживљавању, основни психолошки наративи јунака.

Упркос смрти која се објављује кроз уста претка, неименовани ипак мисли о свом спасењу, верујући да је заиста побегао. Но, у немогућности да направи и најмањи корак, у тој немоћи покрета као живота руши се и слика света:

> „Међутим, од тог једног јединог покрета она чудесна слика васколиког света коју је дотле гледао – нагло се просу као да је била од прашине, тако да све оно што се налазило доле, бешумно суну у висину, а све оно одозго одједном му се сручи у широм отворене и запрепашћене очи" (Шћепановић 2015: 181).

Управо оваква деконструисана и деструирана слика света, замена перспектива, најављује смрт света за главног јунака, односно смрт њега самога. Гониоци га проналазе нагог на стени, а чини им се да тај „огромни човек широких рамена и леп у својој непомичности као да је исклесан од камена – само спава" (Шћепановић 2015: 181). Он лежи на „шупљој стени", као „исклесан из камена", попут фигуре античког бога. Симболика која проистиче из односа необрађеног камена и оног исклесаног, сугерише трансформацију јунака који је досегао свој, може бити, најбољи облик у духовном смислу. На такав преображај указује и опис главнога јунака током потере, када се гоничима чини „као какав изгладнели гавран" (Шћепановић 2015: 157), док већ мртав лежи леп као да је исклесан од камена. Преображај јунака симболички се очитује и у његовој нагости, као повратку у првобитно стање, али и у нагости као лишености нужно стеченог идентитета и приспећа сопству, где је одбачено све оно што му је приписано.

Као што „припада" камену, он је већ и самом насловном метафором, па надаље, додељен земљи:

> „Он је већ припадао земљи: дугачка плава коса – мешала му се са травом, а цветни полен што га је ветар доносио – лепио му се за стомак, за стегна и велики уд, мењајући му тако боју коже. Табани су му били исечени и крвави, а дугачке и изнад главе пресавијене руке личиле су му на две пребијене мотке. У уво су му већ улазили мрави“ (Шћепановић 2015: 183).

Гониоци у његовим шакама не проналазе ништа, али „уста су му, пак, била пуна земље и неке смрдљиве травуљине“ (Шћепановић 2015: 182). Слика нагог јунака на земљи и уста пуних земље двоструко је знаковита: с једне стране он се враћа земљи као пратвари, али и као мајци коју је изгубио, поновном рођењу, да би са земљом, принципом женскости, на којој лежи са удом на који се лепи полен, иако мртав, деловао витално потентан, завршавајући преображен свој животни круг. Занимљиво је да неименовани *уста пуних земље* умире и пре коначног краја, односно да је најпре земља поунутрена, да припада њему, пре него што ће он припасти земљи.

Поглед неименованога, покушавајући да разазна планину Прекорницу, упрт је према небу, које као и земља има стваралачку снагу. Планина пак место је сусрета неба и земље и као таква назнака је трансцендентног, а њен врх знамен је надсвесних психичких функција. Макар и фантазматско успињање и силажење с планине назначава и човеков животни пут.

Тамни вилајет упоређен је са мрачном шумом, која има исту симболичку вредност подручја несвесног, као и страха од њега. Такође, шума је и обиље облика живота, али и скучен, слабо проходан простор, као и само несвесно. У истом симболичком регистру може се разумети и јунакова неодољива жудња за морем, које је, опет, симбол виталитета, преображаја, али чињеницом да ми видимо само површину воде, сугерише се и његова моћ као силе несвесног. Ако се осврнемо на овај кратки преглед психогеографских симбола које Шћепановић користи у свом роману, лако се да одредити ауторов фокус на нагонске аспекте, преображај и самоспознају кроз укључивање несвесног, макар кроз симболе.

О главном јунаку *Уста пуних земље* готово да не знамо ништа. Оно што нам приповедач допушта да сазнамо исказано је само бројевима: јунаку је у тренутку када сазнаје за злослутну дијагнозу тридесет седам година, осамдесет три килограма, путује путничким возом број деведесет шест. Осим тога, знамо да је неименовани јунак хемичар који станује у Бирчаниновој улици. Дакле, ми о њему знамо веома мало, он чак није ни именован. Користећи бројеве аутор осигурава наизглед реалистички проседе, испод којег приповедно плете параболе о смрти и идентитету.

У тренутку када га двојица хајкача проналазе мртвог, као оног који више и не постоји, дакле проналазе већ *нешто* друго, запитаће се где је „сакрио кошуљу, гаће, ципеле и документа?“ (Шћепановић 2015: 182). Њима се чини да он тако затура сваки траг о себи, да одржава „одстојање и према нама

и према свима онима који би га, касније, могли случајно пронаћи на тој стени", па констатују да „узалуд смо покушавали да откријемо било какав траг о његовом постојању" (Шћепановић 2015: 182). Дакле, његов идентитет остаје тајна, он нема ни документа која би посведочила барем о његовом грађанском идентитету, чиме се метафора бегунца проширује на свакога.

Двојици ловаца неименовани који лежи мртав на камену делује као да спава. Сетимо се само да су Хипнос и Танатос браћа, те да се стога сан сматра кратком, пролазном смрћу, али и местом додира свесног и несвесног, па је тако у роману тамни вилајет несвесног упоређен и са „тешким сном". Поређење смрти и сна, даље, једна је од бројних насушних еуфемизација појма смрти, уз одређења смрти као путовања, одмора или преласка у друго стање.

Како смо видели, јунак је у пројекцији прогонитеља најпре анимализован, па поистовећен са демонима, да би његов лик добио и дијаболична својства. Но, највећи страх који прогонитељи доживљавају у сусрету са бегунцем управо је архетипски страх од смрти:

> „Можда је то била смрт коју, одсликану на његовом лицу, у први мах нисмо препознали, али којој више нисмо могли ни одолети – свеједно да ли смо сад прогонили ту страшну приказу да је сатремо и уништимо пре него што нас надвлада или смо већ били опчињени њеном магичном снагом па смо је само следили као беспомоћне сенке" (Шћепановић 2015: 165).

Страх од смрти на његовом лицу управо га чини утварним створењем, јер се преко бегунца дешава сусрет гонилаца са смрћу која је увек *туђа,* јер је лично неискуствена. Бегунац је тако медијум смрти, њено приказање, па се од ње, као од највеће авети и опасности свако клони како зна и уме:

> „Наравно, сви смо се ми, како је ко знао и могао, отимали и од саме помисли да ће та утвара на крају успети да нас надвлада: неко се крстио, неко је пљувао за њим, неко је певао, неко је пак кришом плакао..." (Шћепановић 2015: 165).

У немању могућности да се доживи сопствена смрт, како пише танатолог Луј-Венсан Тома – „смрт другога, коначно, једини је могући приступ мојој властитој смрти" (1980: 313), она „игра прворазредну улогу у нашем поимању умирања и обавезе-умирања" (1980: 325). Заправо, мртво тело једино отелотворује смрт. Једини директни сусрет између гонилаца и бегунца догађа се управо *преко* смрти, а он је у извесном смислу недогођен, а опет најстрашнији. Сама смрт, дакле, сада стоји између бегунца и хајке, па ће она два преостала учесника потере коначно разјединити и учинити потпуним странцима: „Он је, међутим, нечујно плакао и гледао ме кроз сузе – као да ме више и не познаје" (Шћепановић 2015: 183). За Јакова и другог неименованог ловца управо се *дешава* смрт. Они стоје на шупљој стени, одру безименога, „растављени тим тајанственим, нагим човеком што се чак и мртав осмехивао" и тону „у све мучније ћутање"

(Шћепановић 2015: 183). Неименовани бегунац током читавог текста романа не говори, а ћутање као најава смрти стиже и прогонитеље.

Сусрет са могућношћу смрти за бегунца пак догодио се још у детињству, када је „изгубљен и сувишан" (Шћепановић 2015: 159) мислио о смрти као избављењу. Након што је трима речима мртвог језика дијагнозе назначена блискост смрти, безимени постаје бегунац којем се „у очима настани она ужасна слика распадања" (Шћепановић 2015: 166), те он покушава да из „очију избрише слику свога тела које се, у мукама и смраду, лагано распада" (Шћепановић 2015: 127). И његов сусрет са смрћу је тек посредан, јер „ја могу у својој уобразиљи да себи представим свој самртнички хропац или свој леш, али никако не и 'себе како више не постојим'" (Тома 1980: 319). Управо, једино је само умирање искуствено, а смрт остаје изван сваког доживљаја. Парадоксално, промишљајући смрт, човек је њен и субјект и објект, док је мртав само њен објекат. Како пише Тома ми се суочавамо са „једном баналном истином: о својој смрти могу да говорим само ако сам још жив" (1980: 318). Наслов романа не изневерава приповест, напротив, иако се радња заплиће око хајке. Насловна метафора за смрт свакако је једна од „најјезовитијих у историји књижевности и уметности" (Лазић 2019: 796)[2].

Бегунац ће проговорити тек устима пуним земље, препуним смрти, запеваће о смрти лелеком, чиме се сажима све оно што се о њој може рећи.

Како пише Елијас Канети у студији *Маса и моћ* –

> „Маса жури у сусрет жртви и смакнућу да би се ослободила смрти свих оних који је чине. Тренутно и заувек. Оно што им се заправо дешава је супротност томе. Захваљујући смакнућу, али тек након њега, маса осећа већу угроженост од смрти него пре" (Канети 2010: 52).

Сви актери радње романа *Уста пуна земље*, пре или касније, посредно се сусрећу са смрћу. Бегунац је објекат агресије масе, па није случајно што су они који започињу потеру управо *ловци*, који би да ухвате и докрајче своју људску *ловину*. Но већ мртви бегунац преобраћа чопор у оне који „лове, а уловљени" (Настасијевић). Како примећује Драган М. Јеремић, радња која се одиграва у два психолошка простора се тек на крају, када

2 У вези са насловом Шћепановићевог романа веома су значајна запажања Небојше Ј. Лазића: „Како је Шћепановић дошао до једног од најбољих наслова прозног дела у српској књижевности? Изгледа да је посреди интерсемиотичко преузимање из филма *Две Енглескиње и континент* француског редитеља новог таласа Франсоа Трифоа. Наиме, овај филм Трифо је снимио према књижевном предлошку истоименог романа популарног аутора Жана Пјера Рошеа, према чијем је другом роману Жил *и Џим* Трифо такође екранизовао много познатији филм идентичног наслова. Необично је да синтагме *уста пуна земље* нема у роману (Роше 1986), али је зато присутна у дијалогу филма, дијалогу чији су аутори сам Трифо и Жан Груо као сценаристи. Пријатељ који у име главног јунака, Клода, посећује једну од сестара Енглескиња, Ан, сведочи о последњим часовима бивше Клодове љубавнице. У, за ову прилику, нашем преводу с енглеског језика, кључна реченица гласи: „Пре него што је умрла, рекла је нешто веома лепо али и застрашујуће: 'Моја уста су пуна земље'" (Лазић 2019: 797).

гониоци стижу до мртвог бегунца, завршава у једној психичкој равни, када гонитељи „обртом својственим само истински вредним делима, схватају да су и сами били гоњени, својим ниским поривима“ (Јеремић 2008: 82).

Знаковито, хајци се последње придружују жене у црнини „кошчате као шумске вране“ (Шћепановић 2015: 157), које су „из свег гласа, злослутно нарицале, можда над нама, а можда и над њим!“ (Шћепановић 2015: 166). Бегунац је у једној од пројекција хајке метафорично назван „изгладнелим гавраном“ (Шћепановић 2015: 157), а узевши скупа симболика гаврана и нарикача као врана, трочланог скупа чији је симболизам заснован на црној боји, призива метафорику смрти. Допуштањем неодређености да жене у црнини *можда* наричу за прогонитељима, а *можда* и за прогоњеним, аутор суптилно поставља питање ко заправо у роману умире у немогућности преображаја – хајка или бегунац.

Са смрћу бегунца хајка потпуно губи значај: „Стајали смо затим изнад њега и ћутали, немоћни да било шта учинимо. У ствари, више му ништа нисмо могли. Он је тек сада за нас био неповредив и недоступан“ (Шћепановић 2015: 181), а његова смрт је пак „равна најподлијој превари“ (Шћепановић 2015: 182). Моћ увелико рачуна на смрт, „без смрти моћ би била безазлена“ (Канети 2004: 68), уопште на поништавање Другога различитим средствима отворене или прикривене моћи. Дистанца моћи која је заснована на броју прогонитеља, моћ хајке, престаје поособљавањем гонитеља, јер спознавши у себи до тада непознато, што их враћа самој особности, они престају бити део групе. Такође, њихов посредни сусрет са смрћу, која је увек само појединачна, чак и када су масовна смакнућа или убиства у питању, рашчлањује групу и поништава њену моћ:

> „Тако смо, најзад, знали да је тај лелек стваран, а самим тим и да онај човек кога тражимо – ипак постоји. Да ли због тога или, можда, зато што су ионако већ сви били поколебани, постиђени, а можда чак и уплашени оним што су, неочекивано, открили у себи – сви они људи што су нам се у току дана придружили у гоњењу – почеше нечујно и без иједног геста, својственог растајању, да се разилазе по широкој висоравни. И мени и Јакову се у том часу учинише и сиђушни и туђи и некако опустошени, као да су били изгубили нешто што се више не може ни наћи ни прежалити! Онај лелек се тада неочекивано утиша“ (Шћепановић 2015: 180).

У оној мери у којој агресивни порив као израз танатоса окупља чопор, само присуство смрти га рашчлањује. Колективно јединство губи моћ у сусрету са смрћу, најпре јер смрт своди на појединачност, а пред њом је немоћна и сама маса.

Смрт на тренутак очовечује, али само једног од двојице ловаца, Јакова, који плаче над телом умрлог, те посматра другог ловца као да га и не познаје. Могућност саосећања за преостале гониоце пак нестаје са чињеницом да на лицу умрлог нема самртног грча, већ осмеха који делује

као израз сажаљења, дакле, премоћи у извесном смислу, јер он има нешто што њима недостаје – израз људскости.

> „И можда бисмо за његову толику патњу осетили чак и извесно дивљење или бар саучешће што је умро сам, без игде икога свога, на тој стени где га ипак никада нико неће пронаћи, да у оном његовом осмеху није преовлађивао израз неког чудног и можда само нама упућеног – сажаљења“ (Шћепановић 2015: 183).

На крају романа „чујемо“ само лелек и „све мучније ћутање“ гонилаца, чиме се насловна метафора смрти заокружује и саопштава јединим могућим средствима – самртним гласом и ћутањем. С друге стране, приповедач прогонитељ који плаче над телом бегунца, сам ступа у улогу прогоњеног, чиме „енергија хајке није исцрпена“, па су протагонисти хајке стога заменљиви у својим улогама, „док су егзистенцијалне улоге оно што остаје исто и што се *вечно враћа*“ (Тријић 2024: 105).

Служећи се техником тока свести, као и у ранијим остварењима, аутор је улогу приповедача поверио јунацима чије је психолошко стање последица искуства граничне ситуације. Последично такав поступак обележио је његову прозу филозофском упитаношћу над егзистенцијалним и моралним проблемима, најпре онима који се тичу промишљања страности, самоће и отуђења, сукоба појединца и колектива, односа свесности и нагона, те размишљању о феномену смрти. Искуства егзистенцијалистичке литературе, француског новог романа и магијског реализма Шћепановић је користио као смернице, да би се напосе ослонио на сопствено искуство, интуицију и интимне преокупације, најпре у погледу својих великих тема.

Шћепановићева велика тема самоће свој најбољи поетски израз добила је управо у роману *Уста пуна земље*. С обзиром на неразумевање које додатно одељује појединачне људске егзистенције, самоћа се показује као задатост. Самоотуђење као израз неаутентичне егзистенције, те као чињенице да је човек у великој мери потчињен своме несвесном, саму идејну конструкцију *идентитета* као целовитости личности доводи у питање, што Шћепановић маестрално показује у свом роману. Последично осећање страности не припада само странцу, већ је свака *другост*, како сопствена, тако и у релацији са другима, дело страности. С друге стране, управо се одрицањем од те страности ствара маса, која тежи да у себи уједини и асимилује све разлике, чинећи појединца ништавним. Као финални израз бића смрт уцељује, али не зацељује, остављајући само питање смрти највећим питањем људске егзистенције, јер се *устима пуним земље* не може изрећи одговор.

ИЗВОРИ

Шћепановић 2015: Бранимир Шћепановић. *Уста пуна земље.* Бранимир Шћепановић. *Оно друго време: изабрана проза*. Београд: СКЗ.

ЛИТЕРАТУРА

Глушчевић 2008: Зоран Глушчевић. „Нагон за истином: искушења и – катарза“. Бранимир Шћепановић. *Стид: новеле*. Београд: Нолит.

Ивановић 1978: Радомир В. Ивановић. „Симболична повијест о људској усамљености“. Радомир Ивановић. *Љепота писања*. Титоград: Побједа.

Јеремић 2008: Драган М. Јеремић. „Проза пуна смисла“. Бранимир Шћепановић. *Уста пуна земље*. Београд: Нолит.

Јовановић 2013: Наталија П. Јовановић. „Наратолошки приступ роману *Уста пуна земље* Бранимира Шћепановића (ко говори и зашто?)“. *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*. Год. 9, 337–366.

Канети 2004: Елијас Канети. *О смрти*. Споменка Крајчевић (прев.). Београд: АЕД студио.

Лазић 2019: Небојша Ј. Лазић. „Феномен смрти у новели 'Уста пуна земље' Бранимира Шћепановића“. *Српско језичко и књижевно насљеђе на простору данашње Црне Горе*. Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори; Нови Сад: Матица српска; Бања Лука: Матица српска – Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, 795–803.

Ле Бон 2018: Густав Ле Бон. *Психологија гомиле*. Живан Живановић (прев.). Београд: Алгоритам.

Ломпар 2015: Мило Ломпар. „Странац и стид“. Бранимир Шћепановић. *Оно друго време: изабрана проза*. Београд: СКЗ.

Милошевић 2008: Никола Милошевић. „Тамни вилајет Бранимира Шћепановића“. Бранимир Шћепановић. *Уста пуна земље*. Београд: Нолит, 2008.

Паскал 2003: Блез Паскал. *Рефлексије у самоћи.* Smiljana Davidova Weber (прев.). Београд: Астимбо.

Стојановић 1980: Јовица Стојановић. „Метафизичка димензија литературе“. *Стремљења*. – Год. 10, бр. 1 (јануар–фебруар 1980), 43–62.

Тома 1980: Луј-Венсан Тома. *Антропологија смрти 1*. Зоран Стојановић и Миодраг Радовић (прев.). Београд: Просвета.

Тријић 2024: Весна Тријић. „Енергија преображаја“. Бранимир Шћепановић. *Уста пуна земље.* Београд: „Штампар Макарије“; Подгорица: Ободско слово.

Kaneti 2010: Elijas Kaneti. *Masa i moć*. Tomislav Kargačin (прев.). Novi Sad: Mediteran publishing.

Sonja R. ŠLJIVIĆ

MOUTH FULL OF EARTH: ON THE LIMITATIONS OF SELF AND OTHERNESS

Summary

In his short novel *Mouth Full of Earth*, Branimir Šćepanović on the basis of narrative situation of persecution examines the relationship between a group and an individual, the problem of the limitations of self and otherness, and the issue of estrangement, alienation and death as the finalization of subject identity. These key aspects of Šćepanović's novel

represent a base register of terms for interpreting his work in this paper. The theoretical perspectives of Elias Canetti, Gustave Le Bon, and various psychoanalytic schools of thought provide the hermeneutic framework for this research.

Keywords: Branimir Šćepanović, *Mouth Full of Earth*, stranger, persecution, individual-group, estrangement, death, Elias Canetti, Gustave le Bon, psychoanalytic schools of thought.

УДК

Оригинални научни рад

*Тамара М. ЉУЈИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЛИЧНОСТ КАО БОЈНО ПОЉЕ: ИНТЕРНАЛИЗАЦИЈА ЛОГОРА У ДРАМАМА ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА**

Апстракт: Рад се бави интернализацијом логора у драмама Ђорђа Лебовића (*Небески одред*, *Халелуја*, *Викторија*, *Војник и лутка*) уз помоћ анализе јунака који не припадају јасној подели на жртве и џелате. Фокус је на проблемима тумачења личности у екстремним условима, кризи идентитета и немогућности наративне интеграције. Кроз теорије Мекадамса, Кателa и Арент, рад истражује границе моралног суда, позицију тумача и драму као простор у којем се пређутано искуство артикулише. Лебовићев опус се сагледава као књижевност етичке дубине, не као историјско сведочанство.

Кључне речи: Ђорђе Лебовић, Александар Обреновић, логор, тоталитарни режим, наративни идентитет, траума, морал, савремена српска драма.

Свако истраживање логорског искуства неизоставно се ослања на радове претходних истраживача и сведочанства преживелих, јер сваки нови покушај да се ова тема сагледа и артикулише представља континуитет једног сложеног и емотивно оптерећеног процеса. Историјска и емпиријска истраживања, као и књижевни и филозофски приступи, не само да доприносе сагледавању чињеница, већ и настоје да разумеју дубљи смисао страдања које је превелико да би било у потпуности обухваћено једним исказом. Управо чињеница да се о овом догађају мора и може непрекидно говорити указује на његову неизрециву природу, коју бројни уметници, тумачи, филозофи, историчари и психолози својим радом настоје да приближе и објасне.

Када је на додели НИН-ове награде као добитник Данило Киш говорио о значају који литература има у друштву, истакао је следеће: „Литература

* Научни сарадник, ORCID 0000-0002-8804-917X, tamara.ljujic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

ипак нечему служи. Људској савести“ (Киш 1983: 166). Он посебно истиче хуманизацију страдања као један од кључних услова да књижевност испуни своју етичку функцију:

> „Без присуства литературе смрт једног детета негде у свету не би имала већи значај од смрти неке животиње у кланици“ (Жан Рикарду). Литература даје *смисао* тој смрти, даје јој људску тежину и тиме је ублажава, осмишљује и, далекој перспективи, побеђује (Киш 1983: 189).

Овај аспект књижевности посебно добија на значају у контексту искуства Холокауста и концентрационих логора, где се од књижевних дела често очекује да послуже као средство памћења: „Догодило се, дакле, може се догодити поново: то је суштина онога што морамо да кажемо“ (Леви 1988: 167).

Хана Арент истиче да искуство логора представља изазов не само за оне који га покушавају прихватити и пренети кроз нарацију, већ и за саме жртве које су га доживеле, јер је то искуство које превазилази уобичајене оквире разумевања и изражавања:

> Живот у концентрационом логору не може да се пореди ни са чим. Његове ужасе машта никада не може до краја да појми, зато што се налазе с ону страну живота и смрти. Тај се ужас никада не може до краја дочарати, зато што се преживели враћа свету живих, што му онемогућава да и сам у потпуности поверује својим догађајима из прошлости. Чини се као да прича причу са друге планете, јер се у свету живих, где нико не треба да зна да ли је он жив или мртав, затвореник третира као да се никад није ни родио (Арент 1998: 451).

Причати *причу са друге планете* значи суочити се са искуством које превазилази уобичајене координате људског разумевања, искуством које је „са оне стране живота и смрти“. У том контексту постаје јасно да, поред историјских података који се могу пренети документарно, мора постојати нешто више што се доноси кроз саму причу – искуство ужаса специфично за ситуацију каква је логор. Управо тај ниво могуће је пренети посредовано, кроз књижевни текст.

Док сведочанства преживелих нуде фрагменте искуства, њихов утицај на слушаоце у великој мери зависи од умећа сведока да на адекватан начин исприча своју причу. Књижевно дело ствара привид конструкције тоталног света – искуствену целовитост која превазилази појединачну истину. Књижевност не преноси само шта се догодило, већ и како је изгледало живети унутар тог искуства. Тиме књижевност постаје незаменљив медијум за оно што се не може прецизно исказати, али се мора комуницирати.

Па ипак, свести цео низ књижевних дела на распон од специјалне врсте историјског извора до педагошког текста који подучава одрасле

о моралним принципима на начин на који бајке подучавају децу, чини се, са становишта књижевности као уметности – погрешно. Разлог за овакав приступ, ма колико био ако не погрешан, а онда засигурно недовољан, не крије се само у друштвеном значају који текст има, већ и позицији у коју тумач мора довести себе да би га проучавао и ограничења која из такве позиције могу настати: Како тумачити јунаке који пролазе кроз егзистенцијално искуство које самог тумача радикално превазилази? Иако тумач може прикупити огромну количину историјских података и сведочења, за њега искуство логора остаје и даље *прича са других планета.* То није искуство које се може стално држати у свести као стварна могућност садашњости или непосредне будућности, а да се при том задржи способност нормалног функционисања у свету. Иако смо свесни да логори и данас постоје и да су као форма зла увек потенцијално могући, сусрет са овим сазнањем изазива тренутни ужас јер није могуће живети у сталној егзистенцијалној присутности те свести. Такав начин постојања водио би у трајан страх, неповерење према Другом и темељну несигурност у саму структуру заједнице. У таквој егзистенцијалној позицији није могуће дуготрајно остати, а да се не изгуби способност повезивања и људске блискости. Управо зато је потребно књижевности приступати као уметности – не да би се умањила њена етичка димензија, већ да би се препознала сложеност искуства и значења које само уметнички текст може посредовати, кроз свој вишеслојни и релевантан језик.

Позиција Ђорђа Лебовића као драмског писца на књижевној сцени друге половине двадесетог века имала је изузетан значај. Појава *Небеског одреда* на позоришној сцени изазвала је велику пажњу јер су Лебовић и Обреновић[1] том драмом отворили драмску књижевност за спектар искустава која до тада нису била присутна у њој. Значај оваквог текста препознат је од стране савременика: 1957. године *Небеском одреду* додељена је награда на Стеријином позорју за најбољи драмски текст. Године 2007. Злата Лебовић приредила је издање четири драме Ђорђа Лебовића под заједничким насловом *Тетралогија*. Ови драмски текстови настали су у дугом временском распону – *Небески одред* (1957), *Халелуја* (1965), *Викторија* (1968) и *Војник и лутка* (1998). И поред тога што је аутор у тренутку објављивања *Тетралогије* већ био преминуо, те се идеја о сагледавању ових текстова као целине не може приписати њему, његова супруга је препознала да, иако радње појединих драма не припадају непосредно временском оквиру

1 Драма *Небески одред* је књижевно дело које су заједнички написали Ђорђе Лебовић и Александар Обреновић, и као такво је препознато у историји српске књижевности. Зарад потреба анализе континуитета појављивања логорског искуства у драмском стваралаштву Ђорђа Лебовића, у овом раду о *Небеском одреду* говориће се као о Лебовићевом тексту. Такав приступ ни на који начин не умањује значај Александра Обреновића као коаутора, већ је условљен намером да се одређени делови текста повежу са остале три драме (*Халелуја, Викторија, Војник и лутка*) унутар целовите анализе тематског и поетичког контекста.

Другог светског рата, свака од њих тематски у својем средишту носи искуство логора као пресудно обележје које обликује човека и његову судбину:

> Ова драма се тематски везује за претходне три, а временски се сасвим приближава нашем времену; иако је жанровски понајвише психолошка драма, она, као и претходне, отвара и битне проблеме нашег времена. Четири драме су делови истог ткива, па је моја жеља да се нађу у истој књизи, заједно са записима из његове бележнице као предговором (Лебовић 2007: 335).

Посвећеност Злате Лебовић обради и објављивању заоставштине свога супруга омогућила је појаву значајног сведочења о ауторовом односу према једној од најважнијих тема у његовом опусу. Осим што је правилно препознала унутрашње заједништво четири драме које је објавила под насловом *Тетралогија*, својим залагањем умногоме је помогла тумачима књижевности приредивши и књигу *Дијалог о злу и добру: разговори писца и глумице*, у којој су објављени њени разговори са супругом. У тим разговорима Ђорђе Лебовић проговара о темама којима ће се у свом делу упорно бавити, а посебно о искуству логора – искуству које је, судећи и по временском распону у којем му се враћао, свакако представљало, ако не његову опсесивну, онда сигурно једну од централних тема његовог књижевног стваралаштва. Међу бројним сведочењима у овој књизи, као посебно важна за тумачење четири одабране драме издваја се изјава у којој писац проговара о свом погледу на изборе које су поједини логораши чинили по доласку у логор:

> У драми *Небески одред* покушао сам да сагледам човека који 'бира' да кривицу за убијање људи подели са злочинцима – нацистима. Нацистичка памет која је то смислила је разумљива, њима је то било охрабрење за њихову (не)савест, али зашто су то радиле њихове жртве, ни данас ми није јасно (Лебовић 2024: 69).

Постоји низ исказа и биографских података сачуваних у разговорима Ђорђа Лебовића са супругом, који могу бити од значаја за разумевање његовог драмског опуса. Тако, на пример, Лебовић је у логору носио ознаку А12750 – што је и име наратора у прологу *Небескоī одреда* – док је надимак који је добио од других заточеника био Пипл, име које носи један од јунака драме *Халелуја*. Иако би биографски приступ био методолошки легитиман – нарочито у анализи начина на који се лична грађа транспонује у уметничко дело, што би могло указати и на уметничке поступке самог писца – ово истраживање неће ићи тим путем. Оно што је, међутим, од посебне важности у наведеном сведочењу јесте позиција коју сам писац заузима у односу на сопствено искуство. Као што је већ речено, тумач који нема егзистенцијално искуство логора може устукнути пред текстом управо из свести о властитој ограничености. Али када сведок – особа која

је преживела логор – отворено призна да не може разумети све аспекте тог искуства, та изјава отвара низ етичких и херменеутичких питања. Главно питање које ће бити водеће у овом истраживању јесте: Зашто читалац и тумач имају потешкоћа у разумевању моралних позиција јунака у овим драмама, упркос томе што се наративни светови тих драма темеље на историјском догађају у којем су позиције злочинаца и жртава, бар наизглед, јасно разграничене? Управо та неочекивана сложеност моралног искуства биће у фокусу анализе, јер она разоткрива дубље слојеве уметничког и етичког потенцијала Лебовићеве драматургије.

Јунаци којима се Ђорђе Лебовић бави у својим драмама могу на први поглед деловати проблематично уколико се књижевности постави задатак да буде чувар памћења, посебно у контексту логора као историјског злочина. Наиме, као што примећује Љујић у свом тумачењу драме *Небески одред*: „чини се у супротности да се од заборава сачува прича јунака чије се понашање, бар са моралног аспекта, може довести у питање“ (Љујић 2021: 288). Управо та тензија – између етичке дужности памћења и уметничког избора да се у центар стави на први поглед морално амбивалентан лик – стоји у основи Лебовићевог драмског поступка.

У својој анализи тоталитарних режима, а посебно нацистичке Немачке, Хана Арент је издвојила три механизма којима су немачке трупе уносиле поделе међу затвореницима у логору. Први је да су у логорима део управе преносили на одређени број затвореника: „Суштина није просто у томе да се мржња скреће са оних који су криви (капои су били омраженији од СС-овца), него да се линија која дели прогониоца и прогоњеног, убицу и његову жртву, стално замагљује“ (Арент 1998: 460). Други механизам је да се међу затвореницима нађу криминалци: „Спајање криминалаца са другим категоријама има додатну предност што свим новопридошлим на шокантан начин ставља на знање да су доспели до најнижег нивоа друштва“ (Исто: 455), при чему они свуда чине аристократију логора, што је посебно значајно јер добијају повлашћени положај и ствара се привид да у том систему њихови животи много више вреде од оних који „нису починили ништа што би у њиховој свести или у свести њихових мучитеља имало икакве рационалне везе са хапшењем“ (Исто: 456). Трећи механизам јесте означавање категорија затвореника, при чему су се затвореници, нажалост, поистовећивали са овим категоријама јер су на тај начин добијали привид неког правног идентитета и система у ситуацији у којој су све цивилизацијске структуре које су им пре пружале сигурности биле укинуте (в. Арент 1998: 457). Проблематична места и поља манипулације која је Арент препознала и истакла још 1951. године, Ђорђе Лебовић ставља у фокус својом драмом *Небески одред* само шест година касније. Ове манипулације довеле су до пукотина у јединственој позицији жртве коју је пре свега имао јеврејски народ. Лебовић се у драмама бави искуствима страдања у логорима људи чија се прича не уклапа у колективно памћење народа ком припадају, чиме се нарушава јасна дихотомија између жртве и злочинца и отвара простор

за драматизацију моралне амбиваленције преживљавања. Појава капоа и припадника небеског одреда – људи који пристају да физички кажњавају или убијају друге логораше како би преживели – као и „лутки", односно жена које су у логору пружале сексуалне услуге војницима под присилом, на драмској сцени представља тематски помак који нарушава очекиване обрасце представљања логора. Посебно значајан у овом контексту је сукоб тих јунака са светом након логора, односно са друштвом и моралним системом који се ретроактивно примењује на њихове одлуке и понашање изван историјског контекста у коме су донети. Овакви јунаци уводе читаоца у изузетно осетљиво поље у којем се искуство „судбине са друге планете", како логор често бива описан, судара са искуствима других ликова који нису били у логору. Читалац, као ни неки од ликова у драмама, нема искуство логора, стога, уместо моралне оцене, од њега се тражи спремност да остане у напетости, у амбивалентности, у етичкој нелагоди. Та позиција сведока – који није преживео, али је позван да слуша – кључна је за разумевање драматуршког поступка којим Лебовић гради своје јунаке: као људе чија је судбина сложенија од сваке бинарне поделе на жртве и злочинце.

Уколико се колективни идентитет једног народа посматра као наративни идентитет који подразумева рефлексију према сопственој природи, неуклапање појединих јунака Лебовића у позицију идеалне жртве отвара низ сложених питања. Узимајући у обзир да је колективно *Ми* „хетерогено по свом пореклу, али хомогено према судбини која их је задесила" (Љујић 2021: 289), успостављање разлика међу жртвама већ у самом логору одвија се по манипулативним моделима које су злочинци наметнули, а који касније доводе до раслојавања у животу ван логора.

У драми *Небески одред* Лебовић поставља темељна питања о судбини људи у логору и о тешкоћама са којима се суочавају у животу након логора, а које произилазе из одлука донетих у настојању да се у тим околностима очува живот. Фокус драме је на раслојавању које се јавља унутар групе логораша: на начинима на које они реагују, на психолошким механизмима одбране којима се служе како би преживели, као и на томе како, након логора, сагледавају свој живот и изборе које су учинили – укључујући и правне и моралне последице тих избора. Када јунак 58964 изјави: „Знам само да су добро учинили они који су одбили да раде овде" (Лебовић 2007: 86), он изражава суштински морални став у вези са понашањем у логору, чиме отвара бројна питања која ће бити релевантна и у осталим драмама. Да њихови избори у логору могу имати импликације на каснији живот, као и да због истих могу трпети правне последице, истиче следећом изјавом: „И када есесоваца не буде, тебе ће ухватити и извести пред суд. Тражиће да им положиш рачуне за ово овде" (Исто: 84). Овај проблем није ограничен само на њега, већ га деле и други ликови, попут Проминента, који води дневнике убијања као средство обезбеђења – уколико преживи логор, моћи ће да понуди информације у замену за заштиту на оптуженичкој клупи јер је свестан да његови поступци нису морално оправдани, мада су

били мотивисани потребом за опстанком. Проминентова свест о моралном конфликту и контраст између „нормалности" у логору – где је сапун направљен од људи био прихватљив – и ванлогорске норме јасно указују на дубоку раздвојеност два света.

Сви јунаци, како сведочи А-12750, носе свој терет и исповедају се у сновима, који представљају простор несвесног и материјализацију њихових страхова. Одлука да се постане члан небеског одреда и да се свакодневно извршавају страшни задаци ради очувања живота оставља дубоке психолошке последице на затворенике. Лебовић се у овој драми служи једним специфичним поступком: почетак није у дијалошкој форми, већ је читава драма представљена као исповест затвореника А-12750. Посебно су значајне две изјаве овог унутрашњег наратора: „... лица која ћу поменути можда у стварности и нису ни постојала, али постојало је све оно што их је окруживало" (Лебовић 2007: 17), као и „Све је обично почињало овако" (Исто), чиме се постиже универзализација догађаја који следе – ово није издвојена прича једне групе затвореника, већ судбина свих оних који су пристали на рад у небеском одреду, а таквих није било мало. Да је потребно показати да чак ни понашање након доношења овакве одлуке није заиста спонтано, сведоче и поступци Старца, који унапред предвиђа реакције затвореника – њега не изненађују ни међусобни сукоби, ни покушаји бега, јер је све то већ више пута видео. Чак и када он сам нешто промени, па уместо криминалца за капоа изабере уметника, вајара С. К., резултат остаје исти: и тај појединац се мења и почиње да се понаша као сваки други капо. Без обзира на специфичност личности, логор укида сваку спонтаност[2] – затвореници се морају уклопити у улоге које су им додељене и у оквиру којих могу деловати искључиво у границама које одређују правила логора.

У овој драми отвара се и важно питање одговорности за одабрану улогу саучесника у злочинима: „Да нисмо сви били као они, фашисти би морали сами да убијају. Не би могли да кажу да смо испљувци. Ми смо били кукавице!" (Исто: 86). Ова изјава 58964 открива дубоку унутрашњу борбу јунака, који је због овог оптерећења спреман да изврши самоубиство. Он се од почетка мучио са одлуком о учешћу у небеском одреду, а када га питају зашто није са другима делио своје дилеме, одговара: „Крио сам од себе, не од вас" (Исто: 83). У условима потпуне безнадежности, где једном донета одлука укида могућност слободе, он губи разлог за опстанак у логору и одлучује се на крајњу меру.

У овом контексту, јунак 58964 позиционира се као повлашћени јунак, односно као фигура која се свесно није уклопила у доминантне логорске

2 О укидању спонтаности у логорима пише и Хана Арент у својој књизи *Извори тоталитаризма*, када, анализирајући механизме помоћу којих се у логорима, по „убијању моралне личности и брисању правне [личности], уништење индивидуалности увек успешно остварује" (Арент 1998: 462), и истиче да је спонтаност човековог понашања кључна: „уништити индивидуалност значи уништити спонтаност, човекову моћ да започне нешто ново на основу сопствених моћи, нешто што се не може објаснити као реакција на околину и догађаје" (Исто).

норме и колективне механизме преживљавања. Док су остали заточеници, као вид адаптације променили своју одећу, симболично прихватајући улогу која им је намењена унутар логорске хијерархије, Лебовић наглашава индивидуалност 58964 кроз опис одеће коју носи, истичући да се он „ничим није поновио" (Исто: 49). Овај детаљ указује да је страх од смрти представљао једини мотив његовог деловања. Својим одбијањем да присвоји туђе ствари и свешћу о сопственој одговорности за избор који је направио, овај јунак остаје заробљен у дихотомији између страха и морала.

Ова драма има посебан значај јер пружа увид у менталне процесе и мотивације личности у конкретном тренутку дешавања. Како се радња одвија у периоду од скоро 90 дана, омогућава праћење адаптације јунака на околности логорског живота. Наиме, поводом рада у Бжезници у којој је ископана јама у коју се спаљују живи људи, Муселман изјављује: „Нико не баца живе људе и живу децу у ватру… То су бајке" (Исто: 69), што је изречено иако је већ извесно време у логору и непосредно сведочи убиствима. Са друге стране, Рањеник након одласка тамо на рад изјавиће следеће: „Сви живци су за то слаби. И мени се у почетку чинило да ћу полудети, а после сам навикао. Затворим очи и бацам. Тако је ипак лакше" (Исто: 70). Ове изјаве указују на процес постепеног навикавања и промене у психолошком стању заточеника, односно да морална начела која су постојала пре логора губе место које су имала.

Ваља истаћи и питање отуђења од Другог и немогућности да се са њим успостави аутентичан однос. С. К., који је одређен за капоа, у почетку одбија ту позицију и тек након директне претње погубљењем пристаје да је прихвати. Да је реч о улози коју нико, чак ни међу онима који су пристали да буду у небеском одреду, не жели, сведочи и изјава Зеленог (криминалца), који каже да је срећан што он није капо. Раслојавање и отуђеност су, како сведоче догађаји у драми, неминовни. Ипак, С. К. у почетку покушава да се одупре овом процесу. Када му Старац даје задатак да сам одабере ко ће радити у купатилу, а ко у пећима, он инсистира да избор буде случајан, макар и по цену сопствене смрти – спреман је да умре само да не доживи да му други затвореници касније пребацују ту одлуку. Старац, међутим, открива да је циљ управо супротан: „Можда хоћу да му пребацујете? Ето то хоћу" (Исто: 43), чиме се показује да постоје разрађени механизми контроле затвореника, не само физички него и кроз подстицање сукоба унутар групе. У тренутку када ступа у нову улогу, док је личност С. К. још очувана, он је спреман да положи живот како би сачувао аутентичан однос са осталим затвореницима. Међутим, како драма одмиче, он ће под утицајем изолације и фрустрација све више осећати одбаченост због своје позиције, што ће довести до промена у његовом понашању. У једном тренутку, у жељи да казни друге затворенике, С. К. ће чак сам изменити распоред ко где ради – иако је некада био спреман да умре како би избегао управо такав чин. Урушавање његове личности постаје неминовно, а код њега се оно одвија брже него код осталих затвореника, управо због осећаја одбачености, о чему сведочи

и изјава Зеленог: „Толико сам пропалица досад видео, али ниједан од њих није успео за дванаест дана да се промени као Греко“ (Исто: 54). Пропадање личности убрзавају управо отуђеност и издвојеност – чак и унутар групе која је, наизглед, заједнички изабрала очување живота као приоритет.

У драми *Халелуја* у центру радње налази се сахрана некадашњег логораша који је преминуо у болници непосредно након ослобођења. Намера осталих бивших логораша, који су са њим боравили у болници, да га сахране добија посебну тежину имајући у виду Пиплову изјаву: „Не знамо му чак ни име“ (Исто: 119). Овде није реч о емотивној вези са покојником, већ о настојању преживелих да бар једном од њих врате достојанство, обезбедивши му право на обреде и ритуале уобичајене у савременој цивилизацији. Иако је живот у логору довео до његове смрти, начин на који се поступа према покојнику мора бити другачији од начина на који се поступало према мртвима у логору – чија су тела уништавана не само ради ефикасности, већ и ради уништавања сећања на постојање самог човека. Како истиче Хана Арент:

> Концентрациони логори су, учинивши и смрт анонимном (немогуће је сазнати да ли је затвореник жив или мртав), смрти одузели њен смисао краја испуњеног живота. У извесном смислу, они су појединцу одузели и његову смрт, показавши тиме да њему ништа не припада и да он никоме не припада. Његова смрт просто је запечатила чињеницу да он заправо никада није ни постојао (Арент 1998: 459).

Стога се борба некадашњих логораша да једног од њих достојно сахране, упркос рационалним аргументима да нема довољно простора за све, јер још увек превише људи умире и сахране морају бити брзе ради спречавања заразе, заправо јавља као потреба да се афирмише смисао смрти сваког човека. И смрт оног анонимног мора да значи нешто. Низ изазова у овом покушају огледа се у односу околине према њима, јер се бивши логораши не враћају у свет који није прошао кроз ратна искуства.

Питања прекида аутентичних међуљудских односа у логору и урушавања личности које из тога проистичу у одређеној мери се отварају и у овој драми. *Халелуја* приказује настојање једне групе преживелих да обнове међуљудске односе са људима који нису прошли искуство логора. То се огледа у развоју пријатељског односа између Пипла и дечака Пепита, као и у покушају успостављања љубавног односа између Сипке и Наните – односа који, међутим, не успевају да опстану. Судар светова оних који су били у логору и оних који нису показује да се на обе стране налазе људи који су нешто изгубили и који имају потребу да након искуства рата поново успоставе значајан однос са другим људским бићем. Управо та потреба за Другим – као трагање за повратком у заједницу и поновног осмишљавања сопственог идентитета кроз однос са другим – јавља се као једно од темељних питања која прожимају све драме обухваћене *Тетралогијом*.

У овом контексту, лик Зера – бившег капоа који борави у болници са осталим бившим затвореницима – заузима значајну улогу. Он је одбачен од већине јунака, а док Зеро верује да га мрзе због онога што је радио, њихов однос према њему је другачији: „Не мрзе те. Тебе презиру, узалуд покушаваш да се спасеш“ (Исто: 178). Овај презир указује на друштвени принцип према коме

> свако мора да покаже и докаже своју човечност тако што ће се придржавати вредности које прописује заједница у којој живи […] Уколико се неко не придржава ових вредности и правила, показује да је испод неког минимума људске вредности и постаје објекат презира (Милојевић 2014: 374).

Потреба људи да постоји одређени систем вредности чак и на месту какво је логор може се видети у понашању према капоима. У случају *Небескоī одреда*, *ми* чини група логораша који су пристали да убијају друге затворенике ради очувања сопственог живота. Ипак, право С. К. да очува свој живот прихватањем улоге капоа – јер је био приморан, а једина алтернатива била је смрт – од стране групе му се ускраћује. На сличан начин у *Халелуји* се ускраћује право на припадност групи Зеру, при чему су његови преступи утолико већи јер је реч о бившим логорашима који, за разлику од њега, нису доносили морално компромитујуће одлуке. Поређење односа које јунаци имају према ова два лика показује да у заједници увек постоји одређена унутрашња граница која се може прећи – и која ће трајно раздвојити оне који су, по вредносним критеријумима групе, изгубили право да буду њен део. Чак и у заједници преживелих, којима је била намењена иста судбина – да нестану – остаје унутрашња граница која одређује ко задржава право на припадност, а ко бива трајно изопштен, што показује колико је потреба за моралним поретком и вредносним оквиром дубоко укорењена чак и у екстремним условима.

Прве две драме, *Небески одред* и *Халелуја*, у центар стављају нека од најважнијих моралних питања поступања људи у логору у настојању да спасе живот. Оне истражују дилеме и изборе које су затвореници морали да доносе како би преживели, често се суочавајући с питањем личне одговорности и жртвовања других ради сопственог опстанка. Насупрот томе, драме *Викторија* и *Војник и лутка* пружају увид у живот после логора, истражујући последице које је то трауматично искуство оставило на јунаке, као и начин на који су се они носили с последицама тог искуства у својим животима.

Друге две драме, *Викторија* и *Војник и лутка*, отварају питање казне за одређене нацистичке војнике који су починили злочине током рата. У *Викторији*, Ериху Мусфелду се суди због личног убиства једног од логораша, док се Лудвику Пенеделу суди не због тога што је био командант у „Клубу за војничку разоноду“ или због злостављања и убијања логорашица које нису хтеле да се потчине, већ због његове улоге као вође покоља који се догодио на Божић 1943. године. Ови подаци су кључни јер показују

да је друштво утврдило правне оквире у којима је било могуће бити део злочиначког механизма и не сносити последице, све док се не докаже да је појединац изашао из оквира наређења. Мусфелд и Пендел се налазе на оптуженичкој клупи пред људима који су били њихове жртве у логору, али обојица инсистирају да су се једино придржавали правила и не преузимају личну одговорност за злочине који су почињени. Како Мусфелд напомиње, „Ес-ес је проглашен за злочиначку организацију после рата" (Лебовић 2007: 199), док Пендел тврди да се „стриктно придржавао наређења" (Исто: 215). Исту тврдњу износи и Грабнер у драми *Војник и лутка*, осврћући се на питање масовних убистава: „Нису сматрана за злочин, госпођо. У оно време, по законима ондашњим, биле су то мере за заштиту нације" (Исто: 276).

Ипак, да постоји неистина у оваквом поједностављеном погледу показује сам Грабнер, који каже: „Да, ја живим мирно (испије вино): Углавном" (Исто: 278). Да и злочинци имају пукотину у својој личности сведочи и Мусфелд, који, на Естерину одлуку да као своје једино име истакне логорашко, одговара: „Опет грешка. Моје право и једино име је Ерих" (Исто: 233). Он одбија да на себе гледа као на *Sturmführera* Мусфелда, одричући се тог дела своје прошлости. На тај начин открива се да ни на страни злочинаца не постоји могућност целовите, непротивречне личности: „Тоталитарни систем наводи човека слабог карактера да поступи на начин који је противан осећању правде (право се, наравно, у таквом систему налази на страни режима), а када то учини, не постоји могућност да се идеологија одбаци, јер би се на тај начин нарушила сопствена личност" (Љујић 2015: 282). Живот у свету после логора јунаке наводи на овај корак.

Пукотину у својој личности открива и сам Грабнер, који на питање да ли је икада убијао одговара: „Војник Грабнер, да. Убијао је. Што се тиче Емила Грабнера, адвоката? Он је честит и лојалан грађанин, одан закону којем и служи" (Лебовић 2007: 298). Живот у свету у којем је нацистичка идеологија јасно осуђена доводи до потребе злочинца да одбаци део своје прошлости и своје личности који припада том свету. Истовремено, покушај да се у новом свету изгради нови идентитет, заснован на одбацивању сопственог претходног Ја, показује се као немогућ – јер управо непомирена пукотина у личности онемогућава успостављање аутентичног односа и са Другим и са самим собом.

Оно што је од пресудног значаја јесте да судски систем није препознавао припаднике нацистичке организације као злочинце јер нису изашли из система, односно нису одбацили наређења. Њима се није стављало на терет то што нису одбили да учествују у злочинима и што нису зарад правде ризиковали свој живот. Напротив, они су били амнестирани од правних последица, јер је друштво прихватило да су, у контексту тог система, једино деловали у складу с наређењима. За затворенике који су пристали да сарађују с нацистима ради опстанка, не примењује се исто разумевање као за злочинце, већ се од њих очекује да су били принуђени да изаберу смрт, чиме им се пориче право на опстанак по цену сарадње са злочинцима:

„Правило прво: не можемо увек да чинимо шта желимо, али увек можемо да кажемо: нећу!“ (Исто: 284). Овде се открива кључна пукотина у конструкцији идентитета жртве – они који су покушали да преживе, чак и ако су били принуђени на сарадњу са злочинцима, излазе из традиционалног схватања „чисте“ жртве, која је сматрана потпуно невином. Када Кател каже „личност се може дефинисати као оно што нам казује шта ће човек учинити када се буде нашао у датој околности“ (Кател 1978: 57), он указује на доследност у личности која, ипак, зависи од околности. Оно што друштво не може да прихвати јесте да је понашање у логору било условљено граничном ситуацијом у којој су се затвореници нашли, те да се на њихово понашање не може гледати као на израз личности, већ као на адаптацију човека на екстремну ситуацију каква је логор. Кател препознаје ову ситуацију као активацију динамичких мотива у којима је приоритет опстанак. И мада се чини да је рат завршен (премда Лебовић изводи на сцену ликове који сведоче да то не мора бити случај), борба се наставља на нивоу наратива. У драми *Викторија* Естера сведочи да се 1943. године за Божић није одиграо покољ у кући за лутке, већ да је била побуна, иако то има за последицу да Пендел буде ослобођен кривице. Као разлог она наводи: „Господине, ми нисмо имале много избора, а тај је свакако био најчаснији“ (Исто: 214). Спремност да се одржи *легенда о побуни* по цену да кривац не одговара за свој злочин, сведочи о потреби жртве да се промени представа о женама које су биле у Кућама за лутке.

Лично страдање жртава логора и након изласка на слободу најбоље је приказано у драми *Војник и лутка.* Јасмина Ахметагић је у својој исцрпној и прецизној анализи указала на двоструку виктимизацију главне јунакиње – прво од стране нациста, а онда од стране њеног супруга:

> Даниел закључује: ако су лутке присиљене на блуд, онда и ратни злочинци с правом говоре да су принуђени на злочин. Ако оставимо по страни питање да ли се смеју изједначавати злочин према другом и злочин према себи, ипак је логичан наставак Даниеловог промишљања проширивање кривице на друштво које је такав систем омогућило. Тај корак, међутим, Даниел не прави, мада својим исказом, заправо, пориче постојање жртава из Куће лутака. То у исти мах значи да пориче злочин, те се открива пактирање средине са злочинцима (Ахметагић 2021: 152).

Насиље које је у нацистичком систему било усмерено на Вилмино тело трансформише у симболичко и психолошко насиље у оквиру приватног односа: супруг јој ускраћује право да буде препозната као жртва, пребацујући кривицу на њу и истовремено успостављајући емоционалну и моралну дистанцу. Ово показује како механизми виктимизације могу да се одрже и у условно нормализованом контексту, кроз интимне и друштвене релације.

Покретач драмске радње заправо је суђење Грабнеру, које се, како се сазнаје на крају драме никада неће ни догодити, јер ће он бити убијен.

Па ипак, чини се као да читалац присуствује самом суђењу, јер у покушајима да убеди Вилму да не сведочи, Грабнер описује процес суђења и посебно могућу реакцију јавности, коју својој саговорници представља као једину могућу. Овде се овај јунак открива као врстан манипулатор који, користи „читав низ исказа који садрже полуистине, или који су истинити али неприменљиви или делимично применљиви на Вилмин случај" (Исто: 150). Грабнер покушава да поистовети своје искуство логора у што већој мери са Вилминим не би ли утицао на њу да не сведочи:

> Да ли је Емил Грабнер својевољно постао командант логорског бурдеља? Да ли му је то био животни циљ? Па и он је само чинио оно што је чинио под принудом. Морао је да носи терет своје судбине, подједнако као Вилма Рајнер (Лебовић 2007: 274).

Иако се читалац може поистоветити са ставом Вилмине сестре Рут, која тврди да „изједначавање жртава са убицама – то је морална болест" (Исто: 258), важно је нагласити да између Вилме и Грабнера постоје сличности, пре свега у страху од реакције породице и друштва на начин на који су провели време у логору. Обоје живе у сталном страху, скривајући од својих најближих искуства која су несумњиво обележила њихове животе. Вилма, у првом имагинарном разговору са баком, који представља откривање њеног унутрашњег живота, износи страх од губитка који је обележио њен однос са супругом: „Бојим се… Увек сам се бојала да ћу изгубити Даниела" (Исто: 280). Трауматично искуство које је Вилма проживела у логору свакако оставља дубоке психолошке последице. Према дефиницији, „траума се описује као одговор на неочекиван или надмоћан насилан догађај или догађаје који нису у потпуности схваћени у тренутку када се дешавају, већ се касније враћају кроз понављајуће флешбекове, ноћне море и друге репетитивне појаве" (Краут 1996: 91), а кључна компонента овог типа догађаја јесте дубока психолошка патња коју они изазивају.

Ипак, Вилма се не бори само са траумом, већ се мора изборити и са чињеницом да искуства која су јој изазвала трауму могу бити осуђена од стране друштва. Због тога она није у стању да превазиђе своје трауматично искуство кроз говор о њему, што је, како истиче Дори Лаб, од пресудног значаја за опоравак преживелих: „Преживели нису само морали да преживе да би испричали своју причу, они морају да кажу своју причу да би преживели" (Лаб 1992: 79). Вилма себи ускраћује овај кључни корак ка лечењу и превазилажењу трауме из страха од одбацивања и социјалне стигматизације.

У свом истраживању идентитета Ден Мекадамс истиче да „свако од нас настоји да својим расутим и често збуњујућим искуствима прида смисао и кохерентност, тако што епизоде свог живота уређује у приче" (Мекадамс 1993: 11), као и да је „идентитет, заправо, животна прича" (Исто: 5). Овакво схватање људског идентитета као приче коју човек ствара о себи, непрестано је преиспитује и поново прича током живота, у случају Лебовићевих јунака

који су преживели искуство логора најчешће се показује као немогуће. Тиме што је била принуђена да у логору делује на начин који је у потпуној супротности са сопственим пређашњим и потоњим системом вредности, животна прича такве јунакиње бива прекинута, јер постоји епизода која се не може уклопити у кохерентни наратив о себи. И док Мекадамс наглашава да је очекивано да особа своју животну причу дели само са блиским људима, у овом случају је чињеница да она не може уопште испричати ту причу пресудна – јер та прича, у културном контексту после логора, не може бити прихваћена као морално легитимна. Последица је да тај део искуства постаје „несводиви остатак" унутар идентитета: прича се интерно расцепљује, а особа мора да сакрије кључни део свог преживљавања, због чега њен наративни идентитет остаје фрагментован и некомплетан. У Вилмином случају, скривена траума води ка стварању неаутентичних односа и живота који се може свести на осећање страха. Њена судбина у овом погледу дозива се са судбином логораша 58964 из драме *Небески одред*, који, схвативши да након искуства логора више не постоји начин да успостави причу о себи која би имала смисла и која би му помогла да разуме и околности у којима се нашао и сопствене поступке, одлучује да себи одузме живот. Немогућност да се идентитет артикулише у кохерентан наратив судбина је многих Лебовићевих јунака, чак и неких који припадају злочинцима, како је у истраживању већ показано. Фрагментовани идентитет Лебовићевих јунака постаје управо оно место на којем траума и даље говори – ћутањем.

Лебовићеве драме не треба читати као историјско сведочанство, већ као простор уметничког испитивања граница људског искуства. У њима се отварају пукотине у наративном идентитету преживелих, али и у нашим могућностима да та искуства уопште разумемо и прихватимо. Управо у тим пукотинама – у ономе што траума оставља као неиспричано – крије се етички и уметнички потенцијал који ову књижевност чини неизоставним делом наше културне и људске савести. Истраживање је показало да сам читалац или тумач мора прихватити позицију која није лака: да укине, ма колико му било тешко, базичне категорије – недовољне у тумачењу врхунских књижевних дела – поделе на „добре" и „лоше", и да се запита има ли уопште право на морални суд о догађајима о којима чита. Искуство логора, како је показано, оставило је последице на обе стране. Док се код преживелих жртава пукотина у идентитету рађа из нужности преживљавања у условима моралне компромитације, код бивших припадника злочиначког апарата она произилази из немогућности помирења са сопственом кривицом – ове позиције се не могу етички поистоветити, али показују колико је интеграција идентитета у оба случаја радикално нарушена. Уз помоћ савремених проучавања схватања личности уочено је да постоји једна врста дезинтеграције идентитета која више не може да успостави целовиту причу о себи након избора учињених у логору. Једино што преостаје јесте да жртве проживе живот одређен чињеницом да су преживеле – чезнући да буду у целини прихваћене од стране Другог, док ова литература читаоца

суочава са питањем да ли је уопште спреман да прихвати сложеност тих искустава без прибегавања једноставним моралним судовима.

ЛИТЕРАТУРА

Љујић 2015: Тамара Љујић. „Судбина Јевреја у романима Александра Тишме и Данила Киша". *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*. Година X, 275–289.

Љујић 2021: Тамара Љујић. „Капо – титула немогућности постојања између 'ми' и 'они'". *Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са XV међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (30–31. X 2020)*. Књ. 2/2. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 287–296.

Arent 1998: Hana Arent. *Izvori totalitarizma.* Beograd: Feministička izdavačka kuća 94.

Ahmetagić 2021: Jasmina Ahmetagić. *Priče o narcisu zlostavljaču: zlostavljanje i književnost.* Nova Varoš: Blum izdavaštvo.

Caruth 1996: Caruth, Cathy. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.

Katel 1978: Rejmond Katel. *Naučna analiza ličnosti.* Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

Kiš 1983: Danilo Kiš. *Homo poeticus.* Beograd: Prosveta.

Laub 1992: Dori Laub and Shosana Felman. *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History.* New York and London: Routledge.

Lebović 2007: Đorđe Lebović. *Teatrologija.* Beograd: BIGZ školstvo.

Lebović 2024: Đorđe Lebović, Zlata Lebović. *Dijalog o zlu i dobru: razgovori pisca i glumice*. Beograd: Laguna.

Levi 1988: Primo Levi. *The Drowned and the Saved.* London: Penguin group.

McAdams 1993: Dan P. McAdams. *The Stories We Live By: Personal Myths and the Making of the Self.* New York: The Guilford Press.

Milojević 2014: Zoran Milojević. *Emocije: psihoterapija i razumevanje emocija*. Treće dopunjeno i izmenjeno izdanje. Novi Sad: Polis institut.

Tamara M. LJUJIĆ

PERSONALITY AS A BATTLEFIELD: INTERNALIZATION OF THE CAMP IN THE PLAYS OF ĐORĐE LEBOVIĆ

Summary

This paper examines the internalization of the concentration camp in the dramas of Đorđe Lebović (*Heavenly Detachment, Halleluja, Victoria, The Soldier and the Doll*), focusing on characters who do not fit clearly into the binary of victim and perpetrator. The analysis addresses the challenges of interpreting personality under extreme

conditions, identity crisis, and the impossibility of narrative integration. Drawing on the theories of McAdams, Cattell, and Arendt, the paper explores the limits of moral judgment, the interpreter's position, and drama as a space where silenced experience finds articulation. Lebović's work is approached as literature of ethical depth, rather than historical testimony.

Keywords: Đorđe Lebović, Aleksandar Obrenović, concentration camp, totalitarian regime, narrative identity, trauma, morality, contemporary Serbian drama, interpretation ethics.

УДК

Оригинални научни рад

*Зорана З. ЋУПИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

„КОСМЕТ – ЧУВАРИ И СЕЦЕСИОНИСТИ“ – ГРАНИЦЕ ЈЕЗИЧКОГ И ИДЕНТИТЕТСКОГ ПРИСТУПА ДРУГОМЕ У ДЕЛУ *ДВАДЕСЕТ СРПСКИХ ПОДЕЛА* ДУШАНА КОВАЧЕВИЋА**

Апстракт: Предмет рада представља језичко-стилска анализа сатиричне књиге *Двадесет српских подела – Како се Срби множе дељењем* (2008) Душана Ковачевића. Индивидуални и колективни идентитет Срба сагледан је кроз однос према *Другоме*, али и према *Себи* и обележен је језичким, територијалним, породичним и историјским особеностима. Циљ истраживања је указати на косовско-метохијско питање у српским поделама, уз ослонац, превасходно, на анализу доминантних стилских изражајних средстава и језичко-стилских поступака, који доприносе саркастично-иронијској основи текста и настанку *сатиризама.* Говорећи о отимању, подељености, братоубилаштву, избеглиштву, косовском миту, клетви, одрођеницима и прародитељском греху, аутор фигурама негације и изневереног очекивања успева на духовит начин да приближи истину „сатиричне набрајалице српских подела“.

Кључне речи: Душан Ковачевић, *Двадесет српских подела*, језичко-стилска анализа, сатиризми, стилска изражајна средства.

Сатиричар не види све црно – он види све што треба оцрнити.
(М. Витезовић)

Прозно стваралаштво Душана Ковачевића обележено је и књигом сатиричних прича *Двадесет српских подела: Како се Срби множе дељењем*, која је своје шесто, допуњено издање доживела 2020. године, чиме је потврђена и актуелност тема којима се писац бави. На корицама Лагуниног

* Истраживач-сарадник, ORCID 0000-0002-3195-9754, cupiczorana1194@gmail.com
** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

издања ово дело је означено као „сатирична набрајалица српских подела“[1] и у њој аутор говори о поделама на својствен, *ковачевићевски* начин, који у основи подразумева сарказам и црни хумор. Предмет овога рада биће језичко-стилска анализа српских подела у чијем је средишту косовско-метохијско питање, тачније, границе језичког и идентитетског приступа *Другоме*, али и *Себи* у индивидуалном и колективном идентитету Срба. Ковачевић је посебно пажњу посветио актуелним темама, међу којима се издвајају: отимање, братоубилаштво, избеглиштво, косовски мит, клетва, прародитељски грех. Стога, у анализи ћемо настојати да интерпретацијом доминантних стилских фигура и језичко-стилских потупака у српским поделама укажемо на саркастично-иронијску основу текста која помаже црнохуморном ефекту, јер, управо, смех утиче да се *истина* лакше прихвати. Будући да је ово прозно дело написано „бритким стилом на граници књижевноуметничког и публицистичког“[2] и да су у њему „сагледане и коментарисане бројне, понекад и пренаглашене српске поделе“ (Милановић 2021: 248), предмет овога рада чиниће анализа тог „бритког“ језика.

Структура овог издања Ковачевићевог дела је трочлана и обухвата: „Шест прича о нестајању“, „Двадесет српских подела“ и „Прилог непостојећој аутобиографији“. Премда је она налик каузалној драмској структури (Ђупић 2024: 763), у центру нашег интересовања је средишњи део књиге у којем се појављују косовско-метохијске теме. Стога, у корпусу истраживања налази се седам текстова, тачније „подела“, и то су: „Друга подела: Происточни и прозападни (Да ли је лепши излазак или залазак Сунца?)“ (Ковачевић 2020: 54–57); „Трећа подела: Космет – чувари и сецесионисти (Или хладна зима, или врело лето)“ (Ковачевић 2020: 58–62); „Четврта подела: Патриоте и издајници (А он ће ти опростити што те је тукао...)“ (Ковачевић 2020: 63–66); „Шеста подела: Монархисти и републиканци (Они и ми против нас)“ (Ковачевић 2020: 71–79); „Једанаеста подела: Српски Срби и косовски, црногорски, босански, хрватски... Срби (Земљаци Пилипа Бакљина Пилипенде)“ (Ковачевић 2020: 115–122); „Деветнаеста подела: Рођени и нерођени (Три песме о предању и постојању)“ (Ковачевић 2020: 192–199); „Двадесета подела: Србин подељен на самог себе (Један Србин – два човека)“ (Ковачевић 2020: 200–208).

У издвојеним пасажима из Ковачевићеве књиге, који ће бити анализирани према редоследу појављивања у њој, уочава се ирониja (и њене подврсте) у основи што доприноси афористичкој вредности текста и утиче на језичко-стилску анализу тропичких фигура супротности и негације. Наиме, интерпретација доминантних стилских изражајних средстава у књизи, у којој аутор „говорећи заобилазно говори директно“ (Ковачевић 1998: 54), подразумеваће семантички (тропички) план као преовлађујући. Иако је

1 Сви примери у раду биће навођени према издању: Душан Ковачевић. *Двадесет српских подела*. Београд: Лагуна, 2020.

2 Више о жанровској поливалентности, односно „међи публицистичког и књижевноуметничког функционалног стила“ у књизи *Двадесет српских подела* в. Ђупић 2024.

структурно-граматички ниво у анализи доминантних стилских изражајних средстава једнако важан, у нашем раду ће приоритет имати семантички ниво, јер на основу њега спознајемо ауторску намеру, контекст, индивидуалност, оригиналност у приступу темама. Управо фигуре негације и хармоничног противуречја осликавају ауторску жељу да кратком, прегнантном формом, која приличи афоризму, оствари ефекат *неочекиваности*, који је „опћа црта свих афоризама, својство без којег афоризам уопће не може“ (Foht 1962: 27) и утисак *шифрованости*. Осим ефекта неочекиваности, који неретко има (црно)хуморно својство у делу *Двадесет српских подела,* утицај иронијско-парадоксичких, односно саркастичких фигура у поделама подстиче *„онеобичајење* уобичајених општеупотребних форми“ (Ковачевић 1998: 138). Управо таква одступања у форми у Ковачевићевом делу омогућавају конструкцију *сатиризама* – сатиричних афоризама. Основни услови за настанак сатиризма јесу „лапидаран (реченични) израз којим се на духовит начин разобличавају друштвене и животне деформације“ (Ковачевић 1998: 184), али и „међууслованост форме и садржине самога сатиризма“ (Ковачевић 1998: 184). Сатиризми у делу *Двадесет српских подела* најчешће имају обележје црног хумора, јер представљањем *искривљене реалности* у пренесеном смислу „хумор је у стању да у себе укључи и гротеску, естетику ружног, имагинативна изобличења, девијације и многобројна нарушавања логичко-појмовних односа, а такав хумор приближава се посебној врсти тзв. црном хумору“ (РКТ 2010: 272–275). Уметничка вредност Ковачевићевих сатиризама јесте у *вишесмислености* са црнохуморним ефектом, и у њима преовладавају фигуре супротности, односно *антитетичне фигуре.*

У Ковачевићевом делу вишезначност сатиризама у издвојеним поделама анализираћемо на основу семантички усложњене форме, која је постигнута избором стилских изражајних средстава. Стваралачка моћ језика у сатиризмима заснива се на редундантности и *дилогији* – „фигур(и) двосмислености која настаје када двосмислена изрека означује двије ствари, или када се једна те иста ријеч употребљава у једној те истој изреци у двоструком значењу“ (Simeon 1969: 243). Дилогијска структура у Ковачевићевим сатиризмима у делу *Двадесет српских подела* се остварује интерференцијом фигура негације и хармоничног противуречја, односно парадоксом и иронијом (сарказмом, харијентизмом, дијасирамом), реторичким питањем, оксимороном, антитезом, зеугмом.[3]

У тексту „Друга подела: Происточни и прозападни (Да ли је лепши излазак или залазак Сунца?)“ Ковачевић говори о идеолошком сукобу између Истока и Запада, то јест нашој позицији на вечитој „раскрсници“ на којој нас је „из века у век, из године у годину, све [...] мање и мање,

3 У фигуре хармоничног противуречја убрајамо: оксиморон, антитезу и парадокс; док фигурама негације припадају: иронија (подврсте: сарказам, харијентизам, дијасирам), реторичко питање (уп. Bagić 2012; Ковачевић 2015). Овако набројане фигуре не исцрпљују све фигуре хармоничног противуречја и негације, већ само оне које одговарају анализи дела *Двадесет српских подела.*

а гробна обележја око Раскрснице досежу у недоглед [...]“ (Ковачевић 2020: 55). Вишевековни идеолошки сукоб, који утиче на трајну подељеност српског народа, аутор представља аргументима „русофила“ и „западњака“, и закључује да нам такве поделе само могу „доћи главе“, јер „ко нас је клео није дангубио“, будући да се тај сукоб преноси с колена на колено до „(само) уништења“ (Ковачевић 2020: 57). Управо графостилемско кориговање глаголске именице „уништење“, којој се у загради додаје префикс „само“, мења контекст, добија иронијско-саркастично значење и упућује на идентитетски сукоб *Нас* са *Нама*, премда је непријатељ, неминовно, спољни. У нашој анализи погодно је издвојити и део у коме „русофили“ набрајају злочине који су српском роду учињени у 20. веку од тог, саркастично обележеног, „западног, цивилизованог света“ (Ковачевић 2020: 56):

> „Бомбардовали су нас и убијали од 1914. до 1918. па од 1941. до 1944. па 1999, у време кад нико (глобално) није ратовао, па сад – 2008, покушавају да легализују криминално отимање Косова и Метохије, са већ пруженим канџама према Републици Српској и Војводини...“ (Ковачевић 2020: 56).

Ратна историја нашег поднебља у овој подели је метонимијски оличена у термину „бомбардовање“, у коме су *Они* против *Нас* изазивачи немира, сукоба и мржње, наводе „русофили“. Иако аутор текста не износи суд о ваљаности аргумената обе стране, он *ироїовара* и језиком „западњака“ и „происточних“ присталица. Управо тај језик представља „псеудоцитате“ (Милановић 2021: 250), а у издвојеном сегменту је важан за нашу анализу због уплива ауторског гласа опет обележеног графостилемским издвајањем речи „глобално“ у загради. Употреба прилога „глобално“ у реченици означава обележеност ратног сукоба 1999. године само на поднебље наше земље, што је проузроковало и „легализовање криминалног отимања Косова и Метохије“ 2008. године, док ортографско издвајање у тексту открива присуство ауторског гласа као *скривеної* учесника у дискусији.

Свака подела у Ковачевићевој збирци сатиричних набрајалица на крају садржи додатак, који је именован као „П.С“ и увек има исту структуру и текст:

> „П.С.
> Поделе ће нам, вероватно, доћи главе и (ово мало) преостале земље. Кад би, рецимо, ова подела била „толерантнија“ – без мржње, горчине, прединфарктног беса, живот бисмо „трошили“ на практичније, корисније и паметније послове, ако нам је (већ) суђено да се свађамо, секирамо и, до бола, нервирамо“ (Ковачевић 2020: 53).

Наведени додатак можемо разумети као „прозни рефрен“ у функцији ауторског коментара, односно закључка (Ђупић 2024: 766). У нашем раду он је посебно значајан због сатиризма: „Поделе ће нам, вероватно, доћи

главе и (ово мало) преостале земље“ (Ковачевић 2020: 57), у коме прегнантна форма доприноси згуснутом изразу, који на духовит начин демистификује друштвене девијантности, у овом случају то је апсурдност идеолошких подела у нашем народу. Вишесмисленост израза се постиже зеугмичком[4] конструкцијом „дођи главе и (ово мало) преостале земље“, што указује на скривени ауторски глас, графостилемски издвојен синтагмом у загради, који има функцију да иронијско-саркастичним тоном оствари (црно)хуморни ефекат, будући да наведени вишевековни сукоб *Нас* са *Нама*, неизоставно, погубно утиче само на нас.

„Трећа подела: Космет – чувари и сецесионисти (Или хладна зима, или врело лето)“ богата је бројним парадоксичко-саркастичним сатиризмима, јер је у њој реч о опстанку Космета, односно „задржавањ(у) Космета „на папиру“ и отимања, насиља на терену“ (Ковачевић 2020: 59). Основна језичко-стилска особеност ове сатиричне поделе јесте *дилогија*, односно двосмисленост изреченог, будући да све што је написано, у овој подели има двоструки, пренесени смисао у чијој је основи (црни) хумор. Већ у прве две издвојене целине у овом пасажу Ковачевићеве књиге може се уочити антитетична слика која „приближавањем супротности“ (Ковачевић 2015: 78) открива *истӣну* на парадоксичко-саркастичан начин, у чијој је основи „оштра и јетка поруга“ (Ковачевић 2015: 109), а на њу посебно указују (субјективни) *коментӣари* у заградама:

> „Космет (*никада*) неће бити признат као независна држава, што се тиче Владе и (*већине*) народа Србије.
>
> Косово је (*већ!*) држава за себе, ако се питамо ми прагматични, без *'вишка'* ирационалних емоција“ (Ковачевић 2020: 59).[5]

Питање *истӣне* у овој подели је посебно важно, будући да аутор користи „памфлетску“[6] форму (Ћупић 2024: 765), којом успева да представи, оцени и прокоментарише актуелну политичку тему помоћу документованих

4 Зеугма представља стилогену фигуру у којој уз глагол стоје два додатка у синтаксичкој вези, али која имају међусобно удаљена значења, јер „да би једна конструкција добила статус зеугмичке, тј. статус зеугме као стилске фигуре, глагол у њој мора истовремено реализовати најмање два мање или више удаљена значења према два своја хомофункционална а међусобно синтаксички повезана или неповезана додатка. У томе лежи стилематичност зеугме“ (Ковачевић 2015: 211).

5 Курзивно обележени делови у издвојеним примерима не припадају изворној графостилематици, већ представљају начин да се одређене појаве у нашој анализи истакну.

6 Под памфлетским карактером текста се подразумева уплив аналитичког подстила у књижевноуметнички функционални стил, односно „спој публицистичког стила и аналитичко-експресивног приступа“ (Ћупић 2024: 766). Аналитичким подстилом се представља, оцењује и коментарише нека појава, а основна функција таквог текста је информативна, референцијална (Ћупић 2024: 765). Међутим, референцијалност у Ковачевићевој „Трећој подели: Космет – чувари и сецесионисти (Или хладна зима, или врело лето)“ помешана је са „одређеном количином индивидуализације, емоционалности и експресивности“, где предњачи сатиричност и сарказам у изразу (Ћупић 2024: 765).

чињеница (Ковачевић 2020: 59–61). Са друге стране, истина је огољена, али и подношљива због црног хумора коме доприносе доминантне стилске фигуре у подели – ирониja (сарказам, хариентизам) и парадокс; њима писац *чува* естетску вредност књижевноуметничког текста. На пример, говорећи о „дипломатско-оружаном сукобу" (Ковачевић 2020: 58), аутор упозорава и на борбу међу Србима, а она подразумева њихово неслагање у вези са „спорним" питањем Косова и Метохије: „Сачувати Космет у оквиру граница Србије, или га се одрећи, поклонити, теслимити, признати као нову балканску државу, све 'зарад нашег добра'" (Ковачевић 2020: 58). „Хармонична дисхармонија" (Ковачевић 2015: 87) у наведеном исказу ортографски је издвојена наводницима у финалној позицији и открива двосмисленост исказа, саркастични тон и парадоксичку структуру, уколико се у обзир узме шири семантички ниво.

У наставку Ковачевић испитује границе идентитетског приступа *Другоме*, тако што сатирично говори о „добронамерним сецесионистима" који зарад „будућности Србије" предлажу одрицање од наше јужне покрајине. Користећи *заједљиву иронију* у функцији добронамерности, Ковачевић употребљава хариентизам[7] у целој слици која говори о добровољном препуштању Космета зарад виших циљева. Овом *фигуром мисли* аутор нас ефектом *неочекиваности* и (црним) хумором суочава са непријатним садржајем, односно истином, док додатни *коментари* у заградама поткрепљују сарказам и двосмисленост текста, уколико разумемо шири контекст – какви треба да будемо и оно што треба да урадимо речи су *Другоī* које стоји наспрам *Нас* у борби за *Наше*:

> „'Добронамерни сецесионисти' предлажу да у 'име будућности Србије' – добросуседских односа, поклонимо тај део земље, 'због чињеничног стања на терену' да га се одрекнемо господски, и, тако, тим џентлменским чином, покажемо целом свету како смо се (*наīло*) променили, како смо постали добри, разумни, кооперативни, те самим тим препоручљиви за 'астал' европских народа, да седнемо, једном, равноправни за сто и (*коначно*) изађемо из задимљене кухиње у којој смо вековима (*тим истим народима*) спремали гозбе и прали судове" (Ковачевић 2020: 58–59).

Представљајући „српско-српску жуч око Космета" (Ковачевић 2020: 59) као, низглед, јединствену борбу *Нас* са *Нама*, Ковачевић нас, заправо, сусреће са питањем хетерономије, јер упућује на несамостално одлучивање о судбини наше територије, будући да се „статусна одлука" доноси „негде у 'белом свету и Белој кући', док иза те одлуке не стане иста она 'демократско-нуклеарна сила', која се на овим просторима појавила (*невидљива!*) 1999. године [...]" (Ковачевић 2020: 59). Писац користи оксиморонску конструкцију оличену у синтагми „демократско-нуклеарна сила", која се „невидљива

7 Хариентизам је „ирониja у којој се покуда изриче у облику похвале" (Ковачевић 2015: 109).

појавила“ и тиме потцртава иронијску (саркастичну) основу сатиризма и има црнохуморни, пародијски учинак. Међутим, ова Ковачевићева реченица, која обухвата цео пасус, па је можемо разумети као *проширени сатиризам*, на свом крају садржи најупечатљивији иронијски парадокс који сада не изазива (о)смех услед препознавања *шифроване* поруке, већ ефектом неочекиваности представља истину која је тешко подношљива, будући да данас „последице 'тренирања људских права' најбоље региструју институти за онкологију“ (Ковачевић 2020: 59), док се „крв теже деконтаминира од нуклеарног отпада јер се налази и у земљи и у генима зарађених народа“ (Ковачевић 2020: 27).

Ковачевић ни у овој подели не заузима страну нити „чувара“ нити „сецесиониста“ Косова и Метохије, већ изнова проговара језиком и једних и других, а потом, како би сачувао објективност, износи *чињенице*, које у овој подели имају документарну вредност. Од наведених шест *чињеница*, издвојићемо сатиризме који у основи садрже јетку иронију (сарказам).

Друга чињеница обележена је антитетичном сликом морталитета (у Србији) и наталитета (на Космету), док се посебно издваја сатирични закључак у коме је Приштина метонимијски „'нарасла' са 250.000 пре бомбардовања – на скоро 700.000 'чистог' албанског становништва. (Све у складу са 'стандардима' ЕУ о 'изградњи мултиетничких градова, и држава')“ (Ковачевић 2020: 60).

Четврта чињеница коју Ковачевић наводи представља реченицу која заузима цео пасус и, овог пута, обојена је субјективним тоном, јер говори о будућности „Велике Албаније“ која прети опстанку Срба и српства. Додатно, ортографско издвајање у заградама изнова представља графостилеме којима се поткрепљује иронијски тон са црнохуморном функцијом. Целу реченицу (пасус) можемо разумети као сатиризам који има парадоксично-саркастичну форму:

> „У тој држави ('Великој Албанији') данас живи шест (6) милиона становника и, једноставном рачуницом, може се претпоставити да ће их за педесет година бити (*око*) двадесет милиона, на територији која ће (*поново*!) постати 'тесна', те би се могли, као 'цунами талас', прелити преко 'административне границе' све до Београда, па и даље, докле буде Србије“ (Ковачевић 2020: 60).

Да је косовско-метохијско питање заправо српско питање „као већитог 'реметиоца' идеје о међународној контроли балканских простора“ (Ковачевић 2020: 60), посебно упућују пета и шеста чињеница у наведеној подели. У њима аутор, сада већ субјективно и са циљем, указује на сценарио који следи уколико се ико одлучи да „случај Србија“ буде решен на „добровољној основи“ тако што ће потписати „било шта, може и салвета“ да се „одриче свог дела земље“ (Ковачевић 2020: 61). Тиме нас Ковачевић прецизно упозорава сатиризмом у чијој је основи сарказам, да би

такав папир значио да се уз „анекс уговора“ свако потписан уз препуштање Косова и Метохије одриче и

> „[...] поклања и своју кућу, окућницу, станарско право и гробно место, те, тако, тим чином и потписом потврђује своје убеђење да се само уступцима и одрицањем могу изградити ’добросуседски односи’ са будућом државом на територији Србије, све у име мира, и будућности, Србије“ (Ковачевић 2020: 61).

„Четврта подела: Патриоте и издајници (А он ће ти опростити што те је тукао...)“ посвећена је, између осталог, *прародитељском греху*, који нас означава као наследнике иронично обележених „дезертера с Косова“. Под њима аутор подразумева потомке оних који су се оглушили о Лазареву „опомену“ и постали жртва Лазареве клетве, неминовни *издајници рода свога* који нису учествовали у Косовском бој у. За нашу анализу важно је издвојити елементе који осликавају *усуд* српског рода на иронично-саркастичан начин. Осим ортографски обележених јединица које откривају јетку иронију (знацима навода и заградама), у овој подели се издвајају и оксиморонске конструкције (курзивно издвојене), које доводе у питање идентитет и слободу српства:

> „Оно (мало) што се није „одазвало“ притаји се по шумама, клисурама и планинама, или настави да живи као *„слободно робље“*, служећи *„другој вери на својој земљи“* – преживљавајући између „коца и конопца“ (Ковачевић 2020: 64).

У опису судбина „дезертера с Косова“, али и седмовековној подели на „Патриоте и Издајнике“, аутор користи и поступак интензификације помоћу *интрафрастичке реитерације* – „понављање исте језичке јединице: лексеме, синтагме или цијелог исказа унутар једне реплике“ (Ковачевић 2021: 207). У овој подели класификацију реитерацијских језичких јединица анализирамо и наводимо по фреквентности у тексту, у складу са стилском фигуром у њиховој основи. Од реитерацијских конструкција у функцији интензификације саркастичко-парадоксичких црнохуморних исказа у Ковачевићевом делу *Двадесет српских подела* издвајају се: а) полиптотонске реитерације; б) полисиндетске реитерације; в) кумулацијско-градацијске реитерације.

А) Полиптотонске реитерације „подразумевају понављање исте језичке јединице у различитим граматичким облицима“ (Ковачевић 2021: 211):

> „У тим врлетима, беспућима, небодерима, где се земља мерила шакама, а жетва капама, *у каменим* кућама, *на каменим* лежајевима, *под каменим* крововима, *са каменом* над главом, изродише ’*камену* децу’“ (Ковачевић 2020: 64).

Б) Полисиндетске реитерације „подразумијевају понављање везника испред низа истофункционалних синтаксичких јединица, најчешће клауза“ (Ковачевић 2021: 208):

> „Од ’Кнежеве клетве’ (пре скоро седам векова), па до дана данашњег, подела на Патриоте и Издајнике *не* застарева, *не* јењава, *не* посустаје у жестини, бесу, мржњи, *ни* у миру, *ни* у рату, *ни* у добру, *ни* у злу, *ни* у врху државе, *ни* у „дну“ народа, ’*ни* по бабу *ни* по стричевима’ [...]“ (Ковачевић 2020: 65).

В) Кумулацијско-градацијске реитерације представљају емоционално наглашене контексте, који су обележени „низ(ом) од најмање три блискозначне језичке јединице“ (Ковачевић 2021: 212):

> „Кад за некога не постоји *ништа конкретно оптужујуће, ништа компромитујуће, ништа ’материјално доказиво,’* а дотичног ваља *оцрнити, приаписати или за главу скратити,* најједноставнија и најсигурнија оптужба и осуда (без суда) је – Издајник“ (Ковачевић 2021: 65).

Говорећи о седмовековној подели на патриоте и издајнике која не застарева, аутор нам открива и вечну борбу *Нас* са *Нама*. Уколико „утемељење идентитета у прошлости омогућује да одређење националног идентитета препознамо као укорењено у мултидимензионалном и мултиперспективном приказивању историјске трауме“ (Даковић 2021: 141), онда косовски мит који подразумева судбину витештва, трпљења пораза и храбрости, остаје водеће обележје и *патриота* и *издајника.* Упоредивши број жртава у окупаторским страдањима, са иронијско обележеним „ратовима домаће радиности“ (Ковачевић 2020:66), Ковачевић закључује, издвојеним сатиризмом у чијој је основи подврста ироније – *дијасирам*[8], вечност подела међу нама самима:

> „Ратови ’домаће радиности’ – ми са нама, довели су нас до овога што данас јесмо, а могли смо бити – да је било ’кућног реда’, оно што данас нисмо“ (Ковачевић 2020: 66).

Прича „Шеста подела: Монархисти и републиканци (Они и ми против нас)“ из другог угла рашчлањује тему о ратним сукобима *Њих* против *Нас*, али и *Нас* против *Нас.* Колико је рат укорењен у нашој традицији, историји и животу, аутор истиче саркастичним наводом да „у Србији постоји ПЕТ годишњих доба: пролеће, јесен, зима, и – рат“ (Ковачевић 2020: 71).

8 Дијасирам је подврста ироније, који се „заснива на супротности ’циљаног’ и изговореног смисла и састоји се у понижењу *надуване охолости*“ (Ковачевић 2015: 107); „привидна, лажна похвала – подврста иронije, којом се исказу придијева, саркастичан, чак презиран тон“ (Bagić 2012: 80).

У опису ратних сукоба на нашој територији, Ковачевић набраја редом ратове из двадесетог века:

> „Само у XX веку: три балканска рата – 1912, 1913, 1992–1995; два светска: 1914–1918, 1941–1944, и једно „милосрдно бомбардовање" 1999, као „апокалиптични ватромет" у славу краја XX, пакленог века" (Ковачевић 2020: 71–72).

Издвојили бисмо оксиморонску конструкцију[9] „милосрдно бомбардовање" (2020: 72), којом аутор објашњава, саркастичним тоном, догађања 1999. године у нашој земљи, чију сатиричну вредност допуњује поређење бомбардовања са „апокалиптични(м) ватромет(ом) у славу XX века" (Ковачевић 2020: 72). Ту „судбину Нас и Њих" аутор своди на саркастични опис *Њих*, који су – „хорда тешко наоружаних злочинаца под командом болесника које ће (вековима) памтити историја, и медицина" (Ковачевић 2020: 72). Ортографским издвајањем прилога „вековима" Ковачевић користи хиперболу у иронијско-саркастичном опису, док последице таквих „интервенција" описује издвајањем именице „медицина" на којој почива семантички фокус у иронијско-парадоксичком кључу.

У овој подели важно је издвојити и опис борбе *Нас* са *Нама* коју Ковачевић назива „нерешивим проблемом" и „фамилијарном борбом" (2020: 72), јер је тај рат вечан и „трајаће до коначне победе. Нас над Нама" (2020: 72). Парцелација у претходно наведеној конструкцији је посебно значајна, будући да је семантички смисао у парцелисаном делу „Нас над Нама", а он носи парадоксичко-саркастични смисаони центар целог сатиризма. Употребом харијентизма у опису Драгутина Димитријевића Аписа као оног који се извдојио „висином, снагом и 'делом'", односно као пример „родољуба и патриоте" (Ковачевић 2020: 73), аутор користи упечатљив сатиризам, у чијој су основи антитеза, сарказам и парадокс, док описује борца на „револуционарној страни" која је „својим 'деловањем' учинила (колико је могла) да нас (данас) има оволико колико нас нема" (Ковачевић 2020: 73).

У тој бесомучној борби *Њих* и *Нас* против *Нас* Ковачевић на крају Шесте поделе употребљава реторичко римовано питање у основи сатиризма:

> „Да ли је могуће пронаћи
> Прави пут и Спас,
> Ако су Они и Ми
> Против Нас?"
>
> (Ковачевић 2020: 79).

9 Оксиморон, као и парадокс, припада фигурама хармоничног противуречја (фигурама супротности), и њихов семантички план је истоветан – „спојивост инкомпатибилних семантема" (Ковачевић 2015: 87), док се у структурном смислу разликују, тако да оксиморон обележава субординирану синтагму, а парадокс реченичну или надреченичну структуру (уп. Ковачевић 2015).

Премда „Девета подела: Срби и Југословени (Била једном једна земља...)“ није предмет овога рада, будући да у њој није обухваћено косовско-метохијско питање, сматрамо пригодним издвојити један сегмент из ове поделе који говори о вечној борби *Нас* са *Нама*, што семантички допуњује тему која је обрађивана у Шестој подели. Наиме, у подели која се тиче разлика између југословенских народа издваја се сцена на једном јадранском острву, где су Срби подељени међу собом на „Србе – Југословене“ који су „власници кућа 'на мору', 'жабари' убеђени да ће се 'добрим понашањем' и поштовањем написаних домородачких закона приближити локалцима и 'асимилирати' се као да су ту одувек“ (Ковачевић 2020: 98) и на „Србе – Србијанце“ који су „убеђени да је 'све то Наше', да је Југославија 'проширена Србија'“ (Ковачевић 2020: 98). Сцена у којој „Срби – Србијанци“ глисером узнемиравају „мештане“ и „Србе – Југословене“ одсликана је као борба *Нас* са *Нама*, а коју посматрају *Они*: „Повик – претња зачињена са неколико сочних псовки (*да бисмо се боље разумели*), била је упућена са 'Наше стране' Нашим људима и глисеру београдске регистрације“ (Ковачевић 2020: 97). Коментаром у загради (курзивно издвојеним) аутор уноси саркастични тон и дилогијску форму, јер двосмисленошћу се постиже и *ефекат препознавања*, с обзиром да је међу Србима употреба псовки део *традиције*. Закључак исказан сатиризмом: „Значи, Ми смо имали проблем са Нама (уз присуство њих који су Нас гледали зачуђено и презриво)“ (Ковачевић 2020: 97), представља иронијско-саркастични сажетак бесмислене, а вечне подељености наших народа.

Ковачевић нас у истој подели, са временским размаком, суочава са антитетичном сликом у којој „Србин – Србијанац“ критикује „Србина – Југословена“ након рата у којем је изгубио кућу на приморју, као и многи други. Употребом подврсте ироније – *дијасирам*, аутор критикује *Њих*, али и свог сународника „Србина – Југословена“ који је *Њима* веровао: „Да си им'о очи, кô што ниси имô памети, не би сад седео и кукако како си изгубио имовину у земљи која никад и није била твоја – говорио је Србин 'глупом Југословену' у кафани *Стара Србија*, подигнутој (током деведесетих) на месту ресторана *Јадран*“ (Ковачевић 2020: 100). Одговор „Србина – Југословена“ у парадоксичко-саркастичном кључу је описан зеугмом: „Југословен ћути, *једе ћевапе и себе* [...]“ (Ковачевић 2020: 100–101).

„Једанаеста подела: Српски Срби и косовски, црногорски, босански, хрватски... Срби (Земљаци Пилипа Бакљина Пилипенде)“ се у ширем семантичком смислу надовезује на четврту и шесту поделу, с тим што је у овој подели централна тема о разједињености Срба садржана у римованом сатиризму: „Нема овде правог рата, док не крене брат на брата“ (Ковачевић 2020: 116). У делу текста у коме се говори о судбини „сићушног Старца“, избеглице из околине Задра, који сада живи као бескућник, роварећи по контејнерима, „говор постаје средство идентификације“ (Милановић 2021: 253) међу непознатим саговорницима. Судбина избеглица у Ковачевићевом делу је општа, прожимајућа и трагична, што потврђује и податак да је

управо тај Старац имао супругу која је „умрла на Косову, поред Пећи, при николико година... И не могу је посјетит, то ти је сад њи'ово“ (Ковачевић 2020: 118–119). Ковачевић у антитетични однос поставља рат (*Њих*) и жртве (*Нас*), с тим што *Ми* имамо универзалне судбине на које *поделе* не утичу. Антитетична слика која описује однос *пре* и *после*, сада без (црног) хумора, дата је у речима Старца:

> „И таки ти је живот; до јуче сан био богутан, а данас сан ти слипац и прошјак... И да ми је то неко река при овог рата, ја би' се смија и мислија би' да је шенија...“ (Ковачевић 2020: 119).

Посебно бисмо истакли и антитетичну слику у којој је описана судбина „избеглица с Косова“ и „Нове српске буржоазије“. Ковачевић издваја судбине људи који су „заборављени и помињани (најчешће) уочи избора током протеклих десетак година“ (2020: 120) наспрам судбина стотинак њих који су се обогатили, називајући их „Новом српском буржоазијом“. За нашу анализу значајан је део у коме се саркастично говори о тој буржоазији која „држи предавања о патриотизму, о Косову као 'светињи' коју никада нећемо заборавити и оставити“ (Ковачевић 2020: 120), док, потом, у антитетични положај поставља слику лицемерне „куповине Србије, део по део“ (Ковачевић 2020: 120). Сатиризам, у чијој су основи реторичко питање и сарказам, дочарава „апсурд терора“ (Крстић–Пантић 2018: 17), а његовој стилогености доприноси и ортографско издвајање у загради, помоћу чега такав коментар добија својство ауторског коментара. Додатно, у доленаведеном сатиризму први пут се поставља и однос *Доле* и *Овде,* који симболично означава положај Косова и Метохије у односу на Србију, односно Београд:

> „(Није им пало на памет да би се Косово могло 'бранити' новим фабрикама, предузећима... тамо Доле, а не Овде, из офиса по зградама купљеним већином намештеним тендерима)“ (Ковачевић 2020: 120–121).

„Деветнаеста подела: Рођени и нерођени (Три песме о предању и постојању)“ садржи реторичко питање у поднаслову: *„Зашто нас нема седамдесет милиона“* (Ковачевић 2020: 192), чија је функција парадоксичко-саркастична. Предмет ове приче јесте анализа предања о броју (не)рођених Срба, чак и пре Косовског боја. Аутор говори о српској историји као циркуларном низу подвига и жртвовања, и оживљава *предање* „да је само на косовском пољу остало тридесет хиљада српских душа, за то доба као данас пола милиона становника, колико је пострадало (у борбама и од болести) [...]“ (Ковачевић 2020: 193). Ковачевић користећи хиперболу и именујући „предање нестајања, и као последиц(у) непостојања“ (2020: 193), описује и усуд у српској историји, док „рекомбинује сећања и носталгију утемељене на косовском миту“ (Даковић 2021: 138). Последица таквог приступа теми описана је

у црнохуморном кључу употребом иронији (сарказма) и хиперболе, помоћу којих настаје сатиризам: „Проста ’рачуница’ каже да нас је десет пута више Нерођених него што нас има“ (Ковачевић 2020: 195).

Ковачевић црнохуморно говори и о опасности од губитка земље без становништва услед „епидемије абортуса“, а „најочигледнији пример је губитак Косова (због наших Нерођених и њихових пре/рођених) – држава ће (коначно) морати да ’под један’, направи ’стратегију дугорочног планирања породице’ – младих људи и њихове деце“ (Ковачевић 2020: 198). Како би *осетљиву* тему о „најстаријој земљи у Европи“ (Ковачевић 2020: 198) приказао на *подношљив* начин, аутор нам *истину* приказује сатиризмом „стручњака за проблеме рађања“, који уоквирен парадоксом и сарказмом има функцију изазивања смеха: „Ако ваши родитељи нису могли да имају децу, мала је вероватноћа да ћете је и ви имати“ (Ковачевић 2020: 199).

Причу „Двадесета подела: Србин подељен на самог себе (Један Србин – два човека)“ можемо семантички разумети као *епилог без наде*, на шта упућује и поднаслов са функцијом реторичког питања – *„Што се боре мисли моје“* (Ковачевић 2020: 200). Аутор закључује да након свих подела она суштинска подела која произлази из свих осталих јесте садржана у конструкцији: „Србин подељен на самог себе: један човек – две личности, *два* убеђења, *два* опредељења, *два* погледа на свет...“ (Ковачевић 2020: 200). Наведена проширена синтагма почива на интензификацији, односно анафорском[10] понављању броја „два“, чиме Ковачевић дочарава интензитет и вечност подела код Срба. Аутор, такође, сумира и разлоге за све наведене поделе, а то су најпре „ратови, бомбардовање, сеобе, избеглиштво, транзиција, избори... и све то праћено беспарицом, бедом већине становника“ (Ковачевић 2020: 201). Хетерономичност српског питања аутор изнова описује на крају двадесете поделе, која има и други поднаслов – *„Избори – да ли је могуће слушати руске романсе у немачком мерцедесу?“* (Ковачевић 2020: 207). Реторичким питањем које има функцију да укаже на парадоксично-саркастични смисао, Ковачевић говори о изборима 2008. године, који ће још једном потврдити вечност српских подела. Међутим, осим вечних подела у нашој историји и традицији понављајућа је и хетерономија, што аутор продубљује описом односа *Њих* наспрам *Нас*:

> „А они напољу седе и меркају шта ће се овде десити, и шта им (онда) ваља чинити у наредном петогодишњем периоду, јер њима живот не пролази у сталном чекању; не секирају се (баш) толико колико су (већ) научили добро да глуме људе забринуте за судбину ’малих народа’“ (Ковачевић 2020: 207–208).

У наведеном сатиризму Ковачевић изнова употребљава метод ортографског издвајања речи у заградама, чиме се потврђује саркастично-парадоксичка

10 Анафорска понављања (реитерације) „подразумијевају понављање исте језичке јединице на почетку више исказа“ (Ковачевић 2021: 209).

функција текста. Додатно, вечност самих подела у српској традицији описана је и стилогеним издвајањем краја приче, што поткрепљује и основну намеру овога рада, а то је да докаже да (црни) хумор омогућава лакше разумевање и прихватање српских подела током историје до данас, а које се заснивају највише на саркастично-парадоксичким решењима, јер

> „[...] како сад 'ствари стоје', лета господњег 2008, сва је прилика и сви су изгледи да се нашим – српским поделама, не назире КРАЈ" (Ковачевић 2020: 208).

Ширином обухваћених језичко-стилских феномена и њиховом повезаношћу Душан Ковачевић је представио карактеристичне косовско-метохијске теме, проблеме и судбине код Срба. Оживео је питање језичког и идентитетског приступа *Другоме* кроз приче о братоубилаштву, подељености, издаји, клетви, али и указао на вечност *борбе Нас* са *Нама* помоћу тема о последицама прародитељског греха; о Косовском миту; о избеглиштву и одрођеницима. Антитетичке фигуре представљају основно обележје Ковачевићевог дела *Двадесет српских подела.* Оне су испољене интерференцијом фигура хармоничног противуречја (парадокс, оксиморон) и фигура негације (иронија, са подврстама: сарказам, хариентизам, дијасирам; реторичко питање). Додатно, у језичко-стилској анализи косовско-метохијског питања у издвојеним поделама уочава се и употреба стилогене фигуре – зеугме, и поступака интензификације (полиптотонске, полисиндетске, кумулацијско-градацијске и анафорске реитерације), који допуњују парадоксичко-саркастичну основу анализираних *сатиризама*. Истину о нашем актуелном, али и вечном питању о земљи која нестаје и *борбама* са собом и другима, Ковачевић је на особен начин описао црним хумором као уметничким средством које помаже да се суочимо са апсурдом историје и живота, али и прихватимо последице трагичне *истине.*

ИЗВОР

Ковачевић 2020: Душан Ковачевић. *Двадесет српских подела.* Београд: Лагуна.

ЛИТЕРАТУРА

Витезовић 1991: Милован Витезовић. *Срце ме је откуцало (изабрани афоризми).* Београд: СКЗ; Горњи Милановац: Дечје новине; Нови Сад: Дневник.

Даковић 2021: Невена Даковић. „Игре историје и сећања у филмским текстовима Душана Ковачевића". Милош Ковачевић (ур.). *Драмско стваралаштво Душана Ковачевића.* Андрићград: Андрићев институт, 135–153.

Ковачевић 1998: Милош Ковачевић. *Стилске фигуре и књижевни текст.* Београд: Требник.

Ковачевић 2015: Милош Ковачевић. *Стилистика и граматика стилских фигура*. IV битно допуњено издање. Београд: Јасен.

Ковачевић 2021: Милош Ковачевић. „Доминантне стилско-језичке особине драма Душана Ковачевића“. Милош Ковачевић (ур.). *Драмско стваралаштво Душана Ковачевића*, Андрићград: Андрићев институт, 173–226.

Крстић–Пантић 2018: Тамара Крстић–Михајло Пантић. „У доброј драми ништа није случајно“. Михајло Пантић (ур.). *Хумор је светлост – о књижевном стваралаштву Душана Ковачевића*. Београд: Библиотека града Београда; Ниш: Графика Галеб, 9–59.

Милановић 2021: Александар Милановић. „Језик као актер у *Двадесет српских подела* Душка Ковачевића“. Милош Ковачевић (ур.). *Драмско стваралаштво Душана Ковачевића.* Андрићград: Андрићев институт, 247–265.

РКТ 2010: Тања Поповић. *Речник књижевних термина*. Београд: Logos Art.

Ћупић 2024: Зорана Ћупић. „Књижевнопублицистички и аналитички подстил Душана Ковачевића“. Бранко Тошовић (ур.). *Андрићева публицистика*, серија Andrić-Initiative, том 17. Грац – Бањалука – Београд: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Народна и универзитетска библиотека Републике Српске – Свет књиге, 763–776.

Bagić 2012: Krešimir Bagić. *Rječnik stilskih figura*. Zagreb: Školska knjiga.

Foht 1962: Ivan Foht. „Unutarnji mehanizam aforizma“. *Izraz*, VI/7. Sarajevo, 13–32.

Simeon 1969: Rikard Simeon. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I*. Zagreb: Matica hrvatska.

Zorana Z. ĆUPIĆ

“KOSMET – GUARDIANS AND SECESSIONISTS” – THE LIMITS OF LINGUISTIC AND IDENTITY-BASED APPROACHES TO THE OTHER IN DUŠAN KOVAČEVIĆ’S TWENTY SERBIAN DIVISIONS

Summary

The subject of this paper is a linguistic and stylistic analysis of the satirical book *Twenty Serbian Divisions – How Serbs Multiply by Division* (2008) by Dušan Kovačević. The individual and collective identity of Serbs is examined through their relationship toward the Other, but also toward themselves, marked by linguistic, territorial, familial, and historical characteristics. The aim of the research is to highlight the Kosovo and Metohija issue within Serbian divisions, primarily through the analysis of dominant stylistic devices and linguistic-stylistic techniques that contribute to the sarcastic and ironic foundation of the text and the creation of satirisms. By discussing appropriation, division, fratricide, exile, the Kosovo myth, curses, renegades, and ancestral sin, the author, through figures of betrayed expectation and negation, succeeds in humorously revealing the truth of this “satirical list of Serbian divisions.”

Keywords: Dušan Kovačević, *Twenty Serbian Divisions*, linguistic and stylistic analysis, satirisms, stylistic devices.

УДК

Оригинални научни рад

*Урош З. ЂУРКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРОМЕНИТИ НАСЛОВ, АЛАРМ И *СВАКОДНЕВНО УБИЈАЊЕ ЖИВОТА:* ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ ПОЕЗИЈЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ**

Апстракт: У раду се тумаче три песничке књиге савремених српских песника са Косова и Метохије: *Свакодневно убијање живота* Жарка Миленковића објављена 2022. године, као и две књиге објављене 2024. године – *Аларм* Бранке Касаловић и *Променити наслов* Александра Дунђерина. Упоредним читањем песничких збирки указало се на сличности и разлике у поетици, као и о прожимању мотива, тема и идеја. Разматрана је, с тим у вези, специфичност савремених аутора са Косова и Метохије у односу на релацију између искуственог и текстуалног, али и у односу на комуникацију са наслеђем српске књижевности.

Кључне речи: Косово и Метохија, српска поезија, Жарко Миленковић, Бранка Касаловић, Александар Дунђерин.

Сагледавање три песничке књиге српских стваралаца који живе и раде на Косову и Метохији може се отворити размишљањем о међусобној условљености поезије и животног окружења. Судећи по појединим критичким оценама, чини се да је животни простор важнији од самих стихова – да је меродавније то што неко негде борави, од тога шта може песнички да понуди. Амбициозан подухват *Историја српске поезије Косова и Метохије 1951–2022* Александра Б. Лаковића утемељен је на неизреченој претпоставци да је књижевноисторијска вредност управо просторно заснована. Тако би књижевност Косова и Метохије била један од регионалних видова српске књижевности, али и засебан систем, који има и своју дијахрону динамику и самосвојне токове. С тим у вези, уколико говоримо о томе

* Истраживач сарадник, ORCID 0000-0003-2995-2833, uros.durkovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

да је драгоцено забележити гласове који, из низа разлога, немају довољну препознатљивост у ширим оквирима, то је за сваку похвалу. Став, међутим, да је нешто заслужно да буде књижевноисторијска чињеница само због просторног оквира или порекла аутора, може бити вишеструко преиспитан. И ту пре свега треба имати на уму разлику између *књижевне историје* и *књижевне прошлости* – док први појам подразумева одабир вредности у времену, други се односи на „све што је икада писано, у облику који није диференциран нити на било који начин систематизован“ (Николић 2015: 15). Процес успостављања књижевне историје представља стога организацију прошлости, у којој је укрштена како идеологија и естетика, тако и лични сензибилитет и одговорност према колективу. Али, још више од свега, историја књижевности је *прича* која „води незавршивом кружењу тумачења“ (Николић 2019: 507), те се иза сваке историје књижевности може успоставити повест њеног настанка и студија њених критеријума.

Ово задржавање на потреби за методолошком обазривошћу у проучавању теорије књижевне историје има за циљ да опише значај подразумеваног знања којим читалац располаже при сусрету са делом. Начин на који разумемо положај неког дела у светлу књижевне историје условљава његов интерпретативни пут. Уколико песници са Косова и Метохије заиста поседују неко поетичко својство које их издваја, њихово груписање је оправдано. Сама околност живљења на истој територији, ипак, није довољна, па ћемо, овом приликом, трагати за сродностима у темама и књижевним поступцима у оквиру самих текстова, трудећи се да се удаљимо од онога што су распрострањена очекивања. Притом, поштујући све оно што представља симболички капитал *косовске епске легенде* (в. Сувајџић 2021: 77), који тешко да може да се прецени, примећујемо да комуникација са тим наслеђем није нужна. То не значи да је непожељна, већ да није неизоставна. Ослобађање рецепције од утабаних путева којима само потврђујемо сопствена (пред)убеђења, допринос је афирмацији отворености књижевности, што је једна од кључних одлика „конституисања естетске конкретизације дела“ (Ингарден 1971: 356).

СВАКОДНЕВНО УБИЈАЊЕ ЖИВОТА ЖАРКА МИЛЕНКОВИЋА

Жарко Миленковић (1988) један је од најактивнијих савремених књижевних гласова са простора Косова и Метохије. Песник, проучавалац књижевности и књижевни критичар, Миленковић ради као уредник књижевних програма у Дому културе Грачаница. Живи у месту Преоце крај Приштине и као докторанд Филозофског факултета у Новом Саду, пише дисертацију о песништву Новице Тадића.

Свакодневно убијање живота (2022) је трећа Миленковићева збирка, објављена након књига песама *Кеноtаф* (2011) и *Крхотине лета* (2019).

Уз песнички опус, Миленковић је објавио и књиге есеја и књижевних критика *Тмина и ништавина: horror vacui у српској поезији XX и XXI века* (2021), *Иван В. Лалић: питања песничке традиције* (2024) и *Јасни обриси несрећа: есеји и критике о савременој српској поезији* (2024). Богат опус сведочи о преданости књижевности, али и о разноликим истраживачким интересовањима, која се међусобно прожимају.

Без обзира на различите регистре, заједничка одлика Миленковићевог песништва, па и проучавалачких прилога, представља особени песимизам, усмерен не ка негирању било какве вредности, већ свеприсутном осећају бесперспективности и тескобе. Критике збирке *Свакодневно убијање живота* крећу се управо у том кључу, па је посебна пажња у рецепцији посвећена циклусу „Плаво небо, празно", у коме је кључна реч *логор*. И не мора се неко сетити *књижевне логорологије* (в. Aćin 1986) или Агамбеновог логора као парадигме биополитике, да би било јасно да је у питању одабир речи који привлачи пажњу. Ипак, оцена да Миленковић представља живот на Косову као у логору, јер у логору и живи (Лаковић 2024: 8), представља интерпретативну злоупотребу биографске чињенице која нема упориште у самом тексту, будући да је цео циклус лишен било какве просторне конкретизације.[1] То, истини за вољу, на другом месту примећује и сам Лаковић, али, премда му је јасно да се свет књиге може повезати са сасвим различитим контекстима, он ипак инсистира, уз извесне ограде, да је пресудно искуство живота у енклави (Лаковић 2024: 634).[2]

Осим недостатка просторног одређења, остаје недоречено и шта се уопште у логору збива, што није непромишљена песничка одлука – оно што остаје наговештено, изазива посебан осећај нелагоде. На тај начин логор превазилази симбол трауме и физичке неслободе и постаје стање духа у коме је свако избављење осујећено. Отуда не чуди што су у рецепцији дела коришћене метафоре везане за бодљикаву жицу – како у односу на процес читања (Марићевић Балаћ 2023: 39), тако и у односу на егзистенцијални статус (Митровић 2023: 123).

Ипак, иако је сам наслов збирке[3] потекао из једне од песама првог циклуса, у којој се живот у логору описује као *ишчекивање живота* и његово

1 То се пренебрегава на још једном месту, где се, штавише, наводи да аутор *експлицитно* назива енклаву логором (Марићевић Балаћ 2023: 39), што се, јасно је, не може наћи у тексту.

2 У контексту косовскометохијских тема, Лаковић је могао, на пример, да запази песму „Косовско гробље" из Миленковићевог песничког првенца, у којој се катастрофично сведочи о опустошености: „Ледина / прикривена / снегом / Поломљених / крстача / плач / Коров и смрад / Без трагова // Ремета" (Миленковић 2011: 41).

3 Избору наслова збирке могу се упутити и извесне примедбе. Једна од њих тицала би се конотације саме синтагме – у фразеологији су познати изрази *убијање у појам*, као и *убијање времена*, који би били језички и семантички далеко подстицајнији од *Свакодневног убијања живота*, које има у себи једну неудобну очигледност – живот се свакодневно „убија" протицањем, односно, временом. Извршилац те, свакодневне активности (као да се може издвојити из самог времена) јесте пролазност као нужност. Отуда је *Свакодневно убијање живота* синтагма која много мање тога доноси него што се чини – она је неинвентивна констатација нечега што је темељна чињеница постојања.

свакодневно убијање (Milenković 2022: 11), не треба изгубити из вида значај пролошке песме „Суштина“, у којој се износи песнички програм различит од оног коме је у стручној рецепцији припало највише пажње. Реч је, наиме, о поетици свакодневице и, још више, искупљујућој обичности коју може да препозна само поезија. Притом, важно је запазити да лирски субјекат наступа из аутоироничне позиције, обзнањујући своју намеру да, током једног *досадног поподнева*, напише „jednu sasvim običnu pesmu / Kojom će svi biti oduševljeni / Jer svaka obična pesma / Govori da je život sasvim neobičan“ (Milenković 2022: 9).

Аутоиронија упарена са аутопоетиком доноси ауторове назнаке као препоруке за најподстицајнији сусрет са предстојећим стиховима, а један од њих је управо задржавање критичке дистанце, као и пригрљивање позиције свакидашњице која, парадоксално, колико год била сугестивно тегобна, не мора да буде лична и (про)живљена. Уз то, ту је и путоказ везан за језичка средства – за језик који је већ оцењен као огољен и штур (Ђурђевић 2023: 143) и који, као такав, доноси „посебан облик језе, која указује на бесконачне поноре у интими, на рушење унутрашњих градова једног хуманог бића“ (Ђурђевић 2023: 143). Понегде, као што је то случај са сасвим кратком песмом „Без последица“[4], афористичка досетљивост налази се на граници између црнохуморног и нихилистичког, али на песнички успео начин функционише тек ако се разуме у иронијском кључу.

И док ће пролошка песма вишеструко комуницирати са другим циклусом збирке „Мало светлости“, који је посвећен сећању, трећи циклус збирке „Ништа се неће променити“, надовезује се на први, кроз чемерну визију „Зимске идиле“, која подразумева како размишљање о самоубиству у новогодишњој ноћи (Milenković 2022: 32), тако и осврт на пандемију и закључак о непромењивости ужаса (Milenković 2022: 33). Ипак, уместо да низ претераности делује опомињуће, он добија готово па комични карактер, који се може сагледавати и кроз једну занимљиву, али и условно схваћену интертекстуалну игру. Миленковић, наиме, пишући о Лалићевом дијалогу са Војиславом Илићем у контексту песама „Зимско јутро“, односно, „Зимска идила“ (Миленковић 2024: 39) сасвим посредно говори и о свом делу, чиме се ствара неочекивани комуникациони ланац између зимских призора различитих времена и поетика.

О значају мотива снега у *Свакодневном убијању живота* већ се писало (Марићевић Балаћ 2023: 39), али је важно истаћи да ова појава превазилази домете овог рада, те да иначе зимске слике у књижевности, попут оних код Андрића (в. Ђурковић 2022: 81–82), заврећују посебну истраживачку пажњу. Један од симболичких учинака снега – изједначавање, брисање трагова, па и олакшање – у Миленковићевом се делу сагледава на друкчији начин:

4 „Ponekad me obuzme / Ničim izazvana radost // Srećom kratko traje / I ne ostavlja posledice“ (Milenković 2022: 22).

кроз интензивирање патње (Milenković 2022: 10) и коначни покров „[s]vetu koji se ugasio / [j]oš pre nego što je počeo" (Milenković 2022: 27). У питању је, дакле, избор који се супротставља ономе што је очекивано – снег није утеха или макар привид избављења, него терет.

С тим у вези ваља указати на значај апокалиптичног дискурса (в. Ђурђевић 2023: 143) за Миленковићево дело, које га приближава не само Новици Тадићу[5], за кога је јасно да му је близак не само кроз академски рад, већ и делима осталих песника са Косова и Метохије. Атмосфера *̄последњеī времена* ипак, не мора да буде дочарана катастрофом, већ осећајем безнадежне скучености, у којој су и „sećanja crne rupe nestalih svetova" (Milenković 2022: 18). Сећање, тако, колико год било спасоносно[6], изазива исконску тугу, „[o]nu koju podseti da smo ovde samo privremeni" (Milenković 2022: 23), а живот као понављање пореди се са распрскавањем гранате која улеће у собу (Milenković 2022: 26). И будући да инспирацију црпи из сфере свакодневног, али се у њој не задржава, Миленковић у временској неприлици препознаје библијски потоп, у коме, попут Нојеве барке, може да се начини креденац успомена и у њему се похране ситнице које покрећу сећања (Milenković 2022: 19). И мада пише о *с̄тању након краја,* па и о простору где су, уместо људи, сада ласте (Milenković 2022: 13), лирски глас јесте горак, али није обележен потпуним дефетизмом, јер је и тобоже равнодушан коментар израз немирења са тренутним стањем.

Места која су испражњена од људског, али где је замагљен узрок тог процеса, успостављају упечатљиве релације између различитих просторних планова. У једној ће песми тако бити тематизован поглед на град из логора, где ће *̄преживели* успети да поврате оно што је изгубљено (Milenković 2022: 12). Национално надахнуто читање овде би могло да препозна прикривену жељу лирског субјекта за повратком некадашњих (духовних) територија, али таква могућност читања је недовољно утемељена и више говори о ономе што би неко желео да у тексту види, од онога шта се у њему налази. Ипак, уколико имамо у виду да је у другој збирци Миленковић писао о шетњи градом као гробљем (Миленковић 2019: 13), овај мотив постаје посебно интересантан. Уколико је жеља за повратком граду, у свим његовим преносним значењима, истинска, која је цена обистињења те жеље? Ипак, да није реч о пасивности колективног лирског субјекта говори то да сам град *немо и о̄туђено*, узвраћа погледом (Milenković 2022: 12). Имајући у виду да је Агамбен установио да је логор, а не град „biopolitička paradigma današnjeg Zapada" (Agamben 2006: 160), Миленковићева песма се отвара ка читању које превазилази овдашњи контекст. И то не само због

5 О утицају Новице Тадића на Миленковићево дело може се написати посебан рад, али овом приликом ваља истаћи песму „Пролазник" у којој је непосредно присутна ђаволска фигура: „На улици једног јутра / Сретох Сатану / Беше кренуо у лов" (Миленковић 2019: 15).

6 А приказано је и кроз метафоре *моста* и *дуге* (Milenković 2022: 21).

већ споменуте деконкретизације места – *йоīлед из лоīора* јесте поглед који огољава политичке механизме, коме је јасна мера ствари, јер не робује заблудама удобности. Мотив логора није стога знаковит само као средство самосажаљења, он је слика обзнане самосвести *īолоī живоūа*, који опстаје упркос свим облицима угрожености. Отуда оцена да је Миленковићева збирка „постхуманистички епитаф испод чијег се скамењеног језика можда може пронаћи нешто што изгледа *као* човек" (Ђурђевић 2023: 143, курзив Ђурђевић), погађа у срж њене поетике.

Овде, ипак, ваља навести још једну одлику која није примећена у досадашњој рецепцији, а која је важна због проучавалачког оквира. У завршној песми збирке, која је, као и пролошка, графички издвојена, постоји необично аутопозиционирање лирског субјекта у односу на стихове, како се каже, „treš pesama" (Milenković 2022: 39), које није чуо годинама, а које му долазе да га ни мање ни више него *йонизе*. У питању је необичан израз непријатности, па и правдања пред читаоцем, коме као да се поручује да је недолично бити замишљен или дирнут нечим што није производ тзв. *високе култūуре*. Овај детаљ може се повезати и са призором новогодишњих лампица које су описане као кич који увесељава и постаје сведок несреће (Milenković 2022: 31). Литература о кичу на јужнословенском простору толико је богата да би ваљало узети је у разматрање, а више пута је указивано на темељне проблеме са конотацијом овог појма (в. Тодоровић 2021: 153). Ипак, без обзира на могуће критике теоријског неразумевања појмова, кич, односно, треш могу се разумети у контексту збирке као један од облика обамрлости духа, који је у складу са атмосфером логорске робије. Иронијски обрт постоји на самом крају када лирског субјекта понесе управо песма која подржава пустош који га окружује – уједињујући и *душу и ūело* (Milenković 2022: 39).

АЛАРМ БРАНКЕ КАСАЛОВИЋ

Бранка Касаловић (1971) рођена је у Косовској Митровици. Дипломирала је социологију и филозофију на Филозофском факултету у Приштини. Живи у Зубином Потоку где ради као наставник у Средњој школи „Григорије Божовић".

Аларм (2024) је њена трећа збирка поезије, након књига *Глас из йешчаника* (2017) и *Who are you?* (2019), а објавила је и збирку прича *Скуйљачи јесењеī лишћа* (2013).

И као што је код Жарка Миленковића[7] биографија представљала путоказ за проучавање поетичких одлика, тако је већ из сажете белешке о Бранки Касаловић јасно да је могуће очекивати поезију која је осетљива

7 Који је, вреди напоменути, рецензент збирке *Аларм*, али и збирке *Промениūи наслов*, о којој ће тек бити речи.

на социјална питања, али и која не бежи од филозофских промишљања.[8] Доказ за ту тезу може се наћи већ у првој песми збирке, где лирски субјекат обзнањује *крај човека* (Касаловић 2024: 5). Постхуманизам присутан у *Свакодневном убијању живо̄та* овде добија нешто друкчији вид, обележен ћебадима од антинуклеарних влакана (Касаловић 2024: 5), метастазама (Касаловић 2024: 10), ланч пакетом (Касаловић 2024: 13), хипербаричном комором (Касаловић 2024: 17), соларним панелима у тами (Касаловић 2024: 19), капсули ендорфина (Касаловић 2024: 43) или претурањем по ђубрету (Касаловић 2024: 14)[9]. Значајно место Касаловић даје и дигиталној сфери – апликацијама и електронском дневнику (Касаловић 2024: 22), па и „фолдерима сећања" (Касаловић 2024: 53). Песникиња, стога, тематизује технологију у контексту антропоцена, обједињујући локално и глобално. Губљење граница је, међутим, релативно и, у складу са Миленковићевом песмом „Суштина", Касаловић у ситницама свакодневице, у покућству, проналази поетску инспирацију[10], што је иначе велика тема поезије XX и XXI века. Ипак, свака ситница може представљати повод за размишљање о ширим епохалним феноменима, што није увек развијено, али представља потенцијал за напредовање у изразу.

У духу наслова збирке, стихови су позив на буђење, на преосмишљавање света из корена, у ком је човек човеку стална претња (Касаловић 2024: 8) и где, „[у] одсуству бесмисла[11], можемо бити / било ко и било шта" (Касаловић 2024: 42). У том и таквом свету, попут Миленковићевих ластавица које су настаниле простор без људи, може се наћи веверица која дрвеће спаја у сноп (Касаловић 2024: 8). Окретање према природи није експлицитно наведено као решење изазова савремености, али се може издвојити ако не као један од одговора, онда као неизбежни резултат људских штетних деловања – док човек не може без природе, природа без човека може.

Иако детектује друштвене проблеме, песникиња није гласноговорник неке идеологије, већ путем личног искуства афирмише посматрачку позицију. Она се може добро илустровати песмом о старом ручном сату који је, упркос застарелости, не само функционалан него и саобразан телу лирског гласа: „С моје леве руке је покупио срчане прескоке" (Касаловић 2024: 9). Пронаћи смисао у спорости, песничка је мисија која вишеструко награђује.

8 Премда није сасвим јасно шта уопште жели да каже, можемо претпоставити да на сличан начин размишља о делу Бранке Касаловић и Александар Лаковић: „Очигледан је песникињин отпор према свему што нарушава конкретну људску природу коју је нужно сачувати, нарочито се то чини наметањем извесних неразумљивих универзалија, увећавајући отпор према долазећем свету" (Лаковић 2024: 760–761).

9 Које је предочено кроз разлику у перцепцији која постоји у различитим насељима: док се у граду тај чин може посматрати као социјални активизам, у паланци је то недопустива срамота (Касаловић 2024: 14). Касаловић показује, дакле, како средина утиче на интерпретацију неког поступка.

10 „Сведок сам дешавања кућне фикције" (Касаловић 2024: 17).

11 Остаје, наравно, питање, да ли је ова реч омашка или је уместо ње требало да стоји – у одсуству *смисла*. Јер, уколико је бесмисао одустан, присутан је смисао и у том случају постоји проблем са поруком и мисаоним током.

Ипак, иронично, уколико пратимо наслов дела, управо такав сат, сат који *није паметан*[12], неће моћи да се огласи алармом, што је у складу са оценом Жарка Миленковића на задњим корицама књиге да ова збирка представља „позив на буђење, али не и позив на промену, јер за то је већ касно".

Уколико се прихвати ово песимистичко читање, „Епски аутотјун", последња песма збирке, може се читати као горка критика рецепције националних митова и епског наслеђа, док песма „Људи из фолдера" говори о појединцима који, хранећи се алгоритмима, живе далеко од „тектонских померања / у геополитичким стратумима" (Касаловић 2024: 53), учествујући у свеопштој симулацији – илузији да познају право стање ствари. Искуство се приказује као нешто незамењиво – ниједно медијско представљање, а свакако не бивање у дигиталним просторима, не може на веродостојан начин пренети оно што је сложеност неког проблема.

Медији, ипак, могу подржавати и хранити одређену слику света и стварати кобни симулакрум који се надовезује и на свеприсутност смрти у *Свакодневном убијању живота*, стога не изненађују стихови којима се открива како ће се на киосцима смрт нудити уместо кусура (Касаловић 2024: 42), као и спомињање *нове нормалности* и *пандемијске лексике* (Касаловић 2024: 9). Ипак, као у случају Миленковићеве збирке, и овде су разлози непосредне угрожености неизречени, па је читалац позван да допуњава места неодређености. То, међутим, није урађено увек на подстицајан начин, те је некад потребан не само додатни обзир, него и строжа селекција у бирању стихова, како би оно што је добро дошло до изражаја.

Иако се поезији Бранке Касаловић, нарочито у односу на структуру појединачних песама, могу упутити примедбе, њено дело се, у односу на епохални тренутак и покушај покретања важних тема, чини релевантним за истраживање и, понегде, успелим. Тамо где напушта моменте наративности и усредсређује се на поетску слику, песникиња долази и до крајње упечатљивих поређења, попут: „Сан је био као тегла меда, лепљив и густ" (Касаловић 2024: 39), која би могла да имају значајније место у неком будућем књижевном подухвату. Такође, понегде би и оштрица друштвене критике могла да буде још снажнија и конкретнија, мада су и овако покренута размишљања о многим актуелним питањима.

ПРОМЕНИТИ НАСЛОВ АЛЕКСАНДРА ДУЊЂЕРИНА

Александар Дунђерин (1974) рођен је у Новом Саду где је на Филозофском факултету завршио српску књижевност. Иако је у овом избору једини аутор који није родом са Косова и Метохије, његов лични и професионални живот вишеструко је везан за Косовску Митровицу, где живи и ради

12 С тим у вези ваља погледати и песму „Феномен кашњења" – иако не постоји подела на циклусе у *Аларму* постоји значајна комуникација између мотива, што може да заслужи посебну анализу.

последњих десет година, водећи Приватни културни центар „Акваријус". Уз рад у култури, Дунђерин је објавио књигу прозе *У напуклој љусци* (2002), као и књиге есеја, разговора и критика *Демони долазе* (I, II, 2014). За савремену књижевност Косова и Метохије посебно је важан његов уреднички рад, као и антологија *Неодољива тешкоћа постојања* (2021), која мапира преовлађујуће књижевне токове српских аутора на наведеној територији у 21 веку.

Променити наслов прва је Дунђеринова збирка поезије. Да је у питању иновативна књига, јасно је већ из погледа на несвакидашње корице, за које је одговорна песникова супруга Миљана Дунђерин, која је књигу дизајнирала. За разлику од претходне две збирке, *Променити наслов* функционише и као ликовно дело, где су визуелна решења неодвојива од разумевања текста.

Тако је једна од кључних тема збирке, што је јасно већ из самог наслова, аутоцензура. И то управо аутоцензура која се непосредно тиче питања Косова и Метохије, посебно у првом циклусу збирке „Црњански на Косову". Уз главни текст песме, кроз целу збирку, налазе се и илустровани, паратекстуални елементи који утичу на разумевање текста. Тако је заокруживање речи Метохија на једном месту праћено (дописаним) коментаром „можда ипак оставити" (Дунђерин 2024: 21), док је другде ова реч бива прецртана (Дунђерин 2024: 9), а негде и дописана (Дунђерин 2024: 26–27). Један од начина да се овакав поступак разуме јесте то да је у питању суптилан коментар на неконзистентност у односу на именовање територије о којој се пише – а сам одабир имена неког простора има и своје политичко значење, те уопште није свеједно да ли ће неко рећи Косово или Косово и Метохија. Колебљивост, стога, није израз светоназора аутора, колико збуњеног лирског гласа, који покушава да се успостави у турбулентним временима. Проширујући границе текстуалности, Дунђерин позива читаоца да буде активан критички субјекат и да у празнинама између стихова дописује оно што је њему битно и блиско. Тај процес јесте започет визуелним играма, али се ту нипошто не завршава.

Ипак, ваља приметити да оваква организација није самоникли феномен и ту не треба у виду имати само традицију историјске авангарде, или, што да не, визуелне ексцентричности романа *Тристрам Шенди* Лоренса Стерна, него и, на пример, *преправљено* издање књиге афоризама *Шта је писац хтео да каже* Владимира Булатовића Виба или песничку књигу *Услови коришћења* Огњена Обрадовића, у којој је присутно луцидно поигравање са различитим облицима текстуалности, међу којима су присутни не само графити (Obradović 2022: 19) и рекламни слогани (в. Obradović 2022: 10, 11, 15), већ и коресподенција са вештачком интелигенцијом (Obradović 2022: 64–65).

О дигиталним просторима, попут Бранке Касаловић, пише и Дунђерин, али поетички радикалније и директније. Тако песма „Косово ће бити наше" почиње стиховима: „косово ће постати / икона / на компјутерима /

на андроидима // доступно свакоме (Дунђерин 2024: 8), док ће виртуелно свештенство служити у српским светињама (Богородица Љевишка, Грачаница, Дечани). Плодне оранице Метохије биће доступне уз помоћ 3D наочара, помоћу којих ће пастир бити *стварнији од стварности* (Дунђерин 2024: 9). Напослетку, закључује се да је омогућено да Косово васкрсне једним кликом (Дунђерин 2024: 10).

Док се Косово и Метохија у збиркама Жарка Миленковића и Бранке Касаловић не спомињу директно, Дунђерин користи читаву лепезу топоса и симбола везаних за овај простор, уз свест да је политичан не само садржај, него и песничка форма (в. Đurić 2010: 167). Другим речима, начин на који о нечему пишемо, може бити говорљив колико и садржај – а поезија Александра Дунђерина изнова провоцира и позива на промену, на реакцију.

Зато Дунђерин не пише само о (не)култури сећања и виртуелним реалностима које удаљавају од суштинске размене, контакта са простором и људима, него и о лицемерју, угрожености, дроги, насиљу, немару и опортуном псеудопатриотизму. Тако ће једна песма бити уобличена као помен криминалцу (Дунђерин 2024: 17), док ће друга, кроз интертекст са општепрепознатљивом мелодијом Бојићеве „Плаве гробнице", донети „похвалу / ђубрету и блату" (Дунђерин 2024: 15), али и илегалним активностима уз помоћу којих се подиже „нови косовски храм" (Дунђерин 2024: 16).

Имајући у виду значај који је мотив логора имао у *Свакодневном умирању живота*, знаковито је да Ивана Вановац у рецензији Дунђеринове збирке, управо пише о психологији логора и о томе како одузимање имена изазива још већу патњу од физичких мука (Вановац 2024: 102). Ако је аутор својој књизи одузео наслов, он је, по виђењу рецензенткиње начинио не само некакав игриви текстуални гест, већ је аутоцензуром покушао, парадоксално, да дође до истине као врхунске вредности (Вановац 2024: 103). И одсуство је, дакле, знак, као што решење може бити трагање за решењем, те је *Променити наслов* синтагма која изврсно дочарава концепт збирке.

Осим конкретних питања која се тичу граница слободе и онога што човек савременог тренутка може себи да дозволи да изрекне у јавном простору, а да остане безбедан, Дунђеринова поетика аутоцензуре отвара и низ питања која се тичу природе литерарности, али и онога што ми сами себи смемо да признамо. И као што се упирањем прста у цензуру, али и подражавањем цензуре, неко може борити за истину, тако се и одбацивањем поезије, поезија може оснажити. У одговарајућем контексту средства која су сасвим далека од поезије, постају песничка (в. Вановац 2024: 102–103). Тако у песми „Пролог", којом се завршава први циклус збирке, Дунђерин користи најпознатије стихове *Лирике Итаке* Милоша Црњанског како би српског песника симболички дозвао да крочи пределима који имају изразиту митопоетску вредност, али који су и физички простори у којима и даље обитавају његови сународници. Својим немирним,

дијалогичним стиховима, па и бунтовним тоном, Дунђерин је показао важност немирења за опстанак. Немирење и познавање традиције, која не сме да буде умртвљена, већ управо у духу преосмишљавања и отпора, треба да нађе нове путеве за све који са њом желе да се сусретну. Јер једино кроз дијалог, а не кроз покоравање, она живи, а са њом и сви они који желе да јој припадају.

Осим простора Косова и Метохије, Дунђерин пише и о Војводини, којој се упућују нимало пријатне речи: „пуна си / болести / гноја / гробова" (Дунђерин 2023: 42), као и „мочвара ти / прождире људе / дивљину косовску / претвара / у питоми прах" (Исто). Војводина је у трећем циклусу збирке *Променити наслов* приказана као простор противречности, обележен равнодушношћу. Користећи апострофу („ћутиш и гуташ / несрећу по несрећу / у слутњу / недоречену" (Дунђерин 2023: 44)), песник је персонификује, покушавајући да створи ефекат буђења, или, да се послужимо метафором из збирке о којој је већ било речи – да дође до *аларма*. Ипак, уколико пратимо већ споменуто тумачење, по коме је за промену прекасно, али не и за буђење, онда се поезија може доживети као покушај да се узалудност превазиђе. Песник није пророк, али може да буде неко ко, осећајући опасност и несклад, па и дозивајући их, покушава да их превазиђе.

Ипак, као код Миленковића и Бранке Касаловић, и код Дунђерина присутни су мотиви свеприсутности смрти (в. Дунђерин 2024: 57), што показује да се не ради само о одликама индивидуалних песничких сензибилитета, већ да постоји повезаност на коју ваља обратити пажњу. Она се, међутим, може пронаћи и у мотиву који може инспирисати чак и екокритичка читања; Дунђеринов мегалополис који гута планету, док човек, „сићушна честица / биомасе"[13] (Дунђерин 2024: 82) трепери неонским светлом, у складу је са упризорењем града Жарка Миленковића, али и са песничким запажањима Бранке Касаловић. Уз још неке изразе апокалиптичког дискурса попут атомских бомби и загађења, али и библијског потопа, присутног и у *Свакодневном убијању живота*, Дунђерин проговара и о ковиду (Дунђерин 2024: 83), што је још једна у низу занимљивих подударности. А можда највеће изненађење представља то што критичка оцена једног дела може да се повеже са другим – као то да „Косово не познаје време" (Вановац 2024: 104) или да Дунђериново Косово није паланка (Вановац 2024: 105), што су теме које се могу пронаћи и у збирци *Аларм*.

Променити наслов завршава се упечатљивим коришћењем парономазије – повезивањем речи које су сличног гласовног састава, али чије су значења удаљена. Повезивање *ужета* и *ужаса* (Дунђерин 2024: 95) упарено је са илустрацијом – стилизованим словима наведених речи, које као да прете да ће се обрушити на стихове, на чијем се крају поистовећују равнодушје, мрак и смрт. Песма се још једном потврђује као чин супротстављања, који се одупире и ономе што делује несавладиво.

13 Овај стих је одштампан фонтом знатно мањим у односу на остале.

И ту би се могло указати на то да је највећи квалитет Дунђеринове збирке – њена борбеност и својеврсни *антипоетски* програм уједно и њена мана. У преплављености онога што је речено, а није требало да се подели или онога што је речено, а да није постигло задовољавајући (анти)естетски ниво, остаје оправдана запитаност о избору појединих песама. Ту би највише могао да буде упитан циклус „Љубав света", која одскаче у односу на тон осталих песама и где је разуздани ерос, посебно у светлу призивања Момчила Настасијевића, сасвим несврсисходан (Дунђерин 2024: 30). И колико год тежња за неудобношћу била пресудна за разумевање збирке, песма под насловом „Девојачка" може да не буде одбачена искључиво из тих оквира, а уколико би она била уврштена у неком другом избору, могла би да буде карактерисана као одбојна и мизогина самосврховитост. Дунђерин је ту започео још једно, метафорички речено, *литерарно ратиште* – покрећући тему политичке коректности и онога што се сме и може изјавити о некоме, па и о себи и сопственој интими. Тако је, аутоиронично, песми под насловом „Неморална" придодат коментар „превише је можда / избацити ову песму" (Дунђерин 2024: 34), као и низ прецртавања стихова. Читалац, дакле, има необичан избор – може да одлучи да песму разуме и доживи у светлу њене метатекстуалне целине, на начин на који је одштампана, или да пак послуша паратекстуалне сигнале и усредсреди се на оно што је означено као непроблематично. Отвореност књижевности нам поручује да нема правог или погрешног пута до оног који је сусрет са самим текстом.

Иако је Дунђерин убедљивији када пише о политичким и друштвеним темама, када се оглашава о метафизици, религији и еротологији, остављен је простор за напредак, односно, разраду. Збирком *Променити наслов* Дунђерин показује да није песник интиме, ситница, већ глас наклоњен буци, те би његови стихови могли и да, на основу специфичне реторичности, уз адаптацију, функционишу у драмском, извођачком контексту.

ЗАВРШНИ УВИДИ

Анализом три збирке савремених српских песника који живе и раде на Косову и Метохији (*Свакодневно убијање живота* Жарка Миленковића, *Аларм* Бранке Касаловић *и Променити наслов* Александра Дунђерина), показано је да дела деле како сродне песничке поступке, тако и погледе на свет и поезију. Иако су косовскометохијске теме важне за разумевање разматраних дела, оне нису пресудне и присутне су у различитом степену у различитим контекстима. Показано је да је поетичка сродност важнија од политичке или географске, те да се о специфичности савремених аутора са Косова и Метохије може говорити у том, ужекњижевном контексту.

Неке од заједничких одлика које су разматране су: песимизам (али не и дефетизам), насиље, апокалиптички дискурс, сећање, поетизација

и иронизација свакодневице, али и присуство неких важних мотива, попут егзистенцијалне угрожености и пандемије. Смрт у делима наведених аутора чест је мотив, али није представљена кроз херојизам и трагизам, већ кроз свеприсуство и узалудност.

Упоредним читањем више збирки показано је и по чему је које дело посебно, вредно истражвачке пажње. *Свакодневно убијање живота* Жарка Миленковића књига стихова штурог израза, која доноси осећај безизлаза и тескобе, није без црног хумора и иронијског одмака. Као посебно важан мотив за стручну рецепцију збирке издвојио се мотив логора, који може да се сагледава из различитих перспетктива, а једна од њих би се тицала односа између личног искуства и текста. Црпећи инспирацију из свакодневице, Миленковић проговара о епохалним темама.

Сличан поступак постоји у књизи *Аларм* Бранке Касаловић, с тиме што стихови нису сведени, већ и асоцијативно и, понегде, семантички лабаво организовани и покрећу питања о различитим друштвеним феноменима, међу којима се истиче потенцијално угрожавајућа и дехуманизујућа сфера виртуелног. За разлику од поезије Жарка Миленковића, *Аларм* поседује елементе социјалне ангажованости, која ће тек бити разрађена у књизи Александра Дунђерина.

Збирка *Променити наслов* Александра Дунђерина укратко би се могла описати као песничка књига о узроцима и последицама аутоцензуре, као и о начинима на који може да се превазиђе. За разлику од претходно наведених збирки, Дунђериново дело на отворен, полемичан и провокативан начин проговара о Косову и Метохији како као митопоетском, тако и геополитичком простору. С тим у вези, нарочита пажња је посвећена значају експерименталног карактера збирке, посебно у односу на њен визуелни идентитет.

Уз истицање јаких и подстицајних места сваке тумачене збирке, указане су и могуће перспективе за усавршавање израза, али и то да истоврмено читање може да открије неочекиване подударности, које могу да буду и даље проучаване. Овај прилог проучавању само је један од могућих путоказа таквог подухвата.

ИЗВОРИ

Дунђерин 2024: Александар Дунђерин. *Променити наслов*. Косовска Митровица: Књижевно друштво Косова и Метохије.

Касаловић 2024: Бранка Касаловић. *Аларм*. Београд: Чигоја штампа.

Миленковић 2011: Жарко Миленковић. *Кеноtаф*. Косовска Митровица: Дом културе 'Свети Сава' Исток – Хвосно, Лествe.

Миленковић 2019: Жарко Миленковић. *Крхотине лета*. Краљево: Народна библиотека „Стефан Првовенчани".

Milenković 2022: Žarko Milenković. *Svakodnevno ubijanje života.* Beograd: Arhipelag.

ЛИТЕРАТУРА

Вановац 2024: Ивана Вановац. „Скрнављење поезије, истине ради“. Александар Дунђерин, *Променити наслов*, Косовска Митровица: Књижевно друштво Косова и Метохије, 102–110.

Ђурђевић 2023: Ђорђе Ђурђевић. „Неподношљиво песничко ’као’ Жарка Миленковића“. *Поља*. Год. 67. Бр. 539, 141–143.

Ђурковић 2022: Урош Ђурковић. „’Тражећи спасење у несећању’: Андрић и култура заборава“. *Баштина*. Св. 57, 73–84.

Ингарден 1971: Роман Ингарден. *О сазнавању књижевног уметничког дела*. Прев. Бранимир Живојиновић. Београд: Српска књижевна задруга.

Лаковић 2024: Александар Б. Лаковић. *Историја српске поезије Косова и Метохије: 1951–2022*. Грачаница: Дом културе „Грачаница“.

Марићевић Балаћ 2023: Јелена Марићевић Балаћ. „Неухрањена метафора“. *Златна греда*. Год. 23. Бр. 258/259/260, 38–39.

Миленковић 2024: Жарко Миленковић. *Иван В. Лалић: питања песничке традиције*. Краљево: Народна библиотека „Стефан Првовенчани“.

Николић 2015: Ненад Николић. *Проблеми савремене књижевне историје*. Нови Сад: Академска књига.

Николић 2019: Ненад Николић. *Идентитет српске књижевности*. Београд: Српска књижевена задруга.

Митровић 2023: Милуника Митровић. „У жицама опседнуте стварности“. *Повеља*. Год. 53. Бр. 1, 123–126.

Сувајџић 2021: Бошко Сувајџић. *Кључ од Косова*. Београд: Албатрос плус.

Тодоровић 2021: Предраг Тодоровић. „Тривијална књижевност“. *Појмовник упоредне књижевности: зборник радова*. Ур. Бојан Јовић, Адријана Марчетић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 145–175.

Agamben 2006: Giorgio Agamben. *Homo sacer: Suverena moć i goli život.* Prev. Mario Kopić. Zagreb: Multimedijalni institut.

Aćin 1986: Jovica Aćin. „Književna logorologija“. *Delo*. God. XXXII, sv. 4–5, 1–17.

Đurić 2010: Dubravka Đurić. *Politika poezije*. Beograd: AŽIN.

Obradović 2022: Ognjen Obradović. *Uslovi korišćenja*. Beograd: Raštan izdavaštvo.

Uroš Z. ĐURKOVIĆ

CHANGE THE TITLE, ALARM, THE DAILY KILLING OF LIFE: CONTRIBUTION TO THE STUDY OF CONTEMPORARY SERBIAN POETRY IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

The paper interprets three poetry books by contemporary Serbian poets from Kosovo and Metohija: *Svakodnevno ubijanje života* by Žarko Milenković, published in 2022, as well as two books published in 2024 – *Alarm* by Branka Kasalović and *Promeniti naslov* by Aleksandar Dunđerin. A comparative reading of the poetry collections pointed out

similarities and differences in poetics, as well as the interpretation of motifs, themes and ideas. In this regard, the specificity of contemporary Serbian authors from Kosovo and Metohija was discussed in relation to the relationship between the experiential and the textual, but also in relation to communication with the heritage of Serbian literature.

Some of the common features that have been discussed are: pessimism (but not defeatism), violence, apocalypse, memory, poeticization and ironization of everyday life, but also the presence of some important motifs, such as existential threat and COVID-19 pandemic. Death is a frequent motif in the works of the poets, but it is not presented through heroism and tragedy, but through omnipresent futility.

Keywords: Kosovo, Serbian poetry, Žarko Milenković, Branka Kasalović, Aleksandar Dunđerin.

УДК

Оригинални научни рад

*Јована С. ЈОВАНОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ДИЈАЛЕКТОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА КАО ОГЛЕДАЛО ИДЕНТИТЕТА**

– Синтаксичка проучавања доњоситничких говора –

Апстракт: У раду се на основу дијалекатског материјала са терена доњоситничких говора (Прилужје, Племетина, Бабин Мост) анализира један сегмент синтаксичке проблематике. Говоре на ушћу Лаба у Ситницу карактерише заједничко присуство језичких особина косовско-ресавске и призренско-јужноморавске дијалекатске зоне, међутим, на овом ареалу раширене су и поједине језичке појаве несловенског порекла. У том смислу, анализирани дијалекатски материјал треба да допринесе расветљавању синтаксичких интерференција и утврђивању њихове фреквентности на косовско-метохијском терену. За ову прилику извршена је анализа реда речи у домену линеаризације заменичких (дативских и акузативних) и глаголских (помоћни глаголи *јесам*, *хтети* и *бити*) енклитика и линеаризације конгруентног атрибута израженог придевом или придевском заменицом. Позиционирању заменичких и глаголских енклитика својствена је проклитизација, једна балканистичка иновација која на истраживаном ареалу добро илуструје пример суживота са другим и другачијим.

Кључне речи: дијалекатска синтакса, ред речи, линеаризација, косовско-ресавски дијалекат, призренско-јужноморавски дијалекат, доњоситнички говори.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Наши народни говори „као сегмент нематеријалних културних добара, представљају значајан део идентитета групе или појединца, који их препознају као саму суштину свог идентитета и као неизоставни део свог културног наслеђа“ (Милорадовић 2023: 164). Општепознато је да се

* Истраживач сарадник, ORCID 0000-0001-6008-8284, jowana.nikolic94@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

етнички идентитет најбоље може исказати језиком, који је истовремено и „огледало народне културе, народне психологије и филозофије“ (Толстој 1995: 47), као и да се особине локалне или регионалне културе одражавају у народном језику и дијалектизмима (Милорадовић–Станковић 2012: 953).

Досадашњи монографски описи су показивали основне структуралне особине на фонетском и морфолошком плану ради попуњавања белина на мапи српских говора и класификације наших народних говора. Из тих разлога синтаксички аспект или је изостајао из проучавања или су се о њему успутно наводили подаци у оквиру морфолошког нивоа. Међутим, синтаксичка проучавања нису боље позиционирана ни у другим лингвистичким традицијама у Европи, па и у германистици и русистици (Собољев 1997: 10).[1]

Приказујући репертоар синтаксичке проблематике у говорима две дијалекатске зоне – призренско-јужноморавске и косовско-ресавске, Милорадовић напомиње да је у тим народним говорима синтаксичка проблематика компликована, необрађивана и непроучена, али и да јој прети опасност нестанка (Милорадовић 1995: 525).[2] Са друге стране, на српском дијалекатском простору значај допринос проучавањима синтаксе реченице, падежа или глагола, конгруенције, реда речи у реченици и слично дали су: Д. Петровић (1974), Р. Симић (1980), С. Милорадовић (2003), М. Шћепановић (2013), М. Јуришић (2014), Б. Вељовић (2018), З. Симић (2018) и други аутори.[3] Овде би требало уврстити и синтаксичке упитнике са методолошким упориштем у истраживањима дијалекатске синтаксе које су сачиниле Милка Ивић (1963) и Софија Ракић Милојковић (1995).[4]

1 У разлоге недовољне заступљености дијалекатске синтаксе у монографским студијама о појединим говорима, С. Огњановић (2024: 358–359) сврстава начин, односно метод прикупљања грађе и истраживања на терену, где се намеће преферирање слободног разговора; потом начин презентовања дијалекатског материјала који недвосмислено указује на мањкавости кратких исечака у монографијама што некада може водити ка релативизовању ауторових ставова; и лекторске и коректорске интервенције које некада непотребне и погрешне могу штетити изворности текста или „говорног тока“, што посебно откривају синтаксички приступи у анализи.

2 За истраживања ове врсте било би значајно објављивање рукописа *Синтакса говора Северне Метохије* Милете Букумирића, који је рецензирала Софија Милорадовић 2005. године (према Милорадовић 2020: 202).

3 Током 2024. године публикован је прегледни научни рад који доноси хронолошки преглед досадашњих истраживања синтаксе реченице у српским дијалектима ауторке Бојане Вељовић Поповић (2024). Основна намера прилога је да се укаже на неопходност истраживања ове врсте и степен неиспитаности овог језичког аспекта. Према речима ауторке, синтаксичким подацима су за сада најоскуднији шумадијско-војвођански и смедеревско-вршачки дијалекатски типови, који истовремено дозвољавају ауторима иновативност у закључцима (2024: 214).

4 Ипак, употреба квестионара у одређеним околностима није пружала адекватне одговоре, на шта нас, кроз проблеме о практичном раду на терену, упозорава Милорадовић (1995: 525). Отуда су многи истраживачи, а међу њима и велика имена српске науке о језику, прибегавали методи слободног разговора. Детаљније в. у: С. Огњановић 2024: 357–258.

Међу првим опсежнијим синтаксичким описима је докторска дисертација Софије Милорадовић *Употреба падежних облика у говору Параћинског Поморавља: балканистички и етномиграциони аспект* (2003). Поновно интересовање за истраживање дијалекатске синтаксе постаје актуелно током протеклих десетак година овог века, о чему сведоче и одбрањене докторске дисертације из ове области: *Релативна реченица у шумадијско-војвођанском дијалекту* (Д. Урошевић 2015), *Синтакса реда речи у дијалектима српског језика* (С. Огњановић 2020) и *Синтакса падежа у сиринићком говору*: *балканистички аспект* (А. Реџић 2024), а које прегалачки отварају правце будућих синтаксичких истраживања у дијалектологији.

О појави проклитизације писали су многи аутори, углавном сагласни у томе да је она узрокована несловенским језичким окружењем и периферним положајем на српском језичком простору (Стевановић 1950; Станишић 1995; Ивић–Бошњаковић и др. 1997: 403–404; Симић 2012; Младеновић 2013; Огњановић 2020а; Огњановић 2020б; Огњановић 2023 и остали). У том домену линеаризације реченичних делова могу се издвојити прилози Зорана Симића (2012), Радивоја Младеновића (2013) и Сање Огњановић (2023), а када је у истраживањима реч о косовско-метохијском терену ту је незаобилазна и студија *Српско-албански језички односи* Вање Станишића (1995).

Станишић (1995: 57) регистровану инверзију у косовско-метохијским говорима (Ђаковица и Сретечка жупа) ситуира у албанизме синтаксичког нивоа, где се енклитички облици личних заменица и помоћних глагола могу наћи испред глагола у личном глаголском облику, чиме се остварује копирање албанског модела. По речима В. Станишића, у јужноморавским говорима иста особеност могла је продрети из Македоније, „ова типично романска особина" представља последицу „троструког албанско-влашко-турског утицаја на македонски језик" (Исто).[5]

Узимајући у обзир лингвоегографску позицију јужнокосовских и јужнометохијских говора на балканском ареалу, Младеновић сматра да њихова синтаксичка структура (особито линеаризација предикатско-фразних енклитика) најбоље сведочи о вишевековним контактима са румунским, арумунским, албанским и грчким језиком (2013: 403). Међутим, аутор истиче да у јужнокосовским и јужнометохијским словенским говорима не долази до пуког пресликавања одређених модела, те да се при преузимању места заменичке, односно глаголске енклитике у кластерима узети структурни модел испуњава материјалом словенског језика. Приликом таквог попуњавања се „смањује али и искључује значај фонетског правила словенске структуре о постфронталној позицији енклитика,

5 У дијалектолошкој студији М. Стевановића посвећеној ђаковачком говору, у одељку о синтаксичким особеностима, аутор прихвата Белићево мишљење да јужноморавски говори примају појаву проклитизације из македонских говора (Стевановић 1950: 152).

а у први план – као релевантан принцип – уводи правило синтаксичке позиције енклитике у односу на глагол“ (2013: 404).

Са намером да расветли одређене сегменте синтаксичке интерференције са румунским језиком, Симић (2012) проучава говоре Банатске Црне Горе и Рекаша (говоре који заузимају периферни положај). Према ауторовим запажањима, у истраживаним говорима је ван домашаја румунског утицаја, остао сачуван устаљени редослед енклитика у тзв. грозду који је формиран на фонолошком нивоу (Halupka-Rešetar 2011: 172), али је дошло до његовог померања у складу са редом речи у румунском језику (Симић 2012: 178).

Прилог Сање Огњановић (2023) доноси увид у шири ареал проклитизације на српском дијалекатском простору. Полазећи од тога „да је за промену принципа линеаризације у балканословенским говорима од пресудног значаја контакт са линеаризацијом несловенских контактних језика“ (Младеновић 2013: 403), ауторка претпоставља да су потврде проклитизације у срединама које нису двојезичне (Северна Метохија, Браничево и Смедеревско Подунавље) последица других утицаја (преплитање језичких особина током миграција) или чак супстрата (Огњановић 2023: 36).

Према Барјактаревићевим налазима у студији *Косовски дијалекатски тип* и приказаној „Карти косовског дијалекатског типа“ Прилужје, Бабин Мост и Племетина заједно са другим насељима (Милошево, Гојбуља и др.) чине северну зону где су, услед наслањања на прогресивну штокавску зону, распрострањене косовско-ресавске говорне одлике (Барјактаревић 1977: 37, 128–129). У новијем прегледу истражености косовско-ресавских говора косовско-метохијског ареала насеља „оквирно око линије Гојбуља – Прилужје, на правцу Косовска Митровица – Вучитрн – Бабин Мост код Приштине“ (Милорадовић 2020: 209) сврставају се у прелазне говоре.[6]

Антропогеографске податке о истраживаним насељима на косовском ареалу региструје Урошевић (1965). Бабин Мост је позициониран у подножју Копаоника, са нешто више од једног километра удаљен је од реке Лаба и пута Приштина–Вучитрн. Српски родови су пореклом из Топлице, са Копаоника и Копаоничке Шаље, из вучитрнске околине, Обилића и Црне Горе. Село су 1935. године насељавали и арбанашки родови и Роми Ашкалије (1965: 141–142). Прилужје је збијено село равничарског типа, а простире се између Лаба и Ситнице, тачније налази се у близини ушћа Лаба у Ситницу. Породица Машић сматра се старинцима у овом селу.

6 Ауторка овог прилога бави се доњоситничким говорима, а недавно су публиковани прилози о говорима Бањске, Гојбуље и Племетине. Новосабрани анализирани материјал из Гојбуље и Бањске сведочи о међудијалекатској и међујезичкој интерференцији на фонетском плану. У систему вокала препознате су призренско-јужноморавске особине, ијекавизми са прогресивног штокавског терена, док су међу консонантима широко распрострањени албански утицаји (веларно *л* у вези са задњим вокалима *о* и *у*, односно умекшано *л* у вези са *е* и *и*) (Јовановић 2023). Истраживање морфолошког нивоа Племетине указује на још „непреврелу ситуацију“ у смислу нарушених синтетичких структура и узнапредовалих аналитизама у појединим сегментима (Јовановић 2024).

Досељеници даљом старином, углавном, потичу из лапског краја, Скопске Црне горе, са подручја Обилића и Грачанице. У селу је било и муслиманских Рома досељених из вучитрнске регије (1965: 273). Племетина се налази у непосредној близини Прилужја, заузимајући земљиште између Ситнице и Лаба. Село нема српских стариначких родова, а досељеничко становништво је из вучитрнске околине, Старог Колашина и лапског краја. Колонисти у Племетину долазе из правца Жупе Александровачке и Топлице (Исто 1965: 267).

Познато је да су српски косовско-метохијски говори у славистици и уопште лингвистици „запамћени по вредној ризници језичког блага, непресушном извору за будућа истраживања" (Радић 2013: 226).[7] Свесни чињенице да истраживањима омеђен ареал припада језичкој периферији,[8] пошли смо од поставке да су карактеристичан положај енклитике и конгруентног атрибута одавно препознати и потврђени у периферним говорима изложеним међујезичким утицајима (Симић 2012: 170–171).

Вишевековна окруженост словенским и несловенским балканским језицима изнедрила је бројне балканске иновације и аналитичке процесе. Имајући у виду терен истраживања (позицију насеља и, неретко, истовремено присуство косовско-ресавских и призренско-јужноморавских дијалекатских црта са утицајима из суседних несловенских језика), сматрамо да изабрана синтаксичка појединост кроз специфично позиционирање заменичких и глаголских енклитика и конгруентног атрибута ставља акценат на постојећу инферентност у актуелној језичкој проблематици и добро илуструје пример саживота са другим и другачијим на ареалу где су се „укрштали кодови различитих цивилизација и прожимали многи културни утицаји", а самим тим и „обликовали етнички и културни идентитети" (Милорадовић 2012: 964). [9]

Отуда се јавља интересовање за сагледавање једног синтаксичког аспекта у доњоситничким говорима (Прилужје, Бабин Мост и Племетина),[10] који по

7 По мишљењу С. Милорадовић (2007: 359) проучавање аналитизама у косовско-ресавским говорима „двоструко везаним" за матичну област и суседне прилике може бити од користи историји језика. Кључна је помоћ у одређивању прецизног временског и просторног преласка синтетичких деклинација у аналитизме и „верификовању" досадашњих резултата у домену историје језика (Милорадовић 2002: 137).

8 У аналитичким процесима иницијални моменат је садржан у структури језика који су у суседству и контакту са српским периферним говорима, које одликују и географски и лингвистички гледано периферна позиција (Милорадовић 2015: 271).

9 Савремена дијалектолошка истраживања језика у контакту разматрају или узимају у обзир лексичке и структурне позајмљенице (најчешће из језика у суседству), међудијалекатску интерференцију, процесе аналитизације и балканизације (потпомогнуте језичким контактима), узајамне утицаје стандардног језика и дијалекта, социолингвистичке факторе као резултат контаката различитих варијетета, урбане дијалекте и каткад билингвизам (Вучковић 2009: 416).

10 Грађа за овај рад прикупљена је теренским истраживањима обављеним крајем 2023. и у првој половини 2024. године за потребе израде докторске дисертације „Говори Доње Ситнице" под менторством проф. др Драгане Радовановић. Испитаници су становници

својој позицији припадају више централнокосовским него севернокосовским насељима. За ову прилику анализира се дијалекатски материјал поменутих говора на ушћу Лаба у Ситницу у контексту синтаксичких интерференција – реда речи у домену линеаризације заменичких (дативских и акузативних) и глаголских енклитика (помоћни глаголи *јесам*, *хтети* и *бити*) и линеаризације конгруентног атрибута израженог придевом или придевском заменицом. У анализи дијалекатског материјала настојало се указати на једну балканистичку иновацију у линеаризацији реченичних делова – проклитизацију.[11]

ЛИНЕАРИЗАЦИЈА ГЛАГОЛСКИХ И ЗАМЕНИЧКИХ ЕНКЛИТИКА

1) Глаголске енклитике припадају предикатскофразним енклитикама.[12] У досад обрађеном материјалу претежније су њихове постглаголске позиције, односно често заузимају место иза основног глагола, осим када је реч о футурским конструкцијама које представљају изузетак:

а) истраживане говоре карактерише добро познавање аналитичких форми, конкретно проклитизовано *ће* помоћног глагола *хтети* у футуру I: *Ће добијем* ба̀тине са ла̀нац Пр; дѐца вѝше *ће поје́ду* Пр; а претѐљи *ће до́ћу* ја̀ не мо́гу д-издржим Пр; ко нѐћеш стома̀к *ће врѝје* Пр; *ће и́демо* да је вѐримо Пр; мѝ *ће прете́рамо* ста̀ри смо Пр; Слу̀шај, од вечѐрас тѝ *ће бу́деш* мо̀ја сна̀ја Пр; јутреда̀н *ће до́ћу* по̀ново прѐтељи Пр; о̀вде узѝмају ба̀дњак ова̀ј што *ће до́ћу* Пр; мѝсле ко-зна̀ што *ће напра́вимо* Пр; Што̀ *ће ку́пиш*, А̀нђела? Пр; *ће до́ће* мо̀је врѐме Пл; а са̀д бо́г зна̀ шта̀ *ће бу́де* Пл; *ће вѝдиш* кад изѝђеш; ће ка̀жем БМ, сва̀ки *ће ка́же* мо̀ја ма̀јка на̀јбоља БМ; *Ће ро́диш* ил ће те сѐчем? БМ; Обича̀ј је обича̀ј, на̀ш *ће те́рамо* до живо̀та БМ; *ће ка́жем*: „Ку̀мо, ја̀ сам о̀пет до̀шо за го̀лубе, али тво̀ј о̀тац мно̀го мѝслио и нѝје жѝв“ БМ.

Уз експанзију аналитичког *ће*, сужена је употреба морфолошки обележених форми у образовању футура I: *Ћемо* чѐкамо да се поро̀дим Пр.

б) позиционирање *би* испред основног глагола у потенцијалу документујемо само примерима из Прилужја и Племетине, док оно изостаје из наше грађе забележене у Бабином Мосту:

села Прилужја (1 мушкарац и 4 жене): Ж. Б. (1938), Ј. В. (1938), Љ. Ж. (1948), С. Д. (1949), С. А. (1954); Бабиног Моста (1 мушкарац и 6 жена): С. П. (1942), Д. Д. (1940), Н. С. (1948), О. И. (1945), Р. Ј. (1944), С. П (1941); Племетине (3 мушкарца и 3 жене): Д. П. (1938), Ц. П. (1944), С. Н. (1959), Д. Н. (1952), С. А. (1954), С. А. (1947).

Поред личне архиве, део материјала за овај рад (из Прилужја) анализиран је и из корпуса Дигиталног архива Балканолошког института, на чему се овом приликом свесрдно захваљујемо.

11 Радић истиче „Балкански језички миље [. . .] морао је оставити различите трагове у косовско-ресавским говорима“, при чему се одређени делови косовско-метохијског ареала могу тумачити као жаришта из којих се иновације шире на север (1997: 235; 237).

12 Детаљније о правилима линеаризације и позиционирању именскофразних и предикатскофразних енклитика у старосрпским повељама из периода XII и XIII века види у: С. Павловић 2011.

Би однѐла у обдàниште Пр; *Би* заборàвила Пр; И љýди свàког дàна тѐ конóпље *би носи́ли* Пр; И, сàд да је тý, *би* попри́чао Пр; Кад би Божи́ћ, врàпчићи *би ло́вили* Пр; двà дàна *би седе́ли* Пр; *Би при́шли* ýвечħе, ýјутру тóме и èто тàко Пр; за трѝ, чѐтри мѐсеца *би́ испла́тила* Пл;

в) енклитика помоћног глагола *јесам* у потврдној форми у перфекту:[13]

Сам забора́вио Пр; пр̀ви у сѐло скоро *сам ку́пио* мотóр Пр; опàнце кóжне *смо носи́ли* Пр; Јà сам имàла пробле́ме на ħѐрку, *сам мо́рала* на шми́нку да зóвем јѐдну да ме шми́нка Пр; ми́слим да истѐра стóку, *смо има́ли* Пр; на дрýго мѐсто *сам гле́дала* не нóсе шýмке Пр; *сам чу́ла* тó у Вѐлику Хóчу Пр; Јà јѐдне гóдине *сам дове́ла* једнóга ħураìна Пр; Ѝмамо шли́внак вѐлик, *смо има́ли* ми́ Пр; Кàко бѐше? *Сам забора́вила* Пр; и тó смо имàли, *сам забора́вила* Пр; и фàрбано *сам ста́вила* Пр; Чѐтворо дѐце *сам поро́дила* Пр; На прѝмер ко јà, *сам би́ла* код мàјке Пр; жи́ми Сàша, ýвек *сам би́ла*, *сам бра́нила* снàју Пр; ýвек ме нàшла *сам но́сила* црни́ну БМ; Не мóгу да се сѐтим да смо имàли ми́ барјактàра, *сам забора́вила* БМ; Јà у Бàбин Мóс *сам и́мала* БМ; Јà врýћу *сам згре́јао* БМ; Имàо óвде нѐки Лàза, *сам и́играо* лóпту сас њѐга Пл; висòко квалифѝкован багери́ста, *сам завр̀шио* и тó Пл; сýв хлѐба *сам је́о* Пл; ôн је тô бѝо вѐлики чòвек *је знà̀о* тô Пл; *смо* спрѐмили и ракѝју врýћу и кàфу и свѐ Пл; имà̀о је ôн девôјку сà̀мо отýд од Кóсово, нѐ знам, *сам забара́вила* и́ме Пл.

До проклитизације глаголских енклитика долази и у упитним облицима глагола *јесам* у презенту и перфекту: *Си* нóрмалан толи́ко да нóсиш, штà ће ми тó? БМ; Àјде, а *си до́шла*? Пр; Ѝмаш дѐте, *си гле́дала*? Пр.

Позиционирање глаголских енклитика помоћног глагола *јесам* у потврдном перфекту испред основног глагола и проклитизовано *би* у потенцијалу малим бројем примера потврђени су у говорима Северне Метохије. У приложеним дијалекатским текстовима прва синтаксичка особеност је издвојена у материјалу из Жакове: и *смо би́ли* и тà̀мо код Рâкоша на једну кýћу (Букумирић 2003: 317), *Смо рâдѝ̀л'и* са зâпрегом [курзив Ј. Ј.] (2003: 318). У тексту из Доброг Дола уочавамо промену редоследа енклитике у потенцијалу: *Би ни доносѝ̀о* л'ѐба из вâроши [курзив Ј. Ј.] (2003: 341). Према Јашовићевом материјалу из Угљара глаголска енклитика може бити у позицији испред глагола и испред везника *И*: *смо и́шл'и*, *сам и́ша* код Јордàна; *И смо но́сил'и* у Сѝтницу, Шиптàри *би се́јали*, *би кори́стили* и л'и́сте [курзив Ј. Ј.] (Јашовић 2010: 103; 105; 107).

13 Шири ареал ове појаве у дијалектима српског језика наводи Сања Огњановић. Иницијална позиција енклитике глагола *јесам* је потврђена у призренско-јужноморавским говорима (Летница, Гатње, Сретечка жупа, југозападни косметски простор); у шумадијско-војвођанском дијалекту (у пограничним говорима с Румунијом); у свим српским говорима у Румунији (Мали Гај, Сараволе, Банатска Црна Гора и др.); као и српским говорима у Мађарској (Чанад и Батања); потом у српским клисурским говорима (Свиница, Радимна и др.). Домет ове појаве проширен је потврдама из јужног косовско-ресавског поддијалекта (Северна Метохија) из Браничевског округа, северног ареала косовско-ресавског дијалекатског простора, као и из источне Шумадије. Са друге стране, исељенички српски говор Молижана такође познаје проклитички позиционирану глаголску енклитику (2023: 53–36).

За разлику од јужнометохијских и јужнокосовских говора где су изгубљене глаголске енклитике у 3. л. јд. и мн. потврдног перфекта (Младеновић 2013: 406), код истраживаних говора доњоситничке зоне глаголске енклитике у овим позицијама нису потпуно елиминисане:

а) примери са очуваним глаголским енклитикама у 3. л. оба броја: Мо́ја же̏на *је и́шла* на пи́јац Пр; мо̀ја свекр̏ва *је волѐла* поште̏но Пл; О́на *је има́ла* осно́вну шко́лу Пр, мно̀го *су се сла́гали* БМ; већи́ном *су се ве́рили* па до́шли БМ; то́ мо́ји *су има́л'и* о́бичај БМ; о́ни *су посги́л'и* БМ; мо́ји *су посги́л'и* БМ; о́ни *су би́ли* че́три бра́та БМ; сви́ *су прем́рсил'и* БМ; сви́ *су се кр́стили*, вѐнчали у Свѐта Богоро́дицу БМ; не мо́гу да бу́дем свѐсна да *су седе́ле*, три́ мѐсеца *су би́ле* ба̀ш у цвѐт БМ; то́ *су но́силе* свѐ мо́је другарице та̀д БМ; прѐ *су и́шли* стари́ји БМ; О́ни *су дове́ли* ва̀ља ба́бу БМ; *и́шли су* у При́лужје у шко́лу БМ; *гле́дали су* бѐле ци́пеле БМ; мо́ја бра́ћа *су жи́вели* та̀ко сло́жно БМ; ал пр̏во *су пи́тали* ку́ма да опро́сти БМ; то́ *су би́ли* на̏јскупљи ра̀мови Пл; сви̏ *су* ту́ *до́шли* код ма̀јке и код о́ца Пл; Електра̀не ка̀д *су пу̏стили* Пл; о̀ни *су до́шли* из Го́рњег Сту́пња код Алекса̀ндровца Пл;

б) примери са елимисаним глаголским енклитикама у 3. л. оба броја: цре̏пу̀ља *има́ла* Пл; Сѐстра ми јѐдна *у́мрла* Пл; *Има̀ла* двѐ вр̄сте̏ Пл; *гле́дао* поштова̀ње, *гле̏дао* лепо̀ту, *гле̏дао* и од ка̀ке фа̀милије Пл; о́на *ра́дила* Пл; ка̀-сам се о́де у́дала свекр́ва ми *пе́кла* Пр; И *у́шли* о́вде Пл; Кра́ве и́мају ја̀рам, *има́ле* ја̀рам Пл; Игра̀ле се ра̀зне и́гре, *има́ле* ово̀ са пли́ску Пл; *су́шили* мѐсо на та̀ј ба̀грем Пл; О́ни ти то́ *зна́ли* скро́је Пл; О́ни из Ли̏пљана та̀мо *пресе́лили* у Сокоба̀њу Пл; *Има́ла* она̀ вѐлика вра̀та, са̀д о́ни *ски́нули* Пл; и о́на и си́н ми *ра́дили* на ко̀п го́ре Пл; у ово̀ сѐло мо́ја свекр́ва то́ *се́јала* Пр; Дѐца *има́ли* онѐ со́вре окру́гле Пр;

2) Заменичке енклитике – дативске (а) и акузативне (б) заменичке енклитике могу бити позиционире испред глагола, али такав ред речи није уобичајен у истраживаним говорима. Основни модел линеаризације у доњоситничким говорима је општештокавски. Из обимнијег корпуса издвојени су примери факултативног типа:

а) *ми* ни́је би́ло тѐшко БМ; *ми* ка̀же у́јна о́вде у При́лужје Пр; *ми* сѐдне у кри́ло Пр; *Ми* се уга̀си та̀ ва̀тра Пр; *Ми* се чи́ни поѐ сла̀ђе Пр, *Ми* га сло́мио гра̀д Пр; мо́ја јетр́ва јѐдне го́дине *ми ка́же* да и́демо у Вѐлику Хо́чу Пр; мло́го та̀мо *ми* се сви́ђа на̀род Пр; *Ти* при́чам и панта̀ло̀не и крпа̀ре и свѐ од њи́ се пра̀вило Пр; *ти* сти́гне пшени́ца Пр; *Ти* ка̀жем кад се поко́си оста̀ви се два̀ да̀на, три́ Пр; И *ти* та̀мо цу́ри раки́ја Пр; тако́ бо́гами *ти при́чам* за На̀ду Пр; ја̀ ни́сам ку́пила то́, *ми до́шла* са̀ма пчѐла БМ; *ти при́чам* ја̀ са̀д Пр; и си̏пеш у ту́ бареви́цу *ти* ка̀жем Пл; о̀нда свѐ напра̀ви *на́м* поцрвѐни ко́жа Пл.[14]

б) *Ме* ни́је мр̀зело БМ; Кола̀ч се наша̀ра. *Ме* разу́меш? Пл; а њу́ изва̀диш и свѐ је ичѐпута̂ш. Зна̀ш? *Ме разу́меш*? Пл; Чу́вам га на про̀зор та̀мо у шпа̀јз, *га* чу́вам на про̀зор Пр; *Га* уловѝсмо ми́ та̀д Пр; пра̀ви вра̀бац *га* напра̀вим Пр.

14 Да овај модел линеаризације представља утицај албанског језика потврђује и моја дијалекатска грађа из Ибарске Слатине (према Ивићу (2009: 67) ово је најјужнија тачка компактног косовско-ресавског дијалекта): што рѐко Шипта̂р: „*Ми* сра̀м да ти ка̀жем“. Што рѐко Шипта̂р: „*Ми* сра̀м да при́чам“. Коли̏ко је то̂ би́ла бе́да (О. Р.).

У говорима севернометохијског ареала нису обичне овакве позиције енклитика испред глагола. Пронашли смо један пример из Дугоњиве: *Ни* доне́ше л'ёба [курзив Ј.Ј.] (Букумирић 2003: 340). У дијалекатским текстовима из Угљара код Косова Поља регистрован је следећи пример којим се потврђује позиција заменичких енклитика: Ни̏је, *ми се ч'ени́* [курзив Ј.Ј.] (Јашовић 2010: 102). Са друге стране, за ђаковачки говор забележено је да су енклитике форме датива испред глагола врло честе, и да се у таквим позицијама по изузетку јављају други облици личних заменица (нпр. у акузативу) (Стевановић 1950: 152). Промена редоследа у линеаризацији заменичких енклитика јавља се и на другом крају српске језичке периферије – документована је у севернијим периферним говорима на румунској граници, као и у српским говорима румунског Баната (Ивић–Бошњаковић и др. 1997: 403–404)

Истраживане говоре карактерише проклитизована заменичка енклитика/речца *се*. Појава је у подједнакој мери захватила сва три насеља (Бабин Мост, Племетина и Прилужје) у доњоситничкој зони:
се згре́је и само с оклагѝју ту̀риш БМ; *се ста́ви* ма̀сти и пр̀жи се про̀јено бра̀шно БМ; *се ста́ви* во̀да БМ; и та̀ чакма̀ра *се пра́вила* од гра̀ђе БМ; каде куку̀руз љу̀штимо тако̀ *се ску̀пимо* у̀вече БМ; Пола̀знику *се спре́ми* во̀ће БМ; Свѐ од то̀га *се жи́вело* БМ; све *се и́шло* ко̀л'има до Пр̀иштине БМ; а ђувѐк *се зо́ве* од зѐмл'е пра̀вл'ено БМ; и сва̀ко пѐт недѐље *се во̀ди* БМ; Мѝ код на̀с у ршѐто *се си́па* БМ; у нѝву *се одне́се* по ма̀ло сла̀ма БМ; сла̀тка пѝта са тѝкву *се спре́ма* БМ; па *се то̀пи*, па *се пекља́* БМ; Кола̀ч[ц] ова̀ки и цѐо *се наша́ра* БМ; љуља̀шке *се поста́вљале* на др̀ва БМ; На Ла̀зареву суб̀оту *се обу́чемо* свѐ лѐпо БМ; ву̀њене ча̀рапе *се пле́ле* БМ; пога̀че *се ме́силе* у̀век за сла̀ву БМ; цео по̀ст *се по́стило* БМ; ја̀ до̀ста *се сти́дим* БМ; И о̀н касни̏је *се ожѐни* из Злѐгиње Пл; ма̀ја мѐсеца сам *се пу̏стио* Пл; тако̂ *се ра̄ди̏ло* Пл; Коно̀пља *се се́јала*, пр̀во *се поо́ре*, па *се проко́па* до̀бро и о̀нда *се се́је* коно̀пља Пл; о̀нда пшени̏ца *се и́де* та̀мо то̀ Пл; зато̀ што̀ *се и́ма* мељача̀ која̂ самѐље то̂ Пл; *се по̀пнеш* и о̀н те но̀си до та̀мо Пл; По цѐле но̀ћи, ма̀јко, *се ра́дило* Пл; од ра̀жа *се напра́ви* ију̀же Пл; Ба̀шта *се ри́ља*ла Пл; кро̀мпир *се мо́ра* на̀чне ма̀ло Пл; под бра̀здом *се и́шло* Пл; пшѐнице *се пожње́ју* Пл; јер у̀век чим ма̀ло *се пресу̀ши* зали̏вало се и то̀ Пл; у̀век *се и́мало* дома̀ће Пл; И па̀ра *се уба́ци* у њо̂ј Пл; у̀вече *се де́ли* ора̀се Пл; ја̀ на брзи̏ну *се оку̀пам* Пл; Кромпи̏р *се узи́ма* сѐме Пр; а та̀де *се ни́је пр̀скало* са пр̀скалице Пр; лѐба *се пра́вио* у црепу̀љу Пр; ја̀ сам по̀сле во̀јске *се запо́слио* Пр; Детѐлина *се ве́же* у сно̀п Пр; јѐдно пѐт шѐст го̀дина пре смр̀ти њо̀ј *се пра́вило* Пр; о̀на *се зна́* која̀ је Пр; кошу̀ље *се носи́ли*, дѐте мо̀је, пантало̀не *се носи́л'и* Пр; пр̀во *се очешља́*, па *се грабуља́* на грѐбене Пр; од њу̀ *се ра́дила* постељи̏на Пр; ру̀чно *се обу́кло* Пр; свѐ комши̏ке *се сабе́ремо* од сѐло Пр; И оти̏днемо у Бабин-Мо̀с *се приче́стимо* Пр; па пога̀ча *се кр̀ши* Пр; Та̀ј но̀ћ *се најела* кобасице Пр; још гр̀ђе *се пра́вим* Пр; Не ваља̀ *се сре́тну* двѐ сва̀дбе Пр; то̀ кад је мр̀сно *се је́де* пикти̏је Пр; *се саста́ву* два̀ кру̀га Пр; па се ту̀че па ѝде *се вла́чи* Пр; а са̀д сасви̏м дру̀кче *се уве́ло* Пр; *Се обу́чу* лѐпо Пр; младѝћи то̀ само *се сабе́ру* Пр; Ѐej, *се му̀ћио* на̀род Пр; Са̀д *се ћу̀дим*, зар мѐне то̀ би̏ло тама̀н? Пр

Треба напоменути да се, на досад узоркованом материјалу, нешто већим бројем примера потврђује проклитизација енклитике, али се не може говорити о њеној доминантности пре сагледавања дијалектске грађе у целости. Будући да је у истраживаним говорима присутно и позиционирање енклитика иза глагола, и то прилично стабилно. То може указивати да проклитизација као нанос не представља основни модел линеаризације енклитика у доњоситничким говорима.

Међутим, овакви примери су новијег порекла, односно скоријег датума бележења, или их саговорници користе при посебном истицању у својим наративима:

Спре́ма се пи́та са ку́пусом БМ; из зе́мље пч'е́ла *сакӯпила се* на тр́н БМ; ту́ *наре́ђају се* дево́јке БМ; *нађу́тила се* на њо́ј БМ; *вр́шило се* жи́то БМ; у Пр́илужје *уда́ла се* у Тере́нтиће БМ; На Ма́ли Бо́жић *пра́ви се* барени́ца БМ; *сло́ми се* си́то БМ; *сла́вили се* сла́ве БМ; *чу́вала се* сто́ка БМ; *има́ло се* сто́ка, *има́ло се* о́вце, *ра́дило се* сељачки по́со БМ; *скӯпимо се* у по́ље на́мо БМ; шта́ да при́чам и *претр́пело се* и *нау́чило се* и *да́ло се* са́вети БМ; *ме́сило се* пи́те БМ; За Ӯскрс *и́шло се* у Пр́иштину БМ; *сту́ца се* оно́ се́ме Пл; по̏се *донӗсе се* ку́ћи Пл; *Игра́ле се* ра́зне и́гре Пл; *очи́сти се* парце́ла од ка́мена Пл; Жи́то *везӣвало се* у сно̀повима Пл; *очи́сте се* ба́ште Пл; *Сакӯпе се* те́ меу́нке Пл; по ма̀ло *ста̀вља се* да јӗду кра́ве Пл; *поста́ви се* све́ ме́зе Пл; Та́ пога́ча *ста́вља се* на гла́ву, *окре́ће се* три-пу́т Пл; *ове́је се* пасу́љ и и́деш и прода́јеш Пр; *држа́о сам* и би́кове *има́о сам* Пр; *сакӯпу се* шљи́ве Пр; кад је пожуте́о *сабе́ре се* Пр; па *зама̀же се*, *угрӗје се* пр́во на жа́р Пр; *поме́нуло се*, *неповра́тило се* Пр; *прекр́сти се* и *ста̀ви се* по нѐка па̀ра Пр; Барани́ца *спре́ма се* Пр; та́ цр́ква полети́ и *пресе́ли се* ту́ у Пр́илуже Пр.

Положај повратне заменице *се* испред глагола стабилна је одлика ђаковачког говора (в. *Се зва̀о* та́ко, *Се разболӗја* [курзив Ј.Ј.] Стевановић 1950: 152). Према новијим истраживањима С. Огњановић специфична линеаризација клитике *се* одликује, не само јужне призренско-јужноморавске и банатске говоре, и источније косовско-ресавске и смедеревско-вршачке говоре (Смедеревско Подунавље) (2020: 484).

ПОЗИЦИОНИРАЊЕ ЕНКЛИТИКА У КЛАСТЕРИМА[15]

Материјал доноси низ потврда истовремено проклитизованих глаголских и заменичких проклитка у перфекту (а) и футуру (б). У позиционирању енклитика у кластеру *̄помоћни глагол + заменичка енклитика + глагол*

15 Приликом идентификације енклитика као „атоних реченичних компоненти" критеријуми могу бити а) прозодијски, б) морфолошки и в) синтаксички. На основу синтаксичког критеријума, посматрани језички идиом ствара могућност синтагматског комбиновања функционално различитих енклитика, које чине низ, групу или кластер (Павловић 2011: 37–38).

присутна је тенденција проклитизације енклитика, односно померања енклитичког блока ка почетку реченице:

а) *Сам га удари́ла* у гла̏ву сас је̏дну кр̏љу Пр; Петна̏ес го̀дина *сам га хра́нила* тако̀ на цу̏цлу Пр; кад сам шпа̏јз чи̏стила *сам га ба́цила* Пр; по̀сље ја̀ *сам се до́шла* Пр; *Сам гу испр̏жила* ову̀ дома̏ћу Пр; *сам га ба́цила* у ђу̏бре Пр; *Си гу чу́вао* тѝ? Пр; *Смо се сла́гали* фи̏но Пр; *Смо се сла́гали* Пр; *Смо гу тури́ли* Пр; *сам га узе́ла*, што је по̀чо да р̣ади на по̀со Пл; На ће̏рку *сам се поро́дила* у бо̀лницу Пл.

б) дѐ *ће ни но́су* коко̀шке Пр; *ћу ги напра́вим* као што је са̀д Пр*;* она̀ј да̀н *ће гу и́де* бра̀т Пр; *Ће те укра́дем*, брѐ, па за трѐпавице да ме обѐсиш Пр; *ће не че́кају* Пр; и бо̀г *ће му да́* Пр; *Ће га прија́ви* Пл; *ће ме уда́ри* БМ; ако мо̀гу да му помо̀гнем*, ћу му помо̀гнем* БМ; *ће ти при́чам* БМ; *Ће те чу́је* БМ; *Ће му и́де* зѐт на нѐко весѐље БМ; *Ће ти ро́ди* Пр; *Ће те соба́ли* Пр; *Ће ме поми́њете* Пр; *ће ги има́днеш* Пр; *Ће се сре́тну* сва̀тови Пр; *ће се вра́тимо* мѝ да у̀земо на̀шу зѐмљу Пл; *ће ти да́ју* Пл; *ће ми оста́не* лѐба за су̀тра БМ; *ће ме уби́је* Го̀спод Пр; *ће ми оста́не* лѐба за су̀тра БМ; али то̀ сѐло *ће ти ка́же* БМ; бо̀лницу да зо̀внеш *ће те чу́је* Пл; *Ћу ви да́м* столи́цу Пл; о̀дма нѐка до̀ђе *ћу му да́м* Пл; ако ги не зара̀диш, *ће ги има́днеш* Пр; го̀сте *ће ни до́ђу* Пр.

Овај тип проклитизације ретко прати везник *И*, односно у грађи су забележена само два примера тог типа: Ту̀ кошу̀љу ѝсту што умрѐла, ја̀ сам ицѐпала и сашѝла *и сам гу носи́ла и сам гу раздра́ла* Пр.

У досад обрађеном материјалу далеко су бројнији примери са постглаголском позицијом глаголских енклитика од оних са проклитизованом енклитиком. Презентовани примери већином представљају целокупан ексцерпирани материјал из три доњоситничка насеља, а број примера недвосмислено сведочи о невеликој раширености и степену очуваности овог модела.

Идентично позиционирање енклитика у кластеру потврђено је и у северометохијским говорима, конкретно примери су забележени у селима Суви Лукавац, Кијево, Душевић и Белица: *смо га чӯвӑ̀л’и* и ја̂ и мо̀ја је̂трва (Букумирић 2003: 323); *смо ју би́ли вѐрили* (2003: 263), Та̀ко ми бо̀га *смо се ра̄ни̏л’и* сла̀бо (2003: 337), *смо се заробӣл’и* бл’изо Ска̀дра [курзив Ј.Ј.] (2003: 302). Већина Букумирићевих насеља у којима је појава регистрована налази се гранично уз област доњоситничких говора, где је ова синтаксичка особеност нешто израженија.[16] Северно од Приштине, у говору Доње Брњице Вукићевић (1993: 93) бележи да је истраживаној

16 У интересантније синтаксичке особине јужне и централне зоне косовског дијалекатског типа Барјактаревић убраја „намештање речи“, које се односи на нагомилавање енклитика на почетку реченице: *Су се по̄свађале* два брата; *Ће ӣи ӣи* дам све [курзив Ј.Ј.]. Посреди је, како аутор каже, обична особина, која се може тумачити као арбански утицај (1977: 126). Чињеница да овакав ред речи Барјактаревић не региструје у говорима северне зоне, може указивати на тадашње домашаје, односно одсуство појаве проклитизације у косовско-метохијским говорима косовско-ресавског дијалекатског типа.

зони својственији футур попут оног у прогресивнијим говорима, отуда региструје мали број потврда енклитика у кластерима: *ће ни ӯзну* пӯшке, *ће не потӗрају* [курзив Ј.Ј.]. Јужно, тачније југозападно од Приштине у говору Угљара обичније су ове синтаксичке конструкције: Полáко саг *ће се сéтим*, *Сам се уплáшија*; Цигáру *смо ги дáвал'и*, *Ће му дáм* [курзив Ј. Ј.] (Јашовић 2010: 103–104; 110).

Негирани искази поштују линеаризацију из потврдних облика, додајући испред одричну речцу *не*: *не* + *заменичка енклитика* + (*глагол*):

а) у презенту: *нé се глéда* кó је жéнско, мӯшко БМ; А вéжу јáгн'ету да *нé* се посéре или нéшто на примéр крпу БМ; ако стáне чóвек да *нé* се *занúма* у нúшта óн ће да ухвáти глáву овáко БМ; и *нé се помéте*, такó седúш у онӯ слáму, нéма да се мéте Пр; Сáд за сáд *нé се фáлим* Пр; жимú Рáша *нé се фáлим* Пр; Бóгами, *нé се фáлим* Пр; Донéси босúљак да *нé се тúцају* жéне Пр; мáјко, *нé се љӯтим* мóју срéћу да ӯзну Пр; да *нé се срéтну* свáтови Пр; *Нé се залéпи* у црпӯљу Пр; Тó *нé се бróји*, *нé се рачуња́* Пр; *не се рáду* Пр;

нé ти трéба ни л'éто БМ; на кӯћу се постáви, али пóсле овú скúну *нé му дáју* Пр; *нé му вóду* рачӈӯна Пр; којé дéте нéма хаљúну да обӯче за Ӯскрс *нé га прúмимо* да úгра сас нáс, *нé га прúмимо* Пр; *нé ти дáју* родúтељи Пр; Зáшто да *нé му помóгнем*? БМ; Мóја мáјка отúшла, *нé гу се свúђа* зéт Пр; Тáј рођáк је тӯ зóвем га, онáј дрӯги *нé га зóвем* Пр; *нé ми се жúви* вúше Пр.

б) у 3л. једнине и множине перфекта забележено је контраховање *нéје*/*нúје* у *нé*:

лéба *нé се прáвио* лéба ко сáде Пр; Дешáвало се, како *нé се дешáвало* нéки пӯт Пр;

в) линеаризација предикатскофразних енклитика преноси се и на копуле глагола *нисам*:

Глéʼдај тú твój пóсо, *нú ми тéшко* БМ; *нú ни дáвали* стáри да перéмо сӯдове Пр;

У анализираној грађи нашао се по један пример линеаризације са основним глаголом у потенцијалу и плусквамперфекту: А до тáј дáн стóка се *ни би пӯстала* Пр; нијéдна јетрва *нé ми бúла рóђена* Пр.

Овој линеаризацији придружује се *нé* које на неки начин алтернира са *немој(те)* + *да*: *Нé му дáвај* пóсле, úди тú без зáставе, úди. Пр. Овакав синтаксички склоп бележи и Младеновић (2013а: 411) у јужнокосовским и јужнометохијским говорима.

Сабрани материјал показује да се у доњоситничким говорима у 3. л. једн. употребљава пуни одрични облик глагола који гласи *није*. Важно је напоменути да до сажимања *нúје* у *нú* долази само приликом уметања заменичке енклитике између глаголских елемената.[17] На основу досадашње анализе прилично опсежне дијалекатске грађе са омеђеног ареала

17 Младеновић сматра да су миграцијама из јужног Косова у говоре Липљана и Племетине, са очуваном морфолошком разликом између *нúје* : *нúсу*, разнети примери *нúје* у 3. л. мн. одричног перфекта, као и сажето *нú* / *нé* (Младеновић 2013б: 358).

доњоситничких говора, можемо истаћи да изостају примери који документују да се након пуне форме одричног глагола и радног глаголског придева интерполира заменичка енклитика.

Код пуног одричног облика у перфекту у јужнокосовским говорима није дошло до уметања заменичке енклитике између делова перфекта, те је самим тим сажета форма условљена управо интерполацијом заменичке енклитике између негације и глаголског придева. Сложеној ситуацији услед напоредне употребе *ни́/не́* и *ни́је/не́је* додаје се и чињеница да је у 3.л. множине „продро и облике *ни́је/не́је*". За разлику од њих, у говорима јужнометохијске зоне довршен је процес стабилизације *не́* од *не́је/ни́су* (Младеновић 2013а: 410; уп. *Нѐ ми* ј‿пр̀во дѐте, *Нѐ му* ‿е ту фами́лија, *Нѝ ти* е ту̀као [курзив Ј.Ј.] Стевановић 1950: 152). Говор Угљара познаје и уметање заменичке енклитке између негације и глагола: Ми́ *не га су̀шимо*, *Не га би́рамо* [курзив Ј.Ј.] (Јашовић 2010: 107; 109).

Према речима Младеновића (2013а: 409) линеаризација *не + заменичка енклитика* (+ *глагол*) одликује већи део словенско-несловенског балканског ареала. Осим потврда и „стабилизације" у јужним говорима призренско-јужноморавске дијалекатске области (Младеновић 2013а; 2013б: 242), таква линеаризација раширена је и на периферији српског језичког простора где се остварују српско-румунски контакти (Симић 2012: 174).

ПОЗИЦИОНИРАЊЕ КОНГРУЕНТНОГ АТРИБУТА

Друга важна појединост доњоситничких говора на синтаксичком плану јесте постпозитивна употреба конгруентног атрибута. У односу на појаву проклитизације глаголских и заменичких енклитика, постпоновљеност конгруентног атрибута одликује већа стабилност и раширеност у сва три испитивана говора доњоситничке зоне. У таквој линеаризацији конгруентни атрибут може бити исказан придевима (описни, придеви са значењем порекла или припадности и придеви са значењем боје), придевским заменицама (присвојне и показне) или бројевима:

1) Придеви

а) описни придеви: у̀век смо има́ли и *ја́гње пече́но* БМ; вѐжеш му одо̀здо до гла́ве го̀ре да би му седѐла *у̀ста затво̀рена* БМ; бареви́цу уму̀тиш са *бра́шно пшени́чно* БМ; прѐ су ѝшли стари́ји, са̀д *де́ца ова́ мла́да* БМ; Од по́сно и́мала *ти́ква пече́на*, *бу̀ндева пече́на* БМ; одрѐди *другари́цу на́јбољу* БМ; би́ло је *на́род сло̀жан* БМ; *су̀кње ву̀њене* БМ; *со́вра ве́лика* па сѐднемо БМ; на пи́јац са *ко́ла ко́њска* о̀деш БМ; свѐ се *кола́че по́сне*, све се по́сно пра́вило БМ; би́ла су *време́на сре́тња* БМ; *ка́це дрве́не* по шездѐсет ки́ла БМ; Са̀д ви́ше но́су *же́не ста́ре* тренѐрке него *сӯкње шӣвене* БМ; у на́ше сѐло Богоро̀дица *цр́ква ле́па* на бр̀до БМ; издро̀биш *ле́ба су̀в* и ста́виш у то̀ БМ; пе́кло се ра́није у шпо́рет или *пека́ре ва́њске* Пл; ја̀ за̀дњих педѐсет го̀дине

нӣсам ви́до да је *ре́ка зале́ђена* Пл; *Шпо́рет цр̏ни* та́д би́о Пл; Од дрвета *па́рче окру́гло* Пл; То́ су ђуве́ци да се расхла́ди мле́ко од *зе̏мље пе́чене* Пл; *ви̏љушка алуми́ниска* и дрвена Пл; од *ша́ше оне́ та́ње* нарӗ́ђам на ка̑нап Пл; ме́не *у́нука најстари̏ја* на̏јбољи сту́дент у Мӣтровицу Пл; исӗ́че се тесте́ром или *мака́зама не́ким ве́ћим* Пл; Ја̏ се сӗ́ћам *ма́јка поко́јна* Пл; *сӯкње вӯнене* и то̑ та̑ко Пл; па сам ра̏дила са *вуни̏цом ра́зном* Пл; од *ма́јке мо́је поко́јне* то́ Пл; но́си ујӯтру *та́та поко́јни* пре́солац Пл; пе́кло се ра̏није у шпо́рет или *пека́ре ва̏њске* Пл; и́мала *си́на бо́лесног* Пл; *Де́ца ма́ла* ја̏ ко́фе но̏сим БМ; нарӗ́же *бу́кву оволи̏ку* Пл; *кола́че ове́ сла́тке*, Пл; јер ту мо́ра да бу́де *осно̏ва ма́зна* Пл; Ја не ме́рим и ӯвек ми испа́дне *папри́ка до́бра* Пл; *кола́ч ве̏лики* ту́ се нашӑра ма̏ло Пл; *вра́та она́ ве́лика* и о́нда нишӑљка Пл; *цве̑ће не̏ко ле́по* Пл; *си́на мла́ђег* и́мам у Бе́ограду Пр; И́ма *ко́ла слу́жбена* Пр; Мӗне су *де̏ца же̏нска* увек пола̏зила Пл; Мо́ја же́на би́ла *дома́ћица ја́ка* Пр; ту́ је *праши́на ве́лика* Пр; не́ки пу́ни *папри́ке по́сне* Пр; мо́ја ма́јка ста́ви *рука́вицу плете́ну* Пр; Па се напра́ви *пека́ра ве́лика* Пр;

б) придеви са значењем порекла или припадности: са *за́прегом ово́м сто́чном* Пл; ста́виш на при́мер *ре́бра сви̏њска* БМ; о́ни до́шли са *ко́ла поли̏цијска* Пл;

в) придеви са значењем боје: *бо́је ка̏фене* за цӗо, а ова́ко дру́ге бо̏је свакоја̑ке мо́ра да бӯду Пл.

2) Придевске заменице

а) присвојне: још ма̏ло та̏мо па је до̏ле *кӯћа њи̏на* Пл; кад о́ће *ма́јка мо́ја* Пр; и́мали смо *шу́мицу на́шу* го́ре БМ;[18]

б) показне: Спре́ми се пасӯљ по *обича́ј ова́ј* на̑ш сӣпски Пр; Ста́ви се *кола́ч та́ј* шаре́н Пр; Држа̏ли смо мно́го *ђу́рке* ве̏лике *ове́* Пр; од коно̏пље и *кошӯље* дуга̏чке *оне̑* Пр; па́ре ста̏вљамо ко̏ ће да на̑ђе *па́ре ове́* гвозде́не Пр; *кола́ч она́ј* шаре́н Пр; напра́ви се *цве́т она́ј* БМ; како се зо́ве *ле́б она́ј* БМ; од те́ ру́пе ва̏диш *пра́х она́ј* БМ; пр̏во су би̏ли *ка̏зани ови́* Пл; и да ши̏јеш код шна̏јдера *оде́ло оно́* Пр.

3) Бројеви

ску́пи у *ко́фу је́дну* БМ; *ја́буку је́дну* ста́ви у шта̏лу БМ.

У грађи је регистровано и врло фреквентно раздвајање два атрибута. У таквим конструкцијама, у антипозицији функцију атрибута обављају најчешће показне заменице, и знатно ређе описни придеви, придевске заменице и бројеви, док постпоноване атрибуте представљају описни и присвојни придеви:

ове́ ђупри̏је ве́л'ике та̏мо БМ; зна̏чи *то́ цр̏квиште ста̏ро* БМ; Спре́мамо *пӯњену папри́ку по́сну* БМ; сви́ се оти́мају за *ту́ пога́чу сна́шину* БМ; не́мој да ди̏жеш *те́ ко́фе толи́ке ве́лике* БМ; *је́дан ба́грен ве́лики* БМ; доне̏се во́ду

18 У говорима Рекаша и Банатске Црне Горе постпозитивни атрибут у облику присвојне заменице подводи се под румунски модел линеаризације (уп. *ма̏ма његӯва* је Сӣпкиња, и о̑н је *сино́вац мо̑ј* (Симић 2012: 177).

и о́нда се сви́ уми́јају *то́м во́дом ла́дном* БМ; Има́ли смо *је́дну џа́нарику ве́л'iку* Пл; *О́бичне кр̏пе ста́ре* Пл; би́ло *ме́шано бра́шно пр̏ђано* и чи̏сто Пл; Ја́ нѝкад у *ку́пљени шти̏рак пла̏стични* Пл; да л' си дȍбио *нѐку ȍцену ло́шу* Пл; ја́ о́бавезно њо́ј и́сто та́ј до́маћи ко́лач спре́мим од *то́г те́ста бо́жићњег* Пл; са ле́ве стра́не *пр́ва ку́ћа дво́спратна зеле́на* Пл; *О́на згра́да но́ва*, ту́ су ку́пили ста́н Пл; Дѐца има́ли *оне́ со́вре окру́гле* Пр; ти́ мо́ра да му да́ш *те́ чара́пе ву́нене* Пр; то и́спред *те́ цр̏кве њи́не* Пр; *не́ке ча́ше старовре́мачке* Пр.

Анализирани материјал показује да постпонованост конгруентног атрибута представља основни модел линеаризације у истраживаним говорима Доње Ситнице. У истој мери, раздвајање два конгруентна атрибута спада у ред најзаступљенијих синтаксичких могућности устројавања именичких израза.

Када је реч о феномену постпозитивне употребе конгруентног атрибута у говорима Банатске Црне Горе и Рекаша, Симић (2012: 178) констатује да је тај тип линеаризације нарушен, али да је за темељније закључке потребно сагледати комплетнију теренску грађу.

ЗАКЉУЧАК

Истраживање синтаксичких појединости српских (периферијских) говора, као у овом случају двају дијалеката у контактној зони на косовско-метохијском ареалу, данас представља новину. Постојећи дијалектолошки описи добра су основа или полазишта за самостална истраживања у перспективи, а уједно презентују неистражене аспекте и могућности бављења проблемским питањима, која до сада нису расветљена. Ово се у првом реду односи на синтаксички аспект у српским народним говорима Косова и Метохије.

Доњоситничка област, где се простиру „прелазни говори", обележена је језичким балканизмима, миграцијама разнетим са југа и добрим уделом косовско-ресавских црта (што по претпоставци представља супстрат). Овакво актуелно стање допушта на синтаксичком плану вишеструко корисне закључке. Међу приоритетније се, свакако, убраја оно што су и раније дијалектолози издвајали – јасније повлачење линије граничења косовско-ресавских и призренско-јужноморавских говора на косовско-метохијском земљишту. Потом, сазнања о језичкој и дијалекатској интерференцији могла би се допунити подацима из обимнијег језичког, односно дијалекатског корпуса. Овде се посебно намеће пописивање и описивање језичких особености које проистичу из вишевековног суседства, поготову са албанским (несловенским) језиком, који је у последњим деценијама интензивно проширио терен распростирања на косовско-метохијском терену. Очекивано је, како то неретко бива у двојезичним и вишејезичним срединама, наметнуо своју структуру, угрозивши опстанак говорника два српска дијалекта у својим

матичним областима. Суживот двају дијалекатских типова, уз утицаје (не) словенске језичке природе, најбоље се одражава у структури прелазних говора, будући да они дозвољавају праћење напредовања и развијања балканистичких иновација.

На истраживаном простору, у односу на раније налазе и резултате до којих су дошли истраживачи дијалекатских типова на косовско-метохијском ареалу, дошло је до узнапредовања аналитичких процеса. У том погледу Барјактаревићева насеља северне зоне у домену свог синтетичког сегмента нису више толико чврсто везана за копаоничко залеђе и прогресивне штокавске говоре. Аналитичка структура узима маха, лака и једноставна за усвајање и потпомогнута процесима који се одвијају јужније у односу на област Доње Ситнице. Забележена линеаризација редоследа енклитика и позиционирање конгруентног атрибута указује да се на периферији одвијају незаустављиви језички и процеси са интегрисаном језичком интерференцијом. Анализа грађе је показала да су глаголске енклитике чешће и стабилније употребљене проклитички у односу на заменичке, где се издваја повратна заменица се, високо фреквентно позиционирана испред глагола, што одговара стању у суседном дијалекатском окружењу. Када је реч о позиционирању конгруентног атрибута, у доњоситничким говорима приметна је тенденција његове постпозитивне употребе, која је од стране информатора на терену препозната као основни модел линеаризације. Треба напоменути да је бележење проклитизованих енклитика ипак факултативне природе, те да није узета у обзир грађа у пуном обиму, која ће допринети општијим и темељнијим закључцима о истраживаним појединостима синтаксичког нивоа.

Увид у актуелну ситуацију дијалекатске синтаксе наводи на констатацију да се пред будућим истраживачима налази могућност избора обраде прикупљене и публиковане дијалекатске грађе или незабележене грађе, која у овим, по истраживаче изазовним, временима може олако нестати. И у једном и у другом случају, у перспективи се очекују обавештења из до сада необрађених или недовољно обрађених аспеката српског дијалекатског простора, каква је дијалекатска синтакса.

ЛИТЕРАТУРА

Барјактаревић 1977: Данило Барјактаревић. „Косовски дијалекатски тип“. *Дијалектолошка истраживања*. Приштина: Јединство, 11–135.

Букумирић 2003: Милета Букумирић. „Говори Северне Метохије“. *Српски дијалектолошки зборник*, L, 1–356.

Вељовић Поповић: 2024. Бојана Вељовић Поповић. „Синтакса реченице у српској дијалектологији: аспекти и резултати досадашњих и правци будућих истраживања“. *Наслеђе*, 57, 199–217.

Вукићевић 1993б: Милосав Вукићевић. „Говор Доње Брњице“. *Огледи из дијалектолошких истраживања*. Приштина: Филолошки факултет, 85–97.

Вучковић 2009: Марија Вучковић. „Савремена дијалектолошка истраживања у српској лингвистици и проблематика језика у контакту“. *Јужнословенски филолоī*, LXV, 405–423.

Ивић, Бошњаковић, Драгин 1997: Павле Ивић, Жарко Бошњаковић, Гордана Драгин. „Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта“. Друга књига: морфологија, синтакса, закључци, текстови. *Срȗски дијалектȏлошки зборник*, XLIII, 1–585.

Ивић 2009: Павле Ивић. *Срȗски дијалекти и њихова класификација*. С. Реметић (прир.). Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Јашовић 2010: Голуб Јашовић. „Неке особине говора Угљара код Косова Поља“. *Истраживања срȗскоī језика на Косову и Метȏхији.* Књига 1. Зборник радова. Ур. Милета Букумирић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 93–138.

Јовановић 2023: Јована Јовановић. „Из фонетске проблематике говора Бањске и Гојбуље“. *Баштȉина*, 61, 97–110.

Јовановић 2024: Јована Јовановић. „О морфолошким одликама говора Племетине“. *Баштȉина*, 64, 15–26.

Милорадовић 2002: Софија Милорадовић. „Значај изучавања синтаксичких система прелазних говора косовско-ресавске зоне“. *Славистȉка*, VI, 135–139.

Милорадовић 2003: Софија Милорадовић. *Ȕпотреба ȗадежних облика у īовору Параћинскоī Поморавља: балканистȉички и етномиīрациони аспȅкт*. Посебна издања. Књига 50. Београд: Етнографски институт САНУ.

Милорадовић 2007: Софија Милорадовић. „Дијахрони и синхрони аспект аналитичких појава у српским народним говорима“. *Зборник Матȉице срȗске за славистȉку*, 71–72, 357–375.

Милорадовић, Станковић 2012: Софија Милорадовић, Селена Станковић. „Српски културни идентитет у контексту балканског језичког савеза“. *Наука и савремени универзȉтет – Филолоīија и универзȉтет*. Зборник радова. Књига 1. Ур. Бојана Димитријевић. Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 952–968.

Милорадовић 2015: Софија Милорадовић. „Српски периферни говори – међујезички утицаји и балканистички процеси“. *Исходȉшта*, књ. 1, 267–269.

Милорадовић 2020: Софија Милорадовић. „Косовско-ресавски говори Косова и Метохије. Статус унутар дијалекатске формације, преглед одлика и истражености“. *Косовско-метȏхијски зборник 8*. Зборник радова. Ур. Драган Војводић. Београд: САНУ, 185–225.

Милорадовић 2023: Софија Милорадовић. „Српски дијалекти – документи о традицији нашег народног живота и неизоставни део културног наслеђа“. *Исходȉшта*, књ.9, 163–176.

Младеновић 2013а: Радивоје Младеновић. „Линеаризација предикатскофразних енклитика у говорима јужног Косова и јужне Метохије“. *Јужнословенски филолоī*, LXIX, 401–415.

Младеновић 2013б: Радивоје Младеновић. *Говор јужнокосовскоī села Гатње*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Огњановић 2020а: Сања Огњановић. „Синтакса реда речи у дијалектима српског језика“. Докторска дисертација у рукопису. Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет.

Огњановић 2020b: Сања Огњановић. „Линеаризација клитике *се* у призренско-тимочким и банатским српским говорима“. *Језици и културе у времену и простору* IX/1. Зборник радова. Ур. С. Гудурић, Б. Радић-Бојанић, П. Мутавџић. Нови Сад: Филозофски факултет: Педагошко друштво Војводине, 479–488.

Огњановић 2023: Сања Огњановић. „Проклитизација глаголских енклитика у дијалектима српскога језика“. *Gwary Dziś*, 16, 29–39.

Огњановић 2024: Сања Огњановић „О реду речи у српском језику“. *Српски језик*, XXIX, 351–364.

Павловић 2011: Слободан Павловић. „Дистрибуција енклитика у старосрпским повељама и писмима XII и XIII века“. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LIV/2, 31–52.

Радић 1997: Првослав Радић. „О неким појавама у деклинацији косовско-ресавских говора: (у светлу синкретичко-аналитичких процеса)“. *Зборник за филологију и лингвистику Матице српске*, XL/2, 227–239.

Радић 2013: Првослав Радић. „Косовскометохијска словенска периферија између језичких архаизама и иновација“. *Зборник Матице српске за славистику*, 83, 217–228.

Ракић Милојковић 1995: Софија Ракић-Милојковић. „Синтаксички упитник за говоре косовско-ресавске и призренско-тимочке дијалекатске зоне“. *Српски дијалектолошки зборник*, XLI, 521–570.

Рецић 2024: Анђела Рецић. „Синтакса падежа у сиринићком говору: балканистички аспект“. Докторска дисертација у рукопису. Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет.

Симић 2012: Зоран Симић. „Неке особине линеаризације у говорима Банатске Црне Горе и Рекаша“. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LV/2, 169–181.

Собољев 1997: Андреј Собољев. „О синтакси јужноцрногорских и источносрбијанских говора са гледишта балканологије“. *О српским народним говорима IV. Дани српскога духовног преображења*. Зборник радова. Ур. М. Пантић. Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“, 9–17.

Станишић 1995: Вања Станишић. *Српско-албански језички односи*. Београд: Српска академија наука и уметности: Балканолошки институт.

Стевановић 1950: Михаило Стевановић. „Ђаковачки говор“. *Српски дијалектолошки зборник*, XI, 1–152.

Толстој 1995: Никита Ильич Толстој. *Језик словенске културе*. Ниш: Просвета.

Урошевић 1965: Атанасије Урошевић. „Косово“. *Српски етнографски зборник*, књ. LXXVIII, 1–401.

Урошевић 2014: Данка Урошевић. „Релативна реченица у шумадијско-војвођанском дијалекту“. Докторска дисертација у рукопису. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет.

Halupka-Rešetar 2011: Sabina Halupka-Rešetar. *Rečenični fokus u srpskom i engleskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

РЕГИСТАР СКРАЋЕНИЦА

БМ – Бабин Мост
Пр – Прилужје
Пл – Племетина

Jovana S. JOVANOVIĆ

DIALECTOLOGICAL RESEARCH AS REFLECTION OF IDENTITY
– Syntactical studies of Lowersitnica languages –

Summary

The work has been analyzing segment of syntactical problems according to dialectological materials from the area of Lowersitnica languages (Priluzje, Plemetina, Babin Most). Languages on the confluence of the Lab river into the Ibar are characterized by common presence of linguistic features of Kosovo-Resava and Prizren–South Morava dialectological zone, however , some linguistic phenomena of non-Slavic origin are spread on this areal. In that sense, analyzed dialectological material should contribute to elucidation of syntactical interferences and determining their frequency in Kosovometohia area. For this occasion the analyze of word order in a sentence in the domain of linearization of pronoun (dative and accusative) and verb enclitics (auxiliaries be and want) and linearization of congruent attribute expressed by adjective or adjective pronouns, has been done. Positioning of pronoun and verb enclitics is characterized by proclitisation, a Balkan innovation which, on researched areal, illustrates well the example of living together with others and others. The analyzed material has shown that in word order in Lowersitnica languages, that is on line of transitional languages, expansively spread characteristics from the area of south Prizren-south- Morava languages. Appearance of proclitization on the researched areal to a greater extent pronoun enclitics (especially pronoun enclitic me/myself) comparing to verb, while within cluster *auxiliary + pronoun enclitic + verb*, proclitization exceptionally appears nearby conjunction *and.*

Keywords: dialectical syntax, word order, linearization, Kosovo-Resava dialect type, Prizren-South Morava dialect type, Lowersitnica languages.

УДК

Оригинални научни рад

*Маша Љ. ПЕТРОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

НАСИЛНИЧКЕ ЛИЧНОСТИ КАО ГЛАВНИ ЈУНАЦИ ПРОЗНИХ ОСТВАРЕЊА У *АНТОЛОГИЈИ СРПСКЕ ПРОЗЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ 1945–2000***

Апстракт: Циљ рада јесте да одговори на питање да ли се у типу јунака-насилника може препознати кохезивни поетички елемент, спона између разнородних поетика косовско-метохијских прозних стваралаца. На примерима из романа *Стрма обала* (1961) Вука Филиповића и *Краткковечник* (1972) Предрага Цветичанина, као и приповедака „Циганский нож“ (1951) Данила Николића, „Зли задатак“ (1980) Драгана Ристића и „Бабуш“ (1975) Драгутина Мићовића, применом психолошког и емоционолошког приступа, анализирају се искази, поступци и међуљудски односи главних ликова и наглашавају се психичке структуре и специфична социјална обележја која указују на то да ови јунаци припадају типу насилничке личности. Посебно обраћајући пажњу на врсту насиља коју спроводе и на идентитет жртава, у раду се демонстрира да су писци, градећи такве књижевне ликове, желели да истакну да феномен насиља на Косову и Метохији није у вези са опозицијом ми : други, Срби : Албанци, хришћани : муслимани, већ да је, како то изриче Мишел Фуко, стварни проблем опасна индивидуа.

Кључне речи: насилничка личност, тип јунака-насилника, психичка структура ликова, социјална обележја ликова, српска проза Косова и Метохије, психолошки и емоционолошки приступ књижевном делу.

За разумевање прозних остварења сабраних у *Антологији српске прозе Косова и Метохије 1945–2000* и проучавање посебних проблемских питања у вези са тим литерарним делима важно је опцртати шири контекст у којем су она стварана и публикована. Наиме, као што је више пута истицано

* Истраживач-приправник, ORCID 0009-0009-3446-5467, masapetrovic01084@gmail.com
** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

у различитим научним студијама посвећеним овом темпоралном и локусно маркираном периоду у развоју српске књижевности, српска проза која је настајала на простору Косова и Метохије после Другог светског рата није имала идејни и стилски континуитет са књижевношћу писаном у периоду између светских ратова (в. Бован 1995: 216). Њен почетак био је „сурово стваран, необично тежак и мукотрпан: као да се на овом простору писана реч први пут јавља, као да није било вишевековне традиције у књижевном стваралаштву" (Костић 2002: 6). Чини се да су у кратком временском периоду комунистичка послератна идеологија и захвалност Срба што су преживели и што су извојевали слободу прекинули везу са прошлошћу и одредили даљи развој прозног стваралаштва. Опште призната жеља да се афирмише идеја братства и јединства међу мултинационалним и мултиконфесионалним југословенским народом утицала је на начин на који су српски писци са Косова и Метохије почели да обрађују теме рата и мира, односа Срба и Албанаца, свакодневног живота у јужној покрајини.

Идеолошка стремљења обликовала су поетичка опредељења појединачних аутора, провоцирајући мноштво различитих поетичких гласова међу којима је тешко пронаћи заједничке елементе и извршити некакву стабилнију систематизацију или периодизацију. Осврћући се на малобројне покушаје састављања макар какве историје српске књижевности Косова и Метохије, приметно је да су покушаји, попут тематске систематизације, која је подразумевала груписање аутора у односу на ратне и послератне теме, теме из ближе и даље историјске прошлости, артизам, савремену тематику и дневну политику, односно хронолошко-поетичке периодизацијске поделе на традиционалистички, модернистички и артистички период (в. Костић 2002: 14–16), завршаване закључцима о њиховој непотпуности и ограничености. Ипак, стекао се утисак да осим тематске везаности за живот на Косову и Метохији, повезни елемент, уколико се утоне у дубље слојеве анализе књижевних дела понаособ, може бити и специфичан тип јунака.

Познајући историју, читајући бројна сведочанства о Другом светском рату на простору Косова и Метохије и проучавајући друге материјалне доказе, очекивано је што су се српски писци, настојећи да литерарно обликују своју свакодневицу и осликају лоше односе између Срба и Албанаца, да отворено проговоре о насиљу над српским народом током рата и у послератном периоду, о зверским убиствима, силовањима и сукобима југословенских и албанских комуниста међусобно, као и сукобима са балистима (в. Антонијевић 2015: 173–174), одлучили да то учине приповедајући причу о јунацима-насилницима. Тако се може рећи да је *Свила у пепелу*, односно *Антологија српске прозе Косова и Метохије 1945–2000*, својеврсна галерија веома разноврсних и особених насилничких личности[1], које су

1 Уважавајући становиште Жарка Требјешанина: „Књижевни лик није нимало лако створити, јер он мора имати своју психолошки одрживу и веродостојну, вишедимензионалну личност. Лик, као и личност, није прост скуп различитих особина, навика, црта, карактера, нагона, жеља, вредности, уверења, ставова и образаца понашања.

главни или носећи јунаци приповедака и романа и да посредством прича о њиховим личним судбинама она чува колективно сећање народа на збивања од 1939. године, па све до краја двадесетог столећа. Мада бисмо могли претпоставити да ће се, због претходно језгровито потцртаних неповољних историјских околности и чињенице да је „Косово подручје које је постало познато као друштво растрзано сукобима и сегрегацијама, у којем Срби и Албанци живе потпуно одвојено, као два паралелна друштва" (Дејзингс 2005: 13), тип јунака насилне личности везивати искључиво за јунаке албанског националног идентитета и муслиманске конфесије, ситуација је другачија.

Српски писци послератног периода градили су такве књижевне јунаке у својим романима и приповеткама посредством којих су наглашавали привржености Албанцима као народу са другачијим језиком и другачијим обичајима, при чему су у великој мери игнорисали њихова недела, откривали њихово међусобно насиље и самокритички се осврталиа на недостатке Срба у контексту међусобних сукоба и сукоба са Албанцима. На тај начин су послали значајне поруке да „Срби са Косова никада неће мрзети Шиптаре" (Милидраговић 1984: 67) и изразили жељу за дубљим и објективнијим разумевањем историјских и културних разлика, као и улоге насиља и насилничких личности у процесу обликовања разлика и њихове перцепције. Овакав начин писања потврђује схватање писаца да је и поред свих историјских сукоба и насилних понашања потребно тражити путеве ка хармонији и солидарности, те се залагати за усвајање модела изједначавања народа и култура, заснованог на међусобном поштовању и признавању историјске и културне посебности сваког народа.

Обликујући исказе, поступке и међуљудске односе својих главних ликова – насилничких личности и маркирајући њихове психичке структуре и специфична социјална обележја, али и разбокоравајући наратив о врсти насиља коју јунаци спроводе и о идентитету жртава, писци попут Вука Филиповића, Предрага Цветичанина, Данила Николића, Драгана Ристића и Драгутина Мићовића су се јасно одредили у односу на феномен насиља на Косову и Метохији. Креативно транспонујући своја становишта у литерарни текст, они су у романима *Стрма обала* (1961) и *Краткoвечник* (1972), као и у приповеткама „Цигански нож" (1951), „Зли задатак" (1980) и „Бабуш" (1975) потврдили да насиље није повезано са уобичајеном стереотипном опозицијом ми : други, Срби : Албанци, хришћани : муслимани.

Он је систем релативно добро организованих, усклађених и интегрисаних физичких, психичких, социјалних и моралних карактеристика, које чине целовиту и јединствену, непоновљиву особу. Лик мора бити психолошки уверљива личност, али он није личност, јер он није психолошки, него уметнички појам, литерарна фигура, а не стварна особа" (Требјешанин 2013: 795), у раду користимо термин насилничка личност, како бисмо именовали карактеристичан тип јунака код којег је услед одређених психолошких предиспозиција и социјалних фактора дошло до испољавања насиља, односно „дрске и безобзирне примене физичке силе, противправног угрожавања човека и других добара" (Бошковић 2012: 7).

Они су, на примерима судбина својих јунака, проговорили о томе да у временима великих историјских сукоба, какав је био Други светски рат, али и у годинама које следе након њих, долази до дубоких поремећаја унутар друштвеног ткива. Њихов наратив је потврда да, када заједнице трпе систематске нападе, притиске и насиље од стране других народа или идеолошких противника, долази не само до појачане солидарности и отпора спољашњем непријатељу, већ и до унутрашњих ломова (в. Музела 2022: 6–15). Овакав притисак често узрокује интензивирање конфликата међу самим припадницима исте заједнице, па насиље, које је у почетку долазило споља, као облик агресије и освајања, временом почиње да се окреће ка унутрашњости самог колектива. Оно мења свој смер, прелазећи из одбране у осуду, сумњу, а чак и насилничко понашање према онима који се по нечем издвајају, било по мишљењу, пореклу, ставу или понашању. Тако именовани писци сведоче да је једна од последица великих историјских прелома и ратова управо та унутрашња ерозија и српске и албанске заједнице, у којој нестају јединство, поверење и осећај заједничког циља. Тиме се рат, иако формално завршен, наставља другим средствима и на другом, интимнијем плану, а како то изриче Мишел Фуко, постаје јасно да је „стварни проблем који је свуда био на снази проблем опасне индивидуе“ (Фуко 1990: 149).

УБИЦЕ ЗБОГ ЉУБАВИ: СТАМЕН ЗАРИЋ И МОНИ МУРЕТ КАО ТИПОВИ НАСИЛНИЧКЕ ЛИЧНОСТИ У ПРОЗИ ВУКА ФИЛИПОВИЋА И ДАНИЛА НИКОЛИЋА

Роман *Стрма обала* (1961) аутора Вука Филиповића послератну српску косовско-метохијску прозу удаљава од идеолошког реализма и приближава тенденцијама ка успостављању блискости између српског романа и француског новог романа. Будући да је реч о романескном наративу посвећеном „губитницима и ишчезавању у лудило или у смрт“ (Костић 1971: 60), не изненађује чињеница да у њему постоји мноштво јунака код којих се могу препознати насилничке склоности. Међутим, посебну интерпретативну пажњу привлаче јунак-насилник, трговац, Стамен Зарић и његова жртва терзија Жива, „ликови које емоције раздиру“ (Костић 2002: 22) и чијем је мисаоном току подређена романескна целина „Кад месец изађе“, штампана и унутар антологије *Свила у пепелу*. Интересантно је да читалац од почетка зна како су подељене улоге међу двојицом јунака, будући да поглавље почиње in medias res, односно тренутком у којем Стамен има Живу на нишану и оклева у извршењу злочина: „Плазио се низ цев, одмеравао растојање до дрвљаника: три копаља. Петнаест метара. Једна смрт је толико пространа. Зашто Жива седи на оном пању? Чека Султану да му се врати?“ (Филиповић 2000: 1), те даљи ток радње заправо није ништа друго до ретроспективно контемплирање о прошлости, о разлозима због којих се трговац одлучио на убиство и ишчекивање самог чина.

Већ на основу цитираног одломка и намере јунака може се закључити да он припада типу насилничке личности, али како савремена научна схватања образлажу да такву личност „чине посебности или неки од елемената комбинације биолошке основе, психолошке структуре, психопатолошке и друштвене детерминације" (Бошковић 2012: 9), дубље увиде пружиће тек аналитичко-синтетички приступ Стаменовом унутрашњем монологу, који је у роману реализован посредно, као доживљени говор. Из њега се открива да до насиља не долази због националних, верских или социјалних разлика, које у случају насилника и жртве нису присутне, већ због љубави према истој жени, према служавки Султани. Дакле, емоција и нагон постају битан насилнички и кримогени фактор, те није нетачно рећи да емоционално нестабилан јунак реагује „импулсивно, на тренутни мотив, нагонски, пркосно, осветољубиво" (Бошковић 2012: 14). Жељу за осветом Стамен правда сећањем на договор његове и Живине мајке да њихова служавка Султана пође за Живу и истиче да је тај догађај био преломни тренутак за развој одређених психосоматских реакција, које ће касније бити у корену његове насилничке личности и мотива за убиство:

> „Одавде у трговцу израсте оно рогато трчање, стакласте очи, плажење језика, мекетање предвечерја, симптоматски опасан смех, лавеж, бука, магија у којој се више није могло чути да неко разговетно говори, него једино у сећању има мало ваздуха за балалајку Черкеза, негде у тамној башти, иза зида" (Филиповић 2000: 3).

Наведени редови сведоче о томе да трговац Стамен пролази кроз интензивне психосоматске реакције које указују на губитак контроле над сопственим телом и умом, на физичко исказивање унутрашњег незадовољства, и упућују на измештеност јунака из стварности, а самим тим и улазак у стање својеврсног транса, које нарушава способност рационалног расуђивања. Овај налет његових нагонских импулса, како бележи приповедач, праћен је буком, лавежом и магијом која онемогућава разговетни говор, што сугерише потпуно препуштање Стамена ирационалним поривима и додатно подвлачи дехуманизујући аспект његовог стања. Управо оваква експлозија неконтролисане телесности и наговештај агресије јунака који не управља својим поступцима стварају предуслов за разумевање његовог потоњег насилног понашања.

Мада у себи носи психолошку предиспозицију и мотив због којег жели да почини злочин, Стамен у својим мислима покушава да оправда зашто је дозвољено убити Живу, за којег се, услед епилепсије, нарушених појединих когнитивних функција и лошег социјалног статуса, везује позиција немоћи и незаштићености. Тако Вук Филиповић, сликајући портрет Живе као јунакове жртве, веома минуциозно и уверљиво гради лик насилника и указује на вишеслојност и суптилну изнијансираност насилничке личности. Живин ток свести и повратак у детињство и младићке године, у „одломак живота" (Филиповић 2002: 12), одгонетају да је насилнику тешко

јер треба да дигне руку на човека који је од најранијих дана због болести и њених последица био изложен подсмеху вршњака и алијениран од стране целокупног колектива. Стога, он мора да пронађе разлог зашто убија, да објасни себи да не диже руку на болесног и ништег, већ на подлог; да објасни себи да не повређује добро, него уништава зло. Приповедач о томе говори на следећи начин:

> „Да би одагнао своје двоумљење у погледу убиства, да би учврстио одлуку, био је принуђен да открије маскираног подлаца у тој филцаној беди без оковратника. Пре него то уради, он је опрезан, он се двоуми, чини му се да носи пуцаљку за шатор са птицама од картона. Он је прилазио по стрмој узвишици. Тражио је сусрет с пакошћу. Није могао да убије ту малу, покретљиву силуету, јер он мора да сруши само оно што се супротставља. Невидљиво није могло да се уништи. Постојала је само могућност за покушај бекства из непогоде свог делиријума" (Филиповић 2000: 7–8).

Овај одломак, насићен симболиком и психолошком напетошћу, сугерише Стаменову унутрашњу борбу, колебање између одлуке да почини убиство и свести о природи свог противника, а самим тим указује на егзистенцијалну кризу јунака и унутрашњи конфликт који надраста сам чин насиља и мотивише даље поступање тј. вербално провоцирање Живе гласинама да он хоће да запали Зарића кулу и физичко приближавање жртви. На том наративно привилегованом месту до изражаја долази пишчев уметнички поступак и чињеница да је роман „пројектован према начелима филмске монтаже" (Костић 2002: 23). Специфично кретање јунака у простору и брза размена реплика појачавају драматичност и неизвесност тренутка пред извршење насилног чина, али им је вешто контрастиран унутрашњи мисаони ток јунака-насилника, који наткриљују емоцију страха и свест о доминантности над жртвом: „Знао је да овако усправан и раскорачен делује на терзију громадно и стравично, јер тај други човек и не слути да и њему клецају колена и дрхте руке" (Филиповић 2000: 9). Приповедач се веома свесно враћа осликавању унутрашњих мисаоних и емоционалних хоризоната Стамена, како би од њега изградио што веродостојнију насилничку личност у којој се боре потреба за људскошћу и зверски пориви за деструкцијом. Таква наративна стратегија, потврда је пишчевих стремљења да, не осврћући се дубље на социјални статус и друге факторе који су могли утицати на развој преступничког понашања, што детаљније расветли психолошку димензију својих јунака-насилника, да нагласи тежину унутрашњих борби које они воде у себи и које претходе злочину, те да остави сведочанство о појединачним индивидуама као репрезентима косовског човека на размеђи два времена.

Нешто другачијим уметничким средствима и поетичким концептима, слична питања и теме проблематизује у својим приповеткама, сабраним у збирку *Провет̄равање владара* (1984), и писац Данило Николић. Он посредством јунака-насилника исцртава велелепну „слику послератног

збивања, хронику заблуда, сатирично-хумористички и горки поглед на свакодневна збивања у Метохији" (Костић 2002: 25). Његови јунаци су изразито живописни и аутентични и дуго остају меморисани у свести читалаца, што је последица ауторовог опредељења да треба „писати само о ономе што је и сам доживео, или су доживели његови бивши познаници, колеге, земљаци" (Јеремић 1991: 267–268). Ипак, из мозаика ликова издваја се Мони Мурет, муслимански циганski предводник и пословођа ковачке задруге у Пећи, носећи јунак приповетке „Цигански нож". Његов портрет обликује неименовани приповедач првог лица једнине, који се идентификује као некадашњи агент државне тајне службе, и то чини са временске удаљености, јер „дође време када све можеш рећи. Као све што остари, истина се, такође може одбацити. Стара истина никоме не смета. Нова свакоме" (Николић 2000: 20), тако да у његовој причи треба рачунати са субјективношћу и непоузданошћу наративне перспективе.

Ипак, у приповедачевим сећањима Мони Мурет је представљен као насилник повратник и поновник, који се након Другог светског рата обрачунава са муслиманским албанским становништвом, посебице са скупином која је спроводила насиље у име балистичких идеолошких убеђења. Опазиво је да се Данило Николић, баш као и Вук Филиповић, одлучује да насиље смести у колектив у којем нема етничких и верских разлика и покаже да су се након Рата хришћани и муслимани, Срби и Албанци, већма обрачунавали унутар себе, а не међусобно, како је то стереотипно општеприхваћено. Тако Мони најпре напада на муслиманске покривене жене, покушавајући да их открије и да провери да ли су заиста жене или се иза црног зара крију мушки преступници. У тексту је присутна изразита верска нетрпељивост према покривеној жени: „Пећ се црнела од ходајућих утвара, прекривених тамном свилом од темена до ципела, са прорезом за очи на велу којим су скривале лица" (Николић 2000: 22), која је наративно функционална у том смислу да је пример како у послератном периоду долази до пада вредности, како света верска начела губе свој смисао и деидеализовано друштво ствара услове за развој насилничких личности и јачање друштвене изолације категорије жртве. Мони је своје насиље искупио новцем, али како даљи ток приповетке потврђује, није престао да прибегава таквим обрасцима понашања, већ његово насиље доживљава своју кулминацију у убиству сопствене супруге и Сефедин-бега, прерушеног у покривену жену.

Занимљиво је да приповедач реконструише шири контекст у којем долази до Муретовог убиства Сефедина, обраћајући пажњу на Сефединово насилничко понашање и на ратне и социјалне околности, које су утицале на развој насилничких предиспозиција код Монија Мурета. Премда ће јунак злочин починити, као што је то случај у претходно анализираном роману *Стрма обала*, из афективног нагона, из жеље да се освети Сефедину што је преотео његову супругу Езру, приповедач инсистира на томе да нису само емоције довеле до чина насиља. Наиме, реч је о „комбинацији утицаја психолошких и социјалних фактора који стимулишу на манифестно

испољавање преласка на криминални акт – извршење кривичног дела“ (Бошковић 2012: 10). Стога, приповедно *ја* циљано успоставља паралелу између увећаног иметка и повишења социјалног статуса Сефедина, које је „завредео“ спровођењем насиља и етничког чишћења у рату, и губитка финансија и социјалног унижења Монија Мурета, који су последица ратног прогона Срба и Црногораца, најчешћих купаца његових изузетних ножева:

> „Све се одмах променило кад су надрли Немци, заменили их Италијани, подигли се балисти. Кад се срушила зграда без темеља, Југославија. [...] Срби и Црногорци, ојађени, попаљени, пребијани и убијани, протерани, и да су могли, они што су преостали, нису смели да купе ништа што може бити оружје“ (Николић 2000: 32).

Поигравајући се опозицијом насилник : жртва, у наративу се потцртава да је Муретова жртва најпре индиректно била његов насилник и да је кључни фактор за њихов однос балистичка тежња ка ширењу и спровођењу идеја етничке чистоће, изузетно подесне за простор Косова и Метохије, за подручје на којем је чест сукоб између различитих народа (в. Бошковић 2012: 16). Редови:

> „Сефедин, силан и до рата, био се осилио до неба. Челник црних кошуља, предводник хорди у белим капама од ваљаног сукна, вребао је као усуд све што није муслиманско. Уживао је да види дим, згариште и крв. И понижење, нарочито ако је српско“ (Николић 2000: 31),

не само да употпуњују приказ Сефедина као насилничке личности, персонификације агресије, етничког фанатизма и непоколебљиве дехуманизоване силе зла која вреба своју жртву и садистички ужива у уништавању, него и оправдавају Муретов злочин. За разлику од Вука Филиповића, код којег је мотивација условљена индивидуалним искуствима јунака, у приповеци „Циганский нож“ Данило Николић истрајава на социјалној и идеолошкој мотивацији насилничке личности и на преношењу поруке о негативном значају неповољног социјалног и материјалног статуса на обликовање, фукоовски одређене, опасне индивидуе и на утемељење њеног насилничког поступања.

НАСИЛНИК ЈЕ ПРИЈАТЕЉ: ПАВЛЕ КАО НАСИЛНИЧКА ЛИЧНОСТ И ЖРТВА ИДЕОЛОШКОГ СУКОБА У „ЗЛОМ ЗАДАТКУ“ ДРАГАНА РИСТИЋА

Специфична насилничка личност главни је актер приповетке „Зли задатак“ Драгана Ристића, објављене најпре у збирци *Раскршћа* (1980), а потом у *Антологији српске прозе Косова и Метохије 1945–2000*. Како је реч о писцу који је од својих литерарних почетака неговао „окренутост ратној тематици, заправо моралним дилемама у рату – убити или не убити,

осветити се или не осветити се“ (Костић 2002: 30), није зачудно да је насилничко понашање у овој приповеци повезано са ратним догађањима и међусобним обрачунима. Служећи се несвакидашњом приповедном формом другог лица једнине, писац гради лик Павла, младића који добија задатак од српских партизана да убије Авра, оца свог настрадалог пријатеља Бања, оптуженог за сарадњу са четницима. Од првих редова читалац је увучен у унутрашњу психолошку борбу и драму Павла, чије су мисли усмерене према питањима оправданости и етичности задатка који има да испуни. Његa мучи одговор на, како Мишел Фуко вели, кључно питање на које треба да одговори сваки насилник, а то је питање ко сам ја (в. Фуко 1990: 126), које се у Павловом случају може преформулисати као питање: Да ли сам је Авру пријатељ или убица? Да ли сам ја жртва идеолошког сукоба четника и партизана или насилник који убија у име идеологије?

Реченице:

> „Шуњао си се према кући коју си познавао исто онолико колико и своју. [...] Не зна Авро ни откуд си дошао ни што си дошао, зна само да си ти друг његовог Бања и њему више не треба. А тебе је зла намјера нанијела. Дошао си по његов живот! Рекли су да тај живот мора да се узме, а да га узмеш можеш само ти, јер Авро је такав човјек; прво пуца, па тек отвара врата, сваком – сем теби. А мора тако. Вргао се Авро међу оне што вас гоне, а за њим иду села и – гдје он, ту и они. Тако су рекли и запријетили да се не врћеш без гласа о његовој или твојој погибији“ (Ристић 2000: 35).

презентују приповедачево инсистирање на томе да будуће насиље није само ствар његове личне воље и одлуке, већ да је оно наметнуто са позиције моћи и да он треба да „призна, истражи и вреднује себе тј. објасни и открије ко је“ (Фуко 1990: 126) у односу на партизански колектив којем припада, лична афективна познанства и сопствени унутрашњи морални компас. Намера и приповедна стратегија Драгана Ристића јесте да на примеру ове личне судбине покаже да у ратним околностима насилничка личност може свако постати, јер, како је и Ерих Фром забележио, „рату претходе масовне психолошке припреме у виду ширења националних предрасуда, идолатрије послушности, колективног иритирања ега“ (Фром 1976: 151), које толико утичу на човека да и онај који није поседовао патолошка и психолошка обележја и социјалне диспозиције за насилничко поступање, прибегава таквим облицима поступања.

Нијансирајући Павлове психолошке меандре и дубине, писац тка потресан наратив не само о појединцу у рату, него и о бесмислености конфликта између четника и партизана на подручју Косова и Метохије, подвлачећи датост да „ратови изазивају поремећаје рационалног владања и просоцијалног понашања човека, да га тада обузму страст и мржња, мотиви освете и надвладају бес, паника и страх, па код њега доминирају и дођу до изражаја најнижи и најпримитивнији слојеви менталног функционисања“ (Бошковић 2012: 16).

Ристић је то представио на симболичан начин описујући Други светски рат као симболичку борбу унутар човека, борбу између звери и човека, између примитивног животињског инстинкта и људског разума. Та борба део је Павловог одговора на питање ко је он, да ли је човек или свирепа звер, што је уочљиво у следећем цитату:

> „И мислиш како Станица не може да прочита твоју намјеру, да у теби види душманина, па да ти то саспе у лице и из тебе истјера Човјека, пробуди Звијер која би кидисала. А она не, она таквом топлином још више успављује Звијер у теби и Човјеку не дâ да оде – он је присутан у теби, и док те она грли као сина, Човјек у теби плаче и ти с њиме плачеш, иако богзна откад сузу нијеси видио“ (Ристић 2000: 42).

Овај одломак из приповетке одражава концепт моралне кризе коју је јунак доживео и афирмише идеју да се рат не води само против спољног непријатеља, већ и против сопствених страхова, сумњи и инстинктивних порива. Аутор маестрално користи симболику Човека и Звери да би истакао унутрашњу дуалност личности, у којој саосећање и суровост улазе у непомирљиву конфронтацију, стварајући напетост, чије је разрешење немогуће без свести о сопственој људској суштини. На тај начин ово прозно дело излази из оквира свог специфичног историјског контекста, претварајући се у филозофско промишљање о природи морала у условима екстремног насиља и завређујући универзални уметнички значај.

Међутим, приповедач се не зауставља на томе, напротив, он продубљује моралну дилему јунака Павла, проблематизујући његову запитаност о последицама одлуке: шта ће бити ако се врати у партизанску групу не испунивши наређење, каква ће бити његова даља судбина и да ли ће се другови према њему понашати као према „огољеној грани у јату,“ „шугавом псу“ или „моралном адаљу и ништаробу“ (Ристић 2000: 44). Паралелно са том дилемом, аутор проширује значење симболичке опозиције човек : звер, уводећи у њу мотив ђавола, који сукоб из сфере чисто психолошких и етичких промишљања преноси у област религиозног тумачења. Фрагмент:

> „Дође тако вријеме, па ђаво уђе у човјека, нагна га да насрће на туђ живот, узнемири у њему неке зле силе и он постане опак, звијер постане и то она најгора, најкрвождернија звијер. Ето такав је човјек кад се опљани ратом па изгуби памет“ (Ристић 2000: 46),

наглашава трансформацију личности под утицајем војне стварности и екстремних моралних изазова. Он сведочи о томе да рат не само да уништава познате друштвене норме, но и индивидуални морални систем човека подређује логици насиља, претварајући јунака у створење које не делује по сопственом избору, већ под утицајем ирационалних, мрачних сила.

Ипак, сва посебност јунака Павла препознаје се на самом завршетку приповетке, када он доноси одлуку и преузима одговорност за свој избор, када у себи прелама да не жели да дозволи себи морални пад и прекорачења

граница добра. Његов одговор на кључно питање јесте да он није насилничка личност, није убица, коју су рат и идеологија од њега покушали да створе, већ је био, јесте и биће Бањов, а самим тим и Авров и Станичин пријатељ. Морал и човечност су однели превагу, коју је јунак платио дизањем руке на себе, као за њега, јединим могућим решењем „злог задатка". Овакво финале приповетке само је потцртало колико је танка граница између нормалне и насилничке личности, између особе чији су „морални обзири и норме веома ограничени, код које је евидентно одсуство свести о универзалним вредностима и код које изостаје осећање кривице и греха" (Бошковић 2012: 14) и оне која ту свест чува, и баштини границе између жртве и насилника.

РАТНИ ЗЛОЧИНЦИ КАО НАСИЛНИЧКЕ ЛИЧНОСТИ: БАБУШ И ДУШАН, ЈУНАЦИ ПРОЗЕ ПРЕДРАГА ЦВЕТИЧАНИНА И ДРАГУТИНА МИЋОВИЋА

Особености насилничких личности у рату препознају се и у прози Драгутина Мићовића, „једног од најбољих хроничара Метохије у ратном периоду, посебно Пећи у годинама окупације, као и пре и после тога времена" (Костић 2002: 51), и Предрага Цветичанина, чије је стваралаштво „типичан косовски вез, пун раскошних и симболично тајанствених шара, у којима је садржана жудња за пуним животом, какав је на овом простору увек измицао" (Костић 2002: 80). Супротно свим претходно анализираним књижевним делима, у Мићовићевој приповеци „Бабуш" (1975) и Цветичаниновом роману *Кратковечник* (1972), прецизније, његовом одломку „Само-брдо", који је публикован унутар антологије *Свила у пепелу*, јунаци-насилничке личности за своје жртве бирају јунаке који су другачијег етничког и верског идентитета. Тако у њима долази до изражаја колико је Космет у периоду од 1939. до 1945. године био „пример сиромашног, периферног друштва раздираног сукобима, у којем је централна државна власт била номинална током великог дела његове историје" (Дејзингс 2005: 18), али и колики утицај етнички и верски идентитет имају на формирање насилничке личности.

Обликујући приповедну ретроспективну исповест главног јунака целине „Само-брдо" Душана, Предраг Цветичанин опризорава разуђенију слику ратног сукоба и доноси причу о особеностима балистичког покрета, који је на територији Космета посебно био активан последњих година Другог светског рата. У изразито негативном и националистички маркираном дискурсу приповеда се о њиховој побуни и начину на који је Душан учествовао у пружању отпора:

> „Потепани доста балисти. Да потепани. У децембру четрдесет четврте Ћазим Лугађаја ударио је на Урошевац, а Мула Идриз на ослобођено Гњилане. Већ сам Ћазима и Азем Главицу гонио једним делом Ударне према селу Плешине, кад ми јавише да неколико хиљада балиста

> под Мула Идризом напада Гњилане, разбија месну јединицу и Македонску бригаду. Убрзани марш довео нас је у Гњилане за три сата. Десило се а да нисам могао зауставити. […] Сâм сам стрељао два своја вршњака, близанца, унука Дестана Муџера, Фетаха и Вебију, стрељао сам их изблиза, у потиљак" (Цветичанин 2000: 134).

Његово деловање је представљено као неминовност, као једини могући начин да се одбрани од непријатеља, да сачува аутономију свог српског колектива и хришћанске заједнице. Но, проток времена, животно искуство и поновни сусрет са дедом и оцем младића које је убио, мењају Душанов поглед и осликавају сву психолошку комплексност насилничке личности у рату. Дестанове речи: „Иди својим путем, крв је намирена. Имаш моју бесу" (Цветичанин 2000: 137) иницијатори су осећања кривице и греха код Душана. Његов унутрашњи монолог открива да са временске удаљености и из мирнодопског тренутка појединац другачије сагледава ратна дешавања, да схвата да су тада његово поступање одликовали „емоционална нестабилност, слаба контрола афеката, пркосно и агресивно понашање, напрасност" (Бошковић 2012: 14), а да у време мира разум и промишљеност односе превагу над емоцијама и нагонима.

Реченице:

> „Куда ти лута душа? Може ли исти човек да чита Вергилија и пуца људима у потиљак? Као што видиш, може. Али, пуцао си у осамнаест година а читао *Енејиду* у тридесет. Да си је читао у осамнаест пуцао би опет. Али у тридесетој не би пуцао и да ниси читао. Ниси целог живота исти човек. Какав бих био да нисам никад стрељао? Сасвим здрав. Сумњам. Никад здрав. Посрамили су те данас и Фериз и Дестан. Прости људи, неписмени, али људи. Шта је у њиховим душама. У Феризовој, рецимо – годинама већ! А, друже" (Цветичанин 2000: 139),

постављају суштински проблем природе насиља и трансформације насилничке личности кроз време, доводећи у питање могућност моралног преображаја. Душан у суочавању са сопственом прошлошћу контрастира интелектуално уздизање и зверско насиље, закључујући да култура сама по себи није довољна да спречи злочин. Он наглашава да се човек мења, али да ова промена није нужно последица читања или учења, већ биолошке и психолошке зрелости, што имплицира да злочин није ствар знања, већ искуства и зрелости. У завршном делу, поентира да су неписмени људи, попут Фериза и Дестана, морално супериорнији над њиме, јер су му опростили и научили га да писменост и образовање не морају нужно довести до моралности и хуманости.

Док је у овом роману тежиште на психолошкој и етичкој димензији насиља, у приповеци „Бабуш" у фокусу су социјалне предиспозиције које утичу на формирање насилничке личности и испољавање нетрпељивости према ономе ко је Други и другачији. Посреди је прича о јунаку који је

„изненада у ратном метежу завредио тобожње господство и од старог пијанца и пандура дошао до инспектора“ (Костић 2002: 52), те се не сналази најбоље у новом окружењу и измењеној позицији на социјалној лествици. Немачки рајх, коме је пристао да служи, настоји да од њега направи, фукоовски речено, опасног човека којег ће карактерисати морална болест, нарушени инстинкти и идентитетска дегенеративност (в. Фуко 1990: 139), човека који ће без проблема ударити на свој народ да заштити интересе Хитлера.

И то се и догађа. У Бабушу се лако препознаје поданичка фигура, личност која без емоција и оклевања извршава сваки задатак и која се подједнако лоше односи и према својима и према странцима. Његова безлична и подређена позиција одражава трагично стање особе која је изгубила морални компас и постала оруђе моћније силе, не доводећи у питање наређења која добија од власти. Речи његовог претпостављеног Сејди Бега:

> „Одбрана великог њемачког Рајха је и наша интимна ствар. Реците шта треба да учинимо [...] Морамо да обезбиједимо митровачки пут. Нарочито мостове. Бабуше, од Ругове до Љутовице и Митровице, не смије длака да фали даја Хитлеру. Ја сам дао бесу“ (Мићовић 2000: 143),

илуструју моралну деградацију појединца и уништавање националног идентитета у рату. Бабушево понашање, лишено унутрашњих доживљаја и рефлексија, указује на претварање човека не само у хладнокрвног насилника, него и у механичког извршиоца наређења, што јунака проглашава универзалним симболом губитка људске слободе и достојанства у режимима диктатуре и тоталитаризма.

Изразита социјална и психолошка димензија Мићовићеве приповетке и Цветичаниновог романа, као и раније интерпретираних остварења Вука Филиповића, Драгана Ристића и Данила Николића, учинила је да се њихова проза доживи као документарна слика једног времена и алманах насилничких личности које су то време рата, страха и зла обележиле. Мада су ови аутори сами били сведоци насиља албанске већине над српском мањином на Косову и Метохији, силовања, убијања, пљачкања имања, преоравања српских гробаља, уништавања споменика културе и верских објеката (в. Костић 2002: 12), они су одлучили да питање насиља и насилничких личности креативно транспонују у свој прозни свет тако да њиме пошаљу поруку о томе да феномен насиља на Косову и Метохији није искључиво везан за опозицију ми : други, Срби : Албанци, хришћани : муслимани, већ да прекорачује задате границе и брише поделе. Чини се да су то учинили са намером да будућим поколењима која ће читати њихову прозу покажу да се морају кретати ван стереотипа и веровати у могућност успостављања модела мултикултуралности на Косову и Метохији, несвесно потврђујући мисао да је прави уметник, како је то рекао Божидар Милидраговић, онај који је окренут бићу које долази и верује да ће оно дати смисао његовом прошлом раду (в. Милидраговић 1970: 207–208).

ИЗВОРИ

Милидраговић 1970: Божидар, Милидраговић. *Уметник Золт*. Београд: Просвета.

Милидраговић 1984: Божидар, Милидраговић. *Продан на Косову*. Београд: Народна књига.

Мићовић 2000: Драгутин, Мићовић. „Бабуш“ у: *Свила у пепелу – Антологија српске прозе Косова и Метохије (ур. Драгомир Костић)*. Приштина: Институт за српску културу, стр. 140–148.

Николић 2000: Данило, Николић. „Циганский нож“ у: *Свила у пепелу – Антологија српске прозе Косова и Метохије (ур. Драгомир Костић)*. Приштина: Институт за српску културу, стр. 20–34.

Ристић 2000: Драган, Ристић. „Зли задатак“ у: *Свила у пепелу – Антологија српске прозе Косова и Метохије (ур. Драгомир Костић)*. Приштина: Институт за српску културу, стр. 35–48.

Филиповић 2000: Вук, Филиповић. „Кад месец изађе“ у: *Свила у пепелу – Антологија српске прозе Косова и Метохије (ур. Драгомир Костић)*. Приштина: Институт за српску културу, стр. 1–19.

Цветичанин 2000: Предраг, Цветичанин. „Само-брдо“. *Свила у пепелу – Антологија српске прозе Косова и Метохије (ур. Драгомир Костић)*. Приштина: Институт за српску културу, стр. 130–139.

ЛИТЕРАТУРА

Антонијевић 2015: Ненад Антонијевић. Ратни злочин на Косову и Метохији: 1941—1945. године (докторска дисертација). Београд: Филозофски факултет.

Бован 1995: Владимир, Бован. „Народно стваралаштво и књижевност“ у: *Косово и Метохија током векова ЗУБЉА*. Ур. Василије Крестић. Приштина: Григорије Божовић, 119–232.

Бошковић 2012: Мило, Бошковић. „Психосоцијалне карактеристике насилничке личности“ у: *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1 / 2012. Нови Сад: Правни факултет, 7–19.

Дејзингс 2005: Гер, Дејзингс. *Религија и идентитет на Косову*. Београд: Библиотека XX век.

Јеремић 1991: Драган, Јеремић. „Приповедачка уметност Данила Николића“. *Повратак у Метохију: изабране приповетке*. Београд: Српска књижевна задруга, 265–281.

Костић 2002: Драгомир, Костић. *Српска проза на Косову и Метохији (1945–2000)*. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина.

Музела 2022: Simone, Musella. *The brutalization of politics in international historiography*. Naples: University of Naples “Federico II”.

Требјешанин 2013: Жарко, Требјешанин. „Ликови, процес њиховог грађења у романима Светлане Велмар Јанковић“. *Књижевна историја* (ур. Миодраг Матицки), год 45, бр. 151, Београд: Институт за књижевност и уметност, 795–812.

Фром 1976: Ерих, Фром. *Анатомија људске деструктивности*. Загреб: Напријед.

Фуко 1990: Michel, Foucault. “The Dangerous Individual“. *Politics, Philosophy, Culture* (ed. Michel Foucault, Alan Sheridan, Lawrence D. Kritzman. London: Routledge.

Maša Lj. PETROVIĆ

VIOLENT PERSONALITIES AS CENTRAL CHARACTERS IN PROSE WORKS FROM THE ANTHOLOGY OF SERBIAN PROSE OF KOSOVO AND METOHIJA (1945–2000)

Summary

Given that Serbian prose from Kosovo and Metohija, produced between the end of World War II and the close of the twentieth century, emerged under challenging political and historical circumstances, was often treated as the literature of a national minority, and represented a literary discontinuity—beginning anew after the war without relying on previous literary traditions–this paper aims to examine whether a cohesive poetic element can be identified in the portrayal of the violent protagonist as a recurring character type, thus establishing a link among the diverse poetics of Kosovo-Metohija prose writers. By analyzing examples from the novels *Steep Shore* (*Strma obala*, 1961) by Vuk Filipović and *Kratkovečnik* (1972) by Predrag Cvetičanin, as well as the short stories "Gypsy Knife" ("Ciganski nož", 1951) by Danilo Nikolić, "Evil Task" ("Zli zadak", 1980) by Dragan Ristić, and "Babuš" (1975) by Dragutin Mićović, this study applies a psychological and emotional approach to literature, analyzing the statements, actions, and interpersonal relationships of the protagonists. The psychological structures and specific social characteristics that classify these characters as violent personalities are emphasized. By focusing on the nature of the violence they commit and the national, religious, and sexual identities of the individuals or collectives subjected to it, this paper argues that these literary works suggest that violence in Kosovo and Metohija is not exclusively framed by the dichotomy of us vs. others, Serbs vs. Albanians, Christians vs. Muslims. Instead, as Michel Foucault asserts, "the real problem that was everywhere in force is the problem of the dangerous individual". These authors show that in times of major conflict and its aftermath, external violence often leads to internal fragmentation. Communities under pressure turn suspicion and aggression inward, eroding unity and trust. Thus, war persists beyond its formal end, reshaping society through internal tensions and divisions.

Keywords: violent personality, violent hero type, psychological structure of characters, social characteristics of characters, Serbian prose of Kosovo and Metohija, psychological and emotional approach to literature.

ПРАВО И ПОЛИТИКОЛОГИЈА

УДК

Прегледни рад

*Срђан М. ПЕРИШИЋ**
Филозофски факултет, Универзитет Источно Сарајево

БИОПОЛИТИЧКО ДРУШТВО КОНТРОЛЕ И ПОСТИНДИВИДУА

Апстракт: Рад се бави аргументацијом биополитичке постмодерне и положајем постиндивидуе као негације човека. Идеолошка матрица наступа постмодерне је постлиберализам, а постмодерна пракса је друштво контроле. Затварање у ковид периоду (*COVID-19 lockdown*), воук, џендер и ЛГБТ + идеологије (Woke, Gender ideology, LGBT + ideology) су уз свеопшту медијатизацију практични обрасци друштва контроле. Постмодернизација индивидуе у постиндивидуу се одвија кроз растакање односа и границе између јавног (политичког) и приватног, кроз нестанак модерне субјективизације, али и кроз културу отказивања (*cancel culture*). Рад се завршава одговором на питање – да ли је могућ отпор постмодернизацији и негацији човека и друштву контроле.

Кључне речи: либерализам, биополитика, друштво, постмодерна, постиндивидуа, контрола, мноштво.

БИОМОЋ, ДИСЦИПЛИНИЗАЦИЈА И ЛИБЕРАЛИЗАМ КАО ЗАЧЕЦИ ДРУШТВА КОНТРОЛЕ

Појам биополитике у теоријску проблематику увео је Мишел Фуко (Michel Foucault) (Фуко 1997; Фуко 1998; Фуко 2005; Фуко 2006). Фуко уочава да у модерној епохи почиње да се оформљује један нови *механизам моћи*, који моћ суверенитета ставља у други план, и та моћ представља биополитику – јер се тиче пре свега тела (Перишић 2012: 149). Управо је акценат на различитим технологијама моћи, а не на посматрању моћи као супстанције или као нечег што је метафизичко, трансцендентно. Моћ се посматра кроз њене манифестације и атрибуте, кроз емпирију. За Фукоа није питање шта је извор моћи, да ли је моћ у појединцу или групи, у суверену, или, на пример, у класама. С тим у вези, Фуко уочава четири особине моћи/биомоћи.

Прво, моћ није нешто што се поседује, већ се треба посматрати у појму односа. Моћ „провејава кроз најфиније пукотине на читавој површини

* Ванредни професор, ORCID: 0009-0002-9961-7651, srdjan.perisic@ffuis.edu.ba

социјалних поља сходно систему релеја, конекција, трансмисија, дистрибуција итд." (Фуко 2004: 5). Моћ делује кроз најмање могуће елементе у социјалној средини као што су породица, суседство, сексуални односи. Она је увек чињење, а не поседовање. Друго, моћ треба ослободити од локализације, тј. од тога да је смештена у државном апарату. За Фукоа државни апарат је „концентрисана форма – помоћна структура, инструмент система моћи", који и када би се уништио не би довео до пропасти моћи. За Фукоа моћ која као таква претходи држави омогућава да државни апарат у потпуности профункционише (Фуко 2004: 5). Такође, моћ треба ослободити и од појма репресије и сузбијања. Моћ се прихвата, прихвата се њено владање, а када би репресија била њена суштина то би се довело у питање. Наиме, Фуко истиче да то што омогућава да моћ влада, да се прихвата, лежи у чињеници да моћ „прожима тела, производи ствари, индукује задовољство, ствара знање, производи дискурсе" (Foucault 1994: 151). Треће, моћ је увек подређена начину производње, она је њен конститутивни елемент. Са индустријском револуцијом, од 18. века животно време је подређено радном времену кроз везивање појединаца за производњу – што је модерни почетак дисциплиновања кроз институције: фабрике, школе итд. Технике и поступци дисциплиновања и моћи одговарају ономе „што се у случају економије зове акумулација капитала" (Фуко 2004: 6). Четврто, „на основу релације знање – моћ Фуко апострофира посебан облик знања/моћи, тј. инструментализацију ума која успоставља јединствени 'режим истине' неолиберализма, а тиче се деструкције суверенитета *per definitionem*" (Кољевић 2022а: 1231).

Према томе, настанак биополитике као моћи се смешта у контекст развоја либерализма, па тиме и праксе неолиберализма и „консеквентно томе, настанка постполитике и постдемократије" (Кољевић 2022а: 1229–1230).[1] Тај механизам моћи се састоји од низа техника којима се повећава потенцијалност тела, продуктивност радне снаге, све са циљем изградње економског, а тиме и јавног простора модерне, а после и постмодерне. Улазак тела у поље политичког је настанак биополитике. Фуко каже за биополитику:

> „То је механизам власти (моћи) који омогућава да се време и рад извуку из тела, а не из добара и богатства. То је тип власти који се непрестано врши кроз надгледање, а не на испрекидан начин кроз системе давања и трајних обавеза. То је тип власти који претпоставља густу мрежу материјалне принуде, уместо физичког постојања владара, и одређује нову економију власти чије је начело да истовремено треба увећавати поданичке снаге и снагу и ефикасност онога што их подјармљује" (Fuko 1998: 51).

1 У српској филозофији и политикологији тему биополитике је отворила Богдана Кољевић са књигом *Биополитика и политички субјективитет* (Biopolitics and Political Subjectivity, The New School University, New York, October 2009).

Биополитика се, дакле, у модерној епохи односила на *орīанизовану моћ* институција преко којих се разним техникама извлачи из тела и живота појединца (и популације) рад и време. Те институције су породица, школа, фабрика, канцеларија, касарна, затвор, итд. Биополитика у модерни, као моћ институција над животом и телом појединца, подразумева потпуни надзор и регулацију живота човека помоћу науке, технологије и, пре свега, економије. Тако је Фуко модерну епоху означио као епоху дисциплинизације, или једноставно дисциплине, а друштво називао дисциплинарним друштвом (Фуко 1997).

Дисциплинизација у модерној епохи није само кажњавање преступника, него је и брига државе за биолошку добробит популације, укључујући контролу и превенцију болести, снабдевање храном и водом, санитарну бригу, али и школовање, војну обуку итд. Дисциплинизација добија своје проширење процесом регулације и надзора. Тај моменат је за Фукоа моменат рађања биомоћи, тј. биополитике. Наиме, после субјективизације путем тела, дакле, преузимања власти над телом, већ крајем 18. века почиње процес преузимања власти над масом људи, над човеком као врстом. Регулација се не обраћа појединачним телима, већ она „ствара глобалну масу" под утицајем животних процеса (рађање, смрт, здравље, болести, хигијена, становање, пресељавање...). Регулацијом и надзором настаје „експлозија различитих и многобројних техника за постизање потчињености живота становништва". Тиме државу модерне карактерише улазак моћи у живот становништва (популације). Управо је то означило прави наступ биополитике (Fuko 1998: 297).

Дисциплинизација модерности кроз ограђене институције већ крајем 20. века почиње постепено да ишчезава, јер победнички либерализам, остајући сам у политичком пољу, напушта ниво идеја и политичких програма и „улази у тело социјалне реалности": постаје начин живота, егоизам, индивидуализам. У таквој ситуацији поништава се значење политичког, политика постаје биополитика: премешта се институција на индивидуални и субиндивидуални ниво (Дугин 2009).

Са друге стране, политика постаје постмодерна економија, при чему се државе и нације увлаче у котао глобализације (транскапитал). Дакле, либерализам победивши прелази у постлиберализам. „У њему више нема политичке димензије и он више није резултат слободног избора, већ постаје 'судбина' (отуда теза постиндустријског друштва: 'економија – то је судбина'" (Дугин 2009: 5–6, 12–13; Перишић 2021: 891–892). Према Богдану Кољевићу (2010), још је Фуко увидео да *ūревласт економизма* и наступ биополитике означавају процес деполитизације политичког, јер се деполитизација јавља са економизацијом, с обзиром „да политичко није у значајнијој вези са економским" (Кољевић 2010: 55).

Наиме, још је у модерној епохи дошло до настанка једног новог субјекта – *homo economicusa*. Он је потпуно различит од *homo juridicusa* или

homo legalisa. Та разлика се најбоље види на примеру моћи у модерни. Интерес *homo economicusa* постаје принцип државног управљања, постаје основа либерализма у тежњи ка минималној владавини, али свеобухватној. То је суштина либерализма модерне. Индивидуа и њен интерес су заменили суверенитет. *Homo economicus*, да би избегао подређеност правном и политичком дискурсу, своју улогу мора да представи као интерес државне власти и то постиже наметањем економског дискурса. Зато *homo economicus* не тежи власти у сувереном значењу, већ жели да смањи или замени такву власт економским дискурсом. *Homo economicus* се у односу на суверенитет понаша другачије од правног субјекта. Док *homo juridicus* ограничава суверену моћ, *homo economicus* се не задовољава ограничавањем суверене моћи. „До извесне тачке, он је побија" (Фуко 2005: 395). Фуко се пита у име чега се суверена моћ побија? Да ли у име права? Не, наравно. *Homo economicus* побија суверену моћ „у оној мери у којој се код суверена јавља суштинска немоћ, немоћ да доминира на тоталитетом економске сфере". Изнад суверена, истиче Фуко, постоје „лавиринти и меандри економске сфере". Суверен „ће се моћи тачи свега осим тржишта. Тржиште, ако хоћете, као слободна лука, слободна зона, слободни простор, унутар генералног простора суверенитета" (Фуко 2005: 395–396).

На тај начин живот је постао објекат, односно, политизован је, а политика се деполитизује. Деполитизација политичког преко економизације путем тржишта, јер тржиште постаје место „где се ствара истина" (Перишић 2012: 150; Фуко 2005: 47).

Шта се дешава данас? Почетком 21. века завладале су свеопшта економизација и биополитика као моћ над телом, при чему се руши моћ модерних институција тиме што нестају границу између приватног/унутрашњег и јавног/спољашњег, како у свакодневном животу појединца тако и на глобалном нивоу. Бављење мапом људског генома, донације и трговина људским органима, промена пола и џендеризам, терапијско клонирање и еутаназија – саставни су део биополитике. Рушење институција, кроз губљење дистинкције између *унутрашњег* и *спољашњег*, негира и државу какву познајемо из модерности. Да ли ће транскапитали (транснационалне, глобалне компаније), ако се домогну држава, постати господари наших тела и органа, нашег живота? Ово питање постаје актуелно у времену пандемије ковида-19. Глобалне фармацеутске компаније, ради „бриге" о популацији и животу појединца, нуде вакцине, те се питамо ради ли се о постмодерној биополитичкој контроли човека?

С друге стране, модерни вестфалски систем међународних односа, који још формално делује, не може да одговори деловању транснационалних компанија и глобалног тржишта. Тако концепт модерне државе не може да реши питања деградације животне средине, као и све веће социоекономске поларизације богатих и сиромашних земаља. Тако је вестфалски, модерни систем запао у кризу због немогућности решавања еколошких, финансијских и друштвених криза (Strange 1999).

ПОСТМОДЕРНО ДРУШТВО КОНТРОЛЕ: НЕСТАНАК РАЗЛИКЕ ИЗМЕЂУ ПРИВАТНОГ И ЈАВНОГ

Као и у Старој Грчкој, током модерне епохе функционисала је (постојала је) дистинкција између јавности и приватности (*оикос*, дом): приватно је супротно од јавног, које је изван.[2] Јавна сфера модерне је политички простор где појединци траже признање, а приватна је ствар интиме, сексуалности и породице са јасном границом према јавној сфери. У постмодерни јавна и приватна сфера замењују места. Тај својеврсни биополитички процес почиње у модерни истискивањем колективних идентитета и вредности из јавне, политичке сфере. У модерни почиње процес приватизације колективних идентитета. Прва колективна вредност која је модерно протерана из јавне у приватну је била религија, а касније је либерализам наставио да кроз цели период модерне „чисти јавну сферу" од (пре)осталих колективитета. Практично, на крају модерности, у модерној либералној држави, јавна политичка сфера је сведена на процедуре освајања власти (Дивјак 2008; Дузинас 2009).

Дакле, друштво се, на прелазу у постмодерну епоху, карактерише нејасношћу шта је приватно, а шта је јавно. На пример, испољавање сексуалности постаје део јавне, политичке сфере: „параде поноса" ЛГБТ организација говоре у прилог томе, као и разни медијски програми (ријалити) и интернет мреже. То је оно што захтева биополитика, јер њен простор је тело појединца, и преко тела контрола становништва: друштво контроле. Садржајну теоретизацију о постмодерном нестајању разлике између приватног и јавног су дали Хард и Негри (Michael Hardt, Antonio Negri). Према њима, суштинска карактеристика модерне, дијалектика суверенитета између унутрашњег и ванског, завршена је (Перишић 2018). „Модерна дијалектика унутра-и-изван замењена је игром степена и интензитета, хибридности и артифицијелности" (Хард–Негри 2005: 205). Приватизација јавности може се, истичу Негри и Харт, уочити и у архитектури и урбанизму Запада, где је на јавним местима све више заштићених и изолованих простора ограничених за потпуни јавни приступ. На пример, да би се избегао сусрет различитих социјалних, етничких или неких других група и појединаца, тако да се „фокус помера са јавног трга и јавних сусрета на затворене просторе трговачких центара, аутопутева и затворених друштава" (Хард–Негри 2005: 206).

Однос унутрашњег/приватног и спољашњег/јавног (*унутар* и *изван*) Хард и Негри прво анализирају кроз питања капитала и економије – капиталистичка експанзија је у облику империјализма, који је тако после дисциплинизације постао друга димензија изградње друштва контроле. Негри и Хард истичу да радничка класа не може да буде адекватно тржиште где ће се трошити вредност коју они производе, тако да, у условима повећања

2 Разлика је у томе што је приватност (*оикос*, дом) у старој Грчкој обухватала и производњу (економију).

продуктивности капитал тражи „излаз изван себе“ и тиме открива некапиталистичка тржишта на којима ће да прода своју робу и да реализује њихову вредност. Реализација капитала је први корак империјализма (Хард–Негри 2005: 244–245). Међутим, чиста империјалистичка пракса, оличена трговачком искључивошћу, јасним националним и колонијалним територијама, културном искључивошћу, граничним баријерама, итд, представља препреку за даљи развој капитала, за потпуни развој светског тржишта. С једне стране, империјализам је вршио „глобално браздање, каналисање, шифровање и територијализацију токова капитала, блокирајући једне и олакшавајући друге“. С друге стране, развој светског тржишта захтева „гладак и детериторијализован простор“, тако да империјалистички избразданн простор у једном моменту постаје „оков за детериторијализоване токове и глатки простор капиталистичког развоја, па је најзад морао да буде одбачен назад“ (Хард–Негри 2005: 354).

Због тога водећа држава капиталистичког света, САД су после завршетка вијетнамског рата увиделе да стари колонијални империјализам (национални капитал, националну либералну државу) не вреди бранити, јер као такав кочи светско тржиште. Њега треба трансформисати. Увидело се, истичу Хард и Негри, да је нужно извршити комплетирање процеса деколонизације, који су спроводили ослободилачки покрети, али на такав начин да се почиње реализовати нова светска хијерархија у односима доминације. Деколонизацију, коју су почели спроводити западне капиталистичке државе седамдесетих година, Негри и Харт посматрају као процес којим је организовано ново светско тржиште, које је разорило фиксне границе и процедуре европских империјализама.

Децентрирањем места и токова производње до краја седамдесетих, транснационалне корпорације (транскапитал) су се позиционирале као главни фактор у економском и политичком развоју, не само постколонијалних, него свих земаља. Практично, са децентрирањем производних токова економија је постепено почела да добија свој постмодерни облик (Хард–Негри 2005: 267–268). Простори *унутар* и *изван* су се први изгубили у економији и капиталу при крају модерне епохе – простор је постао јединствен, без граница. Тако је транскапитал постао моћно оруђе биополитике, иако се то на први поглед није могло уочити.

Биополитика и економизација (транскапитал) у равнању разлике између унутрашњег и спољашњег користе и једно виртуелно место. То је *друштво спектакла*. Спектакл је за Харда и Негрија најбољи приказ антиполитике или неполитике. Спектакл је у јавности, а јавност је ексклузивни простор политике, али је спектакл „вешта методологија“ која мења простор јавног тако да у њему не можемо разликовати шта је приватно а шта јавно. Спектакл је избрисао јавни, политички простор (изван) (Хард–Негри 2005: 206; Перишић 2018: 382). С тим у вези, „параде поноса“ и ЛГБТ + организација су део савременог спектакла, где нема разлика између приватног и јавног (интимног и политичког).

Уска повезаност са спектаклом је улога медија (комуникација) и производња мноштва информација. Харолд Ласвел (Harold Lasswell) је 1948. године у познатом чланку „Структура и функција комуникације у друштву" описао модерни модел комуникације фокусирајући се на његов утицај на друштво. Он уочава да је крајњи елемент комуникације: ефекат на друштво. Ефекат је тако исход комуникације којим друштво прихвата неко гледиште изражено у поруци. Комуникација на тај начин има улогу да: врши надзор друштва, врши корелацију друштвених компоненти и врши културни пренос. Код корелације друштвених компоненти ради се о обликовању јавног мњења, формирању друштвених ставова. Медији у томе играју кључну улогу (Lasswell 1948).[3]

Данас, постмодерна иде и даље од Ласвеловог модела и улоге комуникације. Ради се о, углавном, небитним и „мртвим" порукама и информацијама. Ако су модерни медији заташкавали информације или их пропагандистички обликовали, данашњи постмодерни медији праве вишак информација, вишак комуникација и изражавања. Хард и Негри производњу вишка информација зову *медијатизација*. Њена суштина је у стварању фигура у којима је „обезвређена људска интелигенција". То су *медијатизовани* људи који су пуни безвредних, деполитизованих информација. Те информације опет „заглушују наше моћи да стварамо живе информације", које настају у живом контакту људи. Према ауторима, Фејсбук, Твитер, интернет и остали механизми комуникација (телевизија) не могу да замене „дружење, скуп тела и телесну комуникацију која је основ политичке интелигенције и деловања" (Negri–Hard 2012: 30).

С друге стране, Дугин говорећи о медиократији уочава да она „управља диспозитивом виртуелне онтологије". „'Постојати' у постполитици значи бити 'показан', 'поменут', 'запажен'. То постојање траје један тренутак, али се овај тренутак и види као једина реалност". Власт медија је ефемерна, али апсолутна, и практично је део свеопштег спектакла (Дугин 2004: 372; Перишић 2021: 895).

Пандемија ковида-19 разоткрила је многе механизме биополитичке контроле тела и *мноштва*. Ковид контрола кроз: физичку и социјалну дистанцу, самоизолацију, затварање (Lockdown), карантин, тестирање, имунитетни пасош итд, говори да се ради управо о техникама контроле појединца и масе (мноштва). Фукоовски речено: капиларна биомоћ. Тежишно, уочавале су се две институције у „одговору" на пандемију: медији и медицина. Медији су техника убеђивања „да су мере потребне", па тиме и обавезне („будите одговорни", „останите код куће"), при чему нису бежали од вређања човекове интелигенције, док медицина избија на прво место субјективизације и контроле. Модерна медицина (болница) је била одвојена од осталих институција (изузев у расизму и нацизму када је коришћена као средство

3 Ласвел анализира модерну комуникацију кроз пет основних питања: „Ко?", „Шта каже?", „Којим каналом?", „Коме?" и „Са каквим ефектом?" Ова питања истичу пет основних компоненти процеса комуникације: пошиљаоца, поруку, канал, примаоца и ефекат.

концлогора и искључења Другог). Због флуидности граница институција, постмодерна медицина је у периоду ковид-19 ушла у све друге институције. Она је тако саставни део биополитичке праксе, не контроле здравља, него контроле *мноштва*. Тако медицина губи традиционалну (премодерну) улогу лечења и постаје један од кључних метода друштва контроле.

Примера деловања медијатизације и медицине има много. У јеку затварања држава и градова (*Lockdown*) понашање медија је потпуно биополитичко. Оно мора да обезбеди веру појединца у биополитичке праксе, тј. рестриктивне мере у пандемији. Издвојићемо један пример са Радио телевизије Србије (РТС). Наиме, у септембру 2020. године у информативним емисијама РТС-а саопштавано је да „док су биле на снази рестриктивне мере – смањен је проценат породичног насиља; како се почело са попуштањем мера, поново се повећао проценат насиља" (Стојев–Ивков 2020). Овим се види један начин медијатизације кроз дебилизацију гледаоца – што је једна од карактеристика биополитике.

СУБЈЕКТИВИЗАЦИЈА У ПОСТМОДЕРНОМ ДРУШТВУ КОНТРОЛЕ: ПОСТИНДИВИДУА

Очигледна димензија друштва контроле је субјективизација. Питамо се, ако је нестала граница између јавности и приватности, шта се дешава са производњом субјективности из модерне? Губљење дистинкције између унутрашњег и ванског утицало и на карактер постмодерне производње субјективности. Видели смо да је Фуко објашњавао да је дисциплинизацијом у модерни стваран субјекат (Фуко 1997; 1998; 2006). „[...] конституисање субјективности био (је) константан друштвени процес, у породици, школи, фабрици, затвору, касарни, болници..." (Перишић 2018: 386).

Но, питамо се да ли у прелазу у постмодерну епоху и даље постоји продукција субјективности по моделу институције? Дакле, да ли општа криза институција, односно њихово пропадање значи да је и друштвена продукција субјективности нестала?

Субјективности се и даље стварају на један специфичан начин: институције пропадају и стварају „искварене субјективности". Ово описују Хард и Негри, и Дугин. С обзиром на то да је нестала граница између *унутар* и *изван* и институције пропадају (Хард–Негри 2005: 215), што условљава и неодређеност облика субјективности, а на делу је „флуидни процес стварања и кварења субјективности", те се стварају хибридне и флуидне субјективности (Хард–Негри 2005: 216, 352; Перишић 2018: 387).

Савремени свет, дакле, чине постмодерни хибридни и флуидни појединци (*синīуларности* – према Негрију и Харду, *пōстиндивидуе* – према Дугину). Дугин одређује постиндивидуу (дивидуа) као случајну, игровну, ироничну комбинацију делова човека (његових органа, његових клонова, његових симулакрума – све до киборга и мутаната. Процесом модернизације (негације премодерног општијег, сакралног човека) дошло се

до човека модерности као недељивог (атомарног), тј. до индивидуе, која је „мера свих ствари". Међутим, постмодернизација у форми биополитичког, тако конципирану индивидуу, истиче Дугин, и даље одбацује, негира, те она негира саму себе и трансформише се у постиндивидуу (Дугин 2009: 43; Дугин 2008: 157; Перишић 2021: 893).

Постиндивидуе се као неорганизовани атоми крећу хаотично, при чему је свака једнака другој. То је управо биополитичко *мноштво*. Дугин одлично закључује да је мноштво дезонтологизовано:

> „Биће мноштва је виртуелно, чиме се избегава било каква хијерархизација. Наиме, човек постполитике (постиндивидуа) у виртуелном свету може себе да замишља како хоће, при чему му се то нити оповргава нити потврђује. Дакле, нема хијерархизације. У виртуелном свету 'сингуларног спектакла' свако је потпуно слободан од свих осталих, од света, од самог себе, те идентитет постаје ефемеран и игрован" (Перишић 2021: 896).

Флуидност и хибридност постмодерних субјективности тј. постиндивидуа, односно, растакање институција и границе између унутрашњег и спољног, уочавају се у увођењу *појма рода* (*родног идентитета*). У постмодерни су се формирале и *студије рода*, које не само да теоретизују биополитичку праксу, него и саме учествују у њој. Према тим студијама, жене и мушкарци се не рађају, већ временом постају мушко и женско. Тако и друге друштвене категорије (на пример, дечак и девојчица, млади и стари), стварају се у различитим друштвеним контекстима, поприма различите облике и испуњени су различитим садржајем (Здравомислова–Темкина 2002). Постмодерне феминистичке и родне студије, дакле, не посматрају род као израз биолошког пола, већ као једну од основних категорија постмодерне друштвене поделе, која се, како истичу, налази у сложеној и вишеслојној интеракцији са биолошким полом и сексуалношћу (Батлер 2010).[4] С тим у вези, „тело је формирано друштвеним и културним

4 Крајем осамдесетих година прошлог века, једна од водећих теоретичара за студије рода, професор реторике и упоредне књижевности Џудит Батлер (Judith Butler), почела је да држи предавања на тему родног идентитета, а 1990. године објавила је књигу *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (*Невоље са родом: Феминизам и субверзија идентитета*), у којој је представљен концепт перформативности рода. Батлер тврди да је традиционални поглед на род ограничавајући по томе што се држи доминантних друштвених ограничења која род означавају као бинарни. Испитујући род, Батлер уводи концепт перформативности. Перформативност (*performativity*) је концепт иначе познат од средине 20. века, али у значењу Батлер, он се односи на процес деловања или чињења неких друштвених категорија, попут рода, кроз понављање и изражавање. Батлер каже: „Перформативност као онај аспект дискурса који је способан да произведе оно што именује. [...] тврдим да се та продукција увек одвија кроз неку врсту понављања и рецитовања. Тако да, ако желите онтологију перформативности, мислим да је дискурс медиј посредством ког се успостављају онтолошки ефекти. Перформативност је дискурзиван мост који производи онтолошке ефекте" (Radical Philosophy 1994). Другим речима, оно што је традиционално сматрано као природна категорија, према Батлер, резултат је перформанса који се изводи и одржава кроз друштвене интеракције и норме.

окружењем у коме постоји". Родна идеологија, у ствари, препознаје да су и „ум и мозак друштвени и културни производ" (Harrison 2006: 36).

Воук култура (*woke culture*) је такође једна од методологија постмодерне субјективизације и трансформације модерне индивидуе у постиндивидуу. *Воук* термин значи „пробуђен" и првобитно се односио на питања расних предрасуда и дискриминације које погађају америчке црнце (афроамериканце). Дакле, почетно одређење појма „пробуђен" односило се на значење „радикално свестан и оправдано параноичан", у смислу „бити свестан трулежи која прожима структуре моћи" (Brooks 2017).

Касније су тај термин почеле да користе разне активистичке групе из домена родне идеологије и ЛГБТ + покрета. Иако не постоји јединствена дефиниција термина, он данас обухвата инсистирање и наметање пракси да се прихвате *родни идентитети* у јавном простору, као и у приватној сфери, почевши још у детињству.

С тим у вези, у Србији и региону разни либерални и ЛГБТ + покрети и активисти промовишу око 72 родна идентитета, на основу интернет медицинског часописа *MedicineNet.*[5] Часопис наводи да поред мноштва родних идентитета, „деца узраста од 4. до 8. године живота препознају свој родни идентитет, а да од осме године многа улазе у кризу пола и родног идентитета" (Allarakha–Uttekar 2024). Присталице родне идеологије одређују *родни идентитет* као индивидуално искуство у схватању сопственог пола, и то укључује лични доживљај тела, сексуалности и понашања у јавном простору. Речено у духу Негрија и Харда, род и родни идентитети су типичне сингуларности или Дугиновски: хаотичне постиндивидуе у биополитичком *мноштву*, а родна идеологија израз постлиберализма.[6]

Поред родних идентитета, у флуидне и хибридне субјективности можемо према Харду и Негрију да сврстамо: *задужене*, који су створени хегемонијом финансија и банака; *медијатизоване* – створени контролом информација и комуникационих мрежа; *контролисане* или створене режимом безбедности и страхом од тероризма и пандемија; и *заступане* који су створени корупцијом представничке демократије (Negri–Hard 2012).

Овде можемо да додамо и *мултикултурне*, који су створени мешањем домаћег становништва са имигрантима. С тим у вези, Кољевић наглашава да су се економска криза, као и мигрантска криза, посебно у савременој Европи, појавиле „као специфични живи израз биополитичке експанзије тј. контроле и регулације, тј. испоставили су се као нови биополитички феномени 21. века кроз које се регулација популације манифестује као дословна замена једне популације другом на одабраним територијама. У циљу, дакле, тоталног управљања над простором, али и над временом

5 У Србији је 2023. године најављен *Закон о родном идентитету*.

6 Закон о родној равноправности Републике Србије, члан 6, став 1. дефинише род: „род означава друштвено одређене улоге, могућности, понашања, активности и атрибуте, које одређено друштво сматра прикладним за жене и мушкарце укључујући и међусобне односе мушкараца и жена и улоге у тим односима које су друштвено одређене у зависности од пола" (*Службени гласник* 2021). Закон је обустављен 2024. године од стране Уставног суда.

– „трансфер популација једнако као и регулисање економских статуса легитимисани су кроз постмодерни и либерални дискурс о 'избеглицама', који је тако још једном кроз стимулацију хуманитарности смерао у правцу деструкције политичког субјективитета" (Кољевић 2022а: 1237).

Овај Хардов и Негријев списак субјективности друштва контроле говори да све биополитичке постиндивидуе можемо означити и као „ослобођене", јер су створене негацијом/одбацивањем/ослобађањем од било каквог колективног идентитета (вере, традиције, државе) – у смислу *libertas-a* као 'слободе од'.

Посебна методологија постмодерне субјективизације је и *култура отказивања* (поништавања – *cancel culture*). Реч о постмодерној пракси која представља „колективну стратегију активиста који (су) путем друштвених притисака постигли својеврсни остракизам појединаца који су изговорили увредљиве речи или починили нека дела" (Norris 2021). Ради се о искључивању појединаца због „њихових вредности, деловања, неделовања или говора". *Отказивање* често започиње у дигиталним, онлајн културним групама (*communities online*) и део су друштвено-медијског активизма (Clark 2020).[7] *Култура отказивања* је подржана научном, културном и медијском сценом постмодерног Запада, али је и подвргнута критици – што се опет од стране биополитичког мноштва доживљава као непријатељство и нова основа за отказивање. Дакле, ми уочавамо да се врши критика и искључивање појединаца из јавности због њихових поступака, говора или критике, који су често део остатака традиционалног или историјског идентитета заједнице, тако да она често подразумева и искључивање неке организације/групе људи и склањање/рушење историјских (уметничких) дела у јавном простору. За разлику од цензуре у модерни коју су спроводиле институције, *култура отказивања* бави се искључивањем/поништавањем *културе сећања* једног народа, све у сврху дезонтологизације и стварања биополитичког мноштва.

> „[...] данас смо сведоци формирања покрета који се свим средствима боре за различите видове цензуре, и што је интересантно – они више нису инструисани од стране владајућих структура, већ долазе из саме културе, науке и уметности. 'То је парадокс духа времена, да управо они, чији је темељени предуслов деловања постојање слободе, сада налазе задовољство у томе да сами себи забрањују и ограничавају ту исту слободу – само да би се нашли на наводно исправној страни'" (Маројевић 2022: 267).[8]

Култура отказивања на примеру Србије има своју модерну предисторију у форми титоистичке идеологије у Југославији. Данашња постмодерна

7 Укидање особе, места или предмета је друштвено посредован феномен који потиче из оквира заједница обојених људи. Црни Твитер – мета мрежа културно повезаних заједница на сајту за микроблоговање – претворио је језик „укидања" у интернет вирални садржај (Clark 2020).

8 „Они који критикују отказивање – шире неосновану панику да се ради о цензури, а у ствари требало би отказивање тумачити као последњи апел за правду" (Clark 2020).

и западна пракса „поништавања“, као и „воукизма“, у Србији је, заправо, наставак те модерне, југословенске праксе. Читав српски народ и његова култура били су „поништавани“ идеологијама лењинизма и титоизма (модерност). На то „поништавање“ можемо да додамо поништавање као истребљење, и рушења споменика и богомоља, почињена од стране Хрвата и римокатоличке цркве у НДХ, као и Немаца, и осталих њихових сарадника. Својеврсни облик поништавања и „воукизма“ је и модерна идеологија братства и јединства. Србија као и сви Срби нису се још опоравили од југословенског поништавања, него се на то претећи надограђује постмодерна култура отказивања.

Култура отказивања је директна методологија очувања хегемоније либералне мисли и постлибералне праксе, односно, својеврстан наставак чишћења јавне сфере од свих колективитета, коју тако ревносно врши либерализам. На удару су појединци, организације и историја који се односе на очување категорија које су изградиле једну заједницу. Није довољно склонити из јавне сфере колективитете, већ је потребно и поништити све оне или све оно што подсећа на колективитет. *Заборав* је друго име културе отказивања и сасвим се уклапа у *мноштво* уместо у заједницу.

ЗАКЉУЧАК: ОТПОР БИОПОЛИТИЧКОМ ДРУШТВУ КОНТРОЛЕ

Показали смо да је друштво контроле омеђено са неколико димензија. То су нестанак разлике између приватног и јавног, унутрашњег и спољашњег, неодређеност граница институција модерности (криза и распадање модерних институција), субјективизација која производи постиндивидуе и биополитичко мноштво, као и распадање вестфалског, модерног система међународних односа (распадање суверенитета државе услед деловања транскапитала и транстржишта). Међутим, постлиберална матрица да живимо у најбољем могућем свету демантована је више пута.

Да ли постоји отпор друштву контроле? Као што изградња друштва контроле, пре свега на Западу, није завршена, тако и отпор биополитици постаје могућност. Управо идејни и идеолошки расцепи на Западу (идеолошки трампизам као супротност наметању биополитичких пракси унутар САД), и, пре свега, савремени отпор Русије су отпори постлибералном, биополитичком друштву контроле. Русија је у јавној сфери почела да обнавља колективне идентитете, супротно биополитичкој и постлибералној пракси, и на нормативном нивоу. Период од 2006. до данас означавамо као период одвајања Русије од постлибералне хегемоније, тј. њеног отпора Западу (Перишић 2023: 431).

Многе државе изван постмодерног Запада су ужаснуте биополитичком постмодерном у свим њеним димензијама. Постмодерна више није уверљива, не може да се шири на цео свет, тако да гледамо „’поновно рођење историје’ кроз које се покушава успоставити правичнији поредак“. „Неолиберализму у теорији и пракси, а посебно начинима на којима је реализован кроз

политику интервенционизма и људских права, супротставила се политика суверенитета у чијем средишту се налази концепција самоуспостављања" (Кољевић 2022б: 3–4).

Међутим, у том погледу немогуће је вратити се на модерни, вестфалски поредак суверених држава, јер је он на крају срушен биополитички и транскапиталом (или речима Сузане Стрејнџ: доживео је неуспех („Неуспех западног система" *The Westfailure System*) (Strange 1999).

Дугин говорећи о супротстављању биополитици, постлиберализму и транскапиталу апострофира новог субјекта садашњег доба, који тако представља алтернативу постлиберализму, а то је Хајдегеров *Dasein* (*тубитак*). Тиме Хајдегерова филозофија постаје онтолошка основа отпора. Дугин сматра да се учењем о *битку* и *Dasein-у* може пронаћи та искра отпора постлиберализму и целокупној биополитичкој постмодерни. Дугин додаје да Хајдегер, без обзира што је можда песимистички закључио да је у модерној епохи технички развој (*Gestell*) потиснуо *битак* и свет увео у „царство ничега", ипак закључује да је *ништа* у ствари само друга страна *битка*. „Ако правилно дешифрујемо логику разоткривања *битка*, мислеће човечанство се може спасити и то у самом тренутку када је ризик највећи" (Дугин 2009: 24). *Dasein* (*тубитак*) је у значењу човека као места (*Da*) на коме се *битак* (*Sein)* разоткрива/очитава. *Dasein* се тако повезује са културом.

> „Инсистирајући на умножености *Dasein-a*, што није чинио ни сам Хајдегер, ми утиремо пут ка полицентризму, вишеполарности и међународном поретку заснованом на цивилизацијама. Низ *Dasein* – култура – цивилизација – велики простор – вишеполарни свет даје сасвим нови контекст политичког мишљења" (Дугин 2012).

Према томе, у духу промишљања Дугина, свет изван Запада постепено

> „престаје да буде међуетапа и сива зона између 'прогреса' и 'варварства', 'цивилизације' и 'архаике', већ се успоставља као поље суверених цивилизација које сâме успостављају основне критеријуме, норме и мере – с обзиром на људску природу, Бога, бесмртност, време, душу, веру, пол, породицу, друштво, правду, развој итд. Сâмо језгро (постлиберални Запад – прим. аутора) тиме губи статус универзалног циља и постаје само једна од цивилизација" (Дугин 2022; Перишић 2023: 430).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Службени гласник 2021: Сл. Гласник РС бр. 52/2021. Закон о родној равноправности.

Батлер 2010: Џудит Батлер. *Невоље са родом: Феминизам и субверзија идентитет.* Београд: Карпос.

Божић Маројевић 2022: Милица Божић Маројевић. „Памћење спорних легата прошлости или кад култура сећања устукне пред културом поништавања". *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*. Вол. 52, бр. 4, 259–275.

Дивјак 2008: Слободан Дивјак. *Антеј и Ахасфер. Критика постмодерног релативизма.* Београд: Филип Вишњић.

Дугин 2004: Александр Дугин. *Философия политики*. Москва: Арктогея.

Дугин 2008: Александр Дугин. *Постфилософия. Три парадигмы в истории мышления*. Москва: Евразиско движение.

Дугин 2009: Александр Дугин. *Четвертая политическая теория. Россия и политические идеи XXI века*. Москва: Амфора.

Дугин 2012: Александр Дугин. „Политическая элита России – это катастрофа". <URL: https://evrazia.org/article/2053 > [6. 8. 2012]

Дугин 2022: Александр Дугин. „Второй мир, полупериферия и государство-цивилизация в теории многополярного мира". Часть вторая. *Geopolitika.ru*. <URL: https://katehon.com/ru/article/vtoroy-mir-poluperiferiya-i-gosudarstvo--civilizaciya-v-teorii-mnogopolyarnogo-mira-vtoraya > [28. 11. 2022]

Дузинас 2009: Костас Дузинас. *Људска права и империја. Политичка филозофија космополитизма*. Београд: Службени гласник: Албатрос Плус.

Здравомыслова–Темкина 2002: Елена Здравомыслова–Анна Темкина. „Социальное конструирование гендера как методология феминистского исследования". Харков, Санкт Петербург: 'Open Women Line'. <URL: http://www.owl.ru/win/books/articles/tz_gender.htm >[2001]

Кољевић 2010: Богдана Кољевић. *Биополитика и политички субјективитет*. Београд: Службени гласник.

Кољевић 2022а: Богдана Кољевић. „Биополитика XXI века и политички реализам". *Социолошки преглед*. Вол. 56. Бр. 4, 1229–1250. doi: /10.5937/socpreg56-40750

Кољевић 2022б: Богдана Кољевић. „После америчког изузетности: Тукидидова замка 21. века". *Социолошки преглед*. Вол. 56. Бр. 1, 3–23. doi.org/10.5937/socpreg56-36680

Lasswell 1948: Harold Lasswell. „The Structure and Function of Communication in Society". <URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://sipa.jlu.edu.cn/__local/E/39/71/4CE63D3C04A10B5795F0108EBE6_A7BC17AA_34AAE.pdf >

Хард–Негри 2005: Мајкл Хард–Антонио Негри. *Империја*. Београд: ИГАМ.

Перишић 2012: Срђан Перишић. „Постмодерно нестајање политике и демократије". *Политичка ревија*. Vol 32/ 2, 139–154. doi:10.22182/pr.3222012.7

Перишић 2018: Срђан Перишић. „Негријево и Хартово разумевање друштва контроле – постмодернизација политике". *Наука и стварност*. Зборник радова са научног скупа 20. 5. 2017. Ур. Мишо Кулић. Пале: Филозофски факултет, 379–392. doi: 10.7251/TOMNIS1701379P

Перишић 2021: Срђан Перишић. „Дугинова деконструкција постмодерне – постлиберализам и постполитика". *Социолошки преглед*. Вол. 55. Бр. 3, 887–907. doi.org/10.5937/socpreg55-33252

Перишић 2023: Срђан Перишић. „Криза Запада, отпор Русије и рат – парадигматичне промене света". *Социолошки преглед*. Вол. 57. Бр. 2, 424–448. doi.org/10.5937/socpreg57-42989

Стојев–Ивков 2020: Драган Стојев–Маша Ивков. „Све више пријава породичног насиља – шта је довело до ескалације". *Радио телевизија Србије* 17. 9. 2020. <.URL:https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/4081653/porodicno--nasilje-porast-koronavirus.html > [15. 5. 2020].

Strange 1999: Susan Strange. "The Westfailure system." *Review of International Studies*, 25 (3). pp. 345–354.

Фуко 1997: Мишел Фуко. *Надзирати и кажњавати*. С. Карловци – Нови сад: Издавачка књижница Зорана Стојановића.
Фуко 1998: Мишел Фуко. *Треба бранити друштво*. Нови Сад: Светови.
Фуко 2004: Мишел Фуко. „Моћ и норма". *Греда*. Бр. 36, октобар 2004.
Фуко 2005: Мишел Фуко. *Рађање биополитике*. Нови Сад: Светови.
Фуко 2006: Мишел Фуко. *Историја сексуалности 1. Воља за знањем*. Лозница: Карпос.
Allarakha–Uttekar 2024: Shaziya Allarakha–Pallavi Suyog Uttekar. MedicineNet. Disease and Condition: Healthy Relationships: What Are the 72 Other Genders?. <URL: https://www.medicinenet.com/what_are_the_72_other_genders/article.htm > [2. 9. 2024]
Brooks 2017: David Brooks. "How Cool Works in America Today." *The New York Times*. (July 25, 2017). <URL: https://www.nytimes.com/2017/07/25/opinion/how-cool-works-in-america-today.html > [25. 7. 2017]
Clark 2020: Meredith D. Clark. "DRAG THEM: A brief etymology of so-called 'cancel culture'." *Communication and the Public*, 5 (3–4): 88–92.
Foucault 1994: Michel Foucault. *Znanje i moć*. Zagreb: Globus.
Harrison 2006: Wendy Cealey Harrison. "The Shadow and the substance. The sex/gender debate." *Handbook of Gender and Women's Studies*. Kathy Davis, Mary Evans, Judith Lorber. SAGE Publications Ltd.
Negri–Hard 2009: Antonio Negri–Majk Hard. *Mnoštvo – rat i demokracija u doba imperija*. Zagreb: Multimedijalni institut.
Negri–Hard 2012: Antonio Negri–Majk Hard. *Deklaracija*. Podgorica: Nova knjiga.
Norris 2021: Pippa Norris. "Cancel Culture: Myth or Reality?". *Political Studies*, 71(1): 145–174.
Radical Philosophy 1994: Radical Philosophy. *Gender as Performance: An Interview with Judith Butler*. 67/Summer 1994. <URL: https://www.radicalphilosophy.com/interview/judith-butler>

Srđan M. PERIŠIĆ

BIOPOLITICAL SOCIETY OF CONTROL AND POSTINDIVIDUAL

Summary

The paper deals with the argumentation of biopolitical postmodernity and the position of the postindividual as a negation of man. The ideological matrix of the appearance of postmodernity is postliberalism, and postmodern practice is a society of control. The closure in the COVID period (COVID-19 lockdown), Woke, Gender ideology, LGBT + ideology, along with general mediatization, are practical patterns of a society of control. The postmodernization of the individual in the postindividual takes place through the dissolution of relations and boundaries between the public (political) and the private, through the disappearance of modern subjectivization, but also through the culture of cancellation (cancel culture). The paper ends with an answer to the question - is it possible to resist postmodernization and the negation of man and the society of control.

Many states outside the postmodern West are horrified by biopolitical postmodernity, in all its dimensions. Postmodernity is no longer convincing, it cannot spread to the whole world, so we are witnessing a rebirth of history. The world outside the West is gradually "ceasing to be an intermediate stage and a gray zone between 'progress' and 'barbarism', 'civilization' and 'archaic', but is establishing itself as a field of sovereign civilizations that themselves establish the basic criteria, norms and measures – with regard to human nature, God, immortality, time, soul, faith, gender, family, society, justice, development.

Keywords: liberalism, biopolitics, society, postmodern, postindividual, control, multitude.

УДК

Прегледни рад

*Предраг Д. ПАВЛИЋЕВИЋ**

Академија за националну безбедност, Београд;
Универзитет Сингидунум, Београд

ГЕОПОЛИТИКА И ЛИДЕРСТВО

Апстракт: Сагледавајући карактеристике политичких димензија међународних односа у савремено доба аутор у раду назначава промене у геополитичким констелацијама које мењају глобализацијске токове, а од утицаја су на досеге политике. Циљ је да се поставе оквири за разумевање места политичког лидерства у савременом свету. Аутор закључује да су се основи ефикасности и легитимитета лидера на прелому миленијума градили на њиховом одговору на захтеве глобалних елита, потом геополитичке детерминанте. Криза лидерства води данас до нужности суверенистичке парадигме лидерства која отвара могућности утицаја грађана на политичку елиту, тиме артикулисања и каналисања ставова и хтења која постављају границе политичких стратегија власти. Промена парадигме, у зависности од ширег међународног контекста и снаге државе, може затворити или може отворити поља толеранције према другим идентитетима, или могућности суживота и плодоносне сарадње са другима.

Кључне речи: политика, држава, геополитика у транзицији, геополитичке констелације, лидерске компетенције, стратегија лидера, ефективност лидерства, Косово и Метохија, легитимитет, достојанство.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Предмет рада су, у најширем, карактеристике политичке сфере у савремено доба уз истраживање кључних промена геополитичких констелација које одређују актуелне међународне односе и промене у структури међународног поретка. Проблем је одговорити на питање на који начин промене у структури међународног поретка мењају глобализацијске токове, и последично, на који начин су поменуте промене од утицаја на досеге политике (политичке сфере у међународним односима)

* Ванредни професор, ORCID 0000-0003-1349-0136, ppavlicevic@singidunum.ac.rs

– посебно на карактер, усмереност и досеге националних политика. Циљ овог рада је да се поставе оквири за разумевање места политичког лидерства у савременом свету.

Истраживачки приступ у раду је мултудисциплинаран, основ су истраживачки постулати и инструменти теорије политике, теорије међународних односа, геополитике, и теорије лидерства. Оперативни метод долажења до података је анализа садржаја докумената.

Кључна категорија анализе је политика, и за њу усвајамо одређење, а које је корелативно са делањем лидера како на међународном тако и на националном нивоу:

> politika je sfera realnosti koja obuhvata delatnosti usmerene na regulisanje društvenih procesa preko definisanja skale prioriteta razvojnih ciljeva i načina njihovog ostvarivanja, koje su određene uticajnošću aktera uključenih u odlučivanje (njihovom socijalnom i institucionalnom pozicijom, kao i merom poštovanja principa moći, tradicije i preovladavajućih vrednosnih obrazaca u društvu), potom ispunjavanje ciljeva usklađivanjem konflikata proisteklih iz različitosti interesa aktera koji ih javno i/ili tajno realizuju u okvirima, pod uticajem i u interakciji sa širim (ekonomskim, društvenim, kulturnim, konfesionalnim) determinantama, dalje promene pravila i institucionalnih okvira operacionalizuje odluka i formulisanja idejnih konstrukcija koje zahtevaju nova rešenja o korišćenju i distribuciji društvenih resursa kao odgovor na promene u društvenim odnosima i/ili u karakteru i stepenu uticaja spoljnih faktora (Pavlićević 2014: 90).

Док за појам лидерства усвајамо следећу операциону дефиницију:

> Процес којим владе покушавају да остваре контролу над одлукама о јавној политици. Овде се политичко вођство бави питањем ко контролише исход одлука јавне политике у држави и како то чини […] у мери у којој су шефови држава и шефови влада, односно појединци који заузимају најистакнутије позиције власти у државној структури, у стању да одређују исход процеса доношења одлука. (Elgie, 1995: 4) (Buller–James 2008: 5).

ЗНАЧАЈ ЛИДЕРСТВА

Значај лидерства за политичку сферу је ванредно значајан, одређује се чак и као сама бит политичког:

> Такер (Tucker, 1995) нуди иновативан наратив политике заснован на разумевању лидерства, а не моћи. […] „Политички лидер је онај који даје смернице, или смислено учествује у давању смерница, активностима политичке заједнице […] Политика је у својој суштини вођство политичке заједнице и све активности, укључујући и партиципативне активности грађана могу ући у процес лидерства“ (стр. XV) (Couto 2010: 9).

Функције лидерства су неретко одређујуће за разумевање политичких феномена и процеса[1]. Притом

> модерна парадигма нагиње ка томе да вођство схвати као добар менаџмент […] у први план истиче различите стилове и мерење ефикасности као кардиналне квалитете смисленог вођства […] Нова парадигма артикулише и критичку димензију вођства, његове комуналне, социјалне и политичке аспекте и третира га као начин за превазилажење проблема колективног деловања (Стојановић–Гавриловић 2011: 11).

Из друге перспективе се истиче:

> лидерство се позиционира у организациони/институционални контекст са којим је у интеракцији и међузависности – посебно његова функција одговора на утицаје окружења. Ствар је управо у томе да се та функција остварује – посебно лидерска функција постављања циљева. Уколико се политика не остварује као делатност дефинисања циљева и средстава за њихову реализацију она губи своје поље опстајања […] Када се лидерство дефинише као процес одређено је као интеракција лидера и следбеника. Међутим, ако је човек као центар овог процеса избачен из дефиниције лидерство постаје само инструмент делотворног досезања циљева. У различитим теоријским оквирима лидерство често постаје (или своди на) избор и/или примена стратегија/техника које воде ка датом циљу […] теоријски модел лидерства не може превладати захтев ефективности (у крајњем профитабилност) који поставља савременост. Када мерило лидерства постаје искључиво ефективност она се промишља, и настоји се обезбедити, конципирањем модела стила лидерства. Ефективност се решава избором адекватних стратегија делања. Човек је инструментализован – како лидер тако и следбеници – његова је једина функција да изабере и реализује понуђене стратегије. Циљ је у оваквом моделу деловања унапред задат – на њега се не може утицати […] Када се само пружи могућност избора ограничених алтернатива резултати су познати. Уколико су стратегије унапред изабране лидерство је фактор који у значајној мери не утиче на њихово прихватање и реализацију. Када се искључиво трага за ефективношћу модела делања лидер је само извршилац модела. Уколико истражујемо стил као адекватан избор и начин примене стратегија није битно ко је лидер већ да ли примећује правила која доводе до датог резултата. Онда се не исказује само криза теорија лидерства већ и криза лидерства (Pavlićević 2014: 110).

1 „Власти идентификују изазове прилагођавања и постављају кључна питања и проблеме
Власти дозвољавају организацији да осећа спољне претње унутар продуктивног опсега невоља
Власти регулишу неравнотежу у оквиру производног опсега
Власти реформулишу тренутне улоге или пружају отпор притиску да се људи пребрзо оријентишу на нове улоге
Власти разоткривају сукоб или га пуштају да се појави
Власти оспоравају непродуктивне норме или пуштају да буду изазване“ (Heifetz 2010: 16).

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА

Глобализацији идејни и идеолошки основ чини неолиберализам[2] са својим механизмима и исходима[3].

> У настајућој постдемократији или постлибералној демократији […] су присутни мањак и инклузивности и транспарентности. […] институције демократије постају фасада; политичке одлуке потичу од неконтролисаних центара, приватних учесника и анонимних тржишта; новац и лобији се камуфлирани улажу у странке и изборне кампање; долази до медијализације и манипулација политике и размаха политичког покровитељства и клијентелизма. Последично […] имамо и: равнодушност према изборним процесима и ограничено учешће грађана у политичком животу, неодговорност странака према захтевима бирача, кршење људских права, концентрисање моћи у елитистичким групама, централизацију власништва, контролисање масовних медија, корупцију […] избегавања демократије, одузимања и пресељавања њених моћи од стране корпоративних елита, стање које јој оставља простора тек за остваривање њених минималних функција (попут гласања на изборима) јесте концепт постдемократије (Крауч: 2014) (Стојиљковић 2019: 17–18).

Закључује се да су *основи ефикасности и легитимитета политичких лидера на прелому миленијума градили у првом реду на њиховом одговору на захтеве глобалних елита*, тек потом геополитичке детерминанте.

Криза глобализације се све више појављује као одредница савремених међународних односа, преко више аспеката:

- „Актуелна криза глобализације назива се деглобализација и одвија се тако што стратешка конкуренција између водећих економија света замењује либералну конкуренцију. Сходно томе, глобална трговина се распада на два трговинска блока“ (Labus 2024: 253);
- „[…] структурне кризе светског (капиталистичког) система под комплексним претпоставкама политичке економије његове текуће историјске демисије […] тематизује хијерархијска структура обрасца, матрице, matrix-а моћи, доминације, поробљавања,

2 „Једна од основних тврдњи следбеника неолибералне филозофије је да индивидуалне слободе и дух предузетништва, унутар институционалног оквира регулисаних имовинских права, слободног тржишта и слободне трговине, воде напретку човечанства. Улога државе је […] да осигура правилно и неометано функционисање тржишта и у обавези је да се креће само у оквиру тих чврсто задатих граница“ (Стојиљковић 2019: 11).

3 „Данас се већ може говорити о резултатима примене глобалних неолибералних политика […] Док су порези на плате и наднице остали на истом нивоу, укидање пореза на богатство и наследство, као и смањење пореза на приходе од улагања и добит, омогућило је богаћење појединаца […] Национална економија тако све више постаје релативан појам […] Власници глобалних фирми и високо плаћени стручњаци нису лојални ниједној заједници. Владе држава спроводе дерегулацију тржишта, повлађујући захтевима глобалне фирме, док бирачко тело, гласајући на изборима, даје легитимитет одлукама владе“ (Стојиљковић 2019: 19, 21–22).

експлоатације и неједнакости светског (капиталистичког) система (светски поредак корпоративне олигархије, поредак плутократије, плутономија, поредак корпоративне дистопије) са његовим инструментима безпоштедног класног рата против човечанства, његовом 'природном' и 'вечном' поделом планетарне географије на 'центар', 'периферију' и 'полупериферију', поделе на 'господаре човечанства' (Адам Смит, 1776) и све остале" (Кљакић 2019: 109);

- „Постмодерни либерализам се наметао целом свету као једина идеолошка матрица, а глобално тржиште и глобалне корпорације су диктирали односе у свету […] Дуже од једне деценије одвија се сучељавање либералне постмодерне (униполарност и глобализам) са суверенизмом (мултиполарност) […] Долази до промена у међународном поретку повратком Русије" (Перишић 2023: 424, 433–434).

НОВЕ ГЕОПОЛИТИЧКЕ КОНСТЕЛАЦИЈЕ

Нове геополитичке констелације се, чини се, појављују као кључна детерминанта (склоп фактора) урушавања одређених димензија глобализације. Јако су покренуле промене у односу политичке и економске сфере на глобалном нивоу, са основном одредницом: „Глобална геополитичка динамика усмерена је од садашњег унимултиполарног поретка ка тенденцији стварања мултиполарног света и настанка више центара моћи" (Јевтић–Талијан и др. 2018: 25).

Сагледавајући геополитичке аспекте специјалне операције РФ у Украјини истраживачи су одмах уочили конфронтације које воде до нове блоковске поделе света (Гајић–Рајић 2022). Анализе и предикције гео-економских сучељавања показују се тачним, рецимо: „Бележећи константан снажан трговински дефицит са Кином, САД су се надале да ће повећање тарифа и јачање економских претњи присилити Пекинг на спровођење реформи које би смањиле трговинске неравнотеже и ојачале позицију америчких компанија у Кини" (Николић–Петровић 2020: 135).

Појава Кине као геополитичког играча, њен значај заснован на растућој економској, политичкој и војној моћи[4] на простору азијског Пацифика испољава се посебно као снажна концентрисаност и сукобљавање америчко-кинеских интереса, и то:

4 „Друштвена и економска модернизација и отварање према свету које је започело последњих деценија 20. века отворило је просторе за убразни развој Кине и њено позиционирање у ред водећих глобалних сила. Развијајући сопствени социо-економски модел друштвене организације, који је својом виталношћу на много начина проблематизовао преовлађујући неолиберални концепт света, легитимисао је Кину као моћног политичког и економског субјекта у савременом светском поретку. Убрзани економски развој, технолошки прогрес, нарасла војна моћ, као и промоција мултиполарног концепта међународног поретка са више правде и једнакости у основи су снажног ширења кинеског међународног утицаја" (Стојановић–Шарановић 2021: 112).

- „Конфликтну конфигурацију односа на азијском Пацифику у основи чине надлежности око морских површина, њихових огромних ресурса и комуникацијских потенцијала Кинеског мора“ (Стојановић, Шарановић 2021: 128);
- „Источнокинеско море је било и остаје од екстремног значаја за концепт националне безбедности САД (Stevic 2016, 49–66). Зато је стратегијски интерес САД да нема ривала који угрожава њену доминацију на том простору […] Нуклеарни програм Северне Кореје САД доживљавају као тешку мору […] за Кину ракетни систем који су САД инсталирале на корејском полуострву руши стратегијски баланс и безбедносне интересе држава у региону као важног услова регионалног мира и стабилности (China's National Defence in the New Era 2019, 4) […] амерички ракетни систем неутралише и кинеске нуклеарне ефективе“ (Стојановић–Шарановић 2021: 129–130);
- „неспремност САД да, иако су формално сагласни са политиком једне Кине, Тајван препусти Кини чини да решење спора није изгледно. САД настављају да наоружавају Тајван, а Кина увећава своје војне ефективе на том простору“ (Стојановић–Шарановић 2021: 131);
- „Стратешки циљ САД је спречавање НР Кине да продре на Пацифик, како би Пацифик и даље био ексклузивно амерички. Са друге стране, НР Кина се данас сматра способном и довољно моћном да може изазвати пост-хладноратовски регионални поредак“ (Станковић 2023: 238).

Основна геополитичка и геостратегијска игра садржана је у следећем:

> Примена стратегије анаконде подразумева географско, геополитичко и економско стезање евроазијске копнене масе са њених обала ка унутрашњости копна и даље напредовање ка простору Русије. У оквиру стратегије која је усмерена ка остварењу овог циља спречава се савез Русије и Кине, других партнера, као и исламских земаља у коалицији са њима или са појединим од њих. Нејединство Европе као геополитичког савезника САД онемогућава јединствен наступ ка Евроазији и повећава стратегијску дубину и ограничења. Због тога је проширење НАТО-а на исток Европе до самих руских граница, као и секуритизација Европе којом се њене државе мобилишу ка „надолазећој опасности“ од Русије, од битног значаја за САД (Јевтић, Талијан и Думић 2018: 37).

Геополитичке калкулације и игре подразумевају више аспеката, стратешких пројеката и иницијатива:

- „Подршка исламског фактора од стране атлантиста […] заснована је на суштинском интересу САД, успостављеног још током Хладног рата, ка продору на исток и одржавању сфере утицаја на југоистоку Европе са тежњом опкољавања Евроазије и стварању услова за геополитичку доминацију и контролу енергената. Зато се суштина повремених савеза атлантиста са исламским

актерима треба проналазити у схватању природе односа великих сила […] у којима идеолошки и цивилизацијски аспекти не морају да буду одлучујући фактори у склапању партнерстава“ (Талијан–Јевтић 2019: 180);

- „На самиту у Јоханесбургу у августу 2023. године чланице БРИКС–а донеле су одлуку о ширењу, те је позив за пуноправно чланство послат на адресе још шест потенцијалних чланица. Годину дана пре тога, постигнут је договор о успостављању резервне корпе валута што је први корак у стварању међународне резервне валуте. Очигледан циљ је да се стварају алтернативне финансијске институције насупрот ММФ, СБ и СТО и да се дедоларизацијом глобалне економије смањи политички утицај САД и колективног Запада […] доказује се теза како је БРИКС и настао због успостављања равнотеже снага у међународним односима“ (Пророковић 2024: 39);
- „Након периода меког уравнотежења моћи САД, у периоду од доласка на власт Путинове администрације па до сукоба у Грузији 2008. године, Руска Федерација је започела епоху тврдог уравнотежења“ (Обрадовић–Михајловић 2024: 105);
- „интервенција Русије у Сирији поклопила се са економском иницијативом Кине у Африци и Јужној Америци, што је за последицу имало слабљење глобалне позиције САД“ (Обрадовић–Михајловић 2024: 117);
- „[…] САД инсистирају на све оштријој глобалној поларизацији, док Русија и Кина настоје да покрену механизме глобалне ’дедоларизације’“ (Обрадовић–Михајловић 2024: 105)[5];
- „Русија и Кина предводе ешалон, пре свега азијских и афричких земаља које опонирају и даље јединој светској суперсили. Сукоб њихових интереса одвија се подједнако у геоекономској и геополитичкој сфери […] граде нови свет у коме све мање има места […] за западне вредности на којима инсистирају САД. Трвење између Русије и САД-а за остваривање енергетског примата на територији Европе већ је резултирало са најмање два регионална сукоба, у Сирији а посредно и у Украјини […] Русија за сада није претрпела значајније економске ударе упркос бројним напорима Запада да се то догоди. Веома брзо је пронашла алтернативне купце за своје енергенте у виду Индије и Кине а украјински сукоб је искористила као идеалан полигон за развијање, опитовање и рекламирање модерних средстава ратне технике, што резултира вртоглавим развојем војне индустрије […] Русија и Кина такође имају јединствене ставове о питању сукоба у Појасу Газе“ (Обрадовић–Михајловић 2024: 116).

5 Укажимо и налазе истраживача „да ће у наредним деценијама долар наставити да буде главна светска монета, али не тако изражено као што је то тренутно случај“ (Николић 2023).

ДЕТЕРМИНАНТЕ ОД УТИЦАЈА НА ВОЂЕЊЕ ПОЛИТИКЕ

Глобализацијски процеси ипак нису урушили државу.[6] За разлику од поставке да „држава своје поступке не може правдати позивајући се на традицију, религију, идеологију или посебан поглед на свет" (Достанић 2012: 90) у новим геополитичким процесима и односима држави и њеним лидерима се отварају простори више суверене политике[7].

Притом је услед јаке увезаности унутрашње и спољне политике у савременом свету – чињенице да лидери морају калкулисати у вођењу спољне политике како би са једне стране обезбедили социјалну и политичку подршку да би одржали континуитет своје политике и очували своју позицију (ако не и увећали моћ[8]) и одржали кохерентност потребних унутрашњих коалиција, а са друге стране били у стању да воде спољну политику тако да паралелно не угрозе позицију државе, као и своју личну позицију и имиџ на међународној сцени – у аналитичком апарату потребно имати и категорију *легитимитета.*

> Мартин Криле (Martin Kriele) указује […] *Два кључна појма везана за савремену државу су суверенитет и легитимитет* – први је везан за моћ спровођења државне власти, други одговара на питање оправдања власти. *Ови су појмови суштински исти* – јер моћ спровођења власти постоји у мери њене оправданости – те су само наизглед искључиви судови да „моћ произлази из права и право следи из моћи". Основ легитимитета су једнака права грађанина на слободу и људско достојанство,

6 „Held и McGrew (2000) примећују да држава има капацитет да се реконструише и трансформише како би ефикасније одговорила на силе глобализације […] и даље водећи актери у међународном систему. Од обезбеђивања јавних добара, решавања проблема колективног деловања, одржавања реда и закона и склапања нових друштвених уговора са грађанима до управљања тржиштем, држава остаје незаменљива институција. Заиста, Gilpin (2000) тврди да су државе неопходне у овој ери глобализације јер тржишта нису ни аутономна ни саморегулишућа" (Sharma 2010: 583).

7 Има се у виду: „да политичке установе, као на пример држава и право, израстају из једног етничког односно културног корена, захваљујући чему задобијају особени карактер […] Државна власт се не може ограничавати помоћу апстрактних, а универзално важећих принципа и не може стајати ван постојећег политичког поретка утемељеног на одређеним културним претпоставкама и одређеном сету вредности […] не постоји никакав 'апстрактни човек', 'максимализатор користи', са својим апстрактним правима и личним преференцијама, одвојен од своје заједнице, културе, традиције, историје" (Достанић 2012: 93–95).

8 „Политички лидер, дакле, мора да ради, дела, показује се и исказује као опредмећење достојанствености. Уз константну обавезу да штити и поштује достојанство оних који његовом политичком делању дају легитимитет лидер не сме заборавити и да својим понашањем утиче на модел политичког понашања у целој политичкој заједници. Лидер мора чувати достојанство не само због очувања и јачања свог угледа, не само због поштовања принципа репрезентације (очувања идентитета, права и интереса оних које представља) и не само због очувања свог легитимитета, већ и због очувања минимума моћи – јер је моћ основ његовог статуса и инструмент деловања, ма на чему је градио" (Павлићевић 2017: 273).

> те је „образложивост бит рационалног легитимитета“ [...] испољава као процес [...] одржавања и јачања позиција политичке моћи и власти; обухвата садржај легитимацијских образаца, тесно везаних за шире, идеолошке принципе чија се реализација оправдава; одређују га резултати, односно ефикасност политике у чијој су функцији легитимацијски садржаји и форме (укључујући и симболичке); чине га релације којима се њиме граде и кључни принципи на којима је заснован (преко своје хоризонталне и вертикалне димензије); карактерише подршка циљаног политичког корпуса и/или јавно одобравање дате политике од стране већинске јавности – тесно везана за категорију одговорности. Легитимитет се тиче и међународног аспекта који чини (образложива) позиција, углед и мера утицаја у међународној јавности – или бар мера прихваћености и уважавања политичких актера у дипломатским релацијама (Павлићевић 2014: 163–164, 168–169).

Уочавамо да анализа степена остварења националног суверенитета треба обухватити и сагледавање обима и начина на који се досеже и поштује принцип *достојанства*[9] у делању политичких актера (свакако лидера) – јер ова категорија „исказује и истиче интегритет, његово постојање је знак способности да се испољи сопственост (специфичност), означава могућност прављења избора које продукује одлуке, тиме и потентност слободног чињења“ (Павлићевић 2017: 270). Поменути аналитички оквир опет треба уважити значај геополитичких детерминанти:

> Геополитичке консталације дају оквире за праву меру интенционалности (рационалне или ирационалне) у испољавању дигнитета политичког актера. Потребно је да они реално сагледају (геополитичке) односе и разумеју политичко време, да би правилно проценили своје позиције. Стога се може јавити парадокс: управо жртвовање достојанства као мере слободе може бити начин да се одржи идентитет и створе основе за будућу слободу. Вештина да се пронађе *права мера* ригидности у одбрани достојанства – и на другом крају континуума јасно дефинише и никада не пређе граница унижавања – обележје је промишљених и мудрих одлука, оних које и чине субјективну и активну компоненту онога што обухвата подручје друштвене реалности коју називамо политика (Павлићевић 2017: 277).

Лидери, дакле, градећи свој легитимитет и даље морају да одговоре на промене глобалног окружења, при чему је од користи да имају у виду:

9 „У концептуалним оквирима теорије политике *достојанство можемо одредити као инхерентан квалитет политичких ентитета који им омогућава да бивствују и да буду третирани у складу са њиховом природом (идентитетом, карактером или функцијом), а који се различито може испољити у зависности од њихових способности, капацитета, планова деловања или намера, односно одредница политичког времена и контекстуалних ограничења за носиоца* достојанства“ (Павлићевић 2017: 268).

> Трансформационо размишљање је превише склоно, по мом искуству, да буде неисторично […] Ради се о мобилисању људи да (а) идентификују шта је битно и драгоцено заштитити у способностима, вредностима и мудрости прошлости; (б) просеју кроз, идентификују и емоционално прихвате културни ДНК који се мора одбацити да би се одговорило на данашње изазове и тежње; и (в) покрену експерименте који ће омогућити откривање нових начина који се могу увезати са старим тако да људи могу донети најбоље од свог наслеђа у будућност (Heifetz 2010: 21).

КОСОВО И МЕТОХИЈА И ЛИДЕРСТВО

Сагледавајући управо детерминирајуће оквире унутрашње и међународне политике Србије, посебно њен геополитички положај, без обзира на осмишљеност стратегије и конкретних дипломатских потеза њених политичких лидера, уочава се да сепаратистичке тежње остају кључна безбедносна претња (бошњачки сепаратизам у рашко-полимској области, у тзв. „Прешевској долини", нека политичка кретања и заговарања сепаратистичких пројеката у Војводини).

При сагледавању фактора од утицаја на испољавање сепаратистичких тенденција идентификује се и лидерство:

> Постојање харизматичног вође одговорног за кохезију групе и одржавање хијерархијске структуре, као и мобилизацију значајног броја присталица. Неки лидери, попут покојног бошњачког лидера Муамера Зукорлића, могу позитивно утицати на смањење тензија унутар своје групе, поред својих захтева за аутономијом, тако што ће бити лојални и кооперативни са матичном државом (у овом примеру Републиком Србијом). Ово је понекад случај у почетним фазама настајућег сепаратистичког покрета, али се може видети и у каснијим фазама, након почетног радикалног приступа. Ове тактике се обично користе за јачање утицаја лидера и опрезно унапређење њихових личних политичких амбиција. Неки од ових лидера успостављају свој ауторитет на почетној радикализацији како би касније могли бити виђени као „миротворци" и „конструктивни медијатори", док други могу почети са блажих позиција, а затим постепено напредовати ка радикализацији своје реторике, ставова и захтева. Стога је психо-идеолошки профил лидера један од кључних елемената у анализи, јер покрет потчињен вољи једног лидера може у неком тренутку значајно одступити од своје идеологије и пракси (Golubović–Petrović и др. 2024: 90).

Од посебног значаја

> експлоатишући политичку и безбедносну асиметрију, насталу након 1999. године, Приштина и њени савезници константно су радили на изградњи државности такозване „Републике Косово" […] Поред изградње

> институција и развијања различитих инструмената моћи, албанска политичка елита на КиМ интезивно је радила на изградњи унутрашњег и спољашњег легитимитета. Кључни резултати таквих активности Приштине, свакако представљају: изнуда става дела међународне заједнице о неповратности косовске независности, подршка САД, ЕУ и НАТО чланица самопроглашеној независности (Баришић 2024: 95).

Последице политичко-безбедносног стања на КиМ, тачније, деловања сепаратистичких снага и социјалне базе коју имају, су разарајуће и дугорочне по државни суверенитет, идентитетске националне вредности и интересе. Грубо урушавање споменика националне културе, историје и традиције један је од ванредно угрожавајућих модалитета који има за последицу брисање и мењање историје и традиције српског народа на КиМ, а који има за циљ грађење основа за међународни субјективитет нелегитимних институција на КиМ.[10] Грађење новог „косовског" идентитета притом носи атрибуте културоцида.[11] Деструктивност деловања очигледно је увезана са изабраним стратегијама и модалитетима деловања лидера и носилаца власти тзв. „Косова", и има за циљ и јачање легитимитета сепаратистичких лидера.

Са правом се указује: „Појмове колективно сећање и колективни идентитет можемо прихватити само у заједништву, сматра Асманова (Assmann, 2015), па свако промишљање колективног сећања истовремено реферише и на одређени колективни идентитет" (Вучковић 2024: 1098). Јасно да је то неизводљиво када политички лидери само формално, лицемерно,

10 Из мноштва анализа издвајамо: „аутори анализирају […] са фокусом на материјално споменично наслеђе и његово уништавање са циљем политичке ревизије прошлости и фалсификовања албанског идентитета. Вандалско деловање етничко-религијски инструментализованих албанскихгрупа прикривено је изградњом медијске меморије колективних сећања која за циљ има манипулативну стратегију постепеног придобијања политичке подршке светског мњења. Анализа карактеристичних студија случаја доказала је погубност девастирања споменичне баштине за српски идентитет јер без симболичких носилаца прошлости нестаје и национална заједница која га је стварала. Срушена гробља, запаљени манастири и цркве, са протераним Србима као носиоцима симболичког значења отворили су простор албанским националистима који 'косовизацијом' српског културног наслеђа креирају сопствени идентитет, с намером да прикажу како су одувек живели на овим просторима" (Perić–Jevtović 2024).

11 „Рушење споменика српске културе на Косову и Метохији, по свом обиму и систематичности, имало је размере културоцида (Vučković, 2021). Средњовековни манастири и цркве, укључив и оне под заштитом УНЕСКО-а, световни споменици значајним личностима и догађајима из српске историје (Вук Караџић, Доситеј Обрадовић, Његош), називи улица и топоними, највећма су због брисани са мапе Косова и Метохије у последњих четврт века. Све што има призвук српског имена, подлеже казни брисања из сећања. Нарочиту пажњу може привући чињеница да су уклањани и споменици антифашистичкој борби, чиме се индиректно потврђује Шуваковићев став да вредност антифашизма, уз православље (светосавље), српски језик, ћирилично писмо, Косовски завет, саборност и солидарност, и слободарство, чине идентитетске одреднице српске нације (Šuvaković et al., 2024). Да су гробља и надгробни споменици први мнемотехнички инструменти ишчитава се и из односа приштинских институција према њима. Српска гробља су сведоци континуитета живота и културе Срба на КиМ, те су морала бити потиснута у заборав – рушењем, скрнављењем, бетонирањем… (Reljić, 2020)" (Вучковић 2024: 1094).

поштују друге идентитете, приказујући свој идентитет као једино легитиман, у первертираној историјској перспективи.

Новија истраживања управо показују значај политичке воље да се граде друштвени и политички мостови на КиМ.[12] Међутим, простор за дијалог и толеранцију константно сужавају управо политички лидери гајећи деструктивну агенду пропраћену институционалним насиљем. Клима и принципи политичког деловања који се не могу означити демократским, поред настојања да се оствари стратешки или боље рећи историјски сепаратистички циљеви – а уз подршку неких геополитичких играча и њихових интереса, не може отворити поља толеранције према другим идентитетима.

Чини се чак да јачање суверенистичке парадигме лидерства, у склопу решавања проблема КиМ, неће отворити могућности утицаја грађана на политичку елиту, и неће довести до артикулисања и каналисања ставова и хтења која постављају границе политичких стратегија власти. Носиоцима политичке власти на КиМ – лидерима нелегитимних институција – ове границе ће и даље бити одређене геополитичким констелацијама. Стога: „За стварање свеобухватног решења неопходан је заједнички наступ свих институција Републике Србије, међународне заједнице, политичка воља, као и воља становништва која у доста случајева зависи од воље политичких лидера различитих заједница. У супротном, кризни региони Републике Србије ће и даље остати подложни инструментализацији и злоупотреби од стране, како домаћих политичких актера, тако и великих сила“ (Golubović–Petrović и др. 2024: 124). Политичким лидерима Републике Србије остаје могућност да даље отварају могућности демократског утицаја, а *у оквиру институционалних канала и механизама*. Јачање суверенистичке парадигме лидерства политичким лидерима Републике Србије иде у прилог у мери у којој успеју да се ускладе са геополитичким интересима кључних играча.

12 „Етнорелигијски идентитет на КиМ досад је представљао главну идеју спорења, објективизирану кроз две одвојене друштвене стварности које су биле у складу са изворним српским и изворним албанским идентитетом. Данас је реч више о одбрани грађанског идентитета […] религија је остала једна од најважнијих сфера у највећој мери оној групи која је најизолованија – истраживаним српским испитаницима који живе на југу ове покрајине […] религија је и даље високо вреднована на овом подручју, посебно кроз њене кључне институције – као што је нпр. црква. Позивање на етничку припадност, језик или религију уопште, није више пресудно за грађење колективне будућности; наиме, чак ни у оним случајевима 'када се нове државе стварају на основи тих критерија', јер оно је „тек протест против status quo или, још точније, против 'других' који угрожавају етнички дефинирану групу' (Hobsbawm, 1993: 191). У погледу структуре колективних идентификација на КиМ, националност је сложени и виши ниво конструкције односно имагинације (Popić, 2021). Она се изражава кроз политички идентитет којим су обухваћене етничка, религијска и грађанска основа колективне свести […] на биополитичку димензију политичког идентитета и њене импликације у савременом друштву, одрживост одређене форме колективног идентитета и у складу с тим (ре)дефинисање политичког простора, зависиће од креативног потенцијала самих колективних субјеката укључених у тај процес, јер можда ништа друго више не преостаје“ (Попић 2024: 334).

ЗАКЉУЧАК

Пораст значаја политичког фактора у савременом свету – јасно испољен у првом реду у геополитичким конфронтацијама и *proxy* оружаним сукобима, али и с тим увезано довођење у сумњу оправданости огољеног неолибералног модела као наметнутог глобалног модела – а идеалног и једино могућег и дозвољеног – променио је однос значаја и утицаја категорија моћи и профита на глобалном нивоу.

Очување поменуте, још присутне и постојеће парадигме значило би да функција политичког лидерства остаје сведена на ефикасност реализације постулираних принципа и пројеката (корпорацијских елита) – што би даље исходовало уништавањем самосталности и статуса лидера и тиме даљим брисањем смисла и сврхе политичког лидерства – обухватајући урушавање иновативности и визија лидера које би требале бити испољавање и остварење саме функције (не само политичких) лидера, и паралелно директно отелотворење демократског карактера њихове власти (наравно, уз постојање постојећих институционалних претпоставки).

Актуелни глобални токови на геополитичкој сцени указују да очување постојеће парадигме није могуће, док неприхватање њене промене, подстакнуто очувањем постојећег стања, резултира отпором који даље може водити ка конфликту и сукобима. Један од разлога је: „Данас је више него икада раније потребно да се сви они који верују у демократију и прогресивну владавину, уједине. Берни Сандерс истиче да морамо развити интернационални покрет који ће се супротставити похлепи и идеологији милијардерске класе“ (Стојиљковић 2019: 28). Криза лидерства води данас до нужности суверенистичке парадигме лидерства која отвара могућности утицаја грађана на политичку елиту, тиме артикулисања и каналисања ставова и хтења која постављају границе политичких стратегија власти.

Промена парадигме води ка остварењу смисла и сврхе политичког лидерства у политичкој заједници. Промена парадигме притом може резултирати како отварањем могућности да се статус, улога, и стратегија лидера напада у институционалним оквирима – посебно када се у делању лидера не препознаје репрезентативна улога, а такође може укључити и планско манипулисано урушавање (легитимитета) лидера од стране разноврсних друштвених снага, и страног фактора који чува стару парадигму.

Промена парадигме, у зависности од међународног контекста и снаге државе, може затворити или отворити поља толеранције према другим идентитетима, или могућности суживота и плодоносне сарадње са другима. Услов је: „Да би људи били вољни да остваривање личних интереса ограниче у корист солидарности са сугрђанима, морају имати дубљи осећај заједничког идентитета него што је припадност истој држави […] За своје сугрђане жртвујемо се зато што су нам блиски, што делимо заједничку традицију, културу, језик и историју“ (Достанић 2012: 103).

Динамика реалполитике ограничава лидере, те лидерске стратегије морају бити у сагласју са геополитичким констелацијама – требају бити могућ одговор којим се на адекватан начин национална политика уклапа, и бар не конфронтира, са реализацијом стратегија остваривања интереса глобалних играча – јер државе „'мале' и 'средње' на геополитичкој сцени најчешће су у стању само да следе и прилагођавају се политици великих сила" (Стојадиновић 2019: 131), даље и са интересима глобалних корпорацијских елита. Уз напомену:

> Изазов правно-политичке науке јесте стварање концепта „институционалних вршилаца дужности", а не политичких носилаца спровођења правног поретка […] правно-политички аспект добре управе савременог доба јесу снажне, независне, политички неутралне институције, чији степен независности директно приказује ниво развијености државе и друштва" (Блануша–Василков и др. 2020: 280).

Налазе дате у овом тексту потребно је продубити и подупрети – пошто су поједине поставке само хипотетички оквир за даље истраживање.

ЛИТЕРАТУРА

Баришић 2024: Игор Баришић. „Асиметрично угрожавање безбедности Републике Србије – Теоријски оквир за анализу проблема на Косову и Метохији". *Политика националне безбедности* Год. XV, вол. 26 бр. 1/2024., 83–103.

Блануша–Василков и др. 2020: Андрија Блануша, Зоранчо Василков, Слободан Петровић. „Правно-политички аспекти управљања државом у 21. веку". *Политичка ревија* бр.01/2020, година (XXX) XX, vol. 63, 263–283.

Вучковић 2024: Бранислава Б. Вучковић. „Облици наметнутог заборава у функцији промене идентитета на Косову и Метохији". *Социолошки преглед*. Vol. LVIII (2024). No. 4, 1086–1113.

Гајић–Рајић 2022: Александар Гајић, Никола Рајић. „Геополитички оквир Руске војне интервенције у Украјини". *Политика националне безбедности*. Година XIII, vol. 22 број 1/2022, 127–146.

Достанић 2012: Достанић Душан (2012). „Модерна држава пред изазовима комунитаризма". *Политичка ревија* бр. 2/2012 год. (XXIV) XI, vol. 32, 83109–

Јевтић–Талијан и др. 2018: Драган М. Јевтић, Мирослав М. Талијан и Александар Д. Думић. „Геополитичке промене и прекомпозиције у глобалним односима". *Војно дело*, 2/2018, 25–39.

Кљакић 2019: Љубомир Кљакић. „Мета-простор кризе и мета-политика обесправљених". *Национални интерес* бр. 02/2019, година XV, vol. 35, 109–133.

Николић–Петровић 2020: Горан Николић, Предраг Петровић. „Трговинско-технолошки рат Америке и Кине као почетак новог Хладног рата?". *Национални интерес* бр. 01/2020, година XVI, vol. 37, 135–162.

Николић 2023: Горан В. Николић. „Глобална доминација долара на измаку?". *Национални интерес.* Година XIX, vol. 44. Број 1/2023, 49–64.

Обрадовић–Михајловић 2024: Зоран Обрадовић, Дејан Михајловић. „Потенцијал антихегемонске коалиције". *Политика националне безбедности.* Год. XV вол. 26 бр. 1/2024, 105–120.

Павлићевић 2014: Предраг Д. Павлићевић. „Стил грађења легитимитета политичких лидера у Србији". *Култура полиса*. год. XI (2014), бр. 23, 159–180.

Павлићевић 2017: Предраг Д. Павлићевић. „Политичко лидерство и достојанство". *Култура полиса*, год. XIV (2017), бр. 32, 267–278.

Попић 2024: Снежана С. Попић. „Одрживост етнорелигијског идентитета као доминантне форме колективних идентификација на Косову и Метохији". *Социолошки преглед*. vol. LVIII (2024), no. 2, 324–346.

Перишић 2023: Срђан М. Перишић. „Криза Запада, отпор Русије и рат – парадигматичне промене света". *Социолошки преглед*. vol. LVII, no. 2, 424–448.

Пророковић 2024: Душан Пророковић. „Улога БРИКС у успостављању равнотеже снага у међународним односима". *Српска политичка мисао* број 2/2024. Vol. 84, 39–60.

Станковић 2023: Ђурђица Станковић. „Јужно кинеско море као замрзнути конфликт у Индо-пацифику". *Политичка ревија.* бр. 3/2023, год. (XXXI) XXIII vol. 77, 219–246.

Стојадиновић 2019: Миша Стојадиновић. „Изазови 'малих' и 'средњих' држава у мултиполарном свету". *Српска политичка мисао* број 2/2019. год. 26. vol. 64, 125–138.

Стојановић–Гавриловић 2011: Ђорђе Стојановић, Дарко Гавриловић. „Од модерне парадигме вођства ка пост-модерној парадигми вођства". *Српска политичка мисао* број 1/2011. год. 18. Vol. 31, 11–38.

Стојановић–Шарановић 2021: Станислав Стојановић, Јованка Шарановић. „Азијски Пацифик и америчко-кинеско надметање". *Српска политичка мисао* бр. 1/2021. год. 28. vol. 71, 111–143.

Стојиљковић 2019: Стојиљковић Зоран (2019). „Живот под неолибералном пресом: има ли излаза?". *Култура полиса.* год. XVI, бр. 39, 11–30.

Талијан, Јевтић 2019: Мирослав М. Талијан, Драган М. Јевтић. „Исламски фактор у антлатистичкој геополитичкој концепцији". *Српска политичка мисао* број 2/2019. Год. 26. Vol. 64, 161–185.

Buller–James 2008: Jim Buller, Toby S. James. *„Statecraft and the Assessment of Political Leadership in Britain"*. Paper for the PSA Annual Conference, University of Swansea, 3rd April, 2008.

Couto 2010: Richard A. Couto. „Politics". *Political and Civic Leadership: A Reference Handbook*. Editor Richard A. Couto, SAGE Publications, Inc. EBSCO Publishing: eBook Academic Collection (EBSCOhost) - printed on 7/15/2016 7:29 PM via KOBSON – SERBIA, 3–11.

Golubović–Petrović i dr. 2024: Golubović, M., Petrović, R. and Saković, R. „A Model for Identifying Separatist Tendencies: A Practical and Theoretical Approach". *Srpska politička misao*. broj 3/2024. Vol. 85, 81–124.

Heifetz 2010: Ronald Heifetz. „Leadership". *Political and Civic Leadership: A Reference Handbook*. Editor Richard A. Couto, SAGE Publications, Inc. EBSCO Publishing: eBook Academic Collection (EBSCOhost) - printed on 7/15/2016 7:29 PM via KOBSON – SERBIA, 12–23.

Labus 2024: Miroljub Labus. „Od neoliberalne ka strateškoj konkurenciji – šta će biti sa Srbijom?". *Economics of Enterprise*, vol. 72, no. 5–6, 2024, 253–267.

Pavlićević 2014: Pavlićević Predrag. „The importance of leader's abilities in political leadership". *Nauka i društvo*, 1 / 2014 (leto), 89–112.

Perić–Jevtović 2024: Nenad N. Perić, Ana Z. Jevtović. „'Kosovization' of Serbian monumental culture and creation of new identities". Баштина. Св. 63, 419–433.
Sharma 2010: Shalendra Sharma. „Globalization". *Political and Civic Leadership: A Reference Handbook*. Editor Richard A. Couto, SAGE Publications, Inc. EBSCO Publishing: eBook Academic Collection (EBSCOhost) - printed on 7/15/2016 7:29 PM via KOBSON – SERBIA, 582–591.

Predrag D. PAVLIĆEVIĆ

GEOPOLITIC AND LEADERSHIP

Summary

The goal is to set a framework for understanding the place of political leadership in the modern world. The author concludes that the foundations of the effectiveness and legitimacy of leaders at the turn of the millennium were built on their response to the demands of global elites, followed by geopolitical determinants. Preserving the existing paradigm means that the function of political leadership will remain reduced to the efficiency of the implementation of postulated principles and projects – and will continue to result in undermining the independence and status of leaders, the collapse of innovation and the vision of leaders who should be a direct embodiment of the democratic character of their power – and thus erase the meaning and purpose of political leadership. Current global trends indicate that preserving the existing paradigm is not possible, however, the refusal to change it, driven by maintaining the existing state, results in resistance that can lead to conflict and clashes. The leadership crisis today leads to the necessity of a sovereignist leadership paradigm that opens up the possibilities of citizens' influence on the political elite, thereby articulating and channeling attitudes and desires that set the limits of the political strategies of the authorities. A change in the paradigm, depending on the broader international context and the strength of the state, can close or open fields of tolerance towards other identities. The paradigm shift, on the other hand, leads to the realization of the meaning and purpose of political leadership in the political community – and it can result in opening up the possibility of attacking the status, role, and strategy of leaders within institutional frameworks, as well as involving a planned, manipulated collapse of the legitimacy of leaders by various social forces, and a foreign factor that preserves the old paradigm.

Keywords: politics, state, geopolitics in transition, geopolitical constellations, leadership competencies, leadership strategy, leadership effectiveness, Kosovo and Metohija, legitimacy, dignity.

УДК

Оригинални научни рад

*Ратомир Д. АНТОНОВИЋ**

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Светослав П. МИШЕВ***

Правни факултет Универзитета „Свети Кирил и Методиј“ Велико Трново, Бугарска

ЛИЧНИ АУТОРИТЕТ ЛИДЕРА КАО ИЗВОР СИЛЕ У ПОЛИТИЦИ И МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА***

Апстракт: Основна хипотеза рада је да, јак политички лидер симболизује јаку и стабилну државу, која заузима доминантну позицију у међународним политичким односима. Полазећи још од ставова Никола Макијавелија, моћ, власт, сила и насиље инхерентни су појму политике и политичког лидерства. Тиме се долази до појма политичке моћи, која представља институционализовану моћ у рукама одређених група, појединаца и политичких организација. Личност ауторитативног лидера иде уз чврсту организацију власти, која се, уз поштовање основних демократских принципа, бори за политичку власт и одржавање политичке моћи.

У самом раду, коаутори дају приказ личних карактеристика ауторитативних лидера, анализирају рад, дело и личност појединих лидера у свету и региону и на самом крају, износи се аргументација којом се потврђује задата хипотеза да лични ауторитет лидера је комплементаран са ауторитетом и снагом државе којом он влада у међународним односима. Међутим, висока стопа ауторитета лидера ствара велику силу и моћ, која често представља средство злоупотреба, како на унутрашњем, тако и међународном политичком плану.

Кључне речи: политички лидер, политичка моћ, сила, личност, власт.

УВОД

Моћ као појам неопходно је посматрати вишедимензионално. Овај појам се сусреће у различитим гранама науке и научним дисциплинама, те се тако о моћи може говорити као правној, политичкој, социолошкој,

* Научни сарадник, ORCID 0000-0001-9134-6346, antonovicr@gmail.com

** Доцент, ORCID 0009-0000-7905-8456, svetamisev@mail.ru

*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

психолошкој, филозофској, теолошкој, антрополошкој и лингвистичкој појави. Сходно овој различитој распорострањености, о моћи су се развиле различите теорије и теоријски ставови.

Моћ може бити пука моћ, надмоћ и може се јавити као могућност. Према неким схватањима, моћ може бити у односу на природу и у односу на људе. Интелектуална власт је власт која се простире према природи уз уважавање природних законитости. Знање које је за ову врсту моћи потребно представља темељ продуктивности једног друштва. Без знања нема моћи. Кад се говори о власти, она се може успоставити у односу на људе (Neumann, 2013: 21).

Према схватањима Ериха Фрома (*Erich Fromm*), моћ је могла да се манифестује над неким, уз способност господарења њиме, а може представљати и моћ да се нешто учини, за шта је потребна и одређена способност. Према Фрому, нема моћи без способности, а моћна особа је она особа која је кадра да нешто конкретно учини (Fromm, 1978: 147).

Пука моћ је моћ коју поседују људи, али и животиње и представља физичку снагу. Ова моћ је у вези са тенденцијом опстанка и преживљавања. Без пуке моћи, опстанак и преживљавање не би били могући. Кад се говори о надмоћи, њу може поседовати једино човек, а она се манифестује кроз владање, управљање, заповедање, угњетавање, присвајање, отимање и сл.

Кад се говори о моћи, не може се избећи политичка моћ, као централно питање манифестације моћи. Човеку дају моћ средства којима он тренутно располаже ради стицања неких будућих добара. Моћ може бити природна и инструментална (Hobz, 1961: 72). Природна моћ су урођене човекове врлине и способности, са којима се рађа и које током свог животног века усавршава. У природне људске моћи се убрајају физичка снага, кондиција, мудрост, великодушност, дарежљивост и сл. Инструментална моћ не зависи од природне, већ од сплета одређених срећних и повољних околности, помоћу којих људи стичу велико богатство, уважавање и углед у друштву. Моћ државе је најјача моћ, јер држава у себи обухвата сву моћ коју поседују њени држављани. Људи своје моћи удружују у државну моћ и тиме доприносе њеној снази у односима са другим државама у међународним односима.

Према Јергену Хабермасу (Jurgen Habermas), „моћ, сила, ауторитет и власт представљају основне термине политичког вокабулара, својствених по томе што им значења нису у потпуности разграничена“ (Хабермас, 1980: 55). Политичка моћ представља способност носилаца друштвене моћи да политичком активношћу и акцијом остварују своје интересе и циљеве, независно од воље, интереса и циљева других друштвених и политичких субјеката (Симеуновић, 1989: 5).

У основи речи моћ налази се сила. Сила се одређује као инструмент принуде. Моћ се може одредити као ауторитет изражен кроз захтев за обавезним као легалним изражавањем. Одатле произилази да је „праведно све оно што годи јачем“, а да је привид правде и правичности само заблуда у коју верују слаби (Чавошки, 2024: 98).

ПОЛИТИЧКИ ЛИДЕРИ И ЊИХОВА МОЋ

Према „Лексикону страних речи и израза", лидер је вођа, старешина, поглавар, предводник, перјаница и првак (Вујаклија, 2002: 441). Лидер у политичком систему настоји да осигура средства управљања, која увек треба да буду употребљена да расправе конфликт, одлуке да досежу у ширину и да буду општеприхваћене и то не само због страха од насиља, кажњавања или принуде, већ и због веровања да су морално исправне и одговарајуће (Дал, 1996: 129). Идеја сваког политичког лидера је да своје акције спроводи на легалан начин уз остваривање утицаја који се отелотворава кроз његов ауторитет који представља механизам на основу ког ће га обични грађани следити. Упоредо са ауторитетом, развија се и идеологија, која има сличну функцију оснаживања лидерског ауторитета и подршке политичком систему. Идеологија власти је идеологија заснована на моралним и религиозним вредностима, као и претпоставкама којима се објашњава и подржава политички систем кроз визије смањења антагонизама на релацији лидера – власти и народа. Лидери су најчешће главни творци и креатори идеологија, они манипулишу њима, али такође може бити и обрнуто да њима буду изманипулисани (Павлићевић, 2013: 162).

Иако идеологија често служи као темељ и средство јачања ауторитета политичког лидера и подршка политичком систему, она није увек неопходна. Лидери могу да изграде значајан ауторитет фокусирајући се на конкретна решења ефикасног управљања. Најбољи пример за то је бивши југословенски лидер, Јосип Броз Тито, који је стекао огромни ауторитет због своје улоге у ослобођењу земље и успостављању новог поретка. Њему је главни фокус био у обнови земље, индустријализацији и стварању кохезије међу различитим конститутивним народима у Југославији. Иако је комунистичка идеологија била званична, лични ауторитет Јосипа Броза Тита се заснивао на харизми, војничким умећима и способности да обезбеди стабилност и напредак. Комунистичка идеологија је служила као оквир, али је Титов ауторитет био стваран и кључан.

Стога, однос између идеологије и ауторитета лидера је комплексан и увек двосмеран. Идеологијом се може утврдити ауторитет, али ауторитет може да обликује и промовише идеолошке наративе, при чему некад лидери користе и постојеће идеологије да учврсте своју власт. Такође, идеологија, као и ауторитет могу често бити предмет злоупотреба и манипулација зарад уских интереса и на штету грађана. Пример за то је владавина Јосипа Висарионовича Џугашвилија Стаљина, која се још назива „Стаљинизам", јер је комунистичка идеологија злоупотребљена зарад тоталитаризма и масовне репресије, коју је Стаљин спроводио.

Лидер мора имати природне предиспозиције за лидерством. Лидерство подразумева да будући лидери пролазе кроз лидерске процесе који обухватају различите чиниоце успеха. Заправо, успешан лидер настаје комбинацијом природних склоности и вештина које су се развиле кроз

различите „чиниоце успеха“ у оквиру лидерских процеса. Код неких лидера, превагу могу однети природне предиспозиције, али без рада на себи и стицања искустава, тешко се може достићи пуни лидерски потенцијал. Поједини лидери могу имати изражене лидерске вештине, које се додатно подстичу кроз посвећеност учењу и развоју. Тиме се њихова лидерска ефикасност подиже на још виши ниво. Пример таквог лидера је амерички лидер Абрахам Линколн (Abraham Lincoln) који се сматра једним од највећих америчких председника у историји, што се показало кроз његове успехе током Америчког грађанског рата, чиме је он исказао свој природни таленат. Линколнов лични развој је пратило његово самообразовање, учење из правничке праксе и кроз развој вештина аргументације и убеђивања, као и акумулације политичких искустава кроз вршење различитих, политичких функција.

Од лидера се очекује формализована компетентност, одговорност, патриотизам, моралност, продуктивност, оперативност, поверење и поштење, самопожртвованост, популарност код ширих народних маса, брига за подређене и јака позиција, коју је тешко пољуљати (Боровић, 2010: 13).

На лидеру је да мотивише, васпита и преваспита, усмерава подређене ка позитивним правцима деловања, да их учи правим вредностима у друштву и мотивише ка остварењу заједничких циљева. Тиме се подиже ефикасност рада, подиже се радни учинак, посвећеност раду, иновацијама, стремљењу ка правди, било процедуралној, било дистрибутивној, каријерном напредовању, а лидер својим личним примером показује како се треба понашати и шта треба радити.

Лидера мора карактерисати храброст и одлучност, умереност, уздржаност и скромност, правичност и истинољубивост, самоконтрола и самокритичност, искреност, верност и лојалност својој држави и народу. Личност лидера је овде најважнија, јер његове личне карактеристике много говоре о њему. Лидер мора бити неко ко улива поверење, осећај правичности, неко ко је аналитичан и ко прецизно планира своје активности, динамичан, са израженом способношћу за мотивацијом својих сарадника, лидер мора бити самопоуздан, интелигентан, одлучан и ефикасан у решавању конфликата и проблема.

Лидери своју моћ црпе из своје личности и личног ауторитета. Успешни лидери често користе комбинацију различитих извора моћи, попут позиционирања, награђивања, принуђивања, информисања и сличних, чиме њихов рад постаје ефикаснији. Личност се у овом контексту мора разграничити од значења особе, односно лица. Личност представља узвишеност снаге карактера, под личношћу се, осим реалне особе, подразумева идеал примењив на ту особу. Људска индивидуалност представља есенцију остваривања силе делатности, односно силе делања. Општи карактер тих сила се кроз сажимање, претвара у тоталитет и појединачност, који човеку, у његовој духовној страни личности, као и његовој субјективности, даје индивидуални карактер. Овде свакако треба истаћи разлике

у схватањима између активног и контемплативног става о личности, где се у активне убрајају они типови личности усмерени на уобличавање бремените стварности, а контемплативни су усмерени на ванвременску предметност (Jaspers, 1971: 52). Активан човек свет доживљава као константни отпор, који треба савладати кроз процес преобликовања. Сваки нови дан у животу пружа нове могућности, које је потребно посматрати и добро анализирати како би човек, на емпиријској основи, могао проблеме у будућности брже и лакше да решава.

Једна од суштинских карактеристика успешног лидера је способност доношења одлука. За доношење суштински важних одлука, потребна је храброст и способност студиозног и темељног размишљања. Многи лидери верују у божју правду, смислени светски поредак, али и у своју моћ и супериорност у односу на друге. Лидерска способност се огледа у могућности и знању предвиђања и прорачуна последица које могу наступити, иако то није увек лак посао. Увек, колико год поступак прорачунавања био тачан и прецизан, могу да наступе нежељене последице. Још је Гете приметио да „онај ко одлучује и дела, нема исту свест као онај који само разматра". Он је ту истакао разлику коју онај који дела у свему види средство, док онај који разматра види само циљ. Активан лидер и доносилац одлука је по својој природи реалиста. Под реалистичношћу треба подразумевати процес уобличавања просторно-временске реалности као одлучујуће. Реалиста тежи реализацији и најмањег задатка, којим испољава своје дело. Реалисти не желе да им живот прође у теоријским дискусијама, развијању теоријских принципа, образлагању и праћењу последица које наступају.

Ауторитет лидера се у великом броју случајева поистовећује са ауторитетом политичке моћи државе, који се обезбеђује монополом физичке принуде, с тим да монопол физичке принуде не може да се сматра субјективним правом и привилегијом лидера. У периоду апсолутне монархије, народ је поседовао позитивно и природно право на отпор према носиоцима државне власти. Ауторитет лидера и њихова позитивна права налазе се на становишту права на отпор угњетавања (Јелинек, 1998: 234). Суштина монопола физичке моћи не даје неограничено право на принуђивање, већ се може говорити најпре о праву на самоограничење и самообавезивање државе.

Лидери са харизматским ауторитетом су лидери који поседују посебна знања, надареност и личну моћ. Харизматски лидери се обично налазе на челу политичких покрета, врше функцију верских поглавара, воде уметничке покрете, а могу бити и национални лидери. Харизма се може схватити као божји дар и инспирација, којом су харизматски лидери обдарени. Са харизматским лидерима њихови следбеници се поистовећују, подржавајући њихове лидерске, али и личне особине, у жељи да што више на њих личе. Харизматске вође се јављају у тешким тренуцима велике кризе у друштву, а они својом харизмом знају и успевају да мотивишу на акцију и покрет, који су спасоносни у тим тешким моментима. Нажалост, нису увек харизматске вође

успевале да својом енергијом савладају кризу, али су свакако допринеле бар приближном побољшању или умањењу штетних последица.

Власт која је базирана на харизми лидера назива се харизматском. Харизматска власт је у контрадикцији са влашћу која је базирана на владавини права, као и са влашћу која цени традиционалне вредности. Макс Вебер (Max Weber) је харизматску власт дефинисао као власт засновану на посвећености изванредним особинама, као што је хероизам и индивидуалним карактерима, који могу послужити као пример у нормативним обрасцима, односно правилима која су откривена у поступку наређивања те индивидуе (Veber, 2014: 114). Лидери у периоду социјализма су претежно били харизматски, а карактерисала их је харизматска доминација (Adair, 2005: 189).

Харизматска власт губи на свом квалитету кад потпадне под утицај рутине. Рутином се угрожавају границе којом се исте успостављају правним и принудним ауторитетом лидера. Харизматска власт је у антагонизму са традиционалном, као и са ауторитетима који се намећу од стране правног поретка. Управо, из наведених разлога, харизматска власт се сматра револуционарном.

До рутинизације харизматске власти долази под утицајем бирократизације, која убија креативност харизматске власти, успоставља принципе рационализације и бирократија настаје онда кад харизма нестане. С обзиром на то да се харизматска власт везује за личну харизму вође, смрћу харизматског вође, престаје да постоји харизматска власт. До евентуалног наслеђивања харизматског лидера може доћи у поступку потраге за новим харизматским лидером, откровењем новог харизматског вође или избором новог, који се обично врши од стране претходног вође. Помоћу наведених начина, настоји се одржати јединствена енергија и харизма вође.

Са друге стране, као штетна појава великог ауторитета лидера, може се јавити аутократија, која је базирана на великој фаворизацији ауторитета носилаца политичке власти у држави. Велика ауторитарност лидера је штетан из разлога што искључује политички плурализам, редукује се владавина права, обесмишљава се идеја поделе власти и стављају се ван снаге принципи демократије. Типови ауторитарних режима су аутократија и олигархија. Власт која се успоставља спољним утицајима страних војски назива се марионетска, или колаборационистичка и она ради против интереса своје државе и народа.

Ауторитаризам се може одредити на основу одређених својстава, као што су ограниченост политичког плурализма, ограниченост законодавне власти, рад политичких странака и других интересних група; политички легитимитет, који је заснован само на личном лидерском ауторитету, односно постојању емоционалног односа народа према лидеру; постојање минималне мобилности на страни антирежимских снага и лоше одређена овлашћења извршне власти, што јој омогућује да поступа ван њених могућности и ингеренција (Linz i dr. 1998: 233).

Код ауторитарних система, не постоје слободни и на конкуренцији засновани избори за тела законодавне власти, као и слободни и на конкуренцији засновани избори за носиоце највиших државних органа. Код ауторитарних држава недостају грађанске слободе, многа основна људска права су дерогирана, а опозиционо деловање у држави је на различите начине онемогућено. У појединим ауторитарним системима декларативно постоји политички и страначки плурализам, али у реалности тог плурализма нема, већ све странке и политички субјекти раде у служби ауторитарног режима. Избори који се организују су само привид постојања демократије и политичких слобода.

ЛИЧНОСТИ АУТОРИТАРНИХ ЛИДЕРА ПРОСВЕЋЕНОГ АПСОЛУТИЗМА

У периоду просвећеног апсолутизма, улога ауторитарног лидера је била посебно изражена. Деспотизам карактерише владавина апсолутног монарха, аутократе или диктатора, који своја овлашћења користи како би остварио благостање и напредак својих грађана. Апсолутни владар аутократа тежи узвишеним апстрактним идеалима. Просвећени апсолутизам се везује за подручје Европе и за XVIII век, кад се почињу јављати први владари – диктатори са идејама просветитељства. Просветитељство се још сматра периодом разума. Обухвата период од 1650. до 1780. године, и то је период јачања интелектуалних праваца и идеја на тлу Европе. Просветитељство је изнедрило најбоље филозофе и научне раднике, који су почели да постављају питање оправданости ауторитета без основа, између осталог да нарушавају кредибилитет ауторитета црквених институција и да промовишу идеје толеранције, док у науку уводе скептицизам.

Идеју просвећеног апсолутизма, између осталог обележава просветитељска улога владара, што га одваја од улоге пуког владаоца једним народом. Фридрих Велики је био међу првим просвећеним владарима, који је учио на идејама француског просветитељства. У овом периоду се јављају успони квантитативних података, нумеричких и статистичких чињеница, јавља се први пут систематско планирање које је директно било у вези са економским растом и развојем држава.

Схватање власти у периоду просвећеног апсолутизма напушта дотадашње схватање власти насталој по „божјој милости", већ промовише идеју власти насталој на личности савршеног појединца. Тиме се оживљава идеја харизматског лидера, али без религијског аспекта, који је раније био обавезан. Идеја просвећеног апсолутисте је била ослобођена ирационалних садржаја оличених у неограниченој вери у савршеног појединца који спас доноси властитим савршенством и самодовољношћу (Кујић, 2009: 304).

Од друге половине XVIII века, до оправдавања власти долази кроз пример конкретне државе. Реч је била о појединачној владавини према

конкретном народу и нацији, а не о универзалној власти, која је била третирана као нека врста божанске власти или силе. Улога владара је у периоду просвећеног апсолутизма требало да добије карактер „слуге народу", а не сакралне власти, засноване на божјим овлашћењима, као што је то био случај раније. Тиме је улога владара суверенизована и постаје извор права. Грађани су били ти који су власт поверавали владару који би радио у њихову корист и у складу са њиховим интересима. (Петровић, 2020: 134).

Ипак, након Француске револуције и у периоду оживљавања Свете Алијансе, стекао се утисак да поново долази до уздизања идеје владара као божјег изасланика, што се најбоље манифестовало кроз институцију наследних монархија. Међутим, питање легитимности владара и његове моћи је ипак неминовно постајало све више политичка категорија. Потпуни крах идеје „божјег легитимитета" настаје у периоду Наполеонових освајања, кад монарх постаје, по дефиницији, поглавар државе са већим или мањим правима. Божји аспекти постају део пуке форме, док је свима било јасно да монарх није никакво отелотворење Бога, нити је његов изасланик у датој држави и пред датим народом.

Кад се говори о личностима ауторитарних владара, као најзначајнију личност немачког просвећеног асполутизма треба споменути цара Вилхелма Другог (Wilhelm II). Он је био последњи немачки цар, који је владао од 1888. до 1918. године. Карактерисала га је одлучност и ауторитативност, а високом ауторитету је донекле допринела чињеница да је његов отац, цар Фридрих Трећи био слаб владар, који је кратко владао Немачком. Вилхелм Други је нарочито запажену улогу имао у Првом светском рату, где је био блиски савезник Аустроугарске, те је са њеном капитулацијом и његовој владавини био крај. Улога Вилхелма Другог је већ и током рата почела да опада, нарочито 1916. године, кад команду над војском преузима фелдмаршал Паул фон Хинденберг (Paul von Hindenburg) и генерал Ерих Фридрих Вилхелм (Erich Friedrich Wilhelm).

Незадовољни припадници немачке морнарице организују побуну, која се још назива „Немачка револуција". Резултат револуције је била царева абдикација и то након уверавања да немачка војска више нема намеру да се покорава његовој круни, већ да фактичка моћ и ауторитет припада Фридриху Еберту и Филипу Шајдеману, вођама социјалдемократије у Немачкој, који и званично укидају монархију и Немачку проглашавају републиком (Hobek, 2023: 92).

Међу значајним ауторитативним владарима у историји, свакако треба споменути руску царицу Катарину Велику (Екатерина Акексеевна Романова), која је владала у периоду од 1762. до 1796. године. Осим што је била најутицајнија руска владарка, Катарина Велика је била сматрана за једну од најауторитативнијих владарки у целом свету. Заслужна је за развој руске науке и уметности, основала је Руску академију за језик и књижевност, а Уставом из 1767. године, увела је значајне реформе у руско друштво, које су допринеле територијалном ширењу ка западу, дошло је до изградње преко седамдесет нових градова, изграђен је велики број школа и универзитета.

Поред Академије наука, у периоду владавине Катарина Велика је изградила и основала Царску палату, музеј Ермитаж, позориште Бољшој театар, Институт за младе даме, Павловску болницу, сиротиште у Москви и многе друге значајне институције науке, образовања, уметности и културе, али и организације за друге потребе обичног становништва. Катарина се такође показала као добар војсковођа, јер је освојила велики број територија у сукобима са Османским царством, Пољском и Шведском. Такође, радила је на културном уздизању Русије, приближавајући је европским културним вредностима. Сматра се да је Русија у време владавине Катарине Велике доживела културни процват, али и велики економски напредак.

На простору Србије, за једног од најутицајнијих просвећених владара се сматра кнез Михаило Обреновић. Он је владао Србијом од 1839. до 1842. године у првом и од 1860. до 1868. године, у другом мандату. Кнез Михаило је проглашен за српског владара на основу турских хатишерифа из 1830. и 1833. године. С обзиром на то да је био малолетан, Михаилу су за саветнике постављени Тома Вучић Перишић и Аврам Петронијевић, који су у народу били познати као уставобранитељи. Заслуга кнеза Михаила и уставобранитеља је оснивање Београда као српске престонице.

Кнез Михаило по други пут долази на власт након смрти свог оца, Милоша Обреновића. Његова друга владавина је била далеко зрелија и трезвенија, јер је и он био зрелији као државник. Он даје велики допринос правном утемељењу Србије тако што укида до тад важећи Устав, познатији као „Турски устав" и уводи на Преображењској скупштини Закон о државном савету, Закон о Народној скупштини, Закон о народној војсци и Закон о државној управи.

Кнез Михаило се сматра владаром апсолутистом. Посебно је показивао своју ауторитарност у односу на просветне, правосудне органе и омладинске покрете. Захтевао је укидање Друштва српске словесности, друштва српских интелектуалаца који су ширили науку и културу на српском језику. Није му било страно да се сурово обрачунава са политичким неистомишљеницима, па чак и да их хапси и захтева њихово кажњавање (Леовац, 2023: 282).

Допринос кнеза Михаила Обреновића се посебно примећује на пољу унутрашње и спољне политике Србије. Такође, промовисао је став којим се закон сматра највишом вољом у земљи, чиме се утире траг данашњој владавини права. Такође, водио је оштру и одлучну политику према Турској, разумно искористивши све ситуације и прилике. Једна од њих је било рањавање српског дечака на Чукур чесми 1862. године, као и последице турског бомбардовања Београда, након чега је захтевао турско повлачење. Антитурско деловање је усмерио преко интензивне дипломатске активности, уз успостављање добрих односа са великим светским силама. Резултат таквог мудрог деловања је уследио 1862. године, кад се Турци селе из Србије, остављајући своје војне посаде у Београду, Шапцу, Смедереву и Кладову. Већ 1867. године, долази до потпуне предаје градова у којима се налазе турске војне посаде, што је потврђено турским ферманом.

Дакле, реч је о великом успеху, јер је повратио српске територије и успоставио суверену српску власт у њима.

Кнез Михаило је убијен у атентату који су извели браћа Павле, Коста и Ђорђе Радовановић у сапомагаштву са Лазаром Марићем и Станојем Рогићем, 29. маја 1868. године, у насељу Кошутњак у Београду. У судском поступку који је вођен против атентатора, доказана је политичка позадина убиства, односно да је наручилац био Александар Карађорђевић, који је убијеног кнеза наследио на челу Србије.

ЛИЧНОСТ АУТОРИТАРНИХ ЛИДЕРА У ИСТОЧНОМ БЛОКУ

Након Другог светског рата, дошло је до поделе света на Источни и Западни блок. Источни блок је подразумевао све оне крајеве, које је од окупације ослободила Црвена армија. Источни блок је био под контролом Совјетског савеза, који је наложио оснивање комунистичких партија и стварање једног унификованог политичког и правног поретка. Источни блок су, поред Совјетског Савеза, чинили још Источна Немачка, Чехословачка, Пољска, Мађарска, Румунија, Бугарска и Албанија, док је тадашња Југославија, иако по друштвеном и политичком уређењу ближа Источном блоку, уживала статус несврстане државе. У Источном блоку, Совјетски Савез је уживао пуну доминацију, док је руска нација била проглашена за најистакнутију нацију водећих људи (Тишков, 2021: 44). Радило се интензивно на стварању култа свега онога што је руско, као и подстицању стварања комунистичког поретка.

Комунизам Источног блока је представљао симбиозу државе, друштва и економије. Према појединим ставовима, услед преовладавања комунизма као владајуће идеологије, дошло је до потпуног маргинализовања политике и економије. Услед константног подређивања политике и економије, дошло је до губитка њихове аутономије.

У Источном блоку је владао тзв. режим реплике, који је практично подразумевао репродукцију совјетске економије уз усвајање и примену радикалних репресивних мера, својствених совјетским политичким лидерима. На власти су биле комунистичке партије, а генерални секретар Централног комитета је била најјача политичка функција. Што би се одређено лице дуже задржало на тој позицији, његова власт би била већа и имао би већи ауторитет. Лидери Источног блока су били неприкосновени владари, високог ауторитета, а њихова политичка моћ се градила на политици страха и примени отворене репресије.

Јосиф Висарионович Џугашвили Стаљин је био најзначајнији лидер Источног блока са највећим политичким ауторитетом. Био је први Генерални секретар Централног комитета Комунистичке партије Совјетског Савеза од 1922. године, па све до смрти 1953. године. Као водећа политичка

фигура и наследник Владимира Иљича Лењина, Стаљин је постепено, али врло систематично радио на јачању своје политичке личности и ауторитета. Најпре се сурово обрачунавао са политичким неистомишљеницима и тиме је ојачавао своје лидерске позиције. На економском пољу, допринео је увођењу значајних реформи кроз тзв. петогодишњи план, који је подразумевао убрзану индустријализацију и економску колективизацију. Колективизација се посебно односила на област пољопривреде, јер је подразумевала интеграцију индивидуалних земљишних поседа, али и радне снаге, која је окупљана под државном организацијом у тзв. колхозе и совхозе.

Политичка суровост Стаљинова према политичким неистомишљеницима је нешто што је обележило његову владавину. Током тридесетих година, Стаљин је организовао тзв. велики терор, који је подразумевао „чишћење Комунистичке партије" од лица која су оптужена за саботаже, тероризам и издају. Ово „чишћење" се није односило само на партијске, већ и војне, милицијске и друге друштвене секторе. Обрачун са овим „одметницима" је био суров и подразумевао је или физичку ликвидацију или затварање у радне логоре, познате под називом „Гулаг", што је заправо био назив државне институције за управљање тим радним логорима.

После Стаљинове смрти, у Совјетском Савезу је дошло до подела на оне који су глорификовали његову политику, називајући га успешним лидером и правим совјетским вођом, док су други Стаљина и његов режим називали диктаторским. Стаљинов наследник, Никита Хрушчов се сам залагао за тзв. дестаљинизацију Совјетског Савеза, што је заправо требало да значи брисање његовог култа личности, који је изградио и укидање злогласних Гулага. Руска Дума је 2010. године, изгласала Декларацију о осуђивању Стаљина за Катињски масакр. Реч је о злочину који се догодио у Катињској шуми 5. марта 1940. године, кад је дошло до погибије скоро две хиљаде пољских официра, који су се налазили у заробљеништву. Политбиро Централног комитета Комунистичке партије Совјетског Савеза је донео одлуку да се живота лише сви заробљеници који се налазе у логорима на простору Совјетског Савеза.

Николае Чаушеску (Nicolae Causescu) је био румунски комунистички лидер, који је владао Румунијом од 1965. до 1989. године, кад је јавно погубљен. Познат је по томе што је успео да врати све дугове Румуније које је она имала према страним државама и међународним организацијама. На почетку своје политичке каријере, Чаушеску је био врло популаран лидер због неутралне спољне политике коју је водио. Држао се неутрално упркос притисцима Совјетског Савеза, а своју неутралност је доказао у обрачуну са Чехословачком 1968. године, чак осудивши тај сукоб. Управо такав став румунског председника је ову земљу ставио у положај „црне овце" у Источном блоку. Такође, замерало му се на блискости са Западним блоком и што је Румунија 1984. године, учествовала на Олимпијским играма у Лос Анђелесу. Непослушност Румуније Источном блоку се огледала између осталог и у посебним односима са Европском

унијом, који су дефинисани Уговором о преференцијама из 1974. године, и индустријским производима из 1980. године.

Николае Чаушеску је 1972. године, започео процес изградње вишестрано развијеног социјалистичког друштва, а у селима и мањим срединама се креће са рушењем и расељавањем, што је знатно утицало на преобликовање главног града Букурешта. И сам Букурешт је преживео темељну реконструкцију, у којој је порушен велики број цркава и старих објеката, а на њиховом месту су саграђени монументални објекти, попут Палате народа, у којој је смештен румунски парламент, а која подсећа на амерички Пентагон. Сеоско становништво је махом расељено и настањено у градовима.

Чаушеску ће остати познат и по радикалним правним мерама и то Декретом из 1966. године, којим је забранио продају и употребу контрацептивних средстава, забранио је абортусе и увео посебан порез за појединце старије од 25 година живота који нису имали потомство, без обзира да ли су женског или мушког пола. Уведене су ригорозне мере у процесу развода брака, како би се смањила стопа развода. Међутим, резултат ових мера је била повећана стопа сиромаштва, експанзија опасних полно преносивих болести, илегални абортуси који су се одвијали у нестручним и немедицинским условима, као и велики број напуштене деце по сиротиштима и прихватилиштима за незбринуту децу.

Током 1989. године, кулминира народно незадовољство владавином Николаеа Чаушескуа, која је окарактерисана као диктататоторска, уз стварање култа личности. Румунија се те године суочила са великом економском кризом и несташицом основних животних намирница, док је председник у медијима негирао кризу и истицао да се земља налази на врхунцу економског развоја и просперитета. Процењује се да је око пет милиона Румуна умрло од глади и кризе, око милион људи је изгубило живот у покушају да илегално напусти земљу, јер је војска обезбеђивала румунско – југословенску границу и имала је овлашћење да убије свакога ко илегално покуша да пређе границу. Председник Чаушеску се оглушивао о те проблеме, о којима су га грађани, путем петиција редовно информисали (Пономарјова, 2021: 252).

Немири у Букурешту и Темишвару подстакнути су покушајем протеривања мађарског свештеника Ласла Токеша због наводног ширења националне мржње и нетрпељивости. Немири су имали за циљ да пруже подршку Токешу, ком подршку нису пружали само припадници мађарског народа, већ и румунски студенти. Немири временом прерастају у озбиљне демонстрације против режима Николаеа Чаушескуа, да би 17. децембра 1989. године, дошло до озбиљног обрачуна, уз размену ватре између румунске полиције и протестаната.

Чаушеску је са супругом Еленом покушао да побегне, али су од стране локалне полиције били ухваћени и потом предати правосудним органима, који су им по убрзаном поступку судили за више кривичних дела која су им стављана на терет, почев од дела корупције и незаконитог богаћења,

до кривичних дела геноцида. Осуђени су на смртну казну, која је извршена 25. децембра 1989. године стрељањем.

Мађаш Ракоши (Mátyás Rákosi) је био мађарски комунистички лидер, познат под надимком „ћелави убица". Био је секретар Комунистичке партије Мађарске од 1945. до 1956. године, и премијер Мађарске од 1952. до 1953. године. Он је најзаслужнији за стварање једнопартијског система у Мађарској и за сурови обрачун са политичким неистомишљеницима. Стаљин је Ракошија истицао као свог најбољег ученика и следбеника. Настојао је да изгради властити култ личности и био је познат по тзв. тактици „салама", јер је непријатеља решавао „кришку по кришку" (Apor 2017: 114).

Имао је једногодишњи премијерски мандат, а са позиције секретара Комунистичке партије Мађарске је разрешен 1956. године. Живот је окончао у изгнанству, у Киргистану.

Тодор Христов Живков је био бугарски комунистички лидер, секретар Бугарске комунистичке партије у периоду од 1954. до 1989. године. Функцију председника Државног савета Народне Републике Бугарске је вршио у периоду од 1971. до 1989. године. Заслужан је за развој бугарске привреде и индустрије, за развој колективних фарми, а у Бугарској је дошло и до производње рачунара и рачунарске опреме. Током седамдесетих година, Бугарска је саградила нуклеарну електрану и лансирала је космонаута у орбиту. Током 1965. године, на Живкова је покушан војни пуч, који није окончан успехом. Управо, за Живкова се говорило да је лидер у Источном блоку са најдужим лидерском стажом. Током 1990. године је ухапшен и осуђен на затворску казну, коју је служио у кућним условима. Врховни суд Бугарске га је ослободио 1996. године.

Енвер Хоџа (Enver Hoxha) је био албански лидер и врховни вођа Народне Републике Албаније. По убеђењу, Хоџа је био марксиста – лењиниста. Карактерише га изразит антагонизам са југословенским државним врхом, а министра одбране Албаније је осудио на смрт због добрих односа са југословенским властима.

У Албанији је спроводио аграрне реформе, које су подразумевале конфискацију земљишних поседа великих земљопоседника. Процес индустријализације у Албанији се у поређењу са свим осталим земљама Источног блока спроводио најспорије и без конкретних резултата. Албанија је била земља са најмање телефонских прикључака, животни стандард грађана је био изразито низак и веома далеко од европских критеријума. Управо, услед таквих услова је дошло до велике миграције албанског становништва, које је ишло да живи и ради у развијенијим земљама, претежно Италији и Грчкој.

Поред тога што је гајио лоше односе са југословенским руководством, Хоџа је био у лошим односима и са Совјетским Савезом. Разлог за то треба тражити у Хоџиној доследној стаљинистичкој идеологији и у оним тренуцима кад се Хрушчов од њих ограђивао. Резултат заоштрених односа Албаније и Совјетског Савеза је кулминирао 1968. године, кад је Албанија иступила из Источног блока због неслагања са совјетском инвазијом на Чехословачку.

С обзиром на то да му је Стаљин био политички узор, Хоџа је у Албанији организовао тајну полицију „Сигурими“ по потпуно истом устројству као руски КГБ. „Сигурими“ је спроводио грађане на ислеђивања, а грађани су били слани у радне логоре. То су биле уједно тактике одстрањивања опозиције и потенцијалног опозиционог деловања. Обрачун са неистомишљеницима је био суров, а многи су животом платили неслагање са Хоџином политиком. Албанија је у време Хоџине владавине била потпуно изолована у односу на друге државе, а Албанцима напуштање земље је било допуштено само ако су ишли на службена путовања. Туристичка и друга необавезна путовања нису била дозвољена.

ЗАКЉУЧАК

Полазна хипотеза да је лични ауторитет лидера комплементаран са ауторитетом и снагом државе којом он влада потврђена је у делу који се односи на лидере из периода просвећеног апсолутизма кад су јаки и ауторитарни владари водили и представљали најјаче земље света. Након Другог светског рата кад је читав свет подељен на Западни и Источни блок, за потребе рада су анализирани лидери држава Источног блока, где се јавља једна потпуно другачија ситуација. Јаки и ауторитативни лидери су владали земљама које су биле у положају подређености у односу на Совјетски Савез, а једино је лидер Совјетског Савеза, Јосиф Стаљин био лидер са личним ауторитетом и Совјетски Савез је имао државни ауторитет у односу на све остале земље Источног блока. Већ на релацији са државама Западног блока, ауторитет Стаљина и Совјетског Савеза је био упитан и ту је постојао константно присутни анимозитет.

У самом раду, даје се анализа личних особина и карактеристика владара и светских лидера, уз осврт на то како су они окончавали своју владавину, те је уочљиво за већину њих да су били насилним путем свргнути, а многи од њих и физички ликвидирани. С обзиром на то да се ради о доминантним и јаким личностима, код већег броја случајева, радило се о персонализацији власти, што значи да је сам владар био персонификација државе и државне власти. Самим тим, ликвидација владара је значила не само његов крај владавине, већ крај читаве једне политичке владарске епохе.

Такође, у раду коаутори дају приказ личних особина које један лидер треба да поседује, уз посебан осврт на постојање тзв. харизматских лидера. Снага и моћ лидера се огледа у његовој способности да доноси рационалне и тешке одлуке, да има способност аналитичког расуђивања, да добро и ауторитативно представља државу, како споља, према другим државама, тако да има ауторитета и на унутрашњем плану.

Научни допринос овог рада се огледа у добијеним аналитичким резултатима, из којих се јасно уочавају улога и значај јаког лидера у односу на снагу и политичку јачину саме државе којом он влада. Корелација јаког лидера и јаке државе се уочава кроз постојање лидера од утицаја

у међународним односима, који се увек налазе на челу најјачих и наутицајнијих земаља света. Јаки лидери јаких држава света се називају лидерима света и они кроз свој политички рад и ангажман утичу на стварање и креирање светске политике и стварања светског поретка. Као пример окупљања и заједничког деловања најјачих земаља света и њихових лидера, треба навести међународну организацију Г7, која окупља седам најјачих земаља света и то Јапан, Канаду, Француску, Италију, Немачку, Велику Британију и САД. Поред организације Г7, свакако треба напоменути и организацију Г8, која поред земаља из групе Г7 убраја још и Русију.

Циљ окупљања најјачих земаља света и њихових лидера је да јача привреду и економију света, уз тежњу супротстављања свим негативним појавама које могу да на било који начин угрозе међународни економски и привредни просперитет и развој.

Слична идеја формирања међународних ентитета који окупљају најјаче и најразвијеније земље света је и са стварањем других међународних организација сличног или истог карактера. Са истим мотивима је настала Европска заједница за угаљ и челик 1950. године, на иницијативу Француске и Немачке. Потом су се даље низале Европска одбрамбена заједница, Европска економска заједница, Европска зеједница за атомску енергију и Европска унија каква нам је данас позната.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Боровић 2010: Синиша Боровић. *Политичко лидерство.* Београд: Пословни клуб.

Вујаклија 2002: Милан Вујаклија. *Лексикон страних речи и израза.* Београд: Просвета.

Дал 1996: Роберт Дал. *Демократија и људска права у различитим условима развоја.* Београд: Београдски круг.

Јелинек 1998: Рудолф фон Јелинек. *Борба старог са новим правом.* Београд: Правни факултет, Центар за публикације.

Кујић, 2009: Тодор Кујић. *Облици личне власти: социолошкоисторијска студија о идеологији и организацији утицајних европских облика личне власти од антике до савременог доба.* Београд: Службени гласник.

Леовац 2023: Данко Леовац. *Кнез Михаило Обреновић.* Београд: Хук издаваштво.

Павлићевић 2013: Предраг Павлићевић. *Стил грађења легитимитета политичких лидера у Србији.* Београд: Универзитет „Сингидунум".

Петровић 2020: Милан Петровић. „Правна држава, подела власти и народни суверенитет". *Право и мултидисциплинарност.* Правни факултет Универзитета у Нишу.

Пономарјова 2021: Јелена Пономарјова. „Румунија 1989: револуција или преврат?". *Аргументи.* Бања Лука: Савез независних социјалдемократа.

Симеуновић 1989: Драган Симеуновић. *Политичко насиље.* Београд: Радничка штампа.

Хабермас 1980: Јерген Хабермас. *Теорија и пракса.* Београд: БИГЗ.

Чавошки 2024: Коста Чавошки. *Људска природа у политици.* Београд: Catena Mundi.

Тишков 2021: Валерий Александрович Тишков. „Нация, национализм и нациестроительъство". *Политологические науки.* Москва: НИЦ ИНФРА – М.

Adair 2005: Christopher Toteff Adair. "Max Weber Charisma". *Journal of Classical Sociology,* Vol. 5, No. 2, SAGE Publications, California.
Apor 2017: Balázs Apor. *The invisible Shining: The Cult of Mátyás Rákosi in Stalinist Hungary.* Budapest: Central European University Press.
Fromm 1978: Erich Fromm. *Bekstvo od slobode.* Beograd: Neolit.
Hobek 2023: Martin Hobek. *Bare Munze erzhalt deutsche Geschichte.* Wien: Osterreichishe Landsmannschaft.
Hobz 1961: Tomas Hobz. *Levijatan.* Beograd: Kultura.
Jaspers 1971: Karl Jaspers. *Psihologie der Weltanschauugen.* Aufl. Berlin.
Linz–Alfred 1998: Juan Jose Linz, Stepan Alfred. *Demokratska tranzicija i konsolidacija: Južna Amerika i postkomunistička Evropa.* Beograd: „Filip Višnjić".
Neumann 2013: Franz Ernest Neumann. „Приступи истраживању политичке власти". *Кроз прозорско окно превођења – сакупљени преводи.* Београд: Досије студио.
Veber 2014: Maks Veber. *Vlast: sociologija vlasti.* Novi Sad: Mediterran Publisching.

Ratomir D. ANTONOVIĆ
Svetoslav P. MIŠEV

PERSONAL AUTHORITY OF LEADERS AS A SOURCE OF POWER IN POLITICS AND INTERNATIONAL RELATIONS

Summary

The main hypothesis of the paper is that a strong political leader symbolizes a strong and stable state, which is very dominant in international political relations. Starting from the views of Niccolò Machiavelli, power, authority, force and violence are inherent in the concept of politics and political leadership. This leads to the concept of political power, which represents institutionalized power in the hands of certain groups, individuals and political organizations. The personality of an authoritative leader goes along with a solid organization of power, which, while respecting basic democratic principles, fights for political power and the maintenance of political power.

In the paper itself, the co-authors present a description of the personal characteristics of authoritative leaders, analyze the work, deeds and personalities of individual leaders in the world and the region, and at the very end, present an argument that confirms the given hypothesis that the personal authority of a leader is complementary to the authority and power of the state he rules in international relations. However, a high level of leader authority also creates great force and power, which often represents a means of abuse, both domestically and internationally.

Keywords: political leader, political power, force, personality, authority.

УДК

Оригинални научни рад

*Божидар Л. ФОРЦА**

Факултет за пословне студије и право Универзитета „Унион-Никола Тесла“, Београд

СУБЈЕКТИВНЕ СЛАБОСТИ ЛИДЕРА КАО ОБЈЕКТИВАН ПРОБЛЕМ СЛЕДБЕНИКА И УПРАВЉАЊА ОРГАНИЗАЦИЈОМ

Апстракт: У теорији организације, посматране као организациони систем, посебно подручје јесте управљање. Ово с разлогом што су организације, у суштини, организациони системи са управљањем. У оквиру дела о управљању, теорија значајан простор даје одређењу лидерства, примарно усмереног ка појединцу на врху топ менаџмента. Појединац на врху менаџмента је лидер, а у зависности од врсте организације, може да има небројено конкретних назива, као што су: управник, директор, командант, председник и бројни други. Недвосмислено је да лидер има један од кључних утицаја на управљање организацијом.

Овај рад представља теоријски покушај анализе лидерства, као и утицај лидера на њихове следбенике и управљање организацијом. Циљ рада јесте да се сагледа како се слабости лидера одражавају на следбенике и управљање организацијом. Полазна хипотеза у истраживању гласи: субјективне слабости лидера постају објективни проблем њихових следбеника и управљања организацијом.

У достизању циља и потврђивању наведене хипотезе истраживања коришћене су познате научне методе, а тежишно: компаративна, анализа садржаја и студија случаја. Општи закључак рада јесте да субјективне слабости лидера могу да доведу до непоправљивих последица по организацију.

Кључне речи: организација, управљање, лидерство, лидер, следбеници.

УВОД

Проблем истраживања лоциран је на управљање организацијом. Суштину проблема истраживања представља позиција лидера у организацији, односно систему управљања организацијом. Бројни истраживачки правци теорије организације и опште теорије система, настајали у периоду

* Редовни професор, ORCID 0000-0003-4894-3772, bozidar.forca@fpsp.edu.rs

од више од једног века, дају разне приступе усмерене на лидера и лидерство. Ти приступи у значајном делу су усмерени на особине, односно квалитете и способности које треба да поседује један лидер.

Предмет истраживања јесу субјективне слабости лидера, као његова суштинска одредница, као и утицај на њихове следбенике и управљање организацијом. Дакле, чиниоци предмета истраживања јесу: 1) субјективне слабости лидера и 2) објективни проблеми следбеника и управљања организацијом проузроковани субјективним слабостима лидера.

У операционалном смислу посматрано, предмет истраживања је ванвременски и ванпросторни, односно, предмет истраживања може да се односи на све врсте организација, у прошлом, садашњем и будућем времену.

У складу са наведеним, основни појмови који се користе у овом раду имају следећа значења:

– Организација, као организациони систем, јесте скуп људи и средстава који су удружени ради задовољења заједничке потребе односно циља и функционишу по одређеним принципима (Форца 2022).

– Управљање је процес доношења одлука усмерених на остваривање циљева организације и вођење организације ка остварењу тих циљева (Форца 2022).

– Лидерство је процес у којем појединац остварује утицај на групу ради остварења заједничких циљева (Northouse 2008).

– Лидер је особа која има способност утицаја на људе да га прате у извршавању задатака и остваривању циљева организације (Yukl 2010).

У складу са наведеним, рад је, осим увода и закључка, операционализован у два дела. У првом делу дају се основни теоријски ставови о организацији, управљању, лидерству и квалитетима лидера. У другом делу, анализира се корелација слабости лидера и последица по управљање организацијом.

ОРГАНИЗАЦИЈА, УПРАВЉАЊЕ, ЛИДЕРСТВО И ЛИДЕРИ

За шире разумевање проблема и предмета истраживања овог рада значајни су теоријски правци о организацији, системима, управљању и лидерству, а који су почели да се развијају у прошлом веку. Рудимент представља Теорија организације и Општа теорија система, на које се настављају Теорије лидерства.

Организација и управљање

Теорија организације примарно настаје у сфери економије (предузећа), да би касније попримила најшири друштвени смисао. Та два приступа у теорији организације (предузеће и социјална група) преовладавају у теорији

организације, иако је тих теоријских праваца небројено много. Тако, на пример, још 1984. године, Џон Минер (John B. Miner) је истраживао значај 32 организацијске теорије (Miner 1984), док је касније настало неколико стотина различитих истраживачких праваца, како наводе Мирјана Францешко и Биљана Мирковић (Францешко, Мирковић: 2008). Иако, условно, теорије организације можемо груписати у економске и социјеталне, ипак, кључно питање јесте – шта се у организационој теорији поима под термином *орīанизација* ? Одговор на ово питање, у општем, има два приступа. Први поима организацију као именицу – *орīанизација*, а други је види као глаголску именицу – *орīанизовање.* У том смислу, теоретичари су у дефинисању појма организација приступали са једног од наведених аспеката, или њиховим обједињавањем. Тако, Францешко пише:

> „...организација, вероватно, најпотпуније се може одредити као систем свесне координације активности већег броја особа која се остварује путем прописане поделе послова, хијерархије ауторитета, заједничих циљева и интеракције међу члановима, а чија је функција обављање одређених задатака у процесу друштвене репродукције" (Францешко 2003: 139).

Други теоријски приступ јесте *Опшша шеорија сисшема* која је настала средином 20. века у природним наукама, као реакција на тенденцију све уже специјализације и аутоматизације знања. У друштвеним наукама се ова теорија јавља као резултат продора бихевиористичког правца. Основни мотив појаве теорије система био је да се изврши унификација науке и научне анализе, односно интегрисање различитих дисциплина у друштвеним наукама (Форца 2021). Родоначелник *Опшше шеорије сисшема* био је биолог Лудвиг Берталанфи (Ludvig von Bertalanffy). Он је први пут изложио своју идеју *Опшше шеорије сисшема* 1937. године, на семинару *Carlosa Morrisa* на Универзитету у Чикагу. Међутим, озбиљнији зачетак теорије система настаје стварањем *Друшшва за опшшу шеорију сисшема*, 1954. године, чији иницијатори су, поред Берталафија, били и економиста Кенет Билдинг (Kenneth Building), *биомашемашичар* Анатол Рапапорт (Anatole Rappaport) и психолог Ралф Геролд (Ralph Gerald). Ово друштво је убрзо променило назив у *Друшшво за исшраживање опшшших сисшема (Society for General Systems Research)* (Форца 2021: 46). Према Берталанфију, *„Опшша шеорија сисшема* иде за тим да изведе и формулише универзалне принципе који важе за све системе, без обзира да ли су они физичке, биолошке или социолошке природе" (Аћимовић 1987: 247).

За предмет овог рада значајна је одредница *орīанизациони* (друштвени) систем, или – организација као систем. Полазећи од Берталанфијевог става да је „систем скуп елемената", бројни теоретичари су теоријски одредили синтагму „организациони систем" (организација као систем). За овај рад користићемо одредницу организационог система – „скуп људи и средстава који су уједињени зарад остварења заједничке сврхе (циља)

и функционишу по одређеним принципима“ (Форца 2021). У складу са наведеним, основне карактеристике организационих система се различито идентификују, али преовладавају следеће: 1) то су системи са циљем; 2) то су системи са управљањем; 3) сваки организациони систем је подсистем вишег система; 4) то су отворени системи (интеракција са окружењем), 5) то су сложени (много елемената и сложеност односа међу њима) хијерархијски системи, 6) организациони системи су динамиччни (мењају се у времену и простору). (Форца 2021: 50).

Независно од подручја у којем је формиран, односно делатности коју обавља, сваки организациони систем као једну од основних функција има *управљање.* У савременој теорији организације и теорији система, за управљање се користи термин „менаџмент“. Иако није сасвим коректно поистовећивати термине „управљање“ и „менаџмент“, у овом раду ти термини ће се сматрати синонимима. Ова синонимија се, апроксимативно, уводи, ради каснијег појашњења појмова „лидерство“, „лидер“ и „менаџер“.

Сублимирајући бројна одређења менаџмента професор Петар Јовановић каже: 1) менаџмент је процес управљања активностима организације ради постизања утврђених циљева, 2) манаџмент подразумева групу људи која управља активностима организације ради постизања циљева и 3) менаџмент је научна дисциплина која се бави управљањем активностима организације ради постизања циљева (Јовановић 2005). Дакле, у суштини, менаџмент је процес – управљање организационим системом, са једне и група људи која управља тим системом, са друге стране.

Као процес, менаџмент се у теорији операционализује у различите елементе (функције). Најчешћи елементи (функције) менаџмента који се наводе у теорији јесу: планирање, организовање, вођење и контрола. Међу тим елементима (функцијама) менаџмента појављују се и: руковођење, кадровање, координација и неки други елементи (функције) (Форца 2022).

Лидерство и лидери

Успешно функционисање организација, као скупа људи са заједничким циљем, претпоставља постојање развијене лидерске функције. У савременим условима, када су промене сталне, драматичне и дисконтинуалне, ефективно лидерство се сматра битним фактором успешног вршења мисије организације. Модерне системске студије о лидерству почињу тридесетих година XX века, са растућим напорима друштвенонаучне заједнице (House & Aditya, 1997). Како би се боље разумео утицај који лидери имају на организационе резултате, истраживачи из области менаџмента су се током шездесетих година, па све до данас, фокусирали на моделе ефективног лидерства који објашњавају шта и како лидери раде у динамичном и променљивом окружењу.

Кроз концептуални развој, лидерство је дефинисано на много различитих начина, у зависности од преференција аутора и перспектива из којих је

посматрано. Многи приступи у дефинисању лидерства, од оних који говоре да се лидери рађају, до оних који сматрају да се лидерство учи, само указују на сложеност и важност овог феномена. Бернард Бас (*Bernard M. Bass*) је идентификовао више од 3.000 научних истраживања о стилу лидерства, свако са појединачним фокусом, што је резултирало бројним теоријама и дефиницијама о различитим стиловима лидерства насталих последњих седамдесет година (Bass 1990). Под стилом лидерства подразумева се начин на који се успостављају односи између лидера и сарадника – следбеника као и осталих чланова у организацији, односно начин на који лидер усмерава понашање подређених и средства која користи како би подстакао жељено понашање (Петковић и др. 2002; Грубић-Нешић 2008). Искуства су показала да не постоји универзални лидерски стил који би у свим организацијама имао успеха (Грубић-Нешић 2008).

У општем, на лидерство се гледа као на процес којим се утиче на друге људе да разумеју зашто и како одређене активности и циљеви треба да се остваре. Као такво, како тврди Гари Јукл (*Gary A. Yukl*) лидерство олакшава индивидуално и колективно учење и остваривање заједничких циљева у организацијама (Yukl 2006). Дефиниција истиче да задатак лидера није само да олакшају и утичу на тренутни рад групе или организације, већ да обезбеде спремност читаве организације да одговори на будуће изазове. За Грубић-Нешић (2008) лидерство је, пре свега, усмеравање развоја, прво свог, а затим развоја својих сарадника – следбеника до тачке коју одређују њихови мотиви, способности, знања, а усклађено са потребама организације. Бас (1990) посматра лидерство као интеракцију између два члана или више чланова групе која често укључује постављање или значајне промене очекивања и перцепције чланова. Лидери су генератори промена – особе чије деловање утиче на људе више него што утичу деловања неких других људи. Лидерство се дешава када један члан групе модификује мотивацију или компетенције других чланова у групи (Bass 1990). Лидерство је способност појединца да утиче, мотивише и омогући другима да допринесу ефикасности и успешности организације (House et al. 2004). Џејмс Коузес и Бери Познер (*James M. Kouzes & Barry Z. Posner*) истичу да: 1) лидерство није резервисано за специјалне појединце, већ је могућност сваког запосленог, 2) лидерство је однос између људи који сами бирају тај однос, 3) лидерство је повезано са заједничким активностима и 4) лидерство је првенствено лични развој (Kouzes & Posner 2003).

Неке дефиниције посматрају лидерство са аспекта карактерних црта личности, које појединцима омогућавају вођење организације према заједничком циљу. Други истраживачи истичу важност вештина и знања, које појединцима обезбеђују ефективно вођење организације. Лидерство се може посматрати и са аспекта распореда друштвене моћи у организацији. Лидер поседује моћ и користи је да би покренуо чланове организације ка остварењу заједничког циља. Надаље, неке дефиниције фокусирају

су на понашање лидера, како би се изазвале адекватне промене у организацији, а друге на ситуацију као критичан фактор ефективног лидерства.

Лидерство је интерактивни и социјални процес, како истичу Џон Пирс и Џон Њусторм (Jon Pierce & John Newstorm), чији елементи обухватају ситуације, следбенике и утицаје лидера, који својом снагом одређују смисао и смер активности (Pierce, Newstrom 2008: 78). На том фону је и посматрање лидерства, од стране Питера Дракера (*Peter F. Drucker*) као чина смисленог и јасног дефинисања задатака, при чему је понашање лидера доследно његовим речима (Drucker 1995: 108). Лидерство је процес утицаја на активност организоване групе ка остваривању циљева, док су лидери људи који дају константан ефективан допринос друштвеном поретку и од њих се очекује да то раде (Yukl 2006: 113–125). У складу са наведеним, како тврди Џастин Менкес (*Justin Menkes*), лидерство је комплексан појам, који обухвата све наведене аспекте, при чему је његова бит реализација потенцијала личности и људи које предводи (Menkes 2012: 38). Стога се лидерство у литератури (како је наведено у Уводу), најчешће, дефинише као процес утицаја појединца на групу како би се остварио заједнички циљ.

Из наведених дефиниција, елементи лидерства су:

1) Процес – постоји размена појединца и групе. Процес подразумева да појединац утиче на групу, али и група на њега. Лидерство није једносмеран, него интерактиван феномен.

2) Утицај – без утицаја нема лидерства. Утицај доминантно моделира процес лидерства у организацији.

3) Група – то је средина у којој лидерство настаје. Утицај лидера усмерен је на групу, тј. чланове организације.

4) Усмереност на заједнички циљ – појединац усмјерава групу на остваривање одређеног циља организације. Сврха лидерства је остварење заједничког циља.

Суштина контекста лидерства је поверење. Како је лидерство интерактиван феномен, поверење је *везивно ткиво* успешног процеса лидерства. Поверење „трансформише" чланове организације у следбенике лидерске функције. Иначе, без следбеника нема лидерске функције. У складу са наведеним, врло су значајна запажања Питера Дракера. Он наводи да су лидери успешних организација веома различити људи са неким заједничким особинама. Лидери имају следбенике. Наиме, у стварности постоје мислиоци, пророци и снажне личности, али пошто немају следбенике нису лидери. Ефективан лидер је онај чији следбеници раде праве ствари. Лидер не мора бити вољен и обожаван. Популарност не чини лидера. Он мора имати резултат. Лидери су видљиви и дају пример другима. Лидерство је пре свега одговорност, а не ранг, привилегија, титула или новац. Надаље, Дракер наводи да лидер никада не почиње са питањем – шта желим, већ са питањем – шта треба и шта могу да урадим, да би се постигао резултат.

Битно је нагласити и Дракеров став да се ефективни лидери не плаше снаге и способности следбеника (Види: Drucker 1995: 107–110).

Небројено је теоријских приступа лидерству познато у теорији. Наравно, њихова шира анализа није предмет овог рада, јер би захтевала много простора. У том смислу, фокусираћемо се на теорије које у први план истичу лидера и његове особине. Пре тога, направићемо само кратак осврт на разлику између менаџмента и лидерства.

Лидерство и менаџмент су различити процеси и улоге у организацији, али менаџери и лидери не морају бити и различите (врсте) особе – исти човек може бити и лидер и менаџер у исто време и на истој позицији или у различитим временима и на различитим позицијама. Међутим, између менаџмента и лидерства, ипак, постоје одређене разлике, које Небојша Јанићијевић подвлачи (Табела 1).

Табела 1. *Разлика између менаџмента и лидерства*

МЕНАЏМЕНТ	ЛИДЕРСТВО
□ Ресурсна моћ услед контроле ресурса □ Планирање, организовање и контрола □ Одржавање стабилности □ Предвидивост, поредак □ Ефикасност: радити ствари на прави начин □ Стабилни услови □ Подређени, запослени □ Потчињавање	□ Интерпретативна моћ услед управљања значењима □ Креаирање визије, инспирисање, вођење □ Креирање промена □ Иновације, креативност □ Ефективност: радити праве ствари □ Турбулентни услови □ Следбеници □ Својевољно прихватање

Извор: Јанићијевић Небојша, 2013

И Џон Котер (*John P. Kotter*), сматра да су менаџмент и лидерство компатибилни, али различити процеси. Котер сматра да се менаџмент као процес односи на суочавање организације са комплексношћу пословања, а да је лидерство процес који се односи на суочавање организације са променом (Kotter 1988: 21–24). То је основа њиховог разликовања. Наиме, да би се менаџмент успешно суочио са комплексношћу пословања, он мора стварати ред и стабилност, кроз планирање и буџетирање, организовање и вођење, те контролу и решавање проблема. Наведене активности, менаџмент спроводи на различитим нивоима организационе структуре, користећи „структурну" моћ. Коришћење структурне моћи, показује да је менаџмент више једносмеран процес – директиван однос ауторитета. Преко ових активности менаџмент управља комплексношћу пословања. Фокусираност менаџмента на креирање реда и стабилности, значи да се преферира принцип ефикасности у пословању („радити ствари на прави начин"). Менаџмент преферира инкрементално понашање

организације, тј. тежњу да се обезбеди већа експлоатација постојеће везе: производ – тржиште – технологија.

Иако су лидерство и менаџмент два слична, али различита процеса, они су функционално повезани. Наиме, у амбијенту сталних промена, успешност организације можемо дефинисати као тежњу остваривања „динамичке равнотеже са окружењем". *Динамичка равнотежа* значи да нема резултата без промене. Менаџмент је оријентисан на резултат, а лидерство на промену. Дакле, нема менаџмента без лидерства – организација би се „загушила" и бирократизовала, нити има лидерства без менаџмента – организација се може наћи у „вакууму" или на „безсмисленом путу", путу без резултата. Једном речју: „динамичка равнотежа" претпоставља ефективност и ефикасност, односно инкрементално и предузетничко понашање, те су лидерство и менаџмент комплементарни, функционално везани, процеси.

Лидер је персонализација лидерства. Најранија моделовња садржаја лидерства темеље се на приступу личности, тј. на карактерним особинама ефективних лидера и на идентификовању потребних вештина. У складу са тим, у теорији се развија модел карактерних особина и модел вештина лидера. Одмах треба напоменути да моделовање лидерства само по особинама личности лидера има много критика у теорији, али се неизоставно узима у обзир, уз додавање осталих карактера који лидерство чине ефикасним и ефективним.

Ралф Стогдил (*Ralph Stogdill*), који је првобитно критиковало моделовање лидерства према цртама личности лидера, у својим каснијим радовима наводи да су фактори успешног лидерства – ситуација, али и особине лидера (постигнуће, истрајност, проницљивост, иницијатива, самопоуздање, одговорност, кооперативност, толерантност, утицајност и друштвеност (Stogdill 1974). Други истраживачи су утврђивали другачије особине. На пример, Киркпатрик и Лок (*Shelley A. Kirkpatrick & Edwin A. Locke*) наводе: енергичност, мотивисаност, интегритет, поузданост, когнитивну способност, познавање задатка (Kirkpatrik, Locke 1991). На основу прегледа различитих истраживања Питер Нортус (*Peter G. Northouse*) сумира пет главних особина ефективних лидера:

1) интелигенција – интелектуална способност има позитивну корелацију са лидерством.

2) самопоуздање – сигурност у своје вештине и знања помаже особи да буде лидер.

3) одлучност – обухвата особине иницијативе, истрајности, доминантности и енергичности, што се позитивно одражава на лидерство.

4) друштвеност – тежња лидера да се остваре пријатни друштвени односи битна је за лидерство.

5) интегритет – искреност и преузимање одговорности за своје поступке, претпоставке су поверења чланова организације (Northouse 2008: 13–15).

Управо на последње наведеном – *поверењу,* које је битно за однос лидера и његових следбеника, Коузес и Познер су имали другачији приступ моделу скупа особина (Kouzes, Posner 1987). Наиме, док су се традиционална истраживања фокусирала на стварне особине лидера, они су поставили питање шта о особинама лидера кажу и шта очекују следбеници. Према њиховом истраживању (око 7.000 анкетних упитника за руководиоце широм света) следбеници од лидера очекују:

1) поштење – од лидера се очекује да ради оно што је обећао. Ако лидер поступа у складу са оним што је прокламовано, следбеници су му вољни поверити своју каријеру и сигурност.

2) способност – што је виши ранг лидера, људи траже више функционалне (стручне) способности, али и способности додате вредности (изазов, инспирација, подстицај). Саме функционалне способности нису довољне за ефективно лидерство.

3) далековидост – прави лидери морају знати куда иду. Логично је да људи очекују од лидера да имају осећај за будућност организације (визија).

4) инспиративност – способност преношења визије и мотивација других. За лидере је веома важно да је поверење других инспирисано вредношћу циља и визије лидера.

Коузес и Познер својим истраживањима у ствари откривају поверење као контекст лидерства. Поверење је везивно ткиво тима и организације, али је по карактеру крхко – потребне су године да би се стекло, а може се у трену изгубити. Поверење се стиче, а не добија положајем или звањем. Основни инструмент изградње поверења је лични пример и деловање човека у складу са обећањима. У процесу изградње поверења деловање је „гласније" од речи и говора. Истраживачи су утврдили четири основне инструкције које помажу у изградњи поверења:

1) упознати своје људе – њихове наде и врлине, стрепње и мане, те њихове тежње. То је потребно да би лидер људима могао објаснити, да се њихови циљеви могу остварити само ако се удруже са циљевима организације.

2) држати се уверења – ако лидер не зна у шта верује ствара конфузију, неодлучност, ривалство и сукоб. Људи цене доследност.

3) комуницирати страствено – оптимизам и енергија почињу од лидера. Лидер не може бити «мокра шибица», јер неће бити искре да покрене енергију и привржености других.

4) победити себе – значи упознати себе. Први Американац који се попео на Мт. Еверест је рекао: „Никад не освајате планину. Планина се не може победити. Побеђујете само себе, своје наде и страхове". (Kouzes & Posner 1987).

Врло илустративан однос особина – контраособина лидера даје Небојша Јанићијевић (Слика 1).



Слика 1. *Особине лидера* (Извор: Јанићијевић Небојша 2013)

Вреин и Војч (*Daniel Wrein & Dan Voich*), цитирајући признатог Фредерика Тејлора (Frederic Taylor), као добре карактеристике лидера истичу: памет, образовање, техничко знање, тактичност, енергија, издржљивост, поштење, здрав разум и добро здравље (Wrein & Voich 1994: 421).

Цингер и Фолкман (*Jack Zenger & Joe Folkman*) се фокусирају на карактер лидера, који подразумева:

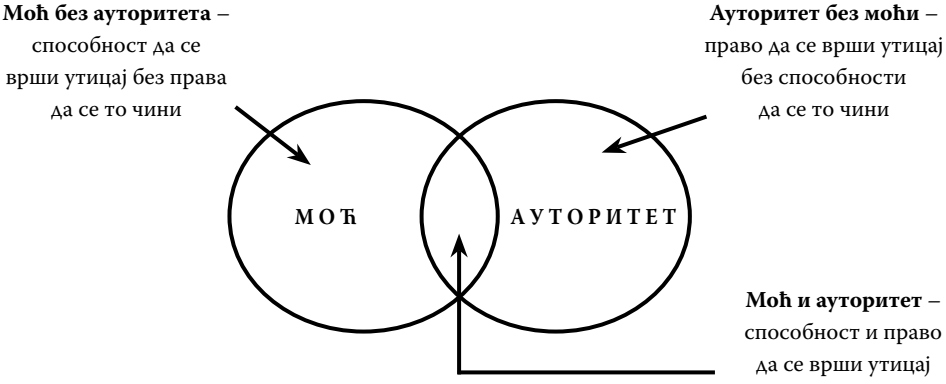
- □ доноси одлуке размишљајући у корист организације, а да користи своје личне ставове како би утицао на одлуке,
- □ да испуњава дате обавезе и обећања,
- □ да стално ради на себи, да учи и да се усавршава,
- □ да је увек отворен за повратни утицај,
- □ да је свима доступан,
- □ да сваког сарадника третира истим маниром,
- □ да не прави разлику између људи на различитим нивоима у организацији,
- □ да верује људима и да увек очекује добре намере од њих,
- □ да ради тимски,
- □ да не буде арогантан,
- □ да буде постојан према препрекама, и
- □ да буде еластичан према променама (Zenger & Folkman 2002).

Нортус се посебно фокусира на *етичко понашање* лидера, истичући његове основе принципе: поштовање других, служење другима, правично поступање, показивање искрености и изградња заједнице (Northaus 2008).

Професор Богдан Машић тврди да у теорији постоји мноштво приступа особинама које треба да има ефикасан и ефективан лидер, те на основу истраживања посебно истиче следеће карактеристике: узор запосленима, самосвестан и реалан према себи, потпуно свестан тренутне стварности, визионар, ужива у промени. Онај који учи, који је етичан и моралан, добар комуникатор, има позитиван став, ентузијаста је и целовито размишља и непоколебљиво доноси одлуке (Машић 2009: 407).

У навођењу карактеристика лидера које истиче професор Машић, очевидно, уочавају се и карактерне црте личности и потребне способности лидера. Управо та два аспекта од лидера праве вођу, који објективно има утицај на следбенике да га прате у реализацији визије и стратегије у остварењу заједничких циљева. Ово с разлогом што се у било којој организацији уопште о лидеру, а поготово вођи, може говорити само у релацији лидер--следбеници. Дакле, у односу лидер (вођа) – следбеници, имамо релацију: способност вођења (лидер) – поверење да буду вођени (следбеници).

У теорији се често тај утицај лидера на следбенике, у смислу вођења, исказује кроз моћ и ауторитет (Слика 2).



Слика 2. *Утицај лидера у зависности од моћи и ауторитета*
(Извор: Јанићијевић Небојша 2013)

Утицај је есенција лидерства и остварује се преко моћи и ауторитета. Моћ се дефинише као способност утицаја на некога да се повинује сопственој вољи (Јанићијевић 2013). Са друге стране, ауторитет се дефинише као углед и достојанство на којима се заснива утицајна снага (Јовановић 1984). Ауторитет може да буде *лични* (суштински) и *мандатни* (формални). Лични ауторитет представља карактерне особине лидера. Мандатни (формални) ауторитет извире из функције коју лидер има у организацији. Лични ауторитет може да буде стварни и лажни. Стварни, лични ауторитет управо проистиче из позитивних црта личности лидера. Лажни, лични ауторитет се „скрива" иза мандатног ауторитета, а испољава кроз негативне црте личности лидера.

У складу са наведеним и другим бројним теоријским опсервацијама карактеристика лидера, срећу се њихова различита одређења,

примарно исказана као *добар и лош вођа*. Тако је на пример, Данијел Големан (Goleman Danijel) је на основу бројних истраживања утврдио карактеристике доброг и лошег вође (лидера) Табела 2.

Тебала 2. *Карактеристике доброг и лошег вође*

ДОБАР ВОЂА	ЛОШ ВОЂА
Добар слушалац; Одважан и комуникативан; Одлучан, емпатичан, преузима одговорност, скроман – дели власт, има смисла за шалу и показује емпатију	Безизражајан, сумњичав, тајанствен, лоше нарави усмерен само на себе, неодлучан, окривљује друге арогантан и неповерљив.

Извор: Goleman Danijel, 2007

У зависности од својих карактеристика (карактерне особине и способности-вештине), као и понашања у пракси, теорија препознаје неколико типова лидера (вође), најчешће именованих као: лидер-харизмата, лидер--трансформационалиста, етички лидер, лидер-нарцис и други.

ПОСЛЕДИЦЕ СУБЈЕКТИВНИХ СЛАБОСТИ ЛИДЕРА НА СЛЕДБЕНИКЕ И ОРГАНИЗАЦИЈУ

Лидер је, недвосмислено – вођа. Да би био вођа, лидер мора да има следбенике. У односу лидера и следбеника успоставља се корелација која даје кључни утицај на функционисање сваке организације. Ма како у савременим условима поимали и узимали у обзир тимски рад, чињеница је да у свакој организацији постоје лидери. Теорија је, историјски посматрано, утврдила да лидери – вође имају одређену харизму. Стога, постављено је питање – да ли се лидер рађа, или се лидерство може научити?

Наравно, теорија је дала одговор на наведено питање. Тај одговор се не може експлицитно квантификовати, али преовладава став да лидер у себи носи харизму (црте личности), али и да се лидерство стиче временом, односно да се може научити.

Управо на фону претходног о стварању харизме лидера, у теорији је евидентна изузетно широка расправа по питањима карактеристика харизматичних вођа и њиховог утицаја на следбенике, односно на организацију. У том смислу, како у својој докторској дисертацији истиче Драгана Сајферт, анализи су подвргнути бројни примери лидера-харизмата, пре свега у политици (државници, војсковође…) и економији (Сајферт 2018). Тако се помињу Цезар, Александар Македонски, Наполеон, Хитлер, Мусолини, Махатма Ганди, Путин, Си Ђинпинг, али и лидери бројних престижних светских компанија. Тим анализама дошло се до закључака о улози етике у понашању лидера (вођа), те се и успоставила матрица (Howell & Boas 2005) тзв. етичних харизмата и неетичних харизмата (Табела 3).

Табела 3. *Неетични и етични лидери – харизмате*

ПОНАШАЊЕ ХАРИЗМАТИЧНИХ ЛИДЕРА	**ЕТИЧНИ ЛИДЕРИ**	**НЕЕТИЧНИ ЛИДЕРИ**
Коришћење моћи	... користе моћ да би служили другима.	... користе моћ да би доминирали или манипулисали другима ради личне добити.
Стварање визије	... дозвољавају следбеницима да допринесу развоју визије.	... једини су стваоци визије коју користе да би испунили своје личне циљеве.
Комуникација са следбеницима	... упуштају се у двосмерну комуникацију и желе да сазнају туђе ставове о кључним питањима.	... упуштају се у једносмерну комуникацију и нису отворени за туђе предлоге.
Прихватање повратних информација	... отворени су за повратне информације и спремни да уче на основу критика.	... имају сувише изражен его, прија им пажња и дивљење улизица и избегавају искрене повратне информације.
Стимулисање следбеника	... желе да следбеници размишљају и преиспитују status quo, као и ставове лидера.	… не желе да следбеници размишљају, већ само да некритички прихватају идеје лидера.
Поштовање етичких стандарда	... следе личне принципе који могу да буду у супротности са популарним схватањима и имају три врлине: храброст, осећај за правичност или правду и интегритет.	... следе стандарде само ако одговарају њиховим непосредним интересима, манипулишу утисцима да би друге особе мислиле да они поступају исправно и користе вештине комуникације да би навели друге да подрже њихове личне тежње.

Извор: Jane Howell & Shamir Boas, 2005

Наслањајући се на податке у претходној табели, а у анализи утицаја личних слабости лидера на следбенике и организацију, истиче се истраживање Келерман, која истиче неколико аспеката утицаја лоших лидера – вођа, у свом делу „Лоше вођство“ (Kellerman 2006), из кога наводимо неке детаље:

– *Неспособне вође*: Будући да неспособне вође нису реткост, Kelerman наводи како вођи, или барем делу његових следбеника, недостаје воља која је нужна за ефикасно деловање. То значи да вође нису у стању мењати ствари на боље. Понекад се догађа неразумевање у смислу како је могуће да су тако неспособни људи на позицији вође. Као и за све, тако и за неспособност вође постоје одређени разлози. То могу бити недостатак искуства, образовања или стручности. Такође, разлози могу бити и недовољно

радне енергије, односно да нису у могућности усредоточити се на своју сврху и задатак. И још неки од разлога су да једноставно нису довољно постојани или емоционално интелигентни, те им можда недостаје нешто сасвим десето. Kelerman наводи како се неспособност вође може сагледати у распону од погрешних процена до погрешних поступака. Такође, тај распон може ићи од лакомислености до глупости и од немара до безобзирности. Неспособне вође могу бити недорасли задацима који су кључни за успешан рад организације, од управљања информацијама, доношења одлука о сложеним ситуацијама, решавања сукоба до управљања самим собом. Неке вође једноставно не желе или не знају да примене одређене стратегије вођења које су нужне. У књизи *Лоше вођство* наведено је како на питање на који начин вође могу бити неспособне постоји само један одговор, а то је: „Причекајте да вам набројим све могуће начине". А на питање како следбеници могу бити неспособни, одговор би гласио: „Њихова неспособност огледа се у свесном игнорисању или омаловажавању знакова упозорења и у допуштању да се лоше вођство одржи и траје."

– *Крутo вођствo*: Након неспособног вођства, један од погрешних начина вођења је круто вођство. Код крутог вођства наводи се како су вођа или барем део следбеника крути и непопустљиви. Огледају се у чињеници да се не желе прилагодити новим идејама или променама које су кључне за време које долази. Вођство двадесетог и двадесет првог века карактерише чињеница да се вођа треба знати носити са променама, односно да им се зна прилагодити. Због тога је врло важно да вођа није крут и тврдоглав, те да може да прихвати промене. Чињеница је да вођство мора да генерише промене, бар близу њиховој фреквенцији догађања, или, у супротном, следи заостајање, па и пропаст организације.

– *Неумерено вођствo*: Надаље долазимо до неумереног вођства. То значи да вођи недостаје осећај за самоконтролу, а следбеници будући да су неспремни подржавају такво стање. Ауторка Келерман сматра како се нити један тип лошег вођства не чини тако непотребним, непромишљеним или улудо потрошеним као што је то случај са неумереним вођством. За вође је важно да буду свесни чињенице да само једним погрешним кораком, односно изјавом могу увелико наштетити себи и људима око себе, али и читавом пословању. У данашње време много је важније него у ранијим периодима да вође буду уздржане. Главни разлози томе су ти што се живи у временима у којима је развијен велики интерес за животе славних, те чињеница да је информациона технологија омогућила да јавност истог трена сазна све што ју занима.

– *Безобзирно вођствo*: Следећи пример погрешног типа вођења је безобзирно вођство. Оно се одражава кроз чињеницу да је вођа или део следбеника нељубазан и не мари за друге људе. У литератури која проучава и дефинише вођство, оно се јавља као узајамно утицајан однос између вође и следбеника те се тежи остваривању заједничких интереса. Међутим, у стварном свету, изван теоријских основа од вође се очекује да жеље

и потребе својих следбеника стави високо на листу приоритета. Током протеклих неколико година почиње се појављивати чињеница да иако нико не очекује да послодавци и запослени имају исти утицај, ипак се очекује да запослени раде уз своје послодавце, а не за њих. У целом том процесу безобзирне вође који се не обазиру на следбенике често упадају у невоље. Међутим, често се и догађа да вође занемарују оне следбенике које би требало подржавати и штитити.

– *Корумпирано вођство*: Овај тип лошег вођства подразумева чињеницу да вођа или део следбеника лажу, варају и краду. Времена су таква да је корупција свуда око нас. Превладавају велика искушења, а када је реч о вођама лако је скренути на путеве лажи, превара и крађа. Њихов рад огледа се у давању обећања за која су свесни да их никада неће испунити. Новац се појављује као најчешћи мотив превара и крађа. Примамљивост новца разлог је што многе вође скрећу са правог пута, а сходно томе често и следбеници постају корумпирани. Тако, ствара се комплетан ланац корупције, која може попримити драстичне размере, до нестанка организације.

– *Изолационизам*: Изолационистичко вођство подразумева чињеницу да вођа или део следбеника омаловажава или занемарује права других особа. Други назив који се може јавити је и ускогруде вође, они су усмерени стварању изолацијских граница између себе и следбеника те и свих других људи с друге стране. Келерман наводи како су за такве вође људска права мање важна од оних права и потреба које чине њихово бирачко тело. На вођама је да успостављају односе између група тако да се темеље на сарадњи, а не на супарништву. У данашњем свету, идеја о општем добру разликује се од начина како се тај појам некада разумевао. Данас је тај појам свеобухватан и тешко је разазнати интерес појединца од интереса заједнице. Развој технологије онемогућио је вођама да се правдају незнањем.

– *Злочиначко вођство*: Последњи тип лошег вођства које анализира Kelerman је злочиначко вођство. Њега дефинише чињеница да вођа или следбеници чине одређена зверства и противзаконите радње за које су запрећене дугогодишње затворске казне. Ово се односи и на физичко уклањање неистомишљеника, или политичких противника. Јасно је како је наношење зла политичка снага с којом треба рачунати. Често су они зли људи међу најмоћнијима, што је застрашујуће.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Аћимовић, 1987: Љубомир Аћимовић, *Наука о међународним односима*, Научна књига, Београд.

Јанићијевић, 2013: Небојша Јанићијевић, *Орīанизациона култура и менаџмент*, Економски факултет, Београд.

Јовановић, 1984: Бранислав Јовановић, *Увод у теорију војноī руковођења,* ВИЗ, Београд.

Јовановић, 2005: Петар Јовановић, *Управљање инвестицијама*, Факултет организационих наука, Београд.

Машић, 2009: Богдан Машић, *Менаџмент*, Универзитет „Сингидунум", Београд.

Петковић и др., 2002: Мирјана Петковић, Небојша Јанићијевић, Биљана Богићевић, *Организација*, Економски факутет, Београд.

Сајферт, 2018: Драгана Сајферт, *Етичко понашање лидера у организацијама као фактор индивидуалних и организационих перформанси,* Докторска дисертација, Технички факултет „Михајло Пупин" Зрењанин, Универзитет у Новом Саду.

Форца, 2021: Божидар Форца, *Системи безбедности*, Факултет за пословне студије и право, Београд.

Форца, 2022: Божидар Форца, *Теоријски допринос утврђивању функција система националне безбедности Републике Србије*, Факултет за пословне студије и право, Београд.

Францешко, Мирковић, 2008: Мирјана Францешко, Биљана Мирковић., *организационо понашање*, Универзитет за пословни инжињеринг и менаџмент, Бања Лука.

Францешко, 2003: Мирјана Францешко, *Како унапредити менаџмент у предузећу: Психологија и менаџмент*, Прометеј, Нови Сад.

Bass, 1990: Bernard M. Bass, *From Transactional to Transformational Leadership: Learning to Share the Vision*. Organizational Dynamics.

Drucker, 1995: Peter F. Drucker, *People and Performance*, Harvard Business School Press.

Goleman, 2007: Danijel Goleman, *Socijalna inteligencija*, Geopoetika, Beograd.

Grubić-Nešić, 2008: Leposava Grubić-Nešić, *Znati biti lider,* Novi Sad: AB Print.

House et.al, 2004: Robert J. House et al, *Culture, Leadership, and Organizations*. The Globe Study of 62 Societies, United Kingdom: Sage Publications.

Howell and Boas, 2005: Jane M. Howell and Shamir Boas, *The Role of Followers in the Charismatic Leadership Process: Relationships and Their Consequences,* Academy of Management Review 30(1).

House & Aditya, 1997: Robert J. House, & Ram Aditya, R. N. The Social Scentific Study of Leadership: Quo Vadis?, *Journal of Management, 23(3), 316-323.*

Kellerman, 2006: Barbara Kellerman, *Loše vođstvo*, Naklada Zadro, Zagreb.

Kirkpatrick and Locke, 1991: Shelley A. Kirkpatrick and Edwin A. Locke, *Leadership: Do Traits Matter?* Academy of Management Executive.

Kotter, 1988: John P. Kotter, *The Leadership Factor*, New York: The Free Press.

Kouzes & Posner, 2003: James M. Kouzes & Barry Z. Posner, *The Leadership Challenge* (3 izd.). Jossey-Bass, San Francisco CA.

Menkes, 2012: Justin Menkes, *Executive Intelligence – What All Great Leaders Have*, Soundview Executive Book Summaries.

Miner, 1984: John B. Miner, The Validity and Usefulness of Theories in an Emerging Organizational Science. *Academy of Management Review*, 9(2).

Northouse, 2008: Peter G. Northouse, *Leareship:Theory and Practice,* SAGE Publications.

Pierce & Newstorm, 2008: Jon Pierce & John Newstorm, *Leaders and the Leadership Process*, McGraw-Hill Education.

Posner & Kouzes, 1987: Barry Z. Posner, James M. Kouzes, „Development and validation of the leadership practicesinventory", *Education and Psychological Measurement, Vol. 48 No. 2, pp. 483-96.*

Stogdill, 1974: Ralph Stogdill, *Handbook of leadership: A survey of theory and research*, New York: The Free Press.

Yukl, 2010: Gary A. Yukl, *Leadership in Organizations*, Upper Saddle River, NJ: Pearson.
Yukl, 2006: Gary A. Yukl, *Leadership in Organizations*, Upper Saddle River, NJ: Pearson.
Zenger & Folkman, 2002: Jack Zenger & Joe Folkman, *Key Insights From the Extraordinary Leader,* Zenger-Folkman.com.
Wrein & Voich, 1994: Daniel Wrein, Dan Voich, *Менаџмент: процес, структура, понашање,* Пословни систем Грмеч АД, Београд.

Božidar L. FORCA

SUBJECTIVE WEAKNESSES OF LEADERS AS AN OBJECTIVE PROBLEM OF FOLLOWERS AND ORGANIZATIONAL MANAGEMENT

Summary

An organization understood as an organizational system consists of people and resources united for the purpose of implementing a common purpose, or goal, and which function according to certain principles. Organizational systems exist in all spheres of human activity, and are often referred to as social systems.

One of the basic characteristics of organizational systems is management. Thus, management is understood as directing the organization as a whole, or in parts, towards the realization of established goals. The management of organizational systems in modern conditions is referred to as management.

In the management of organizational systems, regardless of their activity and the area in which they are educated, leaders appear. Leaders are people who have the ability to lead the organization towards established goals, through their followers. Thus, leadership appears in every organizational system, which is similar, but not the same as organizational management.

Numerous approaches are known in theory and practice that focus on the characteristics that every leader should possess in order for leadership, or rather, the management of an organization, to be efficient and effective. Among these characteristics, the character traits of the leader's personality and their abilities are inevitably included. Accordingly, as genders that can be differentiated, and depending on their characteristics, there are good and bad leaders.

The paper unequivocally confirms the general hypothesis that a leader's individual weaknesses appear as an objective problem for his followers, and thus for the entire organization.

In addition to the general approach to leadership and leaders, the paper specifically analyzes the case of how the subjective weaknesses of leaders are reflected in their followers, and thus in the entire organization. This approach is of a general nature and, certainly, deserves application in more specific cases of any selected organizational system.

Keywords: organization, management, leadership, leader, followers.

УДК

Review paper

*Ali SALEHI KAHRIZSANGI**
Islamic University of Khorasgan, Islamic Republic of Iran

*Danijel M. PANOVIĆ***
OLIP–Verein für Internationale Publikationen zur Organisation der Lebensabsicherung, Austria

THE PERSONALITY OF A RELIGIOUS AND POLITICAL LEADER IN THE ISLAMIC REVOLUTION OF 1979

Abstract: In 1979, a great Islamic revolution was carried out on the territory of the Islamic Republic of Iran, led by the religious and political leader of Iran, Ayatollah Ruhollah Khomeini. In that year, a theocratic system of repression was established in IR Iran, based on deeply religious principles and norms, while the Ayatollah became a prominent leader not only in religious, but also in political circles.

In the paper, the co-authors will look at the very personality of Ayatollah Ruhollah Khomeini, his religious and political work, as well as his personal contribution to Iranian society. The co-authors will try to point out certain interesting things from his life, alongside important features of his personality, which determined his religious and political work. The hypothesis of the paper is that Ayatollah Khomeini is one of the most significant figures of the last century for Iran, as he interrupted the trajectory of modern development of Iran, which had brought the country, although Islamic, much closer to the USA, and redirected it toward adherence to strict Islamic and religious norms and principles.

Keywords: Islamic Revolution, Ayatollah, leader, theocracy.

INTRODUCTION

The Islamic Revolution is an event of key historical importance for the present-day Islamic Republic of Iran, as it contributed to the fall of the monarchy, under the leadership of Shah Mohammad Reza Pahlavi, and the creation of the Islamic Republic of Iran. The period associated with the Islamic Revolution is 1979,

* Assistant professor, ORCID 0009-0007-7433-1813, asalehik@gmail.com
** Doctoral student, ORCID 0009-0006-7644-6676, danijelpanovic11@gmail.com

although there are indications that preparations for this revolution began much earlier. The act which marked the completion of social and political changes in Iran was the adoption of a new constitution, which many legal theorists say is an emanation of the theocratic constitution. This constitution united the religious and state leadership into one figure–that of Ayatollah Ruhollah Mousavi Khomeini (روح الله الموسوي الخميني).

In the paper itself, the basic issue the co-authors will consider is the role and significance of the personality of Ayatollah Khomeini in the great social and political change caused by the Islamic Revolution in Iran. As a special issue, the specifics of the socio-political circumstances that followed before the revolution, during the revolution and after the revolution are also considered in the paper. The time frame the paper takes into consideration is the period of the Islamic Revolution and the period after the revolution itself.

Ayatollah Khomeini's religious and political personality and personal authority were of decisive importance for the success of the Islamic Revolution. Ayatollah Khomeini's personal radicalism and religious fanaticism were a feature of the revolution itself, so it should not be surprising that many authors refer to him as the father of the revolution and the creator of today's Iranian political order.

The aim of this paper is to establish a cause-and-effect relationship between the socio-political relations of Iran before and after the revolution and the personal authority of Ayatollah Khomeini, as well as to determine his personal contribution to bringing about the mentioned changes. Of fundamental importance is the question of whether the changes would have occurred if it had not been for Ayatollah Khomeini, and whether the revolutionary movement would have received such support and momentum if it had not been for his authority as both a religious and a political leader.

The basic hypothesis of the paper is that Ayatollah Ruhollah Mousavi Khomeini, who established his authority during the period of the Islamic Revolution, represents the central religious and political figure of today's Iran. An auxiliary hypothesis is that the Islamic Revolution represented a radical shift in the political development of Iran, which contributed to a radical reversal of the state's course.

In the paper, the co-authors use the historical method, the analytical method, the inductive–deductive method and the method of description. By applying the historical method, historical facts that marked the period of the Islamic Revolution are pointed out. Through the analytical method, the analysis is carried out and conclusions are drawn concerning significant issues related to the epoch dealt with in the paper. Inductive– deductive methods are also used to draw conclusions that are the result of obtained premises and stated historical facts. For the sake of a more refined and well-rounded presentation, the obtained results, alongside their description, are sublimated and presented in a linguistically comprehensible manner.

The scientific significance of this paper can be discussed through the prism of political–historical analysis of events of essential importance for Iranian

society and people. This topic has limited applicabilty because it is not of particular importance to other countries and peoples except the Iranian one. The importance could also be reflected through possible forecasts of what would have happened in Iran if by any chance the Islamic Revolution had not taken place and the theocratic order had not prevailed. Would Iran be today a state based on European and Western principles and would it perhaps be a political ally of the USA and other Western powers? Precisely, through the analysis of this statement, one can clearly identify the special scientific contributions of this co-authored paper.

ISLAMIC REVOLUTION

The Iranian revolution took place in 1979 and resulted in the socio-political transformation of Iranian society. From a monarchy ruled by Shah Mohammad Reza Pahlavi, Iran became an Islamic republic, headed by the religious and political leader Ayatollah Ruhollah Mousavi Khomeini.

Mohammad Reza Pahlavi (ﯽﻟﻮﻠﻫﺎﭘﺎﺿﺭﺩﻣﺤﻣ;) was the last Shah of Iran. His predecessor, Shah Reza Pahlavi, abdicated under Soviet pressure due to his closeness to Germany. In 1953, Mohammad Reza Pahlavi experienced a major constitutional crisis, caused by a conflict with the Prime Minister, Mohammad Mossadiq (قﺪَﺼُﻣﺪَﻤَﺤُﻣ) over the Shah's excessive powers and privileges. Also, there were objections due to the large participation of foreign capital, mostly in the oil industry. The Shah was forced to emigrate for a short time to Italy, from where he organized a military intervention, and soon returned to Iran, removing Prime Minister Mossadegh from power (Afkhami 2008: 4).

The process of modernization of Iran began in 1963 when Shah Mohammad Reza Pahlavi initiated essential reforms. Modernization entailed a more intensive integration of Iranian and American capital, leading to the accumulation of capital, the creation of rich social layers, but also the diffusion of Iranian capital outside the borders of Iran. The Shah's regime ruled with the help of a military dictatorship, which the Shah used to enforce civil obedience and prevent the democratic opposition of political parties. The religious leaders of the Muslim Shiites, as well as the citizens who followed the religious leaders, rose up against the Shah's dictatorship first.

Ayatollah Ruhollah Mousavi Khomeini emerged as the leader of the rebels and very soon became the leader of the Islamic Revolution in 1979. The pressure of the rebels led by the Ayatollah was so strong that the Shah was forced to leave Iran at some point. As early as March 1979, a popular referendum was held in Iran, the result of which was the abolition of the monarchy, the end of the Pahlavi dynasty and the introduction of the Islamic National Republic.

The Shah, in the last throes of his reign, committed a grave crime against the Iranian people in Jaleh Square, where he ordered excessive use of military force, killing hundreds of rebels (Razipour 2019: 121). Also, he ordered the Rex cinema

to be set on fire because members of the rebel structures were gathering in that building. It is estimated that the Shah ordered the arrest of around 3,200 people, who were characterized as political opponents of the ruling regime. They were exposed to great torture and abuse, inhuman treatment, and many of them were expelled from the country. Rich Iranian merchants (bazaars), radical leftists, and radical Islamists united against the Shah.

The effects of the Islamic Revolution can be summarized as follows: about five million people participated, about two thousand protesters were killed, and about 60 thousand citizens were seriously or lightly wounded. The revolution ultimately ended successfully since the monarchy was abolished, the Shah was overthrown, and Iran was declared an Islamic republic, headed by Ayatollah Ruhollah Mousavi Khomeini. Shah Pahlavi emigrated to Egypt, where he died in 1980 (Katouzian 2016: 269).

The Islamic revolution is called the third most important revolution in the world. The first two were the French and the Bolshevik revolutions. Supporters of the Islamic Revolution describe it as heroic and sacrificial, by means of which the idea of establishing an Islamic state was born. Those who do not support the Islamic Revolution consider that the years in which it took place were "years when people lost their minds." They point to the disastrous economic, political, and social consequences of the Iranian Revolution (Lewis 2015: 33).

CAUSES OF THE ISLAMIC REVOLUTION

The revolution was born due to the key mistakes made by the Shah's regime. It appeared as a form of reaction to his mistakes, but also as a result of the action of different political options. What the creators of the revolution blamed on the Shah was the following:

1) Pro-Western policy and policy of extreme rapprochement with the USA. It was precisely such attitudes that cost the Shah the support of the Shiites;

2) Politics based on elitist principles, along with ubiquitous corruption and nepotism that reigned in state administrative structures;

3) Unsuccessful balancing between the demands and attitudes of the Shiites and the strong campaign of Ayatollah Khomeini, conducted against the Shah;

4) Undemocratic approach in dealing with the opposition parties, namely the People's Mujahideen of Iran and the Tudeh Communist Party of Iran. The focus of the crackdown was on left-wing parties, while right-wing and Islamic radical parties were allowed to grow stronger. Precisely, on that side, the suppressed right-wing factors became a serious problem for the Shah and the ruling structure;

5) Open violation of the Iranian Constitution from 1906 in terms of disrespect for basic human rights and freedoms and excessive use of force by the security services;

6) Unachievable and overly ambitious economic plans, which the state could not realistically attain;

7) Forcing the apolitical part of the population to be active in the work of the Rastakiz political party. This party had an aggressive presence in the political, economic and religious issues of the lives of ordinary people;

8) Ignoring internal economic and political problems, especially during the period of the "oil boom", which resulted in the loss of self-confidence and the high prevalence of cancer affecting the population of Iran;

9) Degrading and underestimating the opposition and leading a policy of blackmail and threats, with the aim of keeping the population in a state of fear of the government;

10) Substitution of education and training of the security services, as a result of which the service became ineffective, inert, and unable to respond to any form of popular uprising and revolution;

11) Creation of a personality cult of the Shah, where the state, the people, and the government were identified with him. This caused significant revolt in the Iranian army, which ultimately resulted in the creation of conditions for a military coup;

12) Absence of support for the Shah from foreign allies, as well as members of the higher social classes in Iran, who left the country immediately before the revolution.

IDEOLOGICAL BASIS

The Islamic revolution rested on a strong ideology, which can be characterized as nationalist, populist, and Islamist (Wise 2011: 11). The manifestation of the revolution was reflected through the religious Islamic project and through a critical review in relation to the existing Iranian regime. The revolution was based on the reincarnation of Islam in Iran, while Shah Pahlavi's regime was perceived as satanic, pagan, and sectarian.

Islam and its glorification represented the key ideological basis. In 1979, as many as three Islamic currents worked on the construction of the Islamic Revolution: Ayatollah Khomeini, Ali Shariati and Mehdi Bazarganov. Socialist guerilla structures in Islamist secular variants, as well as secular constitutionalism in sociological and national form, also participated in the creation of the revolution (Dabashi 2017: 333).

The rallying point for the Shah's opponents was the fight against corruption, elitism, and autocracy that characterized his rule. They pointed out that Pahlavi was creating an order in which the rich rule at the expense of the poor, that economic and cultural domination was being established over the Iranian economy and culture, and that Iran was turning into an American colony, in which Muslims were exploited by non-Muslims. The slogans of the Islamic Revolution were "Independence, freedom, and the Islamic Republic" (Godazgar et al 2023: 179).

Radical attitudes had a profound impact, the furthest one being the complete rejection of Western culture and its expulsion from Iran. Western culture was treated like a plague, having an opiate effect on ordinary people that diverted them from their Islamic roots. Such attitudes were particularly appealing to young Iranians, who saw the conflict with the Shah as a rebellion against oppression and imposition of foreign attitudes and cultures. For them, Iran was colonized, and it needed liberation from a foreign oppressor.

The strongest stamp on the ideology of the Islamic Revolution was given by Ayatollah Khomeini. He emphasized that the revolution was an expression of the people's will against tyranny and injustice inflicted on Islamic life. He advocated for clerical mobilization and sharp action of the faithful, insisting that such efforts should be both advised and directed. In particular, he expressed animosity towards the Soviet Union and the USA and promoted the following slogan: نه شرقی نه غربی جمهوری اسلامی (Neither Eastern nor Western–Islamic Republican) (Molnar 2017: 381).

Ayatollah Khomeini opened an important question: who should lead the Islamic Republic and in what form of government. According to his conviction, the Islamic Republic could be managed only and exclusively according to the principles of velayat-e faqih, which primarily referred to the government. Muslims need guardians, and the role of guardian is played by the ruler, who is also the judge. With that, he practically nominated himself for the position of the future ruler of the Islamic Republic. Regarding the legal system, Khomeini recognized only Sharia law and believed that a Muslim should obey only Sharia norms. This would ensure economic prosperity, prevent injustice and impoverishment of Muslim countries by infidels. Sharia law, according to the Ayatollah's views, must not be subject to innovation, because the innovation represented deviations. This is precisely why Islamic principles must be above the government, but also above the law.

Mere obedience to such a government and authority was expected from every Iranian. Submission came from submission to Allah, from the necessity of prayer and fasting for Islam. Without it, Islam could not live. It was a universal principle that was not unique to Iran, but had to be imposed on the whole world. This would establish a just government. Precisely, it is from this position that Khomeini's view arose–that the principles of the Islamic Revolution should be a paradigm for the whole world (Esposito 1999: 22). For Khomeini, the reception of the Islamic Revolution did not signify interference in the other nations' state affairs, but familiarity with the issues of knowing God.

Ayatollah Khomeini's views were, to say the least, in discontinuity with the views of Shi'ism. For these views, political life was not acceptable until the coming of the Mahdi (the Islamic savior, who will appear five, seven, nine or nineteen years before the Day of Judgment, and rid the world of evil) (Khanghah 2022: 108). In addition to being in contradiction with Shi'ism, Khomeini's views were also in contradiction with the ideas of the revolution itself. Attitudes were contrary to the idea of democracy and secularization. It became evident that

he supported revolutionary ideas only to ensure the necessary support of the citizens and to gather the necessary masses to oppose the Shah. Later, he expressed his real views and aspirations that he implemented during his rule over Iran.

RELIGIOUS AND POLITICAL LEADER

Ayatollah Ruhollah Mousavi Khomeini (1902–1989) is one of the few world leaders who combined the function of both religious and political leader in a single person, which is considered one of the peculiarities of Iranian society. In addition to the political, he also performed a spiritual function, which indicates the unification of the two, at first glance completely opposite sides of society–secular (political) and religious (spiritual). This raises the ever-relevant issue of mixing religion into politics, that is, politics into religion, the relationship between religious organizations and the state, along with the always unpleasant question of whether religion is above or below political power. In certain Western theoretical polemics on this topic, the terms Caesaropapism and Papocaesarism are significant in this context (Noori et al. 2020: 125).

Caesaropapism is linked to the state organization of Byzantium, in which the emperor, as the bearer of political secular power, was also the religious leader. In the Islamic world, this phenomenon was characteristic of the Abbasid Caliphate (الخلافة العباسية) and the Abbasid dynasty, which descended from Muhammad's uncle, Abbas, from whom the dynasty took its name. The role of the rulers was such that they resolved secular issues, but they also openly interfered in spiritual issues through the adoption of legal and dogmatic acts. A similar situation existed in the Bugden Empire (آل بويه) that arose in the 10th and 11th centuries, whose founders were the Persians, i.e. Imad al Daulah (عماد الدولة بن بويه), who, in addition to exercising secular power, was also a supreme religious leader and held the title of emir.

Caesaropapism as a phenomenon is characterized by the interference of secular authority in spiritual matters, with the ruler asserting himself as the supreme religious leader. In Islam and in countries governed by Islamic principles, Caesaropapism still exists today. Prophet Muhammad himself was at the same time the supreme religious, state, and military leader. However, Caesaropapism also exists in Western culture, as evidenced by the well-known Latin maxim *Cuius regio–eius religio* (Whose realm, his religion). Also, historical examples, such as King Henry VIII of England, indicate the blatant existence of Caesaropapism in England, and traces of Caesaropapism can still be seen today through the active participation of the English monarchy in various church matters. In modern democracies, a strict division between secular and spiritual power is insisted upon, and any intertwining is considered impermissible.

Papocaesarism is the reverse direction of influence, where a religious ruler also performs the functions of a secular ruler. Precisely, Ayatollah Ruhollah Mousavi Khomeini exemplifies the interference of the spiritual leader in worldly

affairs and the conduct of politics, and he can be cited as the most significant example of Papocaesarist in Iranian history. He held the religious function of ayatollah since 1950. Ayatollah is the highest religious rank in the Islamic Shia religious organization. He was in an apparent conflict with Shah Muhammad Reza Pahlavi and was the instigator of rebellions against him because of his pronounced pro-Western and pro-American stance.

Shah Pahlavi knew that he had a strong opposition in Ayatollah Khomeini, so he was cruel in dealing with him. He was expelled from the country in 1964 to Iraq, from where he was expelled by Iraqi President Saddam Hussein (يتيركتلاديجملادبعنيسحمادص) in 1978, forcing him to move to France, where he continued his campaign against the Shah.

After the expulsion of Shah Pahlavi from Iran, on 1 February 1979, Ayatollah Ruhollah Mousavi Khomeini returned to Tehran to the great delight of the citizens, who proclaimed him the religious leader of the Iranian Revolution. In the first days of his rule, the Ayatollah started an anti-American campaign by authorizing an attack on the American embassy in Tehran. He effected the adoption of a new Constitution that declared him ruler for life. He insisted that Iran be governed by strict Sharia laws and rules and that all human and civil liberties introduced under Shah Pahlavi's rule be abolished.

Ayatollah Ruhollah Mousavi Khomeini was the "Mahdi in Twelver Shia Islam." Twelve Imam Shiites represented the supporters of the doctrine of the Twelve Imams. They are also called Imamites and represent the most important and numerous group in Shiite Islam. The Twelfth Imam faith is the official Iranian religion, dating back to 1501 and the reign of the Safavids. In addition to the twelfth imam, there are also seven imam Shiite groups, and the difference is in the belief that the twelfth imam, the Mahdi of Samarra, will contribute to the creation of a more just world and world order. The Imamate is transmitted by the will of Allah, through the Prophet Muhammad, to Imam Ali. The imams therefore have divine characteristics and they go to Hajjiluk in Mecca, while the seventh imams perform Hajiluk in Karbala, at the grave of Imam Ali.

The Ayatollah was also an ijtihad (داهتجا)–a supreme just judge possessing the ability for fair and independent reasoning. In contrast to ijtihad, taqlid is based on imitative judgment and compliance with legal precedents. Someone who practices ijtihad must be well- versed in the Arabic language, theology, jurisdiction, and jurisprudence, going beyond mere interpretation of authoritative texts such as the Qur'an and Hadith. Ijtihad comes from the word ijma (عامجإ), which refers to the consensus of Islamic scholars on matters of Sharia law (Muslehuddin 1985: 11). Ijtihad is a duty for every Muslim in terms of its execution and observance, and theologians who specialize in ijtihad are mujtahids.

Ayatollah Ruhollah Mousavi Khomeini elaborated and expanded the theory of "guardianship of Islamic jurists" to include the theocratic political rule of Islamic jurists. These principles were then integrated into the new Iranian Constitution, which was successfully passed through a popular referendum. Ayatollah was known for his very harsh views and statements against

the Western order and system. For example, one of his radical statements is that democracy equals prostitution (Youssef, 1988: 12).

During his reign, Ayatollah Khomeini experienced the greatest turbulence in 1982, when a military coup was attempted. He played a prominent role in the Iranian hostage crisis, when the diplomatic problem between Iran and the USA escalated. The Iranian side took 52 American administrative workers hostage. The crisis lasted from November 1979 to January 1981. Many saw this crisis as a form of Iranian retaliation due to the long-term strained relations between Iran and the USA, as well as due to the permanent interference of America in Iran's internal affairs. Ayatollah Khomeini had a personal interest in dealing with America because it granted political asylum to Shah Pahlavi. There was even a failed attempt to free American hostages in July 1980 by the US. In the context of Iran's new antagonisms with Iraq and Algeria, as well as due to the arrival of the new American administration led by the new president Ronald Reagan, the hostages were released on 21 January 1981.

Ayatollah Ruhollah Mousavi Khomeini was called the "virtual face of Shiite Islam in Western popular culture" in the Western media, and he responded to these incriminations by saying that the USA was the great Satan and the USSR was the little Satan (Katz 2010: 186). Otherwise, Khomeini left behind a rich opus of written works, books in the fields of politics, philosophy, jurisprudence, ethics, and other social sciences. He addressed a wide range of issues in the areas of political, religious, and social life and commented on numerous philosophical, gnosological, and theological topics. In addition, he initiated many debates and also left behind numerous viewpoints on political and social problems, threats to Islamic society and the humanity in general. All works of the Ayatollah are supported by evidence and contain a note that they are the result of his work and are intended to represent benevolent advice.

Ayatollah Khomeini's writing style was very sophisticated. He adhered to traditional styles while respecting order in presentation and conciseness in writing. His works were written in prose, employing a literary style and way of writing. The composition of the sentences was inventive with very strong religious messages that represented a transformative moment that should direct the reader's attitudes. The terminology of the writing corresponded to contemporary Persian literature, and the language was ordinary and corresponded to the everyday communication of people. Some of his works were written in Arabic, while some of them were in Persian. He wrote some works in a specific language, which could only be interpreted by individuals with the knowledge of relevant government authorities.

Among Khomeini's most famous works are "Commentary on the Morning Prayer" (رسی‌اعدحرش), "The Lamp of Guidance to the Caliphate and Velayet" (ةی‌الول‌اوةفال‌خل‌ای‌لإةی‌ادەل‌احاب‌صم), "Collection of Poetry" (ر‌عشن‌اوی‌د), "Gnostic Letters" (رون‌ەفی‌حص), "Interpretation of the Forty Hadiths" (س‌ی‌داحل‌ەچ‌حرش), "Adabi Namaz" (زامان‌بادع), "Islamic Authority" (ەی‌قفتی‌الو), "The Great Jihad or the struggle with oneself" (س‌فن‌ابةمل‌كايربكاداەج).

KHOMENI'S LEGACY

In his numerous books, Ayatollah Ruhollah Mousavi Khomeini left behind a rich legacy and material for future generations. In the book "Commentary on Morning Prayer", an interpretation of the gnosological aspects of philosophy and Islamic theology is given. Based on Qur'anic chapters and traditions of the Prophet's descendants, the book is a commentary on the prayer, better known as mubahala or morning prayer. Published in 1929, it represents Khomeini's first philosophical-gnosological work.

In the book "The Light of Guidance to the Caliphate and Velayet", Khomeini analyzes the topic of Islamic gnosis of the contemporary era in the most profound and lucid way. He worked on the book when he was very young, and the final version was completed when he was only 28 years old.

"Poetry Collection" is a collection of his poetic works collected and published by the Institute for Collecting and Publishing the Works of Imam Khomeini. The collection is divided into six chapters, written in different poetic forms–ghazal, quatrain, qasida, and masnavi. Khomeini's poetry can be characterized as gnostic, political, and sociological. Considering that he wrote poetry at a young age, many of his poems have been lost, and it is believed that some were deliberately destroyed during raids carried out by secret police agents. In a more mature period, Khomeini wrote verses in the form of ghazals, quatrains, and masnavas (Asghar 2011: 444).

"Gnostic Letters" is a collection of Ayatollah Khomeini's letters to his close relatives. In those letters, he sent gnostic messages, guidance, and advice, and most of them were addressed to his son Ahmed, to whom he offered the most detailed advice on how to improve his soul. His sister-in-law Fatima wrote several songs–*The Love of the Beloved, The Secret of the Soul, Free from the World, The Hidden Secret and The Mustuluk of the Union*.

"The Book of Light" contains messages, lectures, interviews, speeches, decrees, and letters that can be characterized as a collection of political and sociological works, which are collected in as many as 22 volumes. The parts of the book "Discovering the Secret", "Islamic Power" and "Political–God's Testament" represent expressed political views, religious, and social guidelines, which are presented through hundreds of speeches, sermons, decisions and letters that Khomeini gave and wrote. Mostly dated after the Islamic Revolution, they possess different forms and contain different titles.

"Interpretation of Forty Hadiths" contains forty traditions of God's Messenger. It was created as a result of a long tradition of Muslim learning which mandates the recitation of forty hadiths. Hadiths (أحاديث) are messages spoken or suggested by the Prophet Muhammad about various aspects of human life. Hadiths are sources of religious laws and moral guidance, which hold secondary authority in relation to the Qur'an. Every devout and virtuous Muslim should emulate Muhammad's behavior, obey his rulings and respect the great authority of the hadith. In this part of his work, Khomeini analyzed the chains

of transmission, he performed a linguistic analysis of the words and expressions used in hadiths. Characterized by the depth of gnostic interpretations, the work offers all possible meanings of hadith on a higher gnostic level, which can be attributed to the great religious knowledge of the author Khomeini. This book is one of the rare valuable works in the field of ethics and gnosology.

"Abadi Namaz" is a work created in 1941 dealing with spiritual dogmas and secrets contained in prayers. The work is about Islamic prayer as a prescribed obligation for every virtuous Muslim. For Khomeini, prayer did not have a sharia and exoteric meaning, but rather an esoteric meaning and role. The essence and meaning of prayer (ةالصلا) is in spiritual elevation. Additionally, prayer is the most important form of worship and represents one of the five pillars of Islam. Whoever abandons prayer has abandoned Islam. There are five basic prayers in Islam: Fajr or Morning (رجفلاةالص), Midday (رُهُظلاَّةَلَص), Asr or Afternoon (رصعلاةالص), Aksham or Evening (برغملاةالص) and Jatiya (برغملاةالص). Ayatollah Khomeini described the secrets of prayer in a concise and adapted form.

"Islamic Rule", which was created in 1970, is considered Khomeini's most influential written work. Written in the modern era on the subject of theocratic rule, it deals with the period of Khomeini's exile in Iraq and addresses essential topics in his work. In this work, he states that the government must be governed according to traditional Islamic law, and the jurist must ensure the traditional care for the people. This doctrine was integrated into the new Constitution of the Islamic Republic of Iran in 1979, and Ayatollah Khomeini became the first supreme jurist to care for the people. During his stay in Iraq, Khomeini gave as many as 19 lectures to students on the subject of Islamic rule and the book "Islamic Government" presents notes from those 19 lectures. "Islamic Government" represents the nature of the Islamic state organization in two significant dimensions–internal and external, providing the fundamental philosophical views of Islamic government. In the book, Khomeini points out the reasons for the necessity of establishing an Islamic state, defines Islamic government in the context of ruling competences and provides a program for the establishment of Islamic government. This book is special because in the last section it contains Khomeini's political testament, which begins with the ideas of true and virtuous original Islam while opposing any form of "Americanization" of Islam. Ayatollah Khomeini instructs future generations to preserve Islam and the Islamic faith, gives them constructive advice and suggestions, reminds them of the achievements of the Islamic Revolution while emphasizing the importance of the character and motives of the revolution itself.

"The Great Jihad or the Struggle with Oneself" is a work published posthumously in 1991 by the Institute for Collecting and Publishing the Works of Ayatollah Khomeini. According to the claims presented in this book, jihad is defined as effort and striving in the path of God. Jihad can be external and spiritual. The external manifests itself with the pen, tongue, and sword, while the spiritual jihad is an internal struggle with oneself. In spiritual jihad, man fights against his character, evil, lust, and negative moral and human traits.

The fight with oneself is considered the biggest fight and the hardest to win. However, some still say that jihad is a physical fight in a small-scale war. Therefore, Khomeini instructs the readers in this book to first deal with their passions, in order to take a virtuous role in society. In addition to dealing with their passions, people have the task of helping other people to purify and improve themselves.

IRAN AFTER KHOMENI

Ayatollah Ruhollah Mousavi Khomeini died on 3 June 1989 in Iran while holding a religious and political function in the Islamic Republic of Iran. His death was a great shock to Iran, because his religious and political authority was so great that the essential question was who could be his adequate successor. In the end, the choice fell on an experienced religious and political leader, Ayatollah Ali Khamenei (یامنمایخیلعیدیس), born in 1939. Prior to taking office, he served as the President of Iran from 1981 to 1989.

During the reign of Shah Mohammad Reza Pahlavi, Khamenei was arrested several times and spent three years in exile. After the Iranian Revolution, in 1981, there was an assassination attempt on him, and the consequences of that attempt were permanent disability and paralysis of the right hand. During the Iran–Iraq war, as one of the leaders, Khamenei developed very close relations with the Revolutionary Guards (یمالسيبالقننارادساپهابس), a branch of the armed forces of the Islamic Republic of Iran, which was established after the 1979 Iranian Revolution. The Revolutionary Guard numbered around 125,000 members, including ground, air, and naval forces. Ayatollah Khamenei controlled the Revolutionary Guards, the selection and dismissal of their commanders (Choksy 2017: 28).

From 1981 to 1989, Ali Khamenei served as Iran's president and was one of the closest associates of Ayatollah Ruhollah Mousavi Khomeini. Khomeini first proposed Hussein Ali Montazeri (يرزاتنوميلعنيسح) as his successor, with whom he had open conflicts, and his death was met without a concrete personnel solution. The decision fell to the Assembly of Experts, which decided that the new Iranian leader would be Ali Khamenei.

Ayatollah Ali Khamenei took over from his predecessor the most influential post in the Islamic Republic of Iran. The supreme leader's function includes being the supreme commander of the military forces, issuing decrees and making final decisions on the main government policies in certain areas, such as economy, diplomacy, environment, and national policy. The function also involves the control over the executive, legislative, and judicial powers, command of the armed forces and supervision of the media work (Alimardani et al 2021: 299-300). Besides having a direct influence on the selection of members of the Assembly of Experts, the Presidency, the Parliament, the members of the Guardian Council are also chosen directly and personally by Khamenei.

Khamenei has the strongest influence on the work of the Guardian Council, which works according to his orders.

During 1994, large protests against Khamenei's rule took place in Iran. During 1999, large student protests took place. Later, during 2009, 2011 and 2012, there were protests and strikes due to dissatisfaction with the presidential elections. In addition, general strikes and protests took place in Iran between 2018 and 2020. Protesters, and especially members of the journalistic profession, were punished for insulting Ayatollah Khamenei. They were charged with blasphemy, and the punishments meted out to them were very severe including physical punishment with flogging and severe imprisonment with inhumane conditions, in which many prisoners died.

CONCLUSION

For Iranian society, the period of the Iranian Revolution represented a key turning point in the social, political, legal, and religious system. From the pro-Western course, set by Shah Mohammad Reza Pahlavi, the Iranian Revolution redirected the country toward a completely different path, which meant a complete discontinuity with the previous policy and the return of Iran to a theocratic and Sharia regime. For the life of an ordinary person, it meant a complete displacement from the previous reality. Many generations of Iranians could not adapt to the new regime, the embodiment of which was Supreme Ayatollah Ruhollah Mousavi Khomeini, and as a result mass migrations and punishments occurred.

In the paper itself, the co-authors consider the personality and personal authority of the religious and state leader, Ayatollah Ruhollah Mousavi Khomeini, and place him in the context of Iran's state policy and social, political, legal, and all other changes that took place after the Iranian Revolution. The conclusions that are clearly drawn are that the Iranian revolution of 1979, which made tectonic changes in the socio-political architecture, is of essential importance for recent Iranian history. The dethronement of the Shah and his absolute power resulted in the installation of a new leader with an even more absolutist power, which was based not only on secular, but also on spiritual authority. A theocratic government was established, based on fear of religion and sanctions derived from Sharia law. Any mention of the previous government or tendency to Europeanize or Americanize society was perceived as heresy, sacrilege, and such behavior would be severely sanctioned.

What did Khomeini's authority contribute to Iran? From the aspect of foreign policy, a clear animosity toward the West was established; however, Iran did not cultivate harmonious relations with the East either, specifically the Soviet Union. Ayatollah Khomeini himself put the USA and the USSR somewhere on the same plane, referring to them as equal world hegemons. Iran relied more on its own resources, developing its nuclear program, thus becoming a serious concern to both powers. Despite their hostility toward Iran, they could not attack it.

Therefore, Khomeini knew that Iran was not regarded as a favored ally by any major world power, and that it was in Iran's best interest to rely on its own capabilities.

From today's perspective, which is still relatively close in historical terms, we can say that Iran's path was very challenging and that Iranian society suffered greatly due to the discontinuity that happened in 1979. The greatest sacrifice was borne by ordinary people, who could not adapt to the new tendencies in society. From the political aspect, Iran has restored the function of religious and political head, characteristic of many Islamic and Sharia states. From a democratic standpoint, it shifted to theocratic tyranny, a system which has persisted–in a slightly modified form–until today.

USED SOURCES AND LITERATURE

Afkhami 2008: Gholam Reza Afkhami, The Life and Times of the Shah. University of California Press.

Alimardani et al 2021: Mahsa Alimardani; Marcus Michaelsen "Iran: Centralized Control and Tattered Accountability." The global handbook of media accountability. Routledge.

Asghar 2011: Seyed – Gohrab Asghar "Khomeini the Poet Mystic." Die Welt des Islams.

Dabashi 2017: Hamid Dabashi Theology of Discontent: The Deological Foundation of the Islamic Revolution in Iran. Routledge.

Choksy 2017: Jamsheed Choksy "Tehran Politics: Are the Mullahs Losing Their Grip?". World Affairs Journal.

Esposito 1999: John Esposito The Islamic threat: Myth or Reality? Oxford University Press.

Godazgar et al 2023: Hossein Godazgar and Hossein Mirzaei "Styles of 'religion', 'non-religion' and 'spirituality' in post-revolutionary Iran: the 'ironic' impact of 'Islam' on people's 'religiosity'", British Journal of Middle Eastern Studies, London.

Katouzian 2016: Homa Katouzian, State and Society in Iran: The Eclipse of the Qajars and the Emergence of the Pahlavis, EWI Press.

Katz 2010: Mark Katz "Iran and Russia", Wright, Robin B. The Iran Primer: Power, Politics, and U.S. Policy. United States Institute of Peace.

Khanghah 2022: Reza Rezaie Khanghah "Imam Mahdi, Antichrist Or a Promised Saviour Besides Jesus Christ?" Authorea Preprints.

Lewis 2015: Bernard Lewis "Islamic Concepts of Revolution." Revolution in the Middle East. Routledge.

Molnar 2017: Thomas Molnar Arab Awakening and Islamic Revival: The politics of ideas in the Middle East. Routledge.

Muslehuddin 1985: Muhammed Muslehuddin Philosophy of Islamic Law and Orientalists, Los Angeles International and Corporative Law.

Noori et al 2020: Bashardoust Otaghvar Noori, Salim Hallimi Mosavi, "The Relationship between Religion and State in the Al-Buyids Era." Iranian Journal of Sociology.

Razipour 2019: Suzanne Maloney Razipour, The Iranian Revolution, Brookings.

Wise 2011: Krysta Wise "Islamic Revolution of 1979: the Downfall of American-Iranian Relations." Legacy.

Youseff 1988: Ibrahim Youseff "The world: Khomeini vs. Hussein; Mideast's Contenders for Nasser's Mantle." The New York Times.

Али Салехи КАХРИЗСАНГИ
Данијел М. ПАНОВИЋ

ЛИЧНОСТ ВЕРСКОГ И ПОЛИТИЧКОГ ВОЂЕ У ИСЛАМСКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ 1979. ГОДИНЕ

Резиме

Године 1979. на територији Исламске Републике Иран извршена је велика исламска револуција, коју је предводио верски и политички вођа Ирана, ајатолах Рухолах Хомеини. Те године је у ИР Иран успостављена теократска репресија, заснована на дубоко верским принципима и начелима, док је ајатолах постао истакнути вођа не само у верским, већ и у политичким круговима.

Хипотеза овог рада је да је ајатолах Хомеини једна од најзначајнијих личности прошлог века за Иран, јер је прекинуо један правац модерног развоја Ирана који је ту земљу, иако исламску, приближавао Сједињеним Америчким Државама, и усмерио је на пут поштовања строгих исламских и верских норми и начела. У овом раду ће се коаутори осврнути на саму личност ајатолаха Рухолаха Хомеинија, његов верски и политички рад, као и његов лични допринос иранском друштву. Коаутори ће покушати да укажу на одређене занимљивости из његовог живота, као и на важне особине његове личности, које су одредиле његов верски и политички рад. Хипотеза овог рада гласи да је ајатолах Хомеини једна од најзначајнијих личности прошлог века за Иран, јер је успоставио одређен пут модерног развоја Ирана, што је ову земљу, иако исламску, много приближило САД, и довело је на пут поштовања строгих исламских и верских норми и принципа.

Кључне речи: Исламска револуција, ајатолах, вођа, теократија.

УДК

Прегледни рад

*Драгана М. Ћорић**
Правни факултет у Новом Саду

*Растислав М. Стојсављевић***
Природно-математички факултет у Новом Саду

СРПСКИ ИДЕНТИТЕТ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ – ИЗМЕЂУ ГЕОГРАФСКИХ И ПРАВНИХ ЗАКОНИТОСТИ

Апстракт: Зашто је важно бити свестан свог националног идентитета, не само кад се пређу границе своје државе, већ и унутар граница своје државе? Зашто се национални идентитет негде посматра као само један од идентитета који особа има, а понегде га у хијерархији вредности чак и нема или се не поставља као толико важан, док се опет, другде, на пример на Косову и Метохији, национални идентитет доживљава као штит и брана људи, чак и као анђео чувар васколиког духа српства и православља, који се чувају у нашим манастирима? Колико је национални идентитет повезан са православљем, и колико једно на друго међусобно утичу? На ова и друга бројна питања аутори ће покушати да одговоре у овом раду, пропитујући разлике између теоријског дефинисања идентитета уопште и његових животних форми, које се примењују и живе у пракси, кроз анализу националног позитивноправног оквира, уз уважавање геополитичких околности код нас и у свету.

Кључне речи: идентитет, српски идентитет, национални идентитет.

ЧЕМУ ИДЕНТИТЕТ?

Идентитет, сам по себи, није једнозначан, већ представља вишеслојну конструкцију. Идентитет је скуп одређених особина које, са једне стране, сваку особу чине различитом у односу на друге, а са друге стране, приближавају је оним особама које имају исте или сличне особине. Идентитет има своју спољну и унутрашњу страну. Спољну страну чине име, презиме, пол, физички изглед, стил облачења и начин како особу прихвата околина. Унутрашња страна идентитета подразумева вредносне ставове особе, националну и верску

* Доцент, ORCID 0000-0001-5485-5176, d.coric@pf.uns.ac.rs
** Ванредни професор, ORCID 0000-0002-4317-6765, rastislav.stojsavljevic@dgt.uns.ac.rs

припадност, схватање себе и света око себе, понашања и (не)чињења у различитим ситуацијама (Cambridge Dictionary, 2025). Идентитет одређује особу јединственом, баш као што је то случај са отиском прста, којих нема два иста.

Идентитет чине и бројне друштвене улоге које имамо у својим животима, а чијом реализацијом махом управљају наши вредносни ставови. Тако ће неко родитељство доживети као своју основну или примарну мисију и поистоветити се са том улогом, занемаривши све остале улоге које може имати у друштву. Други ће пак улогу родитеља схватити одговорно и емотивно, тежећи да својим радњама ствара бољи свет за своју и другу децу. На крају, биће и оних који се, због својих личних жеља и схватања, у родитељству неће ни окушати, или ће га доживети као терет и оптерећење. Дакле, сви начини поимања једне од друштвених улога су једнако валидни и део су нечијег идентитета, односно његовог представљања свету око себе и одговарања на питање – „ко сам ја“[1].

Идентитет је реализација исконске потребе за припадањем некој групи са којом имамо највише сличности. Градећи свој систем преференција, базиран на основу бројности и значаја сличности и разлика у оквиру идентитетских обележја, ми гравитирамо ка некој идентитетској скупини, свесни да нас промена преференција највероватније води у другу групу. „Групе нас чувају, васпитавају, едукују, обликују. Оне нам сугеришу нормативе који се интернализују, прихватају као природни и на основу којих се системи вредности, очекивања, улоге и обрасци понашања прилагођавају“ (Druckman 1994). Групе су, дакле, место за несметано испољавање идентитета, „тврђаве добра, морала и достојанства“ (Вуковић 2024: 1076) и поштовања себе и других, у којима се осећамо најсигурније.

Идентитет је егзистенцијално важан без обзира на то која његова компонента нам је у једном моменту важнија од осталих. Без идентитета не постојимо као бића. Због тога су процеси модернизације и глобализације, доминантни у 21. веку, и стварање надидентитета, који сажимају и поништавају друге идентитете, чинећи нас формално једнакима, а неформално нам бришући сећања, историју и традицију, највећа опасност по људски род и идентитет појединаца и група које чине тренутно човечанство.

ТЕОРИЈСКИ И ПРАВНИ ОКВИР НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Национални идентитет поливалентан је друштвени феномен (Пешић 2023) који поред свих најава о свом нестанку почетком 21. века, услед јачања наднационалних облика идентификације[2], и даље постоји као главно

1 Након имена и презимена најчешће се изговарају оне друштвене улоге које су нам у том моменту најважније; емоција или осећај који су доминантни; (не)остварена жеља, итд. Дакле, идентитет је контекстуално условљен и зависи од околности, схватања, уверења, искуства и других фактора.

2 Овде се у првом реду мисли на тзв. европски идентитет, тј. идентитет становника ЕУ.

место окупљања многих народа и моћан извор колективног идентитета. Но, како настаје национални идентитет?

Присталице *примордијализма* сматрају да национални идентитет стичемо по рођењу. Правни оквир Републике Србије говори да се рођењем на територији Републике Србије стиче држављанство Републике Србије[3] и да је за то довољно да се дете родило на територији наше државе или чак у иностранству, те да су му један или оба родитеља већ држављани Републике Србије[4]. Држављанство је лично–правна веза између лица и државе, заснована на постојању посебних и значајних веза између лица и државе, из чега обострано проистичу одређена права и обавезе.

Националност, односно национална припадност, као основа националног идентитета се не дефинишу изричито у нашем позитивном праву, иако у Уставу Републике Србије из 2006. године налазимо појам „национално" као присвојни придев који представља државу. Тако се „национална безбедност", као правни стандард, спомиње у члановима 32 и 46 Устава Републике Србије и има значење државне, републичке безбедности на нивоу целе територије државе. „Национално" као присвојни придев налазимо у Уставу[5], али и у другим правним актима ниже правне снаге од Устава, у контексту спомињања „националних мањина", тј. група лица која су становници и/или држављани Републике Србије, а припадају другој националној групи од већинске српске националне групе.

Већ само истицање српског народа у чл. 1 Устава, где се декларативно исказује да је Република Србија држава српског, већинског народа и свих других народа који у њој живе, говори у прилог тези да је Устав из 2006. кључни документ за утврђивање српског националног идентитета. Наведено је изузетно важно, јер је баш овај Устав први самостални највиши правни акт Републике Србије након деценија битисања у различитим заједницама држава, у којима је Србија углавном морала да умањује значај свог идентитета.

Језички патриотизам у српској правној науци, који се након периода између два рата поново јавио по окончању Другог светског рата, био је покушај одбране и националног идентитета у времену изузетне рањивости и туговања за жртвама које је однео овај рат. Његово поновно буђење је

3 Чл. 6 ст. 1 тч. 2 Закона о држављанству Републике Србије, „Службени Гласник Републике Србије" 135/2004-10, 90/2007-3, 24/2018-70.

4 Чл. 7 у вези са чл. 9 Закона о држављанству Републике Србије. Но, како поступити у ситуацији када су родитељи детету непознати, а није известан ни податак да је дете рођено на територији наше државе. Правила међународног права, као и домаће позитивно право, налажу да се детету у таквој ситуацији има доделити српско држављанство, али нема упутства да ли ће му аутоматски бити приписана и српска национална припадност. На оваквом случају „пада" теза о стицању националног идентитета рођењем, тј. одмах по рођењу детета.

5 Чл. 75–81 Устава Републике Србије. У Закону о забрани дискриминације („Службени Гласник Републике Србије", 22/2009-3, 52/2021-4), на више места се спомиње „национална припадност" као могући основ дискриминације, односно онемогућавања остваривања неких права због другачије националне припадности.

било споро и неадекватно спрам замаха који је имало у поступку покушаја унификације права у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Не треба скрајнути значај права за национални идентитет. Кроз право држава промовише и штити вредности и односе који су јој важни, а као што показује и пример Устава из 2006. године, утврђује и сам национални идентитет и његов значај. Право креира простор слобода и обавеза поштовања истих, подсећа на одржавање духа традиције, истовремено корачајући у сусрет свим модерним трендовима и променама. Због тога је веза права и националног узајамна и нераскидива, једно друго подржавају и надограђују, поштујући традицијске темеље (Ћорић 2016).

Ипак, национални идентитет у виду припадности групи српског народа се изричито спомиње најпре у преамбули Устава, а затим и на још неколико места у истом акту. Тако преамбула[6] наводи да грађани Србије доносе Устав:

> „Полазећи од државне традиције српског народа и равноправности свих грађана и етничких заједница у Србији, полазећи и од тога да је Покрајина Косово и Метохија саставни део територије Србије, да има положај суштинске аутономије у оквиру суверене државе Србије и да из таквог положаја Покрајине Косово и Метохија следе уставне обавезе свих државних органа да заступају и штите државне интересе Србије на Косову и Метохији у свим унутрашњим и спољним политичким односима".

Дакле, национална компонента је јасно изражена у преамбули, а идентитетско обележје припадности српском народу представља главни штит свима, чак и онима који не припадају тој групи, јер је прокламовано начело равноправности свих етничких заједница у Србији, посебно на простору Косова и Метохије.[7]

Даље, *речи државне химне* „Боже правде" садрже једнако снажан позив на национално јединство и идентитет. Дефинисана у Уставу Републике Србије (чл.7), нова химна установљена је након вишедеценијског глобалног утапања српског идентитета унутар словенске групе народа, изражаваног

6 Уводни део највишег правног акта, као и бројних међународних правних аката, представља место у правном акту где се сумирају претходне околности које су довеле до доношења наведеног акта и објашњење разлога његове садржине. Политичког је карактера, нема правну снагу, осим у случају преамбуле Устава Републике Србије, којој је дата правна снага посебним усвајањем у законодавном телу, због осигуравања правног значаја положаја Косова и Метохије у оквирима Републике Србије.

7 Једнака заштита права и живота свих становника без обзира да ли су припадници српског народа или нису даље се прокламује у чл. 1 Устава: „Република Србија је држава српског народа и свих грађана који у њој живе, заснована на владавини права и социјалној правди, начелима грађанске демократије, људским и мањинским правима и слободама и припадности европским принципима и вредностима".

путем химне „Хеј Словени“. „Боже правде“ је повратак на историјско огњиште јединственог српског националног идентитета у периоду када је исти пробуђен након вишевековног ропства[8]. Речи химне указују на потребу охрабрења и подршке од Бога да се кроз бројна искушења национално опстане и унапреди. Тај „српски брод“ мора имати светлу будућност, јер му то гарантују борбе које је водио и победе које је извојевао.

Са друге стране, *инструменталистичка теорија* наводи да национални идентитет одређујемо сами, у складу са нашим животним и другим околностима, вредносним системом, осећањима и другим значајним факторима. Национални идентитет, дакле, постављен је као релативно стабилна карактеристика лица, и претпоставља брзу, прилагодљиву промену сходно личним преференцијама и спољним утицајима (Милошевић Ђорђевић 2007). Национални идентитет је онда механизам за остваривање личних циљева, који није искључиво базиран на дубљим осећањима повезаности са другим члановима исте заједнице.

У раду се пропитује национални идентитет и његов окупљајући утицај на део становника Републике Србије, посебно на подручју Косова и Метохије, те се утврђује да ли је његов карактер овде примордијалног или инструменталистичког типа.

КАРАКТЕРИСТИКЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Када говоримо о идентитету једне регије важне су њене географске карактеристике, положај у односу на суседне регије, и то због утицаја који се врше на ту регију или их она врши на регион.

Косово и Метохија је регија у јужном делу Србије. Састоји се од западног, низијског дела, котлине у долини реке Бели Дрим, која се назива Метохија, и источног, планинско-котлинског дела, који се назива Косово. Површина Аутономне покрајине Косово и Метохија је 10 887 km^2, од којих Метохија захвата површину од 4 684 km^2 или 43%, а Косово захвата 6203 km^2 или 57% целе покрајине. Покрајина заузима 12, 3% територије Републике Србије (Павловић 2019).

Ова регионална целина састоји се од две регије и четири субрегије. Две велике регије су Косово, које се састоји од две субрегије, котлина Лаб и Горња Морава, и Метохија, која се такође састоји од две субрегије, Горње Метохије и Призренске котлине (Радовановић 2008).

Уколико проширимо ову географску регионализацију, према *Великом атласу Србије* (2024), издваја се неколико микрорегија: Велико Косово

8 Последња строфа химне, која се ретко изводи, гласи:
„Отаџбину српску брани
петвековне борбе плод
Боже спаси, Боже брани
моли ти се српски род!“.

(од Косовске Митровице до Качаника), Мало Косово (у сливу Лаба), Косовско Поморавље (у сливу Биначке Мораве), Дреница и шарпланинска жупа Сиринић (у сливу Лепенца), Средска (у сливу Призренске Бистрице), Опоље (у сливу Плавске реке) и Гора (у сливу Бродске реке).

Занимљив је назив ове регије. Атанасије Урошевић сматра да се назив Косово јавља после Косовске битке 1389. године, док се у народу и литератури овај назив етимолошки везује за птицу кос (Урошевић 1964). Метохија је добила назив по средњовековној речи метох. Долина Белог Дрима са њеним притокама била је пуна села и засеока, које су средњовековни владари поклањали манастирима. Становништво тих насеља је било у обавези да део својих годишњих прихода уступи манастиру чији су „метох" били.

Проклетијске планине су на тромеђи Србије, Црне Горе и Албаније. Ове планине су део Унутрашњих Динарида. Планине које спадају у ову зону су Проклетије, Хајла, Жљеб, Мокра гора, Мокра планина, Богићевица и Сува планина. Ова планинска зона је испресецана долинама Ибра, Пећке и Дечанске Бистрице (Марковић, Павловић 1995). На Проклетијским планинама је Јован Цвијић доказао да је било ледника током последњег леденог доба (Цвијић 1906).

Шарске планине спадају у Хелениде или Шарско-пиндске планине. Пружају се меридијанским правцем од Шар-планине, на северу, до Пелопонеза у Грчкој, на југу. Овој групи планина у Србији припадају Шар-планина, Коритник, Паштрик, Жар-планина и Језерска планина. Шар-планина је највиша планина у Србији, са више од 30 врхова са преко 2500 метара надморске висине (Николић 1990). Овде се налази највиши врх Србије – Велика Рудока (2660 метара надморске висине).

Климатске прилике на Косову и Метохији су под дејством медитеранских утицаја са Егејског мора. Источни планински део има нешто веће температурне амплитуде, док се у западни котлински део увлаче утицаји са Егејског мора преко Скопске котлине и долине реке Вардар. Такође, долином Белог Дрима и кроз Качаничку клисуру шире се утицаји са Средоземног мора. Клима Метохије се битно разликује од суседне, затворените, Рашке области (Стојсављевић, Живковић 2011).

На Косову и Метохији значајне су две хидрографске појаве. На планини Црнољева (врх Дрманска глава) налази се хидрографско чвориште на Балканском полуострву. Са овог узвишења се реке одводњавају у три различита морска слива. Реком Ибар се воде одводњавају у Црноморски слив, реком Ситницом у Егејски слив, док се реком Бели Дрим воде одводњавају у Јадрански слив. Са овим је повезана и друга хидрографска појава, бифуркација, под којом се подразумева отицање реке својим развођем у два различита слива. У овој регији је то река Неродимка.

Управо северни део ове регије, коју одводњава река Ибар није историјски део Косова и Метохије, већ Рашке области.

САКРАЛНИ ОБЈЕКТИ КАО ДЕО СРПСКОГ ИДЕНТИТЕТА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Манастир Високи Дечани[9] је српски средњовековни православни манастир из XIV века (Богдановић 1985). Налази се у близини истоименог насеља и његово грађење је започео краљ Стефан Дечански (1321–1331). У манастиру се налазе мошти овог светог краља. Манастир је завршио Стефанов наследник, краљ и цар Душан Немањић (1331–1355). Овај манастир је у претходних неколико деценија био више пута нападан од стране локалног албанског становништва и чуван од међународних војних снага у саставу КФОР-а.

Манастир Грачаница налази се на левој обали истоимене реке. Један је од најзначајнијих споменика средњовековне културе. Задужбина је краља Милутина. Подигнут је између 1315. и 1321. године. Посвећен је Успењу Пресвете Богородице (Јастребаров 2018).

Манастир Пећка патријаршија је скуп цркава надомак Пећи, крај Пећке Бистрице на улазу у Руговску клисуру. У њој се вековима налазило седиште српских архиепископа и патријарха. Манастир је саграђен у XIII веку (Зиројевић 1984).

Савремени аутори су приметили стварање нових начина одбране сакралних објеката и концепта духовности:

> „Слава/крсно име (у директној релацији са дефинисањем идентитета и представа о прошлости, које неретко прате и садржаји у вези са дубљим пореклом) и литије/крстоноше (у изворном традицијском смислу непосредно повезане и са сеоском/градском славом) су и раније – у различитим историјским и географским контекстима – забрањивани управо због свог, снажно наглашеног, српског и православно-хришћанског идентитетског предзнака“ (Тодоровић 2024: 896).

Све што је укидано, временом се поново рађало и ревитализовало. Славе, а посебно градске славе, постале су нови начин повезивања са прошлошћу, историјом и традицијом[10]. Иако делују ретроградно, у новом врлом свету препуном безбројних могућности, који велича индивидуалност, славе нас уче лекцијама о важности група, колективитета и породица,

9 „Постоји предање да је кнегиња Милица наменила две огромне свеће које ће упалити ослободилац Косова. Те две свеће налазе се у ризници манастира Високи Дечани. Када је краљ Александар Карађорђевић дошао на ослобођено Косово, покушао је да их упали. Једна је кратко горела, па се угасила, а друга није ни упаљена. Дакле, чека се ослободилац“ (Кинђић 2024).

10 Тодоровић посебно истиче да су „нови изрази ових древних и укорењених српских ритуалних система такође јасно усмерени на учвршћивање свести о сопственој цивилизацијској припадности и одговарајућем идентитету (кроз јачање српско-руских веза, на пример, у случају литија), исто као и на остваривање унутрашњег јединства“ (2024: 897).

при чему породицу не морају стриктно чинити само крвни сродници, већ и сви они који имају иста или слична осећања припадања том колективитету.

На Косову и Метохији сакрални објекти су били и остали највећи и најпостојанији чувари српског националног идентитета, сигурна места повезивања са хришћанским наслеђем и обнове и подршке за опстанак српског национа у нимало лаким околностима.

ГРАДСКИ ЦЕНТРИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Привредни и културни центар Косова и Метохије је Приштина. Развила се на месту некада чувеног античког града Улпијане и континуирано је насељавана од праисторије. Она је саобраћајно чвориште и у њој се стичу путеви из различитих праваца. Ово је утицало на развој насеља и разних трговачких и занатских занимања (Гаши 1986).

Северно од Приштине је Косовска Митровица. Налази се на северном ободу Косовске котлине у подножју брда, где је стари град Звечан, на ушћу реке Ситнице у реку Ибар. Подигнута је на старијим праисторијским насељима, док је најстарије познато насеље настало у XIV веку. Овај град представља средиште „Трепче", рударског комбината и рудника азбеста са сепарацијом (Бурсаћ, Лукић 2001). Тренутно је седиште Универзитета из Приштине, те са студентским домом, домом за смештај наставника и зградом Ректората чини универзитетски центар који окупља око 9000 студената на 10 факултета, на свим нивоима студија, у оквиру више од 100 студијских програма. На Универзитету је запослено 794 наставника и сарадника у настави, као и 368 административно-стручних сарадника[11].

Призрен је највећи град Метохије. Подигнут је у подножју Шар-планине на контакту са Призренском котлином. У прошлости се развио јер је био на тзв. Зетском путу, који је повезивао Јадранско море и Косовску котлину. Град је био значајан регионални центар за време византијске власти (Радовановић 1986). Град је био престоница цара Душана током XIV века. Најзначајнији верски објекат у граду, а у вези са српским идентитетом, јесте Црква Богородице Љевишке, изграђена 1307. године (задужбина краља Милутина), док се на неколико километара јужно од града налази манастир Светих Архангела (Манастир Драганац).

ГЕОГРАФСКИ И ИСТОРИЈСКИ УСЛОВИ ЗА СРПСКИ ИДЕНТИТЕТ

Када говоримо о српском идентитету на Косову и Метохији прво се морају узети у обзир географски и историјски топоними. Топоними говоре о континуитету идентитета једног народа на неком простору, па се и поред

11 Подаци преузети са сајта: https://pr.ac.rs/, 2025.

исељавања, добровољног или насилног, јасно може направити географска и историјска повезница између прошлости и садашњости. Називи планина, котлина, река и градова имају свој јасан српски предзнак, а за неке од њих не постоје јасни и конкретни преводи на албански језик. Креирање српског идентитета на простору Косова и Метохије настаје у XII веку и првим већим утицајем средњовековне српске државе на овом простору. Срби као народ су на простору ове регије живели и вековима пре тога, али се у то време идентитет везивао за регионалну припадност, где је језик била повезница са другим племенима и групама српског народа у суседним крајевима.

Не би требало заборавити да су модерне нације настале у XIX веку и да током средњег века идентитет морамо везивати за постојање српске државе и српске цркве. Од доласка Стефана Немање (1166–1196) на ове просторе, па до пада под турску власт (1456), читава регија је била настањена српским становништвом. Први турски попис ове регије из 1455. године показује да је становништво у потпуности српско (Мацура 2003). Имена становника Косова и Метохије, као једна од најважнијих карактеристика идентитета једног народа, то у потпуности доказују.

Заједно са доласком српске државе на ове просторе насељено српско становништво се групише око првих српских цркава и манастира. Давањем аутокефалности српској православној цркви 1219. године додатно се оснажује главни верски чинилац за српски идентитет. У то време подигнута је Пећка патријаршија, да би потом важност Метохије била препозната и у чињеници да се тамо пребацило седиште српске цркве. Косово и Метохија су за време краља Милутина постали поприште сукоба са Византијом, погранична српска регија где се српско становништво додатно груписало, како би спречило византијске упаде.

Када се српска држава проширила ка југу, на простор данашње Северне Македоније, српски идентитет је додатно ојачао крунисањем Душана Немањића за цара и подизањем статуса српске цркве на ранг патријаршије. Управо Призрен у Метохији био је престоница Душанове Србије („царски град“). Његова царска титула имала је назив „цар Срба и Грка“, што додатно говори о већ изграђеном јасном српском идентитету. Царство је ублажило регионалне разноликости, које ће се ипак испољити после Душанове смрти.

После 1355. године српска држава почиње да слаби. Српски идентитет је изграђен, али су властела тј. регионални господари почели да јачају кроз своју политичку моћ. Војни порази од нове, нарастајуће силе на Балкану, Османлијског царства, утицали су на то да српско становништво изгуби одређене територије.

Али када погледамо регион Космета, ови догађаји су утицали да српски идентитет остане снажан. Ова регија опет постаје погранична у српској држави, поготову после Маричке битке 1371. године, када су области у данашњој Северној Македонији, области које су држале властелинске породице Дејановића и Мрњавчевића, признале турску власт.

Српско становништво наставља да постоји на простору Космета под утицајем властелинске породице Бранковића.

Битка на Косову, на Видовдан 1389. године, јесте један од кључних историјских догађаја у вези са српским идентитетом. Поједини историчари су епоху српске историје делили на период пре и после ове битке. Настајање косовског завета[12] везивано је за ту судбоносну годину, у односу на коју је читав један циклус српских народних песама назван косовски циклус. Ова песничка епоха је такође подељена, па се унутар ње разликују преткосовски и покосовски циклус.

Погибија српског владара кнеза Лазара утицала је додатно на национални понос, трагедију, „крв која се пролила за свету земљу". Отуда и титула „цар" коју је српски народ доделио Лазару Хребељановићу. Пад ове регије под турску власт седам деценија касније додатно ју је повезао са термином „трагедија". Српске цркве и манастири су опстали као везивно ткиво које је одржавало српски народ на овом простору.

Прво крушење српског идентитета на овом простору креће емиграцијом становништва са овог простора. Сеоба под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем 1690. године, у јеку Бечко-морејског рата, утицала је да се почне мењати етничка структура Космета, а самим тим и утицајност српског народа. На тај простор се у већој мери насељава албанско становништво, повлашћено као муслиманско у Османлијском царству. Прелазак једног дела Срба у ислам, иако тај број није био велики, није мењао идентитет у првој или другој генерацији. Међутим, у XVIII и XIX веку неки нови идентитет сличан „Бошњаку" или „Србину муслиману" се није појавио на овом простору. Са променом вере, после неколико генерација, мењала се и етничка свест становништва да би, рачунајући на историјски контекст Источног питања, у XIX веку српско становништво могло бити у одређеној мери исламизовано.

Стога ослобађање Косова и Метохије у Првом балканском рату јесте било значајно за повратак сада модерне српске државе на овај простор, али је етничка структура већ била измењена, а самим тим, иако је српски идентитет очуван, проценат становништва који га је на Космету гајио био је мали.

Стога, сва страдања српског народа у XX веку на простору Косова и Метохије, дала су овој регији свети и култни статус. С обзиром на то да је број Срба на Косову и Метохији све мањи, српски идентитет на овом простору остаје у свести људи и у књигама, али није физички манифестован in situ.

12 „У нашој традицији Косово поље је, попут Јерусалима за Јевреје или Арарата за Јермене, средишња тачка српског пребивања на земљи, наш духовни завичај, свето место које нам вековима служи као непролазни морални и духовни оријентир, тако је и Видовдан непролазни дан српске историје, тако је однос према Видовдану и данас критеријум сагледавања нечијег бића. Они који с подсмехом гледају на тај дан, уверени да је, да бисмо живели као сав нормалан свет, неопходно демитологизовање Косовског мита, показују да су им важније материјалне од духовних вредности, да нису чврсто утемељени у српском националном бићу" (Кинђић 2024).

СРПСКИ ИДЕНТИТЕТ НА КОСМЕТУ КРОЗ ВРЕМЕНСКЕ ЕПОХЕ

Савремени идентитет Срба на Косову и Метохији у великој мери се идентификује са очувањем културног и историјског наслеђа и са територијом која је саставни део националне свести. Српски народ ту сада живи под посебним околностима, чувајући своје манастире, своје празнике, свој језик и своје обичаје, као доказе да и даље постоји. Косово и Метохија, упркос свим политичким и безбедносним тешкоћама, и даље су суштински део идентитета Србина, као место и страдања и духовне снаге.

Најранији трагови цивилизације у региону Косова и његовим суседним областима потичу из неолитског доба, а такође се верује да је овде рана праисторијска мартитска култура еволуирала у илирску и трачку културу. Римска, а затим византијска власт, уследила је у каснијим вековима. Градови попут Улпијане сведоче о присуству урбаних заједница у римској ери. Хришћанство је такође прихваћено током овог времена, и оно је касније помогло да се одреде духовне аспирације српског народа (Анђелковић 2007).

Доласком Јужних Словена на Балкан, он је делимично освојен и насељен од стране Срба, док су се прве српске државе почеле развијати у раном средњем веку. Између 7. и 10. века, у периоду када су се Византинци и Бугари борили за контролу над територијом, појавиле су се српске кнежевине Рашка, Трепчимље, Травунија, Дукља, Паганија и Конавли. Оне су биле средиште српске средњовековне државе, њеног образовања, културе и витешког друштва. Стефан Немања и његови наследници изградили су многе манастире и постали вазали народа, придржавајући се православног хришћанства. Манастири Високи Дечани, Пећка патријаршија, Грачаница и Соколица, били су епитоми српске културе, уметности и духовности. Град Призрен је по други пут био престоница Србије, а Пећка патријаршија је стекла просрпски статус (Самарџић 1993).

Врхунац српске државности у овом периоду је царство Стефана Душана, које је обухватало Србију и друге земље од Косова до Егејског мора. У то време, Косово није било само географски центар, већ и политички, економски и верски центар живота српског народа (Stojsavljević, Đurđev 2011).

Српски и каснији националистички српски историчари Битку на Косову 1389. године сматрају симболичним догађајем од посебног националног значаја. Њен резултат, војни реми, отворио је пут вековима османске владавине и патње. У вековима који су уследили у деловима Косова под исламском влашћу и околним регионима Косова и Метохије српско становништво било је изложено разним облицима притиска: исламизацији, тешким порезима, угњетавању, етничком насиљу и емиграцији. Међутим, национална свест Срба није нестајала, захваљујући вековном присуству српске православне цркве и духовних центара, који су, упркос томе што су били под влашћу страног становништва, и даље успевали да функционишу као камен темељац српског идентитета (Јиречек 1952).

Све ово се види као временски оквир када су почели да се појављују основни елементи за митологизацију Косова као оличења бола, вере и моралне победе. Косовски завет, као духовни и културни принцип, претворен је у фундаментални принцип националне свести. Велика сеоба Срба 1690. године, коју је организовао патријарх Арсеније III Чарнојевић, сведочи о овој великој присилној миграцији, али и о томе да је отпор против асимилације превладао.

У време Првог и Другог српског устанка (1804–1815) Косово и Метохија остају ван граница новоформиране српске државе, али српски национални покрет не престаје да их сматра својим саставним делом. Током целог XIX века српски културни и политички радници раде на очувању свести о значају Косова. У том периоду оснивају се српске школе, обновљени су манастири, а култ косовских јунака добија нови значај у народној поезији, књижевности и уметности.

Балкански ратови (1912–1913) доносе ослобођење Косова од турске власти и његово укључење у оквир Краљевине Србије. Народ је дочекан као ослободилац, а српска државност поново је успостављена на тим просторима.

Косово и Метохија су изнова били место патње, али и отпора, током Првог светског рата. У међуратном периоду, а посебно у СФРЈ, Косово и Метохија су добили статус аутономне покрајине. Упркос демографским притисцима, па чак и повременом занемаривању од стране комунистичких власти, Срби нису одустајали од борбе за своја права и очување свог културног наслеђа. То је било време када су две стране имале затегнуте односе, или су чак биле у отвореним сукобима.

Рат и НАТО бомбардовање 1999. године донели су нове таласе патње и протеривање Срба са Косова. Стотине хиљада Срба било је приморано да оде, стотине манастира и цркава су уништене или оштећене, а српско наслеђе било је изложено пљачки.

Сада, српски народ на Косову и Метохији чува свој национални идентитет у тако неповољном окружењу. Постоје српске енклаве, манастири и школе које делују као оазе националне свести и отпора. Српска православна црква је велики чувар нашег духовног и културног бића. Манастири Високи Дечани, Пећка патријаршија и Грачаница су под заштитом UNESCO-а. Они су означени као угрожена светска баштина, и то са добрим разлогом.

Српско становништво овог подручја сачувало је своје обичаје, језик и историјско памћење. Судбина Косова и Метохије, тренутно под влашћу различитих политичких фактора, и даље представља за српски народ пример става, вере и привржености огњишту, извору и пореклу (Ћирковић 2004).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У свим епохама, од антике, преко средњег века и османског периода, до модерног доба, Косово и Метохија су били бедем српског идентитета, остајући то и данас, из генерације у генерацију. Због географске важности

и историјске улоге овог региона, његова духовна дубина дефинише не само прошлост српског народа, већ и његову данашњу свест о себи. Очување Срба на Косову и Метохији од отуђења није само проблем садашње историје, наиме, оно лежи и у културном опстанку нације у подручју препуном неких од њених најзначајнијих историјских сећања.

Овде морамо указати на посебну топономастику назива Метохија. Само избегавање коришћења овог термина од стране албанског фактора има своју географску и историјску повезницу. Метохија је географски западни, низијски део српске јужне покрајине. Преко планинских венаца Проклетија повезана је са Албанијом. Управо у томе је проблем албанског фактора. Метохија идентитетски и географски разједињује појам Косова од Албаније. Идентитет Метохије, раније описан, јесте непреводив на албански језик у смислу топонима, а у идентитетском смислу је неповезив. Албанци никада нису имали своје манастире на овом простору, па самим тим ни метохе. Не постоји ниједна повеља коју би могли да цитирају себи у прилог. Тако да Метохија самим својим географским положајем сједињује српски идентитет на Космету, а разједињује албански. Из овог разлога је дошло до покушаја својатања српског идентитета кроз присвајање српске културне историјске баштине, како би се онда назив метох могао повезати са албанским фактором. Ипак, историја је ту неумитна, а и језик је следи.

Друга ствар на коју бисмо желели да скренемо пажњу јесте термин којим се називају Срби са Косова и Метохије. У питању је термин „Косовар". Поред њега, у српским медијима се често користи и термин „Срби Косовари", којим се успоставља разлика у односу на Србе из остатка Србије, Републике Српске или Црне Горе. Лингвистички термин „Косовар" би требало да разликује Албанце који живе на Косову и Метохији и у Албанији. Та разлика евидентно постаје много израженија од разлике између Срба са Косова и Метохије и ван њих. Прави термин који је потребно користити јесте Косовац. Као што постоји „Косовка девојка", пандан томе би био и наведени мушки род назива. Слични називи су и Херцеговац, Босанац и Црногорац. Прикладни термин за јачање српског идентитета на Косову и Метохији био би и Метохијац и Метохијка, за Србе који живе у Метохији. Правилно коришћење термина довело би до јасног раздвајања градских центара, као што су Призрен, Пећ, Дечани или Ђаковица, који се налазе у Метохији, а не на Косову. Разлог за јачање топонима Метохија објашњен је у претходним пасусима.

Као завршно разматрање, можемо навести најрепрезентативније примере из света, где је идентитет опстајао упркос губитку територије и великом расејавању становништва са означене територије. Јеврејски идентитет се очувао, а Јерусалим је помињан у књижевним делима и усменом предању. Идентитет Курда, као посебног народа, и даље се чува у областима Турске, Ирана, Ирака и Сирије упркос непостојању њихове државе. Државе су пролазне форме, настају, мењају се и нестају, становништво имигрира, остаје или емигрира, а иденитет остаје.

ЛИТЕРАТУРА

Анђелковић 2007: Бранислав Анђелковић. *Старе цивилизације Балкана*. Београд: Завод за уџбенике.

Богдановић 1985: Димитрије Богдановић. *Књига о Косову*. Београд: САНУ.

Бурсаћ, Лукић 2001: Борис Бурсаћ, Богдан Лукић. Косовска Митровица. *Географска енциклопедија насеља Србије, књ. II*. Београд: Географски факултет, Агена, Стручна књига, 245–257.

Велики атлас Србије. Београд: Службени гласник.

Вуковић 2024: Ана С. Вуковић. „Идентитет и стереотипи". *Социолошки преглед, vol. LVIII, no. 4*, 1073–1085.

Гаши 1986: Мајун Гаши. Приштина. *Социјалистичка Република Србија, том V*. Београд: Књижевне новине, 157–183.

Зиројевић 1984: Олга Зиројевић. *Цркве и манастири на простору Пећке патријаршије до 1683. године*. Београд: Историјски институт.

Јастребаров 2018: Иван Јастребаров. *Стара Србија и Албанија*. Београд: Службени гласник.

Јиречек 1952: Константин Јиречек. *Историја Срба*. Београд: БИГЗ.

Кинђић 2024: Зоран Б. Кинђић. „Косовски завет". *Социолошки преглед*, vol. *LVIII, no*. 4, 920–951.

Марковић и Павловић 1995: Јован Ђ. Марковић, Мила Павловић. *Географске регије Југославије (Србије и Црне Горе)*. Београд: Службени гласник.

Мацура 2003: Милош Мацура. *Насеља и становништво области Бранковића 1455. године*. Београд: Службени гласник.

Николић 1990: Срећко Николић. *Општина Штрпце – Сиринићка жупа – одлике природне средине, Књига 37/1*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић".

Павловић 2019: Мила Павловић. *Географске регије Србије 2: планинско-котлинско-долинска регија*. Београд: Универзитет у Београду, Географски факултет.

Пешић 2023: Милена Пешић. „Национални идентитет из оптике његовог дискурзивног конструисања". *Национални интерес, година XIX, vol. 46, број 3/2023*, 23–46.

Радовановић 1986: Милан Радовановић. Призрен. *Социјалистичка Република Србија, том V*. Београд: *Књижевне новине*, 392–429.

Радовановић 2008: Милан Радовановић. *Косово и Метохија*. Београд: Службени гласник.

Самарџић 1993: Радован Самарџић. *Историја српског народа: Средњи век*. Београд: Српска књижевна задруга.

Стојсављевић, Живковић 2011: Растислав Стојсављевић, Милка Бубало Живковић, Млађен Јовановић, Тамара Лукић, Бојан Ђерчан. „Геополитички утицаји на Рашку област током историје". *Зборник радова Департмана за географију, туризам и хотелијерство, vol. 40*, 88–99.

Тодоровић 2024: Ивица Р. Тодоровић, „Начини идентитетске одбране – слава и литије". *Социолошки преглед, vol. LVIII, no. 4*, 895–919.

Урошевић 1964: Анастасије Урошевић. *Косово – српски етнографски зборник. Насеља и порекло становништва*, Београд: Књига 39.

Цвијић 1906: Јован Цвијић. *Основе за геологију и географију Старе Србије и Македоније*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Ћирковић 2004: Сима Ћирковић. *Срби међу европским народима*. Београд: Клио.

Ћорић 2016: Драгана Ћорић. „Трагом расправа о унификацији југословенског

права у првој половини 20. века – улога језика и народног духа у номотехници". *Зборник радова Правног факултета Нови Сад*, vol. *50, бр. 4*, 1393–1411.
Cambridge Dictionary, 2025.
Druckman 1994: Daniel Druckman. "Nationalism, Patriotism, and Group Loyalty: A Social Psychological Perspective". *Mershon International Studies Review, 38(1)*, 43–68.
Milošević Đorđević 2007: Jasna Milošević Đorđević. "Primordialistic Concept of National Identity in Serbia". *Psihologija, vol. 40 (3)*, 385–397.
Stojsavljević, Đurđev, Đerčan 2011: Rastislav Stojsavljević, Branislav Đurđev, Bojan Đerčan. "Serbian medieval urban settlements". *Geographica Pannonica*, *vol. 15, issue 3*, 90–102.

ПРАВНИ АКТИ

Устав Републике Србије, 2006.
Закон о држављанству Републике Србије, „Службени Гласник Републике Србије", 135/2004-10, 90/2007-3, 24/2018-70.
Закон о забрани дискриминације, „Службени Гласник Републике Србије", 22/2009-3, 52/2021-4.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

https://pr.ac.rs/, 25.05.2025.

Dragana M. ĆORIĆ
Rastislav M. STOJSAVLJEVIĆ

SERBIAN IDENTITY BETWEEN GEOGRAPHICAL AND LEGAL FRAMEWORK

Summary

Why is it important to be aware of one's national identity, not only when crossing the borders of one's own state, but also within the borders of one's own state? Why is national identity sometimes viewed as just one of the identities that a person has, and sometimes it is not even present in the hierarchy of values or is not considered to be that important, while elsewhere, as in Kosovo and Metohija, national identity is perceived as a shield and a barrier for people, even as a guardian angel of the universal spirit of Serbianness and Orthodoxy that is preserved in our monasteries? To what extent is national identity connected with Orthodoxy, and how much do they mutually influence each other? The authors will attempt to answer these and many other questions in this paper, examining the differences between the theoretical definition of identity in general and its life forms that are applied and lived in practice, through an analysis of the national positive legal framework, taking into account geopolitical circumstances in our country and in the world.

Keywords: identity, Serbian identity, national identity.

УДК

Прегледни рад

*Марина Д. МИЈАТОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ИДЕНТИТЕТ И НАСИЉЕ: ЛИЧНОСТ ЖЕНЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ**

Апстракт: Питање идентитета жене на Косову и Метохији обухвата сложену правно-друштвену проблематику, у којој се укрштају традиционални нормативни обрасци, важећи правни системи и специфичности постконфликтног правног и институционалног амбијента. Циљ овог рада јесте да се укаже на начин на који се формира, одржава и угрожава личност жене у контексту друштвене хетерономије и институционалне нестабилности. Посебан акценат стављен је на феномен насиља над женама, физичког, психичког и институционалног, и на ограничења са којима се жене сусрећу у остваривању својих основних права, пре свега у области породичног и наследног права. Анализом правног оквира, укључујући домаће и међународне инструменте заштите људских права, указује се на недостатке у примени постојећих закона, као и на препреке које произилазе из дубоко укорењених патријархалних структура. Рад такође разматра утицај хетерономних фактора, политичких, правних и културолошких, на конституисање женског идентитета и положаја у савременом друштву Косова и Метохије. Закључно, истиче се потреба за интегрисаним приступом који укључује правне, социјалне и образовне мере у циљу оснаживања жене као субјекта права, али и као носиоца друштвеног и културног континуитета.

Кључне речи: жена, идентитет, насиље, Косово и Метохија, хетерономија.

УВОД

Питање положаја и идентитета жене у савременом друштву, посебно у постконфликтним и социјално осетљивим подручјима као што је Косово и Метохија, захтева интердисциплинарни приступ који укључује правне,

* Научни сарадник, ORCID 0000-0003-4370-7690, marina.mijatovicc@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

социолошке, културолошке и политичке аспекте (Мијатовић, Сарафова 2025: 385–386). Жене у овом региону често се налазе у пресеку више облика дискриминације: као припаднице одређене етничке заједнице, као особе у средини са дуготрајном, институционалном нестабилношћу и као субјекти подложни традиционалним родним нормама које ограничавају њихову аутономију и право на избор. Истраживања указују да је насиље над женама у српским заједницама на Косову и Метохији недовољно евидентирано, а институционална заштита често недоступна или неефикасна. Према извештајима невладиних организација, велики број случајева породичног и родно заснованог насиља остаје непријављен, док су механизми подршке жртвама неретко ограничени капацитетима, кадровима или политичким околностима (Rule of Law platform, 2024). Са друге стране, иако домаће и међународно право пружају основ за заштиту женских права, укључујући Конвенцију о елиминацији свих облика дискриминације жена (*CEDAW*), Истанбулску конвенцију, као и Устав Републике Србије и релевантне законе, примену ових стандарда спутавају структурне препреке и дубоко укорењени патријархални обрасци. Жене на Косову и Метохији се тако често налазе у положају правне и друштвене невидљивости, што доводи до угрожавања њиховог идентитета као пуноправних грађанки и субјеката права. Процес друштвене трансформације, укључујући модернизацију и промене у економским структурама, условио је постепено укључивање жена у јавну и радну сферу. Међутим, на Косову и Метохији, где је друштвени поредак и даље снажно обликован традиционалним патријархалним нормама, жена се често налази у раскораку између формалне еманципације и културолошки условљених ограничења. Родни стереотипи, који се усвајају од најранијих дана у породици, образовању и ширем социјалном окружењу, представљају модел друштвено прихватљивог понашања, а одступање од овог модела изазива осуду или маргинализацију. Такви обрасци не само да репродукују неједнакости, већ и спречавају жене да остваре пуни правни, професионални и лични идентитет. У постконфликтној заједници као што је Косово и Метохија, овај притисак добија додатну димензију, традиција се често посматра као основ националног и културног опстанка, па сваки излазак жене из наметнутих улога бива доживљен као угрожавање колективног идентитета (Мијатовић–Симијановић 2023: 183). У руралним срединама Косова и Метохије непознавање и недовољно усвајање основних права жена представља један од кључних фактора који онемогућава њихову пуну друштвену и правну интеграцију. Правна свест у овим заједницама често је на ниском нивоу, а родна равноправност се не доживљава као друштвени идеал, већ као претња традиционалном поретку. Последице оваквог стања видљиве су у ограниченом приступу образовању, здравственој заштити, наслеђивању, као и у недовољној заступљености жена у јавном и политичком животу. Жене су често економски зависне, правно необавештене и изложене различитим облицима насиља, које остаје непријављено због страха од стигматизације или одсуства поверења у институције. У таквом амбијенту,

и поред формалних гаранција права, стварна могућност жена да их остваре остаје озбиљно ограничена (Мијатовић–Балтезаревић 2022: 138).

Циљ овог рада јесте да се кроз правнополитичку и социолошку анализу сагледа положај жене на Косову и Метохији, при чему се посебна пажња усмерава на феномене родног идентитета, хетерономије и различитих облика насиља. Рад полази од претпоставке да формална равноправност, загарантована домаћим и међународним прописима, не налази пуни одраз у стварном животу жена, нарочито у традиционалним и постконфликтним заједницама. Истраживање настоји да покаже на који начин структурно, институционално и културно насиље утиче на формирање женског идентитета, ограничавајући аутономију и капацитет жене за самоостварење у савременом друштву.

ИСТОРИЈСКИ И КУЛТУРОЛОШКИ КОНТЕКСТ ПОЛОЖАЈА ЖЕНЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Положај жена на Косову и Метохији кроз историју је био условљен комплексним сплетом културолошких, верских, правних и политичких чинилаца. Традиционално патријархално друштво, доминантно у албанској и српској заједници, постављало је жену у подређену друштвену и породичну позицију, у којој је њена улога била превасходно репродуктивна и домаћинска. У таквом систему вредности, мушка фигура представља носиоца породичне и друштвене моћи, док је женски субјект посматран кроз призму части породице, покорности и моралне чистоте. Иако жена у традиционалном друштвеном поретку није уживала висок друштвени статус, њој су припадале бројне и одговорне улоге, од домаћих послова до васпитања деце. Управо кроз мајчинство и морално обликовање потомства, жена је стицала одређено поштовање унутар породичне заједнице, нарочито од стране млађих генерација. Ипак, њена подређеност мушкарцу била је системски укорењена, и у породичним односима и у ширем друштвеном контексту. У доба када је друштво било хијерархијски уређено, са старешином породице, црквеним ауторитетима и световним властима на врху, жена је била не само правно, већ и културно и емоционално потиснута у други план. Патријархална породична задруга, иако репресивна у неким аспектима, пружала је одређени ниво социјалне сигурности. Као затворен и функционалан систем, породица је деловала као штит од нестабилности и несигурности спољашњег света. Унутар породице, жене су биле лишене најтежих физичких послова, који су били резервисани за одрасле мушкарце, чиме се унутар заједнице неговао одређени облик функционалне расподеле улога. Међутим, ова привидна сигурност имала је цену, подразумевала је зависност од мушкарца као носиоца моћи у породици. Управо та зависност учвршћивала је систем подређености, чиме је жена била онемогућена да самостално делује ван породичног оквира. Отуда се њен друштвени

идентитет формирао кроз туђу снагу, а не кроз сопствену аутономију, што ће представљати кључну препреку у процесима касније еманципације и равноправног учешћа у јавном животу (Рецић 2011: 520–521).

У албанској заједници, породица представља фундаменталну друштвену ћелију, при чему традиционални породични обрасци имају суштински значај у очувању друштвене стабилности и колективног идентитета. У том контексту, систем обичајног права познат као *Канон Леке Дукађинија* дуго је регулисао односе унутар породице, укључујући и положај жене. Овај правни корпус афирмисао је патријархалну структуру у којој је мушкарац носилац ауторитета, док је жена, иако носилац кључне улоге унутар домаћинства, правно и друштвено имала подређен положај. Такав нормативни оквир допринео је континуитету традиционалних родних улога, при чему је женска субјективност углавном била условљена дужностима према породици и заједници, а не индивидуалним правима и слободама. Овај канон, иако више нема формалну правну снагу, утицао је на структуру породичних односа, наслеђивање, положај удовица и забрану женског гласа у јавним стварима (Мијатовић 2024: 242). У контексту српских, историјских заједница, правни положај жене форматиран је и под снажним утицајем византијског правног наслеђа, канонског права и обичајноправних регулатива. Ови извори права афирмисали су примат мушкарца у породичној и друштвеној хијерархији, али су истовремено, нарочито под утицајем хришћанске етике, садржали елементе правне и моралне заштите жене у оквиру брака и материнства, што је унутар традиционалног поретка представљало значајан, иако ограничен, вид правне сигурности. У оквиру хришћанске традиције, жена се препознаје као морално и разумско биће, достојно пуне људске слободе и поштовања. Такав приступ представља прекретницу у односу на претходне патријархалне и обичајне норме, јер хришћанска етика не само да признаје духовну једнакост мушкарца и жене, већ поставља и основе за афирмацију жене у породичном и друштвеном животу. Истовремено, утицај Цркве у традиционалним српским заједницама, укључујући простор Косова и Метохије, одиграо је двојаку улогу: с једне стране, конзервирао је одређене родне улоге, али је с друге стране допринео заштити жене као мајке, супруге и чувара породичног морала, кроз промовисање вредности љубави, достојанства и жртве. Овај етичко-правни оквир омогућио је да се упркос ограничењима, створи простор за делимичну еманципацију жене унутар друштва у којем су доминирале традиционалне вредности (Симић 2014: 106). У срединама које су политички нестабилне и етнички подељене, жене су се нашле у позицији „двоструке маргинализације", као чланице заједница које се боре за политичку афирмацију и као јединке чији се глас ретко чује у институцијама. У многим случајевима, посебно током и након оружаних сукоба, жене су биле жртве родно заснованог насиља, расељавања и губитка елементарне правне сигурности. Упркос томе, управо су жене, нарочито кроз рад појединих невладиних организација и иницијатива на локалном нивоу, често носиоци процеса помирења и очувања друштвеног ткива.

Културолошки гледано, савремена жена на Косову и Метохији често се налази „између светова", између наслеђа традиције, притисака патријархалних модела и стремљења ка самосталности и правној једнакости. Та тензија између индивидуалног идентитета и колективних очекивања посебно долази до изражаја у сферама као што су избор образовања, брачног партнера, наслеђивања, запослења и политичког деловања. Иако је жена током историје, разуме се, поседовала једнаке интелектуалне капацитете као и мушкарац, њено активно учешће у јавном животу било је дуго ометано патријархалним нормама и друштвеним очекивањима. Вековима је њена улога била сведена на дом и породицу, а сваки покушај изласка из тих оквира наилазио је на отпор и друштвену осуду. Ипак, постепеним друштвеним и правним трансформацијама, кроз борбу за основна људска права и родну равноправност, жена је изборила могућност да активно учествује у политичком, економском и културном животу. У савременом добу, нарочито у двадесет првом веку, забележен је значајан напредак у погледу њене аутономије и заштите пред законом. Данас, жена ужива права загарантована уставом и међународним конвенцијама – право гласа, право на образовање, право на рад и имовину, право на заштиту од дискриминације и насиља, као и неприкосновено право на живот и достојанство. Иако је напредак значајан, пут до стварне и пуне равноправности био је дуг и испуњен отпорима (Рачић 2023: 119). Положај жене на Косову и Метохији, у том смислу, представља специфични пример у коме се сучељавају достигнућа модерног права и отпор традиционалних, друштвених структура.

ОБЛИЦИ НАСИЉА НАД ЖЕНАМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Насиље над женама на Косову и Метохији представља сложен и дубоко укорењен проблем који се испољава у различитим формама, физичкој, психолошкој, економској, сексуалној, институционалној и структурној. Упркос постојању релевантних законских решења која гарантују једнаку заштиту свим грађанима, у пракси се жене, посебно у руралним и етнички хетерогеним срединама, суочавају са бројним препрекама у остваривању својих права и у добијању адекватне заштите од насиља. Насиље представља негативан друштвени феномен присутан у свим културама и историјским периодима. У суштини, оно обухвата разноврсне облике понашања усмерених ка успостављању или одржавању контроле над другим лицем, најчешће путем физичке силе, психолошког притиска, претњи или различитих облика манипулације (Рељић 2013: 138).

Физичко насиље, као најпрепознатљивији облик кршења основних људских права, остаје и даље најчешћи облик родно заснованог насиља. Физичко насиље подразумева намерно извршене радње које доводе до телесног оштећења другог лица, без обзира на контекст у којем се оне

дешавају. Овај облик насиља обухвата, али се не ограничава на: гурање, одгуривање, повлачење за косу, ударце отвореном или затвореном шаком, шутирање, уједање, дављење, наношење рана оштрим предметима, тешка пребијања, телесно мучење и, у најдрастичнијим случајевима, лишавање живота. Последице физичког насиља могу се кретати од лакших телесних повреда (попут огреботина, модрица и подлива) до тешких и трајних оштећења тела, укључујући инвалидитет и смртни исход. Велики број случајева насиља се не пријављује због страха од осуде, срамоте или недостатка поверења у институције (Рачић 2022: 260). Психичко или емоционално насиље представља вид насиља који, иако често мање видљив од физичког, оставља дуготрајне и дубоке последице по психичко здравље жртве. Оно се може манифестовати кроз различите облике понашања који имају за циљ понижавање, контролу или застрашивања. Типични облици укључују систематско застрашивање, омаловажавање, континуирано критиковање, потцењивање, вербалне увреде, манипулацију, злоупотребу поверења, као и наметање осећаја кривице жртви. Често се жртви ускраћује емоционална подршка, оспорава њена вредност, а њени поступци или осећања се непрестано минимизују. Посебно тежак облик психичког насиља представља стално праћење, ухођење и прогањање жртве, што може укључивати појављивање на местима где се она креће или борави, учестале и нежељене телефонске позиве, поруке, електронску комуникацију, као и уништавање личне имовине. Овакво понашање не само да нарушава приватност и достојанство жртве, већ ствара трајно осећање угрожености и страха (Андрић–Милашиновић 2018: 863). Посебно забрињавају појаве принудних и малолетничких бракова у појединим заједницама, што представља грубо кршење Конвенције о правима детета, као и бројних домаћих и међународних прописа који се односе на заштиту од трговине људима и насиља у породици.

Економско насиље, које се манифестује кроз контролу финансија, ускраћивање приступа имовини и спречавање жена да раде, посебно је изражено у заједницама где жена нема формалну контролу над средствима за живот, а питања наслеђивања су и даље у великој мери регулисана обичајем, а не законом.

Сексуално насиље представља један од најтежих облика повреде физичког и психичког интегритета особе, које се, разуме се, врши без пристанка жртве и супротно њеној вољи. Оно обухвата широк спектар поступака, од принудног или наметнутог сексуалног чина, додиривања интимних делова тела, па све до вербалних напада сексуалне природе, у виду неприкладних коментара и других облика понижавајућег поступања. Сексуално злостављање не мора увек укључивати физички контакт, оно се често испољава кроз психичку манипулацију, претње, уцене или емоционални притисак, који доводе жртву у позицију беспомоћности. Овакво насиље је, нажалост, често део ширег обрасца контролишућег и насилничког понашања, нарочито у оквиру интимних партнерских односа, где сексуални однос постаје чин доминације и подређивања жене. Тиме се право на телесну аутономију

и слободу избора у потпуности потире, а жртва се доводи у положај објекта, лишеног достојанства и права на лични интегритет. Сексуално злостављање има далекосежне последице не само по телесно и репродуктивно здравље, већ и по емоционално стање жртве, остављајући дуготрајне психолошке трауме (Maloku 2015: 37).

Институционално насиље подразумева облик структурне дискриминације и занемаривања, које се спроводи од стране запослених у државним или јавним установама, било да се ради о здравственим, социјалним, образовним или правосудним институцијама. Оно се не манифестује искључиво у виду директног физичког или вербалног злостављања, већ и кроз поступања која одражавају системско непоштовање људског достојанства, занемаривање основних потреба, одсуство емпатије и професионалне одговорности, као и одуговлачење, бирократску инертност и непредузимање мера у заштити жртве. Овакав облик насиља нарочито је изражен у ситуацијама када жртве породичног или родно заснованог насиља траже заштиту, али наилазе на неделотворне институционалне механизме, нестручну или неосетљиву реакцију надлежних, па чак и отворено неповерење и окривљавање. Поновна виктимизација се јавља у моменту када систем, уместо да пружи подршку, додатно отежава положај жртве и тиме индиректно штити насилника (Чувам те). У правном смислу, институционално насиље се не своди увек на појединачну кривичну одговорност, али може представљати елемент кршења службене дужности, професионалне етике и начела законитости. Са становишта заштите људских права, свака институција има обавезу да делује у складу са принципима правичности, доступности и ефикасности, а њено неделовање у контексту спречавања насиља може представљати озбиљан пропуст који захтева одговорност.

Структурно насиље се рефлектује у неповољном положају жена у сфери образовања, запошљавања, здравствене заштите и политичког учешћа. Иако формално-правна равноправност постоји, стварне друштвене околности често онемогућавају женама да уживају једнаке могућности као мушкарци. Структурно насиље се испољава у различитим облицима и сферама друштвеног живота, али фокус овог рада није свеобухватна анализа свих његових манифестација, већ указивање на кључне системске баријере које проистичу из начина на који институције функционишу, специфичности политичке културе, дубоко укорењених патријархалних образаца и постојећих економских неједнакости. Управо овакви фактори доприносе не само умножавању насиља у друштву, већ често доводе до његовог прикривеног оправдавања или чак нормализације. Структурно насиље, као облик институционалне и друштвене неправде, захтева пажљиву анализу како би се идентификовали механизми његовог настанка и начини правне и социјалне интервенције (ИДН 2025).

Због свега наведеног, неопходно је не само доследно спровођење законских одредби, већ и креирање интегрисаних јавних политика које ће омогућити ефикаснију превенцију, заштиту и реинтеграцију у друштво

жртава насиља. Стручна јавност има дужност да усмери пажњу на препознавање и анализу ових облика насиља, истражујући њихове узроке и идентификујући јасне индикаторе који омогућавају рано уочавање ризика. Оваквим приступом стварају се предуслови за ефикаснију интервенцију надлежних институција, превенцију даљег насиља и заштиту жртава од тежих последица. Истовремено, системско деловање унапређује институционални одговор и јача поверење грађана у механизме правне и социјалне заштите (Андрић–Милашиновић 2020: 520). Посебна пажња мора бити посвећена мултиетничком контексту Косова и Метохије, у коме правна заштита мора бити једнако доступна свим женама, без обзира на њихову националну, верску или социјалну припадност.

Истраживања која комбинују анкетне податке и дубинске квалитативне анализе указују на неколико кључних изазова у вези са насиљем над женама на простору Косова и Метохије. Пре свега, дубоко укорењене друштвене норме и патријархални обрасци понашања доприносе одржавању родне неједнакости, али и стварању климе у којој се жене суочавају са стигмом, уколико одлуче да пријаве насиље или потраже помоћ. Овакви друштвени механизми тишине и осуде озбиљно умањују видљивост проблема и отежавају институционалну интервенцију. Поред тога, иако правни оквири формално постоје, њихова примена у пракси остаје недовољна. Ниски нивои поверења у институције, као и перцепција да систем заштите није ефикасан ни довољно сензибилисан за потребе жртава, додатно доприносе томе да многе жене остану без одговарајуће подршке. Посебан изазов представља ограниченост капацитета постојећих услуга, сигурних кућа, саветовалишта и других облика помоћи. Услуге које се пружају често нису прилагођене специфичним потребама осетљивих група жена, као што су оне са инвалидитетом, жене из руралних подручја или повратнице. На крају, посебну пажњу заслужује положај жена које су током оружаних сукоба доживеле различите облике насиља. Њихова траума је дуготрајна, а систем подршке и даље недовољно развијен да би адекватно одговорио на комплексност њихових потреба. У том контексту, неопходно је оснажити механизме правне и психосоцијалне помоћи, уз паралелно деловање на нивоу друштвених вредности и институционалне одговорности (OEBS).

ПРАВНИ ОКВИРИ ЗА ЗАШТИТУ ЖЕНА – ДОМАЋИ И МЕЂУНАРОДНИ АСПЕКТИ

Заштита жена од насиља представља кључну одредницу у систему људских права и основ за успостављање стварне родне равноправности. Савремени правни системи, како на националном тако и на међународном плану, предвиђају низ норми и механизама који имају за циљ да спрече насиље, обезбеде казнену политику према починиоцима, као и да женама

жртвама обезбеде правовремену, адекватну и свеобухватну заштиту. Основни принципи на којима почива ова заштита су достојанство личности, недискриминација, право на живот и физички и психички интегритет.

Уставу Републике Србије као највиши правни акт гарантује једнакост свих грађана и забрањује сваки облик дискриминације, укључујући и родну. Обим и стварна делотворност заштите људских права загарантованих Уставом, а нарочито оних слобода и права која се односе на квалитет живота, као и на области друштвеног живота у којима су жене често изложене дискриминацији, попут запошљавања, радних односа и накнада за рад, у значајној мери условљени су начином на који Устав формулише основне вредности и начела на којима се заснива уставни поредак и устројство државе као демократске заједнице. Циљ политике једнаких могућности јесте стварање друштвеног оквира у којем ће се обезбедити стварна, а не само формална равноправност између жена и мушкараца. У том смислу, држава има активну улогу у креирању услова који омогућавају реализацију те равноправности, при чему се као један од кључних инструмената користе такозване посебне мере. Те мере представљају конкретна средства кроз која се спроводи политика једнаких могућности. Управо зато, од суштинске је важности да Устав, већ у својим основним начелима, не само што јасно прокламује начело равноправности полова, већ и обавезује државу да доследно спроводи политику једнаких могућности и примењује посебне мере као механизам њене практичне реализације. Уставна норма која се односи на права у овом контексту често има карактер опште, односно бланкетне норме, што значи да сама по себи није довољна за њихову непосредну примену у пракси. Да би ова права постала делотворна и примењива, неопходно је да законски прописи ближе уреде њихов садржај, обим и начин остваривања. У таквом уређењу правног система, стварна суштина и квалитет ових права у великој мери зависе од законодавне воље, јер је закон, за разлику од устава, подложнији чешћим и лакшим изменама. Због тога права која се дефинишу искључиво законом имају мању правну стабилност и слабију институционалну заштиту у односу на она која су прецизно уређена самим уставом (Пајванчић 2008: 12,14,17).

Закон о спречавању насиља у породици из 2016. године, представља важан корак у институционалном одговору на проблем насиља, уводећи мере хитне заштите, обавезну координацију институција и посебно обучене координаторе у тужилаштвима и полицијским управама. У савременом друштвеном и медијском контексту, чини се да је проблематика породичног насиља постала све присутнија тема јавних расправа и друштвених анализа. Поставља се, међутим, питање да ли је реч о реалном порасту насиља у породици или, пак, о последици појачане медијске пажње, која понекад тенденциозно или сензационалистички извештава о појавама насиља. Без обзира на то, неспорно је да се породично насиље заиста дешава, и да га у значајној већини случајева трпе жене. Велики број жртава, међутим, не одлучује да насиље пријави, било због страха, економске зависности,

друштвеног стигматизовања, или недостатка поверења у институције. У том контексту, медији играју амбивалентну улогу. Са једне стране, могу бити важан фактор подизања свести, охрабривања жена да проговоре и затраже помоћ, али са друге стране, начин на који медији приступају овој теми неретко је проблематичан, фокусиран на сензационализам, без детаљног разумевања структуре и динамике насиља. Такво извештавање може довести до искривљене слике стварности, али и до утиска да се насиље у породици догађа искључиво у одређеним друштвеним слојевима или заједницама, што додатно компликује друштвену перцепцију и реакцију. Из тог разлога, неопходно је поново преиспитати тврдње о неадекватности постојећег правног оквира. Да ли је заиста нормативни систем недовољан, или се проблеми, пре свега, јављају у његовој примени? Правна регулатива, попут поменутог Закона о спречавању насиља у породици, садржи значајан број инструмената за заштиту жртава, али њихова делотворност зависи од институционалне координације, едукације надлежних, правовремене реакције и континуиране подршке жртвама (Ристивојевић–Самарџић 2017: 1443–1444). У таквом амбијенту, медији би могли да одиграју кључну улогу у промоцији културе нулте толеранције на насиље, уместо што се, неретко, задржавају на површној или сензационалистичкој презентацији случајева. Истовремено, јавни дискурс о насиљу у породици мора се темељити на реалним подацима, дубинској анализи узрока и последица, као и на промоцији механизама заштите који заиста могу охрабрити жртве да проговоре и да, уз подршку система, изађу из круга насиља. Једна од кључних институционалних новина уведених Законом о спречавању насиља у породици јесте уређење хитних мера заштите, чији је циљ обезбеђивање брзе и привремене интервенције у ситуацијама када постоји ризик од насиља или његове ескалације. Ове мере омогућавају надлежним органима да, на основу процене ризика, реагују у кратком року и на тај начин превентивно делују у заштити жртава. Хитне мере се изричу уколико је извршен акт насиља и ако је проценом утврђено постојање непосредне опасности од његовог понављања. Закон предвиђа два основна облика хитних мера: привремено удаљавање учиниоца из заједничког стамбеног простора и привремену забрану контактирања и приближавања жртви. Иако су по природи привремене, ове мере представљају значајан инструмент у заштити физичког и психичког интегритета жртве, као и у спречавању даљег нарушавања породичних односа. Њихова делотворност огледа се у брзини поступања, предвиђеног трајања 48 сати, а могу се продужити на основу одлуке суда, за додатних 30 дана (Марковић–Будиша 2024: 518).

Казнени оквир у домаћем кривичном праву такође препознаје више облика родно заснованог насиља. Кривични законик Републике Србије инкриминише насиље у породици, чиме се настоји санкционисати широк спектар понашања која представљају угрожавање телесног, психичког или сексуалног интегритета жена. Уведене су и олакшавајуће и отежавајуће околности које утичу на казнену политику, укључујући чињеницу да је дело

почињено према члану породице или у контексту интимног партнерства. Основни облик кривичног дела насиља у породици обухвата поступање којим се нарушава физички или психички интегритет, као и опште благостање члана породице. То укључује акте физичког насиља, претње озбиљним нападом, као и понашање које се оцењује као дрско или безобзирно, а које може довести до озбиљне узнемирености или страха код жртве. Овакво понашање може се манифестовати у виду психичког злостављања, контроле кретања и комуникације, ограничавања контакта са другим члановима породице, као и ускраћивања економске сигурности или других облика социјалне подршке. Поред основног облика, кривичноправна регулатива предвиђа и квалификоване облике овог дела у зависности од тежине последица или начина извршења. Тежи облици обухватају, на пример, примену средстава која су погодна да изазову тешке телесне повреде или озбиљно нарушавање здравља, поступање према посебно осетљивим категоријама као што су малолетна лица, као и случајеве у којима је последица насиља смрт члана породице. Ови облици третирају се са посебном строгошћу у кривичноправном систему. Уколико лице против кога је донета одлука суда о мерама заштите не поступа у складу са том одлуком, такво понашање такође представља кривично дело. На тај начин се успоставља институционална повезаност између породичноправне и кривичноправне заштите, што доприноси ефикаснијој примени мера превенције и интервенције. Комбинација мера из различитих правних области указује на сложеност проблема и неопходност мултисекторског приступа у борби против породичног насиља (Њагуловић 2012: 598–599).

Поред унутрашњег законодавства, Република Србија је страна уговорница значајних међународних инструмената који регулишу ову област. Посебно се истиче Конвенција Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици, познатија као Истанбулска конвенција, коју је Србија ратификовала 2013. године. Ова конвенција обавезује државе чланице да предузму све неопходне мере за спречавање насиља, заштиту жртава и кривично гоњење починилаца. Основна намера оваквих правних инструмената јесте успостављање потпуне нетолеранције према свим облицима насиља, посебно према женама и девојчицама. Такав приступ представља важан корак ка јачању правне сигурности у европском простору и доприноси унапређењу свеобухватне заштите људских права. Према одредбама релевантних међународних докумената, насиље према женама није само индивидуални или породични проблем, већ се препознаје као системски облик неједнакости и повреда основних људских права, што захтева од држава чланица да предузму одлучне мере у спречавању, заштити и санкционисању оваквих појава. Конвенција о елиминацији свих облика дискриминације жена (*CEDAW*), усвојена под окриљем Уједињених нација, представља кључни међународноправни инструмент који утврђује обавезу држава да обезбеде пуно остваривање права жена и спречавање свих облика родне неједнакости. Ова конвенција не само да формулише стандарде

за правну заштиту жена од дискриминације, већ и дефинише дискриминацију као сваку разлику, искључење или ограничење засновано на полу, које у било којој области, политичкој, економској, друштвеној, културној или грађанској, онемогућава женама пуно и равноправно уживање људских права и основних слобода. Такав приступ указује на потребу да се родна равноправност не посматра искључиво кроз формално-правну призму, већ и кроз стварне друштвене односе и праксе, које често производе и одржавају различите облике дискриминације, без обзира на брачни статус жена (Гасми–Прља 2024: 87–89). Конвенција о елиминацији свих облика дискриминације жена представља не само темељни међународноправни инструмент за заштиту права жена, већ и обавезујући оквир за државе потписнице да предузму конкретне мере у циљу обезбеђивања пуне равноправности у уживању тих права. Њен значај лежи у чињеници да указује на системске препреке које спречавају жене да у пуној мери остварују своја грађанска, политичка, социјална и економска права, посебно у контекстима у којима културне норме, традиција и укорењени стереотипи ограничавају њихово деловање у јавном и приватном животу. Овом Конвенцијом државе потписнице су преузеле обавезу да укину све облике правне и фактичке дискриминације према женама, укључујући елиминацију обичаја, пракси и стереотипа који се темеље на идеји подређености жена или наметању традиционалних родних улога. На тај начин *CEDAW* представља цивилизацијски искорак у правцу разумевања да културна оправдања не могу бити основ за ограничење основних људских права жена (Гасми–Прља 2024: 46).

Домаћи и међународни правни инструменти представљају нормативни оквир за превенцију и сузбијање насиља над женама, али њихова делотворност зависи од степена имплементације у конкретној правној и институционалној пракси. Ефикасна заштита жена од насиља захтева не само постојање одговарајућих законских решења, већ и функционалне механизме примене, адекватне институционалне капацитете, јасно дефинисану и усаглашену међусекторску сарадњу, као и континуирану едукацију свих релевантних професионалаца, укључујући полицију, тужилаштво, судство, здравствене и социјалне службе (Мијатовић 2024: 154). Правна заштита жртава насиља не може се сматрати стварно делотворном уколико се правне норме не спроводе доследно и у складу са начелима родне равноправности и људских права.

ХЕТЕРОНОМИЈА КАО ПРЕПРЕКА ЖЕНСКОЈ АУТОНОМИЈИ И ИДЕНТИТЕТУ

Једна од кључних препрека у остваривању пуне родне равноправности, а самим тим и у спречавању насиља над женама, јесте постојање хетерономних друштвених образаца који ограничавају женску аутономију и формирање индивидуалног идентитета. Хетерономија се у овом контексту

односи на положај појединке унутар система у којем су норме, правила понашања и вредносни судови наметнути извана, од стране културе, традиције, породице, верских заједница или институција, а не произилазе из сопствене слободне воље или личне одлуке појединке. Женама се, на тај начин, често ускраћује могућност самосталног деловања, доношења одлука и обликовања сопственог живота у складу са личним афинитетима, способностима и жељама. У патријархалним друштвима, попут многих на простору Балкана, хетерономни модели се репродукују кроз генерације, уграђујући у женску свест норме које фаворизују подређеност, послушност и самопожртвовање. Жена се често посматра пре свега у улогама мајке, супруге и чуварке породичних вредности, док се њен глас у јавном, политичком и правном простору потискује или маргинализује (Селхановић 2021: 26). Овакви модели утичу на смањену видљивост жена у сфери доношења одлука, економску зависност, као и на веома раширену појаву толерисања или скривања насиља, што се посебно односи на случајеве породичног и партнерског насиља. Иако су обавезе унутар домаћинства и подела породичних послова теме од трајног друштвеног значаја, у последњој деценији приметно је да се интересовање академских кругова и јавности све више преусмерава са критичког испитивања тих питања ка практичним стратегијама „усаглашавања" породичних и професионалних обавеза. Та промена приступа, уместо да доведе до преиспитивања основа на којима почива организација приватног живота, резултира прихватањем већ постојећих модела у којима жена остаје главни носилац обавеза у домаћинству. Формулације које промовишу већу флексибилност у радним обавезама жена, заправо не разграђују основе на којима почива асиметрична структура породичних улога, већ само омогућавају њено одржавање. Жена тако остаје у позицији „двоструке присутности", очекује се да испуњава улоге у оба простора, породичном и професионалном, без стварне слободе да самостално обликује свој животни пут. У том смислу, њена аутономија остаје ограничена, не правним прописима, већ механизмима друштвене норме, навике, културних образаца и очекивања окружења. Оваква ситуација представља облик хетерономије, стања у којем се животни избори не доносе из личне слободе и унутрашње мотивисаности, већ као одговор на спољна очекивања и условљености. Управо је то кључна препрека развоју индивидуалног женског идентитета, немогућност да се изван већ наметнутих улога и образаца осмисли и оствари сопствени субјективитет (Фикет 2018: 33). Улога жене у приватној сфери традиционално се дефинише као централна и суштинска, што отежава њено самоостварење изван граница породичних обавеза и друштвених очекивања. Такви обрасци, укорењени у процесу социјализације, условљавају да сваки покушај изградње аутономног животног пута буде праћен не само друштвеном осудом, већ и унутрашњим конфликтом између наметнутих улога и личних стремљења. Хетерономија, у овом контексту, делује кроз скривене механизме друштвене контроле, норме и обрасце понашања који нису увек експлицитно прописани,

али се подразумевају као пожељни и обавезујући. Управо због своје дискретности, овакви механизми постају видљиви тек онда када произведу конкретне негативне последице у животима жена, ограничене могућности за самореализацију, мањи степен учешћа у јавном и политичком животу, или онемогућеност преузимања одговорнијих и утицајнијих улога у друштву. Уколико томе додамо недостатак системске подршке женама у срединама које су географски, културно или економски маргинализоване, друштвени притисци бивају удвостручени. У таквим околностима, жене често остају ускраћене за ресурсе који су неопходни за критичко сагледавање сопственог положаја и изградњу независног идентитета. Чак и у друштвима која формално промовишу равноправност, постојећи дискурси и институционалне праксе често репродукују традиционалне моделе женског понашања. Тако се женски идентитет обликује у простору сталне напетости између унутрашњих капацитета и спољашњих ограничења, као процес борбе за субјективитет у условима перзистентне хетерономије (Шулеић 2013: 154–156). Савремени правни системи, уколико желе да буду заиста ефикасни у заштити жена од насиља и дискриминације, морају препознати да хетерономија представља не само културни, већ и правни изазов. Она нарушава начело формалне и суштинске равноправности, подрива слободу избора за остваривање аутономног, слободног и једнаког положаја сваке жене у друштву и угрожава право на достојанствен живот.

ЗАКЉУЧАК

Упркос значајним нормативним и институционалним корацима који су предузети у циљу унапређења положаја жена и заштите од насиља, жене у савременом друштву се и даље налазе у положају ограничене слободе, како у јавном, тако и у приватном простору. Правни оквири, и домаћи и међународни, постављају основе за деловање у правцу заштите жена од свих облика насиља и дискриминације. Ипак, њихова ефикасност зависи од више фактора, од доследне примене постојећих прописа, капацитета надлежних институција, преко интерсекторске сарадње, до континуиране едукације актера у систему и оснаживања самих жена. Без доследне имплементације и друштвене подршке, чак и најпрецизнији правни механизми остају недовољни у пракси. Истовремено, дубинска анализа показује да хетерономија представља један од најснажнијих облика препреке женској аутономији. Жене су, кроз историјски контекст, али и кроз савремене обрасце друштвеног понашања, често изложене утицајима који надређују туђа очекивања над њиховом слободом избора. Посебно је изражена доминација наметнутих норми у приватној сфери, где се очекује очување традиционалних улога, мајке, супруге, домаћице, при чему се занемарује индивидуални развој, личне амбиције и капацитети. Те улоге, често невидљиве у јавном дискурсу, остају оптерећујући оквир у коме се женски идентитет обликује

без стварне слободе избора. Савремене жене, упркос већој доступности образовања и запослења, често балансирају између професионалних обавеза и непромењених очекивања у приватној сфери. Оваква ситуација доводи до замаскиране неједнакости, у којој је наизгледна еманципација праћена додатним теретом и исцрпљујућим компромисима. Жена у тим оквирима не добија слободу, већ нове задатке, при чему се њен идентитет гради у условима ограничене самосталности.

Када женама није омогућено да стекну критичко мишљење, приступају релевантним информацијама и активно учествују у друштвеном животу, оне остају у позицији у којој доминантни модели понашања обликују њихове изборе. Поред тога, културни обрасци, укорењени стереотипи и друштвене санкције у случајевима одступања од „норме", доводе до пасивности и одсуства личног капацитета за отпор. То је нарочито изражено у срединама удаљеним од урбаних центара, у којима је приступ ресурсима и подршци додатно ограничен.

Из свега наведеног произилази да борба за женску аутономију и заштиту од различитих облика насиља и дискриминаторних пракси не може бити сведена искључиво на формално-правне инструменте. Она мора бити усмерена на суштинску промену друштвене свести, деконструкцију хетерономних образаца и стварање простора у којем жена има могућност да развија свој идентитет ван унапред задатих улога. У том процесу, кључну улогу имају образовне и културне институције, медији, као и доследна јавна политика која препознаје сложеност проблема и деловање на више нивоа истовремено. Само друштво које уважава различитости и подстиче слободу избора може створити услове за истинску еманципацију жене као субјекта. У том циљу, потребно је развити мултисекторски приступ, у коме ће правна заштита бити подржана друштвеном солидарношћу, едукацијом и културним преображајем, како би жена могла да гради свој идентитет у складу са сопственим потребама, вредностима и стремљењима.

ЛИТЕРАТУРА

Андрић–Милашиновић 2018: Санела Андрић, Срђан Милашиновић, „Насиље над женама у породици", *Социолошки преглед*, вол. LII, бр. 3. Београд.

Андрић, Милашиновић 2020: Санела Андрић, Срђан Милашиновић, „Ментално и физичко здравље жртава партнерског насиља", *Култура полиса*, год. XVII бр. 43. Универзитет Привредна академија, Нови Сад.

Друштво и структурно насиље 2025: Институт друштвених наука (ИДН), Филозофски факултет Универзитета у Београду, међународна конференција, https://idn.org.rs/medjunarodna-konferencija-drustvo-i-strukturno-nasilje-2/ Приступљено 30.04.2025.

Гасми–Прља 2024: Гордана Гасми, Драган Прља, „Истанбулска конвенција Савета Европе и Србија – правни аспекти примене конвенције у Србији на пољу сузбијања родно заснованог и сексуалног насиља према женама", *Страни правни живот*, год. 68. бр. 1. Институт за упоредно право, Београд.

Гасми–Прља 2024: Гордана Гасми, Драган Прља, *Насиље над женама у међународном праву*, монографија 199, Институт за упоредно право, Београд.

Институционално насиље. Чувам те – национална платформа за превенцију насиља које укључује децу, https://cuvamte.gov.rs/sta-je-nasilje/institucionalno-nasilje/ Приступљено 30.04.2025.

Марковић–Будиша 2024: Милош Марковић, Бојан Будиша, „Стратешко-правни оквир за превенцију и сузбијање насиља према женама у Републици Србији", *XXI међународни научни скуп „Правнички дани – Проф. др Славко Царић", Одговори правне науке на изазове савременог друштва*, Универзитет Привредна академија, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад.

Мијатовић–Балтезаревић 2022: Марина Мијатовић, Боривоје Балтезаревић, „Жене наследници – културолошки и правни аспекти", *Knowledge* – International Journal, Вол. 55. 1. Institute of Knowledge Management, Скопље, Македонија.

Мијатовић–Симијановић 2023: Марина Мијатовић, Јован Симијановић, „Статус жена на Косову и Метохији: историјски и правни оквир", *Косово и Метохија кроз чињенице, тумачења и симболе*: тематски зборник. књ. 3, Политикологија, социологија, право и педагогија, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Лепосавић.

Мијатовић 2024: Марина Мијатовић, „Етнички обичаји и њихов утицај на правне системе на Косову и Метохији", тематски зборник научних радова, *Ми и други кроз визуру Косова и Метохије*, књига 2 – политикологија, право, социологија, комуникологија, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Лепосавић.

Мијатовић 2024: Марина Мијатовић, „Cyberbullying: насиље у дигиталном свету", *Баштина* 64. Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Мијатовић–Сарафова 2025: Марина Мијатовић, Наташа Сарафова, „Утицај културних традиција на остваривање породичних права на Косову и Метохији", *Баштина* 65. Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Њагуловић 2012: Јелена Њагуловић, „Насиље у породици – три сегмента правне заштите у домаћем законодавству", *Заштита људских и мањинских права у Европском правном простору*, LXII, тематски зборник радова, Правни факултет, Ниш.

Пајванчић 2008: Маријана Пајванчић, „Право на равноправност полова – демократско питање и уставни принцип", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 1–2*, Универзитет у Новом Саду, Правни факултет, Нови Сад.

Рачић 2022: Анђелка Рачић, „Насиље над женама – нулта толеранција", *Мегатренд ревија*, вол. 19. бр. 2. Универзитет Мегатренд, Београд.

Рачић 2023: Анђелка Рачић, „Положај жене у породици/друштву кроз историју", *Мегатренд ревија*, вол. 20. бр. 1. Универзитет Мегатренд, Београд.

Рељић 2013: Драгољуб Рељић, „Насиље над женама", *Годишњак Правног факултета*, год. IV, бр. 1. Правни факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Источно Сарајево.

Рецић 2011: Садуша Рецић, „О друштвеном статусу жене у досредњовековној и средњовековној Србији", *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, бр. 41*. Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет, Косовска Митровица.

Ристивојевић–Самарџић 2017: Бранислав Ристивојевић, Стефан Самарџић, „Закон о спречавању насиља у породици – критички осврт из угла кривичног права", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, бр. 4. Универзитет у Новом Саду, Правни факултет, Нови Сад.

Селхановић 2021: Илхана Селхановић, *Улоīа жене у савременој ūородици и друūшūву*, магистарски рад, Универзитет у Сарајеву, Факултет политичких наука, одсјек за социологију, Сарајево.

Симић 2014: Жикица Симић, „Православна црква и њен допринос унапређењу друштвеног положаја жене – црквени и секуларни став, *Годишњак за социолоīију*, Филозофски факултет, Ниш.

Фикет 2018: Ирена Фикет, „Родна подела рада у домаћинству, лично које и даље није политичко", *Неко је рекао феминизам? Феминисūичка ūеорија у Србији данас* (књига апстраката), Универзитет у Београду, Институт за филозофију и друштвену теорију, Факултет политичких наука, Београд.

Шулеић 2013: Маријана Шулеић, *Родне имūликације неūисмености: димензија неūисмености и њене жрūве,* Темида, Виктимолошко друштво Србије, Универзитет у Београду – Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Београд.

Anketa o dobrobiti i bezbednosti žena na Kosovu. OEBS https://www.osce.org/files/f/documents/2/f/439793.pdf Pristupljeno 30.04.2025.

Maloku 2015: Ahmet Maloku, „Nasilje nad ženama u porodici u regionu Gnjilana", Zbornik radova *Nova naučna edukativna misao*, br. 3. Nomotehnički centar, Beograd.

OSCE istraživanje o nasilju nad ženama na Kosovu (2024): Rule of Law platform, https://www.rolplatform.org/osce-istrazivanje-o-nasilju-nad-zenama-na-kosovu/ Pristupljeno 30.04.2025.

Marina D. MIJATOVIĆ

IDENTITY AND VIOLENCE: THE PERSONALITY OF WOMEN IN KOSOVO AND METOHIJA IN CONTEMPORARY SOCIETY

Summary

The issue of women's identity in Kosovo and Metohija encompasses a complex legal and social framework where traditional normative patterns intersect with existing legal systems and the specificities of a post-conflict legal and institutional environment. The aim of this paper is to highlight how a woman's identity is formed, maintained, and undermined within a context marked by social heteronomy and institutional instability. Particular emphasis is placed on the phenomenon of violence against women, physical, psychological, and institutional, and on the limitations women face in exercising their fundamental rights, especially in the areas of family and inheritance law. Through an analysis of the legal framework, including both domestic and international human rights protection instruments, this paper points to the deficiencies in the implementation of existing laws and the obstacles rooted in deeply entrenched patriarchal structures.

It also explores the influence of heteronomous factors, political, legal, and cultural, on the constitution of women's identity and their status in the contemporary society of Kosovo and Metohija.

In conclusion, the paper underlines the need for an integrated approach that includes legal, social, and educational measures aimed at empowering women not only as subjects of rights but also as bearers of social and cultural continuity.

Keywords: woman, identity, violence, Kosovo and Metohija, heteronomy.

УДК

Review paper

*Aleksandra Lj. MITROVIĆ**

University of Priština, Faculty of Law, Department of Theoretical and Legal Sciences, Historical and Legal Sciences and Sociology, Kosovska Mitrovica, Serbia

HERITAGE AND PRESERVING COLLECTIVE MEMORY OF KOSOVO AND METOHIJA

Abstract: The decades-long and continuous violence against the cultural heritage of the Serbian people in Kosovo and Metohija has naturally subsided throughout history, only to have its full affirmation during 1999 and 2004 with the March Pogrom, and to continue to this day in a different form. Dependence on foreign laws, which is manipulated by the numerically dominant Islamized Albanian ethnic group, is destroying the cultural identity, ethnic, religious, and any political structure of the Christian indigenous Serbian people in these areas. The need to confirm the dominance of the ruling group is implemented by occupying public space as a place filled imbued with meaning for the given community. Cultural heritage and Serbian cultural legacy are threatened because the ideas of the new community are materializing in such a way so as to suppress or replace the true and original meaning of Serbian monuments. The misuse of other people's ancient monuments to achieve the goals of the society that "possessed" them by erasing or modifying their purpose and identity is evident in the example of Serbian medieval cultural and historical monuments, especially Serbian medieval monasteries in Kosovo and Metohija.

Violence against heritage in the modern era had its own "methodology," but also institutional and political support, where physical destruction is only one form of deliberate oblivion, while different interpretations and construction of new identities of monuments are becoming an increasingly intrusive problem and show how and in what direction violence against heritage is further developing. The case of the March pogrom of 2004, the vandalism by Albanian extremists and the terrible physical damage sustained by Serbian monasteries, continues today, only modified in form and supported by the heteronomy of the dominant Albanian ethnic group, which once did this through physical damage, and today does so by rewriting and altering Serbian history in these areas, by classifying certain monuments as "their own" and subsuming them under the "Illyrian heritage". However, when society is unable to prevent the physical destruction of a monument, it can to a significant extent prevent the violation of its integral meanings. Violation of the integral meanings of heritage is possible only by spreading knowledge about it through various media.

* Teaching Assistant, ORCID 0000-0003-1150-6907, aleksandra.mitrovic@pr.ac.rs

Education and promotion, with the existence of adequate data bases and their scientific processing can contribute to the protection of cultural heritage. Protection does not have to be institutionally implemented, but it must be institutionally supported and monitored. Through valid documentation of heritage, a unit of measurement of a society's interest in its own cultural identity is established. This means preserving the material carriers of meaning–monuments– and the process of testifying about them as memory.

Keywords: protection of cultural heritage, law, society, history, cultural identity, culture, violence.

If a society is not always able to prevent physical destruction of monuments, it can significantly prevent the disruption of their integral meaning, which is, as a systematic practice, already recognized when considering Serbian heritage in Kosovo and Metohija. Preventing disruption of integral meaning of the heritage is possible only by spreading the knowledge about it using different media. The final purpose of such activity is to preserve the old and educate new successors as persons and communities that protect, nurture, and transmit the values and meaning of the heritage in question. Therefore, if the heritage belongs to everybody, as materialization of values of the past that are transmitted into the future and upgraded, then one should work on raising awareness of potential successors since they will care for it in the future. This form of protection, primarily implemented through education and promotion, which is, again, not possible without relevant data bases and their scientific processing, does not need to be carried out through institutions, but it can be supported and supervised by them. It entails the preservation of material carriers of meaning–the monuments themselves–but also the process of storytelling about them as the memory embodied by the monuments, the knowledge surrounding them and the experience of the monuments, supported in the material world through other media. Implementation of such protection of heritage contributes to a better understanding of the notion of heritage and the method of its constitution. In parallel, it creates and unifies new documents that testify to the modern evaluation and (ab)use of monuments, as well as all changes they undergo in physical manifestations and meaning. This volume of documents, as different testimonies about the monument, may enable implementation of new protection measures for it, in order to counter modern endangerment. For all these reasons, it is very important to understand the significance of creating modern comprehensive data bases, primarily digital ones, which do not neglect a single aspect and the past of monuments, nor its current state and knowledge surrounding it, and are continuously developing owing to collection of new documents. Therefore, the documentation serves as a unit of measurement of society's interest in its own heritage. The development of aforementioned data bases enables scientific studying of monuments and obtaining knowledge of the past they testify or testified.

On the other hand, lack of proper documentation aggravates the process of renewing damaged and destroyed monuments as well as their modern presentation and promotion. When a monument is destroyed or damaged, the documentation is the only testimony to its lost properties and meaning. Finally, the importance of creating appropriate documentation on monumental heritage lies in the fact that it, to some extent, hinders, makes senseless, and prevents forgery and destruction of such heritage. However, its availability is as important as its content–both to the narrow professional community and wider public. It seems that this is why it is important to interpret the monument as the document of the present. Understanding past events and the logic of change, along with using the mentioned collectivity of heritage, contributes not only to a better understanding of the present, but also to finding appropriate ways to optimally use and preserve the potential of monuments as testaments for future generations. This idea of preserving selective past, with the monuments being its manifestation, is the foundation of heritage. However, this becomes even more problematic and complex due to the principles of documentation as an important segment of preserving heritage, as well as the accelerated development of the digital era and the possibilities it can provide in this segment of protection. The value of heritage is not a property of physical objects or places; these objects and places materialize the values different communities produce and affirm. In this sense, special attention is given to the modern use of heritage, which is linked to power, especially the power possessing the authority to legitimize and delegitimize cultures. Heritage as a cultural process is related to the production and establishment of cultural identity, individual, and collective memory, as well as social and cultural value. The issue of society's attitude towards the past–and especially towards monuments as heritage–has become a subject of standardization related to understanding and managing the heritage, which is confirmed by the Conventions of the Organization of United Nations for Education Science and Culture (UNESCO), pointing to the lack of duality between culture and nature, that is, universal values that need to be preserved in cultural memory under the common name–culture.

Therefore, even though the protection practice, including its integral part–the legal framework, still regards monument as the documents of the past, it is important to underline that by the mid-20th century this term *moved away* from the previously used one–of a monument of the past that primarily emphasized its ancient value.[1]

1 The monument was considered an object that, through its modern form and condition, may testify to certain events from the past, and be a source of different knowledge and a tool to maintain memory of significant events, ideas, and persons. Such property of the monument points to public interest that stipulates the monument itself should be preserved. In theoretical understanding of the monument the aforementioned public interest impacted the formulation of definition of this term. For the Czech museologist Zbinek Stransky the monument is a witness of time, society, and space in which it was created, it is a document of a special relationship of man and reality. This approach was developed by Ivo Marojević, founder of the Zagreb School of Museology. He considers monuments of culture documents of the present since thez "condense" and formulate messages that are or can be used in modern society.

Heritage, in newly formed countries, as well as the ones in transition, but also more broadly in the globalized world, has become subject to different (ab)uses, particularly in the service of constructing new identity narratives; therefore, the role of museums and other heritage institutions has evolved toward assuming the positions of significant social actors. The idea was to help the communities in overcoming imposed identity crisis by reexamining the past and to raise awareness of the importance of understanding its layers. The development of museology and the occurrence of new theories in museology in the second half of the 20th century impacted and challenged the values of objects in the museums or heritage outside the museums, placing them in a co-dependent relationship with the audience and beneficiaries in a broader sense.[2]

The destruction, endangerment, and repurposing of monuments, transforms and essentially changes their cultural identity. Thus, the change in ethnic, religious, and political structure in a society usually leads to the need of the ruling group to assert its dominance by occupying public space–a specific place imbued with meaning for the given community. Cultural-historical monuments are exactly such places and are threatened when the ideas of a new community have materialized through the suppression or replacement of their true and original meaning. Even though all interventions that alter a monument's initial appearance are generally detected and studied as negative, their character is not always equally destructive, at least not in the material sense. Sometimes, the ancient monuments from previous cultures are not completely destroyed, but rather partially reshaped and repurposed to serve new functions and reflect a new identity, as the new ruling society perceives their usefulness for the accomplishment of its goals. Such were the changes that happened on some of the medieval churches turned into mosques like Our Lady of Ljeviš in Prizren. As observed in most cases, violence against heritage in modern age has its *methodology* as well as institutional and political support. Physical destruction is only one form of intentional neglect practiced in the past, while different interpretations and construction of new identities of monuments have become a growing issue revealing the direction of ongoing violence against heritage.

Namely, during the March Pogrom on 17 and 18 March 2004, Serbian medieval monasteries, as well as numerous other Serbian religious and historical monuments in Kosovo and Metohija, sustained unprecedented vandalism and horrible

2 Such approach opens issues related to redefining the notion of heritage, understanding its vulnerability in times of war conflicts and roles it has in the creation of identity of communities, and many others. In subsequent times, stated issues became more dominant in science on heritage, that is, exited the framework of the institution of the museum. Actually, museology itself expanded its definition to the extent that it uses holistic approach regarding the protection and treatment of heritage. This theoretical breakthrough was rounded up by proposing a new name–heritology–to refer to a separate scientific discipline unifying the ones existing not around the institution, but around the phenomenon of heritage. Therefore, monuments, as immobile heritage in public space, were seeminglz the first to attract the attention of the scientific community and inspire a unified theory and practice of preservation, since they have suffered the most modifications throughout historical changes in society.

physical destruction by Albanian extremists. Subsequently, these acts were only used to *claim* these monuments as part of the so-called *Illyrian* heritage, as they are referred to by some Albanian historians, while others take up the position that it is a *common heritage,* since some Serbian monasteries, such as Our Lady of Ljeviš, were converted into mosques by building minarets during the Turkish hegemony, and later restored back into Orthodox monasteries and churches following the liberation of Prizren in 1912. Still, no Orthodox sanctuary was spared during the March Pogrom; on the contrary, they were devastated with such cruelty that the consequences of destruction and devastation are visible today on the walls of Our Lady of Ljeviš, which is surrounded with electric cables and barbwire. Albanian pressure not to adopt, but to abduct Serbian monasteries in Kosovo and Metohija from their Serbian cultural and historical heritage particularly intensified in 2006 after Our Lady of Ljeviš, Monastery Visoki Dečani, Monastery Serbian Patriarchate of Peć, and Monastery Gračanica became part of UNESCO World Heritage List. Therefore, attempts to alter the purpose and to physically destroy Serbian cultural and historical monuments in Kosovo and Metohija, specifically on these examples, represent separatist acts to transform and change the essence of cultural identity of Serbs and autochthonous people in this area.

CANCELLING COLLECTIVE MEMORY AS AN IDEA OF LIBERALISM

Starting from the liberal notion of a strong individual, it can be concluded that the collective should be weak. Weakening of the collective is achieved by erasing certain type of its collective memory, which is, among other things, what is happening to Serbian history, literature, art, and language. The cancellation of cultural identity of Serbian nation is taking place–the nation which is striving to adopt European values, to use this democratic slogan, not realizing it is paying a high price for this, losing its cultural identity and presence in the Balkans as one of the oldest nations in the area. Namely, the standpoint of liberalism that *weak individual entails weak collective* is in such a constellation of powers where national humanistic disciplines that connect the individual with the collective create a context in which the individual is given freedom to show their actions (thus gaining importance), while the collective loses its importance by cancelling the possibility to maintain collective memory–culture, history, and identity. In this way, we penetrate the core of national identity–the threads that are the lifeblood of a society– nation, and observe the systematic denationalization of education that was supposed to be the basis for preservation of nation's identity. The need to align with European values, following the period of lost wars and with a weakened collective, made Serbia reach for European liberal ideas in an effort to survive as part of Europe. These ideas act like anesthetics that numb vital organs of identity in the organism that represents the Serbian nation. The necessity to align with and adjust to European legislation and values at any cost made Serbia undermine its education system through the implementation of the

Bologna process, abandon national priorities in an economic race for improved living conditions and neglect its cultural identity. This not only led to the loss of power to protect its own cultural goods, people, culture, and identity in Kosovo and Metohija, as a result of numerous ultimatums imposed by Europe, but also to the creation of a sense of national defeat following all the past wars, which was the hardest aspect of all. Instead of asserting our place in the world through culture, we persistently try to do so through economy, as noted by the distinguished Serbian painter Ljuba Popović, unaware that we are already part of this world from the aspect of culture, art, language, history, literature.

In addition, the need to become part of the world based on Western values has simultaneously conditioned the neglect of preserving national identity and created a sense of national defeat, thus leading to national inferiority. Contrary to this, moral giants of our culture, such as Borislav Pekić, never accepted the idea of national inferiority or the idea of coming from the peripheral part of Europe. When asked about his origin, Pekić would proudly say he came from Serbia, from the Balkans, adding that the Balkan area gave rise to three large civilizations: Ancient Greek, Byzantine, and Ottoman, while the area of Western Europe barely *squeezed out* one–Roman. In this sense, as an intellectual, he never nurtured the idea of national depression or defeat; on the contrary, he emphasized the greatness and significance of national identity and culture he was part of.

> "Personal morale is the basis of general politics. Let us be men, citizens and Serbs, but we should never sacrifice any of these properties, inherited or acquired, to others. If you start sacrificing your virtues, it will end with sacrificing lives of others. Let us never allow, at the end of our lives, amidst the ruins of our actions, that we must explain what noble thing we intended to do and we failed so horribly. Our sons will not believe us". (Pekić, 2022).

Concerning the society swimming in corruptive gutter in which its national identity is sinking as a collective and essential value, Pekić has to say the following:

> "Do not lie in public life, do not fail your conscience, moral feeling in us and the sky full of stars above us, even when, especially when we know we will lose in the end. Peace of mind is what you get in return. Those who never had it know why it is the most important thing […]". (Pekić, ibid.)

The resilience of Serbia against denationalization has become so weak that it has accepted the European anesthetic–the one that dulls the national pain caused by cultural, historical, and identity abduction endured by its people, especially in the territory of Kosovo and Metohija. What Serbia must not allow is conscious culturological and identity euthanasia, consenting to deliberate destruction and deletion of its own identity in Kosovo and Metohija. However, we should be aware that it is "impossible to speak of the future where the past is present to that extent" (Pekić, ibid.), with Kosovo and Metohija being the best possible example since here the past holds so much significance not only for Serbia's future, but the world in general, as evidenced by the growing strength

of separatist ideas and movements all over the world. The first stone was moved in Kosovo with NATO aggression against FR Yugoslavia in 1999, followed by massive ethnic cleansing of Serbs from the area of Kosovo and Metohija, accompanied by stealing and destroying of property, monuments, and Serbian cultural heritage. As a result, today the issue of Kosovo has transcended the scope of the Serbian–Albanian conflict (Bataković, 2012, 131-332). We see that the *issue of Kosovo* has become a global issue, that the *crisis of Kosovo* initiated a global political crisis, consequences of which we see today in international relations.

Still, it seems that the idea of national defeat of Serbia is used as an excuse for the loss of will to fight for the preservation of culture, identity, history, and language. National defeat and lack of national self-confidence are placed within objective circumstances–we lost the war; there is no point in fighting. However, the truth is that it is not the national defeat, but rather a lack of political will, which highly impacts the return of national identity. National identity and the sense of national defeat are not matters of abstract national self-awareness; they are primarily matters of political will or courage to reverse a clearly negative outcome.

In this sense, if liberalism emphasizes the strong individual and focuses on the needs of the individual, the collective is of less importance and value; therefore, the question arises: where is the limit to uncontrollable corruption? If we continue pursuing Western liberal ideas, we should be aware that we will live in a highly corrupted society, because, as Pierre Bourdieu says, liberalism is a systematic program of destruction of every collective identity, since one of the biggest mistakes we can make is to be too *liberal* compared to it (Rose, 1979).

VIOLENCE AND SPIRITUAL ABDUCTION OF CULTURAL IDENTITY OF SERBIAN PEOPLE IN KOSOVO AND METOHIJA

Violence against Serbian heritage in the modern age has followed the *methodology* of Albanians, which is now *institutionalized* and politically supported by Western European countries, with the purpose of intentional erasure of identity by means of physical destruction and different modifications, amendments, and falsification of historical data. In this way, the construction of a new identity for these monuments has been enabled, which has become a growing issue representing the worst example of continued Albanian violence against Serbian heritage in Kosovo and Metohija. On the foundation of vandalism and violence during the pogrom in March 2004, when more than 1,200 Serbian churches and monasteries were demolished, subsequent attacks continued, but in a different, *amateurish* form, carried out by Albanian historians. During the March pogrom, they did not mention *Illyrian Heritage* and Albanians as descendants of the Illyrian nation, while this premise and the Albanian newly created identity position enter the public debate now. During this period, the following changes in the dynamics and type of threats were observed: the first wave of violence

and destruction lasted from 1999 to 2001, and the violence was followed by a relatively peaceful period with occasional incidents, lasting from 2001 to 2004, which, as it was later seen, only announced the March pogrom of 2004, during which a large number of churches, houses, and cemeteries were destroyed and looted within four days (Reljić, 2020: 21). Therefore, it represents a violent and groundless usurpation of history since the Illyrian origin of Albanians is highly questionable and seems unfounded due to the fact that each medieval sanctuary was built on the foundations of ancient basilicas, as was the case with Our Lady of Ljeviš in Prizren or Notre Dame in Paris. Hence, the right to claim the origin of these sanctuaries does not belong to ancient nations, but to the nations to whom the patrons of these sanctuaries belonged. The interweaving of Eastern and Western artistic traditions shaped the character of Serbian art of the 13th century, when the well-known plan of the mature Raška School of church building was established in science. In the following century, diverse creative movements, in addition to the prevailing Byzantine models (Millet, 2021; Jovanović: 2021: 163-190), carried on the imitation and further development of older Raška architectural models, whose essential component was the Romano–Gothic art of the Serbian Pomorie. This can be seen in the example of three royal mausoleums from the first half of the 14th century: Banjska, Dečani, and the Holy Archangels in Prizren, which were built with stone facades and decorated with Romano-Gothic architectural plastic.

Spiritual plunder, increasingly used by the elite in Kosovo and Metohija, is aimed at creating a new identity of Albanians in this area by reaching further into the past, through the abduction and transformation of artefacts of Serbian identity which has been deeply rooted into Kosovo and Metohija for centuries. By omitting the identity characteristics of Serbian medieval art and the entire corpus of Serbian monuments created during the centuries of Turkish rule, especially in the period of the renewed Pećka Patriarchy (1557–1690), the principles of a professional approach to cultural heritage have been violated. This approach and treatment also deny the existence and creation of the Serbian people in Kosovo and Metohija in the given period (Pejić, ed. 1999: 37–134, 145–147), and as such, it represents the abuse of cultural heritage for the purpose of Albanian political nationalism (Tomić, Živković, 2023: 358).

Pseudo interpretations of the past and the connection to Illyrians based on the artefacts of Serbian identity are seen in the examples of Serbian monasteries in Kosovo and Metohija as well as in the case of *Figurine of Vinča*.[3] What is

3 Clay figurine of Vinča, sitting on the throne, excavated at the archeological site Predionica near Priština and exhibited at the archeological exhibition in 1998 called *Archeological Treasure of Kosovo and Metohija* in SANU gallery. As an act of good will, in 2001, Serbia decided to send the figurine to Priština, to be exhibited in the National Museum in Priština, which turned into abuse of good will of Belgrade towards the museum in Priština. This lead to proclaiming the figurine of Vinča as the *Illyrian Queen*, *Pre-Illyrian Goddess* and today it is very exploited, as it is presented as the Albanian symbol of the area of Kosovo and Metohija in panels, squares and graffiti, even though people in the Balkans do not have a genetic connection with the Illyrians. The culture of Vinča spans Hungary, Bosnia and Herzegovina, Croatia, Romania,

concerning is that these pseudo interpretations of history by certain Albanian historians are entering the public discourse and becoming state policy. Since it is the heritage of others, the new Albanian political community regards the Serbian heritage as unacceptable, which has resulted in, on the one hand, its survival in the area of Kosovo and Metohija being threatened to the utmost limits, and on the other hand, to its exposure to constant attacks in the form of rewriting of facts and new interpretations, with the aim of politicizing the past and creating new identities in this region (Nikolić, Vukotić Lazar, Roter Blagojević 2021: 93). The extent of avoiding, bypassing and negating the presence of culture, identity, and history of Serbs in Kosovo and Metohija is evidenced by the fact that Albanian historians avoid the term *Serbs* in historical documents, and call them *autochthonous Christian population*, which is particularly visible in the case of the medieval Serbian town of Novo Brdo[4]. Even the word "brdo" (hill) itself is an autochthonous Serbian word that the Albanian historians are trying to avoid so as to erase the Serbian identity in Kosovo and Metohija. Printed manipulations of historical truth are best depicted in the example of this Serbian medieval town. At the peak of medieval Serbian power, Serbian rulers controlled the mines in their territories, and Saxons did not come to Serbia to manage the mines, but to actually work there, as skillful miners. However, in the *Albanian Guide to Kosovo and Metohija*, Novo Brdo is referred to as "Novaberda", which means nothing in Albanian since it is a Serbian name transcribed into Albanian. The guide also states that during that period, autochthonous Christian population lived there, only to avoid using the term *Serbs*. The most conspicuous example is, however, the full name of the province, Kosovo and Metohija, where the term *Metohija* is omitted since it is the evidence of the biggest truth regarding the origin of Serbs in this region. Its use often caused tension between Serbs and Albanians. The Serbs state that the use of this term is not an insult and has no political tendency, while Albanians see it differently. Historians and representatives of the Serbian Orthodox Church in Kosovo state that, for Albanians, *Metohija* means the region of Dukagjini. The Serbian Orthodox Church explains that the Greek term for monastery land is *metochion* in singular, with *metochia* being its plural. The word *metochion* is still used in Greece today, as well as by our church in the monastery terminology to denote monastery estate. Bataković also discussed and explained this (2007, 9).

Another example of amateurish claims by Albanian historians is that Our Lady of Ljeviš was built on the foundations of a Catholic church from the 5th century,

entire Serbia, and present-day Macedonia. It represents our ancestors, belonging to all of us, but no one has ever attempted to change the Vinča culture–unlike Albanian historians that dare to name the entire Vinča culture "Fafos Culture," wanting to create a new reality of its identity that, in accordance with their pseudo interpretation, speaks of the presence of the Albanian nation in Kosovo and Metohija in ancient times during the age of Vinča culture–referring to it without any scruples *The Fafos Culture*.

4 Novo Brdo – medieval Serbian mining province (from ancient times) that enabled medieval Serbia to become a powerful and stable country in Europe, opening the first mine in Novo Brdo during the period of King Uroš I who brought in German miners, Saxons to work in Serbian mines during that period.

while it was actually built on the foundations of an early Christian basilica. However, this claim is unfounded for clear reasons. Since the Great Schism, which divided Christianity into Orthodox East and Catholic West, happened in 1054, which is the 11th century, it is impossible to speak of Catholicism in the 5th century. Therefore, Our Lady of Ljeviš cannot be a Catholic church from the 5th century, since the Catholicism did not exist as a religion at that time. In this case, scientific argumentation supports the Serbian side, since both historical facts and material evidence confirm it.

SCIENCE DEFENDING CULTURE, HISTORY, AND IDENTITY

Science does not exist for its own sake, as art does. Science always exists in the service of politics, which is related to the issue of survival of a nation and country. This is why the academic path of defending culture, identity, and history of the Serbian people in Kosovo and Metohija is crucial. In this sense, science is important, thus when discussing the survival of Serbian people in Kosovo and Metohija, the political engagement from scientists and intellectuals, belonging to a small nation (in numbers), namely the Serbian nation, is necessary. The kind of engagement in question is the one done in the past by giants of Serbian literature such as Pekić, Rakić, and Crnjanski. Hence, the true test of intellectual integrity for the current intellectual Serbian elite would be to speak openly if they possess certain knowledge, especially concerning the matters related to the survival of a nation they belong to. The consequence that we, as a nation, were not aware of is the erasure of our cultural and national identity from the area that has defined it through history; however, the situation can still be reversed if we return to the true meaning of patriotism. According to Eric Hobsbawm, *proto- nationalism* can be observed among post-modern Serbs and Russians, while in England, during the Tudor period, something similar to modern patriotism could be found (Smith, 2008: 108). Hobsbawm claims that Serbs are a good example of *proto-nation* because the memory of the kingdom defeated by the Turks was preserved not only in poems and epic stories, but more importantly, in daily liturgies of the Serbian Orthodox Church that canonized many of its rulers (1996: 86). From Anthony Smith's viewpoint, the basis of religion is sacred sources, sacred foundations, and symbolic resources, elements he found in pre-modern ethnicities and modern nations as well (Hutchinson, Smith, 1996: 3–14).

Religion transformed *ethnicities* into *sacred communities* (Smith, 2003: 25, 33). The deeper and more stable *sacred sources* become, the more enduring the ethnicities and nations are. The *sacred sources* of Serbia in this sense are in Kosovo and Metohija, making it *Sacred Serbian land* that is the birthplace of the *Kosovo Myth*. Sacred land is the land in which saints, prophets, wise men, and heroes lived and died; what makes this land sacred is relics and graves (Smith, 2009: 94, 95). In this context, Smith speaks of the importance of the Battle of Kosovo for the national identity of Serbs, regarding it equally important to the Sacrifices of Thermopylae that are important for the national identity of Greeks,

the Fall of Jerusalem and the destruction of the Second Temple for the Jews, and the defeat in the Battle of Avarayr for the Armenians. Today, these defeats on earth and victories in heaven are not considered archaic myths from ancient times (Smith, 2009: 98).

On the other hand, if the patriotic neglect by Serbian intellectuals continues, we will witness the creation of a new, pseudo-identity of Albanians in Kosovo and Metohija in the sense of the indigeneity, which is already evident through different attempts to erase all traces of Serbian identity in this area. The promotion of Albanian pseudo-history can be recognized in certain Western literature, which diligently attempts to strip Kosovo and Metohija of any form of Serbian tradition or even physical presence of the Serbian nation in its ancient homeland. Therefore, a counterattack should commence. Scientific magazines would be more effective if the Serbian scientists were sent to targeted scientific conferences to present accurate data. At the very least, availability and visibility of such scientific papers should be increased by making them accessible to broad global scientific academic community in English, French, German or any other foreign language. Unfortunately, this is not happening, and it should change. Prevention of violation of integral meaning of heritage is possible only through spreading knowledge of it using different media. Protection through education and promotion is possible with appropriate data bases and their scientific processing. While it is not mandatory to implement protection through institutions, it may be supported and supervised by institutions. This means preservation of material carriers of meaning–monuments and the process of testifying about them as memory. Existence of valid documentation on heritage is a unit of measurement of this society's interest in its own history, culture, and identity.

CONCLUSION

Responses to the aforementioned challenges have led to the development of theories on heritage in the last decades. In theory, heritology proposes the possibility of preserving heritage only by treating the heritage as a living organism that lasts and develops. Comprehensive treasuring is recognized as an ideal protection, as an expanded form of materialistic protection, related mostly to preservation of material properties of objects. Thus, if the society is not always capable of preventing physical destruction of monuments, it can significantly prevent violation of its integral meaning, something that was recognized as systematic practice when discussing Serbian heritage in Kosovo and Metohija.

Prevention of aggravation of integral meaning of heritage is possible only through spreading knowledge of it using different media. This is primarily achieved through education and promotion, which in turn is not possible without proper data bases and their scientific processing. It does not have to be implemented by institutions, but it may be supported and supervised by them. This involves the preservation of material carriers of meaning–monuments,

and the process of testifying about them as memory. Such protection contributes to a better understanding of the notion of heritage since it creates and unifies new documents testifying to modern evaluation and abuse of monuments, as well as all changes it suffers in material sense and meaning. For all of this, it is important to understand the significance of creation of modern comprehensive data bases, as well as digital ones, which do not neglect a single aspect or past of the monument, or its present state and knowledge about it, with continuous development owing to collection of new documents. The documentation is, therefore, a unit of measurement of the society's interest in its own heritage, since it enables scientific research of monuments and reaching new knowledge of the past it testifies or has testified. Finally, the importance of creating appropriate documentation on monumental heritage prevents forging and destroying such heritage, because both its content and availability are important to the narrow professional community and wider public.

LITERATURE

Војводић 2017: Драган Војводић. „Доба зрелог средњег века (1322–1455)". *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији – историја, идентитет, угроженост, заштита* (ур. Драган Војводић, Миодраг Марковић). Београд: Српска академија наука и уметности, pp. 241–269.

Јовановић 2021: Јелена Јовановић. „L'ancien art serbe. Les églises: српска средњовековна архитектура у погледу Габријела Мијеа". *Габријел Мије и истраживања старе српске архитектуре* (ур. Дубравка Прерадовић, Миодраг Марковић). Београд: Српска академија наука и уметности, pp. 163–190.

Паче, Прерадовић 2017: Валентино Паче, Дубравка Прерадовић. „Стваралачке везе са уметношћу Западне Европе". *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији – историја, идентитет, угроженост, заштита* (ур. Драган Војводић, Миодраг Марковић). Београд: Српска академија наука и уметности, pp. 185–207.

Пекић, 2022: Борислав Пекић. „О човеку, сумњи, Србима, истини". Цитати из дела *Стоје у песку* и *Живот на леду*. https://www.pismenica.rs/borislav-pekic-o--coveku-sumnji-srbima-istini (12. 11. 2022).

Томић, Живковић 2023: Марка Д. Томић, Милош П. Живковић. „Фалсификовање података, кривотворење идентитета и маргинализација српске средњовековне баштине на Косову и Метохији". *Заштита, очување и афирмација српског културног наслеђа на Косову и Метохији.* Том I. Научни скупови. Књига CCXXIV. Београд: Српска академија наука и уметности.

Bataković 2007: Dušan T. Bataković. *Kosovo and Metohija – Living In the Enclave*. Belgrade: Serbian Academy Of Sciences and Arts – Institute For Balkan Studies.

Bataković 2012: Dušan T. Bataković. *Serbia's Kosovo Drama: A historical perspective.* Belgrade: Čigoja.

Hobsbawm 1996: Erik Hobsbaum. *Nations and Nationalism – Program, Myth, Reality.* Edited by Vesna Pušić. Beograd: Novi liber.

Hutchinson, Smith 1996: John Hutchinson, Anthony D. Smith. *Ethnicity*. Oxford, New York: Oxford University Press.

Nikolić, Vukotić Lazar, Roter Blagojević 2021: Marko Nikolić, Marta Vukotić Lazar, Mirjana Roter Blagojević. "World Cultural Heritage Monuments in Kosovo and Metohija – Problems and Perspectives of Protection". *Architecture and Urbanism* 53, Belgrade: Institute for Architecture and Urbanism of Serbia, pp. 89–99.

Reljić, 2020: Mitra Reljić. *Srpska groblja na Kosovu i Metohiji uništena spomenička i jezička baština*. Novi Sad: Matica srpska.

Rose 1979: Seraphim Rose. *Orthodoxy and the Religion of the Future*. Platina (CA): Saint Herman of Alaska brotherhood.

Smith 2003: Anthony D. Smith. *Chosen Peoples.* New York: Oxford University Press.

Smith 2008: Anthony D. Smith. *The Cultural Foundations of Nations: Hierarchy, Covenant, and Republic.* Victoria (Australia): Blackwell Publishing.

Smith 2009: Anthony D. Smith. *Ethno–symbolism and Nationalism – A cultural Approach*. London, New York: Routledge.

Millet 1919: Gabriel Millet. *L'ancien art serbe. Les églises* (ed. E. de Boccard). Paris: Succ. Fontemoing & Co.

Nikolić, Vukotić Lazar, Roter Blagojević 2021: Marko Nikolić, Marta Vukotić Lazar, Mirjaa Roter Blagojević. "World Cultural Heritage Monuments in Kosovo and Metohija – Problems and Perspectives of Protection." *Architecture and Urbanism* 53, Belgrade: Institute for Architecture and Urbanism of Serbia.

Sinkević 2020: Ida Sinkević. "Dečani between Adriatic Litoral and Byzantium". *Byzantium in Eastern European Visual Culture in the Late Middle Ages* (ed. Maria Alessia Rossi, Alice Isabella Sullivan). Leiden-Boston: Brill, pp. 143–166.

Stevović 2016: Ivan Stevović 2016. "Byzantine and Romano-Gothic Conceptions in Serbian Architecture and Sculpture of the 14th Century (until 1371)." *Byzantine Heritage and Serbian Art. II. Sacral Art of the Serbian Lands in the Middle Ages (*edited by Danica Popović and Dragan Vojvodić). Belgrade: Serbian Committee for Byzantine Studies; Official Gazette; Institute for Byzantine Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, pp. 317–329.

Александра Љ. МИТРОВИЋ

ОЧУВАЊЕ КОЛЕКТИВНОГ СЕЋАЊА И ОДНОС ДРУШТВА ПРЕМА БАШТИНИ – КУЛТУРА, ИСТОРИЈА И ИДЕНТИТЕТ СРПСКОГ НАРОДА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Резиме

Вишедеценијско и континуирано насиље над културним наслеђем српског народа на Косову и Метохији стихијски је јењавало кроз историју, да би своју пуну афирмацију имало током 1999. и 2004. године Мартовским погромом, да би се наставило да данашњег дана у другачијој форми. Зависност од туђих закона којом се манипулише од стране бројчано доминантне исламизоване албанске етничке групе, урушава културни идентит, етничке, верске и било које политичке структуре хришћанског аутохтоног српског народа на овим просторима.

Потреба за потврђивањем доминације владајуће групе спроводи се окупирањем јавног простора као места које је испуњено смислом за заједницу. Културно наслеђе и српска културна баштина су угрожени јер се идеје нове заједнице материјализују тако да желе потиснути или заменити право и оригинално значење српских споменика. Злоупотреба туђих древних споменика ради остваривање циљева друштва које је њима „завладало" потирањем или преиначењем ради нове намене и идентитета, евидентни су на прмеру српских средњовековних културно-историјских споменика, посебно српских средњовековних манастира на Косову и Метохији.

Насиље над наслеђем у модерном добу имало је своју „методологију" , али и институционалну и политичку подршку, где је физичко уништавање само један од видова намерног заборава, док различита тумачења и конструисање нових идентитета споменика постају све наметљивији проблем и показују на који се начин и у ком смеру насиље над наслеђем даље развија. Случај Мартовског погрома 2004. године вандалске нападе од стране албанских екстремиста и страшна физичка оштећења која су претрпели српски манастири, траје и данас само што је модификован формом и подржан хетерономијим доминантне албанске етничке групе која је то некад чинила физичким оштећењем, а данас то чини прекрајањем и преиначењем српске историје на овим просторима, тиме што извесне споменике „својата" и подводи под „илирско наслеђе" . Ипак, када друштво није у могућности да спречи физичко уништавање споменика, у знатној мери може спречити нарушавање његових интегралних значења. Нарушавања интегралних значења баштине, могуће је само ширењем сазнања о њој путем различитих медија.

Едукација и промоција, уз постојање адекватних база података и њихове научне обраде. Заштита не мора бити институционално спроведена, али мора бити институционално подржавана и надгледана. Путем ваљане документације о баштини, поставља се мерна јединица интересовања једног друштва за сопствени културни идентитет. То значи очување материјалних носилаца значења – споменика и процеса сведочења о њему као памћења.

Кључне речи: заштита културне баштине, право, друштво, историја, културни идентитет, култура, насиље.

УДК

Оригинални научни рад

*Војислав С. ТОДОРОВИЋ**
Факултет за културу и медије, Мегатренд Универзитет, Београд

*Слободан Љ. ПЕТРОВИЋ***
Пословни и правни факултет, Универзитет МБ, Београд

*Ратко Љ. ЉУБОЈЕВИЋ****
Академија за националну безбедност, Београд

КОСОВО И МЕТОХИЈА ИЗМЕЂУ ИДЕНТИТЕТА И ГЕОПОЛИТИКЕ: ОД НАТО АГРЕСИЈЕ ДО САВРЕМЕНИХ МЕДИЈСКИХ И ПОЛИТИЧКИХ НАРАТИВА

Апстракт: Косово и Метохија представљају један од најзначајнијих геополитичких и културних простора на Балкану, чији статус и судбина одражавају шире глобалне процесе сукоба, идентитета и међународних односа. Рад анализира Косово и Метохију кроз призму идентитета и геополитике, полазећи од НАТО агресије 1999. године, као прекретнице у формирању нових безбедносних и правних парадигми у међународном поретку. Посебна пажња посвећена је медијским наративима и њиховој улози у обликовању јавног мњења, како у регионалном, тако и у глобалном контексту. У том оквиру, анализирају се и ставови релевантних научника и академских кругова који се баве питањем Косова и Метохије, с циљем критичког преиспитивања доминантних наратива и научно заснованих аргумената. Истраживање се такође бави питањем формирања културног и политичког идентитета на Косову и Метохији, укључујући покушаје исламизације простора и њен утицај на демографске и друштвене процесе. Кроз упоредну анализу ставова кључних, политичких актера, републиканаца и демократа у САД, разматрају се различити приступи питању Косова и Метохије и његовог статуса, док се у другом делу рада сагледава утицај рата у Украјини, на будућност овог простора у међународним односима. Кроз мултидисциплинарни приступ који укључује историјске, правне, медијске и културолошке перспективе, рад настоји да пружи свеобухватан увид у комплексност питања Косова и Метохије у савременом свету.

* Доцент, ORCID 0009-0009-7242-1764, vojatodorovic@gmail.com
** Доцент, ORCID 0000-0002-9343-5999, slobpetrovic@yahoo.de
*** Редовни професор, ORCID 0000-0002-7941-2248, ratko_ljubojevic@yahoo.com

Посебан нагласак стављен је на сукоб филозофија америчких демократа и републиканаца у односу на ово питање, што у великој мери обликује глобални однос према Косову и Метохији.

Кључне речи: Косово и Метохија, идентитет, геополитика, медији, научна јавност.

УВОД

Статус и будућност јужне српске покрајине обликују се у сложеном сплету глобалних безбедносних криза и тектониских померања у међународним односима, што овај простор чини једним од кључних геополитичко-културолошких жаришта Балкана. Од НАТО агресије 1999. године, преко једнострано проглашене независности 2008. године, до савремених изазова који доносе нове конфигурације светских сила, ова територија остаје предмет дубоких политичких и правних спорења. Јужна српска покрајина, као простор историјског и културног значаја, све више постаје и медијски конструисана стварност, у којој доминирају наративи великих сила и интересних група. Судар неолиберализма запада и конзервативне политике истока, дају своју рефлексију у односу на актуелну политичку ситуацију на Балкану. Управо из позиције свих ових околности, рад настоји да осветли сложеност питања јужне српске покрајине из више углова: од улоге НАТО-а у региону и процеса исламизације, преко променљивих приступа америчке политике у зависности од партијске структуре власти, до утицаја актуелног рата у Украјини на динамику Балкана. Посебна пажња посвећена је начину на који медији, првенствено домаћи, а онда и светски, обликују перцепцију Косова и Метохије, као и академским и аналитичким позицијама које се јављају у научној и експертској заједници.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР И ИЗВОРИ

Истраживање се заснива на мултидисциплинарном приступу који укључује правно-политичку анализу, историјску (исламизација простора КиМ), геополитичку као и медијску. У раду се користе примарни извори (званичне изјаве политичких актера, међународни уговори, безбедносни и правни документи), као и релевантна научна и аналитичка литература, посебно она која долази из западних извора, али и са простора Србије и региона. У домену медијске анализе, посебна пажња посвећена је компарацији извештавања водећих дневних новина у Србији: *Политике* и *Вечерњих новости*. Ове две редакције, иако блиске по уређивачкој политици, у појединим фазама обликују сличне, али и различите медијске наративе у вези са питањем Косова и Метохије, што омогућава увид у унутрашњу динамику медијског система у Србији. Њихова улога као традиционалних, национално оријентисаних медија, важна је за разумевање односа између медија и државне политике у условима спољних притисака и борбе за очување суверенитета.

Теоријски оквир рада употпуњен је применом савремених *комуникол*ошких и *социолошких* теорија, *теоријом јавне сфере* Јиргена Хабермаса и теоријом фрејминга (framing theory), као инструмената за анализу начина на који се формирају научни и медијски дискурси о питању Косова и Метохије. У историјском развоју друштвене мисли, значај комуникације и информисаности грађана препознат је још у делима античких мислилаца. Савремена друштвена теорија, нарочито кроз концепт јавне сфере Јиргена Хабермаса, надовезује се на ове увиде, наглашавајући да је одрживост демократских процеса условљена постојањем простора у којем се формира рационална јавна расправа. Како истичу Пенезић и Каузларић, „друштво није одрживо без адекватно информисаних грађана, предуслова правилног одгоја грађана, те демократије" (Penezić–kauzlarić 2024: 89), чиме се потврђује нужност критичке анализе медијског посредовања као суштинског аспекта савремене политике и друштвене динамике. Један од кључних приступа у анализи медијског наратива јесте и теорија фрејминга, која указује на то да медији не преносе само информације, већ их обликују кроз селекцију, акценат и контекстуализацију, чиме утичу на креирање доминантне перцепције стварности код публике. Како истиче Вербицка (Verbytska 2024), у свом истраживању медијског представљања рата у Украјини, коришћењем техника Topic Modelling и NLP алата као што су LDA и BERT[1], показано је да медији стварају генеричке оквире у које убацују специфичне елементе наративне интерпретације – од економије и одбране, до здравља и јавне безбедности. Овај приступ разоткрива како медијски дискурс, кроз специфичне лингвистичке механизме, не само да одражава него и конструише стварност, усмерава друштвено мишљење и служи као средство политичког утицаја.

У контексту Косова и Метохије, примену теорије фрејминга можемо сагледати кроз начин на који западни медији већ деценијама обликују наратив о „косовској државности" . Уместо правног термина „аутономна покрајина у оквиру Србије" (у складу са Резолуцијом 1244 СБ УН), користе се изрази попут „независно Косово", „држава Косово", па чак и „најмлађа европска демократија". На тај начин, уместо објективног извештавања, медији креирају одређену стварност која би требало да буде прихваћена као легитимна, иако је супротна важећим међународноправним документима. Овакви наративни фрејмови не само да утичу на јавно мњење, већ служе и као основа за даље политичке акције, укључујући притиске на земље

1 LDA (*Latent Dirichlet Allocation*) је алгоритам утемељен на генеративном моделу за откривање тема у великом корпусу текстова, док је BERT (*Bidirectional Encoder Representations from Transformers*) напредни језички модел заснован на дубоком учењу, развијен од стране компаније Google, који омогућава прецизну анализу значења и контекста речи у реченици. Обе методе се користе у савременој анализи медијског дискурса и фрејминга. Види: Verbytska, A. (2024). *Topic modelling as a method for framing analysis of news coverage of the Russia–Ukraine war in 2022–2023. Language & Communication*, 99, 174–193.

које нису признале такозвано „Косово“ да промене своју позицију. Кроз систематско понављање одређених формулација, као што су „питање статуса“ уместо „незаконита сецесија“, медији утичу на промену перцепције саме природе конфликта. Последично, медијска интервенција постаје једнако важна као и дипломатска или војна, јер припрема терен за прихватање одређених „решења“ као неизбежних или „реалних“, без обзира на њихову правну и историјску заснованост.

Кључна методолошка средства укључују:

а) Историјску анализу: за разумевање континуитета и прекида у политичким процесима од 1999. до данас.

б) Геополитичку анализу: у циљу сагледавања позиционирања великих сила у односу на Балкан и Косово и Метохију.

в) Медијску анализу: за утврђивање начина на који медији обликују глобалну перцепцију косовског питања, укључујући дискурс западних и домаћих гласила, уз ослонац на теорију фрејминга.

г) Анализу научне и експертске јавности: кроз разматрање радова и ставова утицајних академика, аналитичара и међународних истраживачких центара, посматрано кроз призму теорије јавне сфере.

д) Компаративну анализу: поређењем приступа различитих америчких администрација (републиканских и демократских), али и реакција других глобалних актера на косовски процес.

Оваква методолошка основа омогућава свеобухватан и критички приступ теми, уз балансирање између емпиријских података и теоријских оквира, у циљу бољег разумевања улоге јужне српске покрајине у савременим глобалним процесима.

Структура рада – Рад је подељен у неколико тематских целина:

1. Историјски контекст и правни статус Косова и Метохије.
2. НАТО агресија 1999. године, и њене последице.
3. Геополитичке промене и улога великих сила.
4. Исламизација региона и безбедносне претње.
5. Медијска манипулација и обликовање глобалне перцепције.
6. Закључак са освртом на будуће сценарије.

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ И ПРАВНИ СТАТУС КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

У фокусу савремене међународне политике све више се налази питање које превазилази регионалне оквире и отвара суштинску расправу о примени међународног права, идентитету и суверенитету. Анализа историјског развоја статуса овог региона неопходна је за разумевање садашњег стања и дипломатских процеса који га окружују. У српској историји, Косово и Метохија имају дубоко укорењену симболичку и реалну вредност.

Још у средњем веку, ова територија је представљала политички, духовни и културни центар српске државности. О томе сведоче бројни манастири, цркве и историјске личности које су деловале на овом простору. Косовска битка (1389), иако није означила крај српске државе, постала је кључни симбол истрајности, мучeништва и отпора у колективном српском памћењу, као и основа националног мита који до данас обликује свест о правди, страдању и моралном императиву очувања територијалне целине. Векови турске окупације Косова и Метохије, балкански ратови, као и Први и Други светски рат, оставили су дубок траг у страдању српског народа и његове цркве. Посебно је тешко било у периоду после Другог светског рата, у време комунистичког режима, када је, према подацима проф. др Јована Јањића у делу „Српска црква у комунизму и посткомунизму (1945–2000)", забележено да близу 100.000 колониста српског порекла није добило дозволу за повратак на своја вековна огњишта, док је у исто време дозвољено насељавање преко 75.000 Албанаца из правца Албаније (Јањић 2018: 419). Тај демографски инжењеринг имао је за циљ да трајно измени етничку слику покрајине и маргинализује српски фактор. Алексис Труд (Alexis Troude), један од водећих француских социолога, наглашава посебан значај Косова и Метохије за српски национални идентитет. Он наводи: „Срби гледају на Косово и Метохију као на историјско, верско и духовно средиште своје нације" (Труд 2007: 98). Овакво гледиште указује на континуитет присуства и значаја ове територије кроз векове, али и на цивилизацијску обавезу државе Србије да сачува свој културно-историјски континуитет упркос политичким притисцима и насилним покушајима преобликовања регионалног идентитета. Зато је разумевање Косова и Метохије немогуће без сагледавања његове дубоко укорењене улоге у српској државности, култури и духовности, јер овај простор није само географски, већ пре свега цивилизацијски и историјски, што чини његов статус не само правним, већ и моралним питањем од највишег националног значаја.

Непорециви историјски корени српске државности на Косову и Метохији представљају темељ за правно утемељење територијалног интегритета Србије у складу са међународним правом. Правна документа, попут Резолуције 1244 Савета безбедности УН, само су институционална потврда онога што историја већ вековима сведочи, да је Косово и Метохија неодвојиви део српског државног и духовног простора. Са правног становишта статус Косова и Метохије остаје спорно и нерешено питање у оквиру међународног права. Након оружаних сукоба 1999. године, и НАТО агресије, Резолуција 1244 постала је кључни документ за тумачење правног положаја покрајине. Ова резолуција формално потврђује суверенитет Србије над овом територијом, али истовремено уводи привремену међународну управу под окриљем Уједињених нација. Професор Владан Кутлешић посебно истиче сложеност правног аспекта примене Резолуције 1244: „У пракси, то је статус одвојене државе са ограниченим

суверенитетом и са непотпуним признањем и статусом у међународним односима и организацијама. Наведени формални статус КиМ је утврђен као привремен на годину дана, али тако да се аутоматски наставља ако се изричито не укине" (Кутлешић 2019: 6). Ипак, 2008. године, привремене институције у Приштини једнострано су прогласиле независност Косова, што је изазвало дубоке поделе у међународној заједници. Док су западне земље, попут Сједињених Америчких Држава и већине чланица Европске уније, признале тзв. независност, велики број држава, укључујући Русију, Кину, Индију и бројне друге, остао је привржен принципима територијалног интегритета Србије. Додатно компликујући ситуацију, Међународни суд правде је 2010. године, донео саветодавно мишљење у којем се закључује да декларација о независности Косова „није у супротности са међународним правом". Ипак, суд није пресудио о легитимности самог акта, нити је обавезао било коју државу на признање, остављајући тако простор за различита тумачења и дипломатске борбе унутар Уједињених нација и других међународних форума.

Ако се посматра и ситуација у домену дипломатских односа у последњим годинама, може се уочити јасна подршка највећих светских државника српским националним интересима, посебно када је реч о Косову и Метохији. У том контексту, значајну тежину имају директне изјаве које су произашле из дијалога председника Руске Федерације Владимира Путина и поглавара Српске православне цркве, патријарха Порфирија. Како је објављено на сајту Руске православне цркве, патријарх Порфирије је у разговору истакао да позиција Србије, када је реч о Аутономној покрајини Косово и Метохија и Републици Српској, у великој мери зависи од позиције коју Русија заузима на глобалном нивоу (*Политика*, 23. 4. 2025). Ова изјава додатно потврђује чврсту повезаност националних интереса Србије са геополитичким оријентацијама руских званичних структура, као и важност континуираног ослањања на подршку сталних чланица Савета безбедности Уједињених нација у очувању територијалног интегритета. Истовремено, она осветљава комплексност дипломатске динамике у којој Србија, бранећи своје легитимне интересе, балансира између различитих глобалних актера.

Међутим, сада када смо кроз медијске и дипломатске изворе потврдили правни основ очувања Косова и Метохије у саставу Србије, неопходно је критички се осврнути на један термин који се све учесталије појављује у јавном дискурсу, а то је „статус Косова". Како истичу Даниловић Н. С. и Даниловић Благојевић А. Н., овај израз није настао спонтано, већ као део шире медијске и политичке стратегије усмерене на релативизацију важећих међународно правних аката, пре свега Резолуције 1244 (Даниловић–Даниловић Благојевић 2019). Овде се поставља суштинско питање: Зашто је терминолошки конструкт „статус Косова" намерно пласиран у медијски простор, ако је међународноправни оквир статуса Косова и Метохије јасно дефинисан? Одговор се крије у намери да се медијским

притиском и изградњом одређеног наратива постепено припреми терен за будућа решења која би легализовала сепаратизам супротно међународном праву. Медији у овом процесу делују као моћно средство софт-пауера (Soft power). Континуирано понављање појмова као што су „спор о статусу", „правни вакуум" или „нејасно правно стање", утиче на глобалну јавност и обликује ставове међу доносиоцима политичких одлука. Ова стратегија није непозната, примењивана је у случајевима Ирака, Либије и Сирије, где су медији пре званичних правних поступака креирали оправдања за стране интервенције. Стога је јасно да конструкција појма „статус Косова" представља покушај медијског утицаја на међународно право са циљем промене реалности на терену и нарушавања принципа територијалног интегритета, једног од стубова постојећег међународног поретка.

НАТО АГРЕСИЈА 1999. ГОДИНЕ И ЊЕНЕ ПОСЛЕДИЦЕ

НАТО агресија на Савезну Републику Југославију 1999. године, представља један од најдраматичнијих и најконтроверзнијих догађаја у новијој историји Србије. Без одобрења Савета безбедности, Уједињених нација и без сагласности легалне државе, НАТО је 24. марта 1999. године започео ваздушну кампању која је трајала 78 дана и оставила дубоке трагове у друштву, политици, економији и колективној свести српског народа. У научној јавности постоје и анализе које говоре да је агресија на СРЈ планирана и много пре 1999. године, и да је темељно припремана (Пејановић 2015). Сама агресија је последица судара глобалних мегаидеологија нашег доба. Постмарксистички дискурс моћи замењен је неолибералним поретком, при чему је капитализам потиснут новим формама глобалне доминације. На простору Балкана ове идеологије сукобљавају се кроз концентричне таласе, а клатно неолиберализма прешло је преко Србије управо током 1999. године. Како истиче Брдар (2005), тај ударац означио је агресију глобалног система на традиционалне вредности једне суверене државе. Русија је након агресије почела дугогодишњу припрему за одговор на западне интервенције. Кроз рат у Грузији 2008, интервенцију у Сирији 2012. и анексију Крима 2015, Москва је постепено консолидовала снаге. Специјална војна операција у Украјини 2022. године, види се као коначан геополитички одговор на политику хуманитарних интервенција Запада, која је по први пут у пуној мери примењена управо у агресији на СРЈ.

Агресија је званично представљена као „хуманитарна интервенција", усмерена на заштиту албанског становништва на Косову и Метохији, али у пракси је представљала грубо кршење међународног права. Током кампање НАТО је извршио преко 2.000 ваздушних удара. Погођени су не само војни објекти, већ и цивилна инфраструктура: школе, болнице, медијске куће, фабрике, мостови, железнице, па чак и Амбасада Народне Републике Кине.

Бомбардовање РТС-а, у којем је погинуло 16 радника, био је први напад на медијску кућу у Европи након Другог светског рата. Око хиљаду цивила је погинуло, а више хиљада је рањено. Употребом муниције са осиромашеним уранијумом изазвана је тешка контаминација земљишта и водотокова. Роквић, Димитријевић и Ракоњац (2020: 1132) наводе да Србија бележи пораст малигних болести, нарочито у деловима јужно од Ибра. Овај облик наоружања забрањен је у бројним земљама света, али његова употреба у Србији није доказана, што отвара питање примене и ефикасности међународног хуманитарног права. Економске последице агресије су несагледиве. Процењује се да је штета износила преко 100 милијарди долара. Уништене су рафинерије, електране, мостови, железнички чворови и фабрике, чиме је Србија гурнута у дубоку рецесију. Пораст незапослености, инфлација, сиромаштво и масовна емиграција обележили су прву деценију 21. века. Привредна структура земље трајно је девастирана, а многе фабрике никада нису обновљене. Агресија је оставила далекосежне политичке последице. Довела је до политичке промене власти у октобру 2000. године, али и до дубоке кризе поверења у институције. Повлачење југословенских снага са Косова и Метохије, у складу са Кумановским споразумом, довело је до де факто међународне окупације покрајине. У месецима након уласка КФОР-а, више од 200.000 Срба, Рома и других неалбанаца напустило је своје домове. Стотине цркава, манастира и културно-историјских споменика уништено је, уз пасивност или директну одговорност међународних снага.

Културни аспект агресије је посебно важан. Према Николићу, Лазару и Благојевићу (2021), током периода од 1999. до 2008. године, уништено је преко 150 цркава и манастира, укључујући и споменике под заштитом УНЕСКО-а као што су Богородица Љевишка и Пећка патријаршија. Овај културни геноцид указује на неспособност и невољност међународне заједнице да заштити наслеђе које је од универзалне вредности. Агресија је поставила преседан у међународном праву. Дејствовање НАТО-а без мандата СБ УН представља кршење Повеље УН и отвара пут за касније „хуманитарне" интервенције у Ираку, Либији и Сирији. Истовремено, дејствовање НАТО-а подстакло је раст неповерења у мултилатерални поредак, посебно код држава као што су Русија, Кина, Индија и Иран. Управо ти актери данас чине окосницу отпора униполаризму. У том контексту, агресија 1999. године, није завршетак једне фазе, већ почетак нове епохе. Она је отворила питање ревизије међународног поретка и легитимитета међународних организација. Косовско питање је остало нерешено, а статус покрајине постао је полигон за шире геополитичке пројекције. Оно што је започето 1999. године, добија нове облике и значења у условима постукрајинског света. Србија остаје једини правни субјект са легитимитетом над Косовом и Метохијом, али се правна борба све више води на терену медија, дипломатије и културе. Агресија је постала симбол, не само страдања, већ и одлучности да се одбрани идентитет, истина и државност.

ГЕОПОЛИТИЧКА ДИМЕНЗИЈА

Иако се у академским и правним круговима често истичу историјске и нормативне димензије, питање статуса јужне српске покрајине све више добија и геополитичку димензију, условљену ширим интересима међународних актера. Регион представља тачку укрштања интереса највећих глобалних сила. Присуство НАТО снага, подршка западних земаља институцијама у Приштини, као и дипломатска активност Србије уз подршку Русије и Кине, чине Косово геополитичким жариштем. Простор Косова и Метохије, у геополитичком и стратешком смислу представља главно геополитичко чвориште Балкана и својеврсну макротврђаву (Деспотовић 2017: 35). Русија и Кина, у контексту сопствених територијалних спорова, користе пример Косова као аргумент против једностраних сецесија. Тако питање статуса Косова и Метохије излази изван регионалних оквира и постаје део шире глобалне политичке архитектуре. Балкан, као простор историјски подложан утицају спољних сила, и даље остаје важна тачка интереса великих сила у XXI веку. Управо због свих наведених аспеката, историјских, правних и геополитичких, статус Косова и Метохије остаје једно од најосетљивијих и најкомплекснијих питања у савременој дипломатији. Иако постоје бројни покушаји преговора, посредовања и медијације, коначно решење је и даље неизвесно и у великој мери зависи од динамике међународних односа у наредним годинама и деценијама. Сведоци смо процеса „отпризнавања" Косова и Метохије као самосталне државе од стране значајног броја афричких држава, што указује на промену глобалне климе по овом питању. Дипломатски рат за Косово и Метохију ушао је у нову фазу након сукоба Русије и Украјине, а додатно је интензивиран резултатима председничких избора у Сједињеним Америчким Државама. Геополитичка димензија Косова и Метохије може се додатно осветлити и из енергетске индустрије. Простор покрајине богат је минералним сировинама као што су цинк и волфрам, који су од велике важности за војну индустрију. Ови ресурси се често доводе у везу са страним геополитичким интересима, посебно имајући у виду потребе западних сила за стратешким сировинама. На Косову и Метохији се такође укрштају важни интернационални саобраћајни коридори IV, VIII и X, што ову територију чини кључном не само у војно-стратешком, већ и у логистичком смислу. У плану су били и гасни енергетски коридори попут „Набука" и „Јужног тока" (Деспотовић 2017: 35), али су њихови правци и изградња били онемогућени или одложени услед геополитичких тензија и супротстављених интереса глобалних актера. Енергетски коридори као што су Бургас–Скадар, Солун–Приштина и линије које повезују Косово и Метохију са Кавказом и Блиским истоком имају потенцијал да обликују будућу енергетску архитектуру региона. Сходно томе, контрола над овим просторима подразумева и контролу над токовима енергената и транспорта у југоисточној Европи. Поред енергетске и економске димензије, Косово и Метохија имају и симболички значај у борби за очување утицаја великих сила на Балкану. Западни медији често представљају

тзв. Косово као модел демократије, упркос бројним извештајима о кршењу људских права, репресији према Србима и другим неалбанским заједницама, као и етнички мотивисаним нападима.

У контексту рата у Украјини случај Косова се све чешће користи у западном дискурсу као пример легитимне хуманитарне интервенције, док се руска војна акција у Украјини осуђује као акт агресије. Србија се, с једне стране, залаже за територијални интегритет Украјине и поштује међународно право и Резолуцију 1244, а с друге стране одржава чврсте везе са Русијом као сталном чланицом Савета безбедности која подржава српску позицију у УН. Од 24. фебруара 2022. године међународна сцена се убрзано мења. Позиција Србије ојачана је подршком не само Русије, већ и других глобалних актера као што су Кина, Мађарска, Словачка, Француска (у одређеним контекстима) и повратком Доналда Трампа на светску политичку сцену. Нови геополитички токови указују на могућност промене односа снага, што би могло да отвори простор за нову дипломатску иницијативу у вези са статусом Косова и Метохије у оквиру Уједињених нација. Председник Републике Србије Александар Вучић током априла и маја 2025. године, имао је низ билатералних састанака са најзначајнијим светским лидерима. Посебну пажњу изазвали су његови сусрети са председником Француске Емануелом Макроном, као и са председником Руске Федерације Владимиром Путином. Ови сусрети представљају геополитички сигнал о најповољнијој позицији Србије на међународној сцени још од осамдесетих година двадесетог века. У свим тим контактима питање Косова и Метохије било је једно од централних тема, али се оно све чешће поставља превасходно као геополитичко, а не само правно или регионално питање. Након почетка специјалне војне операције у Украјини 2022. године, светски поредак убрзано пролази кроз дубоке промене. Уследили су сукоби у појасу Газе, директна ескалација између Ирана и Израела, као и растуће тензије на релацији Кина–Тајван и Индија–Пакистан. Већина наведених земаља, попут Русије, Кине и Индије, не признаје такозвано Косово као независну државу, нити подржава његов пријем у Уједињене нације. Амбасадор Индије у Србији, Санџив Кохли, изјавио је да његова земља не мења свој став када је реч о непризнавању Косова и Метохије, наглашавајући да „Индија не признаје Косово као државу и да та позиција остаје непромењена“ (*Новости*, 9. 11. 2022). У том контексту посебну тежину добија ескалација сукоба између Индије и Пакистана, која је започела 7. маја 2025. године, након терористичког напада у Пахалгаму, када је Индија покренула операцију „Синдор“ усмерену ка уништавању терористичких инфраструктура у Пакистану. Овај сукоб представља најозбиљнију ескалацију борбе између две нуклеарне силе у последњим деценијама. Суштински значај у оквиру ове анализе лежи у чињеници да Пакистан признаје Косово као независну државу, док Индија одлучно одбија да то учини. Овај геополитички раскол око Косова рефлектује се и у њиховим ширим безбедносним и идеолошким оријентацијама. Индија се заједно са Русијом и Кином позиционира као бранилац принципа територијалног интегритета, док Пакистан,

у складу са својом блиском сарадњом са делом западног света и муслиманским земљама, заступа супротстављене ставове. У контексту ове нове геополитичке фазе, у којој се одвијају паралелни конфликти широм света, питање Косова и Метохије више није искључиво балканско, већ глобално питање. Управо у таквом свету, у којем се старе границе преиспитују, а нове алијансе обликују, Србија мора да дефинише своју позицију уз ослонац на државе које доследно поштују међународно право и Резолуцију 1244. У закључку, све указује на то да је питање статуса Косова и Метохије неодвојиво од глобалне дебате о принципима, да ли ће у 21. веку превладати униполарни модел силе, или мултиполарни поредак заснован на праву, суверенитету и историјској истини. Управо ове државе добијају све већи утицај у међународним институцијама, што додатно појачава преговарачку позицију Србије. Ако се осврнемо на први мандат Доналда Трампа, посебно након потписивања Вашингтонског споразума, приметан је заокрет у политици Сједињених Америчких Држава. Америка више није спремна да отворено фаворизује само једну страну у преговорима, већ тежи равномернијем приступу, заснованом на економским интересима и дугорочним инвестицијама. Нова, републиканска, администрација у САД, по свему судећи, има потпуно другачију визију решавања глобалних конфликата, њен фокус је на економском развоју, новим технологијама и енергетској стабилности, док се одступа од класичних форми војне подршке. За разлику од претходне администрације која је била ослоњена на традиционалне моделе геополитике, попут продаје оружја Украјини, тзв. Косову и Израелу, нове тенденције указују на све већи утицај нових војно-технолошких парадигми. Свет данас више није униполаран. Војни системи који се сматрају кључним у новим конфликтима долазе из држава као што су Русија (хиперсоничне ракете „Кинжал“), Иран (ракетни системи великог домета), Индија и чак Јемен. То су капацитети који далеко надмашују старе моделе интервенционизма, чиме се мења логика савремених међународних односа. У том контексту, Србија добија нови геополитички простор за деловање, не само као жртва једностраних одлука, већ као активни субјекат у мултиполарном свету.

ИСЛАМИЗАЦИЈА РЕГИОНА И БЕЗБЕДНОСНЕ ПРЕТЊЕ

Процес исламизације Косова и Метохије има дубоке историјске корене који сежу у XVI век, у време учвршћивања Османског царства на Балкану. Током тог периода, ислам је постепено продирао у локално становништво, пре свега путем административне и правне супериорности муслиманског становништва, као и преко економских повластица које су уживали нови припадници исламске вере. Османски период представљао је златно доба албанских муслимана: „Ислам је донео Албанцу позу господара која му је омогућила да се сматра изједначеним са наследницима најеминентнијих народа света (Јевтић 2011: 25). Уз то присутна је била и политичка и друштвена

репресија према хришћанском живљу, што је подстакло конверзије, понекад добровољне, а често и изнуђене. Овим процесима значајно је промењена демографска и конфесионална структура Косова и Метохије. Систем насиља Османлија и Арбанаса муслимана над хришћанима почивао је на верском и социјалном уређењу Османског царства, које је, пре свега као исламска држава са строгом верском хијерархијом и сталешким редом, поделило поданике у две категорије: муслимане (правоверне) и неверника (углавном хришћане) (Суботић 2017: 145). Иако је током XIX и прве половине XX века утицај исламског фактора на Косову био претежно у традиционалним, верским оквирима, крајем XX века и нарочито након НАТО агресије 1999. године, долази до нове фазе исламизације која добија политичко-безбедносну димензију. Повлачење српских институција са територије покрајине створило је институционални вакуум, који је омогућио продор различитих екстремистичких и радикалних исламистичких група. У том периоду на Косову се појављују организације са везама у блискоисточним земљама, које делују под плаштом хуманитарних или верских удружења, али у суштини служе као канали за радикализацију и индоктринацију младих. Посебно након једностраног проглашења независности 2008. године, Косово постаје територија на којој се примећује пораст утицаја вехабијског и салафистичког учења. Иако је ислам традиционално био умерен и локално укорењен, у новим друштвенополитичким условима јачају елементи радикалног тумачења вере, често увезени из иностранства. У појединим деловима Косова граде се џамије и исламски центри финансирани из фондова арапског залива, што се повезује са агендом културне трансформације региона. Ове појаве имају директне безбедносне импликације. Забележени су случајеви одласка младића са Косова на ратишта у Сирији и Ираку, као и повратак појединаца који су били део терористичких структура. Присуство радикалних исламистичких ћелија и потенцијал за регрутовање представљају озбиљан изазов за стабилност читавог региона. Поред тога, долази до маргинализације преосталог српског и неалбанског становништва, што додатно погоршава међуетничке односе и угрожава мултикултуралност простора. Исламизација јужне српске покрајине након 1999. године, такође је праћена културолошком променом, где се настоји истиснути православно хришћанско наслеђе и традиција српског народа. Уништавање и узурпација српских цркава, гробаља и манастирских добара од стране појединих екстремистичких група има за циљ брисање трагова српског постојања на овом простору. Уз све то, присуство међународних снага често није било довољно ефикасно у спречавању оваквих инцидената, што је довело до осећаја несигурности код преосталих чланова српске заједнице. У ширем геополитичком контексту, ове појаве утичу и на стратегију безбедности Европе. Косово и Метохија постају потенцијални коридор за илегалне миграције, трансфер оружја и људства, али и за ширење радикалних идеологија које прете стабилности Европске уније. Сходно томе, исламизација региона није само унутрашње питање, већ и регионални, па и континентални безбедносни проблем.

МЕДИЈСКА МАНИПУЛАЦИЈА И ОБЛИКОВАЊЕ ГЛОБАЛНЕ ПЕРЦЕПЦИЈЕ

У условима глобалних криза и геополитичких померања медији све више постају централно средство обликовања јавног мњења и перцепције међународних конфликата. Јужна српска покрајина је један од најдрастичнијих примера медијске манипулације у савременом добу. Термини попут „статус Косова", „непостојећи правни оквир" и „мирна сецесија" понављају се у западним медијима са циљем стварања легитимитета за једностране акте и нарушавање међународноправних норми. Корени овакве медијске стратегије сежу у крај осамдесетих и почетак деведесетих година XX века, у време распада СФРЈ. Проф. др Љубиша Деспотовић у свом делу „Геополитика идентитета" (2011) указује да је медијска манипулација припремана дуго пре почетка оружаних сукоба. Он наглашава да западни медији нису узимали у обзир антиуставно наоружавање Хрватске, погроме над српским становништвом у Хрватској и касније у Босни и Херцеговини. Уместо тога, фокус је био на селективно пласираним догађајима који су служили за креирање слике о српској страни као агресору. Посебно су значајни примери извештавања медија као што су CNN и SKY News, који су у случају трагедије на сарајевској пијаци Маркале или у случају инцидента у Рачку, где су страдали припадници ОВК, представљали догађаје као доказе о српској агресији, без потврђених истрага. Управо је случај Рачак послужио као директан медијски окидач за почетак НАТО агресије 1999. године на СРЈ. У том периоду, Савезна Република Југославија није имала медијску инфраструктуру која би могла да одговори на организовану медијску кампању са Запада. Поред слабљења српског утицаја, ситуацију је додатно отежавала глобална геополитичка слабост Русије, која се након пада Берлинског зида налазила у транзиционом периоду. Тек након доласка на власт Владимира Путина 2000. године, Русија почиње да постепено враћа своју геополитичку снагу. Западни медији су у то време доследно користили матрицу извештавања у којој су Албанци са Косова и Метохије представљани као борци за слободу, а припадници ОВК, упркос бројним терористичким активностима, као „борци за људска права". Организације попут KLA (Kosovo Liberation Army) биле су у медијским наративима представљене као прогресивне и легитимне, док су Војска Југославије и српска полиција описиване као репресивне и злочиначке. Међутим, наративи се временом мењају. Петнаестак година касније, након терористичких напада у Паризу и Бриселу, почиње промена дискурса у водећим француским медијима попут *Le Monde* и *Le Figaro*. У тим анализама и новинарским коментарима, по први пут у француском јавном простору отворено се доводи у питање легитимитет НАТО интервенције и проблематизује улога ОВК. Ипак, потребно је напоменути да је још фебруара 1998. године Роберт Гелбард, специјални изасланик председника САД Била Клинтона за Балкан, у званичној изјави у Београду навео да је „ОВК без икакве сумње терористичка организација" (Gelbard, U.S. Department of

State 1998). Поставља се логично питање: Шта се променило? Да ли је геополитичко приближавање Србије и Француске ојачано сусретима председника Емануела Макрона и Александра Вучића, као и набавком француских војних летелица типа „Рафал", утицало на отварање новог погледа на питање Косова? Иако Немачка и даље остаје при крутој позицији према независности тзв. Косова, Француска све чешће показује отвореност ка политичком дијалогу и поштовању Резолуције 1244, чиме оставља простор за промену перцепције и унутар ЕУ. Као друго, од 24. фебруара 2022. године, медијски етар у Србији је преплављен вестима о рату у Украјини. У почетној фази сукоба српски медији су посебну пажњу посвећивали термину „денацификација", представљајући га као кључну тачку специјалне војне операције Руске Федерације (Todorović–Ljubojević и др. 2024). Србија, као једна од победница у Другом светском рату, идентификује се са борбом против неонацизма и фашистичких тенденција, због чега се и у јавном дискурсу често исказује симпатија према геополитичкој позицији Русије. Поставља се логично питање: Није ли исти облик екстремизма, кроз иредентистичке и антисрпске ставове, присутан и на Косову и Метохији, у делу албанских политичких и паравојних структура? Да ли је, уколико Русија успе да реши украјински сукоб у своју корист, то уједно сигнал нове фазе и за решавање косовско-метохијског питања? Према извештајима из маја 2025. године, Сједињене Америчке Државе званично су објавиле да више неће учествовати као посредник у конфликту Русија – Украјина. Ову одлуку објавио је Стејт департмент, наводећи да „америчке дипломате више неће летети по свету ради посредовања, већ се очекују директни преговори између зараћених страна" (*Новости*, 2025). Ово геополитички отвара простор да Русија, сада без снажног западног дипломатског противтега, убрза решавање сукоба на терену и дипломатски ојача своју позицију на другим тачкама глобалне карте, укључујући и Балкан. У више претходних научних истраживања указано је да би повољно решење сукоба у Украјини за Руску Федерацију значило и потенцијалну дипломатску победу за Србију. Наиме, могућност потписивања мировног споразума између Русије и НАТО савеза подразумевала би и прерасподелу утицаја у свим осетљивим регионима, па и у зони Косова и Метохије. Јужна српска покрајина, као отворено питање унутар Уједињених нација, и даље зависи од става сталних чланица Савета безбедности, од којих Русија и Кина пружају безрезервну подршку Србији. Таква перспектива даје Србији прилику да сопственим дипломатским и медијским каналима појача борбу за очување територијалног интегритета и међународноправног статуса Косова и Метохије у складу са Резолуцијом 1244. Медијски дискурс се, дакле, често користи као параван за правно спорне потезе. Кроз селективно извештавање и подметање појмова који у правном смислу немају утемељење, утиче се на перцепцију глобалне јавности. Медији делују као продужена рука одређених политичких интереса, неутралишући међународно право кроз конструисане наративе. Примери из других региона, као што су Ирак, Либија и Сирија, показују да медијска припрема

терена често претходи војним интервенцијама или правним променама. Сличан образац је примењен и на Косову и Метохији, где су западни медији активно радили на стварању слике о „косовској државности" много пре него што је било каква званична одлука донета. Та медијска конструкција представља део шире стратегије која подрива основе Уједињених нација и значај Резолуције 1244. Србија у последњим годинама појачава своје медијско присуство на глобалном плану. Активно ради на изградњи сопственог наратива, улаже у нове облике дигиталне комуникације и културне дипломатије, и настоји да обезбеди равнотежу у информативном простору. Један од великих подухвата на том пољу је и организација специјализоване изложбе ЕХРО 2027 у Београду, која ће светској јавности представити богатство српске културе, са посебним акцентом на средњовековном културном наслеђу Косова и Метохије. Поред тога, дигитализација у Србији је у великом успону, а кабловски и интернет оператери су присутни широм територије, што омогућава да медијски садржаји са културним и националним темама буду доступни сваком домаћинству. Ипак, у критичком смислу, и даље се указује на недовољно присуство тема о културном наслеђу Косова и Метохије у домаћим медијима. Још истраживање из 2016. године показује да млади људи у Србији имају ниско поверење у медије када се ради о извештавању о културном наслеђу (Тодоровић 2017). Догађаји од 1. новембра 2024. до маја 2025. године такође указују на покушаје дестабилизације Републике Србије, сличне процесима у Русији, Белорусији, Словачкој и Мађарској, Румунији, Молдавији, Грузији. Државно руководство Србије је јавно указало да се медијским инструментима настоји скренути пажња са питања Косова и Метохије. О томе сведочи и сусрет патријарха Порфирија са председником Владимиром Путином у Москви, 23. априла 2025. године. Том приликом патријарх је изјавио: „Не знам шта би било са АП КиМ и Републиком Српском да није Русије и Кине" (*Политика*, 2025). Састанак је одржан под називом: „Разговор Путина, Кирила и Порфирија: Превазићи искушење, обојену револуцију", што указује на дубоку забринутост због покушаја примене механизама обојених револуција у Србији и другим традиционалним друштвима. Карактеристично је да се у тим револуцијама у први план не стављају државни или национални симболи, већ универзални знаци отпора, као што је симбол стиснуте песнице и обојене, црвене шаке. Није ли управо та иста слика „црвена шака", коришћена против председника Путина у Русији, Лукашенка у Белорусији, па и унутар западних протеста који имају за циљ рушење постојећих поредака? Чак је и „црвена шака", симбол албанске организације Mjaft!, коришћена у ширењу тзв. грађанске непослушности, али са снажним антисрпским и антидржавним дискурсом. Овакви обрасци указују да медијске кампање, симболи и револуционарне поруке нису спонтане, већ део шире стратегије подривања државног суверенитета и идентитета. У овом контексту, састанак патријарха Порфирија и председника Путина има двоструку симболику: религијску подршку традиционалним вредностима и геополитичку поруку о отпору према

утицајима који долазе изван оквира демократски изабраних институција. На тај начин Србија не само да брани свој суверенитет, већ и активно учествује у борби за обнову медијске објективности и глобалне правде. Међутим, околности се настављају динамично мењати и у току 2025. године. Као прво, медијски је интензивно праћено питање ко ће бити нови амбасадор Сједињених Америчких Држава у Београду, а именовање Марка Брновића на ту функцију оцењено је као значајан сигнал подршке суверенистичкој политици Србије. Брновић, као политичка фигура српског порекла која ужива углед у америчким конзервативним круговима, симболички представља мост између традиционалних вредности српског друштва и новог правца америчке дипломатије под администрацијом Доналда Трампа. Сетимо се инаугурације председника Трампа у јануару 2025. године, када је у првом говору поручио: „Подршка сувереним земљама!", јасно алудирајући на државе попут Словачке, Мађарске и Србије, укључујући и Републику Српску, као стратешке партнере у оквиру нове визије европске безбедности и економије. Додатну снагу овом правцу даје и долазак Доналда Трампа јуниора у Београд, који је у марту и априлу 2025. године имао низ састанака са представницима српске Владе и привреде. У фокусу ових сусрета били су развој ИТ индустрије, инвестиције у високотехнолошке секторе и подршка економској трансформацији заснованој на иновацијама. Америка под новом администрацијом показује да жели партнере који разумеју значај дигиталне економије, технолошког напретка и суверене политике као облика отпора глобалистичким структурама. Све актуелније појаве на глобалној сцени, од трансформације медијског наратива до отвореног геополитичког зближавања суверенистичких снага, јасно показују да медијска димензија конфликта на Косову и Метохији није споредна или периферна, већ представља једно од његових суштинских поља. Медијски простор делује као арена у којој се огледају дубоке идеолошке и геополитичке поларизације савременог света. Управо преко медија тестирају се границе важећег међународног права, обликују се ставови јавног мњења, и граде представе о легитимитету различитих актера унутар глобалног поретка.

Како истиче Новковић (2025), политички дискурс конструисан посредством медија не само што обликује друштвену свест, већ представља важан инструмент кроз који званичне институције артикулишу своју верзију стварности, утичући на јавно мњење и перцепцију легитимитета политичких одлука. Дискурс медија, посебно у домену међународне политике, делује као посредник између глобалних интереса и националних идентитета, чинећи га кључним ресурсом у артикулацији сукоба и савезништава у XXI веку. У том контексту посебан догађај који снажно осликава медијску поларизацију и судар два глобална дискурса, прозападног и суверенистичког, представља званична посета председника Републике Србије Александра Вучића Москви 7. маја 2025. године, уочи обележавања Дана победе над фашизмом 9. маја. Ова посета није била само дипломатски чин, већ симболичко потврђивање

блискости Србије са глобалним актерима који подржавају мултиполарни модел светског поретка. Поред председника Народне Републике Кине Си Ђинпинга, премијера Словачке Роберта Фица и председника Бразила Луиса Инасија Луле да Силве, присуство председника Србије у Москви указује на дубље дипломатске и вредносне везе са државама које одбацују хегемонистички модел и теже афирмацији принципа суверенитета, традиције и несврставања. Док су мејнстрим медији у Србији, под снажним утицајем прозападних и либерално-демократских кругова у Сједињеним Америчким Државама и Европској унији, у више наврата оспоравали могућност овакве посете, тврдећи да је председник Србије „изолован" на међународној сцени и да „нема више савезника", сам догађај у Москви показао је супротно. Учешће председника Вучића у званичним разговорима и свечаностима, као и његово присуство међу највишим званичницима света, јасно је демонстрирало да Србија и даље поседује важан дипломатски капацитет. Истовремено, то је био и чин политичке поруке, поруке да Србија остаје доследна у својој политици војне неутралности, историјске захвалности за борбу против фашизма и везаности за вредности традиције, православља и мултиполаризма. Посета Москви, уочи Дана победе, у том смислу није била само дипломатски протоколарна активност, већ и дубоко симболичан гест који подсећа на заједничке историјске тековине и пружа снажан контраст доминантном медијском дискурсу који настоји да маргинализује или криминализује сваку форму сарадње са Русијом и другим алтернативним центрима моћи. Она указује на то да се глобални односи све више крећу ка парадигми у којој доминирају снаге суверенизма, на челу са лидерима попут Доналда Трампа, Владимира Путина и Си Ђинпинга, који заступају визију света у којем се одбацује униполарни хегемонизам и афирмише равноправност цивилизација. Управо у анализи медијског дискурса уочавају се дубинске структуре моћи и идеолошки правци који обликују политичке ставове. Посета председника Србије Москви тако постаје не само геополитички догађај, већ и медијски тест, тест реалне утицајности либералног наратива у Србији, снаге алтернативног дискурса, као и степена медијске и политичке независности земље. У целом овом гамбиту и овако широком представљању сукобљених страна у медијској структури Србије, крије се и однос истих тих медија како оних под контролом дубоке државе и демократских структура, тако и однос републиканске политике према политичком и културолошком проблему јужне српске покрајине. Републиканска спољнополитичка филозофија, посебно након првог мандата Доналда Трампа, показује значајно одступање од деценијске праксе либералних администрација у погледу решавања статуса Косова и Метохије. Док су демократске структуре углавном инсистирале на подршци косовској независности и директном притиску на Србију, републикански приступ Трампове администрације био је заснован на економској нормализацији, директном дијалогу и обостраним интересима. Овај прагматични, трансакциони модел се огледа у Вашингтонском споразуму из 2020. године, као и у ангажману

људи попут Ричарда Гренела, бившег изасланика Беле куће за дијалог Београда и Приштине. Америчка политика према Косову и Метохији снажно зависи од партијске припадности администрације на власти. Разлике између републиканског и демократског приступа нису само стилске или дипломатске, већ се ослањају на суштински различите спољнополитичке филозофије. Републикански модел, посебно у време администрације Доналда Трампа, заснивао се на прагматизму, економском реализму и директном дијалогу без идеолошког условљавања. Овај приступ се најјасније огледа у Вашингтонском споразуму из 2020. године и улози Ричарда Гренела као специјалног изасланика. Он је 2023. године изјавио: „Ситуација по питању Косова и Метохије била је боља за време Трампа. Нисам сигуран да Камала Харис уопште зна где је Балкан" (*Политика*, 2023). Овакав коментар открива дубоко незадовољство републиканских кругова актуелним демократским курсом и истовремено подвлачи да су у периоду Трампове администрације биле заступљене иницијативе које нису подразумевале једнострано наметање решења Србији. Са друге стране, демократска филозофија, посебно у време администрација Клинтона, Обаме и Бајдена, снажно се ослањала на концепт либералног интервенционизма, политике у којој се људска права и самоопредељење користе као основ за подршку сецесионистичким покретима. У том смислу Косово је посматрано као модел „успешне хуманитарне интервенције". Џозеф Бајден је као кандидат за председника САД 2020. године изјавио: „Косово треба да буде независна држава. То је била и остаје наша званична политика" (*Вечерње новости*, 2020). Ова позиција одражава доследност демократских администрација у подршци Приштини, али и тенденцију да се српски аргументи о суверенитету игноришу у корист унапред дефинисаних геополитичких интереса. У светлу актуелних глобалних дешавања и након промене америчке администрације, поново је оживела идеја да Доналд Трамп, као лидер републиканске струје, може из „фиоке" извући алтернативни предлог решења за Косово и Метохију, укључујући и поделу покрајине, како је већ било наговештавано у његовом првом мандату (*Политика,* 2024). Међутим, поставља се питање: Да ли је ово одраз реалне стратешке намере, или реакција на убрзану динамику на глобалном шаховском пољу, у којој САД све више морају да бирају своје приоритете?

Наиме, сукоб у Украјини, растући интерес Кине у Африци, као и интерес Вашингтона за Гренланд и контролу Панамског канала, све више указују на могућност да САД под републиканском управом направе нову геополитичку равнотежу, у којој би источна Европа и Балкан могли бити препуштени утицају Русије и Кине. У том контексту, Косово и Метохија постају један од кључних делова потенцијалног новог договора великих сила. Овакве околности не иду у прилог албанској страни, која се традиционално ослања на демократску структуру у Вашингтону. Републиканци, за разлику од демократа, фаворизују приступ економске сарадње, узајамне добити и стабилности. Уместо конфронтације, републиканска стратегија

подразумева компромис и договор, као у случају Вашингтонског споразума 2020. године. С друге стране, демократска администрација по правилу заступа модел „једнострано признатих истина", у којем је доминантно ослањање на медијски, дипломатски и НВО утицај, без простора за равноправне преговоре. Ова разлика између две америчке спољнополитичке филозофије постала је нарочито видљива након 2022. године и почетка рата у Украјини, који је довео до нових поларизација у светском поретку. У том амбијенту Србија има прилику да своју позицију реафирмише ослањајући се на нову глобалну архитектуру у којој се појављују нови савезници, али и нови простори утицаја који могу радикално променити статус кво на Балкану.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Рад указује да се питање Косова и Метохије мора сагледавати не само као правно-територијални спор, већ као пресек дубљих глобалних процеса, сударa геополитичких визија, медијске манипулације, ерозије међународног права и кризе идентитета у постмодерном свету. Историјско и духовно наслеђе овог простора постаје тачка сударa великих наратива, западног интервенционизма и источног суверенизма. Кроз примену теорије јавне сфере, фрејминга и анализе медијских дискурса, рад показује да борба за Косово и Метохију није само војна или дипломатска, већ и симболичка, одвија се у сфери перцепције, језика и културе. Упоредна анализа позиција САД, ЕУ, Русије, Кине и нове осовине коју чине Индија, Иран, Бразил, јасно потврђује да је статус Косова мерило односа светских сила према самом појму државности и легитимитета. Сукоб Индије и Пакистана[2] постаје у том контексту не само регионални инцидент, већ огледало поделе на оне који бране међународно право и оне који га условно тумаче. Србија, као држава која се држи принципа Повеље УН и Резолуције 1244, мора остати истрајна у изградњи сопственог глобалног наратива – не из позиције жртве, већ субјекта. Овај рад позива на будност, стратешко мишљење и потребу за дубљим разумевањем не само тога шта се дешава, већ *зашто* и *како* се обликује слика о томе. У времену симулакрума и медијске контроле, Косово и Метохија није само питање територије, оно је питање истине.

2 Индија никада није признала независност Косова, држећи се принципа поштовања територијалног интегритета и међународног права. Њен став је конзистентан од 2008. године, и више пута је потврђен у званичним саопштењима Министарства спољних послова Индије. Насупрот томе, Пакистан је 24. децембра 2012. године званично признао Косово као независну државу, наводећи „подршку праву народа Косова на самоопредељење" (Dawn, 2012). Тај геополитички раскол добио је нову димензију у мају 2025. године, када је дошло до ескалације сукоба између Индије и Пакистана након терористичког напада у Пахалгаму, што је довело до почетка операције „Синдор" од стране индијске војске. У том контексту, ставови о Косову и Метохији постају и рефлексија дубљих идеолошких и правних оријентација. Индија доследно подржава територијални интегритет Србије, док Пакистан остаје на позицијама признавања косовске сецесије.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

„Америчке дипломате неће више летети по свету: Стејт департмент САД захтева директне преговоре Русије и Украјине." *Новости*, 2. мај 2025. https://www.novosti.rs/c/planeta/svet/1486291/americke-diplomate-nece-vise-leteti-svetu-stejt-department-sad-zahtevaju-direktne-pregovore-rusije-ukrajine [2. мај 2025].

„Бајден увредио Србију: Трампов противкандидат изјавио да Косово треба да буде независна држава." *Вечерње новости*, 7. 9. 2020. https://www.novosti.rs/c/vesti/politika/914963/bajden-uvredio-srbiju-trampov-protivkandidat-izjavio-kosovo-treba-bude-nezavisna-drzava [8. мај 2025].

„Вади ли Трамп из фиоке предлог поделе Космета?" *Политика*, 19. 4. 2024. https://www.politika.rs/sr/clanak/666091/vadi-li-tramp-iz-fioke-predlog-podele-kosmeta [10. мај 2025].

„Гренел: Ситуација по питању Косова и Метохије била боља за време Трампа." *Политика*, 9. 1. 2023. https://www.politika.rs/scc/clanak/634613/grenel-situacija-po-pitanju-kosova-i-metohije-bila-bolja-za-vreme-trampa [10. мај 2025].

„Дугин: У рату смо са Западом – разумемо у потпуности колико је монструозна цивилизација против које се боримо." *Новости*, 9. 5. 2025. https://www.novosti.rs/c/planeta/svet/1487118/dugin-ratu-zapadom-razumemo-potpunosti-koliko-monstruozna-civilizacija-protiv-koje-borimo [10. мај 2025].

Косово – Србија: Претње не помажу, силе да подрже дијалог. Новости, 9. 11. 2022. https://www.novosti.rs/c/vesti/politika/1171116/kosovo-srbija-ambasador-indije-sandziv-kohli-pretnje-sila-pomazu [27. април 2025].

„Порфирије на састанку с Путином: Не знам шта би било с АП КиМ да није Русије и Кине." *Политика*, 23. 4. 2025. https://www.politika.rs/scc/clanak/674180/Порфирије-на-састанку-с-Путином-Не-знам-шта-би-било-с-АП-КиМ-да-није-Русије-и-Кине [4. мај 2025].

"Pakistan recognises Kosovo", *Dawn*. 25. децембар 2012. https://www.dawn.com/news/773794/pakistan-recognises-kosovo [8. мај 2025].

Gelbard, R. (1998, February 23). "Remarks at a press roundtable in Belgrade." *U.S. Department of State*. https://1997-2001.state.gov/policy_remarks/1998/980223_gelbard_belgrade.html [26. мај 2025].

ЛИТЕРАТУРА

Деспотовић 2011: Љубиша Деспотовић. *Геополитика идентитета*. Бачка Паланка, Нови Сад: Логос – „Култура Полиса".

Јевтић 2011: Мирољуб Јевтић. *Албанско питање и религија*. Београд: Центар за проучавање религије и верску толеранцију.

Суботић 2017: Милован Суботић. „Конфликтни потенцијал потиснутог исламистичког екстремизма на Косову и Метохији", *Политика националне безбедности*, бр. 2.

Тодоровић 2016: Војислав Тодоровић. *Утицај медија на ставове омладине Србије о очувању културног наслеђа на Косову и Метохији.* Докторска дисертација. Београд: Универзитет Мегатренд, Факултет за културу и медије.

Труд 2007: Алексис Труд. *Геополитика Србије*. Београд: Службени гласник, Факултет безбедности.

Brdar 2005: Milan Brdar. *Uzaludan poziv–Karl Manhajm i sociologija znanja kao samorefleksija društvenih nauka*. Novi Sad: Stylos.

Danilović–Blagojević Danilović 2019: Neđo Danilović, Aleksandra Blagojević Danilović „Agresija NATO na Saveznu Republiku Jugoslaviju – 20 godina posle: politikološko-pravni aspekti." *Politika nacionalne bezbednosti*, (1), 141–173.

Despotović 2017: Ljubiša Despotović. „Geopolitička sudbina Kosova i Metohije-između evroatlantske okupacije i projekta Velike Albanije." *Politika nacionalne bezbednosti*, (2), 29–48.

Janjić 2018: Jovan Janjić. *Srpska crkva u komunizmu i postkomunizmu: (1945–2000)*. Београд: Компанија Новости.

Kutlešić 2019: Vladan Kutlešić. „O nekim modelima za rešenje statusa Kosova i Metohije." *Strani pravni život*, 63(2), 5–15.

Nikolić–Lazar i dr. 2021: Marko Nikolić, Marta Vukotić Lazar, Mirjana Roter Blagojević. „Spomenici svetske kulturne baštine na Kosovu i Metohiji–problemi i perspektive zaštite." *Arhitektura i urbanizam*, (53), 89–99.

Novković 2025: Nenad Novković. „Politički diskurs o Srbiji u izveštavanju vodećih zapadnih medija." *Nacionalni interes*, 50(1).

Pejanović 2015: Ljubo Pejanović. „Posledice NATO agresije na Saveznu Republiku Jugoslaviju." *Civitas*, 5(09), 33–53.

Penezić–Kauzlarić 2024: Slobodan Penezić, Goran Kauzlarić. „Neoliberalna epistemologija i konceptualne promene u medijskom posredovanju." *LIMES plus*, (20), 83–117.

Roković, Dimitrijević, Rakonjac 2020: Vanja Roković, Ivan Dimitrijević, Ivan Rakonjac. „Balkanski sindrom 20 godina posle NATO agresije." *Sociološki pregled*, 54(4), 1122–1151.

Todorović, LJubojević, Radović Stojanović 2024: Vojislav Todorović, Ratko Ljubojević, Jelena Radović Stojanović. „Pojam denacifikacije u srpskim štampanim medijima 2022–2023. godine." *Sociološki pregled*, 58(3), 320–345.

Verbytska 2024: Anna Verbytska. "Topic modelling as a method for framing analysis of news coverage of the Russia-Ukraine war in 2022–2023." *Language & Communication*, 99, 174–193.

Vojislav S. TODOROVIĆ
Slobodan Lj. PETROVIĆ
Ratko Lj. LJUBOJEVIĆ

KOSOVO AND METOHIJA BETWEEN IDENTITY AND GEOPOLITICS: FROM NATO AGGRESSION TO CONTEMPORARY MEDIA AND POLITICAL NARRATIVES

Summary

Kosovo and Metohija represent one of the most significant geopolitical and cultural areas in the Balkans, whose status and fate reflect broader global processes of conflict, identity, and international relations. This paper analyzes Kosovo and Metohija through the

lens of identity and geopolitics, starting from the NATO aggression in 1999 as a turning point in the formation of new security and legal paradigms in the international order. Special attention is given to media narratives and their role in shaping public opinion, both regionally and globally. Within this framework, the views of relevant scholars and academic circles addressing the issue of Kosovo and Metohija are examined, with the aim of critically reassessing dominant narratives and scientifically grounded arguments. The study also explores the formation of cultural and political identity in Kosovo and Metohija, including attempts at Islamization and its impact on demographic and social processes. Through a comparative analysis of the positions of key political actors, Republicans and Democrats in the USA, the paper considers different approaches to the status of Kosovo and Metohija, while also examining the influence of the war in Ukraine on the future of the region within international relations. Using a multidisciplinary approach that includes historical, legal, media, and cultural perspectives, the study aims to provide a comprehensive insight into the complexity of the Kosovo and Metohija issue in the contemporary world. Special emphasis is placed on the ideological conflict between the philosophies of American Democrats and Republicans regarding this issue, which significantly shapes the global stance toward Kosovo and Metohija.

Keywords: Kosovo and Metohija, identity, geopolitics, media, academic community.

УДК

Оригинални научни рад

*Кристина Д. ДУКАНАЦ**
Академија за националну безбедност, Београд

ПОДСТИЦАЊЕ ИСЛАМИСТИЧКОГ ЕКСТРЕМИЗМА КОД ПОЈЕДИНАЧНОГ И КОЛЕКТИВНОГ ИДЕНТИТЕТА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ У 21. ВЕКУ, ПОСЕБАН ОСВРТ НА ПРОСТОР КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Апстракт: Исламистички екстремизам представља негативну друштвену појаву, чије сагледавање, разумевање и у крајњем спречавање захтева дубоку анализу у циљу стварања безбедног друштва и окружења у савременом свету. Данас, исламистички екстремизам је широко распрострањен. Понекад, ћутљив и скривен уз комешање са сродним феноменима, попут фундаментализма, национализма, радикализма, исламизма, вахабизма, џихадизма, салафизма и тероризма. Исламистички екстремизам представља изазов, ризик и претњу по друштво у Републици Србији, односно њеном саставном делу Косову и Метохији уз нераскидиву везу безбедносних индикатора истраживаног простора, његовог региона и шире. Циљ истраживања даје могућност свеопштег сагледавања присутности исламистичког екстремизма код појединачног и колективног идентитета истраживаног простора као услова настанка и даљег развоја тероризма. Ислам као доминантан аспект исламистичког екстремизма се не сме поистовећивати са његовим одређењем, већ се исламистички екстремизам мора посматрати искључиво са сваком неравнотежом у његовом тумачењу која има потенцијал да прерасте у негативну, екстремну крајност.

Кључне речи: исламистички екстремизам, тероризам, радикализам, Србија, Косово и Метохија.

УВОД

Сагледавање истраживане теме нема за циљ увреду религије ислама, нити било ког верника, већ искључиво сагледавање негативног контекста и деструктивних појава његовог погрешног тумачења. Истраживање подстицајних фактора код појединачног и колективног идентитета у Републици Србији (у даљем тексту Србији) у 21. веку представља наизглед широку тему,

* Асистент, ORCID 0009-0000-6118-0218, dukanackristina15@gmail.com

која захтева детаљнију анализу. Ипак, детаљнија анализа је немогућа и непотпуна без сагледавања општих фактора, као концептуалне смернице ка даљем истраживању.

Етничка слика јужног дела Србије, односно Косова и Метохије се мењала кроз историју са постепеним преовладавањем албанског елемента (Bobev 2018: 63). Њена етничка структура се може означити као мешовита. Већина становништва истраживаног простора који практикују ислам су Албанци, али приметна је заступљеност ислама и код Турака, Горанаца, Рома и Бошњака. У западном делу области Косова и Метохије, уочљиво је постојање суфијских редова. Деловање дервишких редова остварује се кроз халветије, кадерије, руфаије, саадије, шахзелије, никшибендије, бекташије, мевлевије и синаније (Суботић 2015: 251). Преглед конфесионалне слике истраживаног простора показује да је албанско становништво припадало католичкој конфесији од 16. до 18. века, а касније услед масовне исламизације на добровољној основи уследила је и њена промена. Поменута слика остаје иста и за време Краљевине Југославије, а касније и Социјалистичке Југославије. Етничка и верска слика становништва Косова и Метохије се усложњава деведесетих година након распада југословенске државе. Данас, албанско становништво истраживаног простора скоро у потпуности припада муслиманско сунитској конфесији. Званичних података о структури становништва Косова и Метохије нема, услед немогућности статистичког спровођења пописа становништва као последице бојкота истог од стране дела становништва. Ипак, на основу јавно доступних података може се закључити да Албанци чине већину простора Косова и Метохије. Верска слика истраживаног простора показује да су Албанци муслиманске вероисповести, уз постојање мањина попут Турака, Рома, Горанаца и других. Верска слика у односу православци-католици-муслимани је променљива, али се може уочити да је она у односу 5%-3%-91% (Bobev 2018: 63–64).

О безбедносном ризику истраживаног феномена не може се говорити искључиво у односу на Србију, већ се мора посматрати најпре у односу на њен регион, а затим и шире. Простор Косова и Метохије представља трусно подручје Србије, са борбом коју су отпочели Албанци сушински вођену као џихад са крајњим циљем тријумфа ислама. Претходно оправдава зашто фундаменталистичка идеологија свет дели на земљу мира (дар ал ислам) и земљу рата (дар ал харб). Перманентност сукоба води ка њеној сталности, те као таквој и тежњи ка јединственој исламској држави (Вукелић 2022: 75).

Поједини подаци показују да Албанци са југа Србије, односно простора Косова и Метохије себе најпре дефинишу као муслимане, а затим као припаднике своје нације. Неретко, приступају конзервативним доктринама ислама и постају фанатици у вери, превасходно у правцу сунитског радикалног ислама. Након сукоба из 1999. године, на простору Косова и Метохије постаје све заступљеније да млади Албанци одлазе на школовање на Блиски исток. Да ове школе промовишу радикални ислам говоре подаци да су поједини повратници на истраживани простор након завршеног школовања

осуђени за промовисање тероризма (*Kosovo online*, 15. 11. 2023), што ће детаљније бити показано у даљем раду. Након претходно поменутог сукоба уочава се јачање екстремних покрета, који идеолошке ставове заснивају на темељима духовности у оквиру глобалних исламистичко, екстремистичких и радикалних интереса и активности. Претходно се потврђује чињеницом да су исламистичко екстремистичке и радикалне групе са истраживаног простора проналазиле пут ка терористичким групама, Исламској држави и различитим фракцијама Муслиманске браће и Блиском истоку. Урушавање традиционалног албанског становништва на истраживаном простору кроз историју, па и данас доприноси исламистичко екстремистичка пропаганда заснована на идеолошко религијским доктринама радикалног ислама, што води ка мобилизацији конзервативних групација и стварање радикалних псеудорелигијских вредности (*Kosovo online*, 15. 11. 2023).

ОДРЕЂЕЊЕ ПОЈМА

Лексиколошко одређење појма исламистички екстремизам полази од екстремне интерпретације религије ислама и екстремизма као увек негативне друштвене појаве. Религија може имати негативно тумачење и погрешно схватање, док верници који практикују такво тумачење религије могу тежити ка непопуларном, негативном и погрешном иступању у облику фанатичког и екстремног понашања. Дефиниције религије су многобројне, а појам религије у научној јавности до данас није усаглашен, те није могуће пронаћи њену општеприхваћену дефиницију. У домаћој литератури је могуће пронаћи сложену дефиницију социолога и филозофа Ђуре Шуњића по којој је религија „свако веровање у апсолутну и мистичну моћ, од које човек зависи, и која контролише његов живот и смрт, али на коју може утицати, ако се понаша на одређене начине; своја искуства са том моћи може да изражава на когнитиван, емоционалан, практичан и мистичан начин, тачније у облику учења, обреда, заједнице верника или харизматске личности; стицање и изражавање искуства са том моћи има за њега одређено значење, а за заједницу одређен значај, јер би без тога његов живот и живот заједнице изгледао сасвим друкчије. Религија и етничка припадност ретко функционишу као изоловани фактори. Њихов утицај се често преплиће са другим варијаблама, попут регионалне припадности, стварајући сложене и понекад конфликтне динамике. Њихова потпуна интеракција захтева пажљиву анализу како би се у потпуности разумели корени и манифестације одређених друштвених и политичких појава. Термин етнорелигијски идентитет успоставља границу између етничке припадности и религије, које се спајају у тренуцима сукоба и насиља. (Бурсаћ 2021: 111–112) Учење, искуство, обред, симбол, вредност, норма, заједница, установа, личност, свето време и место су облици у којима апсолутна и мистична моћ делује то јест постаје видљива преко последица које изазива“ (Глишин 2018: 166). Из стране литературе је најцелисходније кренути од дефиниције Емила Диркема, који религију

посматра кроз религиозну природу човека. Његова два аспекта поимања религије полазе од њене културно ритуалне природе и теоријско сазнајне, односно интелектуалне димензије (1995: 3–18). Немачки социолог Макс Вебер и филозоф Фридирх Ниче кроз своје дефиниције религије указују на њену негативну конотацију означавајући је основним покретачем негативне снаге друштва. Корелација религије и верског екстремизма не произилази ни из једне религије и учења Свете књиге (Штитковац 2007: 93–94).

Исламистички екстремизам се везује са религију ислама. Префикс исламистички указује на упорност екстремних муслимана ка постизању што већег интензитета и обима исламизације односа у друштву, а неретко и уз употребу насиља. Лексиколошко тумачење речи ислам полази од значења преданост, која се изводи од речи мир. Централна личност ислама је пророк Мухамед, који се сматра оснивачем религије ислама. Муслимани верују да су божије речи послате по њему и да су представљене у светој књизи Курану (Глишин 2018: 170).

Термин политички ислам по Оксфордском речнику (*Oxford Bibliographies*, 14. 12. 2009). представља тумачење ислама као основ за политички идентитет и деловање. Најчешће се користи за политичку мобилизацију у име ислама, која постаје све доминантнија од 20. века. Развојем овог термина се тежи тзв. исламском препороду, који муслимани користе широм света за јачање разумевања и посвећености исламу. Ипак, не може се сваки покрет исламског препорода подвести под политички ислам. Термин политички ислам користи се најчешће као идентификација специфичног облика политичког програма, те се не може свести на ознаку сваке политичке активности у муслиманском свету. Општеприхваћеног одређења појма политичког ислама још увек нема, али се може посматрати као скуп идеологија, које се ослањају на исламске симболе и традицију у циљу остварења друштвено политичких циљева. Циљеви покрета, њихово тумачење традиције и праксе су променљиви (*Britannica,* 23. 4. 2025).

Појмовно одређење исламистичког екстремизма је неопходно сагледати у корелацији са сродним феноменима, попут фундаментализма, национализма, радикализма, исламизма, вахабизма, џихадизма, салафизма и тероризма. У циљу потпунијег разумевања дате теме, сагледавање корелације исламистичког екстремизма и радикализма, а у крајњем и тероризма, даје основ са успостављање даљих корака истраживања. Појам радикализације може имати различите префиксе, синтагме у контексту насиља, екстремизма и тероризма, научна неслагања око одређења појма, али увек две кључне димензије: когнитивну и бихевиоралну димензију својих следбеника (Лалић, Шикман 2018: 49–51). Дефиниција радикализације до данас није општеприхваћена, али се у односу на појам исламистичког екстремизма може одредити као процес усвајања екстремистичког става, идеологије и уверења (Borum 2011: 7–36). У контексту исламистичког екстремизма, радикализација је увек негативна појава и у блиској вези са насилним екстремизмом. Радикализам у том смислу насиље види као свесни и намерни циљ.

Тероризам, као друштвена појава представља сложен феномен, који захтева детаљну анализу и научно објашњење, посебно што до данас нема општеприхваћену дефиницију. Иако се тероризам у свом лексиколошком одређењу не везује искључиво за верске фанатике, у корелацији исламистичког екстремизма је то неопходно. Тероризам као сложена, променљива и развојна појава представља облик политичког насиља. Са друге стране екстремизам није увек нужно политичка појава и јавља се у различитим друштвеним, временским и просторним условима (Ђорић 2012: 359). Савремени тероризам као вишедимензионални феномен се може теоријски одредити као „сложен облик организованог групног, и ређе индивидуалног или институционалног политичког насиља обележен не само застрашујућим брахијално физичким и психолошким, већ и софистицирано-технолошким методама политичке борбе којима се обично у време политичких и економских криза, а ретко и у условима остварене економске и политичке стабилности једног друштва, систематски покушавају остварити велики циљеви на морбидно спектакуларан начин, а непримерено датим условима, пре свега друштвеној ситуацији и историјским могућностима оних који га као политичку стратегију упражњавају" (Симеуновић 2009: 78). Тероризам који долази као резултат активности исламистичких екстремиста представља одлику насиља и мржње у исламу. Иако се насиље и мржња могу појавити у било којој религији, поједини статистички подаци показују да је велики број терористичких организација засновано на идеологији исламског фундаментализма (Вуковић, Милосављевић 2015: 121).

Сагледавање утицаја ових феномена на појединачни и колективни идентитет захтева његово лексиколошко одређење у циљу потпуног разумевања датих корелација. Лексиколошко одређење идентитета потиче од латинске речи *identitas*[1] и као сложеном феномену могућ је приступ кроз различите друштвене науке. Ипак, појмовно одређење изазива несагласност у успостављању општеприхваћене дефиниције појма идентитета и његовог друштвеног значаја (Муса 2009: 268, 269). Одређење човека као бића потиче још од Аристотела, који је указивао на његов *zoon politikon* (Симеуновић 2009: 47), па даље до одређења човека као природног, божанског, културног, симболичког и другог бића. Сва ова одређења су занемаривала појединца у сагледавању његовог целокупног бића. Појединац је индивидуално биће, код кога неретко долази до сукоба између индивидуалне тежње за смислом живота и идеала заједнице. Са овим идеалима се може поистоветити, али неретко и сукобити. (Складар 2010: 57–58). Лексиколошком одређењу индивидуалног идентитета се може приступати кроз различите науке, почев од психологије, социологије, политикологије, антропологије, филозофије и других. Ипак, сагледавајући појединачни идентитет применом специфичних метода кроз различите науке, намећу се три основна корака у успостављању односа појединца и друштва (Складар 2010: 59):

1 Значење: исто, истоветност

1. Индивидуалистички – независност појединца од друштва;
2. Социологистички (тоталитаристички) – доминација друштва над појединцем;
3. Хуманистички (дијалектички) – однос друштва и појединца се заснива на узајамности и прожетости.

Човек не може живети као изолован појединац, те тако свој живот остварује са другима у друштвеној заједници. Лексиколошко одређење колективног идентитета се може пронаћи у разноврсним друштвеним наукама. У истраживању се полази од колективног идентитета као осећаја припадности одређеној друштвеној групи. Посматрање овакво формулисаног колективног идентитета даје два правца његовог одређења. Прво, одређење колективног идентитета као стални процес стварања обележја којима се група идентификује. Друго, колективни идентитет је научна категорија, која служи разумевању друштвених покрета и осећаја солидарности који из њих произилази (Voegtli, 2009: 292–293).

ФАКТОРИ ПОДСТИЦАЊА ИСЛАМИСТИЧКОГ ЕКСТРЕМИЗМА КОД ПОЈЕДИНАЧНОГ И КОЛЕКТИВНОГ ИДЕНТИТЕТА

Основни фактори подстицања исламистичког екстремизма код појединачног и колективног идентитета на истраживаном простору могу се одредити по угледу на факторе директног или посредног утицаја радикализације и маргинализације појединца (Живаљевић 2022: 47). Тако, факторе подстицања исламистичког екстремизма можемо класификовати као:

1. Друштвено структуралне узроке;
2. Економске узроке;
3. Културне узроке;
4. Социјалне узроке;
5. Легислативне и ресурсне узроке;
6. Индивидуалне или субјективне узроке.

Друштвеноструктурални узроци полазе од друштвене неједнакости, која се на истраживаном простору уочава у области историјских, политичких, етничких, економских и институционалних фактора. Уједињене нације за развој (УНДП) дају програм по коме унутрашњи и спољни фактори, као и њихово комбиновање дају претпоставку за разумевање пута који води ка насилном екстремизму. Унутрашњи фактори се препознају кроз „осећање немогућности мирног решења спорова, тешкоће у прихватању различитости (понекад услед културе насиља и нетолеранције), искуства страха или злоупотребе од стране институција у друштву које имају монопол над физичком принудом, осећање немогућности да се искаже, буде саслушан или укључен, осећање понижења, недостатка поштовања или признања, осећање разочараности у државу и њену вољу да одговори на захтеве, перцепцију социјалне неједнакости која фаворизује друге групе,

осећај недостатка могућности за образовање, рад и запошљавање, искуство које подразумева недостатак сврхе, идентитета, припадности и културног прихватања и признања" (Живаљевић 2022: 48). Спољашњи фактори се остварују кроз „геополитичка кретања, демографске промене, економске притиске или климатске промене, миграције, утицај растућих социјалних немира и масовних медија, и др" (Живаљевић 2022: 48).

Факторе подстицања исламистичког екстремизма код појединачног и колективног идентитета и њихово даље сагледавање треба тражити са више различитих друштвених и научних аспеката. УНДП даје осам основних покретача насилног екстремизма (исто 2022: 49–50), који је несумњиво део исламистичког екстремизма. Ови покретачи се односе на утицај сложених политичких, социјалних и економских услова и последице регионалних и локалних геополитичких збивања у великој мери доприносе дестабилизацији одређеног простора и нарастајућим тензијама у датом друштву. Тако дефинисано, УНДП одређује фактор насилног екстремизма као улогу и *утицај глобалне и регионалне политике*. Повећаном ризику од насилног екстремизма доприноси *економска искљученост и ограничене могућности за узлазну друштвену покретљивост*. Уз претходно поменуто, *недостатак политичке укључености становништва и ограничена слобода њиховог изражавања и активизма* дају обједињено *конвергенцију хоризонталних неједнакости*. Повезаност *неједнакости, неправде, корупције и кршења људских права* може бити снажна спона укључивања у екстремистичке групе, а последично и водити ка насилном екстремизму. Друштвене разлике у друштву утичу на појачан страх и бес као реакција на одузимање одређених привилегија у друштву, што води ка *одбијању и одбацивању растуће разноликости у друштву*. У условима немогућности обезбеђивања основних људских права од стране државе води ка порасту употребе насиља и *слабљењу институционалних капацитета државе и недостатку безбедности*. Утицај глобализације, употреба средстава савремене комуникације и изложеност насиљу у њима, води ка порасту агресивних мисли и агресивног понашања појединачног и колективног идентитета.

У циљу ужег истраживања предложене теме полази се од два кључна фактора подстицаја исламистичког екстремизма код појединачног и колективног идентитета на Косову и Метохији у 21. веку, односно одласку становништва на страна ратишта, њихов повратак и утицај медија на њихову радикализацију.

Према званичним подацима Србије први одлазак на страна ратишта са простора Косова и Метохије је остварен током 2012. године. Тренд раста одласка добровољаца на страна ратишта са истраживаног простора се наставља све до 2014. године. Званични подаци о њиховом учешћу на страним ратиштима се разликују, а томе доприносе и изоловани случајеви њихових нелегалних одлазака на ова ратишта (Bobev 2018: 68–69), Поједини аутори указују да је стопа мобилизације за одлазак на страна ратишта у односу на величину становништва како у Србији, односно Косову и Метохији и њеном

региону Босни и Херцеговини и Републици Северној Македонији процентулано веће у односу на западноевропске земље. Иако наизглед одлазак на страна ратишта последњих година опада код становништва истраживаног простора, поједини подаци показују да број оних који су се вратили на простор Косова и Метохије процентуално иде и до 37%. Њихов повратак носи безбедносни ризик, али уједно и неопходност усвајања стратегија за њихову рехабилитацију, реинтеграцију и ресоцијализацију у датом друштву (Shtuni 2016: 1). У мају 2016. године објављени су званични подаци по којима је од 2012. године, 314 држављана Србије са простора Косова и Метохије путовало у Сирију и Ирак. Процењује се да је 18% свих становника који су путовали у Сирију и Ирак изгубило живот на овим ратиштима (Исто: 2–3). Посматрајући критеријум образовања, поједини подаци показују да нису нужно нискообразовани они који одлазе на страна ратишта. Напротив, посматрајући становништво истраживаног простора уочава се да већина има средње образовање, те се одбија парадокс да су првенствено мање образовани и информисани они који се регрутују за одлазак на страна ратишта (Исто: 3–4). Два основна разлога за одлазак на страна ратишта становништва Косова и Метохије могу се пронаћи у економском стању датог простора и пропаганди радикалног ислама, последично и исламистичког екстремизма. Први, економско стање становништва истраживаног простора уз низак ниво БДП-а и високу стопу незапослености узрокују финансијско незадовољство становништва, који излаз проналазе у одласку на страна ратишта где могу у значајној мери профитирати. Други, пропаганда радикалног ислама и исламистичког екстремизма у условима глобализације, брзог ширења информација и неограничености њихове доступности, у последње време све више добија на значају. Нарочито је заступљена код млађе популације становништва. На повећан степен ризика од повратника са страних ратишта указује експертска група из Велике Британије, која у својој студији случаја поред других земаља убраја и Србију, односно њен саставни део Косово и Метохију у којој указује да повратак њених становника на истраживани простор повећава степен ризика од исламистичког екстремизма и у крајњем тероризма. У циљу њиховог спречавања, у истој студији случаја се наводи неопходност деловања државних институција и Исламске заједнице (Bobev 2018: 69–70).

Према појединим подацима уочава се да је до 2020. године са истраживаног простора отишло 403 становника путем страних ратишта у Ирак и Сирију. Подаци из 2021. године показују да су свих 11 повратника (6 мушкараца, 4 жене) осумњичени за терористичку повезаност. До 2022. године, 253 становника се означава као повратници, односно 130 мушкараца, 39 жена и 84 деце. Према истим подацима, на страним ратиштима је остало 82 становника (35 мушкараца, 8 жена, 39 деце), док су остали погинули (око 100). Приметно је да су мушкарци углавном оптуживани за припрему терористичких дела и организовање и учешће у терористичким групама, док су жене оптуживане за учешће у терористичкој групи (*Ejil*, 20. 7. 2023).

Уочавање феномена страних бораца на истраживаном простору представља један од кључних корака ка идентификацији заједница које су најрањивије на радикализацију, регрутацију становника и њихову даљу мобилизацију ка страним ратиштима. Подаци о регрутерима ка страним ратиштима показују да са истраживаног простора најбројнији долазе са простора Приштине и Призрена (Shtuni 2016: 4).

Покретачи исламистичког екстремизма су попут покретача радикализације, међусобно испреплетани и повезани са елементима окружења датог друштва, које доприносе радикализацији, употреби насиља и насилном екстремизму. Вероватноћа екстремистичког деловања код појединачног и колективног идентитета долази у међусобном односу свих покретача, личних карактеристика и његовој индоктринацији од стране чланова исламистичко екстремистичке групе (Живаљевић 2022: 51). Упркос постојању таксативно набројаних фактора подстицања исламистичког екстремизма код појединачног и колективног идентитета, њихово темељно и целокупно сагледавање зависи од локалног, историјског и друштвеног контекста датог простора. Битна карактеристика сагледавања претходно поменутих фактора је временска одредница, с обзиром да се фактори подстицања могу мењати и прилагођавати датом тренутку.

Услед распростањеног утицаја глобализације, употреба Интернета у циљу пропагандне активности исламистичких екстремиста на истраживаном простору представља један од кључних фактора ширења исламистичко екстремистичке идеологије у 21. веку како у Србији, односно простору Косова и Метохије, тако и њеном региону и шире. Поред спровођења пропаганде активности, исламистички екстремисти на овај начин могу регрутовати своје следбенике, промовисати идеологију и подстицати употребу насиља, екстремистичких активности и у крајњем тероризма. Исламистички екстремисти могу користити Интернет на различите начине, скривајући свој идентитет и активности на различите начине у широком спектру могућности које Интернет даје, попут затворених група, лажних профила, криптованих комуникационих канала и платформи за друштвено умрежавање и других. Као што је претходно поменуто, кораци глобализације остварују свој утицај у активностима исламистичких екстремиста, те тако неретко исламистички екстремисти користе предности појаве нових апликација у циљу ширења своје идеологије и даљих активности.

Суштина наратива пропаганде путем Интернета тежи виктимизацији неистомишљеника, позив на џихад, негирање европских вредности, промоцију насиља, покушај наметања норми сопствене идеологије, промоцију нових токова ислама и наратива исламистичког екстремизма. Један од примера дате пропаганде је објава на друштвеној мрежи Фејсбук на страници под називом „*Hani i Elezit si Paris*" са поруком која промовише џихад. Објава садржи фотографију мајке која сахрањује сина у Палестини уз истицање да је срећна, јер јој је син погинуо као *шехид*[2] (*Kossev*, 9. 1. 2023).

2 У Курану означен као онај који умире за своју веру.

У Србији на простору Косова и Метохије постоји ширење пропаганде исламистичког екстремизма путем друштвених мрежа и портала, најчешће међу млађом популацијом, одосно старосном групом од 15 до 25 година. Поједини подаци показују да је у периоду од 2014. до 2017. године, посредством овакве пропаганде регрутовано око 500 особа за одлазак на страна ратишта у Сирији и Ираку. Ова пропаганда се састојала од 30% објава и посредне или непосредне комуникације верске пропаганде, док је 70% чинило празно обећање бољег живота, смањење незадовољства и побољшање услова живота (*Kosovo online*, 29. 7. 2020). Део пропаганде за регрутовање људи ка Ираку и Сирији на истраживаном простору је присутан у општини Елез Хан, на граници са Републиком Северном Македонијом, одакле је преко 20 становника отишло на страна ратишта. Уз то, општина Качаник се препознаје као једна од водећих општина у којима такође настаје претходно поменута пропаганда.

Услед перманентног повећања тренда глобализације, Интернет не препознаје просторне и временске границе. Тако, материјал са елементима исламистичко екстремистичке пропаганде једном објављен може постати доступан широм света за кратак временски период. Доступност ширења и преузимања пропагандног материјала исламистичко екстремистичког садржаја постаје подједнако доступан појединачном и колективном идентитету на југу Србије, односно простору Косова и Метохије, као и у другим деловима света. Ризик од ширења верске пропаганде са елементима исламистичко екстремистичке идеологије путем Интернета и друштвених мрежа је висок и не сме се занемарити. У циљу адекватног приступа откривања, праћења, смањивања утицаја и у крајњем спречавања пропаганде исламистичког екстремизма на појединачни и колективни идентитет истраживаног простора неопходно је успостављање и примена ефикасне и ефективне законске регулативе.

Ширење исламистичко екстремистичке пропаганде путем Интернета код појединачног и колективног идентитета се може означити као "процес у коме се појединцу шаљу идеолошке поруке и систем веровања, који одступа од већинских веровања ка екстремним погледима, пре свега коришћењем онлајн медија као што су Фејсбук, Икс и Јутјуб" (Кешетовић 2019: 185–186).

Ширење пропаганде исламистичко екстремистичке идеологије путем Интернета обухвата пет фаза (Кешетовић 2019: 186):

1. Фазу рефлексије – установљавање окидача, потреба и рањивости циљаног, појединачног и колективног идентитета у циљу повећања привлачности алтернативним системима веровања;
2. Фаза истраживања – појединачни и колективни идентитет разуме информације наратора исламистичког екстремизма;
3. Фаза повезаности – формирање заједничког мишљења појединачног и колективног идентитета са нараторима исламистичког екстремизма;
4. Фаза резолуције – обухвата временски период у коме појединачни и колективни идентитети добијају успон у одлуци за остваривање својих исламистичко екстремистичких идеја;

5. Оперативна фаза – појединачни и колективни идентитети су спремни за остваривање активности исламистичког екстремизма и у крајњем тероризма.

На истраживаном простору се током 2022. године појавио велики број материјала пропагандног садржаја са елементима политичког ислама, који су преведени на албански језик и тако даље дистрибуирани путем различитих друштвених мрежа. Упркос истицању безбедносних органа да су материјали уклоњени, лака дистрибуција, доступност и неограниченост Интернета и друштвенимх мрежа не може исто потврдити. Сходно томе, не може се сто процентно тврдити да је доступност овог материјала у потпуности онемогућен јавности (*Kosovo online*, 15. 11. 2023). Да пропаганда исламистичког екстремизма путем Интернета постоји на југу Србије, односно Косову и Метохији потврђује видео материјал неколико имама, који садрже екстремистичку и радикалну реторику у циљу придобијања следбеника и подстицања исламистичког екстремизма. Поједини су ухапшени због повезаности са екстремистичким садржајем материјала на друштвеним мрежама. Међу њима се издваја имам Зекерија Ћазими из Гњилана, који је осуђен због ширења исламистичко екстремистичких идеја и подстицања одласка младих на страно ратиште у Сирију. Зекерија Ћазими је осуђен на 10 година затвора због учешћа на страном ратишту и покушаја регрутовања становништва ка исламистичком екстремизму. Поред њега, осуђено је још шест његових сарадника (*Радио Слободна Европа*, 30. 7. 2016).

Пропагандна активности исламистичких екстремиста никада не делује сама, већ је често у корелацији са другим покретачима исламистичког екстремизма, попут физичке дистрибуције пропагандног материјала (новински чланци, брошуре), битисање у затвореним круговима кроз парадинституционалне структуре и друге активности ван контроле званичних верских институција. Пример наведеног се може пронаћи при регрутацији ка исламистичком екстремизму путем друштвене групе Фејсбук, који показују да радозналост младих може бити један од основних покретача регрутације. Исповест једног од њих показује да регрутација кроз аудио и видео материјал са Интернета употпуњује живот у импровизованим џамијама где следбеници проводе време и неретко живе. Проповеди организује Исламско друштво младих под називом *Rinia Islame*. Проповеди су строге и заснивају се на читање Курана, указивање на суштину ислама, џихада и неопходности борбе на страним ратиштима (Радио слободна Европа, 28. 7. 2016).

Примера о подстрекавању исламистичког екстремизма и његове пропаганде на Интернету је много, међу којима се као шира стратегија ширења радикалних идеја могу посматрати аудио и видео материјали кроз објаве на друштвеним мрежама и Интернет порталима о активностима радикалних исламистичких група и њиховом хапшењу. Један од бројних примера је хапшење пет особа током 2023. године на истраживаном простору због сумње да су спроводили активности подстрекавања на

исламистичко екстремистичке активности, а у крајњем и тероризам. Недуго затим, на Интернет порталима и друштвеним мрежама се појављују фотографије, аудио и видео снимци ухапшених, који носе одећу са обележјима ИСИС-а. Као директно спровођење исламистичко екстремистичке пропаганде се може означити дистрибуција фотографија путем разноврсних друштвених мрежа, на којима се види да лица користе различите врсте оружја уз истицање симбола терористичких организација (*Радио Митровица Север*, 16. 5. 2023).

ТЕНДЕНЦИЈЕ ИСЛАМИСТИЧКОГ ЕКСТРЕМИЗМА У СРБИЈИ, ПОСЕБАН ОСВРТ НА ПРОСТОР КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Промовисању идеја исламистичког екстремизма у многоме доприносе паравојне организације, које се на истраживаном простору формирају са циљем спровођења великоалбанских идеја[3]. Етносепаратистичка организација ОВК настаје у 20. веку са утемељеном исламистичком компонентом. О њеном деловању на истраживаном простору и повезаности са међународном терористичком мрежом постоје разноврсни подаци. Происламистичкој оријентацији ОВК доприноси Исламистички оружани покрет, који је током 1995. године на Народној арапско исламској конференцији (ПАИС) направио стратегију исламистичког тероризма на Балканском полуострву. Према појединим подацима, тадашњи исламистички центар у Карачију се сматра најзаслужнијим за организовање Албанаца на Косову и Метохији. На простору Косова и Метохије се не сме занемарити утицај иранског исламизма, односно ирански модел уређења државе попут Исламске републике. Оваква идеја је промовисана у исламистичком крилу ОВК (Симеуновић 2009: 231–232). Тенденције ка исламистичком екстремизму и употреби насиља се посебно истиче у периоду од 1998. до 2000. године (Стевановић: 1706–1707). Поред ОВК, формирање Оружане формације Републике Косова (ФАРК) и Ослободилачке војске Прешева, Бујановца и Медвеђе (ОВПБМ) оставља снажан утицај на формирање исламситичко екстремистичких идеја на истраживаном простору. Деловање ових организација у периоду од средине 1999. до краја 2000. резултира са 296 терористичких напада на простору Косова и Метохије (Стевановић, Мијалковић и др. 2012: 1706–1707).

О постојању и деловању исламистичких екстремиста са простора Косова и Метохије говоре бројни подаци, међу којима се уочава њихов

3 Концепт великоалбанске идеје укључују територијалну претензију на простор Србије, односно Косово и Метохију и његово присаједињење Албанији. Заговорници ове идеје испољавају аспирације ка отцепљењу других делова југа и југозапада Србије (Медвеђу, Бујановац, Прешево, Пријепоље, Сјеницу, Тутин и Нови Пазар), појединим регионима Црне Горе (Бијело Поље, Рожаје, Плав, Гусиње, околину Подгорице, Бар и Улцињ), Републике Северне Македоније (Куманово, Скопље, Тетово, Гостивар, Стругу, Дебар и Кичево) и Грчке (јужни Епир и Крф) у циљу њиховог присаједињена Албанији и остваривања претходно поменуте идеје.

одлазак ка земљама САД. Пример показује да су радикални исламисти из Јужног Џерзија који су вршили припреме терористичких напада на америчке војне касарне убрајали Албанца са простора Косова и Метохије Аргона Абулаху, Албанце из Републике Северне Македоније Дритона, Ељвира и Шаина Дука, Сердар Татара и Мохамеда Шенвера, амерички држављанин рођен у Јордану. Происламистичке организације, чије деловање је до данас потврђено на простору Косова и Метохије су Абу Бекир Сидик из Косовске Митровице, Алахова војска и Селафисти из Призрена (Суботић 2015: 281). Средином 1998. године, МУП Србије приступа расформирању јединице Абу Бекир Сидик, у којој се налазило 70 муџахедина, међу којима је 40 муџахедина било пореклом из Саудијске Арабије, Египта, Албаније и Републике Северне Македоније (Симеуновић 2009: 233).

Пред крај 20. и почетак 21. века долази до растуће обнове религиозности на простору Косова и Метохије. Своју милитантну форму добија кроз скрнављење, оштећење и рушење обележја других религија, попут великог броја хришћанских верских објеката и споменика. Не треба искључивати да један део становништва истраживаног простора повратак дубљим коренима религије и њене обнове доживљава као својеврсан верски рат (Суботић 2015: 281–282).

О тенденцији исламистичког екстремизма у Србији и њеном саставном делу Косову и Метохији може се говорити кроз присуство и деловање бројних организација под панданом хуманитарних активности. Након 1999. године и повлачења српских снага безбедности, на простору Косова и Метохије се отвара простор бројним организацијама које под панданом хуманитарних активности за албанско становништво сливају велике количине новца и даље га користе за успостављање и ширење радикалног исламског учења. Једна од њих, Саудијски комитет за помоћ Косову и Чеченији са представништвом у Приштини, Вучитрну и јужном делу Косовске Митровице, пружа велику финансијску подршку у области образовања. Током једне календарске године, ова организација финансира школовање и боравак у Саудијској Арабији за 200 албанских средњошколаца и студената албанске националности са простора Косова и Метохије. Поред тога, на простору Косова и Метохије приметно је постојање више образовних институција формираних на принципима вехабистичког учења. У делокруг рада поменутог Саудијског комитета спада и финансирање активности других организација попут Студентског исламског фронта, Албанске омладине на Косову и Метохији и Призренску омладину. Поред образовања, област финансирања подршке се проналази и у изградњи бројних џамија и других установа (Суботић 2015: 287).

На истраживаном простору је потврђено и деловање других организација, попут: Светске скупштине муслиманске омладине (*The World Assembly of Muslim Youth*), Међународне исламске организације за помоћ (*International Islamic Relief Organisation*), Удружења за оживљавање

исламског наслеђа (*The Society for Revival of Islamic Heritage*) и Агенције за помоћ земљама трећег света (*The World Relief Agency*).

Поједини подаци показују да значајна финансијска подршка исламистичког екстремизма на Косову и Метохији долази са простора Саудијске Арабије и Турске, које отворено финансирају рад организација под панданом хуманитарних активности, дају подршку у изградњи џамија, образовних, културних и других центара и спровођења различитих програма за младе. Неретко, овакве организације су у посредној или непосредној вези са организацијама попут Исламског џихада на Блиском истоку (*Islamic Jihad*), организације Ал Шам (*Al-Sham*) и организације Ал Нусра (*Jabhat Al Nusra*) (*Kosovo online*, 15. 11. 2023).

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЈА ИСЛАМСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У СРБИЈИ, ПОСЕБАН ОСВРТ НА КОСОВО И МЕТОХИЈУ

Након распада СФРЈ оснива се Мешихат Исламске заједнице Србије у Нишу, који територијално обухвата Србију, али без простора Косова и Метохије и Рашке области. Његово седиште је било у Београду и састојало се од 52 џемата са мецлисима[4] у Београду, Нишу и Малом Зворнику (Баришић 2005: 604). Касније, формирање новог мецлиса у Малом Зворнику почетком 2007. године и изгласавањем новог устава, формира се Ријасет Исламске заједнице Србије. Сабор Исламске заједнице означава формирање Ријасета Исламске заједнице као једностран и нелегитиман акт (Суботић 2015: 249–250). Данас, Исламска заједница Србије се састоји од три организационе целине:

- „Мешихат српски (мецлиси: Београд центар, Београд Срем, Београд Банат, Београд Шумадија, Бачки, Банатски, Подунавско-браничевски, Мали Зворник, Шумадијски, Нишки),
- Мешихат Санџака (мецлиси: Нови Пазар, Тутин, Сјеница, Пријепоље, Прибој, Нова Варош);
- Мешихат прешевски (мецлиси: Прешево, Бујановац, Медвеђа)“ (Суботић 2015: 250).

На југу Србије је 1971. године формиран Одбор Исламске заједнице Косова за Прешево, Бујановац и Медвеђу све до 2003. године, након чега се формира самостална Исламска заједница Прешева, Бујановца и Медвеђе. Исламска заједница Прешева, Бујановца и Медвеђе је независна од Исламске заједнице Косова. Исламској заједници у Србији са седиштем у Новом Пазару приступа Одбор Исламске заједнице Косова за Прешево, Бујановац и Медвеђу, а Мешихат Исламске заједнице Прешева, Бујановца и Медвеђе постаје саставни део Исламске заједнице Србије у Београду (Суботић 2015: 250).

4 Мецлис је најнижа организациона јединица локалног типа, чији скуп чини џемат.

Исламска заједница Косова се оснива 1993. године са седиштем у Приштини. Мешихат Исламске заједнице Косова се састоји од осам региона са центрима у Приштини, Гњилану, Косовској Митровици, Призрену, Пећи, Урошевцу, Прешеву и Ђаковици (Баришић 2008: 125). Исламска заједница Косова је састављена од централне канцеларије[5] и окружних административних јединица. Председник Исламске заједнице Косова је Велики муфтија. Врховни орган је Скупштина, која се бира са ороченим мандатом на пет година и којом председава председник са заменицима. У раду Скупштине, њени чланови могу бити опозвани услед незадовољства њиховим активностима.

Деловање Исламске заједница Косова доприноси ефикасној и ефективној борби против исламистичког екстремизма на истраживаном простору, његовом региону и шире. Конфесионална слика на простору Косова и Метохије се мења, а томе доприноси његов нестабилан положај. Страни утицај се врши на различитим политичким и друштвеним нивоима, узимајући учешће и у формирању верске слике Косова и Метохије. Поједина истраживања о страним утицајима на верску слику Косова и Метохије показују да долази до ширење идеја, које су неспојиве са традиционалним исламом, међу којима је и исламистички екстремизам.

Поједини подаци показују да је од 2004. године заступљено проповедање ислама од стране проповедника, који су школовање завршили у иностранству. Активност оваквих проповедника је најзаступљеније у Приштини, Подујеву и Гњилану. О сукобима на верском фронту поједини подаци показују да је након 2010. године на истраживаном простору било приметно оснивање крила присталица радикалног ислама, а који су уједно били део редова верских вођа. Поједини подаци показују да је њихова заступљеност у овом крилу остварена кроз 3% укупног албанског становништва истраживаног простора. Иако наизглед низак проценат присталица, несумњиво да је радикални ислам појава која се брзо шири и чијем спречавању појаве, настанка нових и ширењу постојећих облика треба свеобухватно приступити (Bobev 2018: 67–68).

Подаци из 2015. године показују да је на простору Косова и Метохије присутан значајан ниво религиозности, по којима је уочљиво да се 83% укупног становништва датог простора изјаснило као верници. Исламска заједница Косова има велики значај у превенцији исламистичког екстремизма кроз способност препознавања претње екстремизма и фундаментализма. У превенцији исламистичког екстремизма на истраживаном простору је неопходно да Исламска заједница Косова ствара, контролише и одржава услове за проповедање изворног ислама (Bobev 2018: 66). Одступање од традиционалног проповедања ислама представља један од основних елемената исламистичког екстремизма.

5 По угледу на канцеларију Великог муфтије, који се још назива и реис-ул-улема. Велики муфтија је највиши представник верског права у сунитским и ибадијским муслиманским земљама.

ЗАКЉУЧАК

Посматрање појединачног и колективног идентитета истраживаног простора у корелацији са историјским, религијским и етничким аспектима, даје могућност потпуног сагледавања подстицајних фактора ка исламистичком екстремизму и њихових последица. Негативна интерпретација ислама може бити снажан покретач насиља, који у крајњем води ка радикализацији, исламистичком екстремизму и тероризму. Етничка слика истраживаног простора се мењала кроз историју, док је данас успостављање потпуног извештаја о структури становништва немогуће, услед немогућности спровођења званичних статистичких пописа због бојкота од стране дела становништва. Немогућност њиховог адекватног спровођења и анализе уз савремене друштвене, економске, политичке и безбедносне услове доприноси да истраживани простор постаје лака мета за развој исламистичког екстремизма. Оправдано је очекивати да ће исламистички екстремисти на простору Косова и Метохије наставити са ширењем геостратешких планова у циљу успостављања што јаче инфраструктуре за ширење своје идеологије и спровођење даљих активности у земљи, региону и шире. Природа феномена радикализма, исламистичког екстремизма и тероризма и непостојање њихових општеприхваћених дефиниција отежавају прецизно и ефикасно уочавање, праћење и спречавање ових појава на истраживаном простору.

Период истраживања обухвата различите фазе успостављања и тенденција идеја исламистичког екстремизма на Косову и Метохији. Будућност исламистичког екстремизма у Србији, њеном региону и шире зависи од напора, способности и предузетих активности државних органа, научне и друштвене заједнице усмерених на борбу ка његовом спречавању. У истраживању се показује да је феномен страних бораца од великог значаја за очување мира и безбедности Србије, њеног саставног дела Косова и Метохије, региона и шире. Посматрањем феномена страних бораца као подстицајног покретача појединачног и колективног идентитета ка исламистичком екстремизму, намеће се закључак да је у 21. веку феномен страних бораца највише погодио истраживани простор у односу на друге европске земље, посматрајући величину становништва као основни фактор. Латентност ове појаве пружа могућност исламистичким екстремистима за регрутацију других у циљу остваривања својих активности и ширења исламистичко екстремистичке идеологије. У циљу ефикасног и ефективног спречавања ове појаве, неопходно је успостављање адекватне законске регулативе и обезбеђења доступности информација, контроле и праћења повратника са страних ратишта. Након тога, успоставити ефикасније програме њихове реинтеграције, рехабилитације и ресоцијализације са колективним идентитетом датог друштва на Косову и Метохији. Услед изражених безбедносних изазова на истраживаном простору повезаних са исламистичким екстремизмом, улога званичних верских институција

постаје све значајнија. Утицај Исламске заједнице Косова у превенцији исламистичког екстремизма у Србији, региону и шире представља један од кључних елемената у очувања безбедности. Ефикасна и ефективна контрола и омогућавање услова за проповедање изворног ислама представљају темељ даље превенције настанка нових и ширења постојећих облика исламистичког екстремизма. Однос званичних верских заједница са државним органима, научном и друштвеном заједницом мора тежити перманентној сарадњи у циљу изградње отпорности појединачног и колективног идентитета од радикалних и исламистичко екстремистичких идеологија.

Деструктивна појава која погодује даљем развоју исламистичког екстремизма на Косову и Метохији је настајање нових и дистрибуција постојећих појединачних и колективних наратива исламистичко екстремистичке идеологије. Утицај глобализације, просторна и временска неограниченост употребе интернета, постојање затворених апликација и друштвених мрежа, настајање нових и унапређење постојећих отежава спречавање активности борбе против исламистичког екстремизма на истраживаном простору.

Предметно истраживање отвара значајна истраживачка питања и пружа основу за даљу анализу у оквиру научног проучавања порекла, токова и коришћења механизама финансијске подршке исламистичком екстремизму и улоге невладиних организација на истраживаном простору под панданом хуманитарних активности.

ЛИТЕРАТУРА

Баришић 2005: Срђан Баришић. „Из нашег непосредног суседства: муслимани". *Теме*. Год. XXIX. Бр. 4, 597–612.

Баришић 2008: Срђан Баришић. „Институционализација исламских заједница након распада СФР Југославије". *Филозофија и друштво.* Год. XIX. Бр. 2(36), 117–127.

Безхан 2016: Фруд Безхан. Флертовање са радикализмом у косовским врлетима. *Радио Слободна Европа*, 28. 6. 2016. https://www.slobodnaevropa.org/a/flertovanje-sa-radikalizmom-u-kosovskim-vrletima/27825635.html. [17. мај 2025].

Безхан 2016: Фруд Безхан. Како је косовски имам нестао на сиријском ратишту. *Радио Слободна Европа*, 30. 7. 2016. https://www.slobodnaevropa.org/a/kako-je-kosovski-imam-nestao-na-sirijskom-ratistu/27881559.html, [17. мај 2025].

Бурсаћ 2021: Борис Бурсаћ. „Улога религије и њен утицај на сукобе у Нигерији". *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини.* Зборник радова. Ур. Звездан Арсић. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, 111–112.

Вукелић 2022: Милан Вукелић. „Исламски екстремизам на Косову и Метохији – безбедносни изазов за Републику Србију". *Војно дело.* Год. LXXIV. Бр. 3, 74–86.

Вуковић, Милосављевић 2015: Небојша Вуковић, Зоран Милосављевић. „Политички облици екстремизма". *Војно дело*. Год. LXVII. Бр. 4, 121–129.

Глишин 2018: Вања Глишин. „Религија (ислам) као генератор политичког насиља на простору Балкана". *Култура полиса*, посебно издање. Год. XV. Бр. 2, 165–178.

Ђорић 2012: Марија Ђорић. „Теоријско одређење екстремизма". *Култура полиса*. Год. IX. Бр. 17, 359–373.

Живаљевић 2022: Драган Живаљевић. *Радикализација друштва и тероризам.* Београд: Сужбени гласник.

Јакшић 2020: Иван Јакшић. Интернет екстремизам веома изражен на Косову, углавном код узраста од 15 до 25 година. *Kosovo online*, 29. 7. 2020. https://www.kosovo-online.com/vesti/drustvo/internet-ekstremizam-veoma-izrazen-na-kosovu-uglavnom-kod-uzrasta-od-15-do-25-godina. [13. мај 2025].

Кешетовић 2019: Желимир Кешетовић. „Радикализам и екстремизам на интернету". *Криминалистичке теме*. Год. XIX. Бр. 5, 181–196.

Лалић, Шикман 2018: Лалић Велибор, Миле Шикман. „Теоријски и практични аспекти концепта радикализације која води теориризму". *Регионална сарадња у сузбијању прекограничног криминала.* Зборник радова. Ур. Биљана Симеуновић Патић. Београд: Криминалистичко-полицијска академија, 49–51.

Муса 2009: Ирена Муса. „Културни идентитет и глобализацијски процеси". *ХУМ,* год. 2009. Бр. 5, 264–290.

Симеуновић 2009: Драган Симеуновић. *Тероризам: општи део.* Београд: Правни факултет.

Симеуновић 2009: Драган Симеуновић. *Увод у политичку теорију*. Београд: Институт за политичке студије.

Складар 2010: Никола Складар. „Појединац, култура, идентитет". *Култура, други, жене.* Зборник радова. Ур. Јасенка Кодрња, Свенка Савић, Светлана Слапшак. Загреб: Институт за друштвена истраживања у Загребу, 57–73.

Стевановић, Млађан и др. 2012: Обрад Стевановић, Саша Мијалковић, Дане Субошић, Драган Млађан. „Превенција етнички мотивисаног тероризма у Србији – студија случаја Бујановац, Прешево, Медвеђа". *Теме*, год. XXXVI. Бр. 4, 1701–1717.

Суботић 2015: Милован Суботић. *Екстремизам под окриљем религије.* Београд: Медија центар Одбрана.

Фићновић 2023: Маја Фићновић. Основни суд у Приштини одредио притвор петорици осумњичених за подстрекавање на тероризам. *Радио Митровица Север*, 16.05.2023. https://radiomitrovicasever.com/osnovni-sud-u-pristini-odredio-pritvor-petorici-osumnjicenih-za-podstrekivanje-na-terorizam/?utm_source=chatgpt.com. [17. мај 2025].

Штитковац 2007: Ејуб Штитковац. „Религија и политички екстремизам". *Херетикус*. Год. VII. Бр. 2, 93–94.

Bobev 2018: Bobi Bobev. "Kosovo: a Collision Between Traditional Tolerance and Radicalism". *Balkan islam. A barrier or a bridge for radicalisation?* Ed. Lyubomir Kyuchukov. Sofia: Bulgarian Diplomatic Society, 61–73.

Borum 2011: Randy Borum. "Radicalization into Violent Extremism A Review of Social Science Theories". *Journal of Strategic Security. Vol*. 4. N. 128, 7–36.

Durkheim 1995: Emile Durkheim. *The Elementary forms of Religious Life.* New York: The Free Press.

Garić 2023: Miloš Garić. What is the background of the increasing influence of radical political Islam in Kosovo? *Kosovo online*, 15. 11. 2023. https://www.kosovo-online.com/en/news/kontext/what-background-increasing-influence-radical-political-islam-kosovo-15-11-2023. [17. мај 2025].

Keller 2023: Sylvain Keller. An Effective Form of Judicial Treatment of Foreign Terrorist Fighters in Kosovo? *Ejil*, 20. 7. 2023. https://www.ejiltalk.org/an-effective-form-of-judicial-treatment-of-foreign-terrorist-fighters-in-kosovo/. [14. мај 2025].

Medić 2023: Nevenka Medić. Verska propaganda koja preti Kosovu. *Kossev*, 09. 1. 2023. https://kossev.info/verska-propaganda-koja-preti-kosovu/ [12. maj 2025].
Shtuni 2016: Adrian Shtuni. *Dynamics of Radicalization and Violent Extremism in Kosovo*. United States: Institute of Peace.
Voegtli 2009: Michaël Voegtli. "Identité Collective. Dictionnaire des mouvements sociaux". *Dictionnaire des mouvements sociaux*. Ed. Olivier Fillieule, Lilian Mathieu, Cécile Péchu. France: Presses de Sciences Po, 292–299.
Voll, Sonn 2009: John O. Voll, Tamara Sonn. Political Islam. *Oxford Bibliographics*, 14. 12. 2009. https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780195390155/obo-9780195390155-0063.xml [14. maj 2025].
Zeidan 2025: Adam Zeidan. "Islamism". *Britannica*, 23. 4. 2025. https://www.britannica.com/topic/Islamism. [14. maj 2025].

Kristina D. DUKANAC

ISLAMIST EXTREMISM AND ITS INFLUENCE ON INDIVIDUAL AND COLLECTIVE IDENTITY IN 21ST-CENTURY SERBIA: A CASE STUDY OF KOSOVO AND METOHIJA

Summary

Islamistic extremism represents an always negative social phenomenon. Its examination, understanding and ultimately prevention require an in depth analysis aimed at making a secure society in the contemporary world. Today, Islamistic extremism is widespread, at times subtle and concealed, intertwining with related phenomena such as fundamentalism, nationalism, radicalism, islamism, wahhabism, jihadism, salafism and terrorism. Islamistic extremism presents a challenge, risk, and threat to society in the Republic of Serbia, particularly within its integral Kosovo and Metohija, with an inseparable connection to the security indicators of the studied area, its region, and beyond. The objective of this research provides an opportunity for a comprehensive examination of the presence of Islamistic extremism within both individual and collective identities in the studied space as a condition for the emergence and continued development of terrorism. Islam as a dominant component of Islamistic extremism must not be conflated with its definition. Rather, Islamistic extremism should be viewed exclusively through any imbalances in its interpretation, which have the potential to evolve into a negative and extreme form.

Keywords: islamistic extremism, terrorism, radicalism, Serbia, Kosovo and Metohija.

УДК

Оригинални научни рад

*Драган В. ЖИВАЉЕВИЋ**
Академија за националну безбедност, Београд

*Виолета Д. ВУКЧЕВИЋ***
Академија за националну безбедност, Београд

ОЧУВАЊЕ ЛИЧНОГ ИДЕНТИТЕТА У МУЛТИКУЛТУРАЛНОЈ СРЕДИНИ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Апстракт: Истраживање феномена личног идентитета у контексту мултикултуралних заједница представља један од најизазовнијих аспеката савремених друштвених и хуманистичких наука, нарочито у светлу убрзаних геополитичких трансформација последњих деценија. Концепт формирања и очувања личног идентитета у сложеним културолошким и етнички хетерогеним срединама предмет је интересовања бројних научних дисциплина – филозофије, социологије, политикологије, културологије, и историје. Сасвим је логично и научно утемељено представити редослед – од најопштијег ка најспецифичнијем: филозофија представља најопштију дисциплину, јер се бави основним питањима постојања, знања, вредности и смисла, постављајући теоријске темеље другим областима. Из ње се развија социологија, која усмерава пажњу на структуру и динамику друштвених односа, људско понашање и друштвене процесе. Из социолошке основе произлази политикологија, која се специјализује за проучавање политичких система, институција и политичког деловања. Културологија, иако блиска социологији, фокусирана је искључиво на феномене културе, њене облике, вредности и симболе, ослањајући се на филозофска и социолошка полазишта. Историја се бави конкретним дешавањима у простору и времену, што је чини најпосебнијом по обиму.

Посебну комплексност ова тема добија када се посматра у контексту Косова и Метохије, региона са дубокоукорењеном традицијом мултиетничности и културне разноликости, који данас представља парадигму изазова у области интеркултуралне кохезије и заштите идентитета. У фокусу овог рада налази се анализа утицаја различитих друштвених, политичких, безбедносних и културних фактора на динамику

* Ванредни професор, ORCID 0009-0005-3829-4344, zivaljevic@gmail.com
** Асистент, ORCID 0009-0002-0440-7273, violeta.vukcevic@gmail.com

обликовања и очувања личног идентитета појединца у контексту савремених глобалних кретања. Разумевање механизама који угрожавају или подстичу интегритет и идентитет у таквом амбијенту, може пружити драгоцене увиде за формулисање политика и стратегија заштите личног и колективног идентитета у мултикултурним просторима као што је Косово и Метохија.

Кључне речи: лични идентитет, лични интегритет, мултикултурализам, Косово и Метохија, Република Србија, развој међународних односа.

УВОД

Фокус на тему очувања личног идентитета у мултикултуралној средини Косова и Метохије представља својеврсни научни изазов, имајући у виду актуелна и веома сложена спољнополитичка дешавања, као и савремена глобална кретања. У специфичном историјском тренутку, актуелизовање, али и подстицање ове теме у циљу континуираног формирања, очувања и заштите личног идентитета у сложеној културолошкој и етнички хетерогеној средини каква је простор Косова и Метохије, изискује јасно постављање и дефинисање циљева и задатака, као и формулисање политика и стратегија заштите личног, али и колективног идентитета у таквом мултикултурном простору. За темељно разумевање сложености очувања идентитета, неопходно је осврнути се на сам појам идентитета, дефинисање појавних облика, као и утицаје на његово формирање и врсте које на основу тога настају. Ово је значајно како бисмо уочили и размотрили све препреке и изазове у очувању специфичности личног и колективног идентитета у мултиетничкој средини Косова и Метохије, имајући у виду да на њега утиче широк спектар флуентних друштвенополитичких дешавања која се динамично мењају и на тај начин обликују предметни друштвени простор.

Косово и Метохија су кроз дугу и богату историју представљале упориште српског народа и темељ православља и духовности на овим просторима, али су многобројни етнички сукоби утицали да се идентитет свих етничких група убрзано мења и прилагођава под ударом континуираних друштвених сукоба и демографских поремећаја. Услед овако сложених и крајње специфичних друштвених односа, дошло је до стварања диферентних модалитета када говоримо о личном и колективном идентитету, међу којима и тај да мање етничке групе, као и појединци, мењају етнички идентитет као примарну форму идентификовања, али не у потпуности, већ уз задржавање претходно наслеђених идентитета, што је још једна особеност која додатно усложњава јасно сагледавање читавог корпуса варијетета који су присутни на овом друштвенополитички трусном тлу. У оквирима чврсто укорењеног етничког идентитета као вида колективне идентификације, који је својствен конфронтираним етничким заједницама на Косову и Метохији, где не постоје заједнички циљеви и друштвене

вредности, као ни међусобно признавање и поштовање, већ изражени етнички антагонизам, очување личног идентитета представља озбиљан изазов, како на индивидуалном, тако и на институционалном нивоу.

Посебно је потребно указати на прогресивну угроженост српског идентитета на Косову и Метохији након 1999. године, када је услед НАТО интервенције и повлачења државних институција Републике Србије са тог подручја настала правна, безбедносна и друштвена празнина, која је довела до систематског брисања видљивих симбола српског присуства. Урушене институције, разорена културна баштина, протеривање становништва, насиље над српским повратницима, као и континуирани притисци на српски језик, образовање и верску праксу, представљају факторе који дубински подривају капацитете за очување личног и колективног идентитета. Наративно искључивање српског народа из јавног простора, укидање топонима, минимизовање њиховог историјског доприноса и институционално гетоизирање у преосталим српским енклавама, доводе до ситуације у којој је очување идентитета не само културолошки и етнички изазов, већ и чин отпора према асимилацији, насиљу и забораву. У том контексту, питање личног идентитета на Косову и Метохији превазилази академске расправе и постаје суштински елемент опстанка једног народа у условима трајне нестабилности и вишеслојног искључивања.

ТЕОРИЈСКО–ПОЈМОВНИ ОКВИР ЛИЧНОГ И КОЛЕКТИВНОГ ИДЕНТИТЕТА

У трагању за разумевањем дубљих слојева друштвене егзистенције, појам идентитета израња као један од кључних аналитичких појмова савремене хуманистике и друштвених наука. Он није тек одраз индивидуалне самосвести, већ се испољава као конститутивни темељ заједништва, припадности и историјске самобитности. Сагледан у светлу динамичних социјалних процеса, идентитет превазилази статичне дефиниције и постаје простор у коме се укрштају личне амбиције, културни обрасци, идеолошке поделе и безбедносне тензије. Зато је његова теоријска елаборација не само неопходна, већ и суштинска за разумевање сложених односа унутар мултикултурних и често конфликтних заједница каква је, између осталог, и она на простору Косова и Метохије.

Због своје комплексности и интердисциплинарног карактера, појам идентитета често остаје недовољно прецизно схваћен, те подложан различитим интерпретацијама у зависности од методолошког приступа и дисциплине у оквиру које се проучава. Он представља вишеслојни концепт који се обликује у додиру индивидуалног и колективног, у пресеку унутрашњег самопоимања и спољашњих друштвених очекивања. У том смислу, један од кључних чинилаца у процесу формирања и одржања, како личног, тако и колективног идентитета, јесте безбедносни фактор,

нарочито у окружењима где је угроженост физичка, културолошка или симболичка, као што је случај са простором Косова и Метохије.

Кроз историјске токове, појам идентитета је првенствено био везан за појединца, за његову егзистенцијалну борбу да очува личну стабилност и осигура припадност религијској, културној и друштвеној заједници. У традиционалним друштвима, где је комуникација била ограничена на ужи социјални круг, идентитет је био дубоко утемељен у породичном наслеђу и обичајним нормама. Преношење искуства са генерације на генерацију, утицај ритуала, магијских и верских обреда, као и чврста везаност за место порекла, доприносили су континуитету и стабилности личног идентитета, али су га истовремено ограничавали у погледу социјалне покретљивости и индивидуалног избора.

Међутим, са појавом политичке артикулације друштвених заједница и еволуцијом модерних облика организације, долази до преобликовања концепта идентитета. У модерном друштву, личност појединца постаје централна тачка идентитетског самоодређења, ослобођена догматских и традиционалних оквира, што отвара могућност за аутономно дефинисање припадности и вредносних оријентација. Идентитет, дакле, више није статичан нити унапред задат, већ представља процес у сталној изградњи, узајамно условљен личним искуством и спољним друштвеним утицајима.

У научној литератури појам идентитета добија различита значења, у зависности од истраживачког становишта. Професор Драган Коковић дефинише идентитет као „израз укупног настојања да се појединци и друштво одреде, а сам процес одређивања, самосазнавања и самопотврђивања не заснива се ни на каквој унапред утврђеној основи и не зависи ни од какве јасно означене норме“ (Коковић 2005: 297). Ова дефиниција истиче суштинску флуидност идентитета и његову отвореност за промене, што је нарочито важно у мултикултурним срединама и друштвима у транзицији, где на појединца истовремено утичу различите културне, језичке, религијске и историјске матрице.

Човек као друштвено и рационално биће обликује свој идентитет кроз интеракцију са окружењем, интелектуално, емоционално и социјално се одређујући у односу на друге. Његова интеграција у друштво се темељи на способности самоспознаје, али и на флексибилности да прихвати или одбаци наметнуте друштвене обрасце. Тај процес никада није једносмеран нити формално утемељен, већ подразумева сталну преговарачку динамику између индивидуалног избора и колективних очекивања. У том контексту, интеграција је условљена како социјалним нормама, тако и личним особеностима и капацитетом отпора, што у случајевима трајне друштвене нестабилности, као што је ова на Косову и Метохији, добија димензију не само психолошке адаптације, већ и политичког, културног и безбедносног самоодређења.

Стицање личног идентитета, индивидуалне самосвести и препознатљивости представља непрекидан процес који се обликује кроз социјализацију, не само у интеракцији са непосредним друштвеним окружењем, већ и у

контексту утицаја који појединац остварује на заједницу. Управо та двосмерна релација између јединке и колектива чини идентитет флуидним, развојним и динамичним појмом. У том дијалошком односу настају бројни облици колективне идентификације, од примарне породичне припадности до укључености у шире друштвене, културне, етничке, политичке и религијске заједнице. „За појединца, идентитет се не јавља као просто спајање друштвених улога и припадности. Он мора бити схваћен као динамична целина где различити елементи међусобно делују комплементарно или конфликтно" (Руано-Борбалан 2009: 6).

Путем развоја интелектуалних и емоционалних капацитета, кроз процес одрастања и искуственог сазревања, вредносни оквири заједнице играју значајну, често и пресудну улогу у обликовању личног идентитета. У друштвима изложеним трајним или цикличним конфликтима, идентитет поприма облик етничке и националне самосвести, те постаје доминантни начин идентификације. Језик, вера, обичаји, културна баштина и заједничко порекло постају не само обележја припадности, већ и кључни чиниоци у процесу изградње колективног идентитета, превазилазећи по значају друге друштвене категорије као што су професионални статус, социјална класа или родна припадност.

Неретко се управо религијска одредница издваја као суштински аспект индивидуалне и групне самодефиниције. Са њом у тесној спрези делују и културни, језички и традиционални елементи који, као део заједничке историјске свести, суштински утичу на формирање, али и на одржавање идентитета. Како такви чиниоци учвршћују националну самосвест, долази до потенцијалне дистанце, па и конфронтације према припадницима других етничких или културних група, које живе у истом географском и мултиетничком простору.

Фактори као што су политичке промене, ниво друштвеног развоја, економска стабилност и степен опште безбедности значајно утичу на формирање колективног идентитета. У зависности од пожељног или наметнутог вредносног система, који друштво афирмише или намеће, појединци се могу идентификовати са новим, алтернативним или традиционалним облицима заједништва.

Проучавање личног идентитета добија посебну релевантност у контексту разумевања индивидуалности. Основно питање које такав истраживачки приступ поставља гласи: „Ко сам ја?". Имајући у виду да човек не може бити друштвено остварен и социјализован ван колектива, индивидуална самосвест нужно је условљена колективним обрасцима свести. Стога не изненађује што је одговор на питање: „Ко сам ја?" неодвојиво повезан са одговором на питање: „Ко смо ми?" (Стјепановић Захаријевски, Гавриловић, 2010: 24). Колективни идентитет често се формира и кроз супротстављање другим групама – етничким, верским, културним или идеолошким. Другим речима, сазнање „ко смо ми" често долази кроз одговор на питање „ко нисмо". Ово је нарочито важно у контексту конфликата и политичке мобилизације.

Иако личност[1] (Божиловић 2010: 37) током живота може мењати претходно усвојена уверења, ставове и вредности, лични идентитет остаје темељ сваког облика колективне идентификације. Без довољно изграђеног личног идентитета, не може се валидно говорити ни о припадности широј заједници. Колективни идентитет, у том смислу, представља историјски и културолошки конструисани процес у коме се препознаје континуитет заједничког доживљаја припадности.

Најзначајнији чиниоци на којима се темељи колективни идентитет јесу: територијална повезаност, заједничка вера, слични начини живота, јединствен вредносни систем, заједничка култура и традиција, осећај припадности колективу, заједнички језик, писмо, обичаји и порекло, застава, химна, национални хероји и други, као и историјска сећања, колективно памћење и митови (или симболички наративи) о пореклу народа или групе који представљају моћне механизме идентификације.

У зависности од историјског тренутка и друштвенополитичких услова, улога ових чинилаца варира, неки могу постати доминантнији у одређеним периодима, док се други јављају као споредни, али ипак интегрални делови идентитетског корпуса.

Према појединим ауторима, култура се издваја као примарна категорија у процесу формирања колективног идентитета. „Култура је оквир пројектовања социјалног и идентитетског смисла народа“ (Кастелс 2002: 16). У својој анализи порекла колективних идентитета, Мануел Кастелс идентификује три основна типа:

- Легитимирајући идентитет, који креирају званичне и доминантне институције у друштву.
- Идентитет отпора, који граде маргинализоване и потчињене групе у настојању да се одупру наметнутој хијерархији.
- Пројектни идентитет, који се обликује кроз колективну тежњу ка трансформацији постојећих друштвених структура или креирању нових облика самосвојности који би одговарао друштву у целини.

Класификација колективних идентитета зависи од историјског и друштвеног контекста, као и од природе глобалног поретка у коме се јављају. У ширем смислу, могу се разликовати следећи облици: 1. *групни идентитети*, 2. *културни идентитети*, 3. *поткултурни идентитети*, 4. *класно-слојни идентитети*, 5. *етнички идентитети*, 6. *верски идентитети*, 7. *професионални идентитети*, 8. *идеолошки идентитети*, 9. *партијски идентитети*, 10. *родни идентитети*, 11. *генерацијски идентитети*, 12. *завичајни идентитети*.

1 Никола Божиловић упозорава на разлику између појмова личност и индивидуа (појединац):„Индивидуа је само потенцијално развијена, али не и потпуно остварена личност. Док се појам индивидуе односи на појединачну биофизичку егзистенцију човека, дотле личност у себи сажима више категорија, као што су аутономија, идентитет, самосвест и слобода'“.

Поред ових типологија, поједини теоретичари приступају концепту идентитета из различитих углова и разматрају демократске, ауторитарне, поткултурне, монолитне, изломљене, идентитете отпора и зависности, као и идентитете у кризи, развијене и неразвијене идентитете (Митровић 2009: 45). Ова класификациона разноврсност указује на комплексност и вишезначност самог појма, као и на његову отвореност према контекстуалним и динамичким друштвеним процесима.

ИДЕНТИТЕТ У САВРЕМЕНИМ ДРУШТВЕНИМ ТОКОВИМА: ПРЕТЊЕ, КОНТИНУИТЕТ И ЗНАЧАЈ КОЛЕКТИВНЕ ПРИПАДНОСТИ

Један од темељних предуслова за очување личног и колективног идентитета јесте неометани континуитет културног наслеђа и одржавање свести о значају сопствене традиције. Тај континуитет се не исцрпљује у пуком наслеђивању већ подразумева активно, освешћено учешће појединца у културним обрасцима и друштвеним вредностима, које заједница сматра суштински важним. У том контексту, идентитет представља динамичан појам који обједињује лични, културни и социоисторијски аспект постојања појединца унутар заједнице. Идентитет се, стога, не може разумети изоловано од историјског искуства, језика, вере и колективног памћења које обликује свест о припадности.

Национални идентитет, као специфичан облик колективне самосвести, по Антонију Смиту, обухвата елементе попут историјске територије, односно домовине, заједничких митова и колективних сећања, јавне културе, правног поретка који регулише права и обавезе грађана, као и територијално интегрисане економије. (Смит 1998: 39). Тај вишеслојни појам подразумева симболичку структуру у којој се преплићу реалне друштвене чињенице и субјективни осећаји припадности. Према томе, национални идентитет није само политичка категорија, већ и социолошки и културни конструкт који се обликује кроз генерацијско памћење и вредносни систем.

Глобализација као савремени цивилизацијски процес значајно утиче на појмовне оквире идентитета, те доводи до релативизације традиционалних основа припадности. „Појам глобалног света лишен је селф-перспективе и не може да обезбеди основу за идентитет. То је основни разлог што поново оживљава национално тле, будући да се национална заједница оживљава као природни/примарни колектив који нуди смисао припадања. А када се индивидуе затворе у изоловане етничке групе, национална идентификација их спречава да стварно постану грађани света, тренд који форсира глобализација“ (Голубовић 2003: 59). У том смислу, идеја „грађанина света“ често остаје апстрактна и без реалне садржине, управо због недостатка дубље укорењености у одређеној културној матрици. То отвара простор за реактивирање националног идентитета као примарног извора

сигурности и самопотврде. Савремене теорије културног идентитета истичу да без стабилног колективног упоришта, индивидуални субјект лако постаје подложан манипулацији, што глобализациони процеси често експлоатишу.

У појединим тумачењима, процес глобалне дестабилизације и ерозије суверенитета посматра се као део намерне стратегије елиминације националних држава и културних идентитета. Та стратегија обухвата четири фазе:

• деморализацију – кроз разграђивање националне свести, религије и моралних норми.

• кризу – економску, безбедносну и енергетску.

• нормализацију – у којој се губитак слободе прихвата као неизбежна последица претходних ломова.

• дестабилизацију – у којој над националним телима преовладавају спољни центри моћи.

У таквом амбијенту, колективни идентитети се расплињују, док појединци остају без ослонца, лишени припадности и перспективе. Појединац искорењен из националне заједнице све више постаје рањив субјект, неспособан да се одупре дубљим друштвеним манипулацијама. Како се губи културни ослонац, тако нестаје и основа за интегритет личности, јер, „кад нестане народ нису ли и појединци који га чине заувек изгубљени, унесрећени, лишени сваке топлине коју даје живот заједнице." (Милосављевић 2012: 9).

Поставља се, стога, и суштинско појмовно питање: да ли је идентитет више резултат наслеђа или избора и у којој мери се он може очувати у условима културне фрагментације? Отуда је разумевање и афирмација личног идентитета неодвојиво од очувања ширег културног и националног контекста. У свету који се убрзано мења, трајност вредности, доследност у одбрани традиције и јасна свест о сопственим коренима представљају основ за стабилан развој, како појединца тако и заједнице у целини.

КОСОВО И МЕТОХИЈА КАО ПРОСТОР ИДЕНТИТЕТСКЕ ДИНАМИКЕ – ИСТОРИЈСКИ И ДРУШТВЕНИ КОНТЕКСТ

Косово и Метохија, као простор мултиетничке заједнице, најчешће се перципира кроз призму дуготрајних конфликата и сукоба, док се културне разлике доживљавају кроз поделе и сукобе, а не кроз могући културни плурализам и симбиозу.

Корени ових сукоба датирају од давнина и опште су познати, али сагледавање дешавања из новије историје у великој мери открива основе које су довеле до тренутне потребе да се изнађу најцелисходнији механизми и начини да се угрожени лични и колективни идентитет српског народа очува и ојача под ударом интензивних и континуираних притисака.

У овом контексту потребно је осврнути се на одређене историјски значајне моменте у уставотворном и друштвенополитичком развоју

земље, који ће у великој мери обликовати даљу генезу етничких тензија на простору Косова и Метохије. Посебну пажњу заслужује Устав Федеративне Народне Републике Југославије, који је донет 31. јануара 1946. године. Поред конституисања шест народних република, уставом је потврђен и статус Аутономне покрајине Војводине и Аутономне Косовско-Метохијске Области, у саставу НР Србије.

Истовремено, на територији САД основана је Трећа призренска лига, као војнополитичко удружење припадника албанске националности, које је, следствено наслеђу Друге и Прве Призренске лиге, за свој примарни циљ имало стварање Велике Албаније и артикулисање албанских националних и регионалних интереса. Са становишта српске државе, активности ове организације поседовале су елементе субверзивног карактера, усмерене против уставног поретка и територијалног интегритета земље.

Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије донет је 7. априла 1963. године од стране Савезне народне скупштине СФРЈ, чиме је престао да важи дотадашњи Устав Федеративне Народне Републике Југославије из 1946. године. Овим уставноправним актом, дотадашња Федеративна Народна Република Југославија (ФНРЈ) званично је преименована у Социјалистичку Федеративну Републику Југославију (СФРЈ), а у складу са новим идеолошко-политичким оквиром извршена је и промена назива федералних јединица – „народне републике" су постале „социјалистичке републике". Суверенитет покрајинских јединица такође је претрпео значајне трансформације. Аутономна косовско-метохијска област (АКМО) добила је унапређени статус у виду Аутономне покрајине Косово и Метохија (АПКМ), чиме је по обиму својих права и степену институционалне самосталности изједначена са Аутономном покрајином Војводином. Обе покрајине конституисане су као саставни делови Социјалистичке Републике Србије, чиме је косовско-метохијској области формално признат пуни облик аутономије унутар савезне државе. Међутим, упркос овом уставном унапређењу, албански политички представници на Косову и Метохији изнели су захтеве за даље проширење овлашћења, који су подразумевали и ревизију уставног положаја Аутономне покрајине Косово и Метохија у смеру њеног изједначавања са републичким статусом. Овај ескалациони тренд захтева, упркос већ добијеној уставној афирмацији, проузроковао је растућу фрустрацију која је кулминирала колективним незадовољством, израженим кроз организовање студентских демонстрација у Приштини и другим градовима Косова и Метохије током 1968. године.

Коначно, Устав СФР Југославије од 21. фебруара 1974. године, донео је значајне реформе у државном и друштвеноекономском уређењу земље, али је највише контроверзи и историјских последица проистекло из одредби Устава о државном устројству СФРЈ, које су касније коришћене као „правни основ" за процес распада СФРЈ, који су зарађене стране диферентно тумачиле током ратних сукоба на простору бивше СФРЈ. Овим Уставом су тадашњим југословенским републикама, а нарочито покрајинама унутар

Србије – Војводини и Косову и Метохији, дата широка права и овлашћења, које су чак добиле право вета на одлуке које би доносила Србија.

У следећем циклусу студентских демонстрација из марта 1981. године у Приштини, захтеви припадника албанске етничке заједнице отворено су исказани под паролом „Косово – република". Овако нестабилна друштвенополитичка ситуација рефлектовала се на лични и колективни идентитет грађана Косова и Метохије. Ранија идеологија о братству и јединству требало је убрзано да буде преоријентисана на идеологију о посебности сопствене етничке заједнице, што је подразумевало ревитализацију религије и традиције.

Током деведесетих година XX века, ратни сукоби на простору бивше Југославије, праћени њеним коначним распадом, иницирали су нове таласе масовног исељавања српског становништва са територије Косова и Метохије. Овај процес депопулације, мотивисан пре свега безбедносним, политичким и етничким разлозима, наставио се и након завршетка оружаних дејстава изазваних НАТО агресијом, која је трајала 78 дана 1999. године. Њен непосредни исход био је још интензивнији егзодус српске популације, као и форсиране миграције изворно настањеног становништва. Дана 10. јуна 1999. године, Савет безбедности Уједињених нација усвојио је Резолуцију 1244, чиме је Аутономна покрајина Косово и Метохија формално стављена под управу Уједињених нација – UNMIK (United Nations Mission in Kosovo), уз истовремено ангажовање међународних безбедносних снага KFOR (Kosovo Force) као гаранта очувања мира и стабилности на терену.

У циљу нормализације међусобних односа започети су преговори између представника српске и албанске заједнице, међу којима су Бечки преговори вођени током 2006/2007. године. Значајан је и Ахтисаријев Свеобухватни предлог за решење статуса Косова (2007), који је предвиђао заштиту како индивидуалних права грађана тако и уставну заштиту колективних права и културног наслеђа, на који начин би се постигла заштита и гарантовање права на слободно изражавање и очување идентитета свих етничких заједница које деле овај простор, кроз стварање мултиетничког, демократског друштва уз поштовање начела толерантности и секуларности. Сви наведени догађаји одиграли су се у периоду који је непосредно претходио самопроглашењу тзв. независности Косова, 17. фебруара 2008. године. Тај једнострани акт произвео је додатну дестабилизацију постојећих односа, довео до даљег продубљивања правне и безбедносне несигурности, као и до ескалације већ изразито комплексних међуетничких тензија. У таквом амбијенту, насталом у условима нарушеног правног поретка и измењене политичке реалности, очување личног и колективног идентитета српског народа на Косову и Метохији постало је још изазовнији и сложенији задатак, оптерећен бројним структурним препрекама и спољнополитичким притисцима.

Потписивање Бриселског споразума 19. априла 2013. године, између званичног Београда и привремених институција у Приштини, означило

је формални почетак процеса институционалне нормализације односа у контексту постконфликтне стабилизације на простору Косова и Метохије. У оквиру тог процеса, предвиђено је постепено укључивање српских институција у „новоформирани поредак", са крајњим циљем очувања основних права српског народа и унапређења његовог положаја кроз правно и политички признате механизме заштите. Једна од кључних одредби споразума односила се на формирање Заједнице српских општина као инструмента колективне аутономије српске заједнице на Косову и Метохији, што је замишљено као институционални оквир за очување идентитета, политичке присутности и социјалне безбедности српског становништва. Иако је та иницијатива у суштини имала за циљ да обезбеди механизме преживљавања, самоодрживости и очувања идентитета српског народа у постконфликтној стварности, њена реализација је била систематски обустављана и онемогућавана континуираном опструкцијом и субверзивним деловањем привремених институција у Приштини, чиме је знатно обесмишљен сам процес нормализације и дијалога.

Све наведене историјске, политичке и безбедносне околности утицале су на настанак и развој дубоко подељеног, етнички антагонизованог друштва на простору Косова и Метохије, у којем се мултиетничка коегзистенција није развијала у правцу међусобног уважавања, већ је напротив била обележена континуираним тензијама, страхом и неједнаким настојањима унутар заједница. Док је албанска страна, уз подршку спољнополитичких фактора, интензивно тежила јачању институционалне и симболичке доминације, српска заједница је настојала да сачува свој опстанак, културни и национални идентитет, у условима свеопште несигурности и политичке маргинализације. Та неравнотежа у положају и тежњама две заједнице, у зависности од текућих друштвенополитичких околности у земљи и на међународној сцени, продубљивала је постојећи јаз, генеришући стање перманентне нестабилности, уз осећај угрожености који је посебно наглашен унутар српске популације.

Јасно је да етнички идентитет нема исту снагу у свим друштвима. За неке народе та врста идентификације није примарна.[2] Док у стабилним, инклузивним заједницама он не представља доминантни облик идентификације, у конфликтним и постконфликтним подручјима, попут Косова и Метохије, он постаје кључни ресурс преживљавања, али и простор за политичку инструментализацију.

Посебност етничког идентитета Срба на Косову и Метохији огледа се у његовој трајној изложености егзистенцијалној и институционалној угрожености. Срби у овом региону живе у условима сталне неизвесности,

2 Штавише, истраживање Д. С. Захаријевски и Д. Гавриловић упућује на тренд удаљавања становника Србије од идентификовања са ширим колективом, тј. народом и вером. Уз напомену да ни европски идентитет није много близак испитаној популацији, ауторке наводе породицу као „жариште идентификације" (Стјепановић Захаријевски, Гавриловић, *нав. дело, 39*).

изложени политичком притиску, правној несигурности и физичкој несигурности која се огледа у бројним инцидентима, дискриминацији и ограниченом приступу основним правима. У таквом окружењу, очување етничког идентитета не представља питање симболичке афирмације, већ нужност преживљавања заједнице. Управо због сталне бојазни за безбедност, културу, језик и веру, српска заједница не успева да оствари равноправно учешће у јавном животу, нити да се развије атмосфера поверења која би омогућила суживот са већинским албанским становништвом. Уместо тога, продубљује се осећај изолованости и обесправљености, што доводи до све већег повлачења у унутрашње кругове заједнице, у којима етнички идентитет постаје једини оквир отпора нестајању и сведочанство континуираног страдања.

САВРЕМЕНИ ИЗАЗОВИ И РИЗИЦИ ПО ЛИЧНИ И КОЛЕКТИВНИ ИДЕНТИТЕТ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Идентитет српског народа пролазио је кроз вишеструке дисконтинуитете условљене историјским, политичким и идеолошким потресима. Ови процеси, у временима великих криза и притисака, често су доводили до процеса не само асимилације, већ и присилне трансформације националног, верског и културног идентитета. Српско становништво је, услед тежње ка голом биолошком и социјалном опстанку, у одређеним историјским етапама било принуђено да се одрекне сопствене традиције и прихвати вредности и идентитете других заједница. Ова појава, карактеристична за време османске владавине, али и током других облика доминације, имала је за последицу унутрашње расељавање идентитета и слабљење колективне свести.

У контексту савремене глобализације и регионалне нестабилности, ризици по српски идентитет на Косову и Метохији попримају сложенију и дугорочнију форму. Идеолошки и политички инструменти усмерени ка десуверенизацији једног дела територије Републике Србије, укључују и систематске покушаје компромитације, релативизације и ерозије кључних елемената националног идентитета. Намера да се идентитет српске заједнице на овом простору редефинише или потпуно елиминише, постаје видљива кроз институционалне мере, образовне политике, симболичку репресију и физичко угрожавање културних добара.

Косово и Метохија су током последњих деценија изложени интензивном деловању албанских сепаратистичких покрета, чији циљ није само отцепљење од Србије, већ и систематско искорењивање српског живља и трагова његовог историјског присуства. Та стратегија обухвата не само демографски и безбедносни притисак, већ и културну девастацију простора, у којој се бришу обележја једног народа: језик, вера, обичаји, материјално културно наслеђе. Овај процес представља егзистенцијалну претњу,

не само по физички опстанак српске заједнице, већ и по континуитет њеног духовног и културног постојања, јер се управо национални идентитет најчешће одређује као свест о припадности одређеној нацији, утемељена на уверењу о постојању „низа заједничких, објективних и субјективних, културних и социјалних, стварних и симболичких карактеристика, које уједно представљају и њене специфичне разлике“ (Павловић 1991: 211).

Историјска вишеслојност Косова и Метохије, обележена мултиетничком, мултикултуралном и мултиконфесионалном структуром, чини овај регион посебним простором унутар српске историје. Ипак, управо та комплексност постаје извор конфликта онда када се једна заједница систематски маргинализује и изложи структурном насиљу, како би се њено учешће у јавном, културном и политичком животу свело на симболичке остатке. Демократски и плуралистички принципи, уместо да послуже као механизми уравнотежења, остају декларативни у односу на праксу на терену. Стога, опстанак и развој личног и колективног идентитета Срба на Косову и Метохији није само питање заједничког историјског наслеђа, већ и правне и политичке борбе за очување достојанства и субјективитета једне етничке заједнице.

Колективни идентитет српског народа дубоко је укорењен у светосавској духовности и видовданској етици, као симболичким стубовима културне самосвести. Та нематеријална баштина се преноси кроз образовне, религијске, породичне и културне институције, а њено очување условљено је стабилношћу друштвеног амбијента. Због тога је угрожавање ових вредности истовремено и напад на темеље личног идентитета појединца. Језик, писмо, култура, вера, особености менталитета и историјско памћење нису само обележја идентитета, већ основа његовог трајања и преноса. Јачање етничког идентитета на овим просторима стога није реакциона активност, већ нужност очувања бића народа у условима сталног притиска и асимилације.

У српском колективном менталитету постоји дубока симболичка веза између верске и националне припадности. Православље се, у традицији, често поистовећује са српством, тако да је удаљавање од вере доживљено као удаљавање од самог идентитета. Овај механизам колективне заштите кроз сакрално повезивање народа и вере има своју функцију у очувању заједнице и пружа отпор процесима декултурације и денационализације.

Континуирани процес уништавања и рушења споменика српске културе на Косову и Метохији, у размерама и интензитетом који нису скорије виђени у савременој историји, транспарентност у рушилачком нагону да се са древног српског простора обришу сви трагови постојања једног народа, доводе не само до угрожавања опстанка Срба на овим просторима, већ и покушаја да се идентитет једног народа премести у лични и колективни заборав. Деструкција културне баштине српског народа, чак и оне која се налази под заштитом УНЕСКО-а, по свом обиму и размерама превазилази све границе здраворазумског поимања живота, што указује на намеру да се трагови српске културе потпуно избришу са ових простора.

Рушење гробова и скрнављење мртвих има снажан симболички ефекат, оно не служи само брисању прошлости, већ и пресецању везе са будућношћу. У питању је културно и етничко чишћење, не само у физичком, већ и у симболичком кључу. Све ово указује на то да је историјско памћење подложно реконструкцији, прилагођавању и ревизији у складу са доминантним наративима. Албанска и српска страна често памте исте догађаје на различите начине, што доводи до конфликта меморија и конкуренције истина. Идентитет у том смислу није стабилна категорија, већ динамички однос између прошлости, садашњости и очекиване будућности. Нормативна функција сећања у српској заједници на Косову и Метохији постаје један од последњих бедема одбране од културне негације и политичке маргинализације.

Форсирањем грађанског идентитета без уважавања историјских и етничких специфичности српског народа долази до додатне фрустрације, јер се процеси интеграције доживљавају као механизми дезинтеграције. Потискивање српског колективног памћења у јавном дискурсу Косова доводи до осећаја потпуне историјске и културне невидљивости. У том светлу, радикални дисконтинуитет са сопственом културом, у комбинацији са социјалним и политичким притисцима, доводи до слабљења личног и колективног идентитета, али и до губитка осећаја припадности и смислености. Очување личног идентитета у постконфликтном и етнички фрагментисаном друштву попут Косова и Метохије захтева снажне институционалне механизме, али и подршку међународне заједнице, која има обавезу да гарантује културна и идентитетска права мањинских заједница. Српска заједница, упркос свим изазовима, показује велику отпорност и способност регенерације, али су ти ресурси ограничени уколико не постоји политичка воља за реалну заштиту права и вредности свих народа који живе на овим просторима.

ЗАКЉУЧАК

У историјском тренутку интензивног покушаја преобликовања етничког идентитета Срба на Косову Метохији, као последица константних друштвених сукоба и геополитичких промена, у раду је указано на неке карактеристике личног и колективног идентитета Срба који живе на овом простору, као и потенцирање важности приоритетног очувања етничког идентитета који представља основу за очување и развој свих осталих видова идентитетских обележја. У условима дуготрајне кризе и деценијских етничких сукоба и нетрпељивости, неповољне друштвенополитичке атмосфере, страних утицаја и мешања, почев од распада СФРЈ, погубних политичко-економских санкција, НАТО бомбардовања, успостављања међународног протектората до једностраног проглашења независности Косова и његовог признавања од једног дела међународне заједнице, очување идентитета једног народа представља мукотрпну борбу и напор који снагу црпи у неизмерној жељи

и вољи да се на овим просторима очува косовски завет и опстане упркос свим недаћама са којима се српски народ суочава. Овакав резиме новије српске историје и геополитичке трансформације простора Косова и Метохије указује, у својој суштини, на вишеслојну и истрајну тежњу српског народа да очува свој опстанак унутар историјског и духовног простора на којем је формирао темеље свог културно-цивилизацијског и националног идентитета. Упркос бројним изазовима, притисцима и покушајима насилне деструкције идентитетских маркера, српски народ је кроз векове остајао доследан очувању слободарског духа, матерњег језика, православне вере, изворне културе, народних обичаја и епске традиције, која је свој врхунац и симболичко средиште нашла у култу косовских јунака. Управо је територија Косова и Метохије, прожета светим предањем и историјским страдањем, остала упориште српског националног бића, у којем се сажимају духовна вертикала и историјска хоризонтала српског колективитета.

Неспорно је да се идентитетска обележја сваког народа темеље на заједничким културно-историјским конструктима, језику, религији, предању, вредносним и правним нормама, колективном сећању, митолошком наслеђу и симболима који се генерацијама усађују у свест припадника заједнице. За Србе на Косову и Метохији, етнички идентитет не представља само један од облика самоидентификације, већ суштинску осу око које се артикулишу све друге димензије личног и колективног бића, од свести о припадности до права на културни, духовни и политички континуитет.

Перманентни сукоби на овом простору не могу се сагледавати нужно кроз питање личног и колективног идентитета или правних, економских и политичких аргументација и чињеница, јер се овде не говори само о територијалном оквиру у његовом физичком смислу, већ и о једном метафизичком ентитету, који има изузетно симболичко значење за обе стране у сукобу.

Колективно сећање, као један од кључних елемената у изградњи националног идентитета, обликује се кроз дијахронију страдања и победа, кроз хероизам и жртву, кроз мит и историју. Косовски бој, као најмоћнији национални мит Срба, представља тачку у којој се спајају прошлост, садашњост и будућност и кроз коју се прожима свест о страдању као духовној победи и темељу националне истрајности. Управо идентификација са жртвом и победом, као наизменичним обрасцима колективне егзистенције, чини срж српског идентитета на овом простору.

Један од најснажнијих и најпостојанијих носилаца тог идентитета у вишевековном историјском континуитету јесте Српска православна црква, која кроз своју ауторитативну и саборну улогу штити живо ткиво духовног, културног и моралног поретка народа. Њена мисија, заснована на проповедању вредности заједништва, праштања, памћења и наде, учвршћује идентитет кроз литургијско памћење, обележавање значајних датума страдања и победа, као и кроз очување светиња које стоје као живи сведоци вишевековног трајања. У том смислу, црква није само духовна институција, већ и културно-историјски бедем српског народа на Косову и Метохији.

Очување личног и колективног идентитета Срба на Косову и Метохији, упркос бројним ударима, остаје чин отпора забораву и поништењу, чин повезаности са прецима и одговорности према потомцима. То је борба за непрекинути ток смисла, за опстанак једне заједнице која и у условима савременог метаполитичког преобликовања простора истрајава у одбрани своје историјске, духовне и културне суштине. У томе се, у коначном, огледа и сврха овог рада, да укаже на значај очувања идентитета као темеља опстанка, али и као најдубљег израза слободе једног народа.

ЛИТЕРАТУРА

Божиловић, 2010: Никола Божиловић. *Сва лица културе*. Ниш: Филозофски факултет у Нишу.

Голубовић, 2003: Загорка Голубовић, *Изазови демократије у савременом свету*. Пожаревац: Центар за културу, 2003.

Коковић, 2002: Драган Коковић, *Пукотине културе,* Прометеј, Нови Сад, 2005.

Кастелс, 2002: Мануел Кастелс, *Моћ идентитета*. Загреб: Голден маркетинг, 2002.

Милосављевић, 2012: Љубинко Милосављевић, *Виђења и слутње*. Ниш: Филозофски факултет, 2012.

Митровић, 2009: Љубиша Митровић, *Homo turisticus и култура мира*. Ниш: Центар за балканске студије, 2009.

Павловић, 1991: Момчило Павловић, *Глобализација и регионални културни идентитет, Појмовно-методолошки оквир проучавања етничког идентитета Срба*. Београд: Батиња.

Руано-Борбалан, 2009: Жан-Клод Руано-Борбалан, *„Изградња идентитета". Идентитети*, Клио, Београд, 2009.

Стјепановић Захаријевски, Гавриловић, 2010: Драгана Стјепановић Захаријевски, Данијела Гавриловић, *„Идентитети и породичне вредносне оријентације на Балкану", Социологија,* бр. 1,св. LII, Београд, 2010.

Смит, А. (1998). *Национални идентитет*. Београд: Библиотека XX век.

Dragan V. ŽIVALJEVIĆ
Violeta D. VUKČEVIĆ

PRESERVING PERSONAL IDENTITY IN THE MULTICULTURAL ENVIRONMENT OF KOSOVO AND METOHIJA

Summary

Researching the phenomenon of personal identity in the context of multicultural communities represents one of the most challenging aspects of contemporary social sciences and humanities, especially in light of the accelerated geopolitical transformations of recent decades. The concept of forming and preserving personal identity

in complex culturally and ethnically heterogeneous environments is a subject of interest for numerous scientific disciplines – cultural studies, philosophy, sociology, political science and history. This topic acquires particular complexity when viewed in the context of Kosovo and Metohija, a region with a deep-rooted tradition of multiethnicity and cultural diversity, which today represents a paradigm of challenges in the field of intercultural cohesion and identity protection. The focus of this paper is the analysis of the influence of various social, political, security and cultural factors on the dynamics of shaping and preserving an individual's personal identity in the context of contemporary global movements. Understanding the mechanisms that threaten or encourage integrity and identity in such an environment can provide valuable insights for formulating policies and strategies for the protection of personal and collective identity in multicultural spaces such as Kosovo and Metohija.

Keywords: personal identity, personal integrity, multiculturalism, Kosovo and Metohija, Republic of Serbia, development of international relations.

УДК

Оригинални научни рад

*Стефан Н. АНЂЕЛКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

НАЦИОНАЛИЗАМ КАО ПОЛИТИЧКА СТРАТЕГИЈА: ФОРМИРАЊЕ ИДЕНТИТЕТА СРБА И АЛБАНАЦА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ**

Апстракт: Тема овог рада је истраживање улоге национализма као политичке стратегије у формирању идентитета Срба и Албанаца на Косову и Метохији. У раду ће бити анализирано како су национализам и политички дискурси коришћени као средства за изградњу и дефинисање етничких и националних идентитета, као и за оправдање територијалних и политичких циљева у контексту распада Југославије и рата на Косову и Метохији. Посебан акценат биће стављен на процес формирања идентитета Срба, који су у националистичком дискурсу настојали да одрже своје присуство на Косову и Метохији као саставном делу Србије. Истовремено, анализираће се и националистички процеси који су обликовали идентитет Албанаца, са посебним освртом на њихове политичке циљеве и тежње ка тзв. „независности" Кососва и Метохије. Отуда, треба дати одговор на питање: „Како је национализам као политичка стратегија утицао на формирање идентитета Срба и Албанаца на Косову и Метохији?" Хипотезе које прате ово питање гласе: 1) Национализам је био кључни фактор у очувању колективног идентитета Срба на Косову и Метохији, који су одржали своје историјско и културно присуство на овом подручју; 2) Албански национализам је у великој мери допринео стварању идентитета који је оправдавао тежњу ка тзв. „независности и одвајању од Србије"; 3) Национализам је и даље утицао на политичке и социјалне процесе на Косову и Метохији, настављајући да обележава односе између Срба и Албанаца. Формирање идентитета Срба и Албанаца на Косову и Метохији и даље обликује политичке и социјалне догађаје у региону, дубоке етничке и политичке поделе проистичу из ових процеса, и утичу на савремене односе, због чега настављају да обликују међународне преговоре и представљају изазов за будућност региона.

Кључне речи: Национализам, политичка стратегија, Косово и Метохија, идентитет, Срби и Албанци, политички дискурс, етничке поделе.

---

* Истраживач-приправник, ORCID 0009-0001-4659-8808, stefan.andjelkovic0123@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

УВОД

Косово и Метохија, аутономна покрајина Републике Србије, заузима централно место у историјском, културном и духовном идентитету српског народа. Од доба средњовековне српске државе до савремених политичких изазова, овај простор је био симбол српске историјске самобитности и државног континуитета. Упркос бројним историјским променама и притисцима, Косово и Метохија су остали неотуђиви део Србије, у правном, историјском и националном смислу, као и у колективној свести српског народа.

Национализам представља један од најмоћнијих политичких и друштвених покретача у модерној историји. Његова улога у формирању, јачању и очувању колективних идентитета нарочито долази до изражаја у вишенационалним, кризним и постконфликтним просторима. Косово и Метохија, као историјски и политички осетљив регион, представљају парадигматичан пример где су национализам и националистички дискурси постали кључни инструменти у процесима самоидентификације, политичке мобилизације и оправдавања територијалних и идеолошких захтева.

Почев од 90-их година прошлог века, у контексту распада СФРЈ и ескалације међуетничких сукоба, национализам се на Косову и Метохији јавља као доминантна политичка стратегија међу различитим актерима. Док је српска страна настојала да кроз националистички дискурс очува територијални интегритет Србије, заштити српско становништво и културно наслеђе, албански политички актери су ослањајући се на сопствени национализам, конструисали засебан етнички и политички идентитет усмерен ка сецесији и једностраном проглашењу тзв. „независности" Косова.

Актуелност ове теме огледа се у чињеници да национализам и даље снажно утиче на политичке процесе, социјалне односе и преговоре у вези са Косовом и Метохијом. Разумевање начина на који је национализам коришћен као средство изградње идентитета доприноси бољем схватању не само прошлости, већ и савремених изазова у региону.

Циљ овог рада је да испита улогу национализма као политичке стратегије у процесу формирања и трансформације националног идентитета Срба и Албанаца на Косову и Метохији. Истраживање се заснива на анализи политичких дискурса, медијских наратива и историјског контекста, уз осврт на начин на који су ови процеси обликовали међуетничке односе и утицали на политичку стабилност региона. Рад полази од следећег истраживачког питања: *Како је национализам као политичка стратегија утицао на формирање идентитета Срба и Албанаца на Косову и Метохији?* У складу с тим, разматрају се три основне хипотезе: да је српски национализам био одговор на угроженост националног идентитета и територијалног интегритета; да је албански национализам служио као средство за артикулацију сепаратистичких стремљења и ревизију историјских и правних чињеница; и да национализам и данас утиче на политичке и друштвене токове у јужној српској покрајини.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

Национализам представља један од централних концепата у проучавању политике идентитета, друштвене мобилизације и етничких конфликата. У свом најширем смислу, национализам се дефинише као идеологија која тежи стварању, очувању и афирмацији политичке заједнице засноване на заједничкој етничкој, културној, историјској или територијалној припадности, о чему говоре Смит, Гелнер, Андерсон у својим текстовима о национализму (Smith 2001, Gellner 1983, Anderson 1983). Према Ернесту Гелнеру, „национализам је политички принцип према коме политичка национална јединица треба да се поклапа са националном јединицом, односно да национално и политичко јединство буде конгруентно; национализам као осећање, или као покрет најбоље се може дефинисати у смислу овог принципа; националистичко осећање је осећај беса изазван кршењем принципа или осећај задовољства изазван његовим испуњењем; отуда, националистички покрет је покрет који покреће осећања ове врсте“ (Gellner 1983: 1).

Дакле, веома је важно да се подударају границе политичке и етничке природе, како би Гелнерова дефиниција имала тежину, јер се често дешава да се принцип национализма угрожава тако што не постоји „подударност“, и зато се не може са сигурношћу рећи „да је нека држава у потпуности национална“ (Ранђеловић 2024: 92–93). Поред овога, Гелнер покушава „укратко дефинисање национализма“ да би се створила кристално јасна слика, па би „национализам представљао теорију политичког легитимитета, која захтева да етничке границе не пресецају политичке, а посебно да етничке границе у датој држави, контигентност која је већ формално искључена принципом у његовој општој формулацији, не треба да одваја носиоце власти од осталих“ (Gellner 1983: 1). Уколико бисмо говорили о некој „корисној доктрини“, о „добрим аргументима“ национализма, можемо издвојити смањење унутрашњих напетости унутар држава, очување културне разноликости, плуралистички међународни политички систем и други (Исто: 1–2).

Међутим, кроз историју национализам није био „тако слатко разуман“, јер је често био злоупотребљаван и у супротности са цивилизацијским вредностима, услед људске слабости и ирационалне симетричности (Исто: 2). Зато, Гелнер сматра да се не могу сви национализми испунити, не могу довести до задовољства и унутрашњег мира у исто време и сваком случају (Исто: 2).

На основу анализе Гелнерових теоријских поставки, може се закључити да национализам представља сложен и двосмислен феномен, да је истовремено покретач политичке кохезије и друштвеног устројства, али и потенцијални извор конфликта, подела и политичке нестабилности (Исто: 1–5). Његова суштина лежи у тежњи да се политичке границе поклопе са националним, али управо ту настају највећи изазови у вишенационалним срединама, где такво поклапање ретко постоји без отпора или сукоба (Исто: 1–5).

Гелнерова критичка перспектива указује да национализам није универзално применљив, нити равномерно остварив феномен, док у неким случајевима може допринети политичкој стабилности и културном очувању, у другим се претвара у инструмент искључивости, манипулације и деструкције (Исто: 2–3). У том контексту, неопходно је разумети национализам не као апсолутну вредност, већ као политичку стратегију чије последице зависе од историјског, културног и друштвеног контекста у коме делује (Исто: 2).

Што се тиче типологије национализма, односно које све врсте национализама постоје, Гелнер наглашава утицај комбинације различитих кључних фактора на стварање модерног друштва (Исто: 88), те сматра да су централна друштва „неизбежно централизована", и да је први фактор ове типологије несумњиво моћ, која „ствара лабаву, али ипак корисну разлику између носилаца моћи и осталих, контраст који генерише различите типове национализама" (Исто: 88–89).

Други битни елемент је приступ образовању или одрживој модерној високој култури, где се ова два облика третирају еквивалентно, и овај појам, Гелнер дефинише као „комплекс вештина који човека чини способним да заузме већину уобичајених позиција у савременом друштву и који га чини способним да плива у оваквом културном медију" (Исто: 89–90). Такође, оно што аутор наводи кроз своје дело јесу и бројни други фактори попут индустријализације, јер је национализам производ исте; затим, писана култура и комуникација, као ширење заједничке културне матрице; потом, рад политичке организације, стварање одређене политичке инфраструктуре кроз институције; и економска мобилност којој је потребна заједничка културна основа, где национализам обликује појединце у функционалну целину (Исто: 89–93).

На основу Гелнерове анализе, може се закључити да национализам није спонтани израз етничке припадности, већ резултат сложене интеракције моћи, образовања, индустријализације и културне хомогенизације у контексту настанка модерне државе; управо та комбинација друштвених и институционалних фактора обликује различите типове национализма, који одражавају конкретне историјске и политичке околности у којима настају (Исто: 89–93).

Ернест Гелнер не нуди строг систематски преглед типова национализма као неки други теоретичари, попут Смита и Хобсбаума, али у делу *Nations and Nationalism* он имплицитно указује на различите типове национализама у зависности од односа према држави, моћи и културној хомогенизацији. Типови национализама који проистичу из његовог приступа су: *државотворни или доминантни национализам* – национализам већ постојеће државе која кроз институције и образовни систем покушава да асимилује различите групе у јединствени национални корпус (пример: Француска након Француске револуције, где је централна власт покушала да кроз школски систем створи унифковану културу и језик); *национализам нижих слојева или реактивни национализам* – јавља се код културних или етничких група

које немају државу, али настоје да је створе као одговор на маргинализацију (пример: Албански национализам на Косову и Метохији, који је настао као реакција на „доживљену политичку и културну доминацију српске државе“); *интегративни национализам* – тежи културној хомогенизацији ради функционалности у модерном индустријском друштву (пример: Чешки национализам у Хабзбуршкој монархији, где је културна елита покушала да обнови и модернизује чешки језик и идентитет); и *мултинационални или империјални национализам* – који настоји да повеже више народа у један политички и културни оквир, што је често извор конфликта (пример: Југословенски пројекат у доба Краљевине или СФРЈ, где се покушавала изградити наднационална заједница) (Исто: 97–109).

У контексту овог рада, не треба занемарити и допринос Ерика Хобсбаума, који је од посебног значаја због свог приступа национализму као историјски и политички конструисаној појави, а не као природном или искључиво етничком феномену. У делу *Nations and Nationalism since 1780*, Хобсбаум објашњава како се многе праксе које се представљају као древне у ствари конструишу у модерно доба, ради стварања осећаја заједничке историје, културе и идентитета (Hobsbawm 1990: 91–96).

Овај концепт је посебно примењив на Косову и Метохији, јер и српски и албански национални наративи користе историјске симболе, митове и догађаје као што су Косовска битка (1389) или Призренска лига (1878) као основе за легитимизацију националних тежњи. У духу Хобсбаумове анализе, може се тврдити да су се и српски и албански национализми користили као политички алат, Срби у циљу очувања државног суверенитета и историјског континуитета, а Албанци у функцији изградње засебног националног идентитета и потврде захтева за тзв. „независношћу“ Косова.

Хобсбаумова перспектива омогућава да се критички сагледа улога симбола, обреда и историјских интерпретација у процесу националне мобилизације, посебно у кризним, вишенационалним подручјима као што је Косово и Метохија. У том смислу, његов приступ пружа алат за разумевање како национализам делује као стратегија конструкције идентитета и легитимизације политичких пројеката.

Када је реч о национализму, немогуће је заобићи радове теоретичара Ентонија Смита, где његов етносимболистички приступ представља важну допуну анализи формирања националног идентитета Срба и Албанаца на Косову и Метохији. У својим делима *The Ethnic Origins of Nations* и *National Identity*, Смит тврди да модерне нације нису само производ политичких или економских процеса, већ се у великој мери ослањају на предмодерне етничке заједнице, заједничке митове, културна сећања, симболе и осећај припадности историјској територији (Smith 1988: 21–30, 52–63, Smith 1991: 15–29).

У контексту овог рада, Смитов етносимболизам је изузетно релевантан јер објашњава зашто, у нашем случају, Косово и Метохија имају централно место у српском националном идентитету. Косовски завет, као митски и историјски симбол жртвовања у име вишег моралног и националног циља,

представља управо оно што Смит назива *митом о настанку заједнице* (Smith 1986: 57–66). Овај мит није само историјски наратив, већ средство колективног самоидентификовања и трајне мобилизације у политичком и културном дискурсу (Исто). Слично томе, и у албанском национализму постоје снажни етносимболички елементи који се везују за територију Косова и Метохије, као што су сећања на отпор против османске и српске власти, митологизација Призренске лиге и идеја „Велике Албаније."

Смитов приступ помаже да се разуме зашто се политичке тежње често темеље на дубоким историјским и симболичким елементима, што додатно објашњава трајност и интензитет конфликта на Косову и Метохији. Он показује да национализам није само пројекција будућности, већ и селективно тумачење прошлости које обликује садашњи идентитет.

Миша Глени у својој књизи *The Balkans: Nationalism, War and the Great Powers*, пружа изузетно важан историјски преглед развоја национализма на Балкану, што овај извор чини драгоценим за емпиријско повезивање теоријских концепата са конкретним догађајима на простору Косова и Метохије (Glenny 2000).

Глени анализира начин на који је национализам на Балкану био обликован утицајем великих сила, распадом империја, колапсом Југославије и етничким конфликтима. Он посебно указује на то како је национализам често у комбинацији са историјским митовима и страхом од „друге стране", постао механизам мобилизације становништва и легитимисања политичких циљева, где у случају Косова и Метохије, Глени детаљно описује улогу српског и албанског национализма у ескалацији тензија 80-их и 90-их година прошлог века, укључујући политичку реторику, медијске манипулације и улогу историјске симболике (Исто: 662–670).

Гленијев приступ омогућава увид у сложеност национализма као динамичног процеса који се одвија у конкретним геополитичким и друштвеним околностима. У том смислу, његово дело је идеално за повезивање теорија аутора попут Ернеста Гелнера, Ентонија Смита и Ерика Хобсбаума са реалним примерима политичког деловања и идентитетских конфликата на Косову и Метохији. Глени наглашава да је балкански национализам често инструментализован од стране елита и да је подложан екстерним утицајима, што додатно објашњава нестабилност и дуготрајност конфликта (Исто).

Бенедикт Андерсон у свом капиталном делу *Imagined Communities*, поставља тезу да је нација „замишљена политичка заједница, замишљена као и суштински ограничена и суверена"; он под тим подразумева да припадници једне нације, иако се никада неће сви лично упознати, себе доживљавају као део исте заједнице (Anderson 1983: 6). Кључни појмови којима се та заједница „осмишљава" јесу језик, штампа, образовање и институције, који формирају заједнички простор значења, вредности и симбола (Исто: 44).

У контексту Косова и Метохије, овај концепт је изузетно релевантан. И Срби и Албанци су кроз националне наративе, медије, уџбенике и институције замишљали овај простор као централни део сопственог колективног

идентитета. За Србе, Косово представља симбол историјског страдања и духовног центра, често означаван и као „српски Јерусалим". За Албанце, пак, оно постаје симбол борбе за политичку еманципацију и територијалну аутономију. Андерсонов концепт помаже да разумемо како национални идентитети нису „природно дати", већ се активно граде и одржавају, како борба за Косово у суштини представља борбу за симболички простор унутар тих замишљених заједница.

Мило Ломпар, у својој студији *Дух самопорицања*, пружа дубоко аналитичку и критичку рефлексију о стању српске националне свести, при чему централно место заузима питање идентитета, у нашем случају на Косову и Метохији, као кључној тачки културног и историјског самопоимања (Ломпар 2018: 331). Иако дело није написано као класична студија о национализму, Ломпар преко културне критике разобличава механизме кроз које се у српској интелектуалној и политичкој елити усталио образац самопорицања, односно дистанцирања од властитог националног наслеђа.

Питање Косова у његовом тумачењу није само питање територије, већ симболичка осовина српског културног идентитета. Ломпар сматра да је однос према Косову показатељ односа према српском историјском искуству у целини, те да је напуштање тог симболичког простора једнако напуштању самог себе; он указује на дисконтинуитет у преносу националне свести и наметање западноцентричних матрица, што утиче на слабљење колективне самосвести (Исто).

Ломпаров приступ је посебно релевантан у контексту истраживања идентитета, јер проблематизује унутрашње узроке кризе националне идеје, а не само спољне политичке факторе. Ово дело је стога вредан извор за разумевање културних и идејних основа национализма и улоге Космета у српском идентитетском оквиру.

У овом раду, национализам се не посматра искључиво као идеологија, већ пре свега као политичка стратегија и средство мобилизације, легитимисања циљева и обликовања колективног идентитета. У конфликтним срединама попут Косова и Метохије, он функционише као механизам за цртање граница између „нас" и „њих", често кроз инструментализацију историје, културе и религије. И српски и албански национализми конструишу идентитете ослањајући се на митове, симболе и наративе о страдању и правди, при чему Косово за једне представља духовно и државно средиште, а за друге симбол борбе за независност.

Национализам се у овом контексту јавља као динамични и практични политички алат, како за мобилизацију тако и за одбрану или проширење територијалних и идентитетских захтева. На основу теоријског оквира Смита, Гелнера, Андерсона, прихватајући национализам као стратегију која користи културне и симболичке ресурсе ради политичке артикулације, рад указује на то да је национални идентитет пре конструкција него дата категорија, подложна историјским контекстима, друштвеним околностима и интересима политичких актера.

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ

У овом поглављу, које се односи на историјски контекст Косова и Метохије, важно је израдити дубљу анализу историјских догађаја који су обликовали односе Срба и Албанаца, као и да се истакне значај овог простора у српском националном наративу. Поред тога, потребно је размотрити политичке промене за време постојања Југославије, као и почетак конфликта који су довели до каснијих етничких напетости и рата.

Косово и Метохија, подручје које је вековима било политички, историјски и социјално контекстуализовано, не означава само „географски простор", већ је одувек представљало „колевку српске историје, културе и идентитета, чиме заузима централно место у српској колективној свести, посебно од Косовског боја 1389. године, када постаје симбол борбе за слободу и опстанак српског народа, где манастири и светиње на овим просторима сведоче о дубоким, културним и духовним коренима" (Анђелковић 2025: 442). На тај начин, пратећи историјски контекст простора Косова и Метохије као „темеља националног мита о борби за идентитет и слободу, симбола храбрости, хероизма и жртвовања, и извора инспирације за будуће генерације, такве темеље, поставио је Косовски бој" (Исто: 443). На основу овога, можемо закључити да је „један такав догађај ушао у широке народне кругове, који је запамћен тако живо и непосредно, чиме је народ добро усекао у памет Косово" (Ћоровић 2011: 253–255 и Анђелковић 2025: 444).

Односи Срба и Албанаца на Косову и Метохији кроз историју били су под утицајем различитих политичких, економских, религијских и социјалних фактора. Ови односи били су подложни дубоким променама услед освајања, смењивања власти и демографских промена. Током векова, Косово је било и духовни и политички центар за Србе, али и простор на којем су се укрштали различити етнички и верски идентитети, што је оставило дубоке трагове на каснији развој конфликта. Управо због тога, Косово представља парадигму балканских етничких односа, истовремено прожето сарадњом и сукобима.

Посебно је значајан утицај спољнополитичких фактора, као што су османлијско наслеђе, интереси великих сила и распад југословенске државе, који су интензивирали тензије између две заједнице. Како истичу српски историчари Момчило Павловић и Предраг Ј. Марковић, Косово се мора посматрати као простор на којем се преплићу историја, политика, стварност, мит, заборав и сећање, па је такав простор „вишеслојно историјски", што чини овај регион посебно осетљивим у сваком покушају политичког или друштвеног решења (Павловић ; Марковић 2008: 1–5).

У средњем веку, Косово је заузимало централно место у политичком и духовном животу српске средњовековне државе. Током владавине династије Немањића, овај простор је постао средиште српске православне цркве, културе и уметности. Изградња Пећке патријаршије, Дечана и Грачанице

представљала је не само верске и културне пројекте, већ и стварање симбола српске државности. Како истиче историчар Сима Ћирковић, „оно што су људи мислили, веровали, говорили, део је њихове социјалне реалности и ми то не смемо одбацивати и онда када из наше перспективе знамо да не одговара подацима из извора“ (Ћирковић 1990: 113 ; Чоловић 2016: 11).

Косовска битка (1389) чији је исход у историјском смислу нерешен, у колективном српском сећању добија митолошке димензије. Она се трансформише у симбол жртвовања, херојства и божанске правде. Косовски мит, као централни елемент српског националног идентитета, развијао се кроз векове, обликујући колективну свест и културни модел у којем је Косово место есхатолошке и историјске драме српског народа. Овај мит је постао основа за националну мобилизацију и идентитетску саморефлексију, посебно у временима политичких и друштвених криза.

За време владавине Османског царства долази до демографских и друштвених промена, односно када је Косово 1455. године постало део Османског царства, дошло је до дубоких промена у друштвеном и демографском саставу овог региона, када је османлијска власт увела нови систем владавине који је на неки начин „фаворизовао“ Албанце (Богдановић 1986: 145). Постоје подаци да је под османлијским властима дошло до значајне албанизације Косова, јер је османлијско царство подстицало Албанце да приме исламску вероисповест и преузму власт у многим областима (Аврамов 2008: 112–115).

У том периоду, Албанци су добили већа права у односу на Србе, који су били православни хришћани (Богдановић 1986: VI). Косово је постало важан део Османског царства, али и место у којем су се албански политички и етнички идентитети почели јасније обликовати (Исто). Током османлијске владавине, Албанци су почели да се насељавају и у друге делове Балкана, што је допринело расту њиховог политичког и економског утицаја (Исто).

Када се ради о демографским променама, важно је напоменути да је косовски регион током османлијске владавине био дом масовне муслиманске популације, која је допринела превазилажењу традиционалних српских упоришта на овом простору (Батаковић 1992: 58–60). Паралелно, хришћански Срби су се осећали као маргинализовани, што је довело до економских и социјалних тензија (Malcolm 1998: 40–45).

Значајну улогу у очувању српског идентитета на Косову и Метохији током османске владавине одиграла је црква. Манастири су постали не само верски, већ и културни и образовни центри, који су чували писменост, традицију и националну свест српског народа. Како истиче академик Радован Самарџић, „црква је у средњем веку створила темеље српске културе, а у временима ропства сачувала народно памћење и етничко језгро“ (Самарџић 1993: 88). Пећка патријаршија, обновљена 1557. године, представљала је институционални оквир очувања српске духовности унутар исламизоване царевине.

Сажето разумевање даје Димитрије Богдановић у свом капиталном делу *Књиīа о Косову*, где указује да је у време османлијске владавине дошло до постепене трансформације структуре становништва и социјалне

хијерархије, при чему су Срби, као хришћани, потиснути у друштвену и политичку маргину, док су исламизовани Албанци постепено добијали повластице, те он каже:

> „Промене у етничкој структури Косова нису биле резултат природног тока, већ последица дуготрајног притиска, миграција и систематског фаворизовања муслиманског становништва“ (Богдановић 1986: 145).

Крајем 19. и почетком 20. века, Косово постаје централна тачка у процесима модерне националне мобилизације на Балкану. Након повлачења Османског царства и Балканских ратова (1912–1913), Косово улази у састав Краљевине Србије, а касније и Краљевине СХС. Овај период означава почетак систематског укључивања покрајине у нову српску државу, али и растући отпор дела албанског становништва који је све више развијао своју националну свест. Историчар Милорад Екмечић истиче у свом делу *Стварање Југославије 1790–1918,* да је османска владавина довела до разних национализама, који нису били копије западних модела, већ одговор на такву владавину и тежња ка политичкој еманципацији (Екмечић 1989: 1–2). У том смислу, албански национализам се обликовао као реакција на интеграцију Косова у српску државу, док је српски национализам тежио консолидацији „историјских и духовних територија“.

Ови паралелни и често супротстављени национални наративи, српски као државотворни и историјски, и албански као ослободилачки и еманципаторски, формирају основу за касније етнополитичке напетости које ће кулминирати током југословенске кризе крајем 20. века.

Након Другог светског рата, Косово улази у састав социјалистичке Југославије као аутономна покрајина унутар Народне Републике Србије (Анђелковић 2024: 349). Иако је формално остало унутар Србије, нова комунистичка власт је, као део шире политике решавања националног питања, посебно у мултиетничким подручјима, настојала да Албанцима на Косову пружи већу политичку и културну аутономију. Овај процес је постепено добијао на замаху, посебно након смрти Јосипа Броза Тита.

Кључна прекретница наступила је доношењем Устава СФРЈ 1974. године, којим Косово добија изузетно широку аутономију, знатно већу него што је било предвиђено Уставом из 1963. године (Анђелковић 2024: 353–354). Овим уставом, Косово је добило сопствену скупштину, извршно веће, уставни суд, право на сопствену полицију, али и представништво у Савезном председништву Југославије, чиме се статус косова практично приближио оном републичком. Тиме се Србија нашла „у парадоксалној ситуацији“ уставно-политичке структуре, јер је била подељена унутар сопствених граница, чиме је Косово добило институције које су дистанциране од централних власти.

Оваква уставна решења довела су до тога да је Србија изгубила контролу над значајним делом своје територије, и постала тзв. „Србија без покрајина“,

док су покрајинске власти на Косову, које су биле под доминацијом албанског политичког кадра, све више су спроводиле политику која је фаворизовала албански етнички идентитет, често на штету српске популације (Kristian 2003: 18; Анђелковић 2024: 353). Стварањем аутономије дозволила се изградња посебног политичког субјективитета албанске националне заједнице, са сепаратистичким тежњама и дискриминацијом над српским становништвом.

Услед тога, током 80-их година прошлог века, долази до све учесталијих напетости између Срба и Албанаца на Косову, до нарушавања међусобних односа, нарочито након Уставних промена или амандмана на Устав СР Србије 1989. године и доношењем новог Устава Србије 1990. године, када је „остварена доминација српске националне заједнице, доводећи до превеленције једне националне политике над другом" (Анђелковић 2024: 346). Срби су се све више осећали угрожено и маргинализовано, што је довело до бројних петиција, жалби и масовног исељавања. Истовремено, код дела албанске елите јачале су идеје о праву на самосталност, па чак и на уједињење са Албанијом.

Током 90-их година прошлог века, Косово постаје жариште дубоке политичке кризе и етничких тензија. Након укидања аутономије 1989. године и доношења новог Устава Србије 1990. године, албанско руководство у покрајини формира паралелне институције, као и тзв. „Републику Косово" (1991), проглашену једнострано и без међународног признања, сем од стране Албаније. Косовски Албанци бојкотују званичне институције Србије, а отпор добија облик ненасилне кампање под вођством Ибрахима Ругове.

Средином 90-их година долази до радикализације, формирањем Ослободилачке војске Косова (ОВК), која започиње оружане нападе на српску полицију и војску. Одговор српских безбедносних снага доводи до ескалације насиља. Сукоб кулминира у периоду 1998–1999. године у отворени оружани сукоб између српских снага и ОВК, што доводи до хуманитарне кризе.

Након неуспешних преговора у Рамбујеу и оптужби за репресију над албанским становништвом, НАТО покреће бомбардовање СРЈ 24. марта 1999. године, без одобрења Савета безбедности УН. Немилосрдно бомбардовање трајало је 78 дана до 10. јуна, и завршило се потписивањем Кумановског споразума, повлачењем српских снага са Косова и доласком мисије УН (UNMIK) и међународних снага (KFOR) 1999. године.

Временски период након окончања бомбардовања обележава привремена управа Уједињених нација. Док се Косово формално налази под суверенитетом СРЈ (касније Србије), у пракси функционише као посебна политичка јединица. Срби на Косову су у том периоду изложени нападима, протеривању, уништавају се културни споменици, посебно током мартовског погрома 2004. године (Министарство културе Владе Републике Србије 2004: 49–69).

Након снажне подршке западних савезника, косовски Албанци једнострано проглашавају независност 17. фебруара 2008. године (B92 2008).

Србија оспорава ту одлуку као противну међународном праву, што потврђује и њен континуирани став у Уједињеним нацијама. Иако су САД и већина чланица ЕУ признале Косово, значајан број држава, укључујући Русију, Кину, Индију, Бразил, није признао Косово као независну републику. (Канцеларија за КиМ 2025).

Од 2008. године до данас, воде се политички преговори између Београда и Приштине, уз посредовање ЕУ, познати и као Бриселски дијалог, који су од 2011. године усмерени су на нормализацију односа. Србија инсистира на очувању суверенитета, док Приштина настоји да постигне пун међународни легитимитет. Истовремено, положај Срба на Косову и даље је нестабилан, посебно у јужној покрајини. Север Косова, са већинским српским становништвом, остаје посебно осетљива тачка, предмет спорова, али у последње време и подручје нарушавања елементарних људских права.

Стога, Косово и Метохија у 21. веку остају један од најосетљивијих и најспорнијих региона на Балкану, где се историјски наративи, етничке тензије и геополитички интереси укрштају, а питање статуса и даље представља један од кључних изазова у српској унутрашњој и спољној политици.

НАЦИОНАЛИЗАМ И ИДЕНТИТЕТ СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Иако је већ речено, то не значи да не треба поновити суштински важну ствар, да је Косово темељ српског националног идентитета. Косово представља срж историјског, верског и културног идентитета српског народа, те се не своди само на географски простор (Анђелковић 2025: 442). За Србе, овај простор није само територија, већ духовно и симболичко средиште народа. Косовска битка и њена интерпретација у народном памћењу, књижевности и цркви уобличиле су снажан наратив који је током векова постао неотуђиви део српског националног бића. Овај косовски мит, заснован на идеји жртвовања за „небеско царство", постао је један од темељних механизама очувања идентитета током османске владавине, али и у каснијим кризним периодима.

Важну улогу у креирању идентитета Срба имала је и црква, због чега „манастири остају живи сведоци историје, културе и духа, и заузимају круцијалну улогу у очувању националног идентитета и верских уверења" (Исто: 445). У том смислу, Косово је више од симбола страдања, оно је и симбол континуитета, отпора и духовног препознавања једне заједнице у историјским недаћама.

Оно што осликава српски идентитет, оно што се прожима и нераскидиво веже је историјско и митско. Српски национални идентитет на Косову грађен је у споју историјског искуства и митског сећања. Док је реалност обележена дугим периодом потчињености, дискриминације и исељавања, митска димензија је омогућила трансценденцију тих историјских пораза у победу духовне трајности. Сима Ћирковић упозорава да се

не сме игнорисати онај део прошлости који народ памти, јер митови, мада понекад и ирационални, представљају саставни део колективног идентитета (Ћирковић 1990: 113).

Српске светиње, Дечани, Грачаница и Пећка патријаршија били су не само места верског живота, већ и културни центри који су чували писменост, традицију и језик. У време османске власти, црква је играла кључну улогу у очувању националног континуитета, о чему говори Сима Ћирковић у свом делу *Срби у средњем веку* (Ћирковић 1995). Српски идентитет на Косову није се формирао само као резултат политичке воље, већ и као културни и духовни феномен.

Током 20. века, а посебно након Другог светског рата, српски национализам на Косову јавља се као реакција на демографске и политичке промене које су довеле до маргинализације српске популације. Устав СФРЈ из 1974. године омогућио је Косову широку аутономију, што је резултирало институционалном доминацијом албанске већине у органима, где су Албанци чинили 60,2 процената, а Срби 29,5 становништва (Ристановић 2018: 137 у Анђелковић 2024: 352). Тиме је фактичка власт била у рукама република и покрајина, а не федерације, што је тада било несвакидашња појава да „федерални устав умањује федералне ингеренције" (Svirčević 2011: 149; Анђелковић 2024: 353). Следствено томе, национализам није само идеологија, већ и средство самозаштите и политичке артикулације. У случају Косова, српски национализам је почео да преузима и мобилизациону функцију, настојећи да одговори на демографски, културни и политички притисак, чиме национализам можемо окарактерисати као облик отпора и мобилизације.

Простор Косова је током векова добио снажну симболичку вредност у српском националном наративу. Кључне тачке српске духовности, као што су Газиместан, манастири, места историјских бојева, обликују такозвану „културну топографију". У кризним периодима, ови симболи добијају нову улогу, чиме они постају места политичке мобилизације. Како указује Предраг Палавестра, национализам на Косову није пука политичка реакција, већ механизам одбране културног и духовног континуитета у условима нарушених права и неповерења (Palavestra 1991: 20–47; Ilić 2010: 20–21).

Национализам, иако често оспораван, у овом контексту остаје средство самоафирмације и одбране, али не нужно у агресивном, већ у одрживом и културном облику. Упркос свим притисцима, српски народ на Косову и Метохији не престаје да себе доживљава као чуваре једног важног историјског простора и носиоце културне баштине од општенационалног значаја.

Када је реч о улози образовних и културних институција након 1999. године, она је веома значајна, јер школство и културне институције на српском језику, као што су школе, факултети, домови културе и манастири остају кључна места у којима се одржава српски идентитет. Оне делују унутар система Републике Србије, што омогућава очување националног програма, језика и историјске свести код нових генерација.

Српска заједница на Косову дели снажно искуство колективне трауме, посебно након 1999. године и мартовског погрома 2004. године, што је додатно учврстило осећај припадности и националну свест у функцији преживљавања. У таквим условима, национализам се не појављује само као политичка реторика или идеолошка платформа, већ постаје облик егзистенцијалне одбране и начин очувања колективног памћења. Он служи као механизам самоидентификације, али и као средство отпора према искуствима дискриминације, несигурности и изолације. Идентификација са националним наративом у таквом контексту добија дубљу, животну димензију, јер повезује појединца са заједницом и историјском борбом за опстанак.

Интервенција и присуство међународних институција на Косову након 1999. године, попут УНМИК-а, КФОР-а, ЕУЛЕКС-а и других, значајно су утицали на трансформацију друштвеног и политичког простора у којем се српски идентитет обликује. Стране снаге, формално посвећене изградњи мултиетничког друштва и владавини права, настојале су да кроз институционалну интеграцију српску заједницу укључе у тзв. „нови поредак Косова". Са становишта међународне заједнице, тај процес је често представљена као корак ка нормализацији живота, остваривању грађанских права и унапређењу безбедности и економског развоја.

Међутим, из перспективе великог дела српског становништва, овај процес се често доживљава као инструментализовани притисак на напуштање традиционалног националног идентитета и прихватање новог, „деетнизованог" политичког и културног оквира, који занемарује историјску и симболичку улогу Косова у српској свести. Многи Срби на Косову у томе виде покушај потискивања сопствене културне и верске посебности у име наметнутог мултиетничког концепта који се, у пракси, често не реализује на правичан и равноправан начин.

Ова ситуација производи дубоку унутрашњу фрагментацију унутар српске заједнице, између оних који, ради социјалне сигурности или практичних разлога, прихватају сарадњу са косовским институцијама, и оних који то виде као издају националног интереса. Та подела има далекосежне последице по јединство заједнице, политичко представљање, али и по осећај припадности и поверење у будућност. У таквом контексту, идентитет постаје нестабилан и подложан конфликту између културног наслеђа и политичке реалности.

Више од 230.000 расељених Срба са Косова и Метохије током јуна 1999. године, и неколико хиљада у мартовском погрому 2004. године, упркос физичком удаљавању, настављају да негују снажан симболички, културни и емоционални однос према завичају (РТС 2021). За многе расељене породице, Косово није само изгубљени дом, већ и темељни део идентитета који се преноси кроз генерације. Ова повезаност често се манифестује кроз колективна сећања, приче унутар породица, обележавања верских празника и дана страдања, као и организовање заједничких литургија, ходочашћа и културних манифестација у част косовских светиња и историје (Исто).

Расељена популација негује специфичну „културу сећања", у којој Косово заузима централно место као изгубљена, али и даље духовно присутна територија. У том смислу, расељени Срби често делују као носиоци и чувари колективне меморије о животу пре конфликта, о заједници, црквама, обичајима и свакодневици која је насилно прекинута. Ова меморија не само да одржава идентитет у расејању, већ и утиче на обликовање националне политике и јавног мњења у централној Србији.

Осим културног значаја, расељена популација има и важну политичку улогу. Њихов глас у јавном дискурсу о Косову често делује као глас колективне савести, подсетник на страдање, неправду и потребу за повратком. Они учествују у бројним иницијативама, трибинама, петицијама и протестима, захтевајући институционалну подршку за повратак, обнову кућа и гаранцију безбедности. У јавном простору, њихово сведочење служи као стална опомена да питање Косова није завршено, те да постоји заједница која жели да се врати и поново успостави свој живот на том простору.

Расељени Срби тако постају симбол континуитета, али и отпора, њихово битисање Косова не значи и одустајање од тог простора. Напротив, управо они често најгласније инсистирају на очувању културне и духовне везе са Косовом и Метохијом, чиме доприносе очувању националног идентитета у ширем, метаисторијском и културолошком смислу, те се често означавају „као чувари Косова и Метохије" (Sputnik 2017).

Идентитет Срба на Косову и Метохији огледало је ширих питања српског националног бића, од дубоко укорењеног односа према историји и миту, преко начина на који се српски народ институционално организује, до начина на који се одвија савремено политичко, културно и друштвено деловање. Косово је, дакле, више од територијалног спора, оно представља симболички простор у коме се прожимају сви слојеви српског колективног идентитета, историјски, духовни, културни и политички.

Посматрано кроз теоријски оквир конструктивистичког национализма, који је поставио Андерсон, и нацију схвата као „замишљену заједницу", Косово делује као централна осовина око које се конструише наратив српске националне кохезије (Anderson 1983). Та кохезија се не темељи искључиво на етничком пореклу, већ пре свега на заједничком искуству историјске меморије, страдања и митологизоване прошлости, што Ерик Хобсбаум назива „измишљеном традицијом" (Hobsbawm 1990). У овом случају, Косовски мит функционише као кључни симбол који повезује верски, културни и политички идентитет.

Верски, културни и политички идентитети сржно су повезани са Косовским митом, али и са стварним, историјским искуствима, страдањима, исељавањима, отпору, очувању вере и културе. За српски народ, Косово није само место историјске битке, већ и простор где се у континуитету уобличавао национални карактер, у црквама, манастирима, породичним сећањима и праву на повратак, зато је „питање Косова и Метохије круцијално питање, односно демократско, религијско, културно, државно и егзистенцијално

питање српског народа и његове будућности“ (Ћосић 2004: 5; Анђелковић 2025: 445). То је простор који симболизује не само страдање, већ и духовну победу, истрајност и наду, отуда Косово није маргинална тема унутар српског друштва, већ централна тачка саморазумевања нације.

Узимајући у обзир теоријску перспективу Ентонија Смита, који наглашава важност етно-симболичког наслеђа у одржању националног идентитета, може се разумети зашто Косово игра тако централну улогу у српском колективном наративу. Наслеђени симболи, митови и историјске територије служе као темељи нације која се доживљава као континуирана кроз време, упркос политичким преображајима. Идентитет на Косову није статична, већ динамична форма отпора и опстанка у условима сталне претње.

У савременом контексту, овај идентитет је све више изложен притисцима. Политика коју спроводи актуелна власт привремених институција у Приштини, предвођена Аљбином Куртијем, усмерена је ка систематском гашењу српских институција од којих егзистенцијално зависи српски народ на Косову и Метохији, чиме су угрожена њихова основна људска права (Euronews 2025). Србима се укидају механизми кроз које су деценијама чували свој културни и административни континуитет. Укидањем српских институција, ограничавањем употребе српског језика у званичној комуникацији и уклањањем симбола српске државности, заправо се врши притисак не само на политичко присуство Срба, већ и на њихов опстанак као заједнице.

Национализам у овом контексту није само политичка реторика или идеологија, већ се јавља као форма егзистенцијалне одбране и заједничког памћења. Он функционише као механизам очувања колективног идентитета у условима повећане угрожености и кризе. Код српске заједнице на Косову, национализам постаје начин преживљавања у средини која све више угрожава њихову самобитност и права на постојање, културни опстанак и институционално деловање. Ово схватање национализма као одбране омогућава боље разумевање дубине и интензитета отпора према политичким и социјалним притисцима.

Тиме Косово постаје не само простор политичког спора, већ и зона у којој је сам идентитет српског народа изложен покушају потирања. Србима се ускраћују не само право на очување идентитета, већ и укидају основни услови за живот. У таквим условима, Косово се у свести српског народа све више профилише као морално-идентитетски оквир отпора, али и као парадигма борбе за основна људска права, права на језик, културу, веру, али и на живот.

Питање Косова се не доживљава само као политичка дилема или дипломатски изазов, већ као егзистенцијални и морални проблем. Свако решење које би значило трајно одрицање од тог простора у колективној свести се не перципира као политички компромис, већ као губитак смисла, као симболичка ампутација дела националне душе.

Истовремено, идентификација са Косовом као симболом не значи једноставно носталгију за прошлошћу, већ и активни елемент националне мобилизације у садашњости, кроз образовни систем, медије, уметност,

културне институције и политичку реторику. Косово је присутно и у јавним наративима, и у личним сведочанствима, и у колективним вредностима. Оно представља везу између генерација, између прошлости и будућности, али оно је и подсетник на цену опстанка.

Управо зато Косово остаје не само геополитички спор, већ и морално-идентитетско питање без преседана у савременој историји српског народа. Значењски обим Косова не може бити сведено само на параметре међународног права или реалполитике, Косово је питање духовног континуитета, историјске правде и националне самосвести. Као такво, оно и даље представља једну од централних тачака српског идентитетског наратива и трајно одређује начин на који Срби виде себе у времену и простору.

НАЦИОНАЛИЗАМ И ИДЕНТИТЕТ АЛБАНАЦА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Национализам представља један од кључних фактора у обликовању колективног идентитета Албанаца на Косову и Метохији. Као и код многих других народа на Балкану, албански национални идентитет дубоко је повезан са историјским искуствима, културом, језиком и традицијом. Историјски гледано, албански национализам почео је да се интензивније развија током 19. века, у периоду распада Османског царства, када су Албанци почели да оснажују своју националну свест као одговор на политичке и територијалне претње (Malcolm 1998: 93).

Формирање Призренске лиге 1878. године представља први организовани облик политичког деловања Албанаца, са циљем очувања територијалног интегритета албанских области и заштите културног идентитета. Веома често се истиче да „овакав вид борбе, идеја Призренске лиге, постаће национално завештање, на коју ће се позивати будући заговарачи „Велике Албаније " (Храбак 1978: 235–290; Анђелковић 2024: 349). Поменути период означава почетак модерног албанског национализма, који се у каснијим деценијама развијао кроз борбу за признање, отпор према асимилацији и афирмацију националне посебности.

Према Миранди Викерс (*Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*), албански национализам у раном 20. веку био је делимично у сенци великих регионалних и међународних сила, али је остао константа у политичком и културном саморазумевању (Vickers 1999: 42–56). У периоду југословенске државе, посебно у другој половини 20. века, албански национализам на Косову пролази кроз сложене трансформације. Иако је након Устава из 1974. године Косову омогућена широка аутономија, што је допринело институционалном јачању албанског идентитета, политичке тензије нису престале, јер се национализам испољавао у захтевима за већом политичком самосталношћу, заштитом језичких и културних права, а касније и у облику отвореног покрета за независност (Анђелковић 2024: 353–354).

Након Уставних промена 1989. и 1990. године, за време режима Слободана Милошевића, албанска заједница организује паралелне институције, школе, медије, политичке структуре, чиме национални идентитет добија нову димензију, он постаје основа самоорганизације и мирног отпора. Ово је доба у којем се развија концепт „паралелног друштва", у којем национализам постаје егзистенцијална категорија, а не само политички програм (Mertus 1999: 1–2).

Током и након оружаног конфликта 1998–1999. године, албански национализам добија снажни постконфликтни импулс. Једнострано проглашење тзв. „независности" Косова 2008. године, означава врхунац деценијске борбе за самоопредељење, али не доводи до релативизације националног наратива. Напротив, у политичком животу Косова, национализам остаје снажно присутан, често као инструмент мобилизације и легитимизације власти. Политичке партије као што су Демократска партија Косова (ПДК) и Самоопредељење (ВВ) користе националистичку реторику у циљу одбране територијалног суверенитета и афирмације историјског наратива о праву на независност (Bieber 2018: 1–7).

У савременом контексту, албански национализам на Косову карактерише снажна симболичка компонента. Идентитетна основа обухвата језик као централни симбол националности, културне традиције, али и митологизоване историјске личности као што је Скендербег. За Албанце, фигура Скендербега функционише као мост између историјског памћења и савремене борбе за државност, слободу и политички легитимитет (Nixon 2004: 421–438). Иако ислам представља религију већинског албанског становништва на Косову, религија није доминантни фактор националне самосвести.

Међународна заједница је играла значајну улогу у институционализацији косовске независности, али и у креирању мултиетничког друштва, што представља један од главних изазова за доминантно етнички дефинисан национализам. Косово данас стоји на раскршћу између етничког и грађанског модела идентитета.

Уз то, национализам Албанаца може се тумачити и кроз призму „национализма као одговора на искљученост", што се уклапа у ширу теоријску линију коју развијају аутори као што су Бенедикт Андерсон, који нацију види као *„замишљену заједницу"*, али и теоретичари постколонијалних и периферних национализама (Anderson 1983). Албански национализам се појављује као реакција на историјско искључивање, прво унутар Османског царства, потом у оквиру Југославије, и коначно у односу на српску државну политику. Национализам постаје не само политички програм, већ и начин да се обезбеди видљивост, признање и контрола над сопственом судбином.

Отуда, албански национализам на Косову делује као колективни одговор на дуготрајну маргинализацију, што га чини и инструментом за политичку мобилизацију и симболичку консолидацију идентитета. Он није једнодимензионални феномен, већ слојевита појава која обједињује културне елементе, политичке амбиције и историјску нарацију у јединствену националну парадигму.

Укратко, национализам код Албанаца на Косову и Метохији представља вишеслојан и историјски укорењен феномен, који обједињује културну баштину, политичку борбу и идентитетску мобилизацију. Он није само реакција на конкретне историјске догађаје, већ и трајна компонента колективне свести и конструкције политичке стварности унутар једног етнички сложеног и историјски конфликтног простора.

ПОСЛЕДИЦЕ НАЦИОНАЛИСТИЧКЕ ПОЛИТИКЕ

Последице националистичке политике на Косову и Метохији дубоке су, вишеслојне и дуготрајне, како унутар албанске, тако и српске заједнице. Национализам, који је у различитим периодима имао улогу мобилизационог механизма, обрасца самоодбране или борбе за националну еманципацију, временом је постао доминантни политички дискурс који утиче на све аспекте друштва, од међуетничких односа, преко политичке културе, до идентитетских стратегија.

У српској заједници, национализам се афирмисао као одговор на перцепцију историјске и актуелне угрожености, што је довело до формирања снажног одбрамбеног идентитета. Последично српска заједница континуирано се повлачи у институционалну и симболичку изолацију, посебно, посебно након 1999. године и једностраног проглашења тзв. „независности" Косова 2008. године. Српска заједница, суочена са притисцима, губитком институција и силазном квантитавном променом у демографској структури, све више се ослања на симболичку и културну репродукцију идентитета. Национализам у овом случају не представља експанзионистичку политику, већ облик егзистенцијалне борбе за очување идентитета, вере и права на присуство.

Са друге стране, у албанској заједници национализам је еволуирао од политике културног отпора у време Југославије, преко покрета за независност, до савременог етноцентричног политичког система који се тешко отвара ка идеји мултиетничности. Последице тога огледају се у маргинализацији мањина, укључујући Србе, и у стварању етнички хомогеног јавног простора. Упркос међународним напорима за изградњу грађанске, мултиетничке демократије, етнички национализам остаје доминантан оквир за разумевање политичких и друштвених процеса на Косову.

Једна од кључних последица овакве политике јесте перманентна дестабилизација међуетничких односа. Неповерење, страх и историјске трауме одржавају атмосферу замрзнутог конфликта, у коме свака страна своју историјску нарацију и страдање користи као основу за политичке захтеве. Ово стање онемогућава суштинску нормализацију односа и блокира процесе помирења.

У образовању, култури и медијима, национализам се одржава као основни оквир тумачења друштвене стварности, што резултира генерацијским продубљивањем етничких подела. Школски програми, јавни наративи

и политички говори често негују једностране представе о прошлости, што спречава изградњу заједничког колективног памћења и отежава сваки облик дијалога.

На крају, једна од најозбиљнијих последица описаног процеса јесте дугорочна радикализација политичког простора. Национализам, као једини легитимни језик у јавном дискурсу, искључује алтернативне визије друштва и демократије. Уместо политике компромиса, развија се политика симболичке победе. Ово стање производи хронично затворене политичке елите и спречава друштвени напредак.

Због свега наведеног, национализам као доминантна политичка парадигма на Косову и Метохији оставља последице не само на међуетничке односе, већ и на саме националне заједнице које га негују. Он истовремено делује као средство очувања и као препрека напретку, као оруђе колективне самозаштите, али и као простор у којем се друштва исцрпљују у понављању истих конфликата, без могућности стварне трансформације.

Националистичка политика на Косову и Метохији, нарочито у последњим деценијама, оставила је дубоке последице на српску заједницу. Уместо интеграције, спровођене мере често доводе до изолације и маргинализације. Деловањем привремених институција у Приштини, Аљбина Куртија, ове тенденције постају видљивије, континуирано се спроводи политика гашења српских институција, покрећу се политички мотивисани судски процеси, а присутно је и све масовније исељавање Срба, због чега се сам дијалог доводи у питање (Канцеларија за КиМ, Вести 2025). Наведене појаве разлог су перманентне угрожености и осећаја несигурности, који произилази из етноцентричне визије друштва у којој је за српску заједницу све мање простора. Последице такве политике додатно продубљују међуетничке тензије и онемогућавају изградњу одрживог мултиетничког друштва.

ЗАКЉУЧАК

Косово и Метохија представљају простор у којем се најјасније огледају дубоки сукоби колективних идентитета и различитих национализама. И за српску и за албанску заједницу, национализам није тек политичка реторика или историјски реликт, већ жива стратегија самоодржања, преживљавања и борбе за легитимитет. Српски национални идентитет везан за Косово дубоко је укорењен у историјском памћењу, религијском значењу и културном континуитету. Са друге стране, албански национализам гради свој легитимитет кроз наратив о вековној угрожености, борби за самоопредељење и тзв. „независност“ Косова.

Оба национализма, премда у суштини су реактивна и одбрамбена, постају са временом и извор политичке мобилизације, културне репродукције и социјалне кохезије. Међутим, када се национализам институционализује као званична политика, као што је то био случај у периоду Владе Аљбина

Куртија, последице су далекосежне – гашење српских институција, правна и физичка несигурност, прекрајање историје, политички мотивисани процеси, исељавање Срба и све оно што угрожава опстанак српске заједнице на вековном огњишту (Euronews 2025). Уместо мултиетничког друштва, ствара се простор етничке хомогенизације, што додатно продубљује сукобе.

На теоријском нивоу, овај рад је показао како национализам на Косову и Метохији функционише и као облик политичке артикулације, али и као одраз историјске трауме и егзистенцијалне угрожености . Савремени процеси на терену показују да без превазилажења етничког ексклузивизма и изградње институционалне равноправности, ни српска ни албанска страна неће моћи да изађу из зачараног круга конфликта. Косово остаје простор у којем се питање националног идентитета преплиће са питањем људских права, политичке стабилности и будућности читавог региона.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамов 2008: Смиља Аврамов. *Геноцид у Југославији 1941–1945, 1991–*. Београд: Академија за дипломатију и безбедност.

Анђелковић 2024: Стефан Н. Анђелковић. „Уставне промене и положај Срба на Косову и Метохији 90-тих година“. *Ми и други кроз визуру Косова и Метохије*. Тематски зборник научних радова. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Академија за националну безбедност Београд, књига 2, политикологија, право, социологија и комуникологија, стр. 345–364, УДК 323.1(=163.41)(497.115)"1990/..." 342.7(=163.41)(497.115)"1990/...".

Анђелковић 2025: Стефан Н. Анђелковић. „Значај Косова и Метохије у политичкој филозофији Добрице Ћосића“. *Перспективе политичких наука у савременом друштву III*. Зборник радова. Београд: Институт за политичке студије у Београду, стр. 441–456, УДК 323.1(=861)(497.115)+929 Ћосић Д, DOI: https://doi.org/10.18485/ppnsd.2025.3.ch19.

Богдановић 1986: Димитрије Богдановић. *Књига о Косову*. Београд: САНУ.

Екмечић 1989: Милорад Екмечић. *Стварање Југославије 1790–1918*. Београд: Просвета.

Канцеларија за КиМ 2025: Канцеларија за КиМ, Влада Републике Србије. *Петковић: Новим упадима у српске институције Курти јасно ставља до знања шта мисли о дијалогу и ЕУ*. <https://www.kim.gov.rs/v5831.php> [19.05.2025.]

Канцеларија за КиМ 2025: Канцеларија за Косово и Метохију, Влада Републике Србије. *Које државе нису признале једностранo проглашену независност Косова?* <https://www.kim.gov.rs/lat/np101.php> [20.05.2025.]

Ломпар 2018: Мило Ломпар. *Дух самопорицања*. Београд: Catena Mundi.

Министарство културе Републике Србије 2004: Министарство културе Републике Србије и Музеј у Приштини (са измештеним седиштем). *Мартовски погром на Косову и Метохији*. <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/19988> [20.05.2025.]

Павловић–Марковић 2008: Момчило Павловић, Предраг Ј. Марковић. *Косово и Метохија: Прошлост, памћење, стварност*. Београд: Институт за савремену историју.

Ранђеловић 2024: Војин Н. Ранђеловић. *Нације и национализам кроз историју у делу Ернеста Гелнера*. Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Пешчаник, год. XXII, бр. 25, стр. 91–102.

Ристановић 2018: Петар Ристановић. *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989*. Докторска дисертација. Београд: Филозофки факултет, Универзитет у Београду.

РТС 2021: РТС. *Живот повратника на КиМ – мукотрпна борба за опстанак, сналажење и преживљавање*. Аутор: Светлана Вукмировић. <https://www.rts.rs/vesti/drustvo/4498723/povratnici-kim-kosovo-i-metohija-martovski-pogrom.html> [22.05.2025.]

Самарџић 1993: Радован Самарџић. *Историја српског народа*. Београд: Српска књижевна задруга, књига II.

Ћирковић 1990: Сима Ћирковић. „Косовска битка као историјски проблем". *Косовска битка у историји и традицији*. Зборник радова. Београд: Историјски институт Сану, свеска 11, стр. 109–118.

Ћирковић 1995: Сима Ћирковић. *Срби у средњем веку*. Београд: Идеа.

Ћоровић 2011: Владимир Ћоровић. *Историја Срба*. Ниш: Нова књига.

Ћосић 2004: Добрица Ћосић. *Косово*. Београд: Новости.

Храбак 1978: Богумил Храбак. *Први извештаји великих сила о Призренској лиги*. Београд: Балканика IX, САНУ.

Чоловић 2016: Иван Чоловић. *Смрт на Косову пољу. Историја косовског мита*. Београд: XX век.

Anderson 1983: Benedict Anderson. *Imagined Communities*. London: Verso.

B92 2008: B92. *Kosovo proglasilo nezavisnost*. <https://www.b92.net/o/info/vesti/index?nav_id=285184> [20.05.2025.]

Bataković 1992: Dušan T. Bataković. *The Kosovo Chronicles*. Beograd: Plato.

Bieber 2018: Florian Bieber. *The Kosovo Conflict and Its Aftermath*. London: Routledge.

Čolović 2016: Ivan Čolović. *Kosovski mit*. <https://www.yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c7.html> [08.05.2025]

Euronews 2025: Euronews. *Zatvoreno oko 35 srpskih institucija na KiM, Petković: Danas je bez posla ostalo 1.100 ljudi*. <https://www.euronews.rs/srbija/politika/153518/zatvoreno-oko-35-srpskih-institucija-na-kim-petkovic-danas-je-bez-posla-ostalo-1100-ljudi/vest> [19.05.2025.]

Gellner 1983: Ernest Gellner. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.

Glenny 2000: Misha Glenny. *The Balkans: Nationalism, War & the Great Powers, 1804–1999*. New York: Viking.

Hobsbawm 1990: E.J. Hobsbawm. *Nations and nationalism since 1780*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ilić 2010: Dejan Ilić. *Od Pigmaliona do Golema*. Beograd: Časopis za književnost i kulturu, i društveno pitanje.

Kristan 2003: Ivan Kristan. *Stručno mišljenje o ustavnim i pravnim pitanjima u predmetu protiv Slobodana Miloševića*. Hag: ICTY.

Malcolm 1998: Noel Malcolm. *Kosovo: A Short History*. London: Macmillan.

Mertus 1999: Julie A. Mertus. *Kosovo: How Myths and Truths Starterd a War*. Berkeley: University of California Press.

Nixon 2004: John Nixon. *The figue of Skënderbeg in contemporary Albanian nationalism*. New York: Nations and Nationalism, Vol. 10, Issue 4, pp. 421–438.

Palavestra 1991: Predrag Palavestra. *Književnost – kritika ideologije*. Beograd: Srpska književna zadruga.
Smith 1988: Anthony D. Smith. *The Ethnic Origins of Nations*. Padstow: Blackwell.
Smith 1991: Anthony D. Smith. *National Identity*. London: Penguin Books.
Sputnik 2017: Sputnik. *Oni su čuvari Kosova i Metohije 1. deo (foto, video)*. Autor: Brankica Ristić. <https://sputnikportal.rs/20170102/kosovo-srbi-povratnici--osojane-1-1109450572.html> [22.05.2025.]
Svirčević 2011: Miroslav Svirčević. „Aporija Ustava iz 1974" u B. Knežić, J. Ćirić. *20 godina od razbijanja SFRJ*. Beograd: Institut za uporedno pravo.
Vickers 1998: Miranda Vickers. *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*. London: Hurst & Company.

Stefan N. ANĐELKOVIĆ

NATIONALISM AS A POLITICAL STRATEGY: FORMING THE IDENTITY OF SERBS AND ALBANIANS IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

The topic of this paper is to explore the role of nationalism as a political strategy in the formation of the identities of Serbs and Albanians in Kosovo and Metohija. The paper will analyze how nationalism and political discourses were used as means to construct and define ethnic and national identities, as well as to justify territorial and political goals in the context of the breakup of Yugoslavia and the war in Kosovo and Metohija. Special emphasis will be placed on the process of forming the identity of Serbs, who in the nationalist discourse sought to maintain their presence in Kosovo and Metohija as an integral part of Serbia. At the same time, the nationalist processes that shaped the identity of Albanians will also be analyzed, with special reference to their political goals and aspirations towards the so-called "independence". Therefore, the question needs to be answered: "How did nationalism as a political strategy influence the formation of the identity of Serbs and Albanians in Kosovo and Metohija?" The hypotheses that accompany this question are: 1) Nationalism was a key factor in preserving the collective identity of Serbs in Kosovo and Metohija, who maintained their historical and cultural presence in this area; 2) Albanian nationalism greatly contributed to the creation of an identity that justified the aspiration for the so-called "independence and separation from Serbia"; 3) Nationalism continued to influence political and social processes in Kosovo and Metohija, continuing to mark relations between Serbs and Albanians. The formation of the identities of Serbs and Albanians in Kosovo continues to shape political and social events in the region, and deep ethnic and political divisions stem from these processes, influencing contemporary relations*и*, which is why they continue to shape international negotiations and pose a challenge for the future of the region.

Keywords: Nationalism, Political Strategy, Kosovo and Metohija, Identity, Serbs and Albanians, Political Discourse, Ethnic Divisions.

УДК

Оригинални научни рад

*Мирослава М. ГЛИГОРИЋ**
Академија за националну безбедност, Београд

ОДРЖАЊЕ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА КОД СРПСКОГ СТАНОВНИШТВА ИСЕЉАВАНОГ СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Апстракт: Циљ рада је да се укаже на проблем одржања националног идентитета код Срба исељаваних са Косова и Метохије, у три различита временска периода, у различите државне просторе. Анализа судбине српског народа који се током великих сеоба исељавао у простор Хабзбуршке монархије показује да су ти Срби претрпели највећи и најдужи, вишевековни притисак од стране аустријске власти и Римокатоличке цркве, а потом и од хрватских националиста да промене свој национални идентитет и да је он као плански и континуиран трајао од тада до данашњег времена. Највећу улогу у одржању националног идентитета тих Срба одиграла је Српска православна црква, а затим од 19. века и политичке снаге у Срба које су се бориле за аутономију као гарант очувања националног идентитета. Друга два масовна исељавања Срба са Косова и Метохије прво током Другог светског рата и друго у последњих неколико деценија – нису представљала велики проблем на плану одржања националног идентитета из разумљивих разлога пошто су се избегли Срби насељавали у централној Србији и у Војводини, у којима није било могуће угрожавање и преобликовање националног идентитета Срба чак ни у условима окупације.

Од метода су у раду коришћени историјско-упоредни метод и анализа садржаја.

Кључне речи: национални идентитет, Срби, Косово и Метохија, Српска православна црква, миграције, аутономија.

УВОД

Исељавања неке етничке групе или дела нације са њиховог вековног животног простора углавном доводи до мањег или већег губитка њиховог националног идентитета. Међутим, примери из наше и туђе историје

* Доцент, ORCID 0009-0005-4634-1120, miroslava.gligoric@yahoo.com

показују да је могуће одржати национални идентитет и након пресељавања у страну државу, као и у условима окупације територије на којој живи етничка група или нација, и да у томе битну улогу имају различити фактори.

Отуда се и одржање националног идентитета код српског становништва исељаваног у различитим временима са Косова и Метохије показало као варијабилно у различитим срединама и у различитим периодима.

И сам национални идентитет се као социјално-психолошки и политички феномен показао као више или мање рањив или отпоран у зависности од околности и степена ангажованости и моћи оних снага које су га нападале, мењале или очувале.

Исто тако, бројни примери потврђују, а међу њима и судбина Срба досељених са Косова и Метохије на просторе Хабзбуршке монархије, да процеси угрожавања или заштите националног идентитета нису краткотрајни, већ да представљају стратешки осмишљене дугорочне историјске пројекте.

ОДРЕЂЕЊЕ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Као најсложенији облик колективног идентитета, национални идентитет се да одредити као „самосвест припадника једне нације која настаје и развија се кроз историју и која има свој територијални, економски, правно-политички, етнички, културни оквир на основу кога та нација успоставља однос са другим нацијама“ (Костић 2011: 77). Његове основне функције су политичка функција, јачање сопства индивидуе и задовољење „базичне људске потребе за припадношћу групи“ (Милошевић Ђорђевић 2005: 180, према Пандуревић 2022: 213).

Идентитет као врста „самосвести појединца или друштвене групе“ је феномен који је одувек и био, а посебно је данас све склонији преобликовању. Такво тумачење идентитета долази и од француског филозофа Мишела Фукоа (Michel Foucault), који га дефинише као „пролазну и несталну категорију, која се може не само мењати у свести појединаца већ се може редизајнирати у колективној свести група и колективитета“ (Станковић 2013: 129). Оно што рађа и одржава национални идентитет нису само језик и вера одређене нације, већ и њена култура, обичаји, традиција и закони.

На првом месту, национални идентитет је културно-историјска појава која се не везује за материјалне чињенице, већ „упућује на судбину“ (Бодрожић 2023: 29). Управо културне традиције чине есенцијални део идентитета сваког друштва, тиме што обликују не само вредности и норме, већ и односе међу људима, односно међусобне интеракције (Мијатовић–Сарафова 2025: 385–386). У одбрани националног идентитета као посебно ефикасни показали су се „обнова традиционалних друштвених установа и древне обичајности“ (Митровић–Бован 2011: 123).

Национални идентитет српског становништва одређен је примордијалистичким тумачењем, односно „језиком, пореклом, лозом, религијом,

митовима, архетиповима, заједничком судбином и историјом" (Милошевић Ђорђевић 2005: 173, 181, према Пандуревић 2022: 203).

Највећу улогу у обликовању и одржању српског националног идентитета вековима има Српска православна црква. Иако се у зависности од различитих друштвено-политичких околности мењао и основ везивања српског националног идентитета за доминантну појаву у датом времену, ипак, најчвршћа и најдуговечнија веза националног идентитета српског становништва, још од времена Светог Саве, јесте са „српском народном побожношћу" и „Српском народном црквом" (Живковић 1868: 56–61, према Шуљагић 2014: 6). Такво становиште изнео је и швајцарски хемичар и криминолог Арчибалд Рајс забележивши 1928. године да је светосавска „народна црква била историјска константа изнад идеолошких усмерења и политичких владара међу Србима" (Рајс 2005: 4, према Шуљагић 2014: 6).

Доминација светосавља у националном идентитету српског становништва исељаваног са простора Косова и Метохије видљива је у различитим историјским периодима и друштвеним околностима.

СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ И КОСОВО И МЕТОХИЈА

Трајно, а нарочито насилно пресељење у туђу средину било појединца, било колектива у распону од породице до дела нације отвара велике могућности њихове трансформације у правцу губљења националног идентитета, односно његове измене до те мере да се више не може говорити о њему као истом идентитету.

Потпуно је природно да трајно пресељење миграната у неку туђу средину подразумева њихову адаптацију на ту средину и нове животне околности. Такве измене по правилу нису превелике уколико не постоји притисак туђинских власти да мигранти у потпуности усвоје не само језик и обичаје, већ и културу, а нарочито религију државе у коју су имигрирали. У таквим околностима, губљење националног идентитета постаје масовна, па и апсолутна појава и карактеристика придошле мигрантске групе. Разлика је једино у темпу преображаја. По правилу, што је притисак власти и других фактора у новој средини већи и бруталнији, то је и брже губљење националног идентитета.

Такве идентитетске промене су присутне и у савременој демократској Европи која се поноси својом демократском гостољубивошћу, а датирају вековима уназад. Једини изузетак успелог отпора губљењу колективног идентитета, али пре свега верског, а мање националног, јесу придошлице из муслиманских земаља у Европу у последња два века. У тим срединама новопридошли муслимани, такорећи у апсолутном броју, пружају снажан и дуготрајан отпор покушајима асимилације коју под маском „културних интеграција" миграната неретко спроводе савремене европске државе.

У случају српског народа добар пример су бројне миграције Срба који су узмицали ка Западу пред турском опасношћу и услед турских зулума. Најпотреснији и најочевиднији масовни пример је судбина оног дела српског народа који је напустио своје домове у оквиру две велике сеобе Срба – под вођством патријарха Арсенија III Чарнојевића и Арсенија IV Јовановића Шакабенте, а претежно са простора данашње Аутономне Покрајине Косово и Метохија и из суседних крајева.

Планско истискивање српског народа са његовог етничког простора вршено је у почетку од стране Турака повременим масовним пресељењима Срба на друге територије под турском влашћу, а посебно је дошло до изражаја током 17. и 18. века, када је масовно исељавање српског народа било узроковано страхом од турског реваншизма због учешћа Срба у ратовима на страни Аустријанаца. Такво пресељење становништва било је углавном неминовно и усмеравано је од стране врха српске цркве ка Хабзбуршкој монархији због његовог оправданог страха од одмазде турских власти која се по мишљењу српске цркве могла избећи само привременим боравком на територији Краљевине Угарске. Мотив Хабзбуршке монархије је био да доласком Срба ојача своје границе према Турској, а и Турска је са своје стране имала сличну идеју, па су турске власти истовремено подстицале насељавање исламизираних Арбанаса у испражњена српска подручја.

Прва и Друга велика сеоба Срба су два значајна пресељења српског народа са Косова и Метохије и других територија под Османском влашћу у Краљевину Угарску за време Хабзбуршке монархије, која су оставила дубок траг у српској историји. Специфичност ових сеоба, поред принудног исељавања Срба, а које су последично водиле подстицању насељавања Арбанаса у испражњена српска подручја, јесте да се српски народ суочио са другом врстом угрожавања свог националног идентитета коме се ваљало одупрети, из чега је рођена тежња српског народа за аутономијом у новонастањеним подручјима, као и јачање националног, а тиме и колективног идентитета међу Србима. Током сеоба и по настањивању у Угарску, српски народ је показао своју способност интеграције у новој средини, истовремено се, колико год је било могуће, одупирући вековним покушајима мењања и затирања сопственог идентитета – културе, вере и традиције, чиме су, такође, велике сеобе оставиле неизбрисив траг.

По њиховом насељавању на простор Хабзбуршке монархије, врло брзо је дошло до непријатељског и асимилаторног става дела римокатоличког клера и дела власти према Србима досељеницима. Третирани су као шизматици, непожељни и као лица са краткотрајним боравком, иако је Србима веома велика формална права гарантовао царски патент, односно Привилегије аустријског цара Леополда I, а потом и Јосифа I.

С правом се може закључити да су Срби који су се са Косова и Метохије и из других српских крајева населили на простор Хабзбуршке монархије

услед страха од освете Турске због њиховог учешћа у аустријско-турском рату на страни аустријског цара, на почетку били уверени да је њихов боравак на тлу Хабзбуршке монархије само краткотрајне природе. Тек почетком 19. века Срби почињу да увиђају да повратак у домовину није могућ и да пресељење у оквиру великих сеоба на територију Хабзбуршке монархије није било „привремено склањање од турског погрома, већ трајно решење" (Симеуновић 2019: 33).

Како су се одвијале историјске прилике и како наследници аустријског цара Јосифа I нису показивали ни приближну спремност и вољу коју је он имао када је реч о ратовању са Турцима, привремени боравак Срба се полако претворио у трајни, тим пре што су Турци исламизираним Арбанасима омогућили да населе српске куће и имања. Суочени са све мањом могућношћу повратка у напуштене српске крајеве и у своје домове, а све већом перспективом трајног опстанка на тлу Хабзбуршке монархије, Срби који су били досељени са Косова и Метохије и из других српских крајева, неминовно су почели да се адаптирају на нове животне и политичке услове у Хабзбуршком царству.

Упоредо са тим јавља се и проблем одржања националног идентитета који је потрајао од тих времена све до данас. Агресивно крило Римокатоличке цркве у Хрватској, Славонији и Мађарској је спроводило асимилациону политику према свим Србима што значи и према онима који су били ту вековима насељени пре доласка Чарнојевића, али су посебно били агресивни према Србима који су дошли у Великој сеоби, што значи и са Србима са Косова и Метохије, јер су их сматрали не само мигрантима са најмање права или без икаквих права у односу на староседеоце, већ и опасном већином.

То се по мишљењу католичког клера, а повремено и аустријских власти, морало неутралисати као потенцијална опасност по Римокатоличку цркву, а могуће, по њиховом мишљењу, и по саму аустријску државу. У те сврхе себи су дозвољавали све врсте не само институционалних притисака, већ и отворено насиље које ће трајати вековима, а ескалирати злочинима у Јасеновцу, чиме се са посебном пажњом бави израелски историчар Гидеон Грајф (Gideon Greif). Такав однос католичког клера према досељеним Србима у Аустрију представљао је „идеолошки темељ сваке антисрпске политике" на простору тадашње Хабзбуршке монархије, а потом и Аустроугарске, НДХ и Хрватске (Симеуновић 2019: 33).

Свој привидно праведан став о ограниченом праву Срба на опстанак римокатолички бискупи су извлачили из контекста царских патената, а временом су га пренели са придошле мигрантске популације на свеукупну српску популацију, која је до тада, бар судећи према историјским изворима, била мање угњетавана пре Великих сеоба и доласка великог броја сународника. Разлог томе није била већа претходна милост римокатоличког клера, већ његова процена да дотадашњи број Срба не представља велику опасност.

Највећи притисак био је вршен у правцу промена вере, што су Срби одбијали јер су знали да то временом води губљењу националног идентитета, односно њиховом преобраћењу у Хрвате. Ипак се данас, неколико векова касније, мора констатовати да није био мали број оних који су променивши веру променили и свој национални идентитет, те се тако сврстали против интереса српског народа.

Српска православна црква представљала је једину институцију која је у првим деценијама након Сеоба активно деловала на очувању националног идентитета српског становништва исељеног са Косова и Метохије. Њен допринос том циљу остао је најзначајнији и у каснијем периоду, будући да је, упркос притисцима и насиљу, успевала да очува не само верску, већ и националну свест тог становништва.

Треба рећи да се Српска православна црква паралелно борила за очување националног идентитета Срба и на простору Косова и Метохије. Након српско-турских ратова у 19. веку, када је положај Срба у тим крајевима постао озбиљно угрожен и суштински неодржив, представници српске власти су заједно са Српском православном црквом спровели одређене мере за очување сопственог националног идентитета. Чинили су то преко Одбора за цркве и школе у Старој Србији, те посредством Призренске богословије и Друштва Светог Саве, да би потом отворили и конзулат у Османском царству. Српски конзуларни представници на Косову и Метохији настојали су не само да дају подршку у пружању физичке заштите српском народу, већ и да помогну свом народу да очува веру и национални идентитет, како би их заштитили од преверавања, односно прихватања ислама (Stijović 2020: 177, 188), а тиме и губљења националног идентитета јер су исламизирани Срби на Косову и Метохији убрзо постајали Арбанаси.

Други велики период исељавања српског становништва са Косова и Метохије је везан за раздобље Другог светског рата, када су италијански и албански фашисти протерали велики број Срба са Косова и Метохије и узурпирали њихове куће и имања.

Постојање страдања српског становништва у Другом светском рату потврђују и историјски документи међу којима, на првом месту, „Злочини Арбанаса извршени над Србима Косова и Метохије у рату (1941–45)“, као и „Извод из Меморандума СП Цркве о Косову и Метохији“, у којем је описано уништавање српског народа на Косову и Метохији за време комунистичке власти, од 1945. до 1990. године (Дамјановић 2022: 384).

Нажалост, ни нове социјалистичке власти успостављене након Другог светског рата нису дуго дозвољавале повратак Срба у своје домове на Косову и Метохији, већ су подстицале насељавање принудно исељених Срба у друге крајеве земље, препуштајући тако не само локалном албанском становништву, већ и Албанцима из Албаније српску земљу и огњишта на Косову и Метохији.

Када је дозвољен повратак српском становништву на Косово и Метохију, историјске околности у којима се нашла ФНРЈ нису више обезбеђивале

велику сигурност евентуалним повратницима, те се један део њих из тог разлога задржао на просторима централне и јужне Србије, као и у Војводини.

У периоду владавине комунизма национализована је имовина Српске православне цркве на Косову и Метохији, која се истовремено борила за очување српских националних интереса, православне вере и идентитета. Том приликом пострадале су неке од најзначајнијих светиња за српски народ, међу којима Пећка патријаршија, као и манастири Високи Дечани и Грачаница (Даниловић 2010: 297–311, према Дамјановић 2022: 374). Како би умањила углед и значај који српска црква има у народу, комунистичка власт је забранила одлазак у цркву, одвајајући при томе цркву од државе, а школу од цркве (Дамјановић 2022: 374–375). Губљење поседа је значило и губљење снаге Српске православне цркве да помогне српском народу и истовремено је допринело јачању албанског сецесионизма.

Поред тога, политичким потезом 1968. године уклоњена је реч Метохија из имена покрајине Косово и Метохија, чиме је изузето право Српске православне цркве да тражи повраћај своје имовине у Југословенској федерацији (СФРЈ) (Вукоњански 2013: 190, према Дамјановић 2022: 375). Да је црква увек па и у таквим условима тежила да буде уз свој народ указује и документ Српске православне цркве под називом „Апел за заштиту српског живља и његовог свештенства на Косову", који је 1982. године написао епископ Атанасије Јевтић. Потписан од стране 21 свештеника, Апел је упућен Председништву СФРЈ, Председништву СР Србије, Скупштини СР Србије и Светом архијерејском синоду за Свети архијерејски сабор Српске православне цркве (Дамјановић 2022: 383).

Проблем одржања националног идентитета код Срба исељаваних са Косова и Метохије током Другог светског рата није био велики нити упоредив са проблемом одржања идентитета оних који су се иселили током Великих сеоба. Они су били убијани, протеривани и пљачкани, али се на њих није вршио притисак да промене ни веру ни нацију.

Колики је био притисак на Србе са Косова и Метохије исељене у време Великих сеоба Срба у Хабзбуршку монархију, тачније Угарску као њен део, сведочи и чињеница да су Албанци католици који су стали у време аустријско-турских ратова на страну Аустрије као хришћани, а после заједно са Србима морали да избегну на тло Аустрије, били у њој потпуно преображени на националном плану, тако да данас њихови потомци чине Хрвате, становнике сремских села, попут Хртковаца и других. То показује да циљ римокатоличког клера није био само промена вере досељеника са Косова и Метохије, у првом реду Срба, већ и измена њихове националне припадности, будући да су досељени Албанци са Косова и Метохије већ били римокатоличке вероисповести.

Садашње избеглице – Срби са Косова и Метохије који су под притисцима прешли у централну Србију и Војводину – представљају унутрашње мигранте на тлу Републике Србије и од свих до сада поменутих категорија миграната Срба са Косова и Метохије имали су најмањи проблем са изменом

националног идентитета, будући да исти и не постоји из разумљивих разлога јер нити држава Србија нити Српска православна црква теже, нити би било очекивано да теже било каквој измени националног идентитета српских досељеника са Косова и Метохије. Уопште узев, власти Р. Србије стриктно поштују међународне норме које се тичу права и слобода мигранта услед чега ни српска држава, а треба рећи ни Српска православна црква, не врши ни најмањи асимилациони притисак на било које друге исељенике са Косова и Метохије, попут, рецимо, Рома муслиманске вероисповести који су током неколико последњих деценија пристигли на простор централне Србије и Војводине, страдајући у истим околностима као и Срби са простора Косова и Метохије.

Одржање националног идентитета међу српским становништвом са Косова и Метохије незамисливо је без подсећања на вековну историју и културу Срба са тог подручја у које је дубоко уткана „косовска легенда", а која се постепено стопила са народном традицијом и обичајима, попримивши готово митске размере. Поред огромне временске дистанце, од Косовске битке до данас, Косово и Метохија за српски народ и даље представља древну и свету српску земљу, из које су Срби током последња три века систематски прогоњени и протеривани, укључујући и данашње репресије албанских власти и албанских екстремиста над Србима у јужној српској покрајини (Bataković 2015: 570). Чак и емиграцијом српског становништва са Косова и Метохије, односно прекидом физичке везе са том покрајином, национални идентитет српског становништва остаје нераскидиво повезан са историјским наративима тог подручја, на првом месту са „косовским митом", негујући тако култ српског колективног памћења.

Данас су видљиви напори како Р. Србије, тако и Српске православне цркве, односно верских заједница, одређених културних удружења и удружења српске дијаспоре, на плану заштите српског националног идентитета, и то упућивањем на колективно памћење српског народа међу Србима у расејању. Тиме се настоји указати на духовну неодвојивост српског идентитета од његове домовине и предака.

ПОЛИТИЧКА БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА СРБА ИСЕЉЕНИХ СА ПРОСТОРА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Поред Српске православне цркве велики значај за очување националног идентитета имала је политичка борба која се из крила Цркве временом селила у јавни политички простор да би у 19. веку добила свој акциони облик и програмски садржај у удружењима и програмима, а касније и политичким странкама Срба у просторима Аустроугарске.

Притом треба имати у виду да су се Срби који су досељени са простора Косова и Метохије до тог времена потпуно стопили са српским

становништвом на тим просторима које је ту било пре Великих сеоба и које се касније досељавало из других српских крајева.

Почетно је политичка борба за очување националног идентитета била саставни део свеукупне црквене борбе Српске православне цркве у крајевима где су се доселили Срби након Великих сеоба, да би временом она постала и део политичких програма српских истакнутих интелектуалаца, и нарочито српских просветитеља кад је реч о домену аутономије у култури и образовању, попут Захарије Орфелина, Гаврила Стефановића Венцловића, Јована Рајића и Доситеја Обрадовића, при чему напори Српске православне цркве на том плану нису били нимало умањивани, о чему сведоче бројни историјски примери од патријарха Арсенија Чарнојевића до митрополита Стратимировића. Политички циљ Срба се временом формулисао као стварање Српске Војводине (1848–1849) као гаранта очувања српског верског и националног идентитета на тлу Аустријског царства.

Велику улогу у томе су имали значајни политички национални борци попут Светозара Милетића, Јаше Томића и других. Заокупљен питањем националног ослобођења, а самим тим и уједињења српског народа, политички мислилац и вођа Светозар Милетић предлагао је распад Аустроугарске „разноврсним слабљењем аустроугарске државе и ојачањем српске аутономије". Посебно је упозоравао на проблематичан однос са Хрватима, бурно реагујући на „испољавање хрватских апетита" према територијама насељеним српским становништвом, а које иначе никада и нису биле хрватске. То је био случај и 1866. године у Сабору Хрватске, приликом ког је Милетић изнео оштре критике на рачун хрватске политике током 1860. године, када је Хрватска радила на укидању Војводства Србије како би себи обезбедила да јој припадне Срем, та „чисто српска земља". Програмски став Милетића који је он изрекао 1861. године по питању српске мањине у Хрватској гласио је: „И један Србин ако остане – он је народ", указујући на потребу за равноправношћу, какву су Срби показивали према хрватском мањинском народу на српским територијама (Симеуновић 2019: 250–251).

За разлику од Светозара Милетића, који је иницирао „рађање политичке свести", Јаша Томић, српски новинар и лидер Српске радикалне странке, указивао је на „нужност колективне самоодбране". Томићеве радикалне идеје биле су резултат „радикално програмски осмишљене и утемељене политике" (Симеуновић 2019: 257). Заговарао је право сваког народа на признање своје вере, језика, културе, те је тако, према њему, право на национално ослобођење нераскидиво повезано са основним људским правима и слободама. Оштро је критиковао идеју о јединству Срба, Хрвата и Словенаца „без очувања специфичних националних идентитета" јер је оправдано стрепео од стварања заједничке државе која за Србију, како се касније и показало, није била корисна (Krkljuš 2008), а можемо рећи да је за Србе у Хрватској и Босни и Херцеговини била погубна.

Очување и заштита српског националног идентитета била је главна идеја водиља ка оснивању Српске Војводине средином 19. века. Наиме, српско политичко вођство суочено са притисцима мађарског национализма и „царских политика" оценило је да тежња ка самоуправи може користити као „гарант културног и историјског континуитета" српског становништва. Успостављањем аутономне административне структуре у оквиру Аустријског царства, тачније Српске Војводине, на Мајској скупштини у Сремским Карловцима 1848. године, српски политички представници изборили су се не само за ревитализацију традиционалних институција, на првом месту обнове Пећке патријаршије, већ и за успостављање територијалног и институционалног простора где би се језик, религија и култура могли даље развијати без спољне доминације, а у циљу учвршћивања националног и културног идентитета српског народа. Избор митрополита Јосифа Рајачића за српског патријарха представљао је не само духовну, већ и моралну и верску подршку српском становништву да устраје у својим циљевима. Заправо, стварање Српске Војводине било је резултат вишедеценијске потребе српског народа за самосталним политичким поретком, још од Темишварског сабора 1690. године, јер су Срби на тај начин успели да обезбеде очување свог језика, вере и традиције, као и неговање културе сећања за наредне генерације, а све ради очувања националног и духовног идентитета српског становништва (Gavrilović 2023).

Иако је аутономна творевина Српска Војводина била кратког века, трајући око годину дана (1848–1849), успоставила је важне културне и духовне темеље идеје о очувању српског националног идентитета кроз „територијално самоопредељење и институционалне иновације" (Gavrilović 2023) и тако постала важан симбол борбе за аутономију северне српске покрајине у годинама које су уследиле.

Нажалост, на путу очувања сопственог националног идентитета стајале су Србима не само аустроугарске власти и католички клер већ и однарођени припадници српског народа. Драстичан пример тога у времену борбе Срба за стварање Српске Војводине било је понашање последњег изданка славног Чарнојевића који је 1848. године, одмах по избијању српске побуне издао проглас у коме је осудио побуну и запретио побуњеним Србима оснивањем преког суда (*Србске новине* 1848: 35, према Васин 2015: 54). Осим њега било је и других Срба који су задобивши привилегије следили захтеве власти да се рад српске скупштине у Сремским Карловцима прогласи незаконитим, а тиме и њен закључак о успостављању Српске Војводине, избору војводе и српског патријарха, као и да се упозори влада Србије због своје подршке српским устаницима.

Установљавање Српске Војводине као главног гаранта очувања слободе и националног идентитета Срба на просторима Аустријског царства веома је ометала хрватска делегација, која је инсистирала да се Српска Војводина присаједини такозваној Троједној краљевини, али се томе жестоко супротставио патријарх Јосиф Рајачић, увиђајући

да утапање Српске Војводине у Троједну краљевину води давању Срема Хрватима и уопште њиховој доминацији у крајевима настањеним претежно Србима. Његовим захтевима није удовољено јер су аустроугарске власти слутиле да је циљ аутономије Српске Војводине био да се након постизања пуне аутономије Војводина временом споји са Србијом у једну српску државу.

Након Првог светског рата период интеграције делова Аустроугарске на којима се живели јужни Словени у Краљевину СХС означио је само краткотрајан период затишја у насртајима на национални идентитет Срба у тим просторима, јер су ти напади на српски национални идентитет обновљени у време Краљевине Југославије од стране националистичких хрватских снага, као што су били франковци и усташе.

Стварањем НДХ у Другом светском рату дошло је до најдрастичнијег периода угрожавања не само националног идентитета Срба који су живели на територији те квази државе, већ и до угрожавања њиховог биолошког опстанка.

Да се и након Другог светског рата успостављањем ФНРЈ и даље испотиха спроводила политика чишћења Срба са „хрватских" територија, видљиво је на примерима миграција које су организовале нове социјалистичке власти са циљем попуне од немачког становништва испражњеног панонског дела ФНРЈ досељавањем великог броја становника из пасивних делова Хрватске и БиХ. Највећи број тих емиграната из Хрватске и БиХ који су се доселили у Војводину чинили су Срби, чиме је у суштини настављена великохрватска политика чишћења ових „хрватских простора" од оних припадника српског становништва који нису променили свој национални идентитет ни под највећим претњама и притисцима. Да је постојала одређена геополитичка стратегија хрватског комунистичког вођства које је очигледно планирало „независну хрватску будућност", види се и из чињенице као што је насељавање Барање великим бројем хрватских досељеника из Хрватске и БиХ. У Барањи су до тад живели само Срби и Мађари, док Хрвата није било, па је услед досељавања Хрвата по одлуци социјалистичких власти битно промењен не само верски, већ и етнички изглед, а тиме и идентитетски баланс Барање, услед чега је она припала Хрватској још у току постојања социјалистичке Југославије, а сада је у саставу новоформиране хрватске државе.

Националистички покрети у Хрватској, током седамдесетих година 20. века су снажно погађали све, а нарочито досељене Србе на тлу Хрватске. Тада им је у време братства и јединства хрватско комунистичко вођство јавно поручивало да се врате на Косово и Метохију или у друге српске крајеве одакле су дошли и да са собом могу понети оно једино што су и донели – „блато на опанцима".

Пригушени хрватски национализам је добио свој финални епилог у грађанском рату деведесетих година, када је распарчана СФРЈ. Тада је спровођена политика асимилације верског покрштавања и етничког чишћења

пре свега оних Срба у хрватским крајевима које су сматрали досељеницима са Косова и Метохије и из других српских крајева, када су генерално узев, тиме били погођени сви припадници српске националности.

Данашњи број српског становништва у Хрватској, који је према Попису становништва у тој земљи из 2021. године износи 3,20% од укупног броја становника, односно 123 892 Срба (*Министарство спољних послова* 2022). Поређењем са подацима Пописа из 1991. године, када је Срба било 581 663, од око 4,7 милиона укупног броја становништва, може се закључити да су хрватски националисти и агресивни део католичког клера завршили свој прогон Срба укључујући и потомке оних Срба који су у Великим сеобама пристигли са Косова и Метохије и из других српских крајева, а који нису хтели да промене свој верски, а тиме и национални идентитет.

Јасеновац и друга стратишта српског народа јуче, а данас дубоко проблематична операција етничког чишћења названа Олуја показују колико је високу цену имала српска борба за очување националног идентитета.

ЗАКЉУЧАК

Кључна специфична компонента стварања и очувања српског националног идентитета је православна хришћанска вера, а следствено томе вековни институционални фактор његовог очувања је Српска православна црква. На национални идентитет српског народа су у правцу његових измена утицали бројни фактори током историје, а нарочито током више таласа његовог исељавања из Косова и Метохије као његове колевке.

Анализа три највећа таласа исељавања Срба са Косова и Метохије у периоду од Великих сеоба до данас показује да само исељавање у другу средину као чин не утиче на губитак националног идентитета ако нема других фактора који делују у том правцу. Међутим, ако постоје такви фактори, они, нарочито уколико делују константно, доводе временом до осипања бројности исељеног српског ентитета и промене његовог националног идентитета у значајној мери, па и у потпуности.

Добар пример у овом контексту био би исељавање Срба са Косова и Метохије под вођством патријарха Арсенија III Чарнојевића и Арсенија IV Јовановића Шакабенте у Хабзбуршку монархију, где је Србе дочекао снажан притисак Римокатоличке цркве у правцу покатоличења Срба, а тиме и губљење њиховог националног идентитета. Њој је у томе све време са већом или мањом подршком асистирала Хабзбуршка монархија.

Велике сеобе Срба су изазване и обликоване не само геополитичким сукобима, већ и тежњом Срба за слободом. Приликом сеоба, односно принудних миграција српског становништва, дошло је до прерасподеле становништва, односно померања дела српског народа ка северу, услед страха од турске одмазде. То је проузроковало да, с једне стране,

дође до губљења националног идентитета код дела досељеног српског народа, док је с друге стране, код већег дела досељених Срба дошло до јачања националног идентитета. Улога двојице српских патријараха који су предводили Прву и Другу сеобу Срба наглашава утицај Цркве на националну кохезију. Такође, може се закључити да је колективно сећање на ове сеобе оснажило осећај колективног идентитета међу Србима. Поред тога, дошао је до изражаја економски и социјални аспект ових сеоба, будући да су се Срби по доласку на нове просторе у Угарској суочили са изазовима у прилагођавању новим срединама и друштвеним нормама, као и економским условима тог поднебља. Њихова отпорност на плану очувања националног идентитета и способност интеграције, као и умешност у политичком организовању и деловању утицали су на стварање аутономне Војводине, а тиме дугорочно и данашње Србије.

Ове сеобе, познате и као „Велики егзодуси Срба", могу се оценити као значајни догађаји не само у српској историји с обзиром на чињеницу да су оне трајно измениле етнички састав и међуетничке односе широм читавог региона. Што се тиче последица пресељавања Срба по њихов национални идентитет може се закључити да је српски народ и поред перманентних насртаја на српску веру и националност, у тим тешким историјским тренуцима који чине својеврстан низ, а тиме и процес, и поред одређавања немалог броја појединаца из својих редова, генерално узев, показао велику отпорност на покушаје затирања сопственог националног идентитета, а тиме и српске културе, вере и обичаја.

Друге две масовне сеобе Срба са Косова и Метохије – током Другог светског рата и последњих деценија – плодови су терора над српским становништвом, али нису довеле до измене у националном идентитету будући да су се избегли Срби насељавали у централну Србију и Војводину, у заједнице са којима деле исту националну и верску припадност.

Потирања националног идентитета српског становништва са Косова и Метохије, као и борба за његово очување, током више периода, последично су оставили дубок траг на свест, културу и политичке циљеве сваке наредне генерације, чиме је у великој мери дошло до обликовања саме бити српског народа, а временом и друштва.

Из анализираних историјских и савремених примера борбе српског становништва исељаваног са Косова и Метохије за очување националног идентитета може се извући закључак који превазилази конкретни историјски контекст: очување националног идентитета неког становништва које се иселило са свога станишта зависи од тога где је оно исељено, да ли се у новој средини врши континуирани притисак да досељено становништво промени свој верски и национални идентитет или не, као и какав је интензитет таквих притисака, али и од тога да ли постоји вољана стратегија супротстављања таквим покушајима, да ли постоје адекватне унутрашње и спољашње снаге за супротстављање угрожавању националног идентитета, и ко и како тактички спроводи ту стратегију.

ЛИТЕРАТУРА

Бодрожић 2023: Ђуро Бодрожић. „Нација и национализам – порекло термина и историјат идеје“. *Национални интерес.* Vol. 45. Бр. 2, 27–43.

Васин 2015: Горан Васин. *Ђорђе Стратимировић у револуцији и рату 1848–1849*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Вукоњански 2013: Игор Вукоњански. „Правни статус поседа цркава и манастира на Косову и Метохији после Другог светског рата“. *Баштина*. Св. 35, 187–204.

Дамјановић 2022: Стефан Дамјановић. „Српска православна црква на Косову и Метохији од 1945. до 1999. у извештајима епископа Павла и Атанасија“. *Баштина.* Св. 57, 373–388.

Костић 2011: Александар Костић. *Управљање глобализацијом и национални идентитети*. Ниш: Правни факултет.

Митровић–Бован 2011: Милован Митровић, Саша Бован. *Основи социологије и социологије права.* Београд: Правни факултет.

Мијатовић–Сарафова 2025: Марина Мијатовић, Наташа Сарафова. „Утицај културних традиција на остваривање породичних права на Косову и Метохији“. *Баштина*. Vol. 35. Бр. 65, 385–400.

Симеуновић 2019: Драган Симеуновић. *Историја српске политичке мисли: нови век*. Нови Сад: Православна реч.

Станковић 2013: Владан Станковић. „Идентитет, нација, религија – теоријске и корелационе поставке“. *Национални идентитет и религија*. Vol. 63. Бр. 1, 123–140.

Пандуревић: 2022. Винко Пандуревић. „Етнички и политички конституенси националног идентитета“. *Баштина.* Св. 57, 193–218.

Шуљагић 2014: Сања Шуљагић. „Српски национални идентитет од средњовековне теодулије до разградње модерне државе Србије“. Београд: Институт за политичке студије. *Политичка ревија.* 1, 1–24.

Bataković 2015: Dušan Bataković. “Kosovo and Metohija: History, Memory, Identity”. *The Christian Heritage of Kosovo and Metohija, The Historical and Spiritual Heartland of the Serbian People*. Zbornik radova. Ur. Bishop Maxim. Los Angeles: Sebastian Press, 569–609.

Gavrilović 2024: Vladan Gavrilović. “The Serbian Vojvodina: Idea and borders until 1918”. *Istraživanja, Journal of Historical Researches*. No. 34, 112–120.

Krkljuš 2008: Ljubomirka Krkljuš. „Jaša Tomić i ’Zastava’ o nacionalnom i državnom jedinstvu u vreme stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu.* Vol. 42. Br. 3, 19–35.

Stijović 2020: Milun Stijović. “The struggle of the Serbian people in Kosovo and Metohija for the preservation of national identity under the turkish rule during the 19th and early 20th centuries”. Ur. Biljana Vučetić. *War, peace and nation-building (1853–1918).* Beograd: Istorijski institut, 177–188.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

Министарство спољних послова Републике Србије 2022: Министарство спољних послова, „Гујон: Број Срба у Хрватској сведен на ниво статистичке грешке“, јун 2022, <https://www.mfa.rs/mediji/vesti/gujon-broj-srba-u-hrvatskoj-sveden-na-nivo-statisticke-greske> [12. мај 2025].

Miroslava M. GLIGORIĆ

MAINTENANCE OF NATIONAL IDENTITY AMONG THE SERBIAN POPULATION DISPLACED FROM KOSOVO AND METOHIA

Summary

The aim of the paper is to point out the problem of maintaining national identity among Serbs who emigrated from Kosovo and Metohija in three different time periods to different state territories. An analysis of the fate of the Serbian people who emigrated to the territory of the Austrian Empire during the Great Migrations shows that these Serbs suffered the greatest and longest, centuries-long pressure from the Austrian authorities and the Roman Catholic Church, and then from Croatian nationalists to change their national identity, and that it has lasted from then on as planned and continuous from then to the present day. The greatest role in maintaining the national identity of these Serbs was played by the Serbian Orthodox Church, and then, from the 19th century, by the political forces among the Serbs who fought for autonomy as a guarantor of the preservation of national identity.

The other two mass exodus of Serbs from Kosovo and Metohija, the first during World War II and the second in the last few decades, did not pose a major problem in terms of maintaining national identity for understandable reasons, since the fleeing Serbs settled in central Serbia and Vojvodina, where it was not possible to threaten and reshape the national identity of Serbs, even under conditions of occupation.

The methods used in the paper are the historical-comparative method and content analysis.

Keywords: national identity, Serbs, Kosovo and Metohija, Serbian Orthodox Church, migration, autonomy.

УДК

Прегледни рад

*Марко М. МИЛОВИЋ**
Правни факултет Универзитета Мегатренд у Београду

ЕГЗИСТИРАЊЕ КРИВИЧНОГ ЗАКОНИКА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ – ПРЕСЕДАН НА ПРОСТОРИМА ПРОТЕКТОРАТА

Апстракт: Доношење Кривичног законика представља један у низу парадокса које имамо у тзв. држави Косово. Ни један протекторат, од како постоји таква правна категорија, па ни онај који суштински има исти статус, али под другачијим називом, није имао могућност да доноси своје законике. Кривични законик тзв. Косова који је први пут донесен 2012. године, а и сада важећи из 2019. године представљају (опасан) преседан у међународном правном поретку, чему је у раду посвећена нарочита пажња. Указано је и на поједина поглавља и кривична дела из овог Законика којим се суштински афирмише самопрокламована држава Косово, а с тим у вези и значења израза који су наведена попут појма државне границе или граничне линије „Републике Косово". Осим тога, поједина законска решења одступају од постојећих, деценијама општеприхваћених, као што је на пример појам детета или дефинисање насиља и претње. Ово су неки од многобројних показатеља из којих се види намера за некаквом посебношћу, а уједно дистанцирањем од српског кривичног законодавства. Намерно или ненамарено и у овом Кривичном законику, као и у прошлом, постоји више словних и граматичких грешака насталих у преводу са албанског на српски језик, које поред суштинских одредби (веома дискутабилних и спорних), показују да су Срби на КиМ у подређеном положају пред тамошњим правосудним институцијама у кривичним поступцима.

Кључне речи: кривични законик, тзв. држава Косово, протекторат, кривична дела, значење израза, уставни поредак, словне и граматичке грешке.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Од 1999. године, када су се државни органи тадашње Савезне Републике Југославије повукли са територије Косова и Метохије, међународна заједница (боље рећи један њен део) и албанске (косовске) снаге су, као што је познато, преузели власт. То преузимање власти се огледало у свим сегментима друштва,

* Ванредни професор, ORCID 0009-0009-4763-5867, marko.m.milovic@gmail.com

па у том смислу ни правни систем није био изузетак. Настојало се по сваку цену раскинути са дотадашњим уставно-правним поретком који је постојао и направити дисконтинуитет са државом којој су припадали. Међутим, ма колико се трудили да се одрекну некадашње државе Савезне Републике Југославије односно њеног правног следбеника Републике Србије, по важећој резолуцији 1244 УН, и даље су њен саставни део без обзира на све могуће предузете радње, подразумевајући и доношење правних аката – од Устава, па до закон(ик)а из више области.[1] Ова уводна разматрања су махом свима позната, али смо их морали истаћи, јер већ више од четврт века се настоји направити некаква држава Косово, уз обилату помоћ појединих моћних страних фактора, који то и не крију. У том свом настојању албански политички фактори са Косова и Метохије, предузимају све акције и да то буде видљиво и да има обележја правне државе, па и путем доношења системских закона, као што је и Кривични законик.

ПОЈЕДИНА ОБЕЛЕЖЈА КРИВИЧНОГ ЗАКОНИКА КОСОВА И ПАРАДОКСИ КОЈИ ГА КАРАКТЕРИШУ

Један од очигледних и кључних показатеља за афирмацијом и учвршћивањем независне државе је и доношење Кривичног законика тзв. Косова, који је и тема овог рада.[2] Намера аутора није давање посебне анализе овог Законика (из кривичноправног угла), јер би то захтевало много простора, већ да укаже на парадоксе које га прате од његовог доношења, и кроз законски текст у погледу појединих поглавља и кривичних дела. Законик уопште, па сходно томе и Кривични законик представља нормативни акт којим законодавац настоји да се на једном месту кодификује целокупно право, односно грана права (кривично у конкретном случају) једне земље. Издавање законика је главни елемент процеса кодификације права, завршна етапа изградње једног правног поретка, доказ његове зрелости и стабилности (Благојевић 1989: 1915).

Летимичним осврtом на законодавну активност у тзв. држави Косово, можемо уочити брзоплетост и исхитреност тамошњих политичких структура да имају свој кривични законик, а у прилог томе говори и податак да је претходни Кривични законик трајао свега седам година – од 2012. до 2019. године. За системске законе, као што је кривични, то је више него кратак период важења који истовремено показује да је Кривични законик

1 По овој Резолуцији, која је углавном многим познаваоцима косовских прилика позната, а нарочито стручној јавности, између осталог се каже, у уводној преамбули, да се потврђује привржености „свих држава чланица суверенитету и територијалном интегритету СР Југославије и других држава региона, како је наведено у Хелсиншком документу и анексу 2, поново потврђујући апел из претходних резолуција за широку аутономију и суштинску самоуправу за Косово..." („Резолуција СБ УН 1244 (1999)").

2 Кривични законик Косова, *Службени лист Рейублике Косово*, бр. 2/14, јануар 2019, Приштина, Законик бр. 06/L-074.

из 2012. године имао многобројне недостатке који се нису могли отклонити изменама и допунама. Уосталом, да се тако нешто могло учинити не би се сасвим извесно доносио нови Кривични законик 2019. године, већ би се Законом о изменама и допунама постојећи Законик допуњавао, кориговао, „уподобљавао" итд. Напомињемо да је први Кривични законик тзв. Косова донет свега четири године од проглашења „независности" 2008. године. Свим познаваоцима законодавних прилика, а нарочито правним теоретичарима и практичарима који се баве писањем и доношењем закона, познато је да су четири године веома кратак временски период за писање и доношење тако значајних закон(ик)а као што је кривични. Колико ће трајати садашњи Кривични законик (из 2019. године) остаје да се види, али оно што је заједничко за оба кривична законика је да су кроз ове законске одредбе припадници српске националне заједнице у пракси били, а и сада су, у подређеном положају. Општепознато је да је сврха сваког савременог кривичног законика заштита човека и других основних друштвених вредности за одређивање кривичних дела, прописивање кривичних санкција и њихова примена у мери у којој је то нужно за сузбијање тих дела, док се у конкретном Законику ради о превасходној заштити тзв. косовске независности и већинске албанске заједнице, а наштрб индивидуалних и колективних права српског народа и других неалбанских националних заједница.

О томе колико је законодавцу на Косову, као и његовим покровитељима, стало до истицања те „државности" говоре и чињенице, на које ћемо указати позивањем на Законик, које наизглед нису уочљиве, и на које чак ни поједини правници не би посебно обратили пажњу. Наиме, после поглавља „Значење израза у Кривичном законику", које се налази на крају општег дела Кривичног законика, почиње тзв. посебни део у којем се налазе групе кривичних дела, и ту није ништа неуобичајено. Но, оно што је парадоксално је да је прва глава у посебном делу (глава XIV) посвећена групи „Кривичних дела против уставног поретка и безбедности Републике Косово". Уобичајено је, и то је вишедеценијска законодавна пракса у свим модерним кривичним законицима, да на првом месту у посебном делу буде предвиђена група кривичних дела против живота и тела. Та законодавна пракса није случајна, нити произвољна, већ има своју криминално – политичку позадину. У том смислу можемо слободно рећи да је логично и природно да живот и тело човека, као неприкосновени, заузимају највише место на скали вредности добара, а високо рангирање заштитног објекта ове главе кривичних дела огледа се и у строгости прописаних казни (Стојановић 2012: 389). Уосталом, у свим уставима савремених држава начело неприкосновености живота човека је предвиђено као уставно начело, али та начела се не примењују и на тзв. Косову, нити се тако третирају у њиховом Кривичном законику.

Дакле, оно што је нормално и уобичајено у свим кривичним законицима, није и у Кривичном законику тзв. Косова. Као што смо претходно

навели, на тој скали вредности предност се не даје животу и телу човека, већ је на првом месту нарушавање некаквог уставног поретка у тој лажној држави. Наведеном главом је обухваћено више кривичних дела којима се пружа кривичноправна заштита, попут кривичног дела „Напад на уставно уређење Републике Косово" (члан 114), кривичног дела „Признавање капитулације и окупације" (члан 116), кривичног дела „Издаја земље" (члан 117), кривичног дела „Угрожавање територијалног интегритета Републике Косово" (члан 118) итд. Ова и њима слична кривична дела, из ове главе, су за косовског законодавца важнија него што су живот и тело човека.

Следећи парадокс, који је наставак претходног, налази се у наредној глави, која се односи на кривична дела којима се врши повреда добара заштићених међународним правом. У питању су „Кривична дела против човечности и вредности заштићених међународним правом" и такође је нејасно зашто је и у овом случају косовски законодавац дао предност овој групи кривичних дела у односу на кривична дела против живота и тела. Који су критеријуми у питању, немамо одговор, али можемо наслутити да се и овим одредбама настоји заштити правни поредак тзв. државе Косово. Овим се, између осталог, ставља до знања међународној заједници и свим релевантним факторима у свету да тзв. Косово поштује све међународне конвенције, укључујући и оне о геноциду, злочину против човечности, ратним злочинима (који се у различитим облицима се протежу кроз више кривичних дела).[3] На тај начин се Кривични законик тзв. Косова ставља у исту раван са свим европским (и не само европским) кривичним законицима којима се инкриминишу тешке повреде норми међународног права, и то пре свега међународног ратног и хуманитарног права. Кривичноправним одредбама из ове области се настоји показати да је ова тзв. држава је све међународне конвенције из области ратног и хуманитарног права инкорпорирала у своје кривично законодавство, да преузима све обавезе из тих конвенција, као и да се повреде које су забрањене прописују као кривична дела и на њеној територији. Након ове две групе кривичних дела долази на ред група кривичних дела против живота и тела.

Осим оваквог „оригиналног" распореда група кривичних дела на почетку посебног дела, неопходно је указати и на поједине појмове који су дефинисани и који се користе у овом Законику. Конкретно, у глави XIII Кривичног законика која носи назив – Значење израза у Кривичном законику, наведене су дефиниције за потребе овог Законика. Од четрдесет дефиниција, издвојићемо неке које су карактеристичне и од значаја за тему овог рада. Тако нпр. појмом „Територија Републике Косово" (члан 113 став 28) подразумева се копнена површина и водена површина унутар граница и граничних линија, као и ваздушни простор над „Косовом".

3 Иначе у овој глави је предвиђено више кривичних дела, али смо само напоменули она најкарактеристичнија која су од значаја за тему овог рада.

У следећем ставу је дефинисана „Гранична линија Републике Косово“ (став 29), која подразумева линију која дели територију Републике Косово од територија суседних земаља. У том смислу је и следећи став који је можда и највише споран, а то је дефинисање појма „Државна граница“ (став 30). Под државном границом се подразумева копнена, водена и ваздушна граница, укључујући аеродроме на којима се обавља међународни саобраћај.

Из ових појмова се јасно види да је Законик конципиран тако да се његовим одредбама штите обележја самосталне, независне државе, а не супротно поменутој резолуцији 1244 Уједињених нација. Ово истичемо, јер како другачије тумачити територију „Републике Косово“, њену граничну линију и најзад државну границу, ако не са аспекта самосталне државе, а не протектората. Протекторати ово не могу имати и њихове управе, какве год природе биле, немају могућност да законицима штите некакве своје границе и територију. Но, на ове правне аномалије, нико од релевантних међународних фактора није реаговао нити их спречио. Штавише, код доношења многих закона на Косову и Метохији управо су ти фактори из иностранства били коаутори и спонзори, па онда је некако и очекивано да није било реакције која би требало да буде у складу са међународним правом. При томе, исти међународни фактори су имали и још увек имају могућности и снаге (чак и у буквалном смислу), да спрече нежељене процесе на Косову и Метохији, од којих ни доношење закона и законика нису изузеци. Ипак, једно је питање могућности, а друго је питање воље, која очигледно овде недостаје. Ма како то звучало чудно, и у супротности са међународним правом и свим међународним конвенцијама, земље Западне Европе и Америке су главни промотери и заштитници тзв. косовске независности и свој интерес налазе и кроз правне акте који се доносе (од Устава, па надаље). Управо та независност се жели потврдити и учврстити, па и промовисати доношењем системских закона, као што је и Кривични законик.

ОСВРТ НА ПОЈЕДИНЕ СЛОВНЕ, ГРАМАТИЧКЕ (ЈЕЗИЧКЕ) ГРЕШКЕ И НА ПОЈЕДИНЕ ОДРЕДБЕ У КРИВИЧНОМ ЗАКОНИКУ ТЗВ. КОСОВА

У самом Кривичном законику постоји више словних и граматичких грешака, али и оних суштинских, које умногоме доводе у питање правну сигурност, пре свега становника српске националности. Треба истаћи да су ове грешке постојале и у претходном Кривичном законику који је донет 2012. године, на шта је тада својевремено од стране наших правних стручњака указивано. Не улазећи у оцену да ли су те грешке намерно или случајно учињене (не искључујемо ни једну могућност), нарочито приликом превођења са албанског и енглеског на српски језик, можемо приметити да се на указане примедбе се није много осврtало. Те грешке су делимично

исправљене у важећем Кривичном законику, из 2019. године, али нису у потпуности отклоњене. Указивано је да разлике у преводу законског текста „остављају могућност за арбитрарност и произвољну примену закона, што сведочи о одсуству правне сигурности и извесности".[4]

Није нам намера да тражимо („ловимо") грешке у самом Законику, јер увек може да се нека поткраде. Додуше, када су у питању закони, који год да су у питању, грешке не смеју да се десе. Због тога, постоји цела процедура усвајања пре коначног доношења у Скупштини, у којој је неопходно законски текст више пута читати, проверавати, упоређивати итд., почев од самог законодавца, надлежних у скупштинским одборима, управо да се не би десиле било какве омашке или неправилности. Штавише, проблем може да представља и изостанак запете или тачке у законском тексту па да настану недоумице, и следствено томе проблеми у његовој примени, а о неким крупнијим грешкама да не говоримо. Словне грешке, омашке у изразима или фразама стварају проблеме у тумачењу тих одредби, које директно утичу на оне на које се примењују. У тзв. Кривичном законику Косова грешке и недоумице су проузроковане неадекватним или боље рећи лошим преводом на српски језик, преводилаца који изгледа не разумеју најбоље српски језик, али ни правничку материју и терминологију. „Запањује и растужује пасиван однос и готово игнорисање чињенице да се верзије на српском језику Устава и Кривичног закона, вероватно тенденциозно, садржински разликују од албанских текстова. Реч је о озбиљном проблему о коме се, како се чини, безразложно ћути или јако ретко и тихо говори. Обезвређивање нечијег језика је обезвређивање самог народа који њиме говори."[5]

Но, као што ћемо видети у наставку, ти преводиоци са албанског и енглеског језика на српски језик и њихови надређени односно налогодавци (шта год били или које год својство имали), нису много марили у том погледу. Није им било приоритетно да овај Законик, уз све мањкавости које постоје, буде јасан и прецизан и за припаднике српске националности који живе на Косову и Метохији. То је негде у другом плану, на првом месту је пре свега да тај Законик, као и претходни из 2012. године, буде што пре донесен и наравно буде јасан за Албанце и за „странце", јер таквих пропуста у оригиналној верзији законског текста није било. У прилог томе говори и чињеница да нико од становника или званичника Косова и Метохије албанске националности, нити од представника међународне заједнице који

4 На ово је указивао и професор Дарко Симовић, члан Српског правничког клуба, који је, поводом донетих закона на Косову још истакао да не може бити речи о једнакости пред законом ако поред неписмености постоје и садржинске разлике у значењу, а када је реч о кривичном праву посебно је битно да свака правна норма буде прецизно формулисана, јер последице примене закона могу имати изразито неповољне и непоправљиве последице по грађане, у овом случају Србе и њихова основна људска права (*РТС* 25. 12. 2016).

5 Ове речи проф. Симовића, које се односе на претходни Кривични законик, могу се у потпуности односити и на садашњи, јер у том погледу није било неких већих позитивних помака (напомена М.М.).

су упућени у законодавни рад у том погледу нису истицали примедбе, или бар нису нигде јавно објављене. Дакле, нико се није жалио на неке словне, граматичке, језичке или било које друге грешке у законском тексту, а о пропустима у садржини самог Законика излишно је и говорити.

У овој незахвалној ситуацији, издвојити све примедбе би захтевало много простора, па ћемо навести неколико примера. Можда су неки које нисмо истакли и упечатљивији, уверљивији као прилог ономе што говоримо, али налазимо да су и понуђени примери довољно убедљиви. Кренућемо од словних (најбезазленијих) грешака у овом Законику. У већ поменутој глави – „Значење израза у Кривичном законику", у члану 113. став 19. наведен је појам „Царин" који у српском језику нема никакво значење. Тек из објашњења у наставку овог става се каже да су „Царине Републике Косово одговорне за примену царинског законодавства", па закључујемо да се ради о Царини. Ова словна грешка готово да није могуће да није могла бити примећена од стране преводилаца, нарочито што је реч „Царин" – посебно истакнута (болдирана, односно истакнута појачаном црном бојом), за разлику од неких других речи и објашњења.

У истој овој глави, у истом члану, у ставу 14. дато је објашњење за „осмишљено удружење". Овај појам је иначе непознат нашем кривичном законодавству, али и другим кривичним законодавствима у региону, па и шире. Поред тога што нема такорећи никакво значење, ни сврху, јер већ постоје слична значења као што су дефинисање групе (став 12. – три и више лица) и организоване криминалне групе (став 13), ни образложење истог појма није најјасније.[6] Можемо приметити да је сам назив рогобатан и не користи се ни у обичном говору, а нарочито не у законским текстовима. Када бисмо занемарили кривично право, и уопште право, могли бисмо се запитати шта би представљао у обичном, свакодневном животу овај израз. Готово је сигурно да одговор не бисмо добили, јер тако дефинисано удружење код нас нема никакво значење и смисао. Но, то није једина примедба у овом примеру. Друга, ништа мање значајна примедба је у погледу одреднице „удружења". Да ли је могуће да постоје удружења за вршење кривичних дела?! Удружења као појам имају сасвим другачије значење у српском језику, које у сваком случају нема никакве везе са криминалним активностима. Напротив, удружење представља добровољну и невладину недобитну организацију засновану на слободи удруживања више физичких или правних лица, основану ради остваривања и унапређења одређеног заједничког или општег циља и интереса који нису забрањени Уставом или законом.[7] Ова дефиниција очигледно није била позната преводиоцима на српски језик, а можда ни законодавцу, који извесно нису били довољно

6 У законском тексту се каже: „Осмишљено удружење је удружење које није случајно основано за извршење кривичног дела у датом тренутку, с тим да није нужно да чланови тог удружења имају формално додељене улоге, континуитет чланства или изграђену структуру."

7 Закон о Удружењима, *Службени гласник РС*, број 51/2009 и др.

стручни за поверени задатак, што свакако може да направи проблем у његовој примени, пре свега становницима српске националности, из разлога који смо већ навели.

Занимљиво је и одређивање појма детета. У истом поглављу (Значење израза у Кривичном законику), у члану 113, тачка 22, дете се дефинише као лице које није навршило осамнаест година. У Кривичном законику Републике Србије дете је лице које није навршило четрнаест година и као такво је кривично неодговорно. С друге стране, ако је дете оштећено лице, увек се прописују квалификовани облици кривичног дела или посебна кривична дела, у којима су запрећене казне затвора за учиниоца строже. Та граница од четрнаест година је такорећи општеприхваћена, иако има полемика и расправа у погледу спуштања те старосне границе. Не улазећи дубље у ову проблематику, која је ових година актуелна, с правом постављамо питање због чега је законодавац на Косову предвидео да је лице до осамнаест година –дете. Дакле, свуда у Европи дететом се сматра лице до четрнаест година, а на тзв. Косову до чак осамнаест година. Из претходно наведеног може се закључити да косовски законодавци у овом погледу не прате савремене кривичне законике, иако се труде да максимално преузму сва европска актуелна законска решења, не само у кривичноправној материји, него уопште.

Даље, члану 14. који носи назив „Насиље или претња" такође можемо истаћи више примедби. Најпре, у самом називу дела наилазимо на језичку и кривичноправну нејасноћу, а можемо говорити и о плеоназму. Наиме, појам насиље у кривичноправном значењу подразумева она инкриминисана понашања којима се употребом силе или озбиљне претње повређује или угрожава правно заштићено добро (Играчки 2014: 137). Из наведене дефиниције се види да насиље обухвата силу и претњу, и овај појам као такав дефинисан је у кривичноправној материји деценијама уназад. Из овог назива дела произилази да се под насиљем подразумева само употреба силе, што је као што видимо погрешно. Очигледно је да је ово последица лошег или непрофесионалног превода са албанског и енглеског језика, мада не искључујемо и могућност да се ради о пропусту самог законодавца. Следећа озбиљна примедба односи се на сам законски текст где се у ставу 1. каже: „Дело извршено под утицајем *НЕПОДНОШЉИВОГ* насиља или претње...", а у ставу 2.: „Уколико је кривично дело извршено под утицајем *ПОДНОШЉИВОГ* насиља или *ПОДНОШЉИВЕ* претње...". Цитирали смо само део законског текста, који је од значаја за тему овог рада, у којем се виде озбиљне језичке недоумице или боље рећи изрази који нису у духу српског језика и неспојиви су у свом значењу. Конкретно, какво то може да буде подношљиво насиље и каква је то разлика између подношљивог и неподношљивог насиља? Ово заиста изгледа као непознаница не само у кривичоправном смислу, већ и у језичком. Следствено томе, можемо се запитати да ли насиље које је подношљиво или издржљиво могу бити синонимни изрази? Која је то граница између подношљивог и неподношљивог насиља и ко то може да оцени? Могли бисмо поставити

још питања у том смислу, али и ово је довољно илустративно. Имамо сличне недоумице у вези са подношљивим претњама, које су као појам наведене у ставу другом законског текста. Овај израз је такође непознаница у српском језику, јер је нејасно шта би представљала подношљива претња. Из наведене фразе произилази да постоји и неподношљива претња, али у чему је разлика у односу на подношљиву и како се она одређује. Можемо само да претпоставимо да се ради о градацији претњи, која се никада није користила у српском кривичном законодавству, а била је непозната и у бившем југословенском кривичном законодавству. Законодавац није дао никакво образложење, нити је у законском тексту прецизирано шта подразумева под овом подношљивом претњом, па немамо критеријуме (параметре) према којима бисмо их могли одредити.

Крупну примедбу имамо и у погледу одредбе из члана 67. КЗ – „Протеривање странаца са територије Републике Косово". Опште је познато да ни у једном протекторату не постоји могућност да се неки странац протера са дотичне територије, тако што ће се то кривичним законом предвидети. При томе, протеривање странаца из тзв. државе Косово, према поменутој одредби, може се наложити од стране суда на период од једне до десет година. Приликом одлучивања о примени ове казне и трајања исте, узима се у обзир поред врсте и тежине кривичног дела, мотив за извршење кривичног дела и везе извршиоца са „Републиком Косово".[8] Како се разуме из овог члана и грађани Републике Србије су странци, а то иначе произилази посредно и непосредно и из других чланова овог Законика. Посебно истичемо део законског текста односно формулацију – везе извршиоца са „Републиком Косово", којом се отвара могућност за многобројне злоупотребе у погледу одлука од стране косовских судова. Ову могућност, они обилато и користе у судским поступцима, нарочито према припадницима српске националне заједнице, са јасном намером да се спречи боравак и долазак на просторе Косова и Метохије. Посматрано лаички, а нарочито са правничког аспекта, читањем ове правно накарадне одредбе отвара се више питања и дилема – једна од њих је како је могуће да неком странцу (шта год под тим појмом подразумевали) буде изречена дугогодишња казна протеривања. Ово истичемо јер знамо да је овај протекторат, и по Резолуцији 1244 УН, као и сваки протекторат уосталом, увек ограниченог временског и сваког другог карактера. Додуше, у овој Резолуцији није наведен временски оквир, али према међународном праву протекторат не можемо сматрати трајном категоријом, што није случај са државом, ма колико се привремене институције тзв. Косова трудиле да покажу да јесу држава. Врло лако се може десити да та временска казна надживи протекторат Косова,

8 Протеривање странаца из земље је у српском Кривичном законику предвиђено као мера безбедности, а не казна. Такво решење је и у другим кривичним законицима бивше Југославије, а зашто је другачије у КЗ тзв. Косова није дато никакво образложење приликом његовог доношења, односно због чега је протеривање одређено као казна, а не као мера безбедности.

и шта онда? Даље, према којим параметрима, тамошњи судови одређују ко је странац, а ко није? То посебно истичемо у вези са оним лицима која су рођена и живе (или су живела) на простору Косова и Метохије и која нису албанске националности, али им је изречена ова заиста проблематична казна.

У члану 44. КЗ, у поглављу које говори о казнама, предвиђено је законско решење које није имало упориште у српском кривичном законодавству, нити га има данас у важећем КЗ Србије. У питању је „Замена затворске казне новчаном казном", према којој суд када изрекне казну затвора до шест месеци може истовремено, уз пристанак осуђеног лица, да одлучи да казну затвора замени новчаном казном. Када је казна замењена новчаном уместо затворске, суд није омеђен износом за рачунање по дану затвора, као када је изречена новчана казна као главна.[9] Ове одредбе нису непознате у савременим кривичним законодавствима Европе, али су њима у привилегованој позицији она осуђена лица која су имућнија. С друге стране, лица слабог материјалног стања, објективно нису у могућности да користе ову законску могућност. Сагледавајући тренутну економску ситуацију, али и уопште друштвене прилике у јужној српској покрајини, у којој одавно влада велико сиромаштво, уз мали број (екстремно) богатих, јасно је да ова одредба нема учесталу примену у пракси тамошњих судова. Наравно, ова одредба се искључиво односи на лица која су правоснажно осуђена за кривична дела до шест месеци, у смислу поменуте одредбе 44. Кривичног законика.

Одредбе следећег члана у Кривичном законику, такође нису предвиђене у српском кривичном законодавству. У питању је одредба „Замена затворске казне налогом за обављање рада у јавном интересу" (члан 45. КЗ), према којој суд има могућност да осуђеном лицу, као и у претходном ставу, казну затвора до шест месеци замени налогом за обављање рада у јавном интересу. Наведено законско решење представља новину на просторима бивше Југославије, а којом се налаже осуђеном од стране суда да обави неплаћени рад у јавном интересу у одређеном периоду од тридесет до две стотине четрдесет сати рада. Тај рад се мора обавити у току периода који суд одреди и не може трајати дуже од једне године. Не улазећи у даље одредбе овог члана, јер није нам намера анализа појединих чланова, већ анализа појединих карактеристика овог Законика, треба ипак истаћи следеће: ово је једно од ретких решења које би могло да буде предвиђено кроз измене и допуне Кривичног законика Србије, с обзиром да има вишеструке користи. Најпре, држава ће уштедети тиме што неће морати да издржава осуђено лице у казнено-поправним заводима (укључујући евентуално и медицинске услуге), иако се ради о релативно краткотрајним казнама затвора. Друго, само друштво ће имати бар неке користи, па и минималне, од тог рада у јавном интересу, чак и ако је у питању рад који суд одреди у периоду од тридесет до две стотине четрдесет сати рада. Како год посматрали ову одредбу, косовски законодавац односно они који су учествовали у његовом

9 Према одредбама о новчаној казни (члан 43. став 3. Кривичног законика) један дан затвора се рачуна као двадесет евра новчане казне (напомена М.М.).

доношењу су имали и нека ретка, али добра законска решења, уз све примедбе (формалне и суштинске) које имамо и на које делимично указујемо у раду.

У општем делу издвајамо још један пример, и то из поглавља које говори о алтернативним казнама. У питању је казна „Полуслобода" (члан 58. КЗ). Најпре, овај термин нема своје утемељење у српском језику, па сходно томе и не користи се у нашој кривичноправној терминологији. Ова реч је новина како у језичком, тако и у појмовном значењу. Додуше, ова казна постоји у појединим државама Европе и подразумева да осуђени једно време борави ван затвора. На пример, у Италији, осуђеник мора десет сати провести у затвору и уз то му могу бити изречене друге мере (Букарица 2016: 47). Према одредбама члана 58. КЗ тзв. Косова, осуђеном лицу коме је изречена казна затвора до једне године, суд може да наложи извршење казне полуслободе због обавеза које се односе на „посао, образовање или стручно оспособљавање, основних одговорности према породици, или потреба за здравственим или рехабилитационим третманом". Ова алтернативна казна се спроводи тако што је осуђено лице је дужно да се врати у затворске просторије након завршених обавеза (претходно наведених) на слободи и то у времену које је одредио суд. Оваква казна није предвиђена у нашем Кривичном законику, нити је постојала у ранијем периоду, у време некадашње заједничке државе, те представља ексклузивитет на овим просторима. Намера потребе за овом врстом алтернативне казне вероватно је позната само законодавцу, али о овом појму и Институт говори као о намери дистанцирања од српског кривичног законодавства.

Из општег дела бисмо издвојили још један пример, наиме, у самом Кривичном законику као кривичне санкције предвиђене су „Допунске казне", у члану 59. које се већим делом садржински „поклапају" са мерама безбедности у српском КЗ. Но, овим допунским казнама нису обухваћене мере медицинског карактера, као што је предвиђено у нашем Законику, већ се у косовском КЗ у посебном поглављу налазе мере обавезног лечења (у глави V).[10] Поред мера обавезног психијатријског лечења и чувања у здравственој установи и обавезног психијатријског лечења на слободи (члан 84. став 1. тачка 1.1. и 1.2.), у следећој тачки је предвиђена и мера обавезног програма рехабилитације за лица која су зависници од дроге или алкохола. Овај обавезни програм рехабилитације представља правни нонсенс и сувишно га је посебно прописивати, јер је рехабилитација делимично подразумевана и претходним медицинским мерама које смо навели. Сходно томе, таква дефиниција рехабилитације није била потребна нити је уобичајено да се прописује кривичним законицима (бар када је у питању рехабилитација медицинске природе). Наравно ову врсту рехабилитације не треба поистовећивати са судском и законском рехабилитацијом која има сасвим друго значење и нема ништа заједничко осим у оба случаја употребљеног термина рехабилитација.

10 Ове мере обавезног лечења се могу изрећи учиниоцу који није кривично одговоран, који има битно смањену урачунљивост, или је зависник од дроге или алкохола (у смислу одредбе члана 84. став 1.).

Овакво законско решење које постоји у КЗ Косово представља само једну у низу одредби којима се настоји направити некакав аутентични Законик и уједно отклон од српског КЗ.

У глави седам, у самом наслову имамо озбиљну граматичку, али и суштинску грешку. С обзиром на то да се ради истовремено о двострукој примедби, оставили смо је за крај овог излагања, пре осврта на посебни део Законика. Конкретно, тај наслов ма како звучало невероватно гласи: „ОДУЗИМАЊЕ ИНСТРУМЕНТАСЛНОСТИ И ИМОВИНСКЕ КОРИСТИ СТЕЧЕНЕ КРИВИЧНИМ ДЕЛИМА“. Могли бисмо слободно констатовати да правницима, па чак и онима који се баве кривичним правом, а о људима који нису правници да не говоримо, није јасно шта се то одузима, поред имовинске користи која је стечена кривичним делима. Шта значи реч „ИНСТРУМЕНТАСЛНОСТИ“? Реч без смисла, непостојећа у српском језику, а летимичним погледом се уочава словна (граматичка) грешка. Већ смо констатовали да је то недопустиво у било ком закону, а нарочито у Законицима, као што је овај, а то је грешка ни мање ни више него у самом наслову поглавља општег дела Кривичног законика Косова. Такав пропуст је недопустив и деградира Законик у целини. Наиме, поред ове словне грешке, чак и када бисмо је занемарили, не можемо закључити ни логички ни по смислу шта се то одузима. Из законског текста, који је у наставку, не можемо одгонетнути о чему се ради, а камоли разумети и тумачити норму, да ли су у питању неки инструментали или инструменти или нешто треће. У пракси то може да представља велики проблем, јер не знамо шта је законодавац хтео да каже. Нарочито ова словна и суштинска грешка представља опасност за становнике Косова и Метохије који не користе албански језик (можда у оригиналној верзији на албанском језику или евентуално енглеском ова реч и има неки смисао и значење), па не знају шта им се све може одузети у смислу ових законских одредби, што свакако угрожава њихова грађанска права.

Најзад, навели бисмо и један пример из посебног дела Законика који је суштинске природе и којим се директно задире у права и имовину српског народа на Косову и Метохији. Наиме, у члану 354. овог Законика предвиђено је кривично дело које носи назив „Неовлашћено оштећење, уништење и уклањање заштићених споменика или објеката ван Републике Косово.“ Цитирамо само поједине одредбе:

1. Ко год без одобрења надлежног органа изнесе изван Републике Косово заштићени културни, историјски, верски, научни или природни споменик или објекат, казниће се новчаном казном или казном затвора у трајању до једне (1) године.

2. Ако је кривично дело из става 3. овог члана извршено према заштићеном културном, историјском, верском, научном или природном споменику или објекту који има посебну вредност, извршилац ће се казнити новчаном казном или казном затвора у трајању до три (3) године.

3. За потребе овог члана, израз „заштићени културни, историјски, верски, научни или природни споменик или објекат“ значи објекат који уважава

нека верска заједница који се налази на имовини посвећеној верским обредима, надгробни споменик, гроб или друго место сахрањивања, јавни споменик, природни споменик, уметнички, научни или занатски предмет који се чува у јавној збирци или је приказан на јавној изложби, објекат који служи некој јавној намени или украшава јавни пут, трг или парк, природна знаменитост или угрожена животињска или биљна врста.

Из делимично цитираног члана навели смо само оне одредбе које су од значаја и којима се пружа кривичноправна заштита споменицима и објектима, при чему бисмо указали на одређене специфичности. Из законског текста се види да се овом кривичном одредбом штите сви културни, историјски, научни, природни споменици и објекти „на територији Косова". Ноторна је чињеница да је територија Косова и Метохије изузетно богата споменицима и сакралним објектима. При томе, њихов највећи део, као што је познато, припада српском народу и Српској православној цркви, јер су на тим просторима присутни више векова. Тешко да ће неко од припадника српског народа поверовати да је намера косовског законодавца да се штите споменици и објекти који припадају српском народу искрена, укључујући и оне који су у власништву Српске православне цркве, нити је то српска заједница на Косову од косовских законодаваца тражила. Напротив, ове одредбе делују наметнуто и нису уопште у интересу српског народа, али у вези са тим као и многим другим животним питањима, нису ни консултовани.

О чему се заправо ради? У ставу 3. и 4. члана 354. Законика инкриминише се изношење наведених споменика и објеката без одобрења надлежног органа тзв. Републике Косово, као и оних споменика и објеката који имају „посебну вредност". Као што смо истакли огроман број њих, а нарочито оних који имају „посебну вредност" су део баштине српског народа и Српске православне цркве, па је парадоксално да за њихово изношење (из тзв. државе Косово!) Срби и њихови црквени великодостојници, монаштво и свештенство морају да траже одобрење (дозволу) од те непризнате државе. Оваква ситуација је својеврсни нонсенс – да се питају они чије то никада није било да ли се може изнети неки споменик или извршити пренамена објекта на Косову и Метохији а који су одувек припадали српском народу.

Примедбе које смо изнели и недоумице на које смо указивали су последица лошег легислативно-технички урађеног Кривичног законика Косова или боље рећи жеље да се тај Законик по сваку цену донесе, без обзира на проблематична, па и лоша законска решења.

Поред свих изнесених примедби, морамо истаћи и дилему у којој мери се овај Законик примењује и међу албанским становништвом, нарочито у погледу најтежих кривичних дела (убиства, насиља...). Ово истичемо из разлога што је на простору Косова и Метохије још увек заступљено и обичајно право, у којем истакнуто место има и крвна освета. Обичај крвне освете код Албанаца има упориште у Законику Леке Дукађинија, а обичај је и даље важећи, али немамо податке о његовој учесталости. Званичници на Косову ову појаву негирају, и углавном такве случајеве третирају у јавности

као класичан криминал. Овај проблем постаје још израженији како је укинута смртна казна, јер и раније оштећена породица (породица убијене особе) није дозвољавала да држава буде егзекутор (смртне казне), већ је инсистирала да представник породице обави „часну обавезу“ (Антоновић 2023: 143–151). Према одредбама садашњег Кривичног законика то више није могуће, јер уместо смртне казне предвиђена је казна доживотног затвора, што поборници крвне освете не прихватају, али релевантних података нема. О крвној освети се много не говори, нарочито не у садашње време, боље рећи настоји се да се ова појава и други превазиђени обичаји ставе „под тепих“, те да по сваку цену тзв. Косово и његово друштво буде део европских и евроатлантских интеграција, где су таква понашања недопустива.

ЗАКЉУЧАК

Само постојање Кривичног законика тзв. Косова, који важи на делу територије државе Србије, у њеној јужној покрајини Косову и Метохији, говори о тужној чињеници да се међународни поредак не поштује и да је политика однела победу над правом. Такође, постојање овог Законика указује да постоје двоструки аршини од стране дела међународне заједнице који зарад својих (геополитичких, економских и других интереса), отворено крши основне принципе Уједињених Нација који се огледају у директном мешању у унутрашње ствари једне суверене државе, као што је у конкретном случају Република Србија.[11] Примедбе и недоумице које смо изнели су последица лошег легислативно-технички урађеног Кривичног законика Косова или боље рећи жеље да се тај Законик по сваку цену донесе, без обзира на проблематична, па и лоша законска решења. Словне грешке, као и граматичке у самом Законику су логичка последица брзоплетог доношења и жеље да се и на тај начин покаже државност тзв. Косова коју иначе већи део света не признаје. Све те грешке, недостаци, па и спорна законска решења у Кривичном законику Косова ће и даље угрожавати људска права Срба, али и других неалбанаца (као и претходних година) на Косову и Метохији и њихову правну сигурност. Уосталом, ова вишегодишња пракса је то и показала, као и двоструки аршини који постоје у његовој примени.

У раду нисмо могли да укажемо на све недостатке, којих заиста има много, из практичних разлога, и поред жеље аутора. Када бисмо кренули таксативно да их набрајамо и анализирамо (као што смо то учинили у неколико наведених случајева), биле би неопходне још десетине страна рада. То само говори о дискутабилном и проблематичном квалитету овог Законика, који уједно указује на (не)посредан начин и о карактеру тзв. државе Косово

11 Треба истаћи да се увек радило и ради само о једном делу међународне заједнице тзв. евроатлантских држава или држава западне цивилизације. С друге стране, много већи део држава света (нарочито Африке и Азије), подржава међународно право, и уједно поштује принцип немешања у унутрашње ствари других држава.

у којој се примењује. Сувишно је помињати да такве примедбе не бисмо могли упутити било којем европском кривичном законику. Једноставно речено, недопустиве су и ниједна иоле нормална и уређена држава не би такву понижавајућу ситуацију себи дозволила, јер систематски закони су истовремено и огледало једне државе. Косовском законодавцу то није битно, нити се осврће, чак и када се укаже јавно на те (многобројне) мањкавости, од стране стручне јавности. Треба истаћи да осим декларативних залагања за владавину права, борбу против корупције и организованог криминала, рада независних органа на спровођењу закона и заштите и унапређивања људских права, како се посебно истицало приликом његовог усвајања, те примене одредби из међународних конвенција, суштински се овим Кривичним законом (по сваку цену) жели пружити заштита тзв. косовској државности и њеном уставном поретку. Сагледавајући у целини овај Законик, најбоље је истаћи познату изреку чувеног правника из 19. века Валтазара Богишића – „Што се грбо роди, вријеме не исправи."

Није реално очекивати да ће овај Законик у скорије време престати да постоји, јер још увек су јаке оне снаге у Европској Унији и Америци које отворено подржавају независност Косова. Другим речима, судбина овог Законика ће пратити судбину ове лажне државе, што значи да тек са њеним нестанком ће престати да важе и сви закони који су донесени. Промене у односима у међународној заједници су све видљивије и дају наду да ће се заиста поштовати Повеља УН, па самим тим и повратак Косова и Метохије у уставно-правни поредак Републике Србије. Тада ће се показати да је Кривични законик Косова представљао опасан правни преседан и једну тужну, неправедну и срамну епизоду у међународним односима.

ЛИТЕРАТУРА

Антоновић 2023: Антоновић Ратомир. *Обичајно право на Косову и Метохији.* Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Букарица 2016: Букарица Миодраг. *Упоредни кривични системи, општи део, материјални и процесни аспекти.* Бања Лука.

Закон о Удружењима. *Службени гласник РС*, број 51/2009 и др.

Кривични законик Косова. *Службени лист Републике Косово,* бр. 2/14, јануар 2019, Приштина. Законик бр. 06/L-074.

Играчки 2014: Играчки Јасмина. „Кривичноправни и криминолошки аспекти насиља и насилничког понашања". *Зборник Института за криминолошка и социолошка истраживања*, број 1/2014, Београд.

Стојановић 2012: Стојановић Зоран. *Коментар Кривичног законика*. Београд: Службени гласник.

„Резолуција СБ УН 1244 (1999)". https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/19944 [12. март 2025].

РТС 25. 12. 2016: „Ни злочин ни казна нису једнако прописани за све на Косову". 25. 12. 2016. https://www.rts.rs/vesti/drustvo/2573757/ni-zlocin-ni-kazna-nisu-jednako-propisani-za-sve-na-kosovu.html [12. март 2025].

Marko M. MILOVIĆ

THE EXISTENCE OF THE CRIMINAL CODE IN KOSOVO AND METOHIJA – A PRECEDENT IN THE TERRITORY OF THE PROTECTORATE

Summary

The adoption of the Criminal Code is one in a series of paradoxes that we have in the so-called Criminal Code. the state of Kosovo. No protectorate, since such a legal category existed, not even the one that essentially has the same status, but under a different name, has had the opportunity to enact its own codes. Certain chapters and criminal offenses from this Code were also pointed out, which essentially affirms the self-proclaimed state of Kosovo, and in this connection the meanings of terms that are listed, such as the concept of the state border or the border line of the "Republic of Kosovo". Moreover, some legal solutions deviate from existing, decades-old commonly accepted ones, such as the definition of a child or the definition of violence and threats. These are some of the numerous indicators that show an intention for some kind of uniqueness, while at the same time distancing from Serbian criminal legislation. Intentionally or unintentionally, in this CC, as well as in the previous one, there are several spelling and grammatical errors in the translation into Serbian, which, in addition to the essential provisions (which are very debatable!), result in Serbs in Kosovo and Metohija being in a subordinate position before the local judicial institutions in criminal proceedings. The so-called Criminal Code. Kosovo, which was first adopted in 2012, and is still valid in 2019, represent a (dangerous) precedent in the international legal order, which is given special attention in the paper.

Keywords: The Criminal Code, the so-called state of Kosovo, protectorate, criminal offences, meaning of terms, constitutional order.

УДК

Прегледни рад

*Мирослав Д. СТЕВАНОВИЋ**
Академија за националну безбедност, Београд;
Универзитет Унион – „Никола Тесла“, Београд

КОГНИТИВНО РАТОВАЊЕ У ФУНКЦИЈИ ПОДРИВАЊА ОДБРАМБЕНОГ КАПАЦИТЕТА СРБИЈЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Апстракт: У овом раду проблематизује се експлоатација глобалног информационог простора за специјално деловање против капацитета Србије, на заштити суверенитета на КиМ, током међународног присуства. Анализа обухвата потенцијал организованог, усмереног и планског пласирања и контроле информација као дејства којим се генерише стање перцепције које подрива потенцијал одбране суверенитета државе на том делу територије. Овако одређеном проблему и предмету, приступљено је тако што се идентификују чиниоци спољног утицаја, потом се анализира њихова повезаност у одређеном раздобљу, са стратегијским окружењем и у складу са тим трендом, постављају хипотетичке ситуације које могу захтевати реакцију снага безбедности. Циљ рада је да се разлуче и сагледају заједнички елементи непријатељског обмањивања, односно утицај перцепције и симболичке комуникације, као битне одлике индивидуалне и друштвене спознаје. Истраживање указује да доминација у информационом простору омогућава усмеравање индивидуалног опажања природе непријатељског наступа против Србије. Налази дају основ за закључак да је у тренутној ситуацији најделотворније супротстављање когнитивном нападу стриктно придржавање важеће правне терминологије.

Кључне речи: дискурс, наратив, агресија, хибридни рат, рационално одлучивање.

УВОД

Доктрина тренутно препознаје пет домена ратовања: копно, море, ваздух, свемир и сајбер простор, али низ теоријских радова указује на постојање и когнитивног домена (Le Guyader 2022: 33, Dear 2024: 3, Zhang 2025: 171). То указује да се сукоб може одвијати и у димензији начина

* Ванредни професор, ORCID 0000-0002-1456-2130, mstevanovic@unionnikolatesla.edu.rs

на који људи мисле о себи и окружењу, како бирају, тумаче, памте и користе информације приликом расуђивања и одлучивања, односно процеса који детерминише понашање. Политички и друштвени живот је данас засићен информацијама, те отуда потреба да се испољавање деловања у виду коришћења информација да се утиче на мишљења, уверења и мотивације, сагледа у ширем политичком контексту.

Проблем који се намеће је препознавање и суочавање са техникама усмереног дејства на вештине које мозак користи за размишљање, закључивање, памћење и обраћање пажње на окружење (когнитивне способности). Предмет рада је агресивни наступ у когнитивној области против Републике Србије на КиМ. Посматрање овог процеса представља покушај да се одговори на питање у којој мери оваква дејства представљају наставак војног деловања против Републике Србије. Циљ рада је да се идентификују опште одлике когнитивног наступа. У анализи је примењен мултудисциплинарни приступ, почев од теорије политике и међународних односа, до социјалне психологије и комуникологије. Примењени метод је првенствено анализа секундарних извора и анализа садржаја, јавно доступних докумената.

КОГНИТИВНА ДЕЈСТВА КАО ДИМЕНЗИЈА РАТОВАЊА

Појам когнитивног ратовања у литератури се одређује углавном дескриптивно. У том смислу, когнитивна димензија би се састојала од „маневара у когнитивном домену како би се међу таргетираном публиком постигла задата перцепција, да би се остварила предност над другом страном“, (Ottewell 2022: 6). Слично је становиште које сугерише да когнитивно ратовање подразумева, „манипулацију јавним дискурсом од стране спољних елемената који желе да поткопају друштвено јединство или наруше поверење јавности у политички систем“ (Rosner–Siman Tov 2018: 1). Експлицитније циљна дефиниција је да се ради о „коришћењу јавног мњења као оружја, од стране спољног ентитета, у сврху утицања на јавну и владину политику и дестабилизације јавних институција,“ (Bernal и др. 2020: 3). Когнитивно ратовање се може најопштије посматрати као стратегија усредсређена на промену начина на који нападнута популација мисли и, последично како делује. Сврха је, да се доведе до промене политике нападнуте заједнице, путем когнитивног процеса (Rickli–Mantellassi и др. 2023: 12). Практично, ради се о наметању воље другој држави и сходно томе, анологно сврси која се настоји остварити и у традиционалним димензијама ратовања (Claverie-du Cluzel 2021: 23).

Оно што је новина то је, да је у питању офанзивни маневар на спознају и свест као војиште sui generis, односно специфичан облик ратовања које егзистира између мира и рата, у којем је најважније наметање утицаја. Овом развоју допринеле су брзе иновације у генеративној, вештачкој интелигенцији и технологијама друштвених медија, које су створиле

могућност за генерисање вести заснованих на дискурсу и наративима. Тако, политички садржај постаје независан од истине и омогућава рутинско манипулисање стварношћу, циљајући и искоришћавајући жеље и страхове против мета, усмеравајући политику на основу емоција, а не разумевања. Уз то, демократизација информација је изнедрила и масовну продукцију садржаја, што је појачало поларизацију, користећи мржњу, бес и страх (Zehndorfer 2025: 3).

Когнитивна дејства настоје да утичу на противниково доношење одлука током рата или на јавно мњење у време мира, са циљем да се постигне овладавање умом или спознајом. Она по логици ствари, користи утицај који информациони простор и друштвене мреже имају на перцепцију људи о догађајима и понашањима (Smith–Beauchamp–Mustafaga 2023: 11). У том оквиру, могу се разликовати најмање четири стратегије наступа:

> „[...] *дисторзија информација* како би се утицало на разумевање циљне публике о стварној ситуацији и затим обликовали њихови ставови и променили поступци. Ово ширење специфичних информација промовише и обликује наратив [...] *прогресивно ширење конкурентних дискурса*, путем коментара на мрежи и друштвених медија (троловање) и тако утиче на наратив, подстиче предрасуде и манипулише емоцијама људи [...] *преплављивање наративом*, преко ботова који их шире док скрајњује другачија гледишта и вести, у настојању да се промени јавно мњење [...] *технички напади*, блокаде, и уништавање непријатељских информационо-комуникационих канала, са циљем да се монополише и контролише ток информација." (Sime 2023)

У когнитивном сукобљавању, тактике исцрпљивања имају за циљ да се континуирано смањују снаге противника и његова воља да настави борбу. Идеја когнитивних дејстава у оквиру војних операција потекла је из америчке армије, која је деценију раније усвојила доктрину тзв. „одбране унапред," под којом је дефинисано превентивно и проактивно тражење могућности за напад без прибегавања оружаној сили (U.S. Army 2012: 11–14). Когнитивна доминација подразумева примену психолошких и неуролошких правила како би се постигао утицај на перцепцију, одлучивање и понашање. Ради се о манипулацији пажњом, памћењем и емоционалним одговорима (Kolobara 2023: 72). Данас се знања о начинима на који људи обрађују информације користе за развијање модела утицаја на друштвеним мрежама, микротаргетирање, или стварање садржаја који заобилазе рационалну обраду и непосредно подстичу емоције и мотивацију.

Концепт когнитивног ратовања развија се и у оквиру НАТО-а (NATO 2023: 5). Иницијално, овај Савез је увео хибридно ратовање на Евро-атлантском простору, у складу са доктриним концептом двостратешке команде америчке војске из 2019. године, (*Capstone* - кровна стена) (NATO 2022). Ради се о начину којим се безбедносно окружење развија и мења

оперативно окружење, са новим начинима размишљања, организовања и деловања. Оперативно окружење се шири изван традиционалних, војних домена, а надметање постаје све упорније у свим инструментима моћи. Ово окружење обухвата укључивање више различитих актера, са новим технологијама које се користе на нове начине. Успех захтева балансирање напора у правцу обликовања надметања и борбе. У контексту овог рада, треба приметити да се од суштинског значаја за операције НАТО-а прокламују „прилике да утичу на оперативно окружење које пружају актери, као што су Уједињене нације и Европска унија, партнерске земље, индустрија и отворена друштва." Овај концепт ратовања омогућава прилику за ангажовање са свима који „деле вредности Алијансе" и „пружа оквир за усмеравање и синхронизацију напора за развој војне предности и проактивно обликовање оперативног окружења, тако што проширује простор за одлучивање политичке власти фокусирајући се на стварање војних опција, укључујући и креирањем стратешких дилема за мете (НАТО 2023: 2). Практично се ради о организационом начелу које у приступ војном размишљању, организовању и деловању уводи инструментализацију унакрсних инструмената моћи. Улога овог концепта је да се постигне пет стратешких циљева: 1. когнитивна надмоћ, 2. слојевита отпорност, 3. утицај и пројекција моћи, 4. команда између домена, 5. интегрисана одбрана у више домена. (NATO 2023: 12)

На решењима за подршку невојних метода когнитивног деловања, и селекцију информација које се дисквалификују као тзв. „лажне" и ублажавање њихових дејстава на операције савеза ангажовани су предузетници, научници, програмери и други. Кључне идеје тог концепта су тајност, перфидност, посредници (проксији), манипулација идентитетом и културом и употреба психолошких дејстава. Ова дејства се примењују за наметање жељеног понашања и контролу људског домена, без отвореног оружаног дејства (Krishnan 2024: 10). Пројектовани учинак се дефинише као подривање моралних и идеолошких основа и оспоравање традиционалних вредности друштва, средствима попут психолошким дејствима, манипулацијом информацијама и инфилтрацијом у кључне образовне, медијске и културне институције. Когнитивна дејства излазе из оквира контроле ширења информација, тако што су усмерена на стратешко обликовање и управљање реакцијама на њих. Потенцијал за когнитивна дејства данас подстичу модели вештачке интелигенције, посебно у масовној производњи лажних вести и дезинформација, који могу дубоко дестабилизовати информационе системе (НАТО 2023: 6). Стратешки концепт такође обухвата и ескалацију хибридних тактика укључујући политичке, економске, енергетске и информативне мере, ради постизања општих циљева. Концепт когнитивног ратовања у оквиру НАТО доктрине има двоструку улогу: целовито разумевање претњи које се развијају у когнитивној сфери и постављање темеља за потенцијални будући развој ратовања у когнитивној димензији (Deppe–Schaal 2024: 4).

Когнитивна дејства циљају првенствено процес стицања и разумевања знања, као и тумачења и перцепције информација. Она се надовезују на психолошко ратовање, у смислу циљања емоција, али иду даље тако што експлоатишу предрасуде или менталне аутоматизме, изазивајући искривљене представе, или чак инхибиције деловања. Стратегије когнитивних дејстава све више se ослањају на дезинформације, које су очито нетачне, а креирају се и шире намерно да би збуниле, манипулисале или обмануле, као и на експлоатацији когнитивних предрасуда, тако што се људи наводе да се идентификују са одређеном групом мишљења и развијају непријатељство онима са другачијим ставовима (Nikoula–McMahon 2024: 7–11). У свом најширем смислу, она циљају на укупни људски капитал нације (Cheatham и др. 2024: 84). У том смислу, оне теже:

> „да се противник надмаши у размишљању и маневрисању... когнитивно и виртуелно у свим оперативним доменима..., да се преузме и задржи иницијатива, обликује разумевање, поткопа воља и разбије кохезија (UK Ministry of Defence 2022: 2–11).

Интегрисана когнитивна акција почиње утврђивањем исхода који се жели постићи, проучавањем публике релевантне за постизање исхода и анализом дејстава, која се настоје остварити на циљну публику.

> „Процес разумевања (циљане публике) обухвата све аспекте интелектуалних функција, укључујући подсвесне и емоционалне аспекте који покрећу већину људских одлука […] когнитивна дејства нападају ставове и понашање друштва тако што утичу, штите или ометају когницију на нивоу појединца, групе или популације (NATO 2023a: 26)

> „Приступ усмерен на разумевање публике препознаје да су у срцу надметања; одлуке и понашање људи, које одређују како се надметање спроводи и решава […] Публика је сегментирана у три опште категорије – јавност, интересне групе и актери“ (UK Ministry of Defence 2022: 2–13, 2–14).

Треба приметити да интегрисани оперативни концепт британске армије полази од надметања са конкурентима у сталном сукобу, као стању, што имплицира спремност и способност да се противници, односно мете, будући да се ради о стању, ограниче ескалацијом и деескалацијом преко и кроз домене, као и унутар њих. То подразумева да је оперативни оквир заснован на константној „кампањи“ као облику упорног ангажовања. Стога војска више није крајња сила, већ постаје присутнија и активна, али делује испод прага отвореног сукоба.

Након утврђивања исхода, неопходно је одредити комбинацију капацитета којима би се изазвали физички, когнитивни и виртуелни ефекти у оперативним доменима, како би се утицало на разумевање, физичке способности, вољу и кохезију циљане публике ради постизања жељеног исхода. Капацитети могу припадати оружаним снагама, али и међувладиним,

невладиним, приватним или мултинационалним актерима, које је потребно усмерити и ускладити. Општа одлика тих дејстава је да се изводе у корелацији са другим инструментима моћи и у том контексу се континуирано настоји да се подрију рационалност, интегритет политичких процеса и стратешких циљева (Backes–Swab 2019: 9).

КОГНИТИВНИ РАТ КАО СТРАТЕГИЈСКО ОКРУЖЕЊЕ СРБИЈЕ НА КИМ

Поставља се питање актуелних изазова, које когнитивна дејства генеришу за Републику Србију на Косову и Метохији. За почетак, треба нагласити да је суверенитет Републике Србије на КиМ ограничен након агресије НАТО-а, 1999. године. То је правно утврђено резолуцијом 1244 Савета безбедности (UNSC 1999), којом је уведена привремена управа „Косовом" и супрематија прописа цивилне Мисије Уједињених нација. Ова резолуција није негирала да се ради о делу Србије, али је у међународни правни поредак увела појам Косово уместо КиМ, чиме се наслонила на реторику НАТО-а. Група лица изабраних за посланике скупштине привремених институција, прокламовала је 17. фебруара 2008. године, независност „Косова". Разматрајући да ли је овај поступак био у складу са међународним правом, Међународни суд правде је образложио да се тај чин мора разматрати у оквиру који је успоставио Савет безбедности и констатовао:

> „[…] сврха резолуције Савета безбедности 1244 био је успостављање привременог, изузетног правног режима који је заменио српски правни поредак […] Скупштина Косова је била овлашћена да усвоји прописе који би имали снагу закона у оквиру тог правног поретка […] аутори декларације о независности […] нису деловали као једна од привремених институција у оквиру Уставног оквира, већ […] у својству представника народа Косова ван привремене администрације […] према резолуцији 1244, Савет безбедности није задржао за себе коначно решење статуса Косова […] стога не искључује објављивање декларације о независности јер […] је покушај да се коначно утврди статус" (ICJ 2010: 89–114).

Резоновање Суда ноторно изврће чињенице. У прилог дисторзији чињеница могу се навести два аргумента из поменуте резолуције СБУН:

> „[…] овлашћује се генерални секретар УН да успостави међународно цивилно присуство на Косову, како би се обезбедила привремена управа на Косову, при чему ће народ Косова моћи да ужива *суштинску аутономију* (обележио аутор) у оквиру СР Југославије […] главне одговорности цивилног присуства ће укључивати унапређење успостављања, до коначног решења, суштинске аутономије и самоуправе на Косову" (UNSC 1999: 10–11).

Произилази да су особе које су прокламовале декларацију нису деловале у својству представника народа Косова, јер су то својство стекли у оквиру привремених институција, чија је сврха да обезбеде суштинску аутономију. Својом декларацијом, оне су изашле изван свог мандата. Имајући у виду да Повеља УН, у члану 93, као несамоуправну дефинише територију „чији народ још није достигао пуну меру самоуправе, под контролом административне власти," односно у колонијалном статусу, а да КиМ није био несамоуправна територија, њихова декларација је представљала сепаратистички чин без дејства у међународном правном поретку.

У агресији НАТО-а која је исходовала ограничењем суверенитета Србије на КиМ учествовало је 17 држава чланица Европске уније. Након поменутог мишљења МСП, Унија је иступила са иницијативом који је Генерална скупштина УН поздравила: „да олакша процес дијалога између страна […] а тај дијалог би имао за циљ да унапреди сарадњу, постигне напредак на путу ка Европској унији и побољша животе људи" (UNGA 2010: 2).

Формулацијом „на путу ка Европској унији", идеја Уније излази изван оквира нормализације односа Београда и Приштине, која унутрашње питање и помоћ везује за приступање страна. Имајући у виду да су у међувремену међународна тела која делују у оквиру поретка који је успоставио Савет безбедности једнострано преносиле надлежности на привремене институције које су наставиле да делују на основу приватне декларације о независности, као и да су и међународне организације своје мисије једнострано препуштале тим институцијама, попут ОЕБС-а, по питању повратка расељених или кулурне баштине, може се закључити да су међународни и транснационални актери укључени у манипулисање стварношћу против Србије, у складу са циљевима НАТО агресије.

Низ елемената могуће је препознати као одлике когнитивног деловања, а пре свега: усмеравање међународне подршке приказивањем косметских Албанца као жртава и брендирањем Србије као реметилачког фактора. Овакве поруке се упорно понављају, појачавајући наратив без аргумената. На овај начин се понашање диктира на основу фабриковане реалности и маргинализује истина као референтно полазиште. Такође, треба поменути стварање перцепције како се на КиМ штите либералне вредности; присутност елемената политичке субверзије институција Србије; застрашивање локалног становништва, а посебно пљачкање и уништавање имовине и девастација цркви као део когнитивног изнуривања Србије (Стевановић 2021: 317). Елементи когнитивног деловања могу се приметити и у покретању ревизије историјске самосвести, кроз прекрајање историје и уништавање традиције (Стевановић–Ђурђевић 2022: 205).

У контексту когнитивног ратовања, угрожавање вредности постаје све чешће резултат перцепције која се гради наративима, чија је функција да се стварност замени дискурсом. То намеће суштинску противуречност да се активизам подстиче наметнутим дискурсом, који стога није подобан за рационално одлучивање, већ је погоднији за остваривање

одређеног интереса. Општепознати примери из праксе указују до ког нивоа појмови и односи могу бити искривљени до непрепознатљивости. У том смислу, ваља имати на уму случај наводне независности „Косова", иако је још увек формално под међународним мандатом и са присуством међународних снага које су задужене за безбедност и међународних организација задужених за владавину права. У том контексту може се навести и низ других примера, попут ничим правно заснованог војног присуства западних држава на простору БиХ и подривању уставног оквира успостављеног међународним споразумом. Будући да се ради о дискурсима који имају практичне последице, некад као покриће за међународно противправне акте, хегемонију, па коначно и за контролу новчаних токова, они се морају уважити у процесу одлучивања. Отуда, когнитивна подлога одлука мора да их третира као чињенична стања упркос често лажним или непотпуним премисама које постоје само у наративима, иза којих су полиуинформације и дезинформације (Schott 2015: 36).

Подршка дискурсу кроз објаве квазинаучних, „стручних", активистичких (често НВО и лобистичких) и приватних учесника у сајбер простору углавном је серијска операција (Fabio–Xymena и др. 2023: 342). Стога за тај метод деловања није могуће лако препознати центар у којем се осмишљавају дискурси, а посредством њих и реализују планови и намере у позадини (Dobroć–Bögel 2023: 6). Разумевање изазова које генерише обликовање дискурсне стварности, кроз пласирање наратива, испољава два непосредна циља који се таквим деловањем остварују: стварање информационог оквира који омогућава да се у јавном простору спроводи манипулација свешћу и управља когнитивним капацитетом људи и успостављање планираног положаја појединца у циљаној средини/срединама.

Још једна значајна одлика когнитивног деловања, која представља елемент стратегијског окружења са којим се Србија суочава у оквиру напада на њен суверенитет на КиМ је перцепција. Она је, чини се, суштински предмет непосредног учинка когнитивних дејстава. На перцепцију изазова за националну безбедност, која објективно утиче на препознавање значаја расположивих података, данас објективно утичу и неке од промена које намеће информационо доба (Jiang–Liu 2021: 15). У вези са препознавањем значаја улазних података, један од значајних изазова са којим се суочава и мета когнитивних дејстава представља, на пример, афирмација поступања изван сопственог институционалног механизма, односно да посматрање неког односа држава препушта делу невладиног сектора, као аутономном центру моћи, уз одсуство неопходне транспарентности. Тако се, како се констатује у теорији, долази у ситуацију да они који на тај начин, без демократског легитимитета, учествују у одлучивању о јавним политикама постају „стручна елита" друштва, која је у позицији да утиче на перцепцију, а посредно и на когницију (Nederhand–Edelenbos 2022: 528). С друге стране, треба имати у виду да услед универзализације вредности и чињенице да државе морају да стреме ка конкурентности на глобалном тржишту,

„стручне елите“ су све више лишене притиска слоја друштва који мисли стручно и критички (Lauri 2016: 25). При томе, структуре утицаја које су устројене на обликовању понашања индивидуа, у условима структуриране моћи и у окружењу интензивне глобализације, лако интернационализују проблеме. То за резултат има да се лако мења домет легитимних политичких учесника, а тиме и политички исход, тако што се спорно питање прилагођава ужем интересу (Tobore 2023: 8). Данас када за скоро свако питање постоји невладина организација, која тежи да га интернационализује и тако претвори у однос за „нормирање“, процес доношења одлука се измешта у оквире које диктира стручна елита и бирократско окружење које је финансира.

ПРИСТУП СУОЧАВАЊУ СА КОГНИТИВНИМ ДЕЈСТВИМА

Из стратегијског окружења Србије на КиМ произилази да се когнитивно деловање може посматрати, као остваривање непријатељске доминације у когнитивној димензији. Ради се о потенцијалу који је превазишао психолошке операције, у смислу да се не само контролишу информације које се шире, већ се усмерено циљају сами когнитивни процеси и тако непосредно модификују мисаони процеси везано за заштиту суверенитета на КиМ.

Прва група когнитивних мета су медијуми мишљења. На пример, на основу убеђења у моралну исправност, може се условити реакција на погрешан начин у одређеној ситуацији, недостатак мотивације, или радикализација унутар група заснованих на идентитету. Како би се пореметиле посебне когнитивне функције (памћење, пажња, комуникација, емоције итд.) примењује се синхронизован информациони наступ у виртуелном и стварном свету, како би се утицало на краткорочно размишљање и реакцију. Подстицањем когнитивних пристрасности, мењају се навике размишљања и последично начин на који сваки појединац обрађује информације.

Друга група когнитивних мета везана је за образовање и културу. Одрасло је већ неколико генерација образованих и васпитаних у анационалним наративима. Култура, која укључује норме морала, етике, обичаја, традиције, под притиском је и последице се испољавају у јавном мњењу, бунтовним осећањима, немогућности да се проверавају информације, аргументују поступци и за њих одговара.

Суштински проблем у друштвеном суочавању са когнитивним дејствима је то да се укупност доступних информација (ноосфера) шири експоненцијално, услед чега појединац постаје све провинцијалнији у спознаји, те како се знање увећава, заправо, знамо мање, (Hartley–Jobson 2020: 62) У суочавању са когнитивним дејством, први услов је формирање идеологије за целокупно становништво кроз стварање регулаторног оквира који би био разумљив и близак сваком становнику. Други је прилагођавање система образовања. Трећи је увођење јединствених стандарда за квалитет живота

и територијалну структуру. Четврти је систематско спречавање продора страних погледа на свет и традицију. (Стевановић–Ђурђевић 2020: 122–134)

Посебан проблем у суочавању са изазовима когнитивних дејстава представља то да се она одвијају неприметно, током дужег временског периода. Доказ о нападу тешко се може утврди, јер је спознаја ефекта често накнадна и углавном посредна. При томе се не може занемарити хегемонија технолошких компанија у организацији сајбер света, у комбинацији са недостацима правних система који надгледају нове праксе. Напади се ослањају како на ресурсе ових компанија, тако и на посреднике, често уз помоћ људи изложених искривљеном размишљању који постају преносници. Заштиту нуди развој критичког мишљења, провера информација посебно неструктурираних (слике, снимци) на интернету и ослањање на проверљиве информације (Hartley–Jobson 2020: 190)

Други посебан проблем проистиче из тога да ренесанса когнитивних наука и технологије захтева знање о когнитивном ратовању и креирању политике (Mahjoub–Shakuri 2022: 156). Наиме, средства за откривање рањивости и прецизно пласирање порука које могу мењати ставове и понашање, стварају се комбиновањем бихевиоралне психологије и технологије, те армије и обавештајне агенције све више регрутују хакере, аналитичаре али и неуронаучнике и психолингвисте. Због тога им не може парирати традиционална контраобавештајна заштита. Са аспекта когнитивне безбедности неопходни правци деловања били би подизање медијске писмености, тренинг критичког размишљања и коришћења рачунара (Cheatham 2024: 85).

Трећи посебан проблем је организациона култура одбране. Она се састоји од сложених традиција, пракси, организационих структура и неписаних норми и представља темељ ефикасне борбене моћи и ратног етоса. Са аспекта проблема овог рада, релевантно је то да оне могу бити узрок укорењених понашања и когнитивних предрасуда, а за заштиту од еволуирајућих претњи когнитивног ратовања кључно је разумевање динамике информација и перцепције. Саставни део суочавања са когнитивним стратегијама представља сарадња између институција, технолошких компанија и цивилног друштва на заштити информација и мрежа. При томе, без рачунарске писмености није могуће само правно се супротставити когнитивним дејствима, посебно стога што друштвени медији и вештачка интелигенција одражавају асиметрију држава у пласирању информација.

У контексту супротстављања непријатељском когнитивном деловању, у вези са описаним стратешким окружењем, требало би имати на уму да на когницију надлежних за прикупљање и обраду података и информација које су релевантне за одлучивање, нужно утиче и ширење обухвата самог појма безбедности. Наиме, ради се о неминовној последици укључивања концепта ризика у политички живот, чиме се релативизују објективни критеријуми и омогућава да когницију и акцију диктирају доминантни дискурси. Доследно изведено, пракса безбедности постаје самореферентна, тако што се подвргава наративној конверзији у питање безбедности

(Стевановић–Ђурђевић 2020: 131). Тако безбедносни тренд постаје вербални чин, не нужно и указивање на стварност. Суочавање са изазовима које ово генеришу превазилази само област прикупљања и обраде информација, с обзиром на то да значење конкретних појава и догађаја више није у њиховом дефинисању, него у ономе што би било најпропулзивније у употреби и стога се не могу оцењивати са аспекта објективности, те безбедносно питање зависи од тога како утицајни учесници уоквире проблем. То доводи до веома важног аспекта супротстављања, у смислу схватања опсега и домета инструментализације информационог простора, у ком су могућности утицаја додатно продубљене у информационом добу (Dunn 2002: 92–93). Данас технолошке компаније развијају начине прикупљања података о животним опредељењима корисника, ради прављења онлајн психолошких профила, у циљу ширења могућности надзора и инвазивних техника рекламирања и рударења података, на основу предвиђања личних афинитета корисника (Maraj–Vuković 2024: 962–963). Наиме, садржај који генерише сваки корисник на друштвеним медијима може се ефикасно искористити за анализу и предвиђање личности кроз различите психолошке приступе. Предвиђање личности, како истраживања показују, има капацитет суштинског утицаја у различитим доменима, између осталог и политички утицај. (Vrinda–Ritika 2023: 239). Са аспекта одбрамбеног супротстављања когнитивним дејствима против суверенитета Србије на КиМ, може се рећи да непријатељско пласирање дискурса и обликовање свести јавности могу имати значајан утицај на спољнополитичку доктрину, па отуда константна противдејства морају бити саставни део доктрине одбране и националне безбедности.

ЗАКЉУЧАК

Може се констатовати да су у оквиру војних система развијена офанзивна дејства која инкорпорирају информационо ратовање. Она подразумевају промену садржаја знања, односно дезинформације и замене појмова. Објекти утицаја су вести, аналитички и социолошки подаци, курикулуми у високошколским установама. С друге стране, психоемоционална компонента користи манипулацију свешћу, расположењем и емоцијама, тако што се појединцу, групи и друштву у целини посредно подмећу жељена расположења, оцене и мишљења о нечему или некоме, а то бива несвесно прихваћено, без разумевања суштине.

Из налаза произилази да се кроз когнитивна дејства јавном агендом у функцији подривања одбрамбеног капацитета Србије на КиМ, управља из страних центара. Са аспекта националне безбедности, као посебна претња се може извести капацитет когнитивног деловања да подрива поверење у националне институције и појачава поруке преко платформи, као офанзивни циљ тих дејстава. У том контексту, као карика која изискује одговарајућу заштититу испоставља се људски ум.

Из разматрања когнитивних напада као стратегијског окружења Србије на КиМ, проистиче да концептуална структура когнитивног напада има последице аналогне војним дејствима, због којих је НАТО прибегао агресији на Србију. У том контексту, Република Србија суочава се са новим процесима, техникама и организационим структурама сукобљавања у условима енормног протока података и информацијама.

Когнитивна дејства као новину у офанзивним операцијама у информационом добу омогућавају да се ограничава људска спознаја, укључујући и системске злоупотребе нових технологија. Суочавање са тим новинама, поред правних, изискује јачање одбране сајбер простора, медијске писмености и интелектуалне отпорности на манипулацију информацијама.

ИЗВОРИ

ICJ 2010: International Court of Justice. "Accordance with international law of the unilateral declaration of independence in respect of Kosovo". *Advisory Opinions*, 22.07.2010. 2010 ICJ 141.

NATO 2022: NATO Supreme Headquarters Allied Powers Europe. "Deter and Defend – An Overview". *NATO SHAPE*. September 2 2022. https://shape.nato.int/news-archive/2022/deter-and-defend-an-overviewConcept for Deterrence and Defence of the Euro-Atlantic Area (DDA).

NATO 2023: "NATO Allied Command Transformation". *NATO Warfighting Capstone Concept*. Norfolk VA: NATO Allied Command Transformation.

NATO 2023a: "NATO Allied Command Transformation". *20 Years As NATO's Military Leader for Change*. Norfolk VA: NATO Allied Command Transformation.

U.S. Army 2012: "U.S. Army Training and Doctrine Command". *The U.S. Army Capstone Concept: TRADOC Pam 525-3-0*. Fort Eustis: U.S. Army Training and Doctrine Command.

UK Ministry of Defence 2022: "UK Ministry of Defence". *Joint Doctrine Publication 0-01*. 6th Edition. Bicester: LCSLS Headquarters and Operations Centre.

UNGA 2010: UN General Assembly. Resolution 64/298, 13 October 2010.

UNSC 1999: UN Security Council. Resolution A/RES/64/298, 10 June 1999.

ЛИТЕРАТУРА

Backes–Swab 2019: Oliver Backes, Andrew Swab. *Cognitive Warfare: The Russian Threat to Election Integrity in the Baltic States*. Cambridge, MA: Belfer Center for Science and International Affairs Harvard Kennedy School.

Bernal и др. 2020: Bernal Alonso, Carter Cameron et al. "Cognitive Warfare: An Attack on Truth and Thought". *NATO Innovation Hub*. Fall 2020. https://innovationhub-act.org/wp-content/uploads/2023/12/Cognitive-Warfare.pdf

Cheatham и др. 2024: Cheatham Michael J. et al. "Cognitive Warfare: The Fight for Gray Matter in the Digital Gray Zone". *Joint Force Quarterly*, Issue 114, 83–91.

Claverie-du Cluzel 2021: Bernard Claverie-François du Cluzel. "Cognitive Warfare: The Advent of the Concept of Cognitics in the Field of Warfare". *The Future of Cognitive Dominance: Proceedings First NATO scientific meeting on Cognitive Warfare,*

Bordeaux, 21 June 2021. Eds Claverie Bernard et al. Neuilly: NATO Collaboration Support Office. 23–32.

Dear 2024: Keith Dear. "Exploring the Future Operating Environment: 2035-50". *SCSP Defense Paper Series*. 19/12/2024. https://www.scsp.ai/wp-content/uploads/2024/12/DPS-Exploring-the-Future-Operating-Environment-2035-50.pdf [01.05.2025].

Deppe–Schaal 2024: Christoph Deppe, Gary Schaal. "Cognitive warfare: a conceptual analysis of the NATO ACT cognitive warfare exploratory concept". *Frontiers Big Data*, No 7. Article 1452129. DOI: 10.3389/fdata.2024.1452129 [01.05.2025].

Dobroć-Bögel 2023: Dobroć Paulina, Bögel Paula, Upham Paul. "Narratives of change: Strategies for inclusivity in shaping socio-technical future visions". *Futures*. Volume 145. Article 103076. DOI: 10.1016/j.futures.2022.103076 [01.05.2025].

Dunn 2002: Dunn Myriam. *A Study of the Information Revolution and a Changing Operating Environment*. Zurich: ETH. 92–93.

Fabio–Xymena и др. 2023: Fabio Cristiano, Xymena Kurowska et al. "Cybersecurity and the politics of knowledge production: towards a reflexive practice". *Journal of Cyber Policy*. Vol. 8, Issue 3. 331–364. DOI: 10.1080/23738871.2023.2287687 [01.05.2025]

Hartley–Jobson 2020: Dean Hartley III, Kenneth Jobson. *Cognitive Superiority: Information to Power*. Cham: Springer International.

Jiang–Liu и др. 2021: Jiang Guoyin, Liu Fen et al. "Effects of information quality on information adoption on social media review platforms: moderating role of perceived risk". *Data Science and Management*. Volume 1, Issue 1. 13–22. DOI: 10.1016/j.dsm.2021.02.004.

Kolobara 2023: Robert Kolobara. "Informacijske operacije kao sredstvo kognitivne superiornosti – Teorija i istraživanje termina u BiH". *National security and the future*, Vol. 24, No 2, 69–95. DOI:10.37458/nstf.24.2.4

Krishnan 2024: Armin Krishnan. *Fifth Generation Warfare: Dominating the Human Domain*. Oxon/New York: Routledge.

Lauri 2016: Lauri Marcus. "Narratives of Governing: Rationalization, Responsibility and Resistance in Social Work". Doctoral disertation. Umeå University. https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:923799/FULLTEXT01.pdf [01.05.2025].

Le Guyader 2022: Hervé Le Guyader. "Cognitive Domain: A Sixth Domain of Operations". *The Future of Cognitive Dominance*. Proceedings First NATO scientific meeting on Cognitive Warfare, Bordeaux, 21 June 2021. Eds Claverie Bernard et al. Neuilly: NATO Collaboration Support Office. 33–38.

Mahjoub–Shakuri 2022: Eshrat-abadi Hassan Mahjoub, Moghani Saeed Shakuri. "Modern Cognitive Warfare: From the Application of Cognitive Science and Technology in the Battlefield to the Arena of Cognitive Warfare", *Journal of Human Resource Studies*. Vol. 12, No. 2, 156–180. DOI: 10.22034/JHRS.2022.158895.

Maraj–Vuković и др. 2024: Maraj Dardan, Vuković Marin, Hotovec Petar. "A Survey on User Profiling, Data Collection, and Privacy Issues of Internet Services". *Telecom*. Vol. 5, No. 4. 961–976. DOI: 10.3390/telecom5040048.

Nederhand–Edelenbos 2022: Nederhand José, Edelenbos Jurian. "Legitimate public participation: A Q methodology on the views of politicians". *Public Administration Review*. Volume 83, Issue 3. 522–538. DOI: 10.1111/puar.13556.

Nikoula–McMahon 2024: Daniel Nikoula, Dave McMahon. "Cognitive Warfare: Securing Hearts and Minds". *University of Ottawa Information Integrity Lab*. https://infolab.uottawa.ca/common/Uploaded%20files/PDI%20files/InfoLab%20-%20Cognitive%20Warfare,%20Securing%20Hearts%20and%20Minds.pdf [01.05.2025].

Ottewell 2022: Paul Ottewell. "The Disinformation Age: Toward a Net Assessment of the United Kingdom's Cognitive Domain". *Expeditions with Marine Corps University*, DOI: 10.36304/ExpwMCUP.2022.03.

Rickli–Mantellassi, Glasser 2023: Jean-Marc Rickli, Mantellassi Federico, Glasser Gwyn. "Peace of Mind: Cognitive Warfare and the Governance of Subversion in the 21st Century". *Geneva Centre for Security Policy Brief Series*, No 9. https://www.gcsp.ch/sites/default/files/2024-12/pb-9-rickli-mantellassi.pdf

Rosner–Siman Tov 2018: Rosner Yotam, Siman-Tov David. "Russian Intervention in the US Presidential Elections: The New Threat of Cognitive Subversion". *Institute for National Security Studies Insight*, No. 1031. http://www.jstor.org/stable/resrep17054 [01.05.2025].

Schott 2015: Schott Carina. "Playing a role – but which one?: how public service motivation and professionalism affect decision-making in dilemma situations". Doctoral thesis. University of Leiden. 2015. https://hdl.handle.net/1887/36113 [01.05.2025].

Sime 2023: Sime Ewen. "Cognitive Warfare – Why we tiptoe around the issue?". *360isr Understanding at Tempo*, 20/10/2023. https://www.360isr.com/cognitive-warfare-why-we-tiptoe-around-the-issue [01.05.2025].

Smith–Beauchamp–Mustafaga 2023: Jackson Smith, Nathan Beauchamp-Mustafaga. "PLA Social Media Warfare and the Cognitive Domain". *China Brief*, Vol. 23, Issue 16, 9–16.

Стевановић–Ђурђевић 2022: Мирослав Стевановић, Драган Ђурђевић. „Ширење страха као елемент међународноправног наступа запада против Републике Србије". *Страх у научном и уметничком стваралаштву*. Тематски зборник. Ур. Драган Танчић, Јасмина Ахметагић, Далибор Елезовић. Институт за српску културу Приштина, Лепосавић. 193–214.

Стевановић–Ђурђевић 2020: Мирослав Стевановић, Драган Ђурђевић. *Образовање за националну безбедност: у сусрет суочавању са сложеним проблемима у информационом добу*. Београд: Академска мисао.

Стевановић–Ђурђевић 2020: Мирослав Стевановић, Драган Ђурђевић. „Улога и значај рачунарске форензике у сузбијању тероризма". *Меѓатренд ревија*. Година 17, Бр. 1. 129–142. DOI:10.5937/MegRev2001129S .

Стевановић: 2021: Мирослав Стевановић. „Одговорност за уништавање националне баштине током међународног мандата на КиМ". *Меѓатренд ревија*. Година 18, Бр 4. 303–322.

Tobore 2023: Tobore Tobore Onojighofia. "On power and its corrupting effects: the effects of power on human behavior and the limits of accountability systems". *Communicative & Integrative Biology*. Vol. 16, No. 1. Article 2246793. DOI: 10.1080/19420889.2023.2246793 [01.05.2025].

Vrinda–Ritika 2023: Vrinda Tandon, Ritika Mehra. *Study of Approaches to Predict Personality Using Digital Twin*. Neuromorphic Computing. Eds. Yang Cindy Yi, Hongyu An. London: IntechOpen. 239–259.

Zehndorfer 2025: Elesa Zehndorfer. *Post-Truth Politics: A Brave New World?*. New York/Oxon: Routledge.

Zhang 2025: Zhang Binghui. "Some Thoughts on Promoting Cognitive Domain Warfare". *Proceedings of the 4th International Conference on Public Art and Human Development*. Eds. Jiu Liu et al. Paris: Atlantis Press. 166–172. DOI: 10.2991/978-2-38476-378-8_20.

Miroslav D. STEVANOVIĆ

COGNITIVE WARFARE IN FUNCTION OF UNDERMINING DEFENCE CAPACITY OF SERBIA IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

Information warfare is not a new phenomenon. It has been an integral part of political conflicts, international relations and warfare. The key category of analysis is the achievement of political goals through strategic influence on cognition and cognitive ability as manouver in a special dimension of warfare. It is about the hostile influence on the individual and collective capacity, i.e. on cognitive processes in the context of the continuous attack on the sovereignty of the Republic of Serbia in Kosovo and Metohija. This cognitive new domain fills the gap between the targeted territory and the minds of the population there, which the researchers qualify as the phenomenon of cognitive warfare. From the point of view of this article, it can be assumed that cognitive warfare elevates familiar approaches within the framework of information, cyber and psychological action to influence the way people think and react to information. In the context of the problem, a relevant consequence is that cognitive warfare methods practically erase the boundaries between civilian and military targets and move the use of force from the physical to the mental domain. From a political point of view, the situation under consideration can be defined as a spectrum of ways in which the narrative of the party that attacked the Republic of Serbia with weapons is strengthened to seize part of its territory from it and marginalize the narrative of Serbia, with the target of such actions being truth, morality, law and values. In this sense, one faces new processes, techniques and organisational structures for controlling conflict in conditions of enormous data and information flow. Cognitive actions as a novelty in offensive operations in the information age are enabled by the limitations of human cognition and the new technologies they introduce. Dealing with these novelties, in addition to legal ones, requires strengthening cyberspace defense, media literacy, and intellectual resistance to information manipulation.

Keywords: discourse, narrative, aggression, hybrid war, rational decision-making.

УДК

Прегледни рад

*Слободан Љ. ПЕТРОВИЋ**
Пословни и правни факултет, Универзитет МБ

*Момчило Д. ЈОКИЋ***
Пословни и правни факултет, Универзитет МБ

ПОЈЕДИНАЦ У ВРЕМЕНУ МЕДИЈСКЕ МАНИПУЛАЦИЈЕ: ПОЛИТИЧКИ И ПРАВНИ ИЗАЗОВИ САВРЕМЕНОГ СВЕТА

Апстракт: Овај рад истражује како медијски садржај може обликовати перцепцију стварности, утицати на ставове и понашање грађана те како појединци реагују на различите форме дезинформација и пропаганде. У првом делу рада истражују се различити облици медијске манипулације, укључујући лажне вести, сензационализам и цињање информација путем алгоритама друштвених мрежа. Анализа показује како ови механизми утичу на индивидуално разумевање и доношење одлука, као и на шире друштвене и политичке процесе. Други део рада фокусира се на политичке изазове које доноси медијска манипулација, посебно у контексту демократије и јавне сфере. Притом се осврће на то како владе и политичке партије користе медије за промоцију својих агенди, често на рачун објективности и истинитости информација. Трећи део рада бави се појединцем као носиоцем политичке власти и стваралоцем медијске истине или манипулације. Закључак рада наглашава комплексност изазова с којима се појединац суочава у времену медијске манипулације, као и потребу за свеобухватним приступом који укључује едукацију, легислативну регулацију и сарадњу између различитих институција у друштву.

Кључне речи: појединац, медији, манипулација, политика, право, савремени изазови.

УВОД

Симбиоза политике и медија доспела је на најнижи ниво, а то су милијарде послушника, ходајућих полтрона и латентног недостатка критичке свести код појединца, како према сопственим животима, тако и друштвеним

* Доцент, ORCID 0000-0002-9343-5999, slobpetrovic@yahoo.de
** Ванредни професор, ORCID 0009-0005-4036-9245, momcilojokic6@gmail.com

заједницама, пресељених у маказице усмеривача јавности и јавног мњења, које од њих праве медијске шнитове према својим жељама и потребама. Или још пробитачније и прецизније казано – као једну од битнијих сегмената сваког друштва које пледира на просперитет, уважавање, примену и поштовање, како се у последњих неколико деценија о медијској снази и утицају на развој демократских промена и перманентне експанзије тврдило и говорило. „Развој комуникационо-дигиталних технологија омогућио је креирање глобалног, виртуелног симболичког простора у коме се сваки реални догађај тренутно може трансформисати у свој симболички отисак доступан свима" (Марковић 2025: 323). Све теже и са огромном скепсом, кад је реч о директној спрези, утицају и видљивом савезништву између политике, политичких лидера и медијских могула, спомињу се речи које чине окосницу у деловању ове друштвене сфере – политика и медији, али је у интересном промењен редослед речи између истине и манипулације. Истина се у новонасталим медијским околностима пише све мањим словима, а манипулације највећим. Тако су у овој симбиози политике и медија кључне речи потиснуте на маргину; готово неупотребљиве и сувишне, попут истине, етичких и моралних начела, медијских законских и уређивачких регулатива (пример деловања регулаторних тела и њихово играње жмурке са очитим кршењем медијског кодекса који је прерастао у мртво слово на папиру који трпи све), практично истиснуте из вокабулара који је карактерисао медијске сцене као обавезујуће и одговорне за свеопшти друштвени развој и просперитет.

Медији су своју снагу у одређеним фазама развоја, са епитетом слободних и независних, црпели, покушавајући да правовременим и истинитим обавештавањем најширих друштвених слојева утичу на креирање повољног друштвено-политичког, културног, образовног, економског и свих осталих сегмената и амбијената у јавној сфери.

> Центар за медијску писменост (Center for Media Literacy) наводи да најчешће цитирана дефиниција медијске писмености у Сједињеним Државама овај појам одређује као способност приступа, анализе, евалуације и креирања медијских садржаја у различитим облицима (Aufderheide 1993) (Ćalović 2024: 221).

Ово одређење временом је добило развијенији облик, према којем се медијска писменост дефинише као концепт образовања у 21. веку, којим се обезбеђује „оквир за приступ, анализу, процену, креирање и учешће у порукама различитог формата – од штампаних преко видео записа до интернета" (Исто).

Етичност, правовременост, о истини да не говоримо, практично сви стубови на којима се, макар реторички, до скоро одржавала и афирмисала тако велика информационо-комуникациона медијска магистрала која је одавно премрежила сваку тачку земаљске кугле, претворена је у поље

строго контролисане, могло би се за садашњи тренутак рећи, и централизоване матрице по којој се крећу и усмеравају из одређених центара моћи практично сви медији масовне комуникације.

Није зато претенциозан наслов овог рада, иако је без сумње ова тема у јавном дискурсу сведена на неколико стереотипа и клишеа, који, ипак у себи не могу да пренебрегну да су садржаоци четири најзначајније речи опаке стварности у којој човек, појединац, битише – политике, медији, истине и манипулације. Али, ако са одређене дистанце посматрамо новонастали феномен и јединство супротности које је у међувремену еволуирало у чврсто језгро, уочићемо у дубљој и свеобухватнијој анализи да оваква медијска форма доживљава инклузију, мења облик и форму, док основни задаци креирани иза „кулиса и ложа" политичких и финансијских моћника, лобија, пропагандиста, манипулатора псеудоновинара и изражене тенденције конзумената без довољно знања, писмености, размишљања, о критичкој свести да не говоримо, све интензивније проналазе нове моделе и методолошке приступе у спровођену наума који су већ довели до нивоа одређене идеолошке медијске догме.

Наизглед транспарентне, а у суштини замагљене, идеолошке медијске догме, подметнуте су инертним, уђутканим и успаваним реципијентима.

Дакле, у изобиљу свакако је прокламовано и најављивано кад на сцену ступи неолиберални концепт капитализма, у којем је један од главних регулатора успостављање слободних тржишта, свеопште прихваћених начела демократског плурализма, стигли смо до тачке када је проток информација, њихових садржаја, слободе која је ограничена, доспео у фазу са знаком једнакости између огромних технолошких домашаја и промена, да од њихове стране строго контролисаних и прерађених медијских алата, све са намером да се кроз губитак суверености, снаге и значаја сведе на меру коју потенцирају идеолози затвореног медијског неба, по мери сопствене потребе и интереса, пре свега у домену остваривања политичке и финансијске превласти над конзументима тако креираног садржаја.

Тако освојени простор, уз често спомињани термин „дубока држава", тешко је препознатљив, редовно нечитљив и разумљив већем делу човечанства који се за медије и зависност од њих везује као да је стално или анестезиран или под утицајем конзумирања одређене врсте опијата који му се невидљивом руком сервира; чинећи и обликујући масу и гомилу према другачијем систему вредности од кључних медијских принципа пред којима се мути и губи смисао. Услед сталних притисака и немоћи да нормално расуђују, а оне су заправо главни садржалац свих неуралгичних и опасних кривина које неупитно трасирају пут, води ка рубу памети и неразумевању од стране конзумената чак и о овако уопштено саопштеним појмовима на којима се гради цивилизацијска кула у све очитијем и сада већ опипљивом ваздуху.

Но, одвојимо се и пронађимо простор за дистанцу и поглед искоса према побројаним појмовима у распону од политике до манипулације.

УЛОГА МЕДИЈА НА РЕЛАЦИЈИ ОД ПОЛИТИКЕ ДО МАНИПУЛАЦИЈЕ

Шта у том четвороуглу са научног становишта и покушаја да докажемо основну премису овог рада можемо као аргументе предочити, на крају понаособ и разрадити са снагом аргумената који би могли да потврде сумњу на основу свих показатеља који су довољни да докажу да се свет због медијског контра смера усмерио ка општеприхваћеној манипулацији и индоктринацији.

Не само због њих, дакле појмова као таквих и неизоставних, већ и све јасније уочљивог недостатка признања људи који су своје идентитете, мисао, знање, недостатке критичке свести преточили у алиби који је довољно добар да га одведе у амбис бесмисла. Иако се на први поглед може учинити да су горенаведени ставови сувише ригидни и искључиви, само се постављањем једног питањем може добити адекватан и валидан одговор на недоумицу са којом се свакодневно суочавамо: да ли је тачна и доказива хипотеза да је данас у медијском спектру, који досеже до невероватног информативног изобиља, немогуће разазнати шта се њиме саопштава, чему служи, какав му је квантитативни и квалитативни смисла, функција, сврсисходност и употребљивост, ако се сложимо са економским експертима да информација као и све друге робе, има своју цену и употребну вредност.

Иоле озбиљнији конзументу медијског садржаја, веома лако долази у сагласје са-ставом Жана Бодријара, француског филозофа, „да у изобиљу свега заправо нема ничега".

Шта заправо креатори светске глобалне стварности имају као стратешко медијско опредељење и на који га начин користе? Сужавањем маневарског простора и фокусирањем на саму синтезу између медијских могула и политичких актера у односу на креирање јавног мњења или његовом перманентном преумљавању, који као главну полугу користи екстремно новчано богатство и преузимање доминације у јавном дискурсу, изменила би се комплетна медијска панорама смештена иза нове гвоздене завесе која је тако лепршава и наизглед непостојана. „Из угла масовних медија, постоје довољно јаки разлози да се теме у вези са кризним догађајима појаве као ударне вести, а то су неочекиваност и нејасноћа узрока и последица" (Пешић–Миљковић 2025: 458). Али она је, по свему судећи, из многобројних разлога чвршћа и постојанија од некадашњег идеолошког зида иза којег је човечанство доведено до опште катаклизме.

Методе и намере да се оне спроведу у реални живот су објективне и транспарентне, што је вешто потурен привид и илузија о равноправности, правди, истини и свим осталим атрибутима којима би нормалан човек тежио и остваривао их кроз животне околности које га више и не затичу, оне га брзином нових експеримената in vivo претичу и постају неразумљиве и стране.

Дакле, политика и медији, два близанца, са часним и готово изолованим изузецима, како би само потврдили да свако правило има изузетке,

дејствују у сагласју, иако су то два пола која би у нормалним активностима и у овим турбулентним временима морали да дејствују са супротних полова, али је превласт добила радо прихваћена крилатица „да ако се не бавите политиком, она ће се бавити вама". То су медијски посленици широм света буквално схватили и на такав начин моделирају стварност око себе, трудећи се да од реалног света све претворе у симулакрум, нешто што изгледа да је тако, али са тим нема никаквих додирних тачака нити их повезује неки заједнички именитељ. Све је у обостраном интересу који је, не као кључну познатљивост, у себи наглашавао манипулацију, индоктринацију, лаж, обману, фризирање стварности, на крају овог ланца и цензуру, која је метастазирала у, готово, генетску карактеристику свеколике медијске културе. Културни обрасци попут њених садржалаца уметности, опште узевши, књижевности, електронских и свих осталих новонасталих медијских форми, не уклапају се у преко потребни критички корпус, који је и у масовном и на индивидуалном плану, готово, без борбе за бољим, праведнијим светом и расподелом свих добара у њему, пресељен веома вештим манипулативним алаткама у домен сећања. Веома често и са јасним наговештајима и назнакама да се ни трајни заборав не може избећи, као отклон од свеопште халабуке која се прави од свега и свачега како би се оштрица размишљањима о кључном померању човековог тежишта замаскирала, као да је неважна, неприметна и недостојна, ником важна и потребна.

АНАЛИЗА ЕЛЕМЕНАТА НА КОЈИМА ПОЧИВА И ДЕЈСТВУЈЕ КОНЦЕНТРИСАНА МОЋ ПОЛИТИКЕ И МЕДИЈА

Покушајмо да везу између политике и медија, практично дириговану из централа корпорацијских моћника, рашчланимо на следеће елементе на којима таква спрега почива и дејствује у јавном простору:

1. Манипулација и нетранспарентност власничких структура у медијском спектру;

2. Пацификовање и корупција медијских посланика;

3. Одржавање и инсистирање на креирању програмских и уређивачких садржаја који подстичу хибернацију конзумената, несвесни шта се у ширем контексту иза таквог деловања пропагира, афирмише, рушећи попут стампеда све проверене културолошке, образоване, васпитне, на крају, потирући и све традиционалне вредности од односа према породици као основној ћелији друштва, преко банализовања институција, цркве, законских регулатива и прописа, све до подстицања отвореног насиља чије су последице за једно друштво у целини несагледиве;

4. Перманентно фаворизовање неукуса, партиократије, селекција по систему – што горе, то боље, некомпетентности, разореног интелектуалног потенцијала, одрицање од људи који су својим радним способностима и умећима преко ноћи постали саставни део миграционих процеса који мењају структуру становништва, спуштајући њихов значај на игру пуких статистичких бројки;

5. Форсирањем нових генерација медијских чинилаца на основу критеријума који не задовољава ни минимум медијских стандарда и знања, и схватања одговорности због сталног и свесног подржавања манипулације и пропагандистичког уређивања преко средстава јавног информисања.

6. Ограничавање великог броја корисника помоћу техничких средстава, па тако деловање одређених емитера заправо представља продужену руку сакривеним власницима, чије су прерогативе због маскирања пребацили на имена, која су широј јавности потпуно непозната, и практично натуршчици у обављању тако деликатног посла какав би без сумње морао бити медијски ангажман по високим стандардима и према потребама друштвених заједница у целини;

7. Низак образовни ниво упосленика у медијским групацијама;

8. Значајна промена између традиционалних медија и нових електронских средстава јавног информисања са високом степеном „необавезујуће либерализације", која ни у промилима не подлеже још недовољно артикулисаним и законски утемељеним оквирима у начину презентовања садржаја.

При томе, као стратегијску детерминанту, вешто и без икаквих моралних скрупула и ограничења, користи и заузима простор за пласирање најразноврснијих садржаја који су запосели велики део медијског простора (ријалитија, порнографије, неукуса, нерелевантних медијских корпуса полуписмених и корисних идиота, политичких аматера најнижег ранга). У стварности су пуки преносиоци туђих и добро смишљених намера моћника да остварују и увећавају богатство и утицај, те да усмеравају прагматично све друштвене токове. Овде се поставља питање националне одговорности. Одговорност је део појмова који чине темељ човекове друге природе (културе личности) и људских односа у заједници (Čupić 2010: 7). Они свесно и унапред намештеним дебатама, у којима се не могу препознати ни обриси програма који се нуде корисницима, уместо одговора нуде опште замешатељство под плаштом добрих намера од којих су грађани далеко, као што су се идеолози политичке и медијске снаге одвојили од реалне слике у којој обитавају. Све прекрива само неартикулисана бука, празно политичко надгорњавање са милионима фраза, тупих и потрошених, те онемогућавање да се профилише и установи истина као основна водиља у заједници, која би испред свог имена могла да испише цивилизацијски ниво неопходан да се проблеми разграниче, детектују, а затим тако препознати и разрешавају. Данашња медијска сцена нуди све другачије од претходно саопштене реченице. Она је манипулативна, лажна и недопустива, али се у овој фази не сме никако олако схватити, јер директно имплицира катастрофу несагледивих размера и доприноси свеопштој анархији, која се као упаљени фитиљ шири Васељеном. „Развојем науке и технике, у савременом информационом друштву, проширене су могућности и ефекти медијског деловања на појединца и све друштвене структуре" (Пешић–Миљковић 2025: 457). Докази за то су безбројни, идући од тенденциозних, лоших намера које да се готово не сакривају, апокалиптичних необјективних

информација који од једног догађаја јавности приказује сасвим супротну слику реалног и стварног збивања на основу факата који су главни садржалац појаве о којој се говори, прекројивши све у своју корист. Монтиране и ван целовитости, дакле, фрагментарно саопштене информације, очите лажне вести, све до отвореног непоштовања личних слобода, угрожавања приватности, јефтиног сензационализма, емитовања бруталних догађаја, који су у супротности са етичким новинарским нормама (призори смрти, саобраћајних удеса, криминалних ликвидација, одсецања екстремитета, неморалних и ласцивних сцена који се пласирају у ударним терминима гледаности), непримереног су речника за јавни дискурс. Сваки субјекат понаособ формира свој став према култури и историји у којој се развија. Међутим, неопходно је као знак савести истаћи следеће признање и суочавање са истином, опором и парадоксалном, да све што је горе истакнуто као културни ресурс, чак ни житељима овога града није довољно добро познато, још мање презентовано на начин који захтева потпуно другачији концепт савременог културног поимања пре свега у маркетиншком смислу (Todorović–Jokić 2024: 546). Дуг је низ негативних трендова: хронични недостатак културних и друштвених догађаја, који би подстицали и изграђивали другачије обрасце медијске вредности са високим степеном друштвене одговорности и пожељне количине критички интонираних текстова и свих облика медијског жанровског изражавања; утемељење на свеопштој афирмацији критичке свести другачије презентације и односа према образовној скали вредности и разумевању опште културе. Човек воли да вуче друге у пропаст, а Бог тачно зна распоред и узимања и давања (Јокић 2022: 107).

Пред овим чињеницама у глобалном медијском спектру дуги низ година су се таложили проблеми. Добијали су и освајали простор који је водио ка девастацији укупне медијске слике и разноврсности понуде која је замагљивала суштину проблема. Те је постала и парадигма којој се ретко ко супротстављао. Примат и количина објављених и, кроз ток времена потврђиваних, лажних и фабрикованих вести, давали су запрепашћујући легалитет, подстрек и замајац манипулацијама и свеопштој индоктринацији, што је досезало до неподношљиве и неприхватљиве „тачке кључања", јаке ферментације која је, тако опора и неистинита, стекла право пуног грађанства у свеколиком јавном простору. Суочавање са таквим стањем као да је намерно и веома тенденциозно одлагано, због „чувара капија" медијских олигарха као услужних сервиса политичким и финансијским олигарсима, којима је такво стање ствари веома угодно и пожељно. У књизи *Тишина очаја и трептај наде*, Момчило Јокић наводи, између осталог, да је сведочење догађајима стари занат који вуче корене с почетка људске цивилизације (Јокић 2017: 303). Но, да овај део рада не остане само на констатацији песимизма и с правом наглашеном „мртвом углу", у који је ова друштвена област доспела, далеко испод „нулте тачке подношљивости и прихватљивости" ваља споменути недавно, по први пут тако јасно и експлицитно артикулисану и саопштену, намеру од

посланика Европског парламента и њихових различитих организационих огранака, комисија и радних тела.

Наиме, објективним сагледавањем и многобројним анализама које су учињене на детектовању неподношљивог, могли бисмо рећи сталожено и саосећајно да се кроз правне и друге области дефинишу и усвоје казнене политике, регулативе и законски акти, како би се тиме зауставила хистерија, направљена од лажи, која је обузела свет. Та хистерија је ову лажну експанзију учинила пожељним пратиоцем и саставним делом општекриминализованог стања, у којем су медијске компаније доведене на руб моралне и егзистенцијалне пропасти.

Политичко понашање грађана треба проучавати у два вида – у погледу њиховог понашања према влади и другим врстама социјалног механизма, и њиховог учешћа у њима (Кол–Кол 2010: 397). Поставља се питање границе између слободе и права. Осим предности комуникације у дигиталном окружењу и чињенице да је интернет учинио свакодневни живот много комфорнијим, нова ера у комуникацији поново је отворила питање где је граница између слободе изражавања и повреде права, али и ко сноси одговорност за учињену повреду (Savčić–Pajtić 2021: 201).

Према најавама из Брисела рад на овим законским решењима спроводи се по хитним поступцима, усаглашава се на нивоу свих држава Европске уније, као и придруженим чланицама, претендентима за чланство у великој европској породици на старом континенту. Између осталог, етика у медијима подразумева здраво медијско окружење – функционалну законску регулативу, висок ниво образовања новинара, њихову економску стабилност и независност, као и финансијску стабилност и независност медијских кућа у којима раде.

Већ сада су на јавно разматрање прослеђена многобројна решења и предлози који ће у скоријој будућности кроз расправе најзад допринети да се садашња пошаст на медијском небу, прећутно прихваћена од заједничког именитеља између политике и медија, ако не потпуно неутралише, макар направи одређена дистанца и отклон у надлежностима и ограниче неспорну доминацију политике над медијима, као и пропаганде над истином, и врати се објективном обавештавању јавности о свим, чак и најделикатнијим појавама са којима се савремени човек свакодневно сусреће и суочава. Моћ спада у ону врсту феномена који, од постанка првих друштвених заједница па до данас, не само да игра важну улогу у животу сваког друштва, него својом мистеријом неоспорно привлачи пажњу, чак фасцинира људе (Pavlović 2012: 7). Било је крајње време да се овакав напор у бирократизованом, спором и сложеном механизму рада европског парламента, најзад, додатно нагласи, што је већ на старту допринело одређеној системској регулативи кроз прочишћење законских аката, што ни у ком случају не би медијима и политичарима одузело слободу говора, мишљена, ставова, али би на директан начин подвукло црвену линију у приступу и начину свих чинилаца у овако сложеном процесу. Ратко Божовић у раду „Слобода и медији“ износи сумњу да медији

могу постати институционална конструкција слободне јавности и тврди да глобални медији у сагласности са интересима либералног капитализма представљају препреку за формирање те јавности и предуслов за креирање диктатуре коју сами грађани, конзументи медија, добровољно прихватају (Марковић 2024: 391). Тако би се лакше и једноставније препознавале и читале намере на основу директних и недвосмислених показатеља онога што се на међународној позорници приказује, одн. егзистира као премрежено у умрежено глобално село. На тај начин би се освојена слобода на плану пласирања лажних и манипулативних тонова медијско-политичког отпада, те би се преселила тамо где објективно и припада – на историјско сметлиште, без вредности и, на крају, употребљивости. Но, пут до таквог прочишћена није ни лак нити једноставан.

ПОЈЕДИНАЦ КАО НОСИЛАЦ ПОЛИТИЧКЕ ВЛАСТИ И КРЕАТОР МЕДИЈСКЕ ИСТИНЕ ИЛИ МАНИПУЛАЦИЈЕ

Прагматичност општег друштвеног контекста у проценама и оценама медијског стања у једном друштву реализује се по концепту опште слике. То са високим процентном тачности представља меритум за анализе на основу којих се стиже до дефинисања колективног става о овој комплексној делатности. „Природна потреба човека је да буде информисан о дешавањима у социјалној средини, што га усмерава медијима и чини зависнијим од њих“ (Пешић–Миљковић 2025: 454). Принципи уопштености наравно не могу се избећи како би се добио валидан најшири оквир и релевантни подаци за слику, која је веома често оптерећена са нескривеним намерама па се она креира и прилагођава укусима и потребама конзумената према политичким елитама и властодршцима. Све се одиграва између компромисерства и опортунизма. Кратко речено: на прилагођавање и наметање „концепта ограничености сазнања“. „Последња декада коју је обележила рапидна дигитализација технологије и културе, односно човекове стварности, утицала је и изменила његово социјално, културолошко, пословно и духовно окружење“ (Николић 2018: 212). О подстицају критичке свести и разрешењу многобројних типова феномена, да и не говоримо, исто тако ни о реперкусијама које овакве политике доводе у стање хибернације, сакривања иза колективитета што пацификује сваку врсту покушаја да се кроз отвореност, правовременост и објективност достигне степен демократичности, који би се изграђивао и мотивисао у сталном процесу освешћивања и разумевања најширих друштвених слојева. Ова ограничења, видљива у свакодневном раду медија и њихових посленика, заправо су по „дифолту“ прилагођена публици која се, са политичког аспекта, стално обликује искључиво са намером да се трансформише већ створено и артикулисано, инертно, гласачко тело. Зато се и потенцира стално ускраћивање целовитих информација, утемељених кроз доктрину „да све што је јавно

и од општег интереса не мора бити емитовано или саопштено. Утицај медија на стварање јавног мњења је неоспоран без обзира на то која је сфера од друштвеног и јавног значаја у фокусу" (Jakšić–Marjanović 2024: 25), што је један од апсурда који се на овим просторима веома тешко, ако је то уопште и могуће учинити, елиминише.

Адолф Берл (Adolf Barle) тврди да су „моћ и љубав два најстарија феномена људских емоција" (Barle 1969: 17). Тако се филтрирају и профилишу друштва општег неразумевања и латентног неприхватања реалности у којима људи битишу. Уз сталне конфликте и поларизације које друштвену стварност доводе у стање опште распамећености и неиздржљивости, ствара се не само лажна слика, већ из ње проистиче још један погубан модел деловања: он афирмише уобразиљу као нормалну појаву или симулакрум довољно добар да буде подржан од колективитета. Такав начин директно пројектује многобројне консеквенце, деликатности, конфликте и олако прихватање и обесмишљавање медијске културе. Приметно је да се свака врста напора појединаца и намере за просперитетом и општедобронамерном друштвеном ангажману, а с циљем да би се на основу свих индикатора постигао консензус, не дају резултате јер медијско клатно се не помера на страну истинитог информисања и културних садржаја, што би у крајњој резултанти позитивно утицало на све друштвене токове. Усмеравајући их према валидном и провереном систему вредности који не би левитирао у пољу између истините информисаности и манипулативних метода, које у суштини садрже неистину као носећи елемент у креирању друштвено-политичке сцене и реалне стварности. Ослањајући се на ставове Михаилидиса и Тевенина (Mihailidis & Thevenin), Џенкинса (Henry Jenkins) и др, Џозеф Кејн (Joseph Kahne) и Бенџамин Бојер (Benjamin Bowyer) посебно скрећу пажњу на дигиталну медијску писменост као неопходну компетенцију за ангажовање у партиципативној култури, односно за учешће у партиципативној политици (Ćalović 2024: 222). Све до сада казано, заправо, иницира једно од суштинских питања: каква је улога и значај индивидуалаца у креирању другачије медијске презентације и садржаја који би заменили монопол и монополисање, елиминисали једноумље, разоткрили све проскрибовано од политичких моћника већ на првом кораку, које би указало на узроке тако дугог и истрајног гибања и турбуленције која се сада мери деценијама? Да ли је могуће да колективно хорско певање, које осим нетачних фалш тонова, не доноси прогрес? Напротив, све нас враћа уназад од општеприхваћених цивилизацијских токова, и даље опсењује и присиљава да вечито миксујемо узроке и последице, без назнаке да једне или друге разрешимо и пошаљемо у архиву. Готово да сваки глас индивидуалаца, људи са довољним знањем, искуством и промишљањем о друштву, које се гради на сталним импровизацијама од данас до сутра, губи се и нестаје у сазвежђу колективитета, који се може посматрати и као врста епидемије која се одређује искључиво на основу бројности. Дакле, масе и гомиле са својим неписаним правилима и покривеношћу од одговорности, која свест исказује

само у најделикатнијим ситуацијама, када обично буде прекасно, постаје окупатор слободе појединца. То је гледиште домаћих и интернационалних филозофа модерне, међу којима професор Момчило Јокић у делу *Тишина очаја* анализира управо ове корелације (Јокић 2024: 411). Јер сви друштвени процеси у ферментацији и искључивању мишљена индивидуалаца, заправо се своде на збрајање негативних последица, од којих се друштво са таквим схватањем и наслагама готово ретко ослобађа, препуштајући се стихији и бројности колективитета који увек радије корача према тунелима несвесног и општег неразумевања друштвених тенденција, скројених по уџбеницима са, до танчина разрађеним, лекцијама манипулација, индоктринација, цензура и несвесно подстицање аутоцензуре ,,индоктринација". У бити то је илустрација односа колективног и индивидуалног, у којем је овај други покривен лажима пласираним неосвешћеним масама и гомилама, који постају и, нажалост, остају само део друштва у статистичком смислу, јер њихово мишљење нема пробитачност, због до перфекције изграђеног система у којем се таквим људима ускраћује и минимум простора да своје ставове снагом аргумената презентују широкој публици.

Такав ембарго увек, на крају, своди се на то да се у одређеном тренутку креатори такве политике изолације другачијег мишљења суоче са испразношћу онога што су прокламовали тако бахато у корист својих штета. У одређеном тренутку кад друштво доживљава тренутно освешћење и признаје погрешну процену, које је кроз колективно поступање њима правило одређену врсту бега од одговорности, а која је заправо проистекла у хроничном бекству од слободе и своје самоспознајности и значаја самобитности за друштва, која се само поштовањем индивидуалаца могу колективно побољшавати, учинити препознатљивим, на крају и преко потребним. Индивидуална вредност је изгубљена у колективној нирвани или, с друге стране ове медаље, у хистерији, која увек на површину друштвене стварности избацује море нових недореченост, недоумица, па се после краткотрајног излива беса и промене режима, све враћа на почетну позицију, са намером да се индивидуалац артикулише и подреди новом колективитету, у којем поновно његово квалитативно и квантитативно деловање бива враћено на маргину друштвених околности и поуку да је пратилац, чак не ни судионик, свега што се догађа у друштвеним спиралама, наметнутих од већине која диктира ритам учмалости, по мери своје неупућености и просечности.

> Да би образовање за медије могло да одговори изазовима будућих промена и снажне динамике технолошког развитка, медијска писменост би требало да буде схваћена као дијалектички појам, који превазилази оквире тренутног образовног фокуса, зарад развоја склоности ка континуираном технолошком и теоријском самоусавршавању као освешћеном предуслову искреног ре-повезивања и активног учешћа у друштвеном контексту у промени (Ćalović 2024: 232).

ЗАКЉУЧАК

У савременом друштву које карактерише брз проток информација, али и брз стил живљења, присутна је никад јача дигитална повезаност, а појединац је све чешће изложен медијској манипулацији. Свеопшти технолошки напредак и глобална умреженост донели су значајне предности човеку данашњице у процесу ширења знања и информација, али су истовремено отворили врата злоупотребама, пласирању лажних вести, снажној политичкој пропаганди и дигиталној манипулацији. У том контексту намећу се бројни политички и правни изазови који захтевају пажљиво промишљање, легислативне реформе и развој медијске писмености. Држава као класна организација која је настала на одређеном степену развоја људског друштва има доминантну улогу у оваквим процесима. Демократски оформљен политички систем подразумева да је држава успешно организована, главна схватања друштва су – слобода и правда, демократија која не познаје рат, начела правде која владају између група. То значи да свака група са својим особинама има слободу да организује свој живот и међуодносе са свим осталим групама, мора се неговати право независног развитка које је допуна дужности сваке групе понаособ (Љубојевић–Петровићи др. 2024: 133). Медијска манипулација подразумева планско обликовање информација с циљем стварања искривљене слике стварности, зарад политичких, економских или идеолошких интереса. У том контексту, манипулација може бити суптилна – кроз избор речи (садржи емотивно обојене наслове, прикривање одређених информација и сл.) или отворена (садржи лажне вести, дезинформације и говор мржње). У овој интеракцији појединац постаје жртва, несвесно формирајући ставове и мишљења на основу лажних премиса. Медији преносе, медијализују сва друштвена кретања и прате и описују промене које се дешавају у организованим друштвима: друштвене структуре, друштвене организације, друштвенЕ односе и вредности ставова (Петровић–Милаш 2023: 92). Политички системи широм света суочавају се са деликатним задатком: како очувати слободу истраживања, која је темељ демократског друштва, а да се истовремено заштите грађани од пласиране медијске манипулације у којој је немогуће разликовати истину од лажи. Најчешћи пожари медијских манипулација и потичу од политичких елита, где су медији средство пропаганде. У том систему вредности, поверење грађана у институције опада, а популизам и екстремизам јачају. Правна борба против медијске манипулације представља сложен изазов. Законски оквири често касне за технолошким развојем, а традиционална правила о одговорности медија тешко се примењују на друштвене мреже и друге садржаје, који су често у употреби путем интернета и служе за информисање. Европска унија уводи Акте о дигиталним услугама (DSA) и дигиталним тржиштима (DMA), а истовремено велика је борба за успостављање равнотеже између потреба националне безбедности и заштите грађанских слобода. У оба случаја жртва је појединац.

Образовни системи требало би да интегришу медијску писменост у школске програме, а цивилно друштво да јача свест о опасностима дигиталне манипулације. Појединац се, у времену медијске манипулације, налази на раскршћу између права на слободу и потребе за заштитом од манипулације. У том контексту, правни и политички системи морају успоставити равнотежу између тих супротстављених циљева, уз поштовање основних људских права. У ери информација, способност разликовања истине од обмане постаје темељ демократије. Феномен медијске манипулације у савременом дигиталном добу представља вишеслојни изазов који се простире на политичком, правном и социолошком плану.

Појединац је у таквом информационом окружењу често пасиван прималац садржаја, чији је кредибилитет упитан, што директно утиче на формирање његових ставова, понашања и политичких одлука. У том смислу је неопходно нормативно балансирање слободе изражавања и право на истиниту информацију. Постоји дубока унутарња и структурна веза између саморазвоја грађана и политичког идеала демократије (Петровић 2025: 225). Политички системи, у покушају да очувају демократске вредности, морају се супротставити злоупотребама медијског простора. У тој корелацији одговорности *цензуре – слободе – права* кључну улогу има појединац, чија се способност критичког промишљања и медијска писменост намећу као нужни предуслови за очување демократске културе и отпорност на манипулацију. Право на информисање у Републици Србији Уставом је гарантовано право. Чланом 51, Устав РС прописује: „Свако има право да истинито, потпуно и благовремено буде обавештен о питањима од јавног значаја и средства јавног обавештавања су дужна да то право поштују". Право на објективно информисање је демократска категорија савременог друштва. Медији као четврта грана власти требало би да гарантују поштовање појединца као носилаца свих друштвених прогреса. Степен демократског развоја државе и изградња политичке културе нације су есенцијална основа даљег прогресивног кретања политичке реалности савременог друштва у Републици Србији, што директно имплицира осликавање флуентних параметара узлазне физиономије политичког живота и државног уређења националног интереса (Љубојевић–Петровић 2019: 217–218). Чини се да су медији данас, као никад до сад, најснажније средство остваривања политичких интереса, управо кроз процес пласирања неистина, у толикој мери да појединац губи било какву вољу за информисањем. Присутно је тенденциозно деградирање истине, кроз процес перманентне злоупотребе истине у лукративне сврхе, најчешће финансијске и идеолошке. Недозвољена медијска концентрација је опасна и надасве штетна појава, не само у медијској сфери, већ у целокупној друштвеној заједници (Миладиновић-Богавац 2022: 93). Демократски стубови савременог друштва требало би да буду слобода и истинитост медија, као императив прогреса 21. века. Људска раса се данас суочава са ерозијом духовних вредности, а медији су умногоме допринели овом процесу. Задатак науке јесте да анулира, што више може, неистину,

те да потпомогне еволуцију слободне интелектуалне идеје, јер једино мислећи појединац, ослобођен бремена савременог ништавила, има снаге да покрене замајац будућности.

ЛИТЕРАТУРА

Јокић 2017: Момчило Јокић. *Тишина очаја и трептај наде*. Горњи Милановац: Графопринт.

Јокић 2022: Момчило Јокић. *Дирка смрти*. Горњи Милановац: Графопринт.

Јокић 2024: Момчило Јокић. *Тишина очаја*. Београд: Издавачка кућа Прометеј.

Кол–Кол 2010: Џорџ Даглас Хауард Кол, Маргарет Кол. *Основи савремене политике*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.

Љубојевић–Петровић 2019: Ратко Љубојевић, Слободан Петровић. „Кључни фактори који утичу на развој политичког система Републике Србије". *Српска политичка мисао*. Број 3/2019. Год. 26. Vol. 65, 217–232. DOI: https://doi.org/10.22182/spm.6532019.9

Марковић 2025: Бранко Марковић. „Комуникативни аспекти тероризма и радикализације у добу глобалних медија". *Баштина*. Вол. 35. Бр. 65, 323–334. DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-56326

Миладиновић-Богавац 2022: Живанка Миладиновић-Богавац. *Злоупотреба медијских слобода*. Београд: Задужбина Андрејевић.

Николић 2018: Јелена Николић. „Нарцисоидност као друштвено структурирани дефект сагледан у контексту виртуелне реалности". *Комуникације, медији, култура.* Вол. 10. Бр. 10, 211–230. DOI: https://doi.org/10.5937/gfkm1810211N

Петровић 2025: Слободан Петровић. *Актуелни устави република бивше СФРЈ анализирани кроз призму политичких система*. Београд: Досије студио.

Петровић–Милаш 2023: Слободан Петровић, Марко Милаш. „Медији као модел деловања и комуницирања у политичком систему Републике Србије". *Друштвени хоризонти*. Вол. 3. Бр. 6. https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/2787-0693/2023/2787-06932306085P.pdf

Пешић–Миљковић 2025: Анита Пешић, Милан Миљковић. „Медији у кризним ситуацијама – социо-психолошке последице и препоруке". *Баштина*. Вол. 35. Бр. 65, 455–470. DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-53540

Устав Републике Србије (2007). Јавно предузеће „Службени гласник". Београд.

Barle 1969: Adolf Barle. *Power*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc.

Ćalović 2024: Dragan Ćalović. „O potrebi dijalektičkog promišljanja medijske pismenosti". *Communication and Media*. XIX (2), 219–234. DOI: https://doi.org/10.5937/cm19-55614

Čupić 2010: Čedomir Čupić. *Politika i odgovornost*. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije: Čigoja štampa.

Jakšić–Marjanović 2024: Teodora Jakšić, Milica Marjanović. „Izveštavanje lokalnih medija i uticaj na političku komunikaciju na Severu Kosova i Metohije". *Communication and Media*. XIX (1), 25–43. DOI: https://doi.org/10.5937/cm19-50162

Marković 2024: Branko Marković. „Filozofija medija – Mediji i sloboda". *Communication and Media*. XIX (2), 391–396. https://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/CM-56-ceo.pdf

Pavlović 2012: Vukašin Pavlović. *Politička moć*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Petrović–Ljubojević–Blanuša, 2024: Slobodan Petrović, Ratko Ljubojević, Andrija Blanuša. „Razvoj modernih demokratskih država i njihovih političkih sistema sa osvrtom na politički sistem Republike Srbije". *Oditor*. 10 (1), 133–156. https://doi.org/10.59864/Oditor12406P

Savčić–Pajtić 2021: Sanja Savčić, Bojan Pajtić. „Sloboda izražavanja ili povreda časti i ugleda?". *Communication and Media*. XVII(2), 201–221. DOI: https://doi.org/10.5937/cm17-34621

Todorović–Jokić 2024: Vojislav Todorović, Momčilo Jokić. „Analiza ekonomskih i komunikacijskih aspekata kulturnog nasleđa iz perspektive stavova građana". Herceg Novi: Proceedings Coast, 542–548.

Slobodan Lj. PETROVIĆ
Momčilo D. JOKIĆ

THE INDIVIDUAL IN THE TIME OF MEDIA MANIPULATION: POLITICAL AND LEGAL CHALLENGES OF THE MODERN WORLD

Summary

This paper explores how media content can shape perceptions of reality, influence citizens' attitudes and behavior, and how individuals respond to various forms of disinformation and propaganda. The first part of the paper explores different forms of media manipulation, including fake news, sensationalism, and the targeting of information through social media algorithms. The analysis shows how these mechanisms influence individual understanding and decision-making, as well as broader social and political processes. The second part of the paper focuses on the political challenges posed by media manipulation, especially in the context of democracy and the public sphere. It examines how governments and political parties use the media to promote their agendas, often at the expense of objectivity and truthfulness of information. The third part deals with the individual as a bearer of political power and a creator of media truth or manipulation. The conclusion of the paper emphasizes the complexity of the challenges faced by the individual in the era of media manipulation, as well as the need for a comprehensive approach that includes education, legislative regulation and cooperation between various institutions in society. Political systems around the world are faced with a tortuous task: how to preserve the freedom of research, which is the foundation of a democratic society, and at the same time protect citizens from the placed media manipulation in which it is impossible to distinguish truth from lies. The task of science is to nullify, as much as possible, untruth, and to support the evolution of a free intellectual idea, because only a thinking individual, freed from the burden of modern nothingness, has the strength to set the flywheel of the future in motion.

Keywords: Individual, media, manipulation, politics, law, contemporary challenges.

УДК

Прегледни рад

*Александра М. МИРОВИЋ ЈАНКОВИЋ**
Институт за политичке студије, Београд

Петар М. МАТИЋ
Институт за политичке студије, Београд**

ЛИЧНОСТ БРЕНДА И БРЕНД ЛИЧНОСТИ У ПРОЦЕСУ БРЕНДИРАЊА ДРЖАВЕ И НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Апстракт: У раду се полази од тезе да је политика националног брендирања посебна врста политике идентитета, постмодерног карактера, те да она, као компонента шире идентитетске политике, у значајној мери може допринети њеној ефикасности, али и на другим подручјима, пре свега када је реч о превазилажењу идентитетских конфликтности и јачању лојалности свих грађана према датој политичкој заједници. Указаће се на концептуалну диференцијацију сличних термина какви су „личност бренда" и „бренд личности". У првом делу рада анализира се улога коју персонализација бренда, односно концепт личности бренда, као део корпоративног брендинга и бренд маркетинга, може имати у националном брендирању, изградњи и јачању компетитивности националног идентитета у међународној арени. Посебан део истраживања усмерен је, пак, на улогу бренда личности, односно значај персоналних брендова у изградњи националне препознатљивости, те позиционирању државе и унапређењу њеног имица и репутације у спољном окружењу. Аутори скрећу пажњу да је ово питање од нарочитог значаја управо у случају државе попут Србије, која је дуго била суочена са проблемом изразито негативног имица, чије су последице и данас видљиве. Циљ је показати да у таквим ситуацијама ослањање на наведене концепте у политици националног брендирања јесте корисно и пожељно, али не и довољно, јер је неопходан стратешки приступ на том подручју политичког. Методолошки оквир истраживања темељи се превасходно на квалитативној методи анализе садржаја, али и на примени упоредне анализе и методе посматрања.

Кључне речи: брендирање државе, национални брендинг, корпоративни брендинг, национални идентитет, личност бренда, бренд личности, персонализовани и персонални брендови, Србија.

* Научни сарадник, ORCID 0000-0003-1228-8235, aleksandramirovic@yahoo.com
** Научни сарадник, ORCID 0000-0003-0205-9762, pmatic75@gmail.com

НАЦИОНАЛНО БРЕНДИРАЊЕ КАО ТЕОРИЈСКО-ЕМПИРИЈСКИ И МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНИ КОНЦЕПТ

Концепт и политика националног брендирања представљају релативно нове категорије, које током последњих деценија добијају све више на значају како у теорији, тако и у пракси. Све већи број држава у свету, добро разумејући значај и корист коју могу имати од тога на бројним пољима свога развоја, успоставиле су озбиљан и стратешки приступ питању националног брендинга. Ту је, заправо, реч о стратешком управљању националним идентитетом, његовој адекватној презентацији и промоцији пре свега према спољним групама јавности. Међутим, такво деловање није без одређених, позитивних, ефеката и када је реч о домаћој јавности.

Можемо рећи да је „отац" националног брендирања, односно онај који је дао велики допринос његовом установљавању као једне легитимне научне и академске области односно посебне дисциплине у оквиру политичких наука, пре свега Сајмон Анхолт (Simon Anholt), који је, према сопственим тврдњама, управо и сковао термин национални брендинг средином 90-их година прошлог века; али, његовом концептуалном и академском развоју допринели су и други, попут, на пример, Волија Олинса (Wally Olins), још једног британског експерта (Anholt 2008:22; Anholt 1998: 395–406; Kaneva 2011: 117).

Према Анхолту, национални бренд представља „збир перцепција људи о једној држави" у различитим областима које је он идентификовао и поставио као елементе тзв. хексагона националног бренда (Anholt 2005: 297). Такође, овај експерт је развио и један од најпознатијих истраживачких модела у овој области – тзв. *Анхолтов индекс националног бренда* (енгл. *Anholt Nation Brands Index*) – који служи за мерење националних брендова, прецизније њихових квалитета и моћи (в. Anholt 2005: 296–304; GMI 2006). Олинс је, пак, дао веома значајно објашњење историјског контекста развоја националног брендинга, те указао на то да компаније и државе, кроз ово поље деловања, постају све сличније, преузимајући улоге једне од других (Olins 1999; Olins 2002: 241–248). Реч је, наиме, о теоретичарима и експертима који имају и велико практично искуство на том пољу политике, будући да су били ангажовани како од стране влада бројних земаља за потребе креирања њихове стратешке политике националног брендирања, тако и од стране неких међународних организација, између осталих и Уједињених нација.

Ово на најбољи начин показује да национално брендирање спада у један од оних концепата који, због саме своје природе, имају теоријско-емпиријски карактер. То нам, пак, говори да је на овом пољу истраживања неопходно увести и применити комбиновани приступ, који би обухватио и област политичке теорије и подручје јавних политика, при чему би се служио и резултатима истраживања неких других научних дисциплина, у чији опсег такође улазе питања скопчана са националним брендингом. Наиме, и када је реч о генези концепта и праксе националног брендирања, ту су значајну

улогу имале бројне академске дисциплине, како оне које се, између осталог, баве питањем националног идентитета, попут међународних односа, политичке географије, политикологије, социологије, социјалне психологије и културне антропологије, политичке филозофије, историје, међународних односа и др, тако и оне усмерене на питање земље порекла, као што су маркетинг и његове различите подобласти, укључујући бренд менаџмент (в. Dinnie 2008: 21; Мировић Јанковић 2023: 892). Јасно је, дакле, да концепт националног брендирања има и изразит мултидисциплинарни карактер, па да обухвата различите сфере друштвеног живота и тиме представља веома комплексан процес. Стога је пожељно да се у истраживањима која су усмерена на њега, поред тога што она морају бити теоријско-емпиријског карактера, посебан акценат ставља и на развој интердисциплинарности. Тиме би се одговорило на све присутније захтеве у савременој науци за конципирањем и спровођењем интердисциплинарних истраживања.

Треба, такође, одмах нагласити да се, када је реч о концепту националног брендирања, појам националног превасходно односи на оно схватање нације и националног идентитета према којем се они третирају као категорије политичког тј. грађанског карактера. Такво разумевање је проистекло из чињенице да управо именовано схватање нације доминира у англосаксонској литератури, која је не само *locus* концептуалног уобличавања националног брендирања, већ је у овој области и међу најзаступљенијима[1]. Да будемо сасвим прецизни, појам националног брендирања се, дакле, односи на брендирање државе (третиране као „нације грађана“) и њеног идентитета. Наравно, то не значи да у изградњи њеног имица и репутације, у њеном (ре)позиционирању у спољном окружењу, етно-културни идентитети не играју никакву улогу. Напротив, сматрамо да су ови партикуларни, групни идентитети од великог значаја. Он се препознаје у случају таквог идентитета већинске групе, који путем доминантних групних вредности, њене културне традиције, културне баштине, савременог стваралаштва и других елемената инкорпорираних у дати национални идентитет, чини окосницу истог. Такође, видљив је и у случају оних мањинских идентитета, који, поред тога што доприносе културном богатству једне земље, због чега би требало да су и сами успостављени као један од елемената њеног националног идентитета, могу имати важну улогу у њеном даљем културном развоју, подстицању културне размене и унапређењу интеркултуралне комуникације, те бити и својеврсни „мост“ у њеним међународним контактима, односно значајан канал ширења њеног утицаја и њене промоције.

У овом раду полази се од схватања политике националног брендирања као „постмодерне политике идентитета“, која је примарно усмерена на

1 Критичким разматрањем питања различитог поимања нације и национализма, као и дихотомног схватања категорије националног идентитета – или у виду претполитичког и предмодерног етно-културног идентитета или, пак, као изразито модернистичког феномена, у облику политичког тј. грађанског идентитета, при чему се они третирају и као међусобне искључивости – бавили смо се у неким ранијим истраживањима (Мировић 2008а: 187–210; Мировић 2008б: 1383–1428; Матић 2006: 103–118).

изградњу и очување националног имица (краткорочно) и репутације земље (на дуги рок). Она као таква, чинећи једну од компонената или стубова шире идентитетске политике, у значајној мери може допринети ефективности и ефикасности идентитетске политике, али и у другим подручјима. Пре свега њени ефекти видљиви су када је реч о превазилажењу идентитетских конфликтности у друштву и јачању лојалности свих грађана политичкој заједници, како оних из већинске групе, тако и припадника мањинских заједница (Мировић Јанковић 2023: 485–486, 870). У суштини, по среди је измештање компетитивности унутар друштва, између партикуларних етно-културних група и њихових идентитета, на спољни ниво, где ће се она трансформисати у компетицију између различитих и међусобно високо конкурентних националних идентитета. У основи полази се од хипотезе Петера ван Хама (Peter van Ham) да добро осмишљен и успешно спроведен процес националног брендинга може послужити као средство, ако не потпуног супституисања, онда макар постепеног пацификовања резличитих етнонационализама у друштву (Van Ham 2001: 3; Мировић Јанковић 2023, 889). Јер, логично је да ће грађани бити привржениј својој држави, те да ће се пре и снажније идентификовати са њом и националним вредностима, уколико она има бољу позицију у спољном окружењу, позитиван имиц и добру репутацију. Са друге стране, у случају негативног имица нације, посебно на дуге стазе, лако може доћи до декомпоновања односно разградње националног идентитета и раширене појаве идентитетских конвертита. Дакле, поред своје функције на спољнополитичком плану, али и у низу других области друштвеног живота, па тиме и у погледу политичког, економског, културног и свеколиког друштвеног развоја, национално брендирање има и ту кохезиону и интегративну функцију на унутрашњем плану.

Ова датост додатно негира сва она мишљења развијена унутар тзв. постмодернистичке школе, која су, услед својеврсне глобалистичке и неолибералистичке еуфорије, нарочито била раширена током последње деценије прошлога века и почетком новог миленијума, а које је сама пракса већ увелико оповргла. Та мишљења подразумевају да су нације не само измишљене и/или имагинарне, већ и анахроне и превазиђене категорије, те да се рађа некаква нова, наводно постнационална епоха (нпр. Hobsbawm 1992: 163–192; Hobsbawm–Ranger 2012; Андерсон 1998; Хабермас 2002; Хабермас 2000:140–150). Она ће такође имати великог утицаја и на неке касније теоретизације о скоро сасвим извесној могућности деконструкције нација, а тиме и самих националних идентитета (нпр. Özkirimli 2003: 339–355). Но, не само да су државе-нације и даље доминантан оквир друштвено-политичког организовања и један од главних субјеката у међународним односима, већ, како смо на једном месту утврдили, „пракса [...] показује да се националне и етничке групе и даље сматрају најбољим оквиром за очување тих (националних – прим. аутори) посебности и с њима повезаног достојанства и поноса, али и за заштиту и остваривање интереса и права који из њих произлазе“ (Мировић Јанковић 2023: 115). Интензиван савремени развој

брендирања нације као посебног подручја политичког, поред тога што негира поменута мишљења, управо говори у прилог неопходности да се и данас, у условима снажних глобализацијских и интеграционих процеса, ради на очувању и одрживом развоју националног идентитета, односно свих оних националних специфичности које омогућавају државама да (п)остану препознатљиве и тиме компетитивне на међународном тржишту. На један парадоксалан начин овај развој брендирања је у значајној мери генерисан управо тим динамичним глобализацијским и интеграционим процесима (Мировић 2012: 79–109).

С обзиром на то да се стратешка политика националног брендирања спроводи кроз различите врсте јавних политика, попут спољне политике, културне, образовне и научне, онда, рецимо, политике туризма, економских односа са иностранством, политике спорта и других, и то у оним њиховим подручјима која су скопчана са питањем националног идентитета, његовог (ре)обликовања, (ре)брендирања и промоције, за њен и успех самог тог процеса, неопходна је добро координисана међуресорна и међуинституционална сарадња на свим нивоима, од националног, преко регионалног, до оног локалног. Политика и процес националног брендирања заправо представљају један од начина успостављања, адекватног уобличавања, те развоја и одржања тзв. меке моћи[2] (енгл. *soft power*) држава, која се огледа пре свега у њиховом међународном угледу и утицају, а онда и ширењу и пријемчивости њених културних, политичких и других вредности, што им може користити у спровођењу њихових спољнополитичких и других циљева, односно остваривању и заштити њихових виталних националних интереса (в. Матић 2009: 31–43). Као инструменти деловања у том правцу значајну улогу могу имати како класична и јавна дипломатија државе, тако и различити хибридни облици дипломатске праксе, попут културне, научне, спортске, економске или комерцијалне дипломатије, уз све интензивнију употребу и дигиталне дипломатије. Без обзира на ескалацију употребе или претње употребом елемената тврде моћи у данашњим глобалним и регионалном односима између држава, њихова мека моћ није изгубила на значају, већ се развија и примењује управо као компонента тзв. паметне моћи. Овде ће, међутим, акценат бити на једном концепту који је превасходно у вези са политиком економских односа са иностранством и економском дипломатијом,

2 Појам меке моћи почео је да се уобличава у политичким наукама током осамдесетих година прошлог века. Заслуге за његову теоријску концептуализацију и разраду припадају Џозефу Нају (Joseph Samuel Nye), светски познатом америчком политикологу и једном од најутицајнијих теоретичара међународних односа (Nye 1990; Nye 2004). Но, он ће касније сматрати да је овај концепт на одређен начин постао превазиђен, те ће предност давати тзв. паметној моћи (енгл. *smart power*), која подразумева промишљено комбиновање елемената меке и тврде моћи, њихову правовремену и адекватну употребу „у зависности од ситуације, критичког промишљања и њихове конкретне ефективности“ (Nye 2009: 160–163, наведено у Матић–Мировић Јанковић 2022: I/115–I/116). Остаје, међутим, отворено питање да ли је он заиста творац и овог другог концепта (в. Матић–Мировић Јанковић 2022: I/115).

а који је примарно развијен у области корпоративног брендинга и бренд маркетинга. Реч је о концепту личности бренда, уз настојање да се покаже како таква персонализација бренда може имати вишеструку улогу и значај у процесу брендирања државе и креирања њене препознатљивости на међународном плану.

Такође, како упоредно искуство неких земаља показује, успех и позитивна ефективност процеса националног брендинга у значајној мери зависи од укључивања најширег круга актера, који би у том смислу били проактивни, од државних, регионалних и локалних органа власти и институција, преко привредних субјеката и нарочито, где је то могуће, јавно-приватног партнерства, те медија и цивилног сектора (међусекторска сарадња), до самих грађана као појединаца.[3] Активно учествовање појединаца у промоцији националног идентитета данас, са неслућеним развојем дигиталне технологије и развојем тзв. дигиталне јавне дипломатије, добило је нове импулсе и проширило капацитете на пољу националног брендирања. Но, овде ћемо се, поред већ истакнутог, фокусирати на улогу управо оних појединаца који су, на основу својих професионалних квалитета, великих достигнућа и постигнутих успеха, дакле, изузетности у својим делатностима, изградили међународну репутацију, признање и препознатљивост у међународној јавности, где фигурирају као својеврсни брендови личности (персонални брендови).

КОНЦЕПТ ЛИЧНОСТИ БРЕНДА И ЊЕГОВА УЛОГА У НАЦИОНАЛНОМ БРЕНДИРАЊУ

У оквиру различитих средстава и механизама које државе и друге структуре, пре свега оне из привредног и пословног сектора, данас примењују у функцији изградње своје меке моћи, развоја одређених позитивних осећања и перцепција код стране јавности, односно страних потрошача, и тиме остваривања одређених економских, али, дакако, и спољнополитичких, па и политичких циљева на унутрашњем плану, посебно се истичу, између осталог и у погледу све већих улагања у њих, економска и комерцијална дипломатија. Ови видови дипломатске праксе усмерени су на обезбеђивање подршке и промоцију пословних и финансијских система једне државе, пре свега зарад остваривања економских циљева као што су унапређење конкурентности домаће привреде, повећање извоза, побољшање спољнотрговинског биланса, привлачење директних страних инвестиција, а тиме и обезбеђивања бољег кредитног рејтинга земље (в. Мировић Јанковић 2023: 859).

3 Један од најбољих примера који на то указује јесте случај Шпаније која је, путем укључивања бројних и различитих, горепоменутих актера у спровођење државне стратегије националног брендирања, успела да, брендирањем свог идентитета, промени национални имиџ од изразито негативног у позитиван, односно да изврши ефикасно репозиционирање у перцепцијама страних јавности (в. Мировић Јанковић 2023: 911–927).

Но, поред тога, државе користе економска средства и ресурсе и у функцији остваривања својих спољнополитичких циљева, те за заштиту и обезбеђење својих националних интереса. Ово је, пак, у теорији препознато као одређена „техника државништва“ или тзв. економско државништво (в. Baldwin 1985). Под тај појам бисмо онда могли подвести и примену економских средстава и ресурса, као и одређених маркетиншких техника, у циљу спровођења политике националног брендирања.

Између имица и репутације државе, с једне, и имица и репутације корпоративних и комерцијалних брендова њеног порекла, с друге стране, постоји двосмерна веза. Баш као што национална репутација и имиџ земље порекла (у вези са чим је и концепт тзв. ефеката земље порекла) могу утицати на репутацију и идентитет производа и компанија, тако постоје и обрнути утицаји, које корпоративни и комерцијални брендови, посебно путем њихове креиране „личности“, имају на национални идентитет, имиџинг и јавни углед матичне државе. То је отуда што су „комерцијални ’брендови и државе често спојени у главама глобалних потрошача’“ (Van Ham 2001, према Мировић Јанковић 2023: 859).

Све то показује колико су данас за придобијање потрошача и освајање тржишта постале важне одлике производа, и спољашне и оне унутрашње. Такође, нарочит значај има статус бренда, и то како када је реч о самом производу, тако и о земљи његовог порекла. Напори у том правцу, превасходно у оквиру корпоративног брендинга и бренд маркетинга, довели су до развоја једног, данас веома популарног концепта, какав је управо концепт личности бренда (енгл. *brand personality*). Он представља прави показатељ тога колико је заправо узнапредовао развој у области брендирања и савременог маркетинга, било да се ради о корпоративном брендингу, било о националном брендирању, укључујући и брендирање дестинација. Суштину овог маркетиншког концепта одражава схватање да сви велики и јаки брендови поседују одређену „социјалну, емоционалну и идентитетску вредност за кориснике“, те да путем својих својстава, налик људским особинама, „повећавају перципирану корисност, пожељност и квалитет производа“ (Kotler–Gertner 2002: 249-261; Morgan–Pritchard 2004: 60; уп. Мировић Јанковић 2023: 867). На то се, дакле, мисли када се говори о личности бренда, која је и код једног од највећих ауторитета у овој области, Џенифер Акер (Jennifer Aaker), одређена као „сет људских карактеристика које се могу довести у везу са брендом“ (Aaker 1997: 347). Иначе, реч је о ауторки која је установила значајан инструмент за мерење људских карактеристика бренда, односно личности бренда, и успостављање њихове хијерархије. То је позната Акерина скала. Ова скала укључује пет димензија, а то су искреност, узбуђење, компетентност, префињеност и робустност (в. Aaker 1995: 391–395). Кључне критике ове теорије личности бренда односе се првенствено на број издвојених димензија, тврдећи да их има мање или пак више, као и на разлике које се јављају у диферентним контекстима (в. Austin–Siguaw *et al*. 2003).

Међу теоретичарима је раширен став о личности бренда као једној метафори. Тако су Ђан Виторио Капрара (Gian Vittorio Caprara) и група аутора утврдили да тај концепт означава „једну одрживу метафору за разумевање перцепција потрошача о имиџу бренда" (Caprara–Barbaranelli *et al.* 2001: 378). Према једном објашњењу, истраживачи су почели да стављају акценат на персонификацију брендова управо зато да би се обезбедило прецизно тумачење имиџа бренда као „једног веома нестабилног концепта" (Dobni–Zinkhan 1990: 110–119, према Caprara–Barbaranelli *et al.* 2001: 378–379). Нешто прецизније одређење концепта личности бренда гласи да он „представља метафору која се односи на потрошачево опажање и доживљај бренда као особе, тј. описивање бренда као људског бића" (Старчевић 2013: 149).

Треба нагласити да се конципирање и развој оваквог „персоналитија" брендираних производа заснива на детаљним тржишним истраживањима, која укључују испитивање постојећих потреба, укуса, навика, вредности и сл. код потрошача. На тај начин се заправо личност бренда креира или развија у складу са њиховим ставовима, стиловима живота, оријентацијама и очекивањима, како би се производ учинио што пожељнијим и пријемчивијим да буде међу њиховим преференцијама. Стога се може рећи да се тим путем креирају одређени „симболи за продају", али ти „симболи потрошње" јесу и својеврсни „носиоци културе" (Levy 1959: 103–118; Aaker–Benet-Martínez *et al*. 2001: 492–508).

Међутим, из перспективе саме истраживачке праксе, овај концепт доноси низ изазова будући да је то веома комплексан предмет истраживања, који „захтева поседовање и маркетиншких и психолошких знања и искустава" (Мировић Јанковић 2023: 867; уп. Старчевић 2013: 149). О утицају који има психологија личности у овој области истраживања говори, на пример, то да су се неке раније, веома утицајне, студије личности бренда заснивале на тзв. моделу пет великих фактора (енгл. *the Big Five Factor Model*) и тзв. психолексичком приступу (енгл. *psycholexical approach*), са акцентом на испитивању „језика личности", које је почетком последње деценије прошлога века развио Леви Голдберг (Lewis R. Goldberg) као, у односу на дотад постојеће, алтернативни модел за истраживање и опис људске личности (Goldberg 1990: 1216–1229; Aaker 1995: 391–395; Aaker 1997: 347–356; Caprara–Barbaranelli et al. 1998: 61–69). Реч је о моделу у којем се, на основу редукционистичког приступа, мноштво људских особина и језичких ознака за њих своди на пет кључних димензија, као што су: отвореност (енгл. *Openness*), савесност (енгл. *Conscientiousness*), екстровертност (енгл. *Extraversion*). прихватљивост (енгл. *Agreeableness*) и емоционална стабилност тј. неуротицизам (енгл. *Emotional Stability* тј. *Neuroticism*) (Goldberg 1990: 1216–1229; Aaker 1995: 391–395; Aaker 1997: 347–356; CapraraBarbaranelli *et al.* 1998: 61–69). Ипак, касније ће неки, попут Капраре, Барбаранелија (Claudio Barbaranelli) и Гидоа (Gianluigi Guido) делимично одбацити овај модел као непримењив у потпуности

у истраживању личности брендова, односно као недовољно адекватан у функцији метафоре за описивање људских карактеристика брендова (Caprara–Barbaranelli *et al*. 2001: 378–380, 392–393). У складу са њиховим налазима, приликом примене на брендове и производе, неопходно је да се тај модел измени и адаптира, а они предлажу и за увођење структуре са два метафактора, коју је, на основу своје факторске анализе, предложио Џон Дигман (John M. Digman) и која заправо на већем нивоу апстракције обухвата оних пет димензија. Ту се први фактор (означен као *Фактор α*, у који улазе димензије прихватљивости, савесности и емоционалне стабилности) односи на такве аспекте личности као што су: социјализација, друштвени интерес, уједињење, присност и присне везе, док други фактор (*Фактор β*, који обједињује димензије екстровертности и отворености за искуства) представља аспекте личности попут тежње ка супериорности, индивидуализације, личног развоја, достизања одређеног статуса и жеље за моћи (Digman 1997: 1246–1256, према CapraraBarbaranelli *et al*. 2001: 380).

Концепт личности бренда се почео примењивати и у области брендинга туристичких дестинација и његовог истраживања. У том контексту, развијен је појам личности дестинације (енгл. *destination personality*), који, попут личности бренда, означава „једну одрживу метафору за разумевање перцепција које туристи имају о местима", те „метафору за изградњу брендова дестинација и за креирање јединственог идентитета туристичких места" (Ekinci–Hosany 2006: 127). У овде наведеној студији, која полази од раније поменуте Акерине скале личности бренда, установљено је да перцепција коју имају туристи о личности дестинација обухвата три димензије: истинитост, узбуђење и дружељубивост. Такође, још један од занимљивих налаза до којих се ту дошло јесте да личност дестинације има позитиван утицај на перципиран имиџ дестинације и интенцију да се она препоручи другима (2006: 127–139). Стога, можемо претпоставити и да личност дестинације, међу различитим факторима и личностима других брендова, има, ако не пресудан утицај, онда засигурно веома значајан удео у њему, када је реч о имиџу саме државе. Штавише, у литератури се почео користити и појам личности националног бренда (енгл. *nation brand personality*), којим се жели указати управо на одлике које се приписују бренду државе, а чиме се утиче на креирање њеног идентитета и имиџа (в. Gertner 2011: 115–127).

Наравно, ово не значи да нису могуће извесне маркетиншке манипулације, у смислу креирања личности бренда и њеног представљања на начин који не одражава стварне карактеристике услуга и производа или, рецимо, одређених дестинација. Чак, таква пракса и није реткост данас када постоји свеопшта трка за стицањем статуса бренда, у којој учествују производи и корпорације, па и установе, али и бројне туристичке дестинације, градови, регије и покрајине, као и саме државе... Па ипак, такво маркетиншко деловање је контрапродуктивно, јер уместо да привуче нове потрошаче, туристе или једноставно припаднике страних јавности, оно ће их одбити стварањем нереалне, односно лажне слике о неком бренду.

То води ка негативном искуству и разочарању код људи у вези са одређеним брендом, који ће се у одређеном року, пре или касније, засигурно суочити са негативним последицама по своју компетитивности и конкурентност у глобалној тржишној арени. Ово јасно говори о томе да никаква маркетиншка стратегија или маркетиншки трик не могу бити од помоћи на дужи рок, ако иза одређеног, брендираног производа не стоји и одређени реални квалитет. Легитимно је да се, у процесу брендирања, маркетиншким техникама врши селекција одређених карактеристика и вредности које могу бити у функцији креирања позитивног имица, уз занемаривање оних карактеристика које се процењују да могу имати негативне ефекте у том смислу, те да се само оне прве учине предметом промоције, али оне морају бити и стварно постојеће.

Развој концепта личности бренда развијао се у складу са спознајом да потрошачи производ односно бренд доживљавају не само кроз одређен карактер, као особу, него и као партнера, будући да већ путем чина куповине, вршећи одабир производа, они улазе у одређену релацију са њим (Aaker–Fournier 1995: 391–395). Заправо, овај концепт „заснива се на чињеници да потрошачи предмете око себе доживљавају као људска бића. Слична је ситуација и са брендовима [...] они бирају брендове као што бирају своје пријатеље, желећи да њиховом куповином остваре идеални лични концепт" (Đukić–Stanković 2022: 171)[4].

Полази се, дакле, од тога да постоји одређен однос између личности бренда, с једне, и преференције бренда, односно његове перципиране вредности од стране потрошача, с друге стране, тако да на ово друго утичу људске карактеристике које се приписују производима, услугама, дестинацијама, па и самим државама-нацијама. На тај начин, путем утицаја на понашање страних потрошача тј. на њихове изборе и преференције брендираних производа и услуга, поред корпорација, које тиме могу унапредити своју позицију на међународном тржишту, и сама држава матица има одређене користи, како оне на пољу друштвено-економског развоја, тако и индиректне бенефите на пољу изградње своје националне репутације.

Но, личност бренда утиче на идентитет државе, њен имиџ и репутацију и на један много директнији или можда видљивији начин. Реч је о асоцијацијама путем којих се одлике неких великих брендова транспонују и приписују и самим државама њиховог порекла, односно датим народима. Петер ван Хам је, указујући на невероватан „успон брендиране државе" данас, истакао неке примере тога. Рецимо, као један од примера је узео немачке велике брендове, и то из области њене аутомобилске индустрије

4 У једном истраживању из области маркетинга, које су спровеле Сузана Ђукић и Јелена Станковић, установљено је да постоји одређена веза између односа личности бренда и личности потрошача, с једне, и потрошачке лојалности, са друге стране. Ту корелацију ауторке описују на следећи начин: „Уколико је имиџ бренда усаглашенији са имиџом личности потрошача, то су им они лојалнији јер испуњавају критеријуме који одражавају шта мисле и осећају о себи (2022: 171).

– БМВ (*BMW*) и Мерцедес Бенц (*Mercedes-Benz*), показујући како они асоцирају на немачку ефикасност и поузданост (Van Ham 2001: 2–6). Дакле, путем поменутих и других одлика личности немачких брендова – а можемо додати ту и коришћење високо-технолошких решења, онда прецизност и друге квалитете развијају се управо такве слике и о самој Немачкој као њиховој матичној држави, па и о читавом немачком народу. Можемо узети и неке друге, сличне примере: рецимо, италијанске аутомобиле који имају статус великих брендова, као што су Алфа Ромео (*Alfa Romeo*), Ферари (*Ferrari*), Ламборгини (*Lamborghini*, који је данас додуше у власништву једне немачке компаније) или Фијат (*Fiat*), који пак асоцирају, попут неких других италијанских брендираних производа, на одређену италијанску естетику префињеног стила, софистицираног и модерног дизајна, а те особине се онда доводе у везу и са самом Италијом. Штавише, овим брендовима се приписује и таква, типично људска особина, каква је поседовање „душе". Доказ за то су неки медијски текстови у којима се италијански аутомобили доводе у везу са овим појмом. Тако на једном месту стоји: „Италијански аутомобили имају мане, али и душу која нам је одувек била најближа срцу" (*Мондо* 2019).

Када је реч о души као карактеристичној особини, занимљиво је приметити да се неретко у перцепцијама домаће јавности руском народу приписује „словенска душа" (или „руска душа"). У складу са концептом личности бренда, могуће је да је то управо резултат асоцијација које произлазе из руских културних производа, као што су руска књижевност, различити видови уметности и друго, а које одликује посебна, нама блиска и позната, велика емоција (било да је то велика сета и веома изражајна патња, било огромна радост и љубав)[5]. Поред већ поменутих, ту су и бројне друге људске особине које се могу приписати брендовима, а које се онда, кроз њихову личност, пројектују и на перцепције личности бренда земље њиховог порекла тј. њихове матичне државе, па и на њен народ (личност националног бренда). Реч је, дакле, о „низу карактерних, физичких, менталних и когнитивних особина личности, то јест особина карактеристичних за људе (на пример: одговоран, привлачан, леп, паметан, интелигентан и др.), које потрошачи приписују брендовима" (Мировић Јанковић 2023: 867).

О улози коју велики и широм света препознатљиви брендови могу имати када је реч о репрезентовању њихових матичних држава, говори и Ван Хамов опис америчког Мајкрософта (*Microsoft*) и Мекдоналдса (*McDonald's*) као неких од данас „најупечатљивијих америчких дипломата", баш „као што је и Нокиа (*Nokia*) изасланик Финске у свету" (Van Ham 2001: 2–6; Мировић Јанковић 2023: 859). Несумњиво је да неки од поменутих

5 У једној епизоди, у оквиру своје ауторске емисије „Ексклузивно", новинарка Мира Адања Полак бавила се феноменом „руске душе" и изнела је следећи закључак: „[...] схватате да се та руска душа не може описати речима, а многи је сматрају феноменом који је препознатљив онима који имају бар кап руске крви [и другим Словенима такође – прим. аутора]. Код Руса је све велико – и љубав, и патња, и бес" (Адања Полак 2015).

производа представљају најбоље амбасадоре својих земаља. Међутим, када је реч о америчким супербрендовима као што су Мекдоналдс или, на пример, Кока-кола (Coca-Cola), остаје отворено питање колико су они данас заиста у функцији развоја позитивних слика о Сједињеним Државама, а колико доприносе њеном негативном имицингу. Поменути амерички брендови имали су свакако значајну улогу у глобалном ширењу меке моћи Сједињених Држава, њених вредности и утицаја, нарочито у периоду постхладноратовског униполаризма и њему иманентног процеса глобализације, иницираног и контролисаног од стране западних сила, на челу са САД. Управо из тог разлога неретко се поменути процес глобализације означава и термином „мекдоналдизација". Овај социолошки појам увео је Џорџ Рицер (George Ritzer) у својој књизи из 1993. године, *Мекдоналдизација друштва* (*The McDonaldization of Society*), где је он употребљен као нова парадигма за објашњење промена у савременом друштву, базираних на усвајању принципа и карактеристика који су својствени индустрији брзе хране (в. Ritzer 2021). Но, поред асоцијација Мекдоналдса везаних за ефикасност и брзину, стандардизацију, калкулацију, предвидљивост, доступност, пријемчив укус, забаву и др, овај бренд асоцира и на низак квалитет хране, лоше навике у исхрани, нездрав стил живота, дехуманизацију радних услова, али и недостатак диверзитета и индивидуалности, скопчан са принципом глобалне хомогенизације живота (уп. Crossman 2024). У условима данашњег освешћења све већег броја људи широм света о потреби усвајања здравог стила живота и здравих навика, овај бренд, дакле, пре може продуковати контраефекат у погледу имица америчког националног идентитета.

Када је реч, пак, о Србији, она дефинитивно има економске ресурсе овог типа, при чему мислимо пре свега на оне корпоративне и комерцијалне производе, које одликује висок степен квалитета, те који одражавају и неку врсту националне особености, а при томе задовољавају и критеријум изврсности да могу стећи или већ имају статус националног бренда. Но, главни проблем ових производа, као и у случају самог националног идентитета Србије, јесте тај што ови производи, премда компетитивни, углавном нису у довољној мери и конкурентни, те ни довољно видљиви и препознатљиви међу страним потрошачима. То маркирамо као главни недостатак и изазов на овом подручју економске политике према иностранству и националног брендинга у тој области. Стога је неопходан један стратешки приступ (ре)позиционирању ових производа и брендова на међународном тржишту, уз пажљиву концептуализацију њихових личности и вођење рачуна о рефликсијама тога на перцепције страних група јавности о идентитету и имиџу земље. Такође, претпоставка је – коју би требало емпиријским истраживањем испитати, а чини се да досадашње искуство то показује, као и бројни позитивни утисци страних туриста – да управо личности дестинација у Србији, односно особине које се овима приписују, представљају можда и њену највећу компаративну предност на пољу брендирања националног идентитета. Па опет, и ту постоји проблем

одсуства главне поруке и стратешке визије на пољу туризма, са којима треба ускладити креирање личности дестинација.

БРЕНД ЛИЧНОСТИ – АНГАЖОВАЊЕ ПОЈЕДИНАЦА СА ИЗГРАЂЕНИМ ПЕРСОНАЛНИМ БРЕНДОМ У ПРОМОЦИЈИ ДРЖАВЕ И НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

За разлику од термина личности бренда, који се, како смо објаснили, односи на персонализацију бренда, то јест на људске одлике које се приписују производима, схваћеним у ширем смислу, и њиховом имицу, под брендом личности, као персоналним брендом, подразумевамо статус изузетних појединаца који су, на основу одређених резултата и достигнућа постигнутих у својој професији, стекли међународни углед и признање у светским оквирима, те постали препознатљиви широкој публици у иностранству. Наравно, и у томе, као и у случају корпоративног брендинга, маркетиншка подршка и медијска промоција увек имају одређену, мању или већу, улогу.

Изражену улогу у брендирању државе и националног идентитета Србије првенствено имају спортисти. Ту се традиционално истичу кошаркаши, фудбалери и ватерполисти, као представници колективних спортова, док се током последњих деценија нарочито истичу тенисери. Посебно је значајан случај Новака Ђоковића, као најуспешнијег тенисера у историји овог спорта, а чијој личности се приписују бројне карактеристике у светској јавности. Пре свега, то су бројни рекорди и достигнућа, као и спортска доминација, који су без премца у тениском свету. Притом му се додају и атрибути менталне чврстине и упорности, као и посвећености, дисциплинованости и професионализма. Такође, и у свету и код нас му се приписују јаке патриотске црте, уз стално истицање своје државе и порекла. Исто тако, његова посвећеност филантропији и хуманитарном раду у великој мери је допринела стварању јаког бренда личности и личној промоцији, која је водила промени и јачању имица наше државе у свету. У том контексту, када је реч о личности Новака Ђоковића,

> [...] који представља управо један такав национални и глобални супербренд, а због чијег великог и активног доприноса представљању Србије у свету и креирању њеног позитивног националног имица, нећемо погрешити ако кажемо да је он наш јавни дипломата највећег ранга. Управо из тих разлога он се, као „најбољи лични бренд у промоцији Србије" нашао 2009. године на листи брендова „Најбоље из Србије" (Мировић Јанковић 2023: 993).

С друге стране, ту су врхунски кошаркаши који већ дуги низ година представљају Србију на најбољи начин. Можемо, рецимо, као пример издвојити Николу Јокића, који показује да и одступање од класичних црта

кошаркашких суперзвезда, односно њихова антитеза, може створити јак бренд личности. Као његове кључне одлике истичу се, наиме, скромност и приоритети изван кошарке, као и изражена кошаркашка интелигенција. Но, и њега одлукују веома изражене патриотске црте и снажна повезаност са својим родним Сомбором и Србијом.

И за личност Милорада Чавића, српског врхунског пливача, везује се изражени патриотизам, који је, може се приметити, у извесним ситуацијама водио и до пренаглашености. Ту мислимо на онај његов добро упамћен чин „[...] због кога је он био изложен извесним спортским санкцијама, а управо се радило о јавном пласирању поруке, исписане на његовој мајици – 'Косово је Србија', поруке везане за национални идентитет или, слободно можемо рећи, национални интерес Србије. Мора се, међутим, водити рачуна о томе да јавна дипломатија, као и национално брендирање, остане у оквиру дозвољеног, како би се избегли могући контраефекти и евентуалне негативне последице, пре свега по промотера националног идентитета, а онда и саме државе-нације" (Мировић Јанковић 2023: 994).

У процесу брендирања нације, односно државе, једну од кључних компонената чини наука. Један од њених основних задатака данас јесте да ради на стратегијама које би требало да воде ка јачању имица државе-нације, док је њен циљ створити препознатљиве личности из света науке, које ће служити и промоцији државе у свету. Бројне државе, посебно оне најмоћније, раде на брендирању своје науке. Треба истаћи случај САД-а које не само да су брендирале своју науку и научнике, већ су, у склопу стратешког развоја своје меке моћи, привлачиле и академце из свих крајева света. Од њихових универзитета направљени су препознатљиви брендови и сматрају се најнапреднијим у академској сфери. У последње време сведоци смо да Кина улаже значајне ресурсе у развој сопствених научних капацитета и брендирање своје науке и научника. Русија традиционално важи за државу са јаким академским и научним капацитетом.

Наука је, међутим, и пре појаве националног брендинга под тим именом и његовог развоја као једне специјализоване области, имала такву или сличну улогу. Управо бројни примери из наше историје, попут Николе Тесле, Милутина Миланковића или Михајла Пупина, недвосмислено сведоче да су ове личности умногоме утицале на наш национални идентитет и креирање позитивне слике у свету о Србији и Србима. Вредан пажње је случај Михајла Пупина који је, као уважени научник у САД-у с почетка 20. века, успео да прикупи значајна материјална средства од имућних америчких породица за потребе српске војске и народа током Првог светског рата. Ови примери недвосмислено указују да познате личности могу играти виталну улогу у очувању националних и државних интереса.

Међутим, како неки аутори истичу, током протеклих неколико декада дошло је до заокрета у комуницирању у науци са широм публиком (Newman–Beets 2023). У светлу тога, бројни светски брендови преузели су имена познатих светских научника. Као еклатантан пример навешћемо

компанију електричних возила Тесла под вођством Илона Маска (Elon Musk). Коришћење имена познатог српског научника у ове сврхе указује на потребу оснивача да истакне иновативност и технологију кроз име познатог научника и иноватора. Такође, као део процеса корпоративног брендирања, аеродром у Београду носи управо име овог славног научника. Имена познатих Срба искористила је и компанија *Air Serbia*, њиховим утискивањем на своје авионе. Ту се показује како:

> корпоративни брендинг може допринети националном брендирању, а пример је брендирање авиона компаније „Ер Србија" [...] путем утискивања на њих имена светски или европски познатих и успешних личности – Николе Тесле и још пет истакнутих грађана Србије који представљају својеврсне живе легенде: спортиста Новака Ђоковића, Владе Дивца и Дејана Станковића, те глумца Предрага Микија Манојловића и музичара и композитора Горана Бреговића. Овде имамо пример да су коришћени персонални брендови, тј. национални брендови-личности, и то пре свега у функцији корпоративног брендирања, али с обзиром на то да је реч о националној или, можда је боље рећи, „домаћој" авиокомпанији (већински власник је држава Србија, са уделом од 51 одсто, док 49 одсто власничког удела има *Etihad* из УАЕ) која послује с многим страним и милионским тржиштима, несумњиво је да ће овај маркетинг имати значајне ефекте и у случају брендирања саме Србије као домицилне државе (Мировић Јанковић 2023: 995).

Узимајући у обзир све наведено, и кроз историју, али и у савремено доба, показало се да Србија располаже значајним потенцијалом у смислу људских ресурса и изграђеним брендовима личности. С обзиром да три основне компоненте моћи државе чине *software* (информационо-комуникационе технологије), *hardware* (тврди облици, индустрија, војни капацитети) и *humanware* (људски ресурси), очигледно је да Србија располаже изразитим људским ресурсима који могу радити на позитивном имиџу наше државе и брендирању националног идентитета. Брендирање националног идентитета представља сложен сет националних вредности, који се протоком времена гради и презентује, а укључује: културу и наслеђе, природне лепоте, туризам, економију, производе, људе, политичку стабилност и друштвене вредности. У том смислу људи су кључни у процесу брендирања државе и националног идентитета. Национални бренд не представља искључиво маркетиншку стратегију, већ се он развија као жива слика коју формирају појединци и друштво у целини. У смислу тог развоја позитивне слике о нашем народу и држави, једну од кључних улога има дијаспора, односно појединци унутар ње, као својеврсни „тихи амбасадори". Тако је ова улога истакнутих појединаца фундаментална и незаменљива и заправо је продукт деловања свих њих у стварању позитивне слике о матичној држави у свету.

Током историје, али и у актуелном тренутку, бројне личности из различитих сфера друштвеног живота (спортисти, уметници, научници

и сл.) утицали су и утичу на национални брендинг Србије. Последње две декаде довеле су до развоја брендинга личности и креирања националних персоналних брендова, што је било нарушено током деведесетих година прошлога века. Иако је људски потенцијал у виду брендова личности био и тада изражен, он није могао бити у потпуности искоришћен. Снажан медијски наратив, са широко распрострањеном антисрпском кампањом, пре свега у државама политичког Запада, створио је негативну перцепцију о Србији и српском народу код тамошњег јавног мњења. На „исправљање" те негативне слике и превазилажења негативних стереотипа или, модерном терминологијом речено, редизајнирање националног имица, умногоме су утицали истакнути појединци који су успели да створе јак бренд личности.

* * *

У савременим условима, са рапидним технолошким прогресом, јавили су се нови облици комуникације који воде драматичним променама и у процесу изградње имица, односно бренидрања *in genera*. Ово важи и за брендирање државе и националног идентитета. Ту се пре свега инсистира на неколико фактора. Први фактор је свакако диференцијација и, насупрот универзализацији, давање предности партикуларности са свим оним националним специфичностима које један народ и државу чине препознатљивим у односу на друге. С обзиром на богато историјско наслеђе, традицију и националну културу која се одржава вековима, Србија поседује бројне компаративне предности у односу на многе народе из ужег и ширег окружења. Када је реч о личности бренда, кључну улогу играју психолошки фактори, то јест емоционално повезивање. Када се бренд повеже са препознатљивом личношћу, може доћи и до јачања преференција ка њему, као и веће лојалности и процеса заговарања бренда. Као трећи елемент истиче се грађење одређеног односа према бренду. То подразумева да се бренд, за који су везане неке карактеристике, неизбежно повезује са одређеним групама.

Када је реч о Србији, она је на својој мекој моћи нарочито изгубила током ратова деведесетих година прошлога века, при чему је у таквим условима било излишно говорити о националном брендирању. Тако се у широј академској јавности, али и јавном мњењу, створио стереотип и искривљена слика о балканизацији као процесу који неизбежно води деструкцији. Последњих година, приметни су одређени позитивни помаци када је реч о (ре)позиционирању Србије у свету. Између осталог, покушаји јачања националног брендинга и њене меке моћи у региону дошли су до изражаја током пандемије ковида, када је државама у окружењу пружана помоћ у виду донација вакцина за њихове потребе.

Основни налаз у погледу брендирања Србије и њеног националног идентитета јесте тај да ту и даље постоје бројни проблеми и питања, које би требало отклонити и решити, како би се ојачала ова данас изузетно важна стратешка компонента наше државе. С обзиром на снажно укорењене стереотипе и изразито негативну слику из деведесетих година,

потребно је изузетно много времена и напора, уз ангажовање адекватних ресурса и укључивање широког круга најразличитијих актера на свим нивоима, како би се таква слика исправила.

И када је реч о улози персоналних брендова, кључни проблем је непостојање стратешке политике националног брендирања, а којом би се прецизирало деловање ових појединаца као брендова личности, и његово институционално координисање у складу са одређеном стратешком визијом. Овако се све своди на њихово *ad hoc* деловање, од случаја до случаја, при чему се рачуна на њихову добру вољу за ангажовањем те врсте, њихов патриотизам, развијен персонални осећај националног поноса и дужности да се помогне својој земљи и допринесе њеном репрезентовању на међународном плану, изградњи и одржању позитивног националног имица и добре националне репутације. Поред тога што је таква врста дипломатске праксе појединаца у функцији маркетинга земље често недовољна, она услед свог стихијског карактера и волунтаризма, те одсуства институционалне подршке, организованости и координисаности, може бити и у колизији са званичним спољнополитичким циљевима земље и њеним националним интересима.

На пољу националног брендинга јављају се и бројни други проблеми, као што су веће улагање у ову сферу и промоцију кључних грана које могу својим квалитетом допринети јачању личности националног бренда. Постоји, дакле, потреба за већим улагањима у одређене сфере, попут туризма, пољопривреде и прехрамбене индустрије и др. О значају развоја туризма и унапређењу личности дестинација сведочи и чињеница да је током 2024. године Србију посетило око 2,4 милиона страних туриста, док је десетоструко мању Црну Гору посетило 2,5 милиона, а, на пример, у суседној Албанији боравило је чак 11 милиона.

У том контексту, неопходно је стратешки инсистирати управо на оним брендовима у којима Србија има компаративну предност у односу на државе из ужег и ширег окружења. Но, пут до компетитивног идентитета је прилично дуг, будући да процес брендирања нације, да би био успешан, мора бити стратешки планиран и континуирано спровођен, да би његови ефекти постали видљиви тек на дуги рок.

ЛИТЕРАТУРА

Aaker 1995: Jennifer L. Aaker. "Measuring the Human Characteristics of a Brand: A Brand Personality Hierarchy". *Advances in Consumer Research*, 22, 391–395.

Aaker 1997: Jennifer L. Aaker. "Dimensions of brand personality. *Journal of Marketing Research*". Vol. 34. No. 3, August, 347–356.

Aaker–Benet-Martínez *et al*. 2001: Jennifer L. Aaker, Veronica Benet-Martínez, Jordi Garolera. "Consumption symbols as carriers of culture: A study of Japanese and Spanish brand personality constucts". *Journal of Personality and Social Psychology*, 81(3): 492–508.

Aaker–Fournier 1995: Jennifer L. Aaker, Susan Fournier. "A brand as a character, a partner and a person: Three perspectives on the question of brand personality". *Advances in Consumer Research*. Vol.22. Edited by F. R. Kardes, and M. Sujan. Provo, UT: Association for Consumer Research, 391–395.

Адања Полак 2015: Мира Адања Полак. „Руска душа" (серија „Екскључиво"). *РТС*, 3. 1. 2015. https://www.adanja-polak.com/emisije/ekskluzivno/ruska-dusa-3-januar-2015/>. [16. 5. 2025].

Андерсон 1998: Бенедикт Андерсон. *Нација: Замишљена заједница*. Београд: Плато.

Anholt 1998: Anholt Simon. "Nation-brands of the twenty-first century". *Journal of Brand Management*. Vol. 5. No. 6, 395–406.

Anholt 2005: Simon Anholt. "Nation Brands Index: How does the world see America?". *Journal of Advertising Research*. Vol. 43, No. 3. September, 296–304.

Anholt 2008: Simon Anholt. "Practitioner insight: From nation branding to competitive identity – The role of brand management as a component of national policy". *Nation Branding: Concepts, Issues, Practice*. Edited by Keith Dinnie. Oxford, UK: Butterworth– Heinemann, 22–23.

Austin–Siguaw *et al.* 2003: J. R. Austin, J. A. Siguaw, A. S. Mattila. "A re-examination of the generalizability of the Aaker brand personality measurement framework". *Journal of Strategic Marketing*. 11(2), 77–92.

Baldwin 1985: David Allen Baldwin. *Economic Statecraft*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Van Ham 2001: Peter van Ham. "The rise of the brand state: The postmodern politics of image and reputation. *Foreign Affairs*". Vol. 80. No. 5, 1. September 2001, 2–6. <https://www.foreignaffairs.com/articles/2001-09-01/rise-brand-state>. [24. 3. 2017].

Gertner 2011: Rosane Gertner. "Nation brand personality: Student's perceptions of tourism and study abroad destinations". *International Review of Business Research Papers*. 7(6): 115–127.

GMI 2006: "How the World Sees the States". *The Anholt State Brands Index*. <http://www.pdc.us/pdf/praise-pubs/anholt-state-brands-index_2006.pdf>. [15. 10. 2011].

Goldberg 1990: Lewis R. Goldberg. "An Alternative Description of Personality: The Big-Five Factor Structure". *Journal of Personality and Social Psychology*, 59 (6), 1216–1229.

Digman 1997: John M. Digman. "Higher-order factors of the Big Five". *Journal of Personality and Social Psychology*, 73(6), 1246–1256.

Dinnie ed. 2008: Keith Dinnie ed. *Nation Branding: Concepts, Issues, Practice*, Oxford, UK: Butterworth-Heinemann.

Dobni–Zinkhan 1990: Dawn Dobni, George M. Zinkhan. "In Search of Brand Image: A Foundation Analysis". *Advances in Consumer Research*. Edited by M. E. Goldberg *et al*. Vol. 17(1). Provo, UT: Association for Consumer Research, 110–119.

Đukić–Stanković 2022: Suzana Đukić–Jelena Stanković. „Istraživanje odnosa između karakteristika ličnosti potrošača, ličnosti brenda i lojalnosti potrošača". *Marketing*. Vol. 53. Br. 3, 171–182.

Ekinci–Hosany 2006: Yuksel Ekinci, Sameer Hosany. "Destination Personality: An Application of Brand Personality to Tourism Destinations". *Journal of Travel Research*. November 45(2):127–139.

Kaneva 2011: Nadia Kaneva. "Nation branding: Toward an agenda for critical research". *International Journal of Communication*. Vol. 5, 117–141.

Caprara–Barbaranelli *et al*. 1998: Gian Vittorio Caprara, Claudio Barbaranelli, Gianluigi Guido. "Personality as Metaphor: Extension of the Psycholexical Hypothesis and the Five Factor Model to Brand and Product Personality Description". *European Advances in Consumer Resreach*. Vol 3. Edited by B. G. Englis and A. Olofsson. Provo, UT: Association for Consumer Research, 61–69.

Caprara–Barbaranelli *et al*. 2001: Gian Vittorio Caprara, Claudio Barbaranelli *et al*. "Brand Personality: How to Make the Metaphor Fit?". *Journal of Economic Psychology*. 22 (3), 377–395.

Kotler–Gertner 2002: Philip Kotler, David, Gertner. "Country as brand, product, and beyond: A place marketing and brand management perspective". *Journal of Brand Management*. Vol. 9. No. 4–5, 249–261.

Crossman 2024: Ashley Crossman. "McDonaldization: Definition and Overview of the Concept". *ThoughtCo*,

June 7, 2024. <https://www.thoughtco.com/mcdonaldization-of-society-3026751>. [3. 5. 2025].

Levy 1959: S. J. Levy. "Symbols for Sales. *Harvard Business Review*". 37 (4), 117–124.

Матић 2006: Петар Матић. „Глобализација и национални идентитет". *Српска политичка мисао*. Год. 13. Вол. 16. Бр. 1–2, 103–118.

Матић 2009: Петар Матић. Рат за меку моћ. *Српска политичка мисао*. Бр. 2, 31–43.

Матић–Мировић Јанковић 2022: Петар Матић, Александра Мировић Јанковић. „Мека и паметна моћ Србије као средства за решавање косовско-метохијског питања". *Војно дело*. Бр. 3, I/113–I/126.

Мировић 2008а: Александра Мировић. „Национални идентитет, национализам и либерална демократија: О теоријским контроверзама и идеолошко политичким поделама". *Српска политичка мисао*. Вол. 21. Бр. 3, 187–210.

Мировић 2008б: Александра Мировић. „Етнички и/или грађански идентитет, традиција и/или модерност". *Политичка ревија*. Вол. 18, бр. 04, 1383–1428.

Мировић 2012: Александра Мировић. „Значај и одрживост националног идентитета у савременим глобализацијским и интеграционим процесима". *Национални интерес*. Год. VIII, вол. 13. Бр. 1, 79–109.

Мировић Јанковић 2023: Александар М. Мировић Јанковић. *Политике идентитета и институционални дизајн у етнички хетероґеном тиґу друштва*. Докторска дисертација. Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду.

Мондо 2019: Топ 10: Најлегендарнији италијански аутомобили. *Мондо*, 10. 5. 2019. <https://mondo.rs/Automobili/Vesti/a1185432/Najlegendarniji-italijanski-automobili-Top-10-Foto.html>. 16. мај 2025.

Morgan–Pritchard 2004: Nigel Morgan, Annette Pritchard. "Meeting the destination branding challenge". *Destination Branding: Creating the Unique Destination Proposition*. Edited by Nigel Morgan, Annette Pritchard, and Roger Pride. [Revised second edition]. Oxford: Elsevier Butterworth Heinemann, 59–78.

Newman–Beets 2023: T. P. Newman, B. "Beets Exploring the brand of science: Implications for science communication research and practice". *JCOM* 22(02), A05. https://doi.org/10.22323/2.22020205nEnnWMAN.

Nye 1990: Joseph S. Nye. *Bound to lead: The changing nature of American power*. New York: Basic Books.

Nye 2004: Joseph S. Nye Jr. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. UK: Hachette.

Nye 2009: Joseph S. Nye. "Get Smart: Combining Hard and Soft Power". *Foreign Affairs*. Vol. 88. No. 4, July/August 2009, USA: The Council on Foreign Relations, 160–163.
Özkirimli 2003: Umut Özkirimli. "The nation as an artichoke? A critique of ethnosymbolist interpretations of nationalism". *Nations and Nationalism*. Vol. 9. No. 3, 339–355.
Olins 1999: Wally Olins. "Trading identities: Why countries and companies are becoming more alike". *Foreign Policy Centre*. London, October 1999. <http://fpc.org.uk/publications/trading-identities>. 7. 5. 2017].
Olins 2002: Wally Olins. Branding the nation: The historical context. *Journal of Brand Management*. Vol. 9. No. 4–5, 241–248;
Ritzer 2021: George Ritzer. *The McDonaldization of Society: Into the Digital Age*. [Tenth edition]. Los Angeles, US: Sage Publication.
Старчевић 2013: Слађана Старчевић. „Истраживање концепта личности бренда у маркетингу". *Маркетинг*. Вол. 44. Бр. 2, 149–172.
Хабермас 2000: Јирген Хабермас. „Европска национална држава под притиском глобализације". Прев. Александра Костић и Ђорђе Вукадиновић. *Нова српска политичка мисао*. Вол. VII, бр. 3–4, 140–150.
Хабермас 2002: Јирген Хабермас. *Постнационална констелација*. Београд: Откровење.
Hobsbawm 1992: Eric Hobsbawm. "Nationalism in the late twentieth century". *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Second edition]. Cambridge: Cambridge University Press, 163–192.
HobsbawmRanger 2012: Eric J. Hobsbawm–Terence O. Ranger. *The Invention of Tradition*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Aleksandra M. MIROVIĆ JANKOVIĆ
Petar M. MATIĆ

BRAND PERSONALITY AND PERSONALITY BRAND IN THE PROCESS OF STATE AND NATIONAL IDENTITY BRANDING

Summary

The paper starts from the thesis that the policy of national branding is a special type of identity policy, of a postmodern character, and that it, as a component of a broader identity policy, can significantly contribute to the efficiency of this and other areas, primarily when it comes to overcoming identity conflicts and strengthening the loyalty of all citizens to a given political community. The conceptual differentiation of similar terms such as "brand personality" and "personality brand" will be pointed out. The first part analyzes the role that brand personalization, or the concept of brand personality, as part of corporate branding and brand marketing, can have in national branding and building and strengthening the competitiveness of national identity in the international arena. A separate part of the research is focused, however, on the role of brand personality, or the importance of personal brands in building national recognition, as well as positioning the state and improving its image and reputation in the external

environment. The authors draw attention to the fact that this is of particular importance in the case of countries like Serbia, which has long been faced with the problem of a very negative image, the consequences of which are still visible today. The aim is to show that in such situations, relying on the above concepts in national branding policy is useful and desirable, but not sufficient, because a strategic approach is necessary in this area of politics. The methodological framework of the research is based primarily on the qualitative method of content analysis, but also on the application of comparative analysis and observation methods.

Keywords: State branding, national branding, corporate branding, national identity, brand personality, personality brand, personalized and personal brands, Serbia.

УДК

Оригинални научни рад

*Јелена В. РАДОВИЋ СТОЈАНОВИЋ**
Криминалистичко-полицијски универзитет

*Невена Љ. ГАВРИЋ***
Академија за националну безбедност

*Александра Ј. ШУМИЋ****
Министарство финансија Републике Србије

УЛОГА ПОПИСА У ОЧУВАЊУ СРПСКОГ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Апстракт: У раду се истражује улога и значај пописа као начина за дефинисање и очување српског националног идентитета на Косову и Метохији. Дефинише се појам пописа као статистичког метода прикупљања података и набрајају и објашњавају његове улоге: улога пописа у статистичком обухватању и категоризацији становништва, политичка улога пописа у пројекцији државне моћи и улога пописа у очувању националног идентитета. Уместо као средство за потврду националног идентитета, остваривање грађанских права и спровођење међународних статистичких стандарда, од стране Срба на Косову и Метохији попис се схвата као средство за манифестацију политичке моћи и етничког чишћења српског народа. Због тога је од стране највећег броја српских странака донета политичка одлука да се пописи које је спровела Агенција за статистику такозваног Косова бојкотују. Указује се на политичке и економске последице бојкота пописа. Посебно се анализира попис са аспекта утицаја на лични и колективни доживљај етничности и очување српског националног идентитета на Косову и Метохији.

Кључне речи: попис становништва, процене броја становника, АП Косово и Метохија.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Попис становништва у Србији има дугу традицију. Први попис становништва у данашњем смислу речи спроведен је 1834. године. Од тог пописа па до Првог светског рата, пописи су се спроводили у просеку на сваких пет година.

* Редовни професор, ORCID 0000-0003-2623-0659, jelena.rs@kpu.edu.rs
** Асистент, ORCID 0009-0002-7666-5829, nevena.gavric2020@gmail.com
*** Саветник, ORCID 0000-0002-6633-2062, aleksandra.sumic@mfin.gov.rs

Попис из 1866. године може се сматрати првим модерним српским пописом по начину на који је спроведен и подацима који су прикупљани. Резултати овог пописа објављени су у свесци III Државописа Србије. У периоду између два светска рата извршена су два пописа југословенског становништва, и то 1921. и 1931. године. Попис који је планиран за 1941. годину није спроведен због избијања Другог светског рата. Након рата, 1948. године, извршен је такозвани „скраћени" попис, а први комплетан попис становништва извршен је 1953. године. Следећи попис извршен је 1961. године, и тада се, у складу са препорукама Уједињених нација, успоставља десетогодишња периодика спровођења пописа становништва, тако да су пописи извршени 1961, 1971, 1981. и 1991. године.

Поштујући међународне статистичке стандарде према којима се попис спроводи на сваких 10 година, планирано је да се први попис у 21. веку спроведе априла 2001. године. Међутим, државни органи Црне Горе, а затим и Србије, донели су одлуку о одлагању пописа за март 2002. године. Мало пре одржавања пописа, у марту 2002. године, Црна Гора поново доноси одлуку о одлагању пописа, док је Република Србија одлучила да се попис ипак спроведе. Попис је спроведен у периоду од 1. до 15. априла 2002. године, али само на територији централне Србије и АП Војводине. На територији АП Косово и Метохија попис није спроведен јер за то нису постојали услови. Било је планирано да се на територији АП Косово и Метохија попис изврши када се за то буду стекли сви неопходни услови. Нажалост, ови услови се више никада нису стекли и од 1999. године не постоје прецизни подаци о броју и структури српског становништва на Косову и Метохији чији су извор званичне статистичке институције Републике Србије.

Од тада су у Републици Србији извршена још два пописа и то 2011. и 2022. године и ни на једном од њих није обухваћено српско становништво на Косову и Метохији. Тај недостатак, са једне стране, последица је ограничених могућности остваривања државног суверенитета Републике Србије и рада државних и статистичких институција на територији Косова и Метохије. Републички завод за статистику од 1999. године не располаже подацима за Аутономну покрајину Косово и Метохија ни у једној статистичкој области, па ни у области Становништво. Са друге стране, недостатак података о становништву последица је одбијања највећег дела српског становништва да учествује у пописима које је спровела Агенција за статистику такозваног Косова. Наиме, Агенција за статистику такозваног Косова спровела је у међувремену два пописа и то 2011. и 2024. године, али су Срби ове пописе бојкотовали. Због бојкота пописа тачан број Срба на Косову и Метохији није утврђен, а подаци о броју Срба у оба пописа су добијени проценом. Осим процена Агенције за статистику такозваног Косова, постоји и процена Организације за европску безбедност и сарадњу – ОЕБС и постоје процене невладиних организација које раде на територији такозваног Косова – АКТИВ и Центар за права мањинских заједница.

Државни органи Републике Србије такође располажу са проценама броја српског становништва, али званичних и потпуних података још увек нема.

Рад се бави истраживањем значаја и улоге коју попис има у дефинисању и очувању српског националног идентитета на Косову и Метохији. После *Увода*, у другом делу рада под називом *Попис становништва – дефиниција, значај и улога* дефинише се појам пописа као статистичког метода прикупљања података о становништву. Набрајају се и објашњавају његове улоге: улога пописа у статистичком обухватању и категоризацији становништва, политичка улога у пројекцији државне моћи и улога у формирању националног идентитета. У трећем делу рада који носи назив *Становништво према етничкој припадности на Косову и Метохији* приказани су подаци Републичког завода за статистику о етничкој структури становништва на Косову и Метохији као процене Агенције за статистику такозваног Косова о броју српског становништва. У четвртом делу рада под називом *Последице бојкота пописа* приказане су процене о броју српског становништва из различитих извора. У овом делу рада истражују се последице бојкота пописа, које могу бити статистичке, економске и политичке, али и психолошке и социолошке последице, како на појединачном, тако и на колективном плану. Попис има веома важну психолошку улогу у животу сваке етничке заједнице јер утиче на доживљај етничности појединца и колектива. Због тога је у раду посебна пажња посвећена утицају бојкота пописа на лични и колективни осећај националног идентитета српског народа на Косову и Метохији. У *Закључку* се резимирају последице бојкота пописа и указује на потребу да се ове последице имају у виду приликом доношења одлуке о бојкоту пописа у будућности. Указује се и на потребу да се српско становништво на Косову и Метохији статистички обухвати од стране државних органа Републике Србије.

ПОПИС СТАНОВНИШТВА – ДЕФИНИЦИЈА, ЗНАЧАЈ И УЛОГА

Попис је статистички метод прикупљања података о становништву. То је најважнији извор података о становништву и највеће статистичко истраживање које се спроводи у свакој земљи. Пописом се обухвата целокупно становништво на територији државе. Овим истраживањем се прикупљају подаци о бројном стању становништва и његовим карактеристикама по различитим обележјима (године, пол, национална припадност, школска спрема, запосленост...). У модерно доба, попис се спроводи попуњавањем одговарајућих статистичких упитника од стране квалификованих извештача који прикупљају податке о становништву

на терену. Јединице посматрања у попису су лица, домаћинства, породице и станови (стамбене јединице). С обзиром на то да је у питању велико и веома сложено статистичко истраживање, попис се спроводи периодично, на пет до десет година.

Три су важне улоге које попис има у друштвеном и политичком животу сваке земље. То су улога пописа у статистичком обухватању и категоризацији становништва, политичка улога у пројекцији државне моћи и улога у формирању националног идентитета (Kertzer and Arel, ix, 2004). Улога пописа као статистичког метода прикупљања података о становништву је његова примарна улога. Друга је политичка улога у пројекцији државне моћи. Попис је један од начина манифестације државне моћи и реализације државног суверенитета. Због тога попис има велики друштвени и политички и значај за сваку земљу. Најзад, попис има важну улогу у формирању и очувању националног идентитета. Национална припадност је једно од обележја о коме се становништво у попису изјашњава. Пописом се категоризују грађани у одређене етничке групе и на тај начин се дефинише и потврђује национални идентитет.

Како указују Kertzer and Arel (2004: 19), попис је историјски био коришћен још у колонијално доба као начин за постављање граница, средство контроле и средство наметања тоталитарног класификаторског оквира од стране колонизатора на одређеној територији. У том смислу, кључна је била могућност да се помоћу пописа направи разлика, исцртају границе и омогући влади да успостави разлику између људи, регија, религија и језика. Сама омеђеност државе значи да су њени саставни делови бројиви те да се могу инкорпорирати у државну организацију (Anderson 1991: 184). Ово представља важну основу за успостављање суверенитета државе над територијом и њеним становницима. Механизам успостављања националног идентитета објашњава се на следећи начин: „Коришћење категорија идентитета – као што је то случај и са другим механизмима државне администрације – креира специфичну визију друштвене реалности. Људи се сврставају у одређене категорије и стога се концептуализују као они који, са одређеним бројем других, деле заједнички колективни идентитет" (Kertzer–Arel 2004: 5). Овај заједнички колективни идентитет потврђен пописом је визија друштвене реалности коју припадници једне етничке групе деле у којој су нераскидиво повезани са историјским догађајима. Тако се кроз попис добија важан увид у историју једног народа. Пописом се идентификују и прате демографски и историјски процеси, па је историографски значај пописа велики.

У 19. веку национална статистика се развијала као главно средство модернизације државе. Друштвена статистика и бројност становништва постају питање којима се придаје велики значај. Од друге половине 18. века пописивање становништва постало је један од најважнијих елемената управљања државом, а развој пописне праксе одвијао се паралелно са еволуцијом модерне државе:

> Нова, административна држава која се у то време ствара, показује тежњу за прикупљањем што већег броја података о становништву, као и тенденцију централизованог спровођења ове нове управљачке политике (Вулетић 2016: 19).

Пописивање је представљало питање овладавања најважнијим ресурсом у држави – његовим народом. Процес развоја државне статистике може се идентификовати и у Србији током читавог 19. века и крунисан је формирањем Статистичког одељења у оквиру Министарства финансија 1864. године. Србија је много полагала на развој своје статистичке службе, а објављене публикације биле су у највећој могућој мери на нивоу европских земаља. Историја пописивања становништва у Србији прати развој државне статистике. Ова историја датира још од пописа пореских и харачких глава који су периодично спровођени у периоду од 1815. до 1834. године (Јанковић 2022: 10). Најважнија статистичка публикација био је Државопис Србије, чије је издавање почело 1863. године. У њему су објављивани и подаци пописа становништва спроведених 1863, 1866, 1874. и 1884. године.

У 20. веку појам етничке припадности у попису се усложњава. Некада утврђиван само на основу времена и места рођења и језика, национални идентитет сада укључује и бројне друге елементе као што су историја и културни идентитет. Сложени политички процеси интеграције и дезинтеграције кроз које је свет пролазио током 20. века дају попису политичку димензију. У овим процесима национални идентитет је једно од централних питања. Национално изјашњавање у попису почиње да добија на тежини и користи се као средство за постизање политичких циљева.

Учествовање у попису у коме се изјашњава о националној припадности је један од начина изражавања националног идентитета. Национална припадност (поред језика и вероисповести) је елеменат идентитета, како личног (индивидуалног) тако и колективног. Са становишта формирања и очувања колективног идентитета, али и личног осећања идентитета и националне припадности, попис представља потврду постојања, личности, самосвојности, биствовања. На индивидуалном ниову, кроз попис се човек потврђује тако што се бележи његово постојање. На колективном нивоу, кроз попис се стиче осећај припадности одређеној етничкој групи као заједници. Попис има историјску улогу у формирању српског националног идентитета и државног суверенитета, јер се кроз попис пребројавало становништво и потврђивало се његово постојање на државној територији, чиме се потврђивала и сама држава.

Постоји и правни аспект пописа. Овај аспект је важан и тиче се правне основе на којој се дефинише начин и обавеза прикупљања података о становништву. Држава прикупља податке о становништву кроз матичне књиге и путем пописа. Са аспекта националне припадности, „Попис представља правно уређену ситуацију у којој се може остварити слобода

изражавања националне припадности“ (Ђурић 2014: 9). Правни основ изражавања националне припадности налази се у самом Уставу. Устав Републике Србије спада у групу устава који признају постојање већинског народа и категорију етничких заједница, односно националних мањина. Устав Републике Србије у члану 47 предвиђа да је изражавање националне припадности слободно. Та слобода подразумева да грађани могу, али и не морају, да се изјасне о својој националној припадности, па се ставу 2 истог члана наводи да нико није дужан да се изјашњава о својој националној припадности. Према томе, слобода грађана да одлучују о овом питању је потпуна. Попис се спроводи периодично на основу закона који се доноси пре сваког пописа, а последњи такав закон био је Закон о попису становништва, домаћинстава и станова 2022. године, који је донет пре последњег Пописа 2022. године. Периодично спровођење пописа најмање једном у интервалу од десет година препоручено је међународним статистичким стандардима и препорукама које су дефинисале Уједињене нације и европска статистичка агенција Евростат.

СТАНОВНИШТВО ПРЕМА ЕТНИЧКОЈ ПРИПАДНОСТИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Према попису који је одржан 1991. године на територији Аутономне покрајине Косово и Метохија регистровано је 195 301 Срба и 1 607 690 Албанаца (Републички завод за статистику 1995: 9). Попис из 1991. године није у потпуности успео у већини општина на Косову и Метохији, као ни у општинама Бујановац и Прешево, јер се становништво албанске националне мањине није одазвало попису. За део становништва албанске националне мањине који се није одазвао попису извршена је процена од стране Покрајинског завода за статистику Косова и Метохије. Био је то последњи попис којим је у потпуности обухваћено српско становништво на целокупној територији Републике Србије. Већ на следећем попису који је у Републици Србији одржан 2002. године није било могуће обухватити српско становништво на Косову и Метохији.

Табела 1. Становништво према националном саставу у пописима 1981. и 1991. године, АП Косово и Метохија

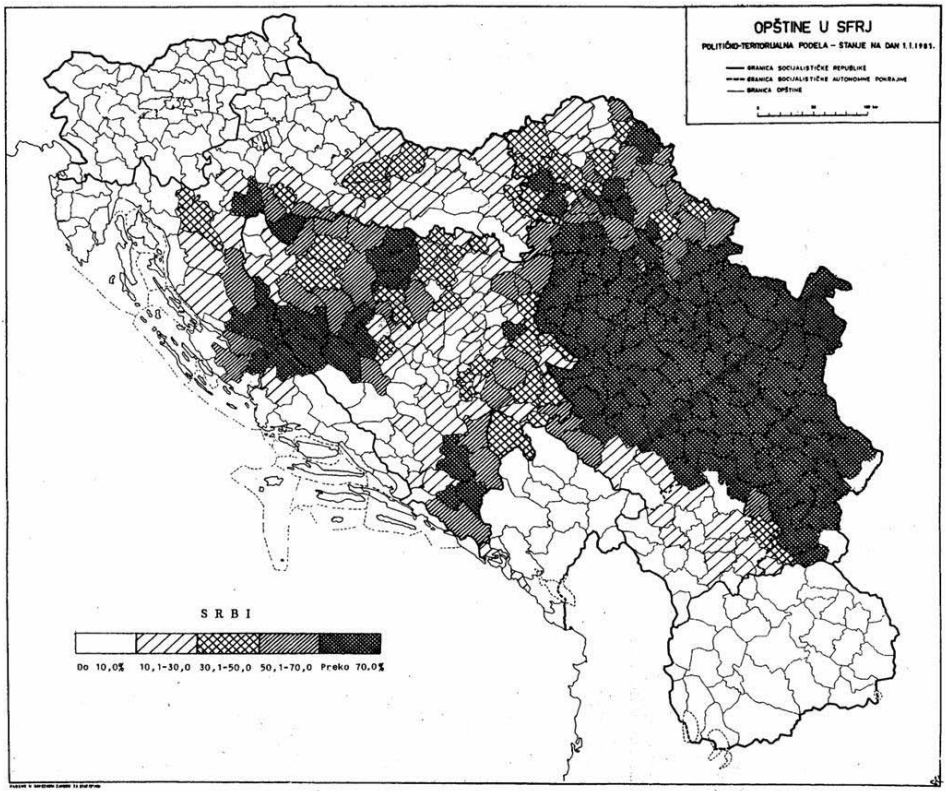
	Попис 1981[1)]	**Попис 1991**[2)]
Срби	209.498	195.301
Албанци	1.226.736	1.607.690
Остали	148.207	151.756
Укупно	1.584.441	1.954.747

[1)] Савезни завод за статистику 1981: 11.

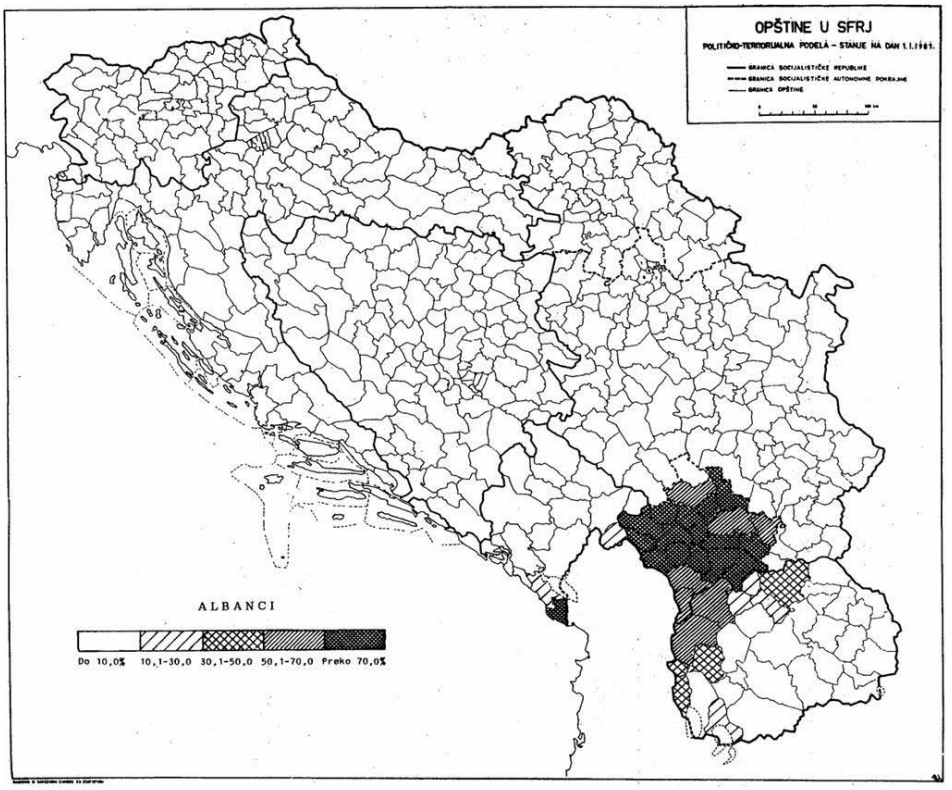
[2)] Републички завод за статистику 1991: 9.

Последњи попис који нису бојкотовали ни Срби ни Албанци одржан је 1981. године и тада је утврђено да на територији АП Косово и Метохија живи 209 498 Срба и 1 226 736 Албанаца. Разлози оваквих демографских кретања између два пописа (пораст албанског становништва и опадање српског становништва) бројни су и одавно познати. Један од важнијих, ако не и пресудан су различити репродуктивни модели српског и албанског становништва (Рашевић 2008: 53). На супротној страни од овог природног узрока су вештачки изазвани, односно, политички узроци, који су резултирали расељавањем српског становништва из јужне српске покрајине и самим тим и смањењем српског становништва.

Каква је била распрострањеност српског и албанског становништва на територији АП Косово и Метохија, као и на територији осталих република и АП Војводина 1981. године, видимо на картографским приказима на Слици 1. и Слици 2.



Слика 1. Национални састав становништва по општинама (Срби), СФРЈ, 1981.
Извор: Савезни завод за статистику 1981: 431.



Слика 2. Национални састав становништва по општинама (Албанци), СФРЈ, 1981.
Извор: Савезни завод за статистику 1981: 436.

На сликама је приказано процентуално учешће српског и албанског становништва на територији Социјалистичке Федеративне Републике Југославије у години пописа. Процентуално учешће српског становништва у општинама на Косову и Метохији 1981. године у највећем броју општина је било између 10% и 30%. Учешће албанског становништва у највећем броју општина је било преко 70%, а у мањем броју општина између 50% и 70%.

Размере опадања српског становништва између 1981. и 1991. године су релативно мале у односу на целокупно опадање српског становништва до кога је дошло у деценијама које су му претходиле током 20. века, када је вишевековна бројчана премоћ српског становништва над албанским потпуно изгубљена. Када су Срби настанили просторе Косова и Метохије у VII веку, на косовско-метохијским просторима „нема никакве творевине албанског народа нити се нека иоле значајна етничка скупина Албанаца или албанских предака јавља у том раздобљу као историјски чинилац“ (Богдановић 1999: 32). Ово је вековима био готово потпуно етнички хомоген простор: „Када су Турци заузели Косово и Метохију (1455. године, падом Новог Брда) и суседне крајеве, пописали су на њима затечено становништво

које је било скоро српско, са свега 2–3% Арбанаса западно од Ђаковице" (ур. Мацура 2000: 793). Тако је остало све до 19. века. На попису становништва на Косову и Метохији 1929. године Срби су и даље имали имали већину и то 61%. Међутим, већ 1948. године на Косову је процентуално учешће Албанаца износило је 68,5%, на попису 1961. године 67,1%, а 1981. године 74,4%. С обзиром на то да су Албанци попис из 1991. године бојкотовали процењује се да их је тада било 81,6% (Илић 1997: 26).

Данас ове податке о процентуалном учешћу Срба и Албанаца у укупном становништву 1981. године немамо више са чим да упоредимо јер учешће српског становништва у општинама на Косову и Метохији није познато, као што није познат ни његов укупан број. Једино са чим се располаже су подаци Агенције за статистику такозваног Косова. Агенција за статистику такозваног Косова је почела да ради као независна организација 1999. године. Према подацима који се износе на сајту ове организације, наводно је основана 1948. године, али права истина је да је у целокупном периоду СФРЈ постојао и радио само Покрајински завод за статистику САП Косова. Заправо, 1948. године, према Уредби о оснивању и раду Савезног статистичког уреда и статистичких уреда у народним републикама СФРЈ, статистички уред Народне Републике Србије и статистички уреди при народним одборима постали су органи Савезног статистичког уреда СФРЈ. Следеће раздобље у развоју статистичке службе и њене организације почело је 1958. године. На ужој територији Републике Србије формирано је 9 подручних завода за статистику у развијеним центрима. У САП Косову формирани су општински статистички органи (углавном у седиштима бивших срезова).[1] Што се тиче података које Агенција за статистику такозваног Косова објављује, у погледу пописа, подаци су непотпуни због бојкота пописа од стране српског становништва. Након проглашења независности такозваног Косова 2008. године ова организација је спровела два пописа. Први попис је спроведен 2011. године, а други 2024. године.

Табела 2. Подаци Агенције за статистику такозваног Косова о становништву према етничкој припадности

	Попис 2011. године	**Попис 2024. године**
Срби	25.532	36.652
Албанци	1.616.869	1.454.963
Остали	97.424	94.051
Укупно	1.739.825	1.585.666

Извор: Агенција за статистику такозваног Косова

1 Све што је наведено о формирању као и целокупан историјат оснивања и рада Савезног завода за статистику СФРЈ и покрајинских завода за статистику може се наћи на интернет сајту Републичког завода за статистику: https://www.stat.gov.rs/o-nama/

Према попису становништва који је спровела Агенција за статистику такозваног Косова 2011. године, на Косову је живело 1 739 825 становника од којих су се 1 616 869 изјаснили као Албанци, док је број Срба процењен на 25 532 становника. Попис 2011. године није спроведен у четири општине на северу Косова где живи већинско српско становништво. У осталим општинама, Срби су само делимично учествовали. Због тога је Агенција за статистику такозваног Косова изашла са процењеним подацима за српско становништво.

Други попис који је ова организација спровела одржан је од 5. априла до 25. маја 2024. године. Као и претходни, Срби су и овај попис већином бојкотовали. Како наводи Агенција за статистику такозваног Косова, од укупног броја становника који износи 1 585 566 Албанаца је било 1 454 963, док је број Срба био 36 652 становника. Како Агенција наводи на свом интернет сајту, ови подаци не укључују процене за четири северне српске општине (Лепосавић, Звечан, Зубин Поток и Северна Митровица), већ само податке оних који су регистровани током редовног процеса пописа. Значи, број од 36 652 становника представља становништво које се одазвало попису у општинама на Косову и Метохији. У исто време, број Албанаца на Косову и Метохији се смањује: у Попису 2024. године било 161 906 мање Албанаца него у Попису 2011. године. Ово опадање броја албанског становништва забележено је први пут после више деценија. О узроцима овог опадања, за сада, може се само нагађати. Могуће је да је један део албанског становништва отишао у европске земље кроз интензивне миграционе процесе који су се одигравали последњих година, или је можда дошло до промена у репродуктивном обрасцу албанског становништва по аналогији са процесима који се бележе у економски развијенијим земљама које за последицу имају мањи природни прираштај.

Важно је рећи нешто и о броју интерно расељених лица са Косова и Метохије, јер је њихово пребројавање и евидентирање у тесној вези са одржавањем пописа у Републици Србији. Лица расељена са АП Косово и Метохија нису у Попису 2002. укључена у укупно становништво насеља у којима су пописивана на територији централне Србије и АП Војводине јер су сматрана привремено присутним лицима. Можда се мислило да још увек има наде да ће се ситуација изменити, па није дошло до промена у методологији пописа у Републичком заводу за статистику према којима би ова лица била евидентирана, а можда није било ни могућности да се интерно расељена лица у том тренутку попишу. Овај недостатак није у потпуности решен у Попису 2011. године. Наиме, концепт примењен у Попису 2011. подразумевао је *укључивање популације интерно расељених лица у укупно становништво у земљи*, што није био случај у Попису 2002, када ова лица „нису била исказана као стални становници, јер су у насељу пописа пописана као привремено присутна лица, с обзиром на то да већ имају пребивалиште на подручју Косова и Метохије“ (Републички завод за статистику 2005: 7). Међутим, због концепта који је примењен у Попису 2011.

(концепт „уобичајеног становништва“) лица избегла са простора бивших република СФРЈ и интерно расељена лица са Косова и Метохије, која су испуњавала услове примењеног концепта, такође су укључена у укупно становништво због чега *нису посебно исказана.* Тек Попис 2022. године поставља посебно пописно питање које се односи на интерно расељена лица.

С обзиром на то да број интерно расељених лица није био утврђен Пописом 2002, нити су ова лица била посебно исказана у укупном становништву Републике Србије Пописом 2011, једина доступна и веродостојна процена броја интерно расељених лица дуго је била процена Комесаријата за избеглице и миграције Републике Србије.

ПОСЛЕДИЦЕ БОЈКОТА ПОПИСА

Данас на Косову и Метохији у условима ограничених могућности остваривања државног суверенитета Републике Србије над територијом своје јужне покрајине, уместо као средство за потврду националног идентитета, остваривање грађанских права и спровођење међународних статистичких стандарда, попис се схвата као средство за манифестацију политичке моћи и етничког чишћења српског народа. Због тога је од стране највећег броја политичких странака и српског становништва донета политичка одлука да се пописи бојкотују. Као резултат ове одлуке, тачан број Срба на Косову и Метохији није утврђен, а подаци о броју српског становништва у оба пописа које је спровела Агенција за статистику такозваног Косова се заснивају на процени.

Пошто косовске институције и Агенција за статистику такозваног Косова спроводе попис становништва, ова одлука је разумљива. Учествовање на попису српског становништва значило би признавање независности Косова кроз признавање рада институција. Међутим, постоје и негативне последице ове одлуке. Негативне последице су статистичке, економске, практичне, политичке, али и психолошке и социолошке, јер утичу на лично и колективно схватање и доживљај националног идентитета српског народа на Косову и Метохији.

Прва и очигледна последица неучествовања у попису је непотпун статистички обухват становништва на територији на којој се попис спроводи. Немогућност да се попис у целости изврши значи да се не испуњавају међународни статистички стандарди. Према међународним статистичким стандардима попис је право, али и дужност и обавеза државе и њених грађана. Попис у државама Европске уније базиран је на европском статистичком законодавству, које, између осталог, прописује одвијање пописа сваких десет година, начин спровођења пописа и степен обавезности у том процесу. Државе чланице Европске уније дужне су да обезбеде упоредиве статистичке податке добијене на основу методологије, дефиниција и програма статистички података и метаподатака (The European Parliament

and The Council of The European Union, 2008). Одговорност за неиспуњавање ових и сличних захтева и међународних стандарда у потпуности је на косовским институцијама, које услове за њихово испуњавање нису обезбедиле, већу су насилним присвајањем дела територије Републике Србије њихово испуњавање спречиле и обесмислиле.

Пошто пописом није обухваћено целокупно српско становништво, Агенција за статистику такозваног Косова располаже једино проценама о броју српког становништва. Међутим, стваран број Срба који имају пребивалиште на Косову и Метохији је далеко већи од оног који је приказала Агенција за статистику такозваног Косова, што је чињеница коју знају и Агенција, и државни органи Републике Србије, невладине организације које делују на Косову и Метохији и међународне организације и институције. Колики је тачно овај број, за сада није познато, али постоји више различитих процена о томе.

Сама Агенција за статистику такозваног Косова је дала своју процену броја становника у четири северне општине и то: Северна Митровица 2349 становника, Лепосавић 3207 становника, Зубин Поток 758 становника и Звечан 455 становника (Цветковић 2024). Овај број је, наравно, далеко од стварног броја. Према процени ОЕБС-а 2024. године на територији Косова и Метохије је живело 108 647 косовских Срба (OEBS 2024: 222–223). Штавише, ОЕБС је објавио процену броја Срба за све општине, према којој косовски Срби чине већину у 10 општина на Косову (ОЕБС 2024: 222). У Северној Митровици, према проценама ОЕБС-а, има око 22 350, у Лепосавићу око 18 000, у Зубином Потоку 13 900 и у Звечану око 16 000 становника српске националности. Невладине организације АКТИВ и Центар за права мањинских заједница углавном преносе процене Агенције за статистику такозваног Косова о резултатима спроведених избора и наводе да је проценат српског становништва на Косову 2011. године износио 1,58% од укупног броја становника (NVO AKTIV i Centar za prava manjinskih zajednica 2022: 25). Било је још неких процена које су старијег датума. Председник Републике Србије Александар Вучић у свом говору који је одржао у Скупштини Србије 2019. године рекао је да је 2017. године на Косову и Метохији живело око 95 000 Срба, од чега око 48% на северу и око 52% на југу.

Оно што би такође могло да буде релевантно за процену броја Срба на Косову и Метохији су подаци из Бирачког списка Републике Србије, односно преглед броја бирача по месту пребивалишта. На основу бирачког списка може се установити број пунолетних лица која имају прбивалиште у општинама на Косову и Метохији, тим пре што се бирачки списак Републике Србије ажурира сваког месеца. Дакле, према подацима Бирачког списка Министарства државне управе и локалне самоуправе Републике Србије у општинама широм Косова и Метохије евидентирано је 118 436 бирача, што показује јавно доступни преглед броја бирача по месту пребивалишта – стање на дан 23. 5. 2025. Овај податак добијен је сабирањем броја гласача

у свим општинама на Косову и Метохији. У питању су пунолетни држављани Републике Србије који имају пребивалиште у некој од општина на Косову и Метохији, па самим тим и право гласа на изборима у Републици Србији. То што ови грађани имају пребивалиште на територији Косова и Метохије квалификује их да буду обухваћени пописом. При томе, стваран број Срба који имају пребивалиште на Косову и Метохији је још већи јер бирачки списак обухвата само пунолетно становништво.

Реалност је да један број ових грађана Републике Србије који имају пребивалиште на територији Косова и Метохије припада категорији интерно расељених лица. Међутим, то не мења њихов статус држављана Републике Србије, због чега имају и право и обавезу да буду пописани од стране своје државе. У погледу броја интерно расељених лица са Косова и Метохије, у скорије време овај број је ажуриран од стране званичних државних органа Републике Србије и то тако што су у последњем попису који је одржан у Србији 2022, између осталог, прикупљани подаци и о интерно расељеним лицима из АП Косово и Метохија после 24. марта 1999. године. Попис 2022. године је евидентирао интерно расељена лица кроз питање да ли је лице интерно расељено из АП Косово и Метохија, одакле и када је лице расељено. Прикупљени подаци показују следеће:

> Укупно 82 796 лица је на ово питање одговорило са ДА. У овај број нису укључена деца расељених лица која су рођена на територији централне Србије и АП Војводине после досељавања својих родитеља, без обзира што су и та деца добијала статус расељеног лица. Овде треба имати у виду да значајан број грађана није одговорио на ово питање, као и то да су подаци за око 210 000 грађана који нису пописани из било којег разлога преузети из административних регистара (утврђено је да су у време Пописа 2022. живели у Републици Србији – ученици, запослени, незапослени, примаоци социјалне помоћи и др.) али за њих није била расположива информација о томе да ли су расељени из АП Косово и Метохија.[2]

Још прецизније податке о броју интерно расељених лица има Комесаријат за избеглице и миграције који је надлежан за евиденцију избеглица и интерно расељених лица. Према подацима Комесаријата, укупан број интерно расељених лица са Косова и Метохије у Републици Србији на дан 20. 6. 2024. био је 194 171 (Комесаријат за избеглице и миграције 2024).

Недостатак статистичког обухвата становништва неповољно утиче на остваривање грађанских права и одвијање свакодневног живота Срба који живе на Косову и Метохији. Познавање тачног броја становника је важно за остваривање појединих грађанских права, како оних која им припадају од стране Републике Србије, тако и оних која им припадају од стране

2 Ови подаци Републичког завода за статистику као и њихово тумачење које је овде дато под наводницима добијени су на упит. Аутори се захваљују на достављеним подацима Републичком заводу за статистику, Одељењу за попис становништва и начелници Одељења, мр Љиљани Ђорђевић.

косовских власти и међународне заједнице (примање различитих врста помоћи од Републике Србије и међународних организација, додељивање средстава локалним заједницама у зависности од броја становника у њима и тако даље). Да није ових захтева практичног живота можда би број Срба који имају пребивалиште на Косову и Метохији био још већи. Наиме, многи Срби са Косова да би остварили своја економска и грађанска права (на пример, пензију, зараду, обављање правних послова и сл.) променили су своје пребивалиште и сада је оно у градовима у Централној Србији, не зато што они то желе, већ зато што другачије не могу да остваре своја права. Па тако, када се укаже потреба, долазе на територију Централне Србије како би ова права остварили, иако реално живе на територији Косова и Метохије.

Бојкот пописа био би и остао политичко питање да није психолошке и социолошке димензије пописа. Постоји и та психолошка и социолошка димензија бојкота пописа, јер попис утиче на поимање идентитета. Недостатак верификације постојања и одреднице националног припадања, о којој се изражава у попису, може да наруши осећање националне припадности. Тај утицај пописа може се манифестовати на колективном али и на личном, психолошком нивоу потврде сопственог идентитета. У ситуацији када се попис схвата као искључиво политичко питање, психолошка и социолошка димензија потврде сопственог идентитета и осећања припадности заједници остаје незадовољена, са одређеним последицама по лични и колективни доживљај националног идентитета.

Учествовање у попису у коме се изражава о националној припадности је један начин изражавања националног идентитета. Национална припадност (поред језика и вероисповести) елеменат је идентитета, како личног (индивидуалног) тако и колективног. Када ове потврде националне припадности нема, тада је лично и колективно осећање идентитета угрожено.

Сваки човек треба да остави траг, своје име и свој број, као потврду свог идентитета, свог места у свету. Један значајан део идентитета се губи недокументовањем, јер идентитет има потребу да се изрази кроз деловање човека и да се потврди у некој званичној форми од стране државних ауторитета. Попис становништва је управо један од начина потврде тог идентитета. Поставља се питање како се неучествовање у попису, тај недостатак потврде у виду формалног признавања постојања, одражава на схватање самог себе, сопствене личности и како се одражава на осећај сопствене етничности, односно припадања националном ентитету.

Са становишта формирања и очувања колективног идентитета, али и личног осећања идентитета и националне припадности, попис представља потврду постојања, личности, самосвојности, биствовања. На индивидуалном ниову, кроз попис се човек потврђује тако што се бележи његово постојање. На колективном нивоу, кроз попис се формира осећање заједништва, осећај припадности заједници и одређеној етничкој групи. Недостатак верификације постојања кроз попис, и те одреднице националног припадања о којој се у попису изјашњава, може да наруши осећање националне припадности.

Уколико се оваква ситуација настави у дужем временском периоду једна од могућих последица може бити губитак осећања припадности и слабљење или кидање веза са осталим члановима националне заједнице. Повезаност са сопственом државом такође би могло да ослаби и у психолошком и у формалном погледу, док се повезаност са државом која је грађанима на силу наметнута у потпуности губи. Осећај угрожености већ је дуго времена присутан у свести српског народа на Косову и Метохији. Бојкот пописа, као формалне и правне ситуације која подржава постојање човека и заједнице, сасвим сигурно ће овај осећај угрожености још више погоршати.

Српски народ на Косову и Метохији баштини из своје историје и из самог Устава Републике Србије слободу изражавања националне припадности. Међутим, у ситуацији ограниченог државног суверенитета Републике Србије на територији своје јужне покрајине, ова слобода изражавања националне припадности је ограничена. Бојкот пописа у својој суштини, иако се тумачи као политичка одлука, заправо представља израз осећања да је слобода изражавања националне припадности српског народа угрожена: „Да би било слободно, изражавање националне припадности мора бити дозвољено, како приватно, тако и јавно“ (Ђурић 2014: 7). Међутим, ускраћивање суверенитета Републици Србији на сопственој територији ову слободу угрожава и доводи је у питање. Услови за слободно изражавање националне припадности нису обезбеђени због немогућности реализације државног суверенитета на сопственој територији. Ова слобода је по дефиницији, недостатком државног суверенитета, угрожена. Због тога бојкот има политичку димензију. Политичке последице неодазивања попису, уколико се са таквом праксом настави, још увек се не могу сагледати. У неком моменту, питање пописа вероватно ће се поставити и од стране међународне заједнице, али то је за сада тешко предвидети.

ЗАКЉУЧАК

Да има доста припадника српске заједнице на Косову и Метохији којима је учествовање у попису било важно говори чињеница да је један број Срба ипак учествовао у пописима које је спровела Агенција за статистику такозваног Косова 2011. и 2024. године. Због чега су се Срби одазвали попису који спроводе косовске власти није познато. Можда им је евидентирање у попису било потребно за остваривање неких грађанских права. Можда је то био њихов лични став. Можда су морали да учествују у попису или су били под притиском да тоураде. А можда им је учествовање у попису било важно управо због осећања националног поноса и потврде сопственог, како личног, тако и колективног националног идентитета.

Дилема да ли српски народ треба да учествује на попису становништва на Косову и Метохији није само политичка већ је и психолошка јер одазивање попису задире у питање потврде личног и националног идентитета.

За учествовање у попису има разлога и за и против. Последице бојкота пописа су бројне. Оне су статистичке, економске, практичне и политичке. Недостатак података о српском становништву отежава њихово препознавање од стране међународних организација и институција. Бојкот пописа неповољно утиче на економски и практичан живот српског становништва на Косову и Метохији и угрожава њихова већ ионако угрожена права. У исто време, бојкот пописа има за циљ да пошаље политичку поруку и представља средство политичке борбе за остваривање права у ситуацији када су друга средства готово исцрпљена. Најзад, пописом се изражава национални, језички и верски идентитет становништва.

Поруку овог рада не треба схватити као предлог да се учествује у раду косовских званичних и статистичких институција, односно у попису, већ рад представља апел да се последице бојкота пописа узму у обзир у већој мери приликом доношења политичке одлуке о учествовању или неучествовању у попису. Све док се ове последице не узму у обзир, бојкот пописа остаће политичко питање, а тачан број Срба на Косову и Метохији и даље ће бити непознат.

Срби који имају пребивалиште на територији Косова и Метохије могу се статистички обухватити на одређени начин. То не мора бити попис већ може бити неко друго статистичко истраживање, које би се спровело електронски, ако другачије није могуће. Да је начињен први корак у том смеру, сведочи одлука државних органа Републике Србије да се у Попису 2022. године попишу интерно расељена лица. Утврђивање тачног броја Срба на Косову и Метохији треба да буде одговорност Републике Србије и ово питање не би требало препустити међународним организацијама. Процене међународних организација могу бити нетачне и нису довољне за реализацију међународних статистичких стандарда у овој области. Најзад, што је можда најважније, дефинисање јасне државне политике по овом питању и утврђивање тачног броја Срба олакшало би држави вођење различитих државних политика, што би значајно допринело квалитету живота нашег становништва на Косову и Метохији.

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 1999: Димитрије Богдановић. *Књиīа о Косову*. Београд: Народна књига; Београд: Војноиздавачки завод.

Вулетић 2016: Александра Вулетић. *Од īпореских сīискова до īрвоī īоīиса сīановништīа и имовине. Овладавање људским и маīеријалним ресурсима у ослобођеној Србији (1815–1834)*. <http://rih.iib.ac.rs/1037/1/Od%20poreskih%20spiskova.pdf> [12. мај 2025].

Вучић 2009: Александар Вучић. „Говор председника Александра Вучића у Народној скупштини Републике Србије". <https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/vesti/govor-predsednika-republike-srbije-aleksandra-vucica-u-narodnoj-skupstini-republike-srbije-27052019-godine > [27. мај 2009].

Ђурић 2014: Владимир Ђурић. *Правни аспекти прикупљања, употребе и значаја статистичких података о националној, језичкој и верској припадности становништва*. Београд: Републички завод за статистику; Београд: Институт за упоредно право.

Илић 1997: Јован Илић. *Косово и Метохија изазови и одговори*. Београд: Институт за геополитичке студије.

Јанковић 2022*:* Мирослав Јанковић. *Пописи становништва у Кнежевини Србији (1815–1882)*. Београд: Републички завод за статистику.

Комесаријат за избеглице и миграције 2024: Табеларни преглед избеглица, ратом угрожених лица и интерно расељених лица са Косова и Метохије по општинама у Србији према пописима избеглица из 1996. и 2001. године, регистрацији избеглица 2004/5. године и регистрацији ИРЛ са Косова и Метохије 2000. године <https://kirs.gov.rs/media/uploads/44Stanje%20izb-irl%20po%20opstinama%202024.pdf>[31. мај 2025].

Министарство државне управе и локалне самоуправе, Преглед броја бирача – стање на дан 23.05.2025. <https://upit.birackispisak.gov.rs/PregledBrojaBiraca> [31. мај 2025].

Рашевић 2008: Мирјана Рашевић. „О демографском аспекту косовске кризе". *Космет-Гордијев чвор.* Тематски зборник радова. Прир. др Јован Ћирић. Београд: Институт за упоредно право, 53–75.

Републички завод за статистику 1991: *Попис 1991 Књига прва резултати*.<https://publikacije.stat.gov.rs/G1991/Pdf/G19914026.pdf > [20. мај 2025].

Републички завод за статистику 1995: *Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991. године*. Београд: Република Србија Републички завод за статистику.

Савезни завод за статистику 1981: *Национални састав становништва СФР Југославије. Књига 1.*<https://publikacije.stat.gov.rs/G1981/Pdf/G19814001.pdf >[10. мај 2025].

Српска академија наука и уметности 2000: *Насеља и становништво области Бранковића 1455. године*. Научни Демографски зборник. Ур. Милош Мацура. Београд: Српска академија наука и уметности.

Цветковић: 2024. Сандра Цветковић. „Колико је Срба на Косову може само да се процени". Радио Слободна Европа 21. децембар 2024. <https://www.slobodnaevropa.org/a/kosovo-broj-srba-procena/33247541.html> [30. мај 2025].

Anderson 1991: Benedict Anderson. *Imagined Communities*. New York: Verso.

The European Parliament and The Council of The European Union 2008: REGULATION (EC) No 763/2008 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 9 July 2008 on population and housing censuses. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32008R0763> [12.05.2025].

Kertzer–Arel 2004: David I. Kertze–Dominique Arel (eds.). *Census and IdentityThe Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge: Cambridge University Press.<https://catdir.loc.gov/catdir/samples/cam031/2001037352.pdf> [12. мај 2025].

NVO AKTIV i Centar za prava manjinskih zajednica 2022. *Popis stanovništva iz ugla zajednice kosovskih Srba*. <https://kfos.org/storage/app/uploads/public/62b/c25/0fd/62bc250fd07eb310961192.pdfн> [25.05.2025].

Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju OEBS 2024: *Profil zajednica na Kosovu*. <https://www.osce.org/files/f/documents/4/a/577382.pdf [13. мај 2025].

Jelena V. RADOVIĆ STOJANOVIĆ
Nevena Lj. GAVRIĆ
Aleksandra J. ŠUMIĆ

THE ROLE OF THE CENSUS IN PRESERVING SERBIAN NATIONAL IDENTITY IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

The paper explores the role and significance of the census as a way to define and preserve Serbian national identity in Kosovo and Metohija. The concept of a census as a statistical method of data collection is defined and its roles are listed and explained: the role of the census in the statistical coverage and categorization of the population, the role of the census in the formation and preservation of collective identity, and the political role of the census in the projection of state power. It was not possible to present the results of the last population census of the Republic of Serbia for the Autonomous Province of Kosovo and Metohija in the paper, because the Republic Statistical Office has not had data for the Serbian southern province since 1999. Therefore, the data on the population by ethnicity from the 2011 and 2024 Censuses conducted by the Agency for Statistics of the so-called Kosovo are presented. In these censuses, data on the number of Serbs were obtained by estimates. Instead of being a means of confirming national identity, exercising civil rights and implementing international statistical methods and standards, the Census is understood as a means of manifesting political power and ethnic cleansing of the Serbian people. Therefore, a political decision was made by the large number of Serbian parties to boycott the censuses. As a result of this decision, the exact number of Serbs in Kosovo and Metohija has not been determined, and data on the number of Serbian population in both censuses were estimated. Finally, the political and economic consequences of the census boycott are pointed out. The census boycott is specifically analyzed from the perspective of its impact on the personal and collective experience of ethnicity and the preservation of Serbian national identity in Kosovo and Metohija.

Keywords: population census, population estimates, AP Kosovo and Metohija.

УДК

Original scientific work

*Daniele BATTISTA**
University of Salerno, Italy

IDENTITY AND PERSONALITY IN DIGITAL POLITICAL DISCOURSE: BETWEEN ALGORITHMIC HETERONOMY AND HATE SPEECH

Abstract: In today's world, political communication is undergoing a rapid and profound transformation under the dual pressure of digitalization and algorithmic logic. Online political discourse increasingly functions as a tool of manipulation, simplification, and polarization, fuelling the spread of hate speech, violent rhetoric, and communicative practices that contribute to the depersonalization of the individual. This paper critically explores the connection between digital political communication, hate speech, and the crisis of subjectivity, highlighting how the structural logic of social media fosters media tribalism and symbolic radicalization. The rhetorical techniques used in digital debates–such as slogans and narrative frames–serve as mechanisms for reducing the Other to an enemy or target, reinforcing dynamics of exclusion and dehumanization. Within this context, we observe a gradual erosion of the political personality as an authoritative subject, replaced by viral figures constructed according to visibility metrics and adherence to highly ideologized narratives. Drawing on a multidisciplinary approach that intersects political theory and media studies, this paper examines the narrative and structural mechanisms behind the loss of subjectivity and the normalization of verbal violence. In conclusion, it considers the potential for reclaiming a communicative space grounded in responsibility, pluralism, and respect for the individual–through discursive practices that privilege complexity over simplification, and care over confrontation.

Keywords: Digital Political Communication, Algorithmic Logic, Hate Speech, Digital Identity, Online Polarization.

INTRODUCTION

In the digital age, political communication has undergone a profound transformation with the adoption of the logic of social media, characterized by new norms, strategies, and mechanisms that complement the traditional principles

* Tenure Track Researcher, ORCID 0009-0005-8418-8374, dbattista@unisa.it

of media logic (Van Dijk et al. 2018). The latter is defined as a form of communication in which mass media play a central role in setting the collective agendas of a political system, transmitting information according to codified formats and influencing events and social activities (Altheide 2015). The hybridization between traditional and new media has led to a redefinition of democracy in relation to communication, with a new configuration of the relationship between politics and digital platforms (Gillespie 2010). Within this scenario, a hybrid media ecosystem has emerged, in which–despite digital innovation fostering disintermediation and giving voice to citizens' demands–mass media continue to play a significant role in shaping the political agenda (Parmelee 2014). From this perspective, we can observe transformations such as the use of marketing techniques in political persuasion, the increasing volatility of the electorate, and the redefinition of the relationship between politicians and citizens, now based on sharing and disintermediation (Eldridge et al. 2019). The impact of digitalization on political communication has raised critical issues, such as the strengthening of polarization and partisanship on social platforms, as well as contradictions in the coexistence of news media and social networks (Perloff 2021). In this context, new communicative strategies have emerged based on digital heuristics, grounded in both the power of algorithms and the hybrid circulation between mass media and social networks. The uneasy coexistence between these two domains has contributed to the evolution of a populist mode of communication that uses bottom-up strategies, valuing disintermediation and immediacy as tools to overcome the dichotomy between political reality and appearance (Sorensen, Warren 2025). The use of social media has acquired a central role in the communication strategy of political leaders, offering them tools to interact directly with an active electorate, thus consolidating their political agenda (Metz et al. 2020). Digital presence is articulated mainly in two directions: on one hand, the construction of a direct and personalized relationship with the voter base through the monitoring of online reactions and consensus; on the other hand, the management of credibility and reputation across digital platforms as well (Heavey et al. 2020).

Control over public opinion is exercised through "agenda trending" practices, in which cognitive communities quickly gather around polarizing issues, exerting significant influence on public debate (Groshek et al. 2013). In line with this trajectory, interactive political leadership emerges as a key strategy for managing communication dynamics on digital platforms. Social media allow leaders to insert themselves horizontally into the daily lives of users who are less engaged with political polarization, offering new forms of interaction that redefine the relationship between citizens and politics, both online and offline. In this highly digitalized era, therefore, unprecedented dynamics and challenges have emerged, driven by the evolution of new information technologies and increasing global connectivity. Digital platforms–particularly social media–are redrawing the traditional paradigms of the public sphere, promoting new forms of interaction between political actors, media, and citizens. In this sense,

the flow of political messages is faster and more pervasive, significantly influencing the formation of public opinion and the creation of dominant narratives. However, the virtual environment makes political discourse vulnerable to phenomena of disinformation, polarization, and manipulation, with considerable implications for the stability of democratic debate. The absence of editorial filters and the algorithmic logic of platforms favour the visibility of sensationalist and emotional content, contributing to the radicalization of positions and the normalization of hostile language. Furthermore, the convergence between political communication and digital participation strategies has increased the persuasive power of political leaders, allowing them to shape public discourse through selective and sometimes manipulative communication practices. As a result, studying the interactions between language, politics, and technology is essential to understanding contemporary transformations of public debate and the risks associated with the increasing permeability between symbolic expression and manifestations of violence, both online and offline. Nevertheless, behind this democratization of access to information also lies the widespread emergence of highly controversial elements online, including aggressive and violent rhetoric. In fact, such material tends to go viral because social media algorithms favour content that elicits strong emotional reactions, including those of a violent nature (Tufekci 2017). This includes all forms of communication that incite hatred, discrimination, and violence against individuals or groups based on characteristics such as race, ethnicity, religion, gender, or sexual orientation. This issue has sparked growing interest among scholars and institutions, as it poses a significant threat to social cohesion and the functioning of democracy (Battista, Uva 2024). This paper aims to explore the possible impact of political communication on the spread of violent rhetoric and the trend toward online polarization. Through a critical review of the existing literature, the study will assess how changes in political communication influence the proliferation of harmful messages and to what extent such developments lead to a significant deterioration of social and political conditions.

THEORETICAL BACKGROUND AND DIGITAL IMPLICATIONS

Political communication represents a crucial domain in shaping social dynamics and constructing the collective imaginary, as it profoundly influences the public perception of political phenomena and the formation of consensus (Agray Vargas 2010). Through the interaction between institutional actors, media, and citizens, it not only conveys information and strategic messages, but also actively contributes to structuring public debate and shaping dominant narratives within a society. In today's context, marked by the omnipresence of digital technologies and increasing media interconnectivity, political communication has become a multidimensional process in which symbolic, rhetorical, and emotional elements intertwine with the algorithmic logics

of social platforms (Battista, Salzano 2022). This evolution has transformed how political leaders and institutions interact with the electorate, fostering new forms of participation, mobilization, and persuasion. Moreover, the role of political communication goes beyond the mere transmission of informational content, as it shapes collective identity and legitimizes specific power structures. It acts as a device of signification, orienting how citizens interpret political and social reality, thus influencing not only individual opinions but also collective decision-making processes. Considering these statements, the study of political communication is essential to understanding the transformations of the public sphere, the dynamics of influence between media and politics, and the consequences of digitalization on democratic governance. The analysis of its strategies, tools, and effects is therefore a central area of research for developing interpretative models capable of deciphering the complexity of today's communicative ecosystem. It is important to emphasize that, through language, political leaders convey messages that can potentially guide public opinion, influence electoral preferences, and shape perceptions of institutions and broader demands. However, political language is not always oriented toward neutrality or constructiveness–it can serve as a vehicle for channelling divisive and violent impulses (Croicu, Kreutz 2017). This mechanism raises critical questions about the consequences of verbal violence on the social fabric, democratic institutions, and civil coexistence. Considering the degree of violence and aggressiveness present in political communication, these elements can manifest in various forms. This does not refer solely to overtly offensive or vehement expressions but also includes more subtle modes of linguistic aggression, such as delegitimizing political opponents, using stereotypes and prejudices, or employing hate rhetoric. The goal of such stylistic approaches is often to dehumanize or criminalize a group of people, an ethnic minority, a social class, or a political identity, thereby fostering a sense of threat or danger. A central component of political verbal insults lies in the construction and dissemination of an "enemy." Identifying a specific group or individual as the main source of social or economic problems is a habitual rhetorical practice, and it can lead to the creation of a narrative designed to provoke contempt and hostility (De Blasio, Sorice 2023). This enemy may be internal, such as an opposing political party, or external, like an ethnic or religious minority, often used as a scapegoat (Cohen-Almagor 2011). Undoubtedly, one of the main consequences of resorting to violence in political discourse is the polarization of society. This occurs when political and social views shift toward extreme positions, narrowing the space for dialogue and compromise (Wilson et al. 2020). Such interventions tend to exacerbate existing conflicts, prompting citizens to strongly identify with one of two opposing factions and perceive those with different beliefs as adversaries. This radicalization extends beyond ideology, affecting interpersonal relationships and contributing to increasing social fragmentation (Levin et al. 2021). A notable example is the situation in the United States during and after the 2016 presidential campaign, in which aggressive

and divisive language, widely spread by media and social networks, led to rising tensions among communities (Heltzel, Laurin 2020). Data shows that verbal and physical attacks against ethnic, religious, and political groups significantly increased during this period (Piazza 2023). In fact, this trend had already begun earlier. Susan Herbst pointed it out in her 2010 book *Rude Democracy*, where she expressed concern about the rise of deliberately hostile and disrespectful political practices during Obama's presidency. She observed how these behaviours, while degrading the quality of public discourse, gained legitimacy and appeal. These forms of political interaction–based on blatant incivility–drew attention and fuelled tensions, laying the groundwork for growing polarization. It must also be noted that the verbal dimension of communication can negatively impact trust in democratic institutions. The delegitimization of the opponent, a hallmark of this type of rhetoric, erodes public confidence in the electoral process and the institutions involved (Battista 2024a). When a political leader casts doubt on the integrity of elections or accuses opponents of corruption or authoritarianism without concrete evidence, it can lead to a decline in trust in the democratic process itself, potentially opening the door to authoritarian tendencies or political instability. Moreover, social networks have only exacerbated the issue of linguistic violence in politics. Platforms like Facebook, X (formerly Twitter), and Instagram facilitate the rapid and wide dissemination of political content, often amplifying hate speech, fake news, and polarizing propaganda (Ruffo et al. 2023). Despite platform policies and algorithmic moderation tools aimed at limiting the visibility of such content, many of these videos manage to gain popularity on TikTok (Battista, 2023a; 2024b). TikTok's content distribution dynamics differ significantly from those of traditional platforms like Facebook, X, and Instagram, especially in terms of political communication and the spread of polarizing content. Unlike traditional social networks, TikTok's algorithm prioritizes content based on immediate engagement and interaction metrics rather than users' social connections (Battista 2023b). This distribution model allows politically charged videos–sometimes aggressive or manipulative–to reach large audiences rapidly, often beyond ideological filter bubbles. Another key factor is the brevity and audiovisual nature of TikTok's content, which makes it particularly effective in delivering simplified, emotionally charged, and easily shareable political messages. The short video format encourages the creation of content that emphasizes the spectacularization of politics, promoting populist and polarizing rhetoric (Bastos, Farkas 2019). Moreover, features like duets, remixes, and replies foster a highly interactive environment where political narratives can be amplified, distorted, or co-opted for propaganda in ways that often elude traditional content moderation systems. Despite efforts by the platform to enforce community guidelines and moderation tools, TikTok has often struggled to curb the spread of misinformation, hate speech, and violent content (Marwick, Partin, 2024). Users frequently bypass censorship mechanisms through creative strategies, such as using coded language, symbols, or overlaying text to avoid

detection by moderation algorithms (Battista 2024b). Globally, TikTok has become a central tool in the communication strategies of both institutional and non-institutional actors, due to its ability to reach a younger audience less exposed to traditional forms of political information (Jiang et al. 2023). This makes the platform a key space not only for political leaders and parties but also for activists, influencers, and disinformation agents. TikTok's impact on the public sphere and political discourse is therefore significant, posing new challenges for regulating digital communication. The platform's viral distribution model has redefined how online political debate unfolds, contributing to a deep transformation in digital propaganda and mobilization strategies (Zeng, Abidin 2023). Overall, the logic driving all platforms tends to prioritize content with high emotional impact, even at the cost of promoting violent or divisive messages, which often attract more attention than balanced ones. This trend favors the spread of sensationalist content, including polarizing and sometimes violent narratives, because they generate higher engagement. As a result, the quality of public discourse may deteriorate, leading to the radicalization of opinions and the spread of controversial content at the expense of constructive, civil exchange. In this context, we are witnessing a gradual erosion of the political figure as a discursive authority and institutional representative, increasingly replaced by viral personas shaped by visibility metrics and adherence to highly ideological narratives. This transformation reflects a reconfiguration of political leadership that prioritizes performative impact and the ability to generate engagement in digital environments over competence or programmatic consistency. Symbolic authority gives way to a spectacularized media presence, where the leader is constructed as a public personality through communication forms aimed at virality and extreme personalization. This leads to a process of disintermediation and spectacularization of politics, where narrative centrality is subordinated to entertainment logic and emotional polarization in public discourse (Corner, Pels 2003). In such a scenario, political recognition increasingly hinges on the ability to capture algorithmic attention, turning communication into a tool of visibility rather than deliberation. The political leader's figure is thus shaped by an imaginary influenced by participatory culture and the attention economy, where symbolic dimensions prevail over institutional ones, and perceived authenticity becomes a key criterion for social and political legitimacy (Papacharissi 2015).

THE MUTATION OF POLITICAL PERSONALITY IN THE DIGITAL AGE

In an era dominated by the attention economy, the figure of the political leader is undergoing a radical transformation: from a subject endowed with discursive authority and institutional representativeness to a viral product shaped by the dynamics of digital engagement. The gradual erosion of the

traditional political personality intersects with the rise of a media ecosystem dominated by mediatization and personalization, in which visibility replaces competence as the main criterion of legitimacy (Esser, Strömbäck 2014). In this context, leaders no longer emerge by virtue of institutional trajectories or structured ideological coherence, but by their ability to trigger emotional responses, rapid polarizations, and digital participation–especially through simplified, highly identity-driven content. This phenomenon has been defined by John Corner (2017) as a "mutation of political leadership," where symbolic capital is built through immediate recognition rather than consolidated authority. Emblematic examples can be found in various contemporary political contexts. The case of Volodymyr Zelensky in Ukraine, a former comedian and television producer elected president largely due to his media notoriety and his ability to communicate through short, direct, and popular formats, represents a paradigmatic example of the transition from traditional to performative leadership. Similarly, Giorgia Meloni has constructed much of her political success through a calculated and consistent presence on social media, particularly on TikTok and Instagram, where she alternates institutional content with glimpses into her daily life and emotionally charged or ironic clips–promoting a form of *strategic authenticity* (Enli 2017). The strategic use of social platforms allows leaders to bypass journalistic and institutional mediation, establishing direct communication with the electorate that, while reinforcing the illusion of authenticity, contributes to the disintermediation of political discourse. This mechanism thrives on what has been called *algorithmic performativity* (Bucher 2018)–the ability to construct political content not based on thematic depth or argumentative quality, but according to the reward structures of social algorithms, which favor provocation, emotionality, and polarization. Another notable case is Javier Milei in Argentina, an economist and influencer before becoming a politician. His rough, provocative, and oversimplified communication style has found enormous success online, particularly among younger generations. His popularity has grown not only through rallies and interviews but also through viral memes, Instagram livestreams, and TikTok clips–often deliberately crafted to provoke scandal or humour, in line with a populist, anti-establishment rhetoric. Leadership becomes *branded* and shaped according to the metrics of the influencer economy (Abidin 2018), where the effectiveness of political discourse is measured in views, likes, and shares rather than informed consensus or deliberative participation.This is not merely a stylistic or communicative shift, but a structural redefinition of symbolic power. Today's leaders increasingly resemble digital creators, adept at adapting to platform-specific languages, mastering emotional storytelling, and building affective communities rather than rational constituencies. Politics, in this scenario, is not just using digital media–it is being transformed by the logic of platforms, which impose rapid timing, simplified language, and shallow yet constant interaction.This reconfiguration of political leadership raises critical questions about the resilience

of deliberative democracy. The viralization of political identity promotes populist dynamics, ideological oversimplification, and the formation of echo chambers that reinforce self-referential informational bubbles (Sunstein 2018). Furthermore, the emergence of leaders as viral products results in a dangerous verticalization of communicative power, where democratic dialogue is replaced by binary logics of total support or rejection–hallmarks of polarized communication (Ott 2017). This new form of media-based authority relies on mechanisms of affective trust and charismatic identification rather than argumentative rationality, risking a transformation of leadership into a kind of *political celebrity*, detached from any form of accountability. Finally, we face a paradox: the more accessible and "close" leaders appear through social media, the more they consolidate an uncontested position of power. These dynamics fuel an illusion of participation that masks the marginalization of collective decision-making processes, replaced by rapid, plebiscitary forms of emotionally manipulated consensus. Ultimately, the mutation of political personality in the digital age is not a mere stylistic update–it is a systemic transformation that affects the very foundations of representation, legitimacy, and power. In the face of the contemporary and growing spectacularization and viralization of the figure of the leader, it becomes urgent to reflect on the need to preserve the political personality as a subject endowed with competence, vision, and institutional responsibility. In a media-driven and polarized context, this need should not be regarded as anachronistic; rather, it represents a fundamental safeguard for the quality of the democratic process and for the stability of representative institutions. Preserving the political personality first and foremost means recognizing the value of experience, education, ideological consistency, and the ability for public deliberation. Politics, understood in its highest dimension, cannot be reduced to a communicative performance nor be guided by metrics of engagement or fleeting trends. Democratic legitimacy is built not only on participation, but also on the ability to choose competent and reflective representatives capable of mediating between divergent interests. In this sense, the recovery of the political personality is not a nostalgic act but a modern and necessary challenge: it means defending the distinction between representation and popularity, between authority and celebrity. It implies rejecting a politics reduced to emotional storytelling and reaffirming its function as guidance, orientation, and collective future-building. To achieve this, it is essential to rethink the processes of selecting political leaders, promoting political careers based on competence and responsibility, and countering communicative superficiality through widespread civic education and media literacy. Furthermore, it is crucial to support a public culture of dialogue and critical thinking, where the political figure is not a mere reflection of collective emotions, but an actor capable of interpreting, channelling, and transforming them into shared projects (Urbinati 2014). Ultimately, the preservation of the political personality is an act of cultural and civic resistance: it means protecting the political space as a place of public reasoning,

ethical responsibility, and deliberative construction of the common good. Without this safeguard, there is a real risk that politics will be entirely absorbed by the logic of spectacle, becoming an arena dominated by instantaneous impulses, ephemeral leaders, and democracies emptied of substance.

CONCLUSION

The transformation of political leadership in the digital age does not represent a mere change in form, but rather a substantial redefinition of the criteria of legitimacy, authority, and representation. The shift from the figure of the politician as an institutional mediator to that of the leader as a "content creator" marks the emergence of a new communicative paradigm, in which visibility replaces credibility, emotional impact supplants rational argumentation, and virality becomes the new symbolic currency of political power (Castells 2009). In this context, the risk is not only a trivialization of public discourse, but a deeper erosion of the minimum conditions for deliberative democracy. The dominance of digital platforms, with their algorithmic logics, incentivizes polarized, reactive, and often simplistic forms of communication that favor the rise of populist and charismatic leaders who capitalize on emotion and instant indignation (Battista, Petrone 2025). The politician thus becomes an emotional brand, constructed more to attract attention than to guide collective decision-making. Communicative disintermediation, which initially appeared to promise greater participation and transparency, has ended up generating a new form of verticality, in which the direct relationship between leader and follower is based on emotional and identity-based ties, rather than on dialectical confrontation grounded in content. This affective dimension of politics, while powerful in generating engagement, tends to compress pluralism and delegitimize intermediate institutions–such as parties, unions, and traditional media–that have historically played a crucial role in mediating political conflict and structuring representation. Moreover, the systematic use of strategies such as simplification, spectacle, and personalized storytelling not only reduces the complexity of social and political reality but also feeds a culture of immediacy that is poorly compatible with the long timeframes and compromises required by democratic processes. Within this dynamic, the mediatized leader often presents themselves as a "lone figure in command," claiming to speak on behalf of the people while bypassing all forms of mediation, thereby reinforcing an anti-establishment rhetoric that undermines the legitimacy of institutions. However, the point is not to entirely condemn the new configuration of political communication, but rather to question the conditions under which it could be re-democratized. A critical reflection is needed on civic and media education models, aimed at equipping citizens with tools to decode the languages of digital politics, distinguish strategic authenticity from genuine transparency, and promote forms of conscious

and informed participation (Mihailidis, Thevenin 2013). In conclusion, the mutation of the political personality in the digital age deeply challenges us: if politics is increasingly adapting to the logics of visibility, it is the task of democratic institutions, civil society, and public education to preserve spaces for debate, complexity, and critical thinking. What is at stake is not only the quality of political communication, but the very survival of the democratic project itself.

REFERENCES

Ahmad, Laroche 2015: Shimi Ahmad, Michel Laroche. "How do expressed emotions affect the helpfulness of a product review? Evidence from reviews using latent semantic analysis", International Journal of Electronic Commerce, 20(1), 76–111.

Abidin 2018: Crystal Abidin. Internet Celebrity: Understanding Fame Online. UK: Emerald Publishing Limited.

Altheide 2015: David L. Altheide. "Media Logic", The International Encyclopedia of Political Communication, 2015, pp. 1–6. USA: John Wiley & Sons.

Bastos, Farkas 2019: Marco Bastos, Johan Farkas. "Donald Trump is My President!: The Internet Research Agency Propaganda Machine", Social Media + Society, 5(3), 2019, 2056305119865466.

Battista, Petrone 2025: Daniele Battista, Alessandra Petrone. "Communication Strategies and Online Political Attack: TikTok as a Global Electoral Battleground", Review of Human Rights, 11(1), 2025, pp. 1–29.

Battista 2024a: Daniele Battista. TikTok Politics: Influenze e interazioni sociali. Milano: Meltemi, 2024.

Battista 2024b: Daniele Battista. "Political Communication in the Age of Artificial Intelligence: An Overview of Deepfakes and Their Implications", Society Register, 8(2), 2024, pp. 7–24.

Battista 2024c: Daniele Battista. "Quando la comunicazione politica è 'senza freni' e diventa conflitto", Culture e Studi del Sociale, 9(1), 2024, pp. 82–91.

Battista 2023a: Daniele Battista. "For Better or for Worse: Politics Marries Pop Culture (TikTok and the 2022 Italian Elections)", Society Register, 7(1), 2023, pp. 117–142.

Battista 2023b: Daniele Battista. "Knock, Knock! The Next Wave of Populism Has Arrived! An Analysis of Confirmations, Denials, and New Developments in a Phenomenon That Is Taking Center Stage", Social Sciences, 12(2), 2023, p. 100.

Battista 2023c: Daniele Battista. "Winning Against All Odds: Elly Schlein's Successful Election Campaign and Instagram Communication Strategies", Social Sciences, 12(6), 2023, p. 313.

Battista, Uva 2024: Daniele Battista, Gabriele Uva. "Navigating the Virtual Realm of Hate: Analysis of Policies Combating Online Hate Speech in the Italian-European Context", Law, Technology and Humans, 6(1), 2024, pp. 48–58.

Battista, Salzano 2022: Daniele Battista, Diana Salzano. "Political Storytelling and the 'Giorgia's Meloni Case'", Central European Political Science Review, 23, 2022, pp. 73–91.Bucher, Taina. *If... then: Algorithmic power and politics*. Uk: Oxford University Press, 2018.

Castells 2013: Manuel Castells. Communication Power. Oxford: OUP Oxford, 2013.
Cohen-Almagor 2011: Raphael Cohen-Almagor. "Fighting Hate and Bigotry on the Internet", Policy & Internet, 3(3), 2011, pp. 1–26.
Corner 2017: John Corner. "Fake News, Post-Truth and Media–Political Change", Media, Culture & Society, 39, 2017, pp. 1100–1106.
Corner, Pels 2003: John Corner, Dick Pels. Media and the Restyling of Politics: Consumerism, Celebrity and Cynicism. UK: Sage, 2003.
Croicu, Kreutz 2017: Mihai Croicu, Joakim Kreutz. "Communication Technology and Reports on Political Violence: Cross-National Evidence Using African Events Data", Political Research Quarterly, 70(1), 2017, pp. 19–31.
De Blasio, Sorice 2023: Emiliana De Blasio, Michele Sorice. Il disordine informativo e l'odio in rete. Democrazia a rischio = Information Disorder and Online Hatred. Democracy at Risk, H-ermes. Journal of Communication, 23, 2023, pp. 217–243.
Eldridge, García-Carretero, Broersma 2019: Scott Eldridge II, Laura García-Carretero, Marcel Broersma. "Disintermediation in Social Networks: Conceptualizing Political Actors' Construction of Publics on Twitter", Media and Communication, 7(1), 2019, pp. 271–285.
Enli 2017: Gunn Enli. "Twitter as Arena for the Authentic Outsider: Exploring the Social Media Campaigns of Trump and Clinton in the 2016 US Presidential Election", European Journal of Communication, 32(1), 2017, pp. 50–61. Esser, F., & Strömbäck, J. (2014). *Mediatization of politics: Understanding the transformation of Western democracies*. Berlin: Springer.
Gillespie 2010: Tarleton Gillespie. "The Politics of 'Platforms'", New Media &Society, 12(3), 2010, pp. 347–364.
Groshek, Al-Rawi 2013: Jacob Groshek, Ahmed Al-Rawi. "Public Sentiment and Critical Framing in Social Media Content During the 2012 US Presidential Campaign", Social ScienceComputerReview, 31(5), 2013, pp. 563–576.
Heavey et al. 2020: Ciara Heavey, Zeki Simsek, Christos Kyprianou, Matthias Risius. "How Do Strategic Leaders Engage with Social Media? A Theoretical Framework for Research and Practice", Strategic Management Journal, 41(8), 2020, pp. 1490–1527.
Heltzel, Laurin 2020: Grace Heltzel, Kristin Laurin. "Polarization in America: Two Possible Futures", Current Opinion in Behavioral Sciences, 34, 2020, pp. 179–184.
Herbst 2010: Susan Herbst. Rude Democracy: Civility and Incivility in American Politics. USA: Temple University Press, 2010.
Jiang, Ren, Ferrara 2023: Jingyuan Jiang, Xinyi Ren, Emilio Ferrara. "Retweet-BERT: Political Leaning Detection Using Language Features and Information Diffusionon Social Networks", in Proceedings of the International AAAI Conferenceon Web and Social Media, Vol. 17, 2023, pp. 459–469.
Levin, Milner, Perrings 2021: Simon A. Levin, Helen V. Milner, Charles Perrings. "The Dynamics of Political Polarization", Proceedings of the National Academy of Sciences, 118(50), 2021, e2116950118.
Marwick, Partin 2024: Alice E. Marwick, William C. Partin. "Constructing Alternative Facts: Populist Expertise and the Qanon Conspiracy", New Media & Society, 26(5), 2024, pp. 2535–2555.
Metz, Kruikemeier, Lecheler 2020: Manuel Metz, Sanne Kruikemeier, Sophie Lecheler. "Personalization of Politics on Facebook: Examining the Content and Effects of Professional, Emotional and Private Self-Personalization", Information, Communication & Society, 23(10), 2020, pp. 1481–1498.

Mihailidis, Thevenin 2013: Paul Mihailidis, Benjamin Thevenin. "Media Literacy as a Core Competency for Engaged Citizenship in Participatory Democracy", American Behavioral Scientist, 57(11), 2013, pp. 1611–1622.
Ott 2017: Brian L. Ott. "The Age of Twitter: Donald J. Trump and the Politics of Debasement", CriticalStudies in Media Communication, 34(1), 2017, pp. 59–68.
Papacharissi 2015: Zizi Papacharissi. Affective Publics: Sentiment, Technology, and Politics. UK: Oxford UniversityPress, 2015.
Parmelee 2014: John H. Parmelee. "The Agenda-Building Function of Political Tweets", New Media &Society, 16(3), 2014, pp. 434–450.
Perloff 2021: Richard M. Perloff. The Dynamics of Political Communication: Media and Politics in a Digital Age. London: Routledge, 2021.
Piazza 2023: James A. Piazza. "Political Polarization and Political Violence", Security Studies, 32(3), 2023, pp. 476–504.
Ruffo et al. 2023: Giancarlo Ruffo, AlfonsoSemeraro, Anastasia Giachanou, Paolo Rosso. "Studying Fake News Spreading, Polarisation Dynamics, and Manipulation by Bots: A Tale of Networks and Language", Computer Science Review, 47, 2023, 100531.
Sørensen, Warren 2025: Eva Sørensen, Mark E. Warren. "Developing a Theory of Robust Democracy", Policy & Politics, 53(1), 2025, pp. 2–21.
Tandoc 2019: Edson C. Tandoc Jr. "The Facts of Fake News: A Research Review", Sociology Compass, 13(9), 2019, e12724.
Sunstein 2018: Cass R. Sunstein. #Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media. USA: Princeton University Press.
Urbinati 2014: Nadia Urbinati. Democracy Disfigured: Opinion, Truth, and the People. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Данијел БАТИСТА

ИДЕНТИТЕТ И ЛИЧНОСТ У ДИГИТАЛНОМ ПОЛИТИЧКОМ ДИСКУРСУ: ИЗМЕЂУ АЛГОРИТАМСКЕ ХЕТОРОНОМИЈЕ И ГОВОРА МРЖЊЕ

Резиме

Савремена политичка комуникација пролази кроз брзу и дубоку трансформацију под двоструким притиском дигитализације и логике алгоритама. Политички дискурс на интернету све чешће функционише као средство манипулације, поједностављивања и поларизације, подстичући ширење говора мржње, насилне реторике и комуникативних пракси које доприносе деперсонализацији појединца. Овај рад критички разматра везу између дигиталне политичке комуникације, говора мржње и кризе субјективности, указујући на то како структуралогика друштвених мрежа подстиче медијски трибализам и симболичку радикализацију. Реторичке технике које се користе у дигиталним дебатама – попут слогана и наративних оквира – служе као механизми за редуковање Другог на непријатеља или мету, чиме се појачавају динамике искључивања и дехуманизације.

У том контексту сведочимо постепеној ерозији политичке личности као ауторитетног субјекта, који све чешће замењују вирусне фигуре конструисане према мерилима видљивости и усклађености са високо идеологизованим наративима. Полазећи од мултидисциплинарног приступа који повезује политичку теорију и студије медија, рад анализира наративне и структурне механизме губитка субјективности и нормализацију вербалног насиља. У закључку се разматра могућност повратка комуникативног простора заснованог на одговорности, плурализму и поштовању појединца – путем дискурзивних пракси које дају предност сложености у односу на поједностављење, и бриги уместо сукоба.

Кључне речи: Дигитална политичка комуникација, алгоритамска логика, говор мржње, дигитални идентитет, онлајн поларизација.

ИСТОРИЈА

УДК

Оригинални научни рад

*Војћех С. ШЧЕПАЊСКИ**
Комисија за балканске студије Пољске академије наука, огранак у Познању

ЂОРЂЕ С. КАМПЕРЕЛИЋ (1853–1937) – НЕКА РАЗМИШЉАЊА О УЛОЗИ СВЕДОЧАНСТВА ПОЈЕДИНЦА О СУДБИНИ СРБА У СТАРОЈ СРБИЈИ ОСАМДЕСЕТИХ ГОДИНА XIX ВЕКА

Апстракт: Ђорђе С. Камперелић, православни свештеник (прота), предавач, а у годинама 1880–1882, ректор Богословије у Призрену, данас је помало заборављена личност у Србији из плејаде истакнутих личности које су имале значајну улогу у српском јавном животу на прелазу из XIX у XX век. О њему се, наравно, још мање зна и памти ван Србије. Представљена скица скреће пажњу на занимљиву судбину и значајна достигнућа овог изузетног појединца, који је делао осамдесетих година XIX века. У овој најбурнијој деценији свог живота призренски прота је дао непроцењив допринос не само развоју духовног живота косовских Срба, већ и знању српске политичке елите из Београда и дипломата, а такође црквених великодостојника, о стварном положају њихових сународника у Косовском вилајету, као и Срба и осталог православног јужнословенског становништва у другим покрајинама тог европског дела Османског царства, који се тада у Краљевини Србији називао Старом Србијом. Радови Ђ. С. Камперелића, а посебно његов *Извештај о страдању Срба у Турској*, поднет српској Влади 1883. године, имао је значајан одјек у српском јавном мњењу тог времена. Као резултат наведеног, порасло је тада интересовање Београда за положај Срба иза јужне границе Краљевине Србије. Камперелићева активност је тако постала један од извора касније активне српске политике према Косову и према читавом, широко схваћеном, старосрпском простору под османском влашћу, где су се дешавали сложени српско–албански сукоби (одвијајући се тако у аспекту конфронтације разноликих политичких тежња обе заједнице, као и на верској и економској основи).

Кључне речи: Ђорђе С. Камперелић, Срби, Албанци, Стара Србија, Косово, Призрен, Београд, српско-албански сукоби.

У првој половини осамдесетих година XIX века извесне проблеме у српско–албанским односима, који су се развијали ван јужне границе Краљевине Србије, уочило је и властима у Београду указало неколико истакнутих

* Доктор историје, ORCID 0000-0003-2390-6481, woytasqu@o2.pl

личности. Поред угледних политичара и дипломата, нарочито Јеврема Грујића (1827–1895) и Ђорђа Симића (1843–1921), којима су посвећене и исцрпљујуће биографије (Милићевић 1964; Столић 2003) и бројни чланци, у ову групу спада свакако и Ђорђе С. Камперелић (1. XI 1853–9. I 1937). Он је био православни свештеник (прота), који је пре доласка у Београд 1883. године живео и духовно служио својим сународницима у Призрену, где је од 1880. до 1882. године обављао дужност ректора Богословије. Ђорђе С. Камперелић није, наравно, у претпоследњој деценији XIX века у српском јавном животу заузимао тако значајно место као нпр. поменути Јеврем Грујић, утицајни либерални политичар и посланик Србије у Истанбулу, а уједно и пријатељ Ивана С. Јастребова (1839–1894), руског дипломате, надалеко познатог по подршци Србима из Старе Србије (Недељковић С. 2013: 311–326; Новаков 2007: 147–165; иста 2008а: 74–93; Belić 1960: 468). Међутим, он је свакако припадао уској групи људи који су најбоље познавали ситуацију у Старој Србији, што је дуговао својим личним везама са Призреном и његовим становницима. Довољно је подсетити да је неколико година после 1873. Ђ. С. Камперелић био службеник Српске богословске школе у Призрену, којом је касније руководио као ректор, као што је већ горе наведено[1]. Тада су се формирали и његови ставови о положају Срба у Метохији и на Косову и њиховом односу према суседима –Албанцима.

Успут, вреди поменути да су седамдесете године XIX века биле свеједно веома занимљив период у животу Срба из Призрена и околине. За тај град су се тада везивале такве личности као што су између осталих: Илија Ставрић, Петар Костић, Петар Симоновић, Трифун Радивојевић и Стојан Капетановић (Бован 2018). У њему је била смештена не само српска богословска школа, већ и вилајетска штампарија (Eren 1968: 171–184), јер Призрен је био неко време главни град турског вилајета (трансформисаног из Призренског у велики Косовски вилајет, чија је престоница касније премештена у Скопље). Неколико година, под покровитељством турске локалне администрације, у граду је излазио лист на српском језику под насловом *Призрен*, који је после 1874. пресељен у Приштину, где је 1877. променио наслов у *Косово* (Митропан 1933: 428–434 и 1934: 77–82; Kaleši 1962: 91–118). Неки интелектуални кругови су у Призрену покушавали тада да створе толеранцију између појединих народа и конфесија, што је чак наишло на привремену подршку турског администратора Сафет-паше (Kaleši 1962: 91–118).

Међутим, Ђ. С. Камперелић, није подржавао политику немешања Србије у стање у Старој Србији. Било је сасвим супротно. За ово су постојали и важни разлози. Најважнији од ових разлога свакако су били растући албанско–српски антагонизми у турским покрајинама (Јагодић 2009) и репресије власти над локалним Србима – посебно представницима српске елите, коју су чинили углавном свештенство и учитељи (Растовић 2011: 67–76).

1 Државни архив Србије, Министарство спољних дела, Политичко одељење (= ДАС МИД ПО), мкр. 70, VI/101–102 (Ђ. С. Камперелић МИД-у Србије, Београд, 3. III 1883.).

Понекад су се оне јављале као директна последица подстицања Албанаца на антисрпску политику Турске.

Ђорђе С. Камперелић никако није био једини сведок који је јавно обавештавао о таквој ситуацији. Доказе о оваквим догађајима дао је такође, између осталих, раније поменути Ј. Грујић. У периоду од 15. VI до 28. XII 1882. године, он је три пута у службеним писмима скренуо пажњу Милану Пироћанцу (1837–1897), тадашњем председнику Владе и шефу српске дипломатије, на проблеме са којима се суочавају у својој свакодневици српски учитељи (као и други Срби) у Призрену[2]. У једном од писама из 1882.[3] о овим проблемима, Ј. Грујић подсетио је српског премијера да је две године раније у Призрену већ био подвргнут репресијама српски предавач на Богословској школи Петар Костић (Бован 1997)[4]. Репресије су инспирисали, како је нагласио Ј. Грујић, Албанци, који су, што сазнајемо из другог (руског) конзуларног извора, покушавали да убију П. Костића (*Задужбине Косова...* 1987: 630–631)[5]. У пролеће 1882. године у немилост Турака у Призрену пао је извесни Ђака Камберовић, други српски учитељ који је тамо радио[6]. Управо је његов случај инспирисао српског дипломату да напише три поменута писма М. Пироћанцу 15. VI, 19. XI и 28. XII 1882. године. Познато је да је Ј. Грујић посредством Руса и интервенцијом Српске Патријаршије покушао да извуче Ђ. Камберовића из турских затвора где је био послат (прво у затвор у Призрену, а затим у Приштини)[7].

Али вратимо се Ђ. С. Камперелићу...

У периоду у коме је био на челу призренске Богословије Ђ. С. Камперелић доживео је разне личне неприлике са Турцима и тамошњим Албанцима. Због његових веза са Србијом и непоколебљиве службе за српску ствар суђено му је у Призрену, а затим и у Приштини, као агенту Србије. Током суђења оптужен је, између осталог, од стране сведока који је у различитим сведочењима инкриминисао читав број локалних Срба (укупно чак око 200 људи) и осуђен на 10 година ропства у Малој Азији[8], у граду Акра на обали Галилеје (Новаков 2013: 252–253; Растовић 2011: 71). Међутим, побегавши са острва Крф у Црну Гору, а затим у Србију, појавио се на крају у Београду.

2 ДАС МИД ПО, мкр. 62, II/287 (Јеврем Грујић, посланик Србије у Турској код председника Владе и министра спољних послова Србије Милана Пироћанца, Цариград, 15. VI 1882); ДАС МИД ПО, мкр. 62, II/397–398 (као горе, Цариград, 19. XI 1882); ДАС МИД ПО, мкр. 62, II/399–400 (као горе, Цариград, 28. XII 1882).

3 ДАС МИД ПО, мкр. 62, II/287.

4 П. Костић био је један од најзначајнијих Срба у Призрену свог времена. Од 1873. године до краја XIX века био је придружен призренској Богословији, где је обављао и дужност ректора. Почетком XX века, до 1920. године, био је секретар Епархије рашко-призренске Српске православне цркве (СПЦ).

5 Одлуком турских власти П. Костић је 1880. године пребачен у Битољ, где је остао на мети турске репресије. Из тешког положаја ослобођен је захваљујући интервенцији руске дипломатије у Цариграду. Након тога добио је дозволу да се врати у Призрен: ДАС МИД ПО, мкр. 62, II/287.

6 ДАС МИД ПО, мкр. 62, II/287.

7 ДАС МИД ПО, мкр. 62, II/287.

8 ДАС МИД ПО, мкр. 70, VI/101–102.

Почетком марта 1883. године, боравећи у граду на Сави и Дунаву, Ђ. С. Камперелић је понудио своје услуге МИД – Министарству иностраних дела Краљевине Србије (Новаков 2013: 252). Истог месеца био је готов његов извештај за МИД карактеристичног наслова *Извештај о страдању Срба у Турској*.

У садржају овог *Извештаја*, који је у сваком погледу занимљиво изворно сведочанство, могу се наћи значајни подаци о репресији над Србима и другим православним становништвом од стране турских власти Косовског вилајета, као и других европских провинција Османског царства (у *Извештају* се осим Косовског помиње и вилајет Јањина)[9]. Ови подаци, које је изнео неколико година раније Сава Дечанац, сведок турске репресије, показују тадашњу праксу турских војних судова (Дечанац 2001: 33)[10]. Ови судови, основани 1881. године, у почетку су се, у складу са постављеним задацима, бавили поступањем према Албанцима кривим за дестабилизацију ситуације у оба наведена вилајета у периоду функционисања Призренске лиге (1878–1881). Након што су неки од албанских активиста осуђени и послати на принудни рад, активности судова биле су усмерене пре свега на прогон православног јужнословенског становништва. Оне су спроведене под изговором борбе против шпијунских активности у име Србије, Бугарске, Грчке и Русије. Постојали су покушаји да се Срби из Косовског вилајета и православни становници Македоније и Епира натерају да осуде антитурске патриоте, што наравно није увек успевало (овде као пример може послужити случај Григора Радовићског Димитријевића из Новог Села код Штипа). Многи трговци, учитељи и православно свештенство бачени су у тамнице[11]. Само у периоду од јануара до марта 1883. године на основу оптужби из: Вучитрна, Гњилана, Куманова, Приштине, Прешевске области, Скопља, Штипа и Кичева, затворено је деветнаест Срба[12]. У неколико случајева изрицања казни Србима улогу доушника имао је Никола Дуришић (Омер-ефендија), Цинцар-потурица из Битоља. Он је био бивши српски агент који је прешао на турску страну. Могуће је да се његово успешно регрутовање од стране Турака догодило у Прешеву[13]. Албанци, посебно муслиманске вере, углавном непријатељски расположени према словенском становништву, могли су само да се радују оваквом развоју догађаја. Терет турске репресије, међутим, није сламао њих, већ њихове јужнословенске суседе. Турци су опет испали мање антиалбански, него антисловенски и антиправославни.

Приликом читања докумената, као што је *Извештај* Ђ. С. Камперелића, могао би се стећи утисак да је у ово време привилеговање Албанаца у односу на Србе и словенско македонско становништво постајало за српске

9 ДАС МИД ПО, мкр. 70, VI/103–106: *Извештај...*

10 Постоје и друга издања извештаја Саве Дечанца под насловом *Страдање Старе Србије и Македоније*. Има такође и публикација које користе његов текст у комбинацији са другим изворима.

11 ДАС МИД ПО, мкр. 70, VI/103–106: *Извештај...*

12 *Ibidem*.

13 *Ibidem*. О „озлоглашеној личности" Омер-ефендије упореди и напомене у чланку: Растовић 2011: 71–72.

посматраче све неподношљивије. Чини се да су Ђ. С. Камперелић и њему слични одлучили да интензивније скрену пажњу власти у Београду на комплексност српског тј. јужнословенско-турско-албанско-грчких проблема, који су се јављали у вилајетима: Косовском, Битољском, Јањинском, па чак и у Солунском. Крајњи циљ, који је на овај начин требало постићи, био је да се српске власти суштински оспособе да утичу на турско решавање актуелних проблема ових вилајета у корист Срба, као и да се ангажују у будућем надметању са Бугарском и Грчком за посттурску територију[14].

Неки резултати ових напора брзо су се појавили. То доказује и документација коју је МИД Србије прикупио 1883. године.

Први постигнути резултат је, вреди истаћи, одјек *Извешшаја...* Ђ. С. Камперелића и белешке Мите Ракића (1846–1890). Они, са сличним запажањима и закључцима, дају опис политичке и друштвене ситуације у Старој Србији. Кормилари српске дипломатије наредили су да се ови записи преведу на енглески и француски, како би били доступни неким страним дипломатама[15].

Још један резултат рада, који су у Београду спроводили људи попут Ђ. С. Камперелића, било је, на иницијативу српске Владе, предузимање активности на оснивању посебног одбора у главном граду Краљевине Србије за Стару Србију, схваћену веома широко, као област која се протеже од Новог Пазара на северозападу, Битоља на југозападу, до Солуна, као најудаљеније тачке на југоистоку[16]. Одбор је основан априла 1883. године. У њему је, између осталих, било неколико бивших професора призренске Богословије, на чијем је челу био сам Ђ. С. Камперелић[17].

Одбор, у чијим редовима је био активан јунак ових разматрања, свакако је могао да рачуна на подршку Цркве. Српско православно свештенство у то време чинило је озбиљан и утицајан „лоби“ Старосрбијанаца. Црква је такође имала изразито негативан став према албанским муслиманима у Старој Србији. Дакле, радила је на увођењу у програм спољнополитичких задатака Србије и ширењу идеје одбране православног српског становништва од непријатељских дејстава турских управника и судија, те њихових албанских сарадника. Један од архимандрита дао је другим православним архијерејима, као и обичним свештеницима, пример „исправног“ става поводом разматраног питања. Био је то Нићифор Дучић (1832–1900), аутор рада о могућностима јачања положаја српске нације у Старој Србији и изградње њене политичке заједнице са словенско-македонским становништвом. Занимљиво, Дучићев рад кореспондирао је са Камперелићевим *Извешшајем*[18].

14 ДАС МИД ПО, мкр. 70, VI/573.

15 ДАС МИД ПО, мкр. 70, VI/103–106: *Извешшај...* Исто и белешка М. Ракића, сачињена 26. III 1883. године (тамо).

16 ДАС МИД ПО, мкр. 70, VI/573.

17 *Ibidem*.

18 ДАС МИД ПО, мкр. 70, VI/15–148: *Кращки начрш: како, да се оснажи срйска народносш и одржи за йолишичну заједницу срйски народ у Сшарој Србији и Словени у Маћедонији* (архимандрит Н. Дучић председнику владе и министру иностраних послова Србије

Са тезама које је овај духовник изнео упознали су се председници српске Владе, Јован Мартиновић[19] и Милан Пироћанац[20], који су ову функцију обављали 1883. године. Средином априла 1883. године архимандрит Н. Дучић је већ деловао у званичним контактима са српском Владом, и то као председник недавно конституисаног „Одбора за Стару Србију“[21].

Од 1883. године, јасно убеђен у изузетан значај питања за српску политику, која су се, уз учешће Албанаца, одигравала на простору ван јужне границе Србије, био је и Ђорђе С. Симић (1843–1921), тадашњи српски изасланик у Софији, а некадашњи дугогодишњи шеф Политичког одељења МИД Србије (Столић 2003: 89–104). Његова политичка и дипломатска активност у садржајним и хронолошким оквирима, који су занимљиви за овај прилог, могла би успешно да резултира засебном публикацијом (слично као и деловање Ј. Грујића или, на пример, великог научника и дипломате, Стојана Новаковића (1842–1915), као и неколико других значајних представника српске елите тог периода[22]).

Ова кратка скица представља, што аутор искрено признаје, само прегршт информација, са фокусом углавном на један, свакако изузетан лик из српске историје XIX века. Као истакнут делатник за српску ствар на Косову и на целом широком простору тада познатом као Стара Србија, која је остала под османском влашћу до 1912. године, Ђ. С. Камперелић је свакако био једна од оних личности српског јавног живота која је с правом задобила посебну пажњу. Он је много учинио за Србе које је међудржавна граница одвојила од Краљевине Србије, остављајући их да живе у турском јарму и у суседству са албанским становништвом, које су турске власти често фаворизовале у сукобима са Србима. Заслуге Ђ. С. Камперелића, што је вредно подсећања и сада са дистанце од века и по, заснивају се на чињеници да је он заправо, и то на посебан начин, не само док је живео у Призрену, већ и након што се нашао у Београду, указивао ондашњим политичким доносиоцима одлука у главном граду Србије стварни положај својих сународника који су живели ван јужне границе Обреновићке монархије.

У Камперелићевим подацима и мишљењима, као и у преписци дипломата поменутих у овом раду, приметно је акцентовање питања повезаности, подједнако непријатељских, ставова албанске и турске заједнице према српским суседима, а посебно према њиховим локалним елитама (свештенство, учитељи). Ово стварно изједначавање албанског и турског непријатељства, или бар антипатије према Србима из Старе Србије, значило је напоре пажљивих посматрача старосрбијанских реалија,

Милану Пироћанцу, Београд, 16. април 1883); тај документ (боље очуван) исто у: ДАС МИД ПО, мкр. 70, VI/149–153.

19 ДАС МИД ПО, мкр. 70, VI/145–148.

20 ДАС МИД ПО, мкр. 70, VI/149–153.

21 *Ibidem*.

22 Списак тих најзначајнијих личности српског дипломатског кора из тог времена састављен је нпр. у чланку: Лопичић Јанчић; Васић 2024: 178. Упореди и: Војводић 1999а. Нови синтетички приступи тадашњој политичкој стварности Србије, нпр. у радовима: Љушић 2022; Антић 2022.

међу које се свакако убраја и Ђ. С. Камперелић, да српским властима ставе до знања да не треба да гаје илузије према албанском становништву. Албанци, упркос периодичном противљењу османским администраторима (период деловања Призренске лиге, 1878–1881), углавном су саосећали са Турцима по питању њиховог непријатељског односа према Србима.

Постоје две важне тачке које се морају нагласити приликом анализе рада Ђ. С. Камперелића и његове заоставштине.

Прва тачка је значај сведочанства овог изузетног Призренца за представљање свету ван Балкана српске перспективе о случајевима који су се десили у његово време у европским покрајинама Османског царства.

Друга је питање утицаја овог изузетног појединца и његовог гласа на трансформацију погледа српске (београдске) политичке елите на судбину Срба који су живели осамдесетих година XIX века на овом простору, који је после Берлинског конгреса 1878. још увек остао под османском влашћу, и о којем можемо рећи да је био не само историјски српски, него и, у то време, великим делом етнички словенски. С тога, у даљем делу ових рефлексија, покушаћемо да представимо неке аспекте оба претходно изложена питања.

Може се претпоставити да су стране дипломате, обављајући своје мисије било у Цариграду, главном граду османске Турске, било у престоницама суседних земаља, све више заинтересоване за ситуацију на Балкану, где су тензије, на простору Старе Србије, биле све уочљивије, дуговале известан, прилично значајан део свог знања о тамошњим проблемима, Ђ. С. Камперелићу. Неки су о његовој личној историји и извештају који је поднео у Београду 1883. године сазнали не директно, већ из друге руке, а други непосредно. Можемо претпоставити да је судбина Ђ. С. Камперелића, као и П. Костића и Ђ. Камберовића, захваљујући српској дипломатији, постала позната најпре Русима. Пре свега, треба мислити на Ивана С. Јастребова и наравно на представнике Руске амбасаде у Београду, који су имали директне контакте са српском Владом. Следеће стране дипломате, које су из српских извора у последње две деценије XIX века могле да добију детаљније информације о односима у европским провинцијама османске Турске, вероватно су били Французи, за које се такође често сматрало да проницљивије разумеју балканска питања и да су истовремено прилично наклоњени Србима (Батаковић 1991).

Захваљујући истраживању архивске грађе београдског историчара Александра П. Растовића, стручњака за српско-британске односе (Растовић 2000; исти 2011: 67–76), знамо, међутим, да то није све. Тако су сазнања о положају Срба у делу Старе Србије, коју су и насељавали, а које је пренео Ђ. С. Камперелић, стекли и Британци. Већ 18. IV 1883. енглески дипломата Сидни Локок (1834–1885)[23] послао је у Лондон извештај министру Џорџу Левесону Гауеру Гранвилу (1815–1891)[24], у којем је доста пажње посветио

23 https://archive.org/details/genealogicalhera00inburk/page/702/mode/2up?view=theater (преузето: 15. V 2025).

24 Гранвилов биограф је Тони Литл (Tony Little), упореди: https://liberalhistory.org.uk/history/granville-earl-granville-george-leveson-gower/ (преузето: 16. V 2025).

кршењу права представника српског становништва у европским вилајетима, посебно у Косовском вилајету, од стране турских власти. О Србима који су били подвргнути неправди и бачени у тамнице, писао је као о углавном мирољубивим људима који су само изражавали своје незадовољство према турским властима (Растовић 2011: 71).

За С. Локока пример тешке репресије од стране Турака био је и сам Ђ. С. Камперелић. Британски дипломата одлучио је да своју причу детаљније пренесе својим претпостављенима, описавши у њој Ђ. С. Камперелића као особу која је веома поштована међу Србима и истакавши да је за недаће које су га задесиле сазнао захваљујући личном разговору са њим (Растовић 2011: 71). Споменуо је и прогон сапутника судбине Ђ. С. Камперелића. Међутим, С. Локок је сумњао у неке детаље извештаја призренског свештеника. Углавном се радило о оним који су се тицали даље судбине Камперелићевих пријатеља након њиховог затварања, а посебно окрутних тортура које су сви они наводно претрпели у тамницама. Ђ. С. Камперелић је ове приче сазнао из разних извора, али их је представљао С. Лококу као потпуно веродостојне. С. Локок држао се на дистанци поводом њихове веродостојности, јер је сматрао да су непроверљиве за некога ко није био унутар тих затворских зидова (Растовић 2011: 71). И поред извесних контроверзи, документ С. Локока, који је А. П. Растовић приказао на основу изворне грађе депоноване у Државном архиву Србије, ипак представља вредан изворни материјал. Чини се да је његова критичка анализа кључна за реконструкцију и представљање одлучне фазе у животном путу Ђ. С. Камперелића и његовог надалеко резонантног сведочанства о стању у Старој Србији под Турцима почетком осамдесетих година XIX столећа[25].

Из исказа добијеног директно од Ђ. С. Камперелића Енглез је извукао и сазнања о судбини многих других српских жртава репресивне политике Турака. Око годину и по дана касније, односно августа 1884. године, С. Локок је обавестио Форин офис о „групи од преко двадесет угледних Срба који су [...] на основу тенденциозних и лажних сведочења Омер-ефендије издржавали тешке и ригорозне затворске казне у Акри и Сирији" (Растовић 2011: 72).

У документу који је припремио С. Локок наведена су имена оптужених који су, као и раније Ђ. С. Камперелић, постали жртве поменутог сведока, за којег су Срби једногласно сматрали да је ширио лажи. Међу оштећенима су били и српски учитељи и трговци, као и представници других професија, те становници Гњилана, Приштине, Вучитрна, Куманова. Нису сви на крају завршили у турским затворима у иностранству. Британцу су биле познате и приче, попут оне о извесном Стевану Вучићу из Приштине и Данку Крстићу из Гњилана, који су умрли у Приштини, где су били заточени, јер су се заразили тифусом (Растовић 2011: 72).

Активности Ђ. С. Камперелића на указивању проблема Срба са Косова, Метохије и остатка Старе Србије српској елити осамдесетих година XIX века

25 Упореди и: *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, књ. 1: 1879–1885, прир. К. Цамбазовски, Београд 1979, бр. 111, стр. 174.

допринеле су и озбиљном заокрету у политици Краљевине Србије, што је утицало на њен облик крајем XIX и почетком XX века (посебно после повратка на српски престо Карађорђевића 1903).

Ђ. С. Камперелићу се стога може приписати улога једног од народних будитеља и суоснивача новог курса српске политике, у који је, чини се, неповратно уписана специфична „косовска одредница" (Szczepański 2013: 261–291). Наравно, на овом путу Ђ. С. Камперелић је имао претходнике. Истраживачи историје Србије и читавог простора Старе Србије у другој половини XIX века упознати су са биографијама и достигнућима других просвећених људи који су дали пионирски допринос стварању косовског питања (или, шире речено, старосрпског питања) и указивању на његов значај у српској свести и политици. Овде можемо поменути неке од њих, на пример, Ђорђа Поповића-Даничара, Владимира Карића, Петра Манојловића, Тодора Станковића (Premović 2007). Ваљало би се сетити и руског дипломате Јевгенија Тимајева, који је био конзуларни службеник у Призрену и Битољу (Терзић 2021: 313–347). Међутим, тек осамдесетих година XIX века ова горенаведена имена добијају већи значај код српске националне елите. Добивши и шири публицитет, и потпунију експонираност у националној идеји, она почињу суштински да утичу на политику тадашње српске државе.

Оживљавање интересовања за судбину Срба из историјски српских земаља, које су још увек биле под турском влашћу, у комбинацији са давањем новог живота косовском миту, овом вековима изузетно важном елементу српске свести, почев од претпоследње деценије XIX века, свакако је постигло значај „инструмента моћи, захваљујући коме је било могуће креирати политички простор и контролисати осећања друштва" (Sielska 2020: 191), усмеравати на одговарајући начин колективну енергију и поново откривати историјску мисију српског народа, која се не може испунити без идентификације „кључа од/до Косова" (Сувајџић 2021).

У до сада изнетим аргументима јасно је истакнута улога главног јунака ових разматрања Ђ. С. Камперелића у подстицању преиспитивања политике Београда спрам старосрпског питања, које се постепено одвијало од почетка осамдесетих година XIX века. Истицање улоге ове личности имало је за циљ да скрене пажњу на питање које је већ наглашено у наслову овог текста. Трагови које је оставио Ђ. С. Камперелић, што се може прочитати у архивској документацији, а који су били предмет истраживања бројних српских историчара, наводе на закључак о озбиљном значају трага који једна изузетна личност може оставити на средине у којима функционише, или, како бисмо могли рећи, на своје време уопште. Аутор ових речи дубоко је уверен да је вредно сагледати историју на овај начин, изведен из сазнајне перспективе примерене хришћанском персонализму, како би се из вртлога сложених историјских процеса извукла улога појединца и нагласила моћ утицаја његове личне, посебне харизме или сведочанства које је оставио за собом.

Није, међутим, без разлога горе истакнуто да процес превредновања српске политичке свести, који је покренуло неколико просвећених појединаца

у периоду од Берлинског конгреса (1878) до око 1883. године, није дао тренутне ефекте, већ се од тада постепено развијао. Затим, обратимо сада пажњу на овај процес и допунимо ова разматрања неколиким пасусима који се тичу српске политике осамдесетих година XIX века, како бисмо осветлили меандре и фазе њене еволуције у правцу који нас занима. И поред настојања неколико истакнутих појединаца 1883. године да шире знање о стању Старе Србије и Македоније међу српском политичком елитом, ове покрајине, а са њима и односи између Срба и Албанаца који су се у њима одвијали, још увек нису били у самом центру пажње београдских политичких елита почетком осамдесетих година XIX века. То су доказали догађаји који су се одиграли 1884. године у јужном делу Метохије.

У јесен 1884. године у Призрену и његовој непосредној околини Албанци су се побунили против пописне уредбе, коју је издао призренски мутесариф Дегирменли Ибрахим-паша. Побеснели због намере турских власти, Албанци су спалили део Призрена, а тако започети немири проширили су се на велики део Призренског санџака. Српске власти нису се много обазирале на дешавања у Призрену, иако је он био релативно значајан град за српски национални живот у Косовском вилајету. Српска Влада се очигледно надала да ће Турци брзо изаћи на крај са немирима које су изазвали Албанци. Неинтервенисање српске Владе у Цариграду по питању албанских немира у покушају да се сачува безбедност Срба са југа Метохије може се објаснити лојалношћу политичкој претпоставци, коју је 1879. године усвојио кабинет Јована Ристића, промовишући потребу што бољих контаката са Портом. Ристићева Влада ограничила је своје интервенције у локалним албанско–српским сукобима, који су се дешавали углавном у Метохији и на самој турско-српској граници, на слање писама османским властима. Но, она нису изазивала велику забринутост. О овом политичком курсу своје отаџбине писао је 1879. године шеф Министарства иностраних послова С. Митровић посланствима Кнежевине Србије у Букурешту, Бечу и Санкт Петербургу:

> „[...] чак и ако размењујемо непријатну преписку са Портом у вези са нападима Албанаца на нашу границу, ми не доводимо у питање добре одлуке турских власти, са којима можемо да одржавамо добросуседске односе, у складу са берлинским редом“ [26].

Међутим, оно што је био исправан начин деловања убрзо после Берлинског конгреса није се морало стриктно поштовати 1884. године. Неуспех српске Владе у предузимању било каквих корака који би угушили немире у Призренском санџаку вероватно је био последица других разлога. Не може се искључити улога поверљивих сугестија које су до Београда стизале дипломатском преписком, што је српске власти сензибилисало за чињеницу да је Аустроугарска задржала, још немилосрдније него раније, искључиво

26 ДАС МИД ПО, мкр. 52, II/80.

право да са Турском решава албанско питање, па чак и да обликује спољну политику Србије у вези са овим проблемом. Познато је, међутим, да је Аустроугарска у октобру 1884. разматрала могућност оружане интервенције у нестабилном призренском крају, која би била погубна за националне интересе Срба. У поверљивом писму од 17. октобра 1884. године генерал Ђура Хорватовић (1835–1895) из српског посланства у Санкт Петербургу известио је председника Владе Србије Милутина Гарашанина (1843–1898) о смелом аустроугарском пројекту, користећи израз „инвазија на Албанију"[27].

У међувремену, од самог почетка октобра 1884. године, дестабилизација Метохије изазвала је забринутост међу политички оријентисаним српским елитама ван Србије. У Загребу, где је српска интелектуална заједница била прилично живахна осамдесетих година XIX века, почео је да излази часопис *Србобран*, који је уређивао Павле Јовановић (Gross 1971: 106). У једној преписци објављеној у *Србобрану* наводи се:

> „[...] из Призрена саопштавају да су ту избили немири у којима су погинула два Турчина и четворица Срба. Чланови мецлиса су се разишли, а мутесариф се сакрио. Због ових инцидената је из Солуна позвано осам батаљона војника. Тврди се да је немире изазвала пореска принуда. Неки, међутим, наводе да су [Албанци – В. С.] настали као резултат [ранијих – В. С.] акција Лиге и покушаја да се оне обнове" (*Србобран* 7. X 1884: 5–6).

Албанци, који креаторима спољне политике Србије нису били ближе интересантни, према писању загребачког часописа, очигледно су располагали значајном моћи, која им је омогућавала да се одупру турским администраторима. Ову тезу потврдили су догађаји у наредним недељама. Док су се почетком октобра 1884. године, када су у *Србобрану* објављени редови о устанаку Албанаца против Турака, локални инциденти дешавали ван Метохије, само на простору који се протезао између западне обале Охридског језера, Дримкола и Голог брда (*Србобран* 4. X 1884: 5), убрзо су почели да се јављају и у другим областима Старе Србије и Македоније: у Велесу и селима око њега (*Србобран* 18. X 1884: 3), у централном делу Метохије (*Србобран* 14. X 1884: 2–3), као и на Ибру. Потом су ствари постале посебно опасне око Колашина, где су представници православног словенског становништва убили осам Албанаца, навукавши на себе претњу осветом (*Србобран* 16. XII 1884: 3)[28]. Немира је било и у североисточном делу монархије Петровића-Његоша. У црногорским земљама настављено је нестабилно стање, посебно око града Берана, насељеног братством Васојевића[29].

27 ДАС МИД ПО, мкр. 71: I/29 (Ђура Хорватовић поверљиво министру спољних послова и председнику Владе Србије Милутину Гарашанину, Петербург 17. X 1884). Термин „Арбанија", који је користио генерал Ђ. Хорватовица у другој половини XIX века доста често се користио и за означавање Метохије (такође код Срба).

28 Информације преузете из садржаја телеграма из Будве магазина *Die Neue Presse*.

29 Реч је тачније о Доњим Васојевићима.

Васојевићке усеве, стада и куће више пута су у периоду од 1884. до 1886. године нападали Албанци из оближње Ругове, а ређе њихови сународници и муслимански Словени из околине Бихора и Рожаја (Богдановић 1990: 186).

Описујући ситуацију у Призрену, загребачки *Србобран* је Албанце окарактерисао као „побеснело" становништво, склоно хушкању и пљачкању Метохије (*Србобран* 18. X 1884: 2–3). Међутим, у извештају часописа наводи се да су акте албанског насиља Албанци предузимали углавном над Турцима (информације о протеривању турских власти из Призрена и терору Ибрахим-паше) и Србима и да нису желели да нанесу штету уколико не почну да заузимају антиалбански став (*Србобран* 18. X 1884: 2–3). У разговору о ситуацији у Велесу и околним селима изнети су подаци о пожарима, које су у овим градовима подметнули Албанци. Истовремено, Албанци су оптужени за бруталност, што је резултирало жаљењем за бригом коју су неколико година раније добили у Берлину од дипломатских сила, вођених идејама хуманитарности и солидарности (*Србобран* 18. X 1884: 3). У другим текстовима загребачког листа помиње се интересовање британског парламента и руских власти за инциденте у Старој Србији и Македонији (*Србобран* 22. XI 1884: 3) и за исељавање у Бугарску 2400 македонских Словена, угрожених немирима на територији Вардарске Македоније (*Србобран* 4. XII 1884: 1). Као што је познато, раније су на руско и британско виђење ситуације у овом делу Балкана утицала, између осталих, и мишљења Ђорђа С. Камперелића.

У једном од бројева *Србобрана* из децембра 1884. године (*Србобран* 4. XII 1884: 1) аутор, потписан као „извесни трговац", директно је критиковао слабо интересовање српских власти за оно што се дешавало у непосредној близини Србије. Он је, не без разлога, тврдио да је несумњив недостатак српске спољне политике дипломатско и/или конзуларно присуство у важним центрима европске политике тј. недостатак српских конзулата у Сарајеву, Загребу, Дубровнику, Приштини и Призрену, са којима су српски трговци имали чешће и озбиљније контакте него са европским престоницама (*Србобран* 4. XII 1884: 1)[30].

У пролеће 1885. тадашњи шеф српског МИД-а, Милутин Гарашанин[31], скренуо је краљу Милану пажњу да до тада у Краљевини Србији нико није израдио кохерентан план за решавање питања Срба који живе ван српске државе, нити су се организовано трудили да доследно раде на ширењу српске идеје ван Краљевине (Imami 2000: 154). Тако су биле познате разне анализе и извештаји (као што је *Извештај* Ђ. С. Камперелића), али није било превода закључака из таквих докумената у било какву разумну стратегију.

30 О мрежи српских представништава у Европи види такође документ из септембра 1883. године, који даје њихов списак: ДАС МИД ПО, мкр. VII/100. Септембра 1883. године на челу српске дипломатије био је председник Владе М. Пироћанац.

31 У то време М. Гарашанин био је министар иностраних послова у кабинету М. Пироћанца. Његови ставови о многим питањима јасно су га повезивали са краљем Миланом Обреновићем. Убрзо после српско-бугарског рата, М. Гарашанин је победио на такмичењу за партијско руководство против М. Пироћанца и постао председник Владе Србије.

Развијајући своју мисао, српски државник је истакао предности приближавања Црној Гори, коју би, према његовом мишљењу, Србија требало да подржи у својим плановима да преузме контролу над малим источним и југоисточним делом суседне турске територије, насељене Албанцима. Подршку Црној Гори у овим местима требало је да прати и брига за развој српске пропаганде у Метохији. Доминација српског утицаја над најважнијим центрима ове покрајине требало је да доведе до правилног разграничења зона утицаја између Србије и Црне Горе. Иако је М. Гарашанин желео да се Петровић-Његошева држава развије, то је требало да буде ограничен развој, а не онај који би проистекао из претпоставки великоцрногорске политике, која је наводно створила Црну Гору као наследницу царства Стефана Душана (Imami 2000: 154; Микић 1982: 189–193).

Осим за Метохију, М. Гарашанин се више заинтересовао и за Косово и за Македонију. Највероватније на подстицај Ђ. Поповића-Даничара (тада је био секретар МИД-а), политичар задужен за српску дипломатију израдио је документ под насловом *Упутства за одржавање српског утицаја у Македонији и Старој Србији* (Војводић 2000: 79). Ова *Упутства* су чинила програм активне старосрпско-македонске политике. Позива се на интензивирање напора на развоју мреже српских православних школа у европском делу Турске, на штампање књига и часописа за „турске" Србе, на потписивање конзуларне конвенције са Турском и на оснивање српских конзулата и трговинских агенција у главним градовима њених европских покрајина, чији ће кадар активно радити за српску ствар (Војводић 2000: 79). Активностима у вези са реализацијом програма МИД-а Србије у правцу југа, сходно намерама М. Гарашанина, требало је да допринесу посебно две личности – Ђорђе Поповић-Даничар (1832–1915) и Петар Костић (1852–1934). При томе, чини се, да је Костић у то време имао највише знања о српској просвети у европској Турској од свих људи који су били повезани са министарством (Војводић 2000: 79–80).

У вези са политичком визијом коју је изнео, а која је била намерни покушај да се у српску политику уведе интересовање за албански елемент, као онај који би се могао користити у активностима везаним за извоз српске политичке пропаганде ван граница Краљевине Обреновића, М. Гарашанин је чак неко време био заинтересован за придобијање пажње утицајних представника албанског становништва за Србију. Стога је крајем априла 1885. наложио нишком среском начелнику Р. Бадемлићу да испита могућности успостављања српско-албанских контаката у најзначајнијим албанским центрима. Убрзо су у Београду успостављени контакти са албанским трговцем из Призрена Махмудом Хусаином Спахићем, а недуго затим и са Мемедом Садиковићем, који је имао прилично широке трговачке интересе у албанским земљама и Црној Гори (Микић 1982; 189–193).

Представници српских власти заинтересовани за односе са Албанцима из северноалбанских земаља, а посебно сам М. Гарашанин, своју су пажњу по овом питању посветили углавном перспективи сарадње са

Марком Миљановом (Микић 1982; 189–193). У ствари, он више није био члан црногорског кнежевског сената, па чак ни војвода племена Кучи (овог потоњег достојанства га је лишио кнез Никола 1883). Наиме, М. Миљанов (1833–1901) био је тада у најбољим годинама живота и, упркос томе што је живео углавном у Медуну, уживао је моћан ауторитет међу Албанцима са црногорско-турске границе и значајно признање у црногорском друштву (Микић 1982; 190–193). Претпоставке да би добијање подршке М. Миљанова могло бити од кључног значаја за изградњу мреже српског утицаја међу појединим Албанцима, насељеним на подручју које се може дефинисати у троуглу Пећ–Скадар–Тузи, могу се, гледајући уназад, оценити као тачне.

Уложени напори да се постигне зближавање са Албанцима изгубили су замах у јесен 1885. године, када је краљ Милан прогласио ратно стање између Србије и Бугарске[32]. Агресивну политику Србије према Бугарској најснажније је подржавао тада, осим краља, нико други до М. Гарашанин (Попов–Ђорђевић 1994: 79). Притом, свакако је био свестан да би умешаност земље у поход на Бугарску спречила српску политику да се концентрише на албанске послове у северним албанским и македонским земљама и у Старој Србији, којој је недавно, не случајно, одлучио да посвети своју пажњу. Треба затим претпоставити да се М. Гарашанин надао да ће се у не тако далекој будућности вратити бављењу албанским пословима. У таквој ситуацији, давањем приоритета сопственом политичком деловању, могао би, врло смишљено, албанско питање потиснути у други план, евентуално рачунајући да ће задатке у вези са његовим праћењем пребацити на неког другог. Описана иницијатива М. Гарашанина била је покушај да се неусаглашено српско деловање у вези са Старом Србијом замени организованом

32 Српско-бугарски проблеми су неколико месеци потпуно доминирали српском политиком, због чега је она тада изгубила из вида албански проблем у Старој Србији. Све до српско-бугарског мира, потписаног у Букурешту 1886. године, он у суштини уопште није био присутан. Бугарска кнежевина је била најозбиљнија препрека за Србију, блокирајући могућност ширења монархије Обреновића на југ. То је, како се показало у јесен 1885. године, током српско-бугарског рата, била препрека коју је било немогуће савладати силом. Међутим, територијално ширење Србије у било ком правцу, осим на југ, што је за Бугарску било апсолутно неприхватљиво, није било могуће, бар док су аустроугарски Обреновићи остали на српском престолу. Једино решење проблема би стога могао бити трајни споразум између Србије и Бугарске. Ово је, међутим, чак и у годинама касније, било тешко замисливо за сваку именовану страну. Последње две деценије XIX века, као и првих десетак година наредног века, биле су период потпуне свести Србије и Бугарске о великим интересима које су обе земље имале у Македонији. С тим у вези, ни Србија Бугарској, ни Бугарска Србији нису могле дозволити развој који је претио да поремети крхку равнотежу снага. Међутим, Бугарска је покушала да се дистанцира од Србије, а Србија од Бугарске. Да би се прецизније изразила суштина овог ривалства и, истовремено, билатералне контроле, тактика Бугарске се може описати као усмерена пре свега на спречавање Србије у изградњи мостобрана за будуће ширење у области Вардара. Тактику Србије, која, како се испоставило, није имала шансе за успех, може се назвати тежњом ка превентивним уништавањем војног и економског потенцијала који је створила Бугарска, а који би у блиској будућности могла да искористи за трансформацију политичке мапе Балкана.

политичком акцијом под патронатом српских власти. Ова иницијатива се конвенционално може сматрати завршетком одређене етапе у обликовању сопствене политике Србије према Албанцима и осталим становницима старосрпских земаља, етапе која се може описати као време спорости Србије да се супротстави баријерама које су јој ограничавале маневарски простор у контактима са Албанцима и Старосрбијанцима. У односу на разматрани петогодишњи период, током којег се Србија само у малој мери посветила институционализованим питањима старосрпског и народа у Македонији, потребно је још једном истаћи улогу неколико истакнутих појединаца. Они су, упркос неповољним условима, покушали да дају ново лице политици српске земље према „најближем иностранству", које је насељено Србима и Албанцима.

Године од 1886. до 1889. биле су кулминација процеса знаковитог превредновања српске политике према европској Турској. Тада је на значају добило неколико важних фактора који су почели да генеришу бржи раст интересовања политичких елита Краљевине Србије за питања у вези са старосрпском облашћу.

Фактором који је посебно допринео да Срби више пажње посвете ситуацији у Старој Србији у другој половини 1880-их треба сматрати друштвену атмосферу и политичка осећања изазвана приближавањем петстоте годишњице Косовске битке (15. VI 1889). У свести Срба овај догађај је био повезан са многим митским и националним асоцијацијама, одржаваним заједно са црквеним култом кнеза Лазара Хребељановића, који је погинуо на Косову пољу (Lis 2004: 106). Припреме за прославу округлог јубилеја почеле су много пре саме годишњице. Три године раније, према Т. А. Емерту, то је предложила редакција новосадског листа *Заставa* (Emmert 1981: 70). Године 1888. у Војводини је јавно објављено да ће српске заједнице које живе у тој покрајини организовати прославу јубилеја (*Заставa* 1. I 1888: 1). Исте године појавила се и идеја о величанственој прослави годишњице Косовске битке у Руми, граду који је историјски повезан са Светим Лазаром (Emmert 1981: 70; Рећеп 1976: 5). Убрзо су и српске елите у монархији Обреновића почеле да размишљају о обележавању косовског јубилеја. Када је Влада Краљевине, на челу са Николом Христићем (1818–1911), почетком фебруара 1889. године одлучила да припреми програм обележавања јубилеја, за његовог аутора одређен је министар Чедомиљ Мијатовић (1842–1932). Тог дана он је извршио задатак који му је додељен 10. II 1889. године[33]. У складу са препорукама Владиног програма, државне политичке елите су, између осталог, разговарале о подизању споменика јунацима битке, која се одиграла пре пет стотина година. Требало је да буде подигнут у Крушевцу. Поред овог града, свечане демонстрације требало је да се одрже пре свега у Жичи, Београду и Крагујевцу[34].

33 Архив САНУ (=АСАНУ), док. бр. 9483: *Програм прославе косовске успомене*, Београд, 10. II 1889. године.

34 *Ibidem*.

У неким круговима је била жива идеја да се мошти цара Лазара донесу у Србију[35]. Спровођење ове намере пропраћено је величанственим верским обредима у свим већим српским манастирима и најзначајнијим црквама (Војводић 1999: 45). Не малу заслугу у буђењу народног духа уочи обележавања и подсећања на раније догађаје имало је и патриотско удружење, основано у Београду 24. августа 1886. године, које је за покровитеља изабрало Светог Саву. Иницијаторима оснивања друштва сматрају се чланови кабинета Милутина Гарашанина, који је тада владао Србијом, и краља Милана (Војводић 2003: 26). *Друштво Светог Саве* основала је група интелектуалаца, у којој су главне улоге имали Светомир Николајевић, Милош Милојевић и Љубомир Ковачевић (Војводић 2003: 26, исти 1999). Њен рад је прекинут тек 22. маја 1945. године (Недељковић Ј.; Ђукнић; Ђурић 1973: 102–103).

Међутим, црквене службе нису засениле оно што се дешавало на улицама и трговима Београда 15. јуна 1889. године. Главне демонстрације поводом јубилеја које су се тог дана одржавале у српској престоници биле су величанствене. Министар спољних послова Србије Чедомиљ Мијатовић је тим поводом одржао свечани говор у Краљевској академији. Између осталог, рекао је својим сународницима:

> „[…] на Косову откривен је непресушни извор српског поноса. Овај понос, важнији од језика и јачи од цркве, је оно што спаја све Србе у један народ [...] Слава косовских јунака сија као звезда сјајна на позадини мрачне, петстогодишње ноћи [...] Није било таквих ослободилачких борби – а када се нису оне водиле? – у којој не би учествовали духови косовских јунака. Са Косова почиње модерна историја Србије. То је историја храбрих, дуготрајних, мученичких ратова и неисцрпне славе [...] Постојање Косова је за нас благослов, јер нас је успомена на косовске јунаке спасила, дала храброст и водила“ (Džuda 2002: 41–42).

Срби на демонстрацијама у Београду певали су руску химну (*Народне новине* 15. VI 1889: 1). Митрополит Михаило се вратио из Русије у престоницу Србије, пошто је претходно био у сукобу са Миланом Обреновићем, који је 1889. године био принуђен да се повуче са престола (Petrovitch 1981: 3–14).

Прослава јубилеја је, између осталог, значила да су у српској свести оживели Свети Лазар, Милош Обилић, кнез Марко и други епски јунаци. Поруке о њима постале су основни образовни садржај за српско друштво, костур српског национализма, који сазрева у последњој деценији 19. века, истичући апологију мученишта страдалог у борби („избор царства небеског на бојном пољу“) и постављајући себи за циљ ослобођење Косова (Emmert 1991: 24; Džuda 2002: 34, 41).

35 ДАС МИД ПО, мкр. 102, IV/5-9, 1889. године (Писмо М. Шапчанина српским властима, између осталих у вези са могућим преносом тела Светог Лазара у Србију).

Обележавање јубилеја Косовског боја скренуло је пажњу на територије које су историјски биле српске, али су део Турске. Оживело је интересовање Срба за српско–албанске односе у косовском вилајету и за саме Албанце. Они су у очима Срба све више виђени као „модерни Турци", „угњетачи" или „настављачи агресије", коју су некада покренули Турци. У контексту ових напомена, прикладно је елоквентно сведочење двадесетдеветогодишњег Србина Ивана Вујића, које датира с почетка 1888. године, односно из периода када је Београд, као и други велики српски градови, већ био захваћен атмосфером обележавања велике косовске годишњице. Вујић, који је живео и радио у Београду као референт за штампу МИД-а, написао је писмо министру просвете и цркве у Влади Србије (у то време на овој функцији био је Владан Ђорђевић), у коме је изразио жељу да оде у неку од „неослобођених српских земаља". Такође, он је писао о томе како му је тешко на души од када је схватио страдање својих сународника у Старој Србији, Македонији и другим поробљеним покрајинама, које су они доживели „[...]не само од бијесних Албанаца [муслимана – В.С.], него и од њихове крштене браће који, ширећи католичку пропаганду, затирају све српско у својим крајевима" [36].

Антиалбанско расположење, које је постало евидентно међу Србима у Србији и Војводини непосредно пре 1889. године и током прославе косовске годишњице, изазвало је забринутост Аустроугарске. Хабзбуршка монархија је, међутим, на тадашњој међународној политичкој сцени с правом сматрана главним заштитником албанског становништва (посебно католика, али и муслимана) које је живело у европском делу Османске Турске, у близини Словена (различитих националности), Грка, Влаха и Рома (Emmert 1981: 71; Петровић 1939: 3–4; Новак 1939: 5)[37].

Српска политика је, међутим, постепено одбацивала рестриктивну зависност од Аустроугарске и дистанцу од Русије (Ковачевић 2003). За Србију у то време то је била својеврсна „револуција достојанства", која је завршена сменом на престолу Краљевине Србије 1903. године, што је, поред осталог, значило и заокрет ка савезу са Русијом и све смелије приступање старосрпском питању, укључујући и проблем српско–албанских односа. У то време ово питање је већ било у центру пажње српске елите и српског јавног мњења, чему је темељ двадесетак година раније поставио, између осталих, Ђ. С. Камперелић.

---

36 *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, књ. 3, т. IV, прир. К. Цамбазовски, Београд, 1987. [Иван Вујић, референт за штампу МИД Србије – Владану Ђорђевићу, министру просвете и црквених послова, Београд 10. II 1888. године], стр. 70.

37 Међутим, аустроугарске власти су у вези са обележавањем годишњице Косовске битке биле пре свега забринуте да прославе не изазову талас антихабзбуршког расположења на Балкану, заснованог на свесрпској идеологији или југословенству. То су биле оправдане забринутости. Прослава годишњице постала је распрострањена, а њихова обновитељска порука и симболика изазвала је пометњу и међу Хрватима, што је изнервирало аустроугарску владу и хрватског бана Кароли Д. Кхуен-Хедерварија [Károly'a D. Khuen-Héderváry'ego].

ИЗВОРИ

Државни архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење (ДАС МИД ПО): микрофилмови бр. 52, 62, 70, 71, VII/100, 102/IV из 1882, 1883, 1884. и 1889. године.

Архив САНУ (АСАНУ):
док. бр. 9483: *Програм прославе косовске успомене*, Београд, 10. II 1889. године.

Збирке објављених докумената:
Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, књ. 1. 1879–1885, прир. К. Џамбазовски, Београд, 1979.
Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, књ. 3, т. IV, прир. К. Џамбазовски, Београд, 1987.
Задужбине Косова 1987: *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа*, уред. Павле (Патријарх), Ж. Стојковић. Призрен–Београд.

ШТАМПА

Народне новине, из 15. VI 1889.
Застава, из 1. I 1888.
Србобран, бројеви: бр. 1 од 4. X 1884, бр. 2 од 7. X 1884, бр. 5 од 14. X 1884, бр. 7 од 8. X 1884, бр. 22 од 22. XI 1884, бр. 27 од 4. XII 1884, бр. 31 од16. XII 1884.
Народне новине, од 15. VI 1889.

ЛИТЕРАТУРА

Антић 2022: Чедомир Антић. *Републиканизам у Србији од 1804. до 1917. године.* Београд.
Батаковић 1991: Душан Т. Батаковић. *Французи о Старој Србији. Косово и Метохија у српско-арбанашким односима.* Приштина–Горњи Милановац.
Бован 1996: Владимир Бован. *Јастребов у Призрену (културно-просветне прилике у Призрену и рад руског конзула И. С. Јастребова у другој половини XIX века).* Призрен.
Бован 1997: Владимир Бован. *Петар Костић.* Приштина.
Бован 2018: Владимир Бован. *Илија Ставрић и Ђорђе Камперелић, ректори Богословије у Призрену.* Ниш.
Богдановић 1990: Димитрије Богдановић. *Књига о Косову.* Београд.
Војводић 1999: Михаило Војводић. *Друштво Светог Саве.* Београд.
Војводић 1999а: Михаило Војводић. *Путеви српске дипломатије. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку,* Београд.
Војводић 2000: Михаило Војводић. „Србија и албанско питање крајем XIX века". *Србија и балканско питање (1875–1914).* Нови Сад.
Војводић 2003: Михаило Војводић. *Стојан Новаковић и Владимир Карић.* Београд.
Дечанац 2001: Сава Дечанац. *Страдање Старе Србије и Македоније.* Београд.
Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Српско–албански односи у Косовском вилајету (1878–1912).* Београд.

Ковачевић 2003: Душко М. Ковачевић. *Србија и Русија 1878–1889. Од Берлинског конгреса до абдикације Милана*. Београд.

Лопичић Јанчић; Васић 2024: Јелена Ђ. Лопичић Јанчић; Љубица М. Васић. „Међународноправни аспект српске и југословенске дипломатије крајем XIX и почетком XX века". *Баштина*, св. 63, 2024.

Љушић 2022: Радош Љушић. *Српска државност XIX века.* Нови Сад.

Микић 1982: Ђорђе Микић. „Настојање Србије да сарађује са Албанцима, посебно преко Марка Миљанова". *Обележја,* бр. 4/1982.

Милићевић 1964: Јован Милићевић. *Јеврем Грујић.* Београд.

Митропан 1933; 1934: Митропан, П. „О вилајетском листу *Косово* – прилог историји штампе у Старој Србији и Македонији". *Јужни преглед*, бр. 11, XII 1933; бр. 2, II 1934.

Недељковић–Ђукнић 1973: Ј. Недељковић; С. Ђукнић; С. Ђурић; О. Јаћимовић. *Водич Архива Србије.* Београд.

Недељковић С. 2013: Славиша Недељковић. „Иван Степанович Јастребов – пријатељ и заштитник српског народа на Косову и Метохији". *Истраживања.* бр. 24 (2013).

Новак 1939: В. Новак. „Како су Хрвати прославили петстогодишњицу косовске трагедије". *Политика*, бр. 11160, 28. VI 1939.

Новаков 2007: Александра Новаков. „Прилог за биографију Ђорђа С. Камперелића". *Духовност писане културе Срба у контексту културе балканских Словена*, уред. В.Ђурић. Приштина – Лепосавић.

Новаков 2008: Александра Новаков. *Камперелић, Ђорђе С.* – https://web.archive.org/web/20130228051054/ http://www.maticasrpska.org.rs/biografijebiografije_sbr.pdf.

Новаков 2008а: Александра Новаков. „Ђорђе С. Камперелић, наставник Призренске богословије и лесковачки прота". *Лесковачки зборник*, бр. 48, 2008.

Петровић 1939: В. Петровић. „Пет стогодишњица Косова пре педесет година". *Политика*, бр. 11160, 28. VI 1939.

Попов–Ђорђевић 1994: Ч. Попов; Д. Ђорђевић; Н. Ракочевић; Ђ. Микић; К. Милутиновић; В. Крестић; А. Раденић; М. Екмечић. *Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918* [*Историја Срба*, т. I, књ. VI]. Београд.

Растовић 2011: Александар П. Растовић. „Енглеске дипломате о прогону виђенијих Срба у Косовском вилајету 1880–1888. године". *Косовско-метохијски зборник*, бр. 4. 2011.

Растовић 2000: Александар [П.] Растовић. *Велика Британија и Србија, 1878–1889.* Београд.

Ређеп 1976: Јелка Ређеп. *Прича о Косовском бој*у. Зрењанин.

Столић 2003: Ана Столић. *Ђорђе Симић. Последњи српски дипломата XIX века.* Београд.

Сувајџић 2021: Бошко Сувајџић. *Кључ од Косова.* Београд.

Терзић 2021: Славенко Терзић. *На кајмијама Константинопоља. Русија и балканско питање у 19. веку.* Београд.

Belić 1960: A. Bić. [=Aleksandar Belić]. „Jastrebov Ivan Stepanovič", *Enciklopedija Jugoslavije*, t. 4. Zagreb.

Džuda 2002: Timothy Džuda [T. Judah]. *Kosovo. Rat i osveta.* Beograd.

Emmert 1981: T. A. Emmert. "Kosovo: development and impact of a national Ethic. *Nation and ideology". Essays in honor of Wayne S. Vucinich*, ed. by I. Banac, J. G. Ackerman, R. Szporluk, Boulder-New York 1981.

Emmert 1991: T. A. Emmert. "The Battle of Kosovo: Early Reports Victory and Defeat". *Kosovo*: *The Legacy of a Medieval Battle*, eds. by W. S. Vucinich, T. A. Emmert, Minneapolis 1991.
Eren 1968: I. Eren. Štamparija Kosovskog vilajeta u Prištini (1877–1888). *Gjurmime albanologjike*, br. 1/1968.
Gross 1971: Mirjana Gross. Srbobran. *Enciklopedija Jugoslavije*, t. VIII. Zagreb.
https://archive.org/details/genealogicalhera00inburk/page/702/mode/2up?view=theater.
https://liberalhistory.org.uk/history/granville-earl-granville-george-leveson-gower/.
Imami 2000: Petrit Imami. *Srbi i Albanci kroz vekove.* Beograd.
Kaleši 1962: Hasan Kaleši [Kaleshi]. „Prizren kao kulturni centar za vreme turskog perioda". *Gjurmime albanologjike*, br. 1/1962.
Maletić 1973: M. Maletić (ured.). *Kosovo nekad i danas – Kosova dikur e sot.* Beograd.
Lis 2004: Izabela Lis. *Święci w kulturze duchowej i ideologii Słowian prawosławnych w średniowieczu (do XV w.).* Kraków.
Petrovitch 1981: M. B. Petrovitch. "A retreat from power: the Serbian Orthodox Church and Its opponents, 1868–1889". *Serbian Studies,* Vol. I, 2/1981.
Premović 2007: Rajko Premović. *Golgota Srba u staroj i južnoj Srbiji i pohod Srbije ka svojim prostorima.* Beograd.
Sielska 2020: Zuzanna Sielska. Bitwa na Kosowym Polu jako mit kształtujący tożsamość serbską. *Poetyki czasu, miejsca i pamięci,* (red.) W. Olkusz, M. Szymczak-Maciejczyk. Wrocław.
Szczepański 2013: Wojciech Szczepański, Belgrad odkrywa Kosowo. U źródeł ustanowienia Kosowa centralnym punktem odniesienia polityki serbskiej (ostatnie ćwierćwiecze XIX stulecia). *Mity historyczno-polityczne, wyobrażenia zbiorowe, polityka historyczna. Studia i materiały*, t. II, (red.) E. Ponczek, A. Sepkowski, M. Rekść. Toruń 2013.

Wojciech S. SZCZEPAŃSKI

DJORDJE S. KAMPERELIĆ (1853–1937) – SOME THOUGHTS ON THE ROLE OF AN INDIVIDUAL'S TESTIMONY ABOUT THE FATE OF THE SERBS IN OLD SERBIA IN THE 1880S

Summary

Abstract: Djordje S. Kamperelić, orthodox priest (prota), lecturer, and in the years 1880-1882, the rector of orthodox "Bogoslovija" in Prizren, today he is a somewhat forgotten personality in Serbia from a constellation of prominent figures who played a significant role in Serbian public life at the turn of the 19th and 20th centuries. In this most tumultuous decade of his life, the Prizren priest made an invaluable contribution not only to the development of the spiritual life of Kosovo Serbs, but also to the knowledge of the Serbian political elite from Belgrade and diplomats as well as church dignitaries about the real position of their compatriots in the Turkish province of Kosovo. and Serbs and the rest of the Orthodox South Slavic population in other provinces of that European part of the Ottoman Empire, which was then called "Old Serbia" in the Kingdom

of Serbia. Works by Dj. S. Kamperelić, and especially his *Report on the suffering of Serbs in Turkey*, submitted to the Serbian government in 1883, had a significant resonance in the Serbian public opinion of that time. As a result of the above, Belgrade's interest in the position of Serbs beyond the southern border of the Kingdom of Serbia grew. Kamperelić's activity thus became one of the sources of the later active Serbian policy towards Kosovo and towards the entire broadly understood "Old Serbian" area under Ottoman rule, where planned Serbian-Albanian conflicts took place (it will take place in the aspect of the conflation of the diverse political aspirations of both communities as well as on religious and economic grounds).

Keywords: Dj. S. Kamperelić, Serbs, Albanians, Old Serbia, Kosovo, Prizren, Belgrade, Serbian-Albanian conflicts.

УДК

Оригинални научни рад

*Милош Д. ТИМОТИЈЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ИЗВЕШТАЈИ *ПОЛИТИКЕ* О ЗЛОЧИНИМА НАД СРБИМА У КОСОВСКОМ ВИЛАЈЕТУ ТОКОМ 1912. ГОДИНЕ ДО ПОЧЕТКА ПРВОГ БАЛКАНСКОГ РАТА**

Апстракт: Османлијску владавину над просторима Косова и Метохије и Старе Србије у 19. и почетком 20. века карактерисало је велико насиље над православним српским становништвом, које је неретко остајало некажњавано. То је доводило до великих миграција, које се процењују на неколико стотина хиљада људи у периоду од 1876. до 1912. године. Турбулентна 1912. година донела је велику нестабилност младотурске владе и велики устанак Арбанаса, да би у октобру Црна Гора, Србија, Бугарска и Грчка кренуле у рат против Османлијске империје и истерале је са Балкана. До тада, терор над Србима у Косовском вилајету био је веома распрострањен. Тема рада биће сведочења и извештаји дневног листа *Политика* о злочинима над Србима у Косовском вилајету током 1912. године, све до почетка Првог балканског рата, у којем је Србија успела да ослободи Рашку област, Косово и Метохију и Македонију.

Кључне речи: Политика, Косово и Метохија, Стара Србија, Косовски вилајет, насиље, терор.

Од Берлинског конгреса 1878. године, на коме је Србија добила независност и територијално проширење, српско становништво које је остало да живи у оквирима Османлијског царства, посебно у Косовском вилајету[1], било је у веома неповољном положају. Готово без икаквих права

* Истраживач-приправник, ORCID 0009-0001-2328-1760, milostimi@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

1 Као административно-територијална јединица у оквиру Османлијске империје Косовски вилајет је формиран почетком 1877. године. Од 1888. године он је био подељен на Пљеваљски, Новопазарски (од 1901. године Сјенички), Пећки, Приштински, Призренски и Скопски санџак, а центар је из Приштине премештен у Скопље (Станковић 1910: 86, Терзић 2012: 36).

у економском, политичком и националном погледу, Срби су били како под константним притиском турских власти, тако и најчешћа мета злочина арнаутских (арбанашких, албанских) чета и појединаца, који су углавном остајали некажњавани за своја злодела, а често су имали и прећутну сагласност турских власти да та недела врше (Растовић 2018: 188).

Српска влада и кнез Милан Обреновић интервенисали су код британских дипломата у вези са покретом из Призрена и износили информације да Арнаути чак могу и да нападну на Србију. Турци су, према извештајима, потпиривали арнаутске немире, а мухацири, који су се у Косовски вилајет иселили са територије независне Кнежевине Србије, чинили су велика злодела над хришћанским становништвом (Растовић 2018: 188–189).

О стању у Косовском вилајету извештавано је из српских конзулата, који су отворени у европском делу Османлијске империје. Најпре је то учињено у Солуну и Скопљу 1887. године, а затим и у Битољу и Приштини две године касније (Васић 2009а: 291). Српски конзулат у Приштини покривао је територију Косовског вилајета, са центром у Скопљу, где је било седиште валије[2], који је био изнад свих чиновника и функционера у вилајету (Перуничић 1985: 14).

Од новембра 1889. па до ослобођења 1912. године, Србија је у Приштини имала укупно 10 конзула. Први, Лука Маринковић, на челу конзулата био је непуних годину дана, пре него што је убијен у јуну 1890. године. Његово убиство није расветљено (Васић 2009б: 180). Након Маринковића на позицији конзула нашли су се Тодор Станковић, у два наврата: од 1890. до 1893. године и од 1897. до 1898. године, Бранислав Ђ. Нушић (1893–1897. године), Светислав Симић (од јануара 1899. до априла 1900. године), Сима Аврамовић (од априла 1900. до маја 1903. године), Михаило Марковић (од маја 1903. до јула 1904. године), Мирослав Спалајковић (од јула 1904. до јула 1906. године), Милан Пећанац (од јула 1906. до 1909. године), Милан Ракић (од 1909. до јануара 1912. године) и Милан Ђ. Милојевић (од јануара 1912. до ослобођења) (Зарковић 2022: 301). Сви они су својим извештајима сведочили о злочинима који су чињени над Србима.

Конзул Тодор Станковић убрзо је по убиству његовог претходника, извештавао владу у Београду да турске власти не могу да зауставе зулуме који се чине над Србима и да такво стање, уколико потраје годину дана, може довести до тога да на Косову, а нарочито у Пећкој нахији, не буде Срба (Секулић 1992: 110). Како би се овакво стање поправило, он је у току свог другог мандата (1897–1898. године) предлагао да се српско становништво приближи арбанашким вођама, које могу имати утицај на збивања на територији Косовског вилајета, те да се са њима сарађује. Он је то учинио са Дреничанима, а касније и са другим утицајним старешинама у Приштинској, Пећкој, Ђаковичкој, Митровичкој и Вучитрнској кази, али резултати су били неуспешни (Зарковић 2022: 306).

2 Валија – управник вилајета.

Речи Тодора Станковића о могућем нестанку Срба из појединих крајева Косовског вилајета, поновио је и Бранислав Нушић током свог боравка у Приштини. Он је у својим извештајима наводио да су Арбанаси готово сваког дана чинили терор – палили су српске куће, уцењивали цела села, отимали девојке и убијали српске домаћине. На то, Нушић је писао и да турске власти нису желеле да се баве питањем решавања злочина, те да су та недела чињена чак на подстрек бегова (Перуничић 1985: 154–155).

За време боравка Бранислава Нушића у Приштини ситуација је, нарочито од доласка Мехмеда Мухарем-ефендије на место мутесарифа[3] у Приштини, те Хафиз-паше на место косовског валије, била прилично отежана. То показује и чињеница да је за само четири месеца број напада на конзулат био готово једнак броју свих напада који су извршени од отварања козулата 1889. године до тог периода. Осим тога, Срби који су посећивали Конзулат Србије након посете су редовно вођени у полицију на саслушање, са намером да их власти застраше (Зарковић 2022: 303–304). У једном свом писму Нушић је чак навео да ни свештеници нису смели ући у зграду Конзулата како би обавили религијске обреде[4]. Након бројних интервенција српске дипломатије мутесариф је уклоњен са позиције, али је то великим делом и последица чињенице да су се и Арнаути жалили на њега.[5] Нушић је извештавао и о општој несигурности, нарочито у граничним пределима, где су арбанашки злочини над Србима били учестали. Све ово утицало је на њега да 1896. године своју породицу склони из Приштине (Перуничић 1985: 222–223).

Безбедности Срба претиле су и ескалаторне ситуације, попут оне из Косовске Митровице 1899. године, када је група Срба, која је под маскама ишла на карневалску манифестацију, ухапшена од стране полиције. То су дознали локални Арнаути и убили једног Србина, док су се остали спасили тако што су обукли турске одоре. Они су Србе оптужили да су комите које су желеле да спале џамију, да су се пресвлачили у фереџе и плашили Туркиње. Због пропаганде која се брзо раширила, окупило се између три и четири хиљаде Арнаута, који су запретили општим покољем Срба у Митровици. Ситуација је била толико озбиљна да је валија морао да пошаље војску да се разрачуна са побуњеницима. Међутим, није ушао са њима у сукоб, већ је започео преговоре. Епилог овог несрећног сплета догађаја јесте да је сва кривица приписана Србима. Овакав догађај унео је неспокој у Митровици, чему је сведочио конзул Светислав Симић, написавши да се у њој „ни два Србина не могу видети" (Зарковић 2020: 429–431).

Слична ситуација била је и у Пећкој кази почетком 20. века, где су Арнаути уцењивали српске домаћине, заробљавали их, мучили, пљачкали,

3 Мутесариф – управник санџака.

4 Државни Архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних дела (=МИД), Политичко–просветно одељење (=ППО), ред 381. пов. бр. 100, Бранислав Нушић – Владану Ђорђевићу, Приштина, 5. октобар 1894. године.

5 ДАС, МИД, ППО, 1894, ред 217, пов. бр. 134, Бранислав Нушић – Владану Ђорђевићу, Приштина, 1. децембар 1894.

па чак и претили исељењем читавих села. Свему томе допринела је и чињеница да заштите од турских власти није било, па су се Срби самоорганизовали и наоружавали, како би се одбранили од зулума који су чињени (Зарковић 2023: 302–303). Због тога су Арбанаси вршили претресе, хапшења и малтретирања српског становништва на многим местима, међу којима се истиче догађај у Ибарском Колашину у лето 1901. године, где је активну улогу имао Иса Бољетинац (Зарковић 2021: 384–386).

Поштеђени насиља нису били ни Срби у Гњиланској кази, где је у периоду од 1900. до 1903. године над њима забележен 151 злочин[6]. Ситуација је нарочито ескалирала због гласина о могућем деловању српских чета у тим крајевима[7]. Ни следеће 1904. стање у Метохији није било добро, а Пећка каза је на лето те године била поприште великих зулума Арнаута над Србима. Према извештајима са терена, у периоду од само три дана више од десет Срба је убијено, крађе су постале свакодневица, а пљачине су биле веома честе. Србе није имао ко да заштити, стање је било очајно. Слична ситуација била је и у Гњиланској кази, где су зулуми били огромни, а крађе и глобљење народа, како се наводи, дошло је надомак Митровице и Приштине.[8]

О насиљу над Србима сведочио је и француски професор Албер Мале, који је 1902. године пропутовао Стару Србију. У свом дневнику он говори да на хиљаде српских сељака нестаје сваке године, од чега су једни натерани на исељење, док су други побијени. То су потврдили и конзулски извештаји из истог периода, у којима се наводе убиства, силовања, насилне отмице жена и девојака, исламизација, пљачке и пљачине (Терзић 2015: 39).

Конзул Мирослав Спалајковић извештавао је 1905. и 1906. године да злочини у Приштинском санџаку трају непрекидно, да се то дешава због „немоћи и немара" турских власти, а достављао је и дугачке спискове недела извршених у месецима пре тога (Бајин 2016: 77, 93). Ни стање у Пећкој нахији није било боље. Спалајковић је јављао о догађајима у Метохији, говорећи да Арбанаси и њихови савезници желе да потпуно обезглаве српски народ, тако што му убијају највиђеније и најхрабрије људе. Од повећаног зулума процес исламизације постао је неретка ствар, јер ће, према његовим речима, Арнаути само на тај начин престати да гоне Србе. Спалајковићев страх ишао је толико далеко да је тврдио да постоји могућност потпуне албанизације српског становништва (Секулић 1992: 119). Ипак, Срби нису страдали само од муслимана, већ и од оних

6 Злочине Арбанаса према Србима у Гњиланској кази до 1912. године табеларно је представио Милош Јагодић (Јагодић 2009: 191).

7 Због гласина о српским четама Арнаути су претили да ће побити све виђеније Србе у Горњој Морави, а да ће живима оставити само децу и „оно што за ништа није". За више информација видети: *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914.* (=DSPKS), knj. 1, sv. 1, dok. br. 276, 330.

8 За више података о појединим злоделима Арнаута у 1904. години видети: *DSPKS*, knj. 1, sv. 2, dok. br. 352, 478.

католичке вероисповести, Фанда, који су са Арбанасима мухамеданцима заједнички деловали против православног становништва[9].

Већ 1907. године нови талас злочина запљуснуо је Гњиланску казу, као последица „Пасјанске афере"[10]. Милан Ракић извештавао је да су Арбанаси ноћу упадали у српска села тражећи оружје и комите, те да су многи знали да намерно „опале пушку", што је био покретач окупљања стотина Арнаута, који су мислили да оружје користе комите. Такве групе се нису мирно разилазиле, већ су често упадале у села и истребљивале виђеније људе, чак и оне који су им се само чинили сумњивим. Ова афера је превазишла границе Гњиланске казе, па се тако за комитама трагало и у Гуштерици, Чаглавици, Ливађу, Сушици и другим местима (Ракић 1985: 130–131).

Већ 1908. године у Османлијској империји догодиле су се велике промене, које ће утицати на ситуацију и у Косовском вилајету. Криза у турској држави, незадовољство мањина које су живеле унутар њених граница и лош положај према европским државама, кулминирали су превратом, познатим као Младотурска револуција. Њоме је Османлијска империја добила устав и претворена је из централистичке у парламентарну монархију. Њен утицај на расположење становника у Косовском вилајету био је двострук – муслиманско становништво није у потпуности подржавало овај покрет, док су хришћани у револуцији и њеним постулатима о слободама и једнакости, видели наду и могућност за побољшање свог тешког положаја (Маликовић 2000: 57). Ипак, временом ће се испоставити да талас злочина над Србима неће јењавати, док ће их устанци Арбанаса од 1909. до 1912. године држати у константној неизвесности.

Године 1910, пре почетка и у току арбанашке буне, Срби су били готово потпуно ненаоружани, у страху од одмазде, док је арбанашко становништво имало много наоружања. Ипак, Турци су вршили потрагу за оружјем у српским срединама, попут Чаглавице, Лапљег Села, Каменице, Арновца, Кочара, Бостана, Ранилуга итд, притом малтретиравши Србе, како би им они открили неки траг о томе ко може имати оружје (Маликовић 2000: 191). Конзул Милан Ракић извештавао је да се српска села у Неродимљу и Сиринићкој жупи претресају, да је исто тако и на централном Косову, а изражавао је скепсу да ће власти уопште покушати да разоружају Арнауте, иако су оне већ имале сукобе са њима (Ракић 201–202).

Уз то, због стављања ван закона старих прописа о власништву над земљом, односно тражења да се власници земље поново убаштине на својим поседима, појачане су уцене и претње упућене Србима. Оне су дошле са циљем њиховог протеривања, а неретки су били и случајеви да су власти истеривале Србе са својих имања и на њих усељавале Арнауте. Овиме је била погођена и Српска православна црква, којој су власти одбијале да издају тапије за пољска

9 О деловању Фанда у Пећком и Призренском санџаку видети: Зарковић 2022в.

10 О сукобу код Пасјана видети: *ДСПКС*, књ. II, св. 4/I, прир. Љ. Алексић – Пејковић, Београд 2008, док. бр. 11, 18, 20, 27, 34, 44, 45, 96, 167, 195; *ДСПКС*, књ. II, св. 4/II, док. бр. 324; Зарковић 2009: 195–210.

имања, шуме, ливаде и њиве (Маликовић 2000: 191–192). Поред тога, због дивљања арнаутских банди, бројне цркве биле су затворене, а свештеници су потражили заштиту код валије у Скопљу (Растовић 2010: 282).

Ситуација је и следеће 1911. године била слична, а списак злочина није био краћи. Конзул Милан Ракић је у октобру бележио све недаће са којима се сусретало српско становништво у Пећкој нахији. У његовим извештајима су се налазила убиства, крађе, уцене, претње и заробљавања[11]. Ипак, главне невоље тек су долазиле. Највећи до тада арбанашки устанак против Турске, подигнут 1912. године, улио је велики страх и несигурност у православно становништво.

Услед мноштва зулума које су Срби претрпели у претходном периоду, српски народ започео је са исељавањем према Србији, али им је прелазак границе био онемогућен од стране српских власти. Зато су Срби који су остали у Косовском вилајету од управе у Београду почели да траже оружје, које би могло да се користи за одбрану од нападача (Маликовић 2000: 341). Оружје је кријумчарено из Црне Горе, о чему сведочи и случај седам сељана из села Црног Врха, који су приликом пребацивања пушака преко границе и ухваћени и интернирани, а потом пуштени на слободу на инсистирање Руговца Садри Бадре (Храбак 2000: 23).

Несигурност у народу, али и међу дипломатама, била је општег карактера. То показује и чињеница да је аустроугарски конзул у Митровици, преко свог министарства, протестовао код Порте, зато што су арнаутске чете у крају око Митровице нападале не само Србе, него чак и аустроугарске поданике (Храбак 2000: 43).

ИЗВЕШТАВАЊЕ *ПОЛИТИКЕ* О ЗЛОЧИНИМА НАД СРБИМА У 1912. ГОДИНИ

У месецима који су претходили почетку Првог балканског рата 1912. године у Косовском вилајету, српско становништво било је изложено систематском насиљу и прогону. Српски конзул Милан Ђ. Милојевић је за прву половину 1912. године забележио 57 случајева убистава, 48 покушаја убистава, више од стотину случајева пљачки, крађи и свакојаких разбојништава, преко 70 примера уцењивања, 22 случаја пребијања и више десетина случајева силовања и бесправног лишавања слободе (Батаковић 2015: 62).

У чланцима *Политике*, најстаријег дневног листа који и данас постоји у Србији, од 1. јануара[12] до 27. септембра 1912. године, када је јавности

11 Из тог периода симптоматичан је случај убиства Антонија Анте Цемовића, на основу којег се види прави однос власти према Србима у Косовском вилајету. Цемовића су усред дана на житној пијаци у Пећи убили Руговци. Иако је убице било лако идентификовати, ухапшени су Цемовићеви синови, а жена која је видела злочинце морала је, због претњи, да напусти Пећ (Перуничић 1988: 480–483, Ракић 1985: 296–298).

12 Србија, односно у том моменту Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, прешла је на грегоријански календар 1919. године. Сви датуми дати у овом тексту су по старом, јулијанском календару.

саопштена информација да је Црна Гора објавила рат Османлијској империји, готово на дневном нивоу извештвало се о друштвенополитичкој ситуацији у Косовском вилајету и зулумима над српским народом. Ти извештаји нису били поткрепљивани детаљним анализама, већ су најчешће таксативно наводили догађаје и њихове последице, без увида у шири контекст, а као посебна ставка издвајани су злочини које су Срби претрпели од Турака и Арнаута.

У ситуацији где је питање Македоније, која се налазила у оквирима Османлијског царства, било предмет тежње Србије, Бугарске и Грчке, почетком 1912. године дошла је вест о анархији око Велеса, једног од најјужнијих градова у Косовском вилајету. Наводи се да, због компликоване ситуације и у то време актуелне бомбашке афере, турска жандармерија и војска крстаре српским селима, туку највиђеније људе, како би извукли информације о томе ко је извршио атентат, иако се, према писању *Политике*, знало да су тај чин извршили Бугари (*Политика*, 8.1.1912: 2).

Три убиства регистрована су у овом дневном листу крајем јануара. Она су се догодила у Белом Пољу када је једна муслиманска чета, састављена од десет људи, пуцала у Србе, Милисава Николића, Милију Вујовића и Алексу Лазаревића, и смртно их ранила. У истом броју наводи се и силовање над девојком Митром Ристићевом у околини Феризовића[13]. Тај злочиначки чин починила су тројица Арнаута, синови Тахир Топала. Иако су начинили тешко кривично дело, суд на овај злочин није реаговао (*Политика*, 25.1.1912: 2).

Према наводима овог листа, један од најбољих омладинаца у Санџаку, Перо Хаци Петровић, стар 24 године, убијен је у околини Пријепоља. Овај чин догодио се у лову, у којем су учествовали и Турци, Алија Брадаревац и Мурат Бегановић. Пошто је Алија са леђа опалио метак у Пера, овај је преминуо. Након тога су Алија и Мурат отишли кући и после договора пријавили полицији да је Перо нехотично убијен у лову. Суд је ипак притворио Алију, док је Мурата пустио на слободу. Непознати аутор, који је упутио писмо *Политици*, сматра да је ово убиство политичке природе, те наводи и да је сазнао да у пријепољском крају постоји читава организација Турака чији је циљ да побије све честитије Србе (*Политика*, 29.1.1912: 2).

У првим данима фебруара, *Политика* доноси повезане вести о организованим упадима Арнаута у Србију. У првој вести граничари су у атару села Свирце, које се налазило у близини границе Србије и Османлијског царства, пресрели непознате људе који су, на позив војника да стану, узвратили ватром и усмртили каплара Живка Јовића. Након тога настала је борба из које су нападачи успели да се извуку. Сутрадан је спроведена истрага, која је истражне органе одвела у кућу Арнаута, Бељуља Суљевића из Свираца. Она је показала да се повећа група Арнаута која је прешла границу ради кријумчарења брзометних пушака, а након сукоба са војском, ту склонила, а затим и повукла назад у територију Османлијског царства (*Политика*, 1.2.1912: 1). Овакви догађаји нису били изоловани случајеви, већ стална опасност за становнике пограничних места, најчешће у косаничком

13 Старији назив града Урошевца.

и јабланичком срезу. Најчешћи узроци упада били су кријумчарење и крађе. У вези са тим, још у јулу 1911. године, формирана је српско-турска комисија, али се она никада није састала (*Политика*, 4.2.1912: 1).

Друга вест односи се на забележени упад Арнаута у топлички округ, који се догодио 25. јануара. Према писању аутора „писма *Политици*", увече у девет часова пограничка стража, предвођена Ђорђем Комненовићем, кренула је у патролу од карауле „Јашареви конаци" до карауле „Јаблов до". На пет километара од границе, у месту познатом као „Ораси", они су нападнути од стране велике групе Арнаута, која је у близини тог места ушла на територију Србије. Војска је узвратила паљбу и после 15 минута успела је да Арнауте потисне ка граници, али због густог мрака и неприступачног терена, потеру није наставила. Вођа ове банде, Роман-Рамнон Латифовић из села Полатне, убијен је, а истрага је утврдила да су у овом неделу учествовали и његови синовци Осман, Цемend и Амет. Циљ овог напада Арнаута био је уништавање српске пограничне страже и одузимање њиховог оружја (*Политика*, 9.2.1912: 2).

У тим данима се у кратком тексту наводи да се на Косову дешавају страшни зулуми, због којих многе српске породице напуштају своје домове и прелазе у Србију. Ово је уско повезано са борбама арнаутских чета против турске власти, које су стварале општу несигурност код народа (8.2.1912: 2).

У гостиварском селу Тајмишту, на граници Битољског и Косовског вилајета, забележено је пљачкање српске цркве од стране двојице Арнаута. Једну икону, на којој су се налазила четири позлаћена укова, они су поцепали секиром и заједно са златом и сребрнином изнели из цркве. Када су их сељаци опазили, дали су се у потеру за њима, што је утицало на то да Арнаути баце украдени плен и побегну (*Политика*, 10.2.1912: 2). У истом дану стигао је и извештај о хапшењу српских сељака из околине Феризовића због писма, заплењеног код Јеврејина Јака, у коме непознати писац пише да му је послао пушке и имена људи којима те пушке треба да раздели. Због тога је ухапшен и Јако, али и српски сељаци који су имали слична имена онима која се наводе у писму. На крају, аутор овог извештаја изражава сумњу да је писмо потекло од стране власти, будући да је било анонимно, али да је оно повод и за будућа хапшења (*Политика*, 10.2.1912: 2).

Велике проблеме са четама Турци су, осим потраге за оружјем, покушавали да сузбију и хајкама на њихове вође или на целе чете. Тако је, због пронетог гласа да се у околини Велеса поново појавио војвода Јован Бабунски, покренута хајка, која је резултирала убиствима десет сељака српске националности, од којих су тројица били жртве жандарма. У исто време су два српска сељака опљачкана од стране Арнаута. Њихова сведочења говорила су и о организовању већег броја арнаутских група (*Политика*, 25.2.1912: 2). Ово је значило и да се те чете могу спремати на устанак против Турака, који је најављиван за пролеће. Турци су, према писању *Политике*, били немоћни да смире побуњене Арнауте, чији су злочини и насиља над незаштићеним српским живљем под младотурском влашћу били већи него икад раније (*Политика*, 17.2.1912:1).

Најављивану арнаутску буну дипломатским путем покушавао је да сузбије Хаџи Адил, министар унутрашњих послова Османлијске империје, али је његов „реформни пут", започет у Метохији, завршен арнаутским покушајем атентата у близини Ђаковице, у којем министар није подлегао повредама (*Политика*, 3.3.1912: 2). Пошто су фактички били господари терена, Арнаути су наставили да чине разна злодела над Србима без страха од казне.

У селу Беркову у Пећкој кази 20. фебруара, приликом крађе два вола власника Бајка Зујића, домаћин је покушао да отера пљачкаше, чету Баграма Асана, али су га они, док је излазио из куће, смртно ранили. На путу између села Драгољевац и Верића банда Уке Рајфуновића, коју је чинио он са седам другова, током пљачке убила је браћу Димитрија и Милана Рајичића. Исте ноћи су пљачкаши отерали стадо оваца Трајку Радићу (*Политика*, 4.3.1912: 1).

У селу Бабуш, у Феризовићкој кази, Арнаути су прво украли кола из дворишта Дончета Стојановића, а кад су видели да је он немоћан да се брани, кроз три ноћи су се поново појавили, разбили кош и однели му сав кукуруз. У исто време десиле су се масовне крађе у селу Севцу, где је Вуксану Николићу украдено 40 оваца, Јовану Радићу 24 овце, а Цветку Николићу 32 овце, док је Стојану Пулићу одведено 46 коза. У Гњиланској кази, приликом крађе коња из штале Петра Цветковића, провалник Елмаз Ајдиновић из Гушице пуцао је на газду, али га није повредио (*Политика*, 4.3.1912: 1).

Описани су и примери уцена, попут оне у Вучитрнској кази, где је Миленку Јеремићу тражено 600 динара, уз претње смрћу, уколико их не испоручи. Такође, у селу Бело Поље, код Пећи, Авдил Селим је запалио српску школу, која је делимично спасена, јер је пожар спречен на време. У тексту се наводи се да је исти зликовац годину дана раније, приликом пљачке, убио српског младића Тому Благојевића. На све ове побројане злочине, како се тврди у чланку *Политике*, турске власти нису реаговале, рекавши да Срби треба да их трпе „све док не постану праве Османлије" (*Политика*, 4.3.1912: 1).

Како би пописало и детаљно објаснило све злочине над Србима у Косовском вилајету, Министарство спољних послова почело је са прикупљањем података и писањем опширних мемоара о страдањима Срба у Старој Србији и Македонији, који би требало да носе назив *Крвава књига*. Ти мемоари били би штампани на српском, француском и енглеском језику и подељени владама, државницима, дипломатама, политичарима, научним, културним и хуманитарним удружењима, као и европским новинским листовима, да би се „културном свету указало на ту страхоту" (*Политика*, 4.3.1912: 2).

Устаљене крађе и упади на територију Србије из Косовског вилајета забележени су и средином марта. Док су у једном случају пљачкаши успели да утекну, те се о њему много не зна, други случај, који је датиран на 18. март, говори о упаду групе Арнаута из Сикираче, села приштинског среза. Они су дошли у село Велику Браину и из кошаре Веселина Јанковића, чија се кућа налазила на 200 метара од границе, украли 23 овце са јагањцима и 12 коза без јарића. Веселин се на лавеж паса и блејање оваца пробудио

и кренуо у потеру за лоповима, која је трајала све до карауле Велика Браина, одакле су му помоћ пружили српски граничари. Између Арнаута, којих је било петнаестак, и стражара, дошло је до пушкарања, све док разбојници нису побегли у село Сикирачу. Османлијска погранична војска посматрала је окршај, али се у њега није умешала. На интервенцију Србије због овог догађаја стигло је и објашењење Турака, који су казали да су покренули истрагу, која их је одвела до Сикираче, али да даље нису смели да напредују, будући да их је било мање од Арнаута. (*Политика*, 21.3.1912: 1).

Осим људи, на удару су били и верски објекти. Арнаути који су дошли из Србије заузели су део земљишта манастира Драганац, и узурпирали га до те мере да су на њему подигли и кућу. Све жалбе архимандрита Дионисија кајмакаму[14] нису биле од користи, већ их је он отерао, рекавши да неће да се прочује да сарађује са Србима. Због тога је архимандрит тужио кајмакама вишим властима (*Политика*, 22.3.1912: 1). У још једном случају, Усеин Даут-амн, блиски рођак чувеног српског крвопије Саит-аге, бацио је око на младог Србина Трају М. Поповића и од његове породице тражио је да му Трају дају за „дилбера", иначе ће га он сам отети, а његову породицу раселити. Одговор на жалбу Трајине родбине кајмакаму био је да они треба да поступе по жељи Усеина (*Политика*, 22.3.1912: 1).

У недељама које су следиле десила су се још два убиства и једно тешко рањавање. Наиме, у призренском Новом Селу Никола Дедић из Ораховца страдао је од руке „арнаутског зликовца" Ника Марка (*Политика*, 24.3.1912: 2; Павловић, Бонџић и др 2012: 12). Док су се враћали са митровачке пијаце, Тома Ракићевић из Јелакца и Михајло Милићевић из Слатине, нападнути су плотуном метака од стране четири Арнаута, предвођених браћом Ишљановићима из Сељанца, закупцима десетка у тим крајевима. Тома је пао мртав на месту, док је Михајло тешко рањен. Убице су са места злочина одшетале, знајући да их нико неће гонити (*Политика*, 7.4.1912: 1).

Уцене разних врста настављене су и на пролеће. Тако је Коста Јовановић из Угљара, иначе повратник из Америке, под претњом смрћу уцењен да Арнаутима исплати 2400 динара. Са друге стране, од уцена нису били изузети чак ни религијски скупови. Како се каже у *Политици*, сваке године седам села око Готовуше носи заједничку литију о Васкрсу. Те 1912. године стигла је уцена сеоским првацима од стране Расима Асена да то не чине, иначе ће постати његова мета (*Политика*, 18.4.1912: 1). Уцене су биле усмерене чак и на читава села, што показује случај Стрмца, које је од стране брабонићких Арнаута уцењено на 70 златних лира (1400 динара), и Врбештице, које је Салих Мустафин, из Језерца, уценио на 100 златних лира. На жалбу Врбештинчана властима одговорено је да тражену суму плате, јер им они не могу помоћи (*Политика*, 21.4.1912: 1).

Неретки случајеви на Косову и Метохији били су и да су се арнаутске групе бориле за превласт између себе. И раније су били познати случајеви борбе племена, од којих је чувена она у Ђаковици из 1895. године, у којој су

14 Кајмакам – управник казе.

се сукобили фишови Гаши и Краснићи, а која је морала бити смирена слањем турске војске у тај регион, те давањем позиција старешинама племена[15]. Сличан сукоб, мада мањих размера, догодио се и у пољима села Раковице 1912. године, када је више завађених арнаутских кућа почело прави мали рат. У том сукобу страдао је и Србин Десимир Бабушкић, који је орао своју њиву у близини (*Политика*, 26.4.1912: 1).

У јеку арнаутског устанка, притисак на Србе је интензивиран. Знавши да би Срби могли да буду тас на ваги који би могао да помогне да буна успе, Арнаути су врбовали, чак и насилно гонили Србе да се прикључе побуњеницима. Због претњи смрћу, ако то не ураде, многи Срби су оставили своје домове и пребегли у Србију, како би се спасили. Са друге стране, због илегалног преласка границе, турска стража убила је тридесетогодишњег Трајка Ђокића из Бушинца и двадесетосмогодишњег Милана Костића из Страње. На увиђају, који су турске и српске пограничне страже заједнички спровеле, утврђено је да убијени Срби при себи нису имали ни оружја ни новца (*Политика*, 23.5.1912: 1).

О томе како су власти, чак и усред арнаутске побуне, третирале Србе, говоре и случајеви који су се у мају 1912. године десили у околини Сјенице. У селу Штаваљ, у близини турско-српске границе, погранични стражар из оближње карауле дошао је у кућу свештеника Радоја Поповића и том приликом пуцао на њега и његову породицу. Као епилог овог злочина, Радојев брат Јеремија је убијен, док је свештеник рањен. Са друге стране, Ђоле Петрић из Горачића осуђен је на месец дана затвора и новчану казну, јер му је у кући пронађена стара кремењача, којом је бранио стоку од дивљих животиња (*Политика*, 16.5.1912: 1).

Ипак, то је био само увод у талас убистава Срба који је убрзо преплавио странице *Политике*. Од арнаутске руке страдали су: Веса Дончић, из села Бича код Пећи (Павловић, Бонџић и др. 2012: 13), Радоња Шулипић, из села Видин, Тодосије Ратковић, из Родића, у бјелопољском крају Сава Стошић и Србин[16] Попадић, Јован Драгићевић из Белуђа код Новог Пазара (*Политика*, 29.5.1912: 1), Никодим Здравковић из Кутња, Стојан Авановић из Доње Битиње и Аврам Несторовић из гостиварског села Галате (*Политика*, 1.6.1912: 2). У Новом Пазару пуцао је Суља Абит на митрополита намесника, проту Тому Протића, ранивши га код левог ока (*Политика*, 2.6.1912: 2). У Сјеничкој кази, Арнаути су под претњом смрћу са 500 динара уценили свештеника Ћирила Поповића, док је црква у селу Лоплену опљачкана (*Политика*, 12.6.1912: 2).

Ни у борбама које су се развиле између Турака и Арнаута Срби нису нимало поштеђени, већ су злочини били чешћи него раније. Тако је у селу Сухе Сврхе, у близини Пећи, извршено убиство читаве породице, домаћина и његове снаје са две кћерке (*Политика*, 24.6.1912: 1). У нападу на село Будрига

15 ДАС, МИД, ППО, ред 139, ПП бр. 91, Бранислав Нушић – Стојану Новаковићу, Приштина, 2. октобар 1895.

16 Ово је вероватно означавало националност жртве.

у гњиланском крају убијен је домаћин најугледније куће, Јанко Сарић (Павловић, Бонцић и др. 2012: 13), а једна арнаутска чета убила је Дићу из Ајновца (*Политика*, 22.6.1912: 2). У јеку борбе са Арнаутима Турци су опљачкали чак и манастир Соколицу, из којег су однели много драгоцености, као и овце, козе и јариће, које су биле власништво манастира. Свештенство се жалило властима, али војници су остали некажњени (*Политика*, 1.7.1912: 1).

У летњим месецима су насиља над Србима у околини Новог Пазара и Сјенице интензивирана. Изнуде у том крају, између осталих, вршио је Мулин Кијамет из Новог Пазара. Он је уценио Мику Бараћа из Драгунаца на 240 динара, а када му их он није исплатио, Кијамет га је на месту убио. Затим се упутио у село Поповце код свештеника Косте Крсмановића, поновивши уцене претњом смрћу (*Политика*, 13.7.1912: 2).

Ипак, највећи злочини који су запрепастили јавност у Србији, десили су се у околини Берана, где су села Пољица[17], Будимља и Доња Ржаница спаљена, а многи становници убијени. Тачан број жртава у овом случају није био познат, а турски војници су свој крвави пир настављали и у следећим данима (*Политика*, 11.8.1912: 2; *Политика*, 12.8.1912:1). У ступцима *Политике* изашао је текст који је критиковао дотадашње држање власти према злочинима у Турској, јер је због чувања добрих односа са овом империјом српско становништво у њој остајало незаштићено. Анархија у сјеничком крају је, према мишљењу аутора чланка, последњи доказ да Србија мора директно да учествује у заштити Срба, пошто османлијска држава није у стању да то учини (*Политика*, 14.8.1912: 1).

Због покоља у Старој Србији у Београду је, код споменика Кнезу Михаилу, 19. августа организован митинг на којем је посланик прота Милан Ђурић, изнео историјат зулума над Србима у Турској, а затим дао предлог да се и Срби у Турској наоружају, по узору на Арнауте, како би се од злочинаца могли бранити. Од власти у Србији захтевао је да буде енергична по питању одбране нашег народа у Османлијском царству, а од турске владе захтевао је да пронађе и казни починиоце тих зверстава. Ђурићев говор повремено су прекидали узвици из публике која је призивала рат са Турском (*Политика*, 20.8.1912: 1).

Детаљи покоља у Доњој Ржаници дати су неколико дана касније. Пошто су Срби набавили пушке којима би се могли бранити од зулума, Турци су 2. августа у рану зору напали ово село, у којем су убили све на које су наишли. Међу погинулима били су и жене и деца. Истог дана Турци су спалили и села Драгосаву, Маште, Бабино, Гораждe, Заграђе и Тмушиће, а два дана касније и Будимљу, Доње Луге и већи део Дапсића и Петњика, а пожаром је уништен и манастир Ђурђеви Ступови (*Политика*, 23.8.1912: 1–2).

Иако је било много протеста, насиља над Србима наставила су се у Митровичкој и Новопазарској нахији. Списак убијених Срба само је растао, а уцене су процењене на 6408 динара. Цркве и школе су, због страха

17 Аутор чланка у *Политици* наводи неправилан назив беранског села Полица.

од зверстава, затворене, а плодови на њивама и у воћњацима остајали су неубрани (*Политика*, 4.9.1912: 1). Српски конзулат у Приштини упозоравао је Николу Пашића о анархији на Косову и Метохији, пошто власти и жандармерија уопште не одржавају ред, а прави господари су сеоски разбојници, који крстаре по селима и пљачкају их (Павловић, Бонџић и др. 2012: 13).

На злочине који су их снашли Срби између Бијелог Поља и Берана пружили су отпор, али је он угушен у крви, док се један број становника спасао преласком црногорске границе (*Политика* 17.9.1912: 1; *Политика* 18.9.1912: 1). У исто време јављено је и о мобилизацији српске и бугарске војске, што је била припрема за почетак Првог балканског рата (*Политика*, 18.9.1912: 1). Овај рат, којим ће Србија ослободити своје сународнике арнаутских и турских зулума, почео је недељу дана касније, 25. септембра, односно 8. октобра 1912. године.

У чланцима *Политике* од 1. јануара до 27. септембра 1912. године евидентирани су следећи злочини над Србима:

- 70 убистава;
- 13 случајева рањавања, односно неуспелих покушаја убистава;
- 16 крађа и разбојништава;
- 20 случајева уцена и претњи;
- 11 напада и отмица;
- три случаја паљевина;
- седам случајева скрнављења хришћанских храмова, гробова и других верских објеката;
- два силовања;
- седам упада на територију Краљевине Србије (углавном због разбојништва);
- 15 случајева лишавања слободе и заробљавања.

ЗАКЉУЧАК

На основу анализе новинских чланака *Политике*, који су штампани у току 1912. године, до почетка Првог балканског рата, забележено је укупно 79 злочиначких радњи усмерених према српском становништву у Косовском вилајету и на граници између Србије и Османлијске империје. Од тог броја, Арнаутима се приписује 53, Турцима 24 злочина, док су за два случаја окривљене „муслиманске чете", које могу бити идентификоване и као једна и као друга страна. Ови подаци свакако указују на висок ниво несигурности и систематске репресије над српским живљем, уочи ослобођења јужних крајева од турске власти.

Највећи број недела догодио се на територији данашњег Косова и Метохије, али је било и случајева у Македонији, као и у Новопазарском тј. Сјеничком и Пљеваљском санџаку, што је било упадљиво у месецима пред сам почетак Првог балканског рата.

Ови подаци не представљају коначни биланс страдања српског народа у том периоду, већ документују само део трагичних догађаја који су доспели у јавност преко штампе. То се може тврдити упоређивањем извештаја *Политике* и званичних дописа који су долазили из конзулата у Приштини. Према томе, може се установити да *Политика* није имала комплетан приступ информацијама са терена или није пренела све податке својим читаоцима. Такви примери су страдање бројних српских села у вучитрнској кази у јануару 1912. године, убиство судије апелационог суда у Пећи, Благоја Вучетића, на Велики петак, убиство двојице Срба из гњиланског краја 15. маја, што је довело до великог незадовољства тамошњих Срба, напад на манастир Грачаницу и друго. Овакви крупни догађаји нису могли остајати непримећени у дипломатским преписка ма, али их дневни лист *Политика* својим читаоцима није пренела.

Публиковањем ових информација *Политика* је имала за циљ да обавести српску и међународну јавност о тешком положају српског становништва под османском влашћу, што је могло појачати осећај нужности за ослобођење и уједињење српских земаља. Ипак, важно је нагласити да *Политика* ни у једном тексту није назначила конкретни извор информација.

Због постојања цензуре и аутоцензуре, као и могућности за пласирање нетачних информација, овакве новинске извештаје треба посматрати уз повећани критички осврт. Зато се у овом раду налазе само информације у којима су наведени конкретни подаци о злочинима, са именима и презименима злочинаца и/или њихових жртава. У сваком случају, овај преглед насилних догађаја представља историјски извор који се може користити за разумевање малог дела друштвенополитичке ситуације на простору Косовског вилајета уочи великог балканског сукоба, као и страдања цивилног становништва у овом периоду.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Државни Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко–просветно одељење.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914, knj. I, sv. 1. prir. Andrija Radenić, 1991: Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.

Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914, knj. I, sv. 2. prir. Andrija Radenić, 1998: Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. II, св. 4/I. прир. Љиљана Алексић-Пејковић 2008: Београд: Српска академија наука и уметности.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. II, св. 4/II. прир. Љиљана Алексић-Пејковић 2008: Београд: Српска академија наука и уметности.

Перуничић 1985: Бранко Перуничић. *Писма српских конзула из Приштине 1889–1900*. Београд: Народна књига.

Перуничић 1988: Бранко Перуничић. *Сведочанство о Косову 1901–1913*. Београд: Научна књига.

Ракић 1985: Милан Ракић. *Конзулска писма 1905–1911*. Прир. Андреј Митровић. Београд: Просвета.

Станковић 1910: Тодор Станковић. *Путне белешке по Старој Србији 1871–1898*. Београд: Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића.

ЛИТЕРАТУРА

Бајин 2016: Зоран Д. Бајин. *Мирослав Спалајковић (1869–1951): биографија*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.

Батаковић 2015: Душан Батаковић. „Србија, арбанашки покрети и заштита Срба на Косову и Метохији (1878–1912)". *Први Балкански рат 1912–1913: историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства*, књ. 35. ур. Михајло Војводић. Београд: Српска академија наука и уметности, 45–74.

Васић 2009а: Ненад Васић. „Бранислав Ђ. Нушић – конзул и културни дипломата у Приштини". *Баштина св. 26*. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 289–299.

Васић 2009б: Ненад Васић. „Милан Ракић – конзул и културни дипломата у Приштини". *Баштина св. 27*. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 177–185.

Зарковић 2009: Весна Зарковић. „Погибија српске чете у Пасјану 1907. године". *Баштина св. 26*. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 195–210.

Зарковић 2020: Весна Зарковић. „Деловање Исе Бољетинца уочи отварања руског конзулата у Косовској Митровици". *Баштина св. 51*. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 427–447.

Зарковић 2021: Весна Зарковић. „Улога Исе Бољетинца у колашинским догађајима 1901. године". *Баштина св. 53*. Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, 381–397.

Зарковић 2022а: Весна Зарковић. „Неки предлози конзула у Приштини за побољшање положаја српског становништва (1889–1905)". *Баштина св. 57*. Приштина –Лепосавић: Институт за српску културу, 299–313.

Зарковић 2022б: Весна Зарковић. „Насиља над Србима Гњиланске казе 1900–1903". *Баштина св. 58*. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 243–255.

Зарковић 2022в: Весна Зарковић. „Фанде у Призренском и Пећком санџаку 1905–1908". *Зборник радова филозофског факултета у Приштини*, LII (1). Зборник радова. ур. Звездан Арсић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 171–192.

Зарковић-Савић 2022: Весна Зарковић, Александар Савић. „Арбанашке побуне у косовском вилајету 1910. године". *Баштина св. 45*. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 291–313.

Зарковић 2023: Весна Зарковић. „Прилике у Пећкој кази (1899–1901)". *Баштина св. 59*. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 293–310.

Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*. Београд: Завод за уџбенике.

Маликовић 2000: Драги Маликовић. *Косово и Метохија 1908–1912*. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу.

Павловић, Бонџић и др 2012. Момчило Павловић, Драгомир Бонџић и др. *Косово и Метохија: век важних догађаја: 1912–2012*. Београд: Институт за савремену историју; Нови Сад: Центар за истраживање и публиковање.

Растовић 2010: Александар Растовић. „Британске дипломате о Косовском вилајету 1878–1912". *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*. књ. 3. Тематски зборник. ур. Драги Маликовић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 275–291.

Растовић 2018: Александар Растовић. „Британска дипломатија о стању у Косовском вилајету након Берлинског конгреса". *Историјски часопис, LXI*. Београд: Историјски институт, 187–203.

Секулић 1992: Милован Секулић. „Неколико података о положају, погромима и исељавању Срба из Пећи и околине под османском влашћу у последњој деценији XIX и првој деценији XX века". *Баштина св. 3*. Приштина: Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, 109–132.

Терзић 2012: Славенко Терзић. *Стара Србија (XIX–XX век): драма једне цивилизације*. Нови Сад: Православна реч; Београд: Историјски институт.

Терзић 2015: Славенко Терзић. „Прилике у Старој Србији уочи ослобођења 1912. године". *Први Балкански рат 1912–1913: историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства*, књ. 35. ур. Михајло Војводић. Београд: Српска академија наука и уметности, 37–44.

Храбак 2000: Богумил Храбак. „Оријентација косовских и дебарских Албанаца у првим месецима 1912. године". *Зборник радова филозофског факултета у Приштини, XXX*. Блаце: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 21–61.

ШТАМПА

Политика од 1.1.1912. до 27.9.1912. године.

Miloš D. TIMOTIJEVIĆ

REPORTS PUBLISHED BY THE NEWSPAPER *POLITIKA* ON CRIMES COMMITTED AGAINST SERBS IN THE KOSOVO VILAYET IN 1912, PRIOR TO THE OUTBREAK OF THE FIRST BALKAN WAR

Summary

This paper explores the persecution of the Serbian population in the Kosovo Vilayet under Ottoman rule in 1912, focusing specifically on reports published by the Serbian daily newspaper *Politika*. The Ottoman administration during the late 19th and early 20th centuries systematically tolerated or enabled violence against Serbs, contributing to mass migrations and widespread insecurity. The year 1912, marked by internal instability in the Ottoman Empire and the Albanian uprising, witnessed a dramatic increase in attacks on Serbs.

The study analyzes *Politika*'s news reports from January to September 1912, just before the outbreak of the First Balkan War. It documents 79 criminal acts, including murders, looting, abductions, and assaults committed mostly by Albanian groups and Ottoman forces. While these articles lack precise source references and should be approached with critical caution, they nonetheless offer insight into the atmosphere of fear and state neglect endured by the Serbian population.

The findings underline the role of the press in shaping domestic and international awareness of the situation in the Ottoman-controlled Balkans. Additionally, this paper emphasizes the importance of cross-examining journalistic accounts with official diplomatic correspondence for a more accurate historical assessment.

Keywords: Politika, Kosovo and Metohija, Old Serbia, Kosovo Vilayet, Violence, Terror.

УДК

Прегледни рад

*Драгана Ј. ЈАЊИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Горан М. ЈАНИЋИЈЕВИЋ***
Православни центар за младе „Свети Петар Сарајевски“
Источно Ново Сарајево, Република Српска/Босна и Херцеговина

МАРТИРОЛОШКИ ЕТОС СРПСКОГ НАРОДА НА ОСНОВУ ПРИМЕРА ИЗ XX СТОЛЕЋА ИЗ ВИЗУРЕ ЕПИСКОПА АТАНАСИЈА ЈЕВТИЋА***

Апстракт: Истраживање наведене теме, њено разматрање и интерпретација у години црквених јубилеја: 1700 година од Првог васељенског сабора (Никеја 325) и 850 година од рођења Светог Саве (Рас 1175) добијају свој смисао у повезаности мартиролошких темеља раног хришћанства и њиховог позног еха у оквирима националне и црквене историје. Хронолошки удаљени, наведени тематски фокуси сустичу се у феномену страдања православних хришћана током XX столећа у којем косовско-метохијски мартиријум, на основу континуитета, узрока, те мартиролошких модела и карактера представља не само посебну већ и катарзичну појаву за разумевање наведене теме у ширем смислу. Тумачења њених феноменолошких оквира из богословске перспективе, и по обиму и на основу етичких премиса, у великој мери обухватају писане тековине епископа Атанасија Јевтића. Будући догматичар и патролог према едукативним одредницама његовог богословља, али и горљиви пастир Христове цркве, који је доспео до готово свих стратишта и мартиријума, Атанасије у својим списима онтолошко питање разматра из есхатолошке перспективе у којој се метафизички принцип истовремено исказује и превазилази на основу реалитета појма и појаве Царства небеског. Управо суштинско неразумевање наведене перспективе представља разлог одређених критика његових ставова, тумачених у дневнополитичком контексту, што се кроз историју показало и као усуд ранијих великих теолога и мислилаца попут Николаја Велимировића и Јустина Поповића, за које се такође може рећи

* Научни саветник, ORCID ID 0000-0002-8092-9738, dragana.janjicka@gmail.com
** Магистар, ORCID ID 0009-0004-7883-4061, dgjanicijevic@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

да представљају показатеље континуитета изворног хришћанства у којем и националне идеје, једино на основу етичке аналогности, налазе сопствени смисао. У личности и тековинама епископа Атанасија Јевтића открива се богословска теорија кроз духовну праксу, што га чини једним од ретких аутентичних хришћанских мислилаца модерног доба, а чињеница да су се у његовом фокусу у значајној мери нашли савремени мартиријуми као и косовско-метохијска мартиролошка историја, представља полазиште нашег истраживања.

Кључне речи: епископ Атанасије Јевтић, мартиролошки етос, Косово и Метохија, стратишта, онтолошка перспектива.

УВОД

Према обиму то јест обиљу материјала који представља истраживачки супстрат у феноменолошкој сложености, тема хришћанске *мартиролоīије* обухвата широку област, како у оквирима историјских наука тако и богословља. Сагледана у дугом хронолошком распону од касноантичког то јест ранохришћанског раздобља до данас, показује се као трајно обележје црквене историје, а у оквирима методологије наведених наука (историографија и богословље) са својим дисциплинама (историја хришћанске цркве, хришћанска етика, историја уметности) на нивоу дихотомије самог предмета. Разлог томе јесте у хетерономији самог појма и појаве *смрти*, која се у историјском смислу схвата као „крај одређеног трајања", док хришћанска онтологија[1] телесну смрт разуме и тумачи као животну прекретницу на метафизичком плану. На себи својствен начин, тада јеромонах, Атанасије Јевтић, носећи у рукама крст на сахрани крњевског боготражитеља Драгослава Живановића, произнео је надгробно слово са таквом пролегоменом: „Свакодневно је улазио у смрт, јер сваки богоугодни подвиг у овом свету у ствари је улазак у смрт, али у смрт животворну, у смрт из које се рађа живот, у смрт која је, по речи Христовој, уснуће и одмах затим буђење у живот вечни" (Атанасије 2003: 31). Узрок таквом схватању страдања и смрти налази се у Христовој сотеролошкој мисији, која је укључивала страдање и смрт као предуслов васкрсења и вечног живота.

1 „Поједини хришћански филозофи попут Оригена, усвојили су, под утицајем старе јелинске филозофије протолошку онтологију Платона: истина бића се налази у почетку од кога су отпала и коме су позвана да се врате. Све што је материјално, трулежно и пропадљиво, као, на пример, тело, није истинито. Само су душе истините јер су само оне вечне, увек су постојале и увек ће постојати. Главна, међутим, струја светоотачке теологије није прихватила ову онтологију. Постојала су два кључна елемента на којима се утемељила онтологија Отаца: а) Истина бића се не налази у њиховом почетку, него на њиховом крају. Пут ка оваквој онтологији отворио је најпре Св. Иринеј Лионски својим ставом да човек није створен савршеним од почетка, већ као мало дете које би у времену користило своју слободу да би се усавршило у есхатону. Истина бића, дакле, не налази се у почетку, већ на крају; не у ономе што су била, него у ономе што ће бити. б) Управо због тога што се истина бића налази на крају, време и променљивост, који су толико плашили старог Јелина, постају за хришћане елементи онтологије: само кроз време и кроз ово трулежно тело могу бића да стигну у своје истинско постојање" (Јован 2004: 103–104).

Неопходност Христовог страдања условљена је управо дејством смрти као последице огрешовљене природе, те околност да је Спаситељ света „смрћу смрт поништио", како стоји у тропару службе Васкрсења Христовог, постаје хришћанска онтолошка чињеница.[2] У томе се огледа смисао ванредног уласка Божјег у историјски облик постојања, који је морао бити исцељен само неким „вечношћу справљеним леком" против усуда смрти. Подсећајући на чињеницу, која би се могла исказати и изреком да се „на љуту рану ставља љута трава" Григорије Чудотворац износи поенту хришћанске онтологије: „Долазак Бога ради смрти постало је смрт за смрт, јер она није била кадра да га задржи; исто тако је Божја нестрадалност постала пропаст за страдања, када је Он својом вољом ступио на поље страдања" (Григорије Чудотворац 2007: 48). Тиме је дефинисан и контекст страдања хришћана и њиховог односа према смрти то јест њихов мартиролошки етос.[3] На основу перманентне усмерености ка наведеним феноменима, кроз непосредно сведочење и обилазак бројних стратишта, богословске тековине епископа Атанасија Јевтића у великој мери указују на своје мартиролошке аспекте.

СТРАДАЊЕ И СТРАХ ОД СМРТИ У АТАНАСИЈЕВИМ БЕСЕДАМА

Помен *свѣтих стра́сти* Христових данас је појмовно недокучив и једино историја значења израза, кроз развој и дивергенције, у стању је да повеже бројне појмове у истоветни контекст и смисао: „Словенска реч страст означава патњу, страдање, трпљење и бол (отуда и наша реч страх), а тек на крају телесну страст која се повезује са чулима, те се овај појам као хомоним појављује у стиху: 'Страстїю Твоею Хр(їс)те ҁ̃ страстей свободихомсѧ', на основу идеје уочене у првој Петровој посланици (1 Петр. 1, 11)" (Јанићијевић–Јањић 2021: 111). На аналогност етички удаљених појава и појмова *стра́дања* и *тѣлесних стра́сти*, о чему још једино сведочи језичко памћење, Атанасије указује управо из етичке то јест аскетичке перспективе. Осим тога, шире значење појма страдања укључује и појаву страсти, под којима пати, страда боголика личност човекова и које инхибирају његов сотеролошки пут ка Царству небеском.[4]

2 „Хришћанство није помирење са смрћу. Оно је откривење смрти, а откривење је смрти зато што је оно откривење живота. Христос је живот. И само ако је Христос живот, онда је смрт оно што хришћанство о њој говори: непријатељ који треба да буде уништен, а не „мистерија" која треба да буде објашњена". (Шмеман 1999: 118).

3 Епископ Атанасије повезује онтологију и етику у јединствени и унутарповезани дискурс: „Ево, рецимо, речи онтологија и етика – биће и битовање. Које је то биће ако нема битовања? Који је то живот ако нема живљења? Која је то личност ако нема нарав?" (Атанасије 2004: 69).

4 „Словенска реч страст, грчки πάθος – *па̑тња* (потиче од речи πάσχω = *па̑тим*), значи болест, *па̑толошко* стање душе. Управо зато што *стра́сти* толико цепају, уништавају, изопачавају човека, да он у једном таквом стању не може да живи здравим, правим

Упркос чињеници да страх од смрти представља известан индикатор маловерја,[5] она је исто тако и природна и логична, чак и у случајевима смрти праведника за које се претпоставља да су задобили Царство небеско. Осим тога, изненадна смрт за очевице представља и известан сигнал нечега што се само слути, а у основи остаје питање без одговора. Беседећи на сахрани праведног брата Драгог из Крњева јеромонах Атанасије антиципира такве смутње у народу и разрешева дилеме:

> Људи смо и незгодно нам је, навикли смо да се умире мирно и спокојно... Међутим, и тада се уплашимо, јер чим се неко разболи или се неком нешто деси, ми се одмах уплашимо, па још испитујемо: каква је чија била смрт? А за Бога је свака смрт – смрт. Јер није по начину на који човек умире, него по садржају човековог живота и по стању душе његове у моменту умирања, оно по чему треба ценити и мерити каква је чија смрт (Атанасије 2003: 32).

Телесно умирање део је судбине смртног човека, али и претпоставка новог и правог рађања, назначеног чином крштења.[6] Тиме и појам *рођења* добија надтелесни али не и бестелесни карактер, те се рађање у Духу Светом разуме као онтолошка премиса. Личност се појављује, открива као рођена за живот вечни и у томе се хришћанска феноменологија показује као онтолошка одредница (Hajdeger 2007: 10). У таквом контексту, на узлазној путањи *крштење* – (телесна) *смрт* – *живот* (вечни) хришћанска онтологија има окосницу у христоликости, христоцентричности и христостремности личности, чија се стварност истражује и тумачи: „То је саумирање и сараспињање са Христом, погружавање (грчки 'ваптисис' и значи погњурење) у Христову смрт и тиме умирање за грех и смрт. Затим је крштење саваскрсавање са Христом у нови, духоносни живот" (Атанасије 1989: 41). Трагично осећање и схватање смрти ипак представља известан антрополошки усуд и за њихово превазилажење потребна је виша свест. Предосећај бесмртности

животом за који је створен. Зато су *страсти*, као што смо већ видели, лажне *супституције замене и подмене*, тј. подвале и развале, тј. разорне обмане, или још *паразити* човекових снага и могућности, које му је Бог дао да би могао Богу тежити и учествовати у божанском животу, за који је створен. Тако су страсти и човеково *удаљење* и *отуђење* од његовог стварног живота и истинског *бивствовања*, тј. од изворног, правог живота" (Атанасије 2002: 91).

5 На тему односа вере и страха Атанасије износи став Добрице Ћосића, изражен у предговору књиге *Вјера и страх* Фахрије Капетановић-Јовановић да је *вера страх*. Његовој опасци да је лажна вера страх док *вера у* Бога Живога, није страх, следи закључак да Ћосић, заправо, није доживео праву веру. (Атанасије 2003: 592).

6 Парадоксална повезаност рађања и умирања, страдања и обнављања живота за Атанасија представљају поуздане показатеље промисли Божије: „Чудесним путевима Промисли Божјег то историјско и надисторијско Косовско опредељење Срба поклопило се и поклапало се са географским Косовом, не само у време Косовске битке, него и касније, све до данас. Трагично и славно Косово је постало свесрпска колевка и гробница; колевка рађања за Христа и гробница умирања за Христа, да би се у Христу опет васкрсавало и овде на земљи и горе на небу" (Атанасије 1987: 32).

у човеку како Атанасије запажа, повезан је са назначењем његове вечности у Постању и у томе је и смисао његовог постојања (Атанасије 1989: 27). У знаменитој беседи „Пред тајном смрти и Васкрсења", јеромонах Атанасије наводи примере људске смирености у самртном часу, на првом месту Светог Вукашина Јасеновачког, чиме се доспева до етичког контекста феномена смрти. То је поткрепљено сећањима, из логора Дахау, бившег библиотекара Богословског факултета Георгија Свишева. „Чика Ђорђе", како га аутор у беседи назива, сведочи о „спадању маски" у часу погубљења логораша – уједињени страх и страдање постају катарзични показатељ трагизма смрти, а лавирање начина понашања у тој прилици делом потврђује ову животну истину, а делом указује на истоветност живљења и умирања и појединачне разлике између људи у том смислу. „Сећање на смрт", према хришћанским етичким постулатима и особито аскетској традицији, залог је одговорнијег живљења и свакако је утемељено на извесности перспективе будуће егзистенције у Царству небеском (Мт 24, 42). Опозитна категорија будућем животу, како се то у Откривењу Јовановом потврђује, јесте „друга смрт" (Откр. 20, 14) или утамничење у оквирима сопственог неверовања (Атанасије 2003: 83). Свака појединачна тема у Атанасијевим интерпретацијама па и *страдање* указује на чињеницу да је православно богословље истовремено онтолошко и етичко, те да су та два гледишта нераздвојива (Атанасије 2004: 61–73). У уводу текста обједињених предавања, које је академске 1971/72. године одржао на Православном Богословском Институту Св. Сергија у Паризу, јеромонах Атанасије указао је на извесну дисциплинарну синтезу са *аскетиком* као повезујућом богословском области.[7] И управо у овом контексту синтетизујућег метода аскетике сажимаће се богословље теорије и праксе, као што су од почетка и били повезани и као што је он небројано пута наглашавао, на једном месту и на примеру Хиландара (Јевтић 1987: 32–33) као и у тумачењу богословља Светог Саве (Јевтић 1992: 135–136). Истовремено, указаће на повезаност страдања кроз мученичтво и мученичко исповедништво са аскетском праксом, схваћеном као „мученичтво без крви".[8] Премда *савршена љубав изгони страх* (1. Јн 4,18) према својој палој природи и слабости, људи ипак страхују. Појава страха од смрти

7 „Хришћански живот у православном искуству, схваћен не само као морални и духовни, него уопште као чињеница, као стварност Богом даног живота у свим својим димензијама, тај живот је схваћен и проживљен у православном искуству као што се у словенском, српском и руском језику изражава речју *подвиг* а у грчком речју ἀγών или ἄσκσις или ἄθλησις" (Јевтић 2002: 5).

8 „И свети подвижници и исихасти су веома добро знали ову пуноћу православног предања. Не постоји други пут, до *пут Христа* Христовог, пут сведочења и мартирија, пут Светог Игњатија, његове „распете љубави" за Христа, пут „трајног отвореног постојања човека за благодат Духа Светога". Циљ човека није просто развој оног унутрашњег или спољног, природног динамизма, који човек има и за који су Свети Оци говорили да су многи стари филозофи мислили да је циљ човека – иако је изгубио лик Божији у рају – да реализује себе и динамизам своје природе (Ово је Сартр, атеиста, назвао „егзистенцијалистичким хуманизмом)" (Атанасије 2002: 130–131).

свако умирање доводи на раван људског страдања и ниједно није лишено трагизма, што је такође антиципирано у наведеној беседи:

> Трагика смрти никад не треба да буде заборављена. Јер, смрт је пре свега распад људске личности, разбијање личног јединства душе и тела. Са смрћу, људско тело пропада, распада се, а живот душе, која продужује да живи иза физичке смрти човекове, није потпуни живот за који је Бог створио човека. Због тога се решење трагедије смрти за хришћане састоји само и једино у Васкрсењу Христа Богочовека из смрти, и у нашем у Њему васкрсењем из мртвих, на крају историје, када ће бити васпостављено јединство човека као психофизичког личног бића. Без тога, смрт остаје трагедија над трагедијама (Атанасије 2003: 69–70).

Упркос чињеници да се, беседећи о тајни живота и смрти, Атанасије Јевтић дотиче општег места хришћанског богословља, непоновљиве су његова егзистенцијалана усмереност на наведене феномене те конкретизација сваке појаве и једно животно сведочење вере и њене истине изван сваког уопштавања (Григорије 2021: 13–17). Његов беседнички хабитус укључује бројне примере, паралеле на основу епизода из сопственог сећања или на основу прича које је чуо од других људи. Пажљиви слушалац и још више духовни *созерцатељ* Атанасије ће из подсвести извући неки разговор вођен успут или неко промишљање о дневним догађајима, које увек сагледава у односу на одређени богословски дискурс. И што су примери неочекиванији то ће се показати у којој мери тачно осветљавају тему која је на реду. Истовремено, његов синтетизујући и дискурзивни приступ укључивао је како сагледавање историје кроз сочиво вечности[9] тако и садашњости као исхода историјских токова. У том смислу, сасвим неочекивано и готово пророчки, заокружио је своје излагање на тему Лактанцијевог историографског излагања о раном хришћанству и прогонима за време римских царева до Константина и његовог Миланског едикта у односу на фокус о толеранцији и прихватању хришћанства:

> Пре 1700 година Европа је толерантно прихватила хришћанство као слободну веру крста и Васкрсења, као цркву Христа богочовека и Спаситеља света. Питамо се каква је данас Европа, после 1700 година? И да ли је заиста толерантна према Христу и хришћанству, или је толерантна само према себи, а хваста се urbi et orbi да је „толерантна, демократска, слободна" – па и за ђавола, и за прогоњење крста, не само у учионицама доскоро хришћанских држава, него и у душама своје деце? (Атанасије 2004: 31).

Европа се као културолошка одредница често појављује у Атанасијевим беседама и његов став је да јој Срби једним делом припадају, а другим

9 „Есхатолошко није анти-историјско, али је више него голо историјско. То је метаисторијско виђење и поимање земаљске стварности и историје људске" (Атанасије 1991: 17).

– не, поткрепљујући своје мишљење чињеницом да су „рођени у Источно медитеранском басену и на Балкану, где је била и остала колевка цивилизације“ (Атанасије 2003: 553). У том смислу позивао се и надовезивао на Достојевског, цитирајући запис са странице његовог *Дневника* из јануара 1881. године у којем Достојевски говори о Европи као „мајци Русије“, али, потом, и руском „робовању Европи“, а евентуални „излазак из Европе“ упоредио је са изласком Јевреја из Египта (Атанасије 2003: 586–587). Атанасијев однос према Европи искуственог је карактера и он често помиње Европу као евроатлантску алијансу, геополитичку структуру данашњице (Атанасије 2003: 514) као „нови Вавилон“ (Атанасије 2003: 517). Беседе у којима доминира ова тема углавном су из раздобља југословенских ратних сукоба и бомбардовања Југославије од стране НАТО пакта. Да постоји и „једна друга Европа“ Владика Атанасије указује на основу протеста грађана Европске уније због наведеног бомбардовања (Атанасије 2003: 487, 463, 522). За уочавање слојевитости овог Атанасијевог исказа, који, према својој форми има нешто од „Јеремијиних тужби“ и „Претечиних опомена“, неопходан је увид у његово то јест предањско, светоотачко поимање бића и његовог етоса. Као што су се у европској цивилизацијској сфери некада уздигли и усталили, тако се у наше дане, у истим друштвеним и културолошким оквирима, релативизују и потискују. Четири године након што нас је напустио све су извесније околности на које је указивао.

МАРТИРОЛОШКИ ЕТОС У ТУМАЧЕЊИМА ЕПИСКОПА АТАНАСИЈА ЈЕВТИЋА

На темељу библијског гносеолошког откривања и светоотачких одуховљених тумачења Атанасијева онтолошка перспектива, како је у претходном делу излагања наговештено – представља и појмовни те појавни (феноменолошки) оквир разумевања људског *страдања*. Један је од структуралних елемената и показатеља пуноће (Ж)живота, како земног (историјског) тако и премисаоног, у односу на вечну егзистенцију у њеној пуноћи:

> У Посланици Варнавиној, једном првохришћанском спису (из 2. века), врло карактеристичном по свом садржају, човек је назван „земљом“ и то „страдалном“, „паштећом земљом“ (γῆ πάσχουσα) = „земља која се пашти“, отприлике речено простонародним језиком: „земља која страда.“ Нешто слично је рекао Берђајев: „У савременом егзистенцијализму није главно: Мислим, дакле постојим, него: Страдам, дакле постојим“ (Атанасије 1989: 80–81).

Реч је о веома значајној онтолошкој премиси у односу на мартиролошки феномен на коју указује епископ Атанасије: патња и страдање својствени су личности човека по природи земљаног порекла и кроз саможртвену љубав и на релацији две наведене појаве патње показује се динамизам

личности, њено усавршавање и узрастање *до мере раста висине Христове* (Еф 4, 13). Жртва и љубав као међусобно повезани појмови постају кључна мартиролошка одредница, разуме се, опет на темељу христоликости[10] и христостремности. На тој равни страдање за веру Христову као натприродна патња један је од показатеља начина на који човек постаје *христоносац*, да употребимо израз, својствен Атанасијевом појмовнику.

Преко спомена Светог свештеномученика Теодора Вршачког, епископ Атанасије осврнуо се на мартиролошки аспект Српске православне цркве у приступној беседи на устоличењу за епископа банатског (Атанасије 2003: 192). То представља и полазишну тачку његовог конкретнијег бављења мартиролошки профилисаном историјом СПЦ. Тако ће наредне 1992. године у оквирима Светосавске беседе на слави Богословског факултета СПЦ, фокус усмерити ка страдању православних Срба са уводом који садржи дефиницију самог појма *мартирион*:

> Мартирологиј је реч хришћанска и црквена, јер прави Мартирис=Сведок, Протомартирис и Архимартирис јесте Богочовек Исус Христос, који је распет „у време Понтија Пилата за мартирион", то јест за сведочанство Јеванђеља (1 Тим. 6, 13) (Атанасије 2003: 205).

Могло би се рећи да је у мартиролошком етосу Владика Атанасије остварио извесно себе-препознавање: „За Владику Атанасија, мартирион је увек био људски хришћански усправни и исправни став пред Богом и људима, ношење крста свога без роптања и идење за Архимучеником Христом кроз свет и историју" (Максим 2022: 385). На духовној равни Атанасије се поистовећивао са мученицима и будући православни Србин као сроднике доживљавао је припаднике других мученичких народа (Максим 2022: 385). И као што је у сусрету са малом децом (Максим 2022: 638–642) откривао „дете у себи" (Мат. 18, 3–5), тако је био посебно осетљив на дечија страдања, те је у ратним годинама од страдања спасавао децу разних народности и вероисповести (Максим 2022: 450). Страдање од рођења младенца Жарка Кујанина из Брадине, благодарећи Атанасију, постало је парадигма дечијег мартиријума (Максим 2022: 449–451). Ове теме дотакао се и песник Рајко Петров Ного у песми „Извештај владике захумско-херцеговачког", посвећене Атанасију: „Гробља су Ти понијела С хумки свјетлост вије / На рукама удовице посмрче се смије / Из колевке

10 „Према томе, из свега до сада реченога види се да је православни хришћански живот и морал христолошког, и истовремено тријадолошког и пневматолошког карактера. Православни хришћанин је *христолик* и *христоносан* („христоморалан", „христоетичан"), а самим тим и *духован* – „пневматикос антропос", по Апостолу Павлу. Његов живот и „итос" је истински католичански етос Бога и човека, или, по речима Св. Игњатија Богоносца, то је – ὁμοήθεια Θεοῦ (=једноетичност с Богом, етос Божји) (Посл. Магн. 6,2), тј. то је етос *Богочовека* Христа. Тај се етос најбоље изражава у нашој хришћанској *богочовечанској љубави*, љубави према Богу и према људима, љубави *христоликој* – истовремено *богољубивој* и *човекољубивој*" (Атанасије1989: 193).

на замјерке Твој рукосад ниче // За ждралима одлетјелим ждраловићи криче...“ (Према: Максим 2022: 456–457). Према епископу захумско-херцеговачком Димитрију, Владика Атанасије је, заправо, *обновио ранохришћански мартиролошки етос у нашој помесној цркви* (Максим 2022: 385). Истовремено, појам подвижништва посматрао је кроз литургијско сочиво (Тутеков 2021: 343–361). Повезивање мартиролошког контекста српске историје са Светосављем није било случајно, будући да епископ Атанасије на богословској равни уочава етички и културолошки континуитет православља код Срба.

СВЕТОСАВСКИ ТЕМЕЉИ КОСОВСКОГ ЗАВЕТА

Једна од кључних националних идеја – Косовски завет – представља и изразити богословски топос у тековинама владике Атанасија, који у сагледавању и тумачењу историјских прилика и догађаја увек примењује богословски метод то јест посматра их из хришћанске то јест надисторијске перспективе. Са друге стране, распрострањено мишљење да је светосавско предање трасирало пут лазаревском опредељењу за Царство небеско за Атанасија је нешто што се по себи разуме, подразумева (Јевтић 1987: 31; Ковић 2021: 81–135). У томе се огледа и склоност ка синтетичком мишљењу у којем принцип континуитета има значајно место. Овој теми посвећено је дело *Свети Сава и Косовски завет* (Јевтић 1992: *passim*) у којем се повезаност наведених феномена тумачи полисемички и поливалентно као и на основу писаних трагова бројних аутора, који су му посветили неке сегменте својих дела, попут Марка Марковића, чију формулацију Атанасије не само да прихвата, већ и усваја:

> Подвиг Светог Саве (и Немање) само је доследно поновио косовски великомученик – Свети Лазар, тако да је с правом речено да „и Свети Сава и Свети Лазар имају исти извор и утоку: привољавање Царству небеском“ (Марко Марковић, *Тајна Косова*) (Јевтић 1992: 301).

Атанасије Јевтић, са друге стране, у истом делу указује на групу аутора, који, на известан начин издвајају српско православље, схватајући га као какву паралелу изворном хришћанском православљу и то на основу његовог историјског трагизма. Стога је таквом схватању супротставио не другачији став, већ измењену то јест праву перспективу посматања наведеног феномена – есхатолошку (Јевтић 1992: 306–307). Чињеницу да је есхатолошки принцип уткан у свест православних Срба, Атанасије доказује навођењем народне епске песме „Пропаст Царства српског“ у којој је окосница теме светолазаревско опредељивање за Царство небеско[11] као израз праве вере и перспективе разумевања историјског реалитета:

11 „... земаљско је за малена царство, / а небеско увек и довека“ (Према: Јевтић 1992: 311).

> Самим тим историја је у Хришћанству процењивана, „суђена", осветљавана и осмишљавана само есхатолошким Царством небеским, у које су људи у свету и историји позвани Богом да уђу. И управо тај сусрет, тај „суд" и процена историје са метаисторијом, царства земаљског са Царством небеским збива се у Цркви, у црквеној Литургији, у Светој евхаристији Цркве Христове (Јевтић 1992: 316–317).

Тиме је указано на још један аспект богословља епископа Атанасија, заснован на литургијском искуству есхатолошког присутњавања Царства небеског. У Атанасијевом богословском дискурсу сагледано је и *Светосавље* то јест богословље Светог Саве као наведени темељ есхатолошког погледа на стварност, који ће свој израз пронаћи у Косовском завету и мартиријуму. Овом питању посветио је дело под називом *Богословље Светог Саве* (Јевтић 1991: *passim*) са преводима извора[12], коментарима и тумачењима. Наглашавајући чињеницу да је о Светом Сави писано много али о његовом богословљу веома мало, у самом уводу текста (Јевтић 1991: 8) Атанасије Јевтић наводи читав низ аутора који су сматрали да у Доментијановим житијама Светог Саве[13] изостаје богословски дискурс или недостаје оригиналност (Јевтић 1991: 8–16). Томе следи помињање аутора са супротним мишљењима (Јевтић 1991: 16–32), што Атанасије такође критички сагледава и коментарише. Упоредивши је са монашким зборницима, *Студеничку беседу* определио је на основу аскетске богословске перспективе,[14] а Светог Саву као њеног аутора придодао богословском низу апостола и отаца, које је препознао као Савине узоре: апостоле Јована и Павла, те Свете Иринеја Лионског, Атанасија Великог и Јована Златоустог (Јевтић 1991: 135). Повезаност вере и живота за Светог Саву, као и за самог Атанасија, представља идеал и императив, те и њихово богословље рефлектује такву повезаност, ослањајући се на тековине отаца Цркве (Јевтић 1991: 145–146). На основу једног места из *Хиландарског типика* Атанасије запажа да је Свети Сава *теолог из љубави* то јест *теолог љубави* (Атанасије 1989: 12), љубави из које се рађа сваки подвиг, па и исповедање вере кроз страдање. Ово његово подвижничко слово део је поглавља о методологији богословља у којем се дотиче и гносеолошког питања, износећи чињеницу да се преко подвига и јачања вере доспева и до узрастања у знању (Атанасије 1989: 20).

---

12 *Жичка беседа о правој вери* и *Студеничка беседа* Светог Саве.

13 *Живот Светога Саве и живот Светога Симеона*, *Житије Светога Саве*

14 „Треба, на крају, констатовати да ова *Студеничка беседа* Светог Саве спада углавном у ред оних традиционалних *монашких поука*, какве су познате у читавом светоотачком предању православног Истока, од древних Египатских монашких писаца, па преко Палестинских, Синајских и Студитских, све до савремених Светом Сави Светогорских. Не може се рећи да је у њима богословско-догматски елеменат запостављен, као уосталом нигде у живој православној традицији, али је он укључен у духовно-моралне оквире, у функцију *подвижничког = духовног* живота, тако да се ортодоксија пројављује кроз ортопраксију и квалитет духовног живота сведочи (= на делу посведочава) о квалитету вере, а то управо и јесте православна εὐσέβεια = *благоверје* и *благочешће*, о чему и говори овде Свети Сава" (Јевтић 1991: 126).

У односу на ово светопавловско полазиште као и предањски карактер богословља, којем је тежио на основу прожимања теорије и праксе, успостављен је и мартиролошки дискурс који се данас препознаје у тековинама епископа Атанасија Јевтића.[15]

У етичком смислу Косовски завет за епископа Атанасија представља показатељ опредељености српског народа за Царство небеско, што га квалификује као народ Божји (Цветковић 2021: 543–567). То, међутим, не значи да је увек и у целини деловао на позитиван начин, те „ми сви добро знамо за раније и данашње грехе и недела српских појединаца, или група" (Атанасије 1989: 83). Атанасијево родољубље није некритичко нити је идеолошко, већ, како је речено – питање које посматра кроз призму богословља.[16] Штавише, једно поглавље дела *Свети Сава и Косовски завет* назвао је „Српске мане и пороци" (Јевтић 1992: 283–289). У томе је, надовезујући се на запажања светог Николаја Жичког (Велимировића)[17] подједнако аналитичан, као и код сагледавања појединих антрополошко-културолошко-етичких народних својстава[18], које као колективне вредности имају сопствени исход у косовском опредељењу за Царство небеско. Наведени аспект уочава се и у једном *in memoriam* слову о епископу шабачко-ваљевском Јовану (Велимировићу): „Што Му је земаљски живот био ближи крају, то је све више испољавао апостолску љубав и бригу за живу и многонапаћену Цркву Божју у народу Светога Саве и Светога Лазара Мученика Косовског" (Атанасије 2003: 163). У питању је један од бројних примера светосавко-светолазаревске контекстуализације многих догађаја и личности из историје Српске православне цркве и српског народа, на које се,

15 „Путујући, поклоништва ради, између Косова и Јадовна о. Атанасије се суочио са распећем свога народа, прошлим и садашњим. Дотакавши се непосредно његових *рана од клинова* он је то распеће свога народа доживео као своје; силазећи на његово дно и пењући се до његових врхова, он се изнова враћа његовом корењу и дну, Косову, старом и најновијем *ѓрдном судилиштy*" (Јевтић 1987: V).

16 Одређено појашњење Атанасијевог родољубља садржи и његова беседа на устоличењу за епископа Банатског (Ивандан 1991): „Овде у Банату где живе многа браћа из различитих вера и различитих нација, нека буду сигурни да ћемо поштовати свакога човека као дете Божије, као брата нашега, а према својима у вери и Цркви, можда, имамо и веће право на већу бригу, на непосреднију љубав хришћански. Није ово забрањено, ако је оно прво испуњено" (Атанасије 2003: 193).

17 „С правом вели владика Николај: *Ни срйска исшорија није без црних конаца зле воље, која је као асйида рађала* своја *зла исчадија: неслоїу међу браћом, зависш, осветy, издајсшво, ружење ближњих, омаловажавање свешиње, охолосш, раскалашносш и – један йакао може им знаши сва имена, йошшо им је йакао и колевка. Ни на Косову нису расли само божури, неїо и шрње*" (Јевтић 1992: 283–284).

18 Поглавља у којима се обрађује наведена тема јесу: *Душеван народ* (Јевтић 1992: 269–273); *Тужан народ* (Јевтић 1992: 273–276); *Народ чојсшва и јунашшва* (Јевтић 1992: 276–279); *Краљевић Марко и већи од њеїа* (Јевтић 1992: 279–281); *„Дворова немамо, али црквама и манасширима смо засејани"* (Јевтић 1992: 281–283); *Верносш Јеванђељу и Часном крсшу* (Јевтић 1991: 293–295); *Љубишељи девсшвености, чесшиосши и образа* (Јевтић 1992: 295–298); *Задужбинарсшво, свечарсшво и мобарсшво* (Јевтић 1992: 298–300) и *Косовско опредељење – биїна особина срйскоі духовноі живоша* (Јевтић 300–303 и *passim*).

у својој богатој оставштини, осврtао епископ Атанасије Јевтић. Исто тако, за њега је Косовски завет представљао етичко питање и враћање њему кроз историју на тај је начин сагледавао – као *по̄светӯ* за разлику од *осве̄те* (Јевтић 1987: 73).

КОСОВО И МЕТОХИЈА У ФОКУСУ ЕПИСКОПА АТАНАСИЈА ЈЕВТИЋА

Проширивање теме нашег истраживања свакако укључује и вредност сведочења епископа Атанасија о стању на Косову и Метохији у последњим деценијама XX столећа. Критички осврт на извештавање у тадашњој штампи са акцентом на идеолошки искривљеном сочиву то јест више прикривању него откривању реалног стања, доводи у питање савремене писане изворе на наведену тему (Јевтић 1987: 11–14). Насупрот томе, Атанасијево извештавање са Косова и Метохије има све особености историјског извора, пре свега на основу његове непристрасности, која се огледа кроз праксу да ниједан пример позитивног албанског понашања и деловања не буде изостављен (Јевтић 1987: 15, 21–22, 50; Максим 2022: 353–354) и управо је на томе заснивао, додуше слабашне – наде у боље сутра. Осим тога, историјски контекст дефинише структурално и са осећајем за политички тренутак док о политичким аспектима и актерима, било да су у питању локалне или државне власти то јест њихово лицемерје[19], сведочи без устезања и зебњи због могућих последица. Нема сумње да је био инспиратор, а вероватно и непосредни аутор текста *А̄пела за заштиту ср̄ског̄ живља и њег̄ових свет̄иња на Косову*[20], који је потписало двадесетак свештеника, монаха и монахиња. Отвореност у приступу теми овог српског стратишта, стога, такође афирмише његова извештавања са Косова и Метохије као релевантни историјски извор.[21] Осим тога, бројни непосредни контакти и неуморно обилажење српских домова резултирали су обимношћу грађе

19 Спомињући „Призив (апел) о Косову" српских свештеника и монаха, објављен у *Православљу* (15. мај 1982) Атанасије се осврће на негативне реакције у тадашњој штампи. Поред опсежнијег коментара на извештавање и тумачења загребачких новинара Ненада Иванковића и Зорајде Руњић, спомиње и реакције Милорада Вучелића у *Полит̄ици* и *НИН*-у, додавши да је: *окарактеризао наш Апел као „о̄пасан корак" и „изазов национализма", наравно ср̄ској̄, јер му се, ваљда, чини да је т̄о г̄лавна о̄пасност̄, чак и када је у п̄итању т̄рагедија Косова!* Касније ће, Вучелић, као блиски сарадник Слободана Милошевића постати националиста и власник десничарски оријентисаног гласила *Печат̄*, па чак и носилац Ордена Светог Саве другог реда (2021) што из перспективе динамизма личности није противуречно на основу њене способности преумљења, међутим, у историографском контексту свака чињеница је значајна и указује на друштвене промене и процесе и у том смислу сведочанства епископа Атанасија Јевтића представљају драгоцену историјску грађу. Јевтић 1987: 24–25.

20 Интегрални текст *Апела* публикован је у делу *Од Косова до Јадовна* (Јевтић 1987: 90–96).

21 На његову свепреданост Косову и Метохији указао је и епископ рашко-призренски Теодосије (Максим 2022: 353).

о страдању Срба на Косову и Метохији (Максим 2022: 353–364). Ни Атанасијеве косовско-метохијске хронике, међутим, нису лишене богословских тумачења, те ће, након навођења примера пљачкања и скрнављења српских цркава на Косову и Метохији и исељавања становништва, тумачећи стоичко опстајање свештенства на једном примеру:

> Не зато што можда није имао грубих или рафинисаних притисака, већ зато што је остао веран служби Богу и свом народу и зато што верује у бољу будућност, јер верује не само у Велики Петак него и у Ускрс, не само у гроб и погребење, него и у живот вечни (Јевтић 1987: 27).

Опстајање свештенства и монаштва на Косову и Метохији, према епископу Атанасију, било је од великог значаја и то је често наглашавао (Јевтић 1987: 73). Упркос израженој животној динамици и способности да свугде стигне и „на страшном месту постоји", веома активном архипастирском деловању, педагошком и јавном раду, Владика Атанасије успевао је да сва своја сазнања о појединачним страдањима на Косову и Метохији, забележи, укључујући именске, хронолошке и тополошке одреднице. У питању је можда најопсежнији писани извор на ову тему, незаобилазан у будућим истраживањима историчара (Јевтић 1987: *passim*). Осим тога, велики број сведочанстава и писаних извора објављен је у обимном монографском издању „Задужбине Косова" у чијем је састављању и сам имао значајну улогу (Јевтић 1987: 88; Максим 2022: 366–370). Значајни документи не само о страдању већ и дописи вишим државним и црквеним властима, који осликавају историју косовско-метохијског проблема, додати су као прилози Атанасијевом мартиролошком зборнику *Од Косова до Јадовна* (Јевтић 1987: 90–183). Осим тога, није се либио да прогон православних Срба на Косову и Метохији у наведено, мирнодопско време назове „гоњењем" (Јевтић 1987: 67, 68) што потврђује његов мартиролошки фокус у сагледавању животне стварности. Када је мартиролошка тема у питању епископ Атанасије наглашава континуитет мучеништва православних Срба на Косову и Метохији, додавши да су –

> страдали сваки пут кад год је Српски народ страдао, почев од Видовдана 1389. године, па кроз петовековно турско ропство, кроз страдања у сеобама и ратовима, до страдања у Балканском рату, и Првом и Другом светском рату, све до данашњих косовских страдања и сеоба Срба

питајући се притом: *И да ли тим сеобама и изгонима има краја?!* (Јевтић 1987: 32). Будући да почетке косовско-метохијског мартиријума види у Косовском завету и Видовдану 1389. године, Атанасије недвосмислено закључује да се на наведеним просторима као мало где страдало и страда за Христа (Јевтић 1987: 32). Последњи мартиролошки период од 1941. до данас, за њега, има особености геноцида (Јевтић 1987: 33, 95).

Истоветна квалификација спомиње се и у допису Скупштини СФРЈ, те Скупштини Републике Србије на тему страдања Срба на Косову и Метохији са 212 потписа (Јевтић 1987: 101–103). У време настанка његовог дела *Од Косова до Јадовна* као зборника појединачних текстова и извештаја са Косова и Метохије и других стратишта, Атанасије Јевтић представљао је неки вид „гласа вапијућег у пустињи", пустињи заташкавања, прикривања и затварања очију пред проблемима у држави, која се представљала као цивилизована. Његово перманентно присуство на ширем простору Косова и Метохије као и редовно извештавање о немилим догађајима, у то време представљали су усамљене индикаторе прогона и страдања косовско-метохијских Срба у СФРЈ. Повремено је, истини за вољу, о томе писано и у домаћој штампи, на шта Атанасије подсећа у наведеном делу (Јевтић 1987: 35). Сâм Атанасије Јевтић са стварним стањем упознавао се непосредно у сваком селу, у домовима људи о чијим мукама и прогонима је извештавао на основу њихових сведочења и сећања. Уочавао је, притом, и симболичност деструкције прогонитеља на основу примера рушења надгробних споменика уочи задушница и хришћанских празника, што се односило и на насртање на хришћанске богомоље (Јевтић 1987: 36–37). Поред наведеног, значајна су Атанасијева записана сведочења о нападима на монаштво и српске манастире на Косову и Метохији (Јевтић 1987: 66–73;). Случај мучења Ђорђа Мартиновића (Јевтић 1987: 73–74) као извесна парадигма страдања православних Срба на Косову и Метохији, нашао се и на корицама Атанасијевог зборника *Од Косова до Јадовна*, као репродукција слике Миће Поповића „1. мај 1985". Сликар је изразио истоветно виђење косовско-метохијског мартиријума: заснована на Риберином[22] „Мучеништву Светог Вартоломеја" сцена указује на христоносност појединачног страдања, док пасивност милиционера са рукама на леђима представља гест у којем се открива државно лицемерје о којем је и епископ Атанасије не-једном сведочио и на које је више пута указивао.

У атмосфери прогона и страдања дочекан је и јубилеј 600-годишњице Косовског боја (1989). Том приликом у интервјуу за лист *Светосавље*, који је излазио у Шведској, поновиће свој косовско-метохијко-мартиролошки „кредо" о светости земље, засејане мученичким моштима, повезаности Великог Петка и Васкрса и подвигу вере као борби за Царство небеско (Јевтић 1987: 41–42). Потресним сведочанствима обилује и разговор на исту тему и истим поводом за *Православље*. Прологомену овог текста чини мартиролошко исповедање вере:

> Једну ствар да вам кажем. Косово је сво у знаку крста. Ми као хришћани гледамо у Косово са много већим поверењем него што се обично мисли. Његош и Шантић су верно изразили нашу дубоку веру у тајну Крста Христовог као наш хришћански пут. „Васкрсења не бива без смрти" (Јевтић 1987: 44).

22 Хозе де Рибера (José de Ribera 1591–1652) шпански барокни сликар, стварао у Напуљу.

Наведени одломак припада делу интервјуа који никада није објављен што је само по себи речито (Јевтић 1987: 44). То би се могло коментарисати навођењем једне његове реченице поводом неодобравања представнику Срба са Косова и Метохије да говори на скупу поводом 800-годишњице Манастира Студеница: *Страшно је бојати се речи, а не недела* (Јевтић 1987: 53; Максим 2022: 366). Атанасијева парадигма о Косову као гробу и колевци српског народа наслања се на сродна промишљања Исидоре Секулић (Јевтић 1987: 55). Упадљиво је, са друге стране, да он појам Косова најчешће примењује без помена Метохије и, чини се, да ту није реч о превиду већ концепту, који заслужује додатно појашњење. Наиме, за Атанасија је Косово свевремени *хроното̄п* (Атанасије 2003: 143–144, 288–289) који укључује са̑мо поље-поприште знамените битке као и област са овим именом. И више од тога, Косово је за њега парадигма надвременог бивства сопственог народа, *стожерно место у* (његовој) *историји и духовности* (Атанасије 2003: 143; Јевтић 1987: 82). Сматрао је, стога, да се овај појам географски протеже до свих подручја на којима доминира косовски исповеднички етос и метохијска богочовечанска саборност (Атанасије 2003: 289). О томе је јавно, гласно и сасвим отворено говорио како пред Хелсиншком комисијом за људска права у Косову Пољу 1990. године (Максим 2022: 372–373), тако и у Америчком конгресу исте године (Максим 202: 375–380). Владика Атанасије је први доспео на Косово и Метохију након мартовског погрома 2004. године и одмах обишао манастире и парохије (Максим 2022: 596–597), те се његови тадашњи и тамошњи извештаји могу сматрати историјским изворима првог реда. Истовремено, голим је рукама сабирао преостало на згаришту, попут девичког, у којем су ипак нетакнуте остале целебне мошти Светог Јоаникија (Максим 2022: 596). Од 11. фебруара до краја маја месеца 2010. године био је по одлуци Светог архијерејског сабора администратор Рашко-призренске епархије (Максим 2022: 627). Његова као и пастирска служба митрополита Амфилохија подразумевала је духовно старање о косовско-метохијском мартиријуму (Џомић 2021: 567–591). Мартиролошки обојена била је и његова кончина: наиме, током лечења у требињској болници дописивао је своје петотомно дело *Од Косова до Јадовна* (Максим 2022: 689). Након што се упокојио: „У име вечног памћења и завета Косовски Срби су му спустили на одар земљу са Газиместана, један камен из Манастира Светих Архангела код Призрена и један камен са улазних врата манастира Девича поломљених у Погрому 2004. године“ (Максим 2022: 695).

У немалом броју својих текстова епископ Атанасије указивао је на еванђељски смисао појма и феномена *љубави* као и неопходности *пра̄штања*, те неодрживости идеја *осве̄те* као антихришћанске појаве. То је уочљиво у упечатљивом закључку поздравне Атанасијеве беседе на дочеку моштију Светог кнеза Лазара у Грачаници 19. јуна 1989:

> Дочекали смо Те са молитвом коју је срочио Владика косовско-метохијски и Рашко-призренски Павле: да Господ да̑ да се не светимо непријатељима нашим који нас киње и угњетавају, него да се и они уразуме

> и просвете, да схвате да зло добра донети не може, и да уместо лажи завлада истина, уместо неправде – правда, уместо немира – мир, уместо мржње – љубав, уместо жалости – радост, уместо таме – светлост (Атанасије 2003: 143).

Следеће године у надгробном слову игуманији грачаничкој Татјани у сродном контексту Атанасије, говорећи о њеној и свесрпској борби за Косово и Метохију, нагласиће да то није

> борба тиранства и да Крст не може представљати гажење по другима већ она која се води подношењем сопствених жртава и одстојавањем људског образа и достојанства, Правде људске и Правде Царства Небеског, за коју је и вођена Косовска битка и води се, ево, шест векова до данас (Атанасије 2003: 149).

Посебно су упечатљиви Атанасијеви фокуси на етосу косовско-метохијских Срба: тако, наводећи један немили догађај силовања једне српске девојчице од стране Албанца, које су родитељи у свом болу прећутали како би избегли осветu и крвопролиће, Атанасије додаје: „Били су то заиста трагични јунаци, хероји високог морала и људског достојанства, као уосталом и њихови рођаци, саплеменици и сународници“ (Јевтић 1987: 63). Окосницу и темељ косовско-метохијског мартиријума представља Видовдан 1389. године са Светим великомучеником кнезом Лазарем као централном фигуром, али и парадигмом свенародног опредељења за Царство небеско. Истовремено, овај феномен постао је, временом, архетипско обележје сваког страдања православних Срба у историји. Стога и одреднице „косовски/а/о“ за епископа Атанасија више су мартиролошког него топографског карактера. Особито су у том погледу значајне његове беседе – *добродошлице* Светом кнезу Лазару, приликом приспећа његових моштију у Ваљево, Грачаницу и Раваницу 1989. године. У првој „ваљевској беседи“ уочава се феноменолошки однос изједначених топонима Косова и Јадовна, које је, кроз његово дело, постало етаблирани појам са значењем „новог Косова“, обухватајући бројне мартиријуме и стратишта православних Срба из времена Другог светског рата, попут Јасеновца, Пребиловаца, Старог Брода, Ливна итд. Истовремено, уочава се и симболичка хеортолошка повезаност Видовдана са Крстовданом, која потврђује бројне фокусе Атанасијевог мартиролошког као богословља христоносности, особито израженог у антологијским беседама (Максим 2022: 370–372) приликом преноса моштију Светог великомученика Лазара Косовског:

> А шта ћемо ми, Свети Кнеже Косовски, да Ти изнесемо у сусрет, чиме да Те дочекамо? Немамо ништа друго, осим тужног рапорта са Косова Твога и нашег. Насупрот извесним политичарима и новинарима из западних крајева, који саопштавају да „на Косову ништа ново“, ми из Србије, ево већ 600 година до данас, имамо да саопштимо све ново

> и ново страдање Српског православног народа на Косову и Метохији, све трагедије, све крст до крста од Косова до Јадовна. Непрекидни Видовдан, непрекидни Крстовдан продужава се на Косову и Метохији од пре шест векова до данас (Атанасије 2003: 136).

Наведена поздравна слова светом кнезу Лазару указују и на карактер беседништва, али и писаних тековина теолога Атанасија Јевтића (Кончаревић 2021: 485–505). Непоновљивост ове хибридне форме чини непосредност обраћања светитељу готово у исповедном тону и маниру; Атанасијев најављени „рапорт" са Косова и Метохије обухвата конкретне случајеве страдања на основу личних сазнања и сведочења, уз навођење имена страдајућих, те времена и места на којима се то догодило; псаламска форма тужбалице и завршетак у којем је рефлектован хришћански оптимизам и перспектива разумевања појмова *пораза* и *победе* (Атанасије 2003:137–141). Поред тога што Атанасијев лични и личносни однос са Светим великомучеником кнезом Лазарем евоцира непосредност ранохришћанске мартирологије (Мирковић 1974: 11–19; 48–49) стил његовог излагања често поприма песничке карактеристике. То његовим беседама даје упечатљивост, указујући притом на њихову сродност са савременом поезијом блиском стилу Матије Бећковића[23] и Љубомира Симовића, а утемељене у народној епској књижевности:

> Добро нам дошао, и подржао нас посрћуће, али и устајуће. А ми ћемо, заричемо се овде на Косову, у Грачаници данас, и сутра на пољу битке на Газиместану, одазвати се твоме позиву – да бијемо незавршену битку Косовску: за повратак изгубљенога, за васкрсење умртвљенога, за успостављање оборенога, за изградњу порушенога (Атанасије 2003: 142–143).

Упоређивањем обношења моштију кроз „српске земље" са Израиљевим повратком из Египта а Лазара – великомученика са Мојсијем, *раваничкој беседи* дало је посебну боју и библијску перспективу, увек својствену Атанасијевим виђењима историјских догађаја (Атанасије 2003: 145). Симболички аспекти појава и догађаја, особито оних око којих се „исплело" народно предање, као што је случај са „Лазаревим каменом"[24], представљају топосе његовог практичног богословља, које је увек тежило примордијалним дубинама. Атанасијев пастирски приступ црквеним и народним тегобама увек је подразумевао сукцесију са једно(исто)родним светитељима и оцима, који су за њега представљали извесне узоре или „учитеље", веома често

23 У слободнијој интерпретацији стихове *Очни живац су нам растурили, сад би да нам и бели штап из руку отму. Земљу коју смо одн неба добили, неко им је обећао...* преузео је из песме „Косово" Матије Бећковића и укомпоновао у свој „Вапај Срва са Косова и Метохије" (Атанасије 2003: 543).

24 Камен на којем је, према предању, одрубљена глава Светог кнеза Лазара и који се налази у близини Пиринис-џамије, подигнуте на месту порушене древне Саборне цркве Липљанске митрополије, Атанасије спомиње у Слову о изградњи Саборног храма Христа Спаситеља у Приштини. Атанасије 2003: 173.

контекстуализован кроз тему трпљења и мучeништва. У грачаничкој беседи 1989. године позвао се на „праштални молитву" епископа рашко-призренског (потоњег патријарха) Павла о којем је произнео и похвално слово приликом његовог избора за првојерарха Српске православне цркве (Атанасије 2003: 181–183), наглашавајући подвижнички дух овог архипастира. Постављајући себе у позицију „једног од ученика" на сличан, псаламски начин обратио се Светом Николају Охридском и Жичком, приликом дочека његових моштију на Врачарском платоу 1991:

> Добро дошао, Свети Владико, у мученички народ твој, понижаван, гоњен, затиран и тек помало придизан и усправљен; народ још увек располућен и неослобођен. Духом је слободан твој Српски народ, непоробљен никоме, али још увек распет, и још увек му се непријатељи домаћи и страни ругају. Ти си дошао да нас осоколиш и Христу приближиш (Атанасије 2003: 185).

Псаламски карактер одликује и „Вапај Срба са Косова и Метохије" и то не само на основу молитвеног тона и атмосфере жалости и непосредном обраћању Господу као у Давидовим псалмима, већ и композиције текста, те ритма. Стога се о овом његовом тексту говори као о 151. псалму. Осим тога, многе Атанасијеве беседе одишу покајничким тоном (Атанасије 2003: 547), док је покајање као етички феномен веома често у фокусу његових писаних тековина (Атанасије 2003: 547). Лично покајање наводи и као разлог напуштања епископске катедре (Атанасије 2003: 532). Исто тако, у избору Патријарха Павла видео је промисао Божју, јер, по Атанасију, са њиме:

> неће бити и не треба нам голог, слаткоречивог тријумфализма, него смиреног подвига самопрегора и саможртве, што једино и доноси праве плодове у Винограду Господњем, плодове личне и саборне – за живот вечни у Царству Небеском, и појединца и народа (Атанасије 2003: 183).

Теме *покајања* и *страдања* у беседама епископа Атанасија често се преплићу, те представљају показатељ раздобља у којем живимо као и некакав „тест". *Време наше је време провере нашег мартирија* – подсетио је у оквирима Светосавске беседе 1992. године (Атанасије 2003: 209). У овим појмовима, као и кроз друге етичке теме уочава се Атанасијево полазиште да сваку појаву посматра на индивидуалном и колективном нивоу. Сопствени народ посматра кроз призму Цркве и као Цркву и на тој равни указује на колективну одговорност.[25] Осим тога, како је изложио у својој Пастирској посланици пред Велики Пасхални пост (Атанасије 2003: 212–215) страдања

25 „Зато је велика одговорност православних Срба наших дана, нарочито Срба у Српским Крајинама, да одрже усправан и частан став православни и светосавски, да не упрљају неким злом и грехом мучeништво својих претходника од пре педесет година и раније" (Атанасије 2003: 210).

бивају и по гресима нашим те су његови позиви на индивидуално, свенародно и сопствено[26] покајање били чести и дубоко искрени. Рекло би се, стога – и веома обавезујући а његово обимно и слојевито наслеђе, са друге стране, представља неисцрпан и аутентични извор савременог богословља и историје Српске православне Цркве и народа.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасије 1989. Јеромонах Атанасије. *Тра͡ѣ̑ање за Христом*. Београд: Трз Храст.

Атанасије 1991. Епископ Атанасије. *На пу̑тевима о̑таца*, књига прва. Београд: Трз Храст.

Атанасије 1997. Атанасије (Јевтић) епископ Захумско-херцеговачки. „1200 година Седмог васељенског сабора“. *Православље и уметност*; Зборник текстова. Ур. Д. Васиљевић, 5–14.

Атанасије 2003. Епископ Атанасије умировљени захумско-херцеговачки. *Беседе и речи.* Требиње–Врњци: Манастир Тврдош и Братство Св. Симеона Мироточивог.

Атанасије 2004. Епископ бивши захумско-херцеговачки Атанасије (Јевтић). „Онтологија библијске етике“. *Саборност* – часопис Епархије браничевске. Бр. 1–4. Ур. Д. Ивковић, 61–75. Пожаревац: Епархија браничевска.

Атанасије 2011. Епископ др Атанасије (Јевтић). „Галеријев едикт 311. г. о толеранцији и његов контекст и домет“, *Хришћанско наслеђе Феликс Ромулијане у сусре̑т 1700. го̑дишњици Миланско̑г едикта*. Зборник радова са научног скупа Felix Romuliana – Гамзиград 30. април 2011. Ур. Р. Б. Поповић, 11–33.

Бећковић 2021. Матија Бећковић. „Два А Српске православне цркве“. *Вера и мисао у вр̑тло̑ previous времена – Међународни зборник радова у ча̑ст митропо̑лита Амфилохија (Радовића) и епископа Ата̑насија (Јевтића)*. Прир. А. Јевтић, М. Кнежевић, Р. Кисић, 17–25. Београд, Подгорица, Фоча: Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“ Универзитета у Источном Сарајеву.

Григорије 2021. Епископ дизелдорфски и немачки Григорије (Дурић). „О владици Атанасију“. *Вера и мисао у вр̑тло̑ previous времена – Међународни зборник радова у ча̑ст митропо̑лита Амфилохија (Радовића) и епископа Ата̑насија (Јевтића)*. Прир. А. Јевтић, М. Кнежевић, Р. Кисић, 13–17. Београд, Подгорица, Фоча: Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки“ Универзитета у Источном Сарајеву.

Јевтић 1984. Атанасије Јевтић јеромонах. *Па̑трологи̑ја; дру͡ѣ̑ свеска: Исто̑чни оци и пи̑сци 4. и 5. века од Никеје до Халкидона 325–451*. Београд: Православни Богословски факултет.

Јевтић 1987. Јеромонах Атанасије Јевтић. *Од Косова до Јадовна: Пу̑тни запи̑си јеромонаха Ата̑насија Јевти̑ћа* (седмо допуњено издање). Београд и Шабац: Глас Цркве.

26 У Беседи на устоличењу у Требињу (Видовдан 1992.) на основу примера једног грчког епископа, нагласио је да црквени пастир *шири Јеванђеље не о̑ињем или мачем, него кр̑стом и жр̑твом со̑пстве̑ном* (Атанасије 2003: 219).

Јевтић 1991. Атанасије Јевтић. *Богословље Светог Саве*. Врњачка Бања: Св. Симеон Мироточиви.

Јевтић 1992. Атанасије Јевтић. *Свети Сава и Косовски завет*. Београд: Српска књижевна задруга.

Јевтић 1994. Епископ Атанасије Јевтић. *Знак препоречни*; *Разговори у времена смутна*. Београд: Студенти Богословског факултета у Београду.

Јевтић 2002. Јеромонах Атанасије Јевтић. „Аскетика; предавања из аскетике на Православном Богословском Институту Св. Сергија у Паризу академске 1971/72. г." Београд/Србиње/Ваљево: *Хришћанска мисао*.

Јован 2004. Митрополит пергамски Јован (Зизиулас). „Онтологија и етика". *Саборност* – часопис Епархије браничевске бр. 1–4. Ур. Д. Ивковић, 97–117. Пожаревац: Епархија браничевска.

Ковић 2021. Милош Ковић. „Обнова Предања: Историја српског народа у делима митрополита Амфилохија и владике Атанасија". *Вера и мисао у вртлогу времена – Међународни зборник радова у част митрополита Амфилохија (Радовића) и епископа Атанасија (Јевтића)*. Прир. А. Јевтић, М. Кнежевић, Р. Кисић, 81–135. Београд, Подгорица, Фоча: Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки" Универзитета у Источном Сарајеву.

Кончаревић 2021. Ксенија Кончаревић. „Језик и стил теолошких расправа епископа Атанасија Јевтића". *Вера и мисао у вртлогу времена – Међународни зборник радова у част митрополита Амфилохија (Радовића) и епископа Атанасија (Јевтића)*. Прир. А. Јевтић, М. Кнежевић, Р. Кисић, 485–505. Београд, Подгорица, Фоча: Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори. Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки" Универзитета у Источном Сарајеву.

Максим 2022. Владика западноамерички Максим. *Атанасије: један животопис*. Требиње: Манастир Тврдош.

Мирковић 1974. Лазар Мирковић. *Иконографске студије*. Нови Сад: Матица српска.

Тутеков 2021. Свилен Тутеков. „Синтеза литургијског и подвижничког етоса у теолошкој мисли епископа Атанасија Јевтића". *Вера и мисао у вртлогу времена – Међународни зборник радова у част митрополита Амфилохија (Радовића) и епископа Атанасија (Јевтића)*. Прир. А. Јевтић, М. Кнежевић, Р. Кисић, 343–361. Београд, Подгорица, Фоча: Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки" Универзитета у Источном Сарајеву.

Hajdeger 2007. Martin Hajdeger. *Ontologija: Hermeneutika faktičnosti*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Цветковић 2021. Владимир Цветковић. „Чувари Косовског Завета: митрополит Амфилохије Радовић и епископ Атанасије Јевтић". *Вера и мисао у вртлогу времена – Међународни зборник радова у част митрополита Амфилохија (Радовића) и епископа Атанасија (Јевтића)*. Прир. А. Јевтић, М. Кнежевић, Р. Кисић, 543–567. Београд, Подгорица, Фоча: Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки" Универзитета у Источном Сарајеву.

Џомић 2021. Велибор Џомић. „Косово и Метохија у пастирском служењу и делима епископа Атанасија и митрополита Амфилохија". *Вера и мисао у врtлоїу времена – Међународни зборник радова у часm миmрополиmа Амфилохија (Радовића) и ейископа Аmанасија (Јевmића)*. Прир. А. Јевтић, М. Кнежевић, Р. Кисић, 567–591. Београд, Подгорица, Фоча: Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки" Универзитета у Источном Сарајеву.

Шмеман 1999. Александар Шмеман. *За живоm света*. Београд: Плато.

Dragana J. JANJIĆ
Goran M. JANIĆIJEVIĆ

THE MARTYROLOGICAL ETHOS OF THE SERBIAN PEOPLE BASED ON EXAMPLES FROM THE 20TH CENTURY FROM THE VIEWPOINT OF BISHOP ATANASIJE JEVTIĆ

Summary

Martyrological aspects of Christian history and theology are discussed on the base of the written records and recorded sermons of Bishop Atanasije Jevtić. From the perspective of thematic focus, characteristic martyrological topos in theological writings as well as recorded testimonies about the suffering of Orthodox Serbs in Kosovo and Metohija are highlighted. In this way, a discourse is established within the framework of which a certain conceptual definition was inevitable. Based on the meaning of the terms suffering (fear, suffering, passion) and death (bodily death, second death), Athanasius's theological interpretations in the fields of ontology and Christian ethics, including asceticism, are pointed out. The sub-theme of the Kosovo Covenant is examined on the basis of foundations layed by Saint Sava, while the Kosovo-Metohija martyrdom is recontextualized on the basis of Athanasius's direct testimonies. The coryphaeus of theological continuity and ardent shepherd of the Church of Christ dedicated a large part of his life and work to this issue, through practiced theology in the manner of the ancient church fathers. Finally, the topic of the martyrology of Bishop Athanasius Jevtić is not exhausted by this research and proves to be an area that deserves attention on the basis of its polysemy and permanent relevance.

Keywords: Bishop Atanasije Jevtić, martyrological ethos, Kosovo and Metohija, execution sites, ontological perspective.

УДК

Original scientific work

*Rositsa Zhechkova ANGELOVA**
Shumen University "Bishop Konstantin Preslavsky",
Regional History Museum – Razgrad

THE PERSONALITY AND STRUGGLE OF VLASAKI MANOV (1891–?) FOR NATIONAL IDENTITY

Abstract: The historical narrative explores the life and activities of a forgotten European-educated Bulgarian intellectual Vasil Manov Zlatkov (1891–?). Born in the village of Gorni Krivodol, Tsaribrod region, the young man received a solid education for his time, earning a Law degree from the Faculty of Law of the University of Toulouse, and a doctorate in Romance Philology. After returning to Bulgaria, he settled in Sofia, where he practiced law.

Drawing on previously unused archival materials and existing historiographical sources, the study reconstructs the main trajectories of Vlasaki Manov's life and activities. Employing prosopographical analysis and the problem-chronological method, this is the first attempt to comprehensively outline and assess his contributions.

The main areas of activity of this Toulouse graduate are clearly defined. Vlasaki Manov consistently advocated for the national and international recognition of the Bulgarian minority in the Western Outlands. For this purpose, he used various means–he worked as a translator at the Ministry of Foreign Affairs and Religious Denominations (notably for the newspaper *La Bulgarie*), and engaged actively in a refugee organization in Sofia. Throughout his efforts, he remained committed to defending Bulgarian identity by legal means. In all his undertakings, Dr. Vlasaki Manov left a distinctive mark–both as a European-educated intellectual and as a staunch advocate for the Bulgarian national cause.

Keywords: Vlasaki Manov, Toulouse, law, Romance philology, lawyer, national identity, Western Outlands

Searching for the Bulgarian youth who completed their education at the Faculty of Law of the University of Toulouse I came across the personality of Vlasaki Manov Zlatkov. The research on the Bulgarians, who studied in France,

* Professor, ORCID 0000-0002-2287-0950, r.angelova@shu.bg

and in particular in the town of Toulouse, in the late 19th and early 20th centuries, is interesting and challenging. On the one hand, it provides an opportunity to trace trends in the aspirations of young people to receive a European education after the Liberation, to experience the French language and culture, and at the same time it is risky, in view of the possibility of making mistakes and omissions. However, and due to a lack of complete research related to this issue, the present narrative is needed. An exception in this respect is Ivan Tanchev's historiographical review of Bulgarian students at French universities from 1878 to 1914 (Tanchev 1992: 71–78; Tanchev 2010: 24–81), as well as publications about persons who graduated in Toulouse, France (Angelova 2024a: 8–53; Angelova 2024b: 22–74; Angelova 2024c: 230–251; Angelova 2024d: 248–262.) The purpose of the present narrative is to trace the life and activities of one of them–Vlasaki Manov. Beyond the scope of media studies, the method makes it possible to trace the collective biography of young Bulgarians who chose to receive higher or secondary education in Toulouse. In the spirit of genealogy, this approach presents data on individual representatives based on ancestral memory and clan affiliation, examining their professional, ethnic, religious, educational, and political activities. At the same time, it is a way to trace their post-education trajectories and positioning within the historical development of the Third Bulgarian State.

Twenty-nine young people chose to study law in Toulouse and their choice was not random. Studying law in France is deeply rooted in the country's historical and cultural traditions. It is characterized by certain specific features and follows a rigorous and structured system of study. Historically, French legal education has strong links with Roman law, which is the basis for the development of modern civil law. In 1804 Napoleon Bonaparte introduced the Civil Code, known as the Napoleonic Code, which greatly influenced legal learning and practice in France and other countries. On the other hand, French legal education combines theoretical courses with practical classes and internships. Students go through numerous written examinations, case studies, and thesis defenses. In spite of the difficulties, the Bulgarians did well and graduated. Among the graduates was Vlasaki M. Zlatkov. He was one of the few students who studied two majors–Romance Philology and Law, the only one to graduate with a doctorate in Romance Philology, and one of the last students to choose to study in Toulouse on the eve and during the wars of national unification. Vlasaki Manov is one of the European graduates who have been forgotten. His name appears indirectly in the texts related mainly to the history of the Western Outlands, and in particular to the history of the Bar in the Bulgarian Kingdom. There is no comprehensive study of his life and activities, which is the subject of this narrative.

Vlasaki Manov Zlatkov was born on 28 January 1891 in the village of Gorni Krivodol, Tsaribrodsko. His village was situated amidst beautiful scenery and numerous Roman roads, part of the road network of the great Roman Empire. It was located about a hundred kilometers from the capital of the

Kingdom of Bulgaria, and that is why he chose to continue his education in Sofia. He graduated from the classical department of the First Sofia Male High School. The First Gymnasium in Sofia, also known as the First Gymnasium of Sofia, is one of the oldest and most prestigious secondary schools in Bulgaria. It has a long and rich history, which began in the late 19th century. Many of the graduates of the high school played an important role in the cultural, academic and political life of Bulgaria and became prominent writers, scientists, diplomats and politicians.

Vlasaki graduated from the First Male High School during the 1909/1910 school year. In the same school year, a change occurred in the school's organizational structure. A new a semi-classical department was opened and 148 people enrolled. Stanimir Stanimirov, the longest-serving headmaster, was appointed headmaster of the school–for eighteen and a half years. Stanimirov is the author of works with historical, religious, and pedagogical content. Among Vlasaki's favorite teachers was Perikli Chilev, who taught Ancient Greek. His classes did not include dry philology; instead, they were enriched with engaging narratives from Greek mythology, history, and literature, accompanied by short texts that were translated.

Vlasaki's class was attended by young people from different parts of the Kingdom of Bulgaria who had decided to continue their education and pursue a career. Among them were Lyuben Angelov from Svishtov, an architect; Boris Apostolov from Sofia, a lawyer; Vladimir Danev from Sofia, a lawyer; Parvan Markov from Berkovitsa, a doctor; Dimitar Stoyanovski from Krushevo, Macedonia, an associate professor at Sofia University; Stefan Shivachev from Sopot, an engineer; Lyubomir Vladikin from Belovo, Pazardzhik, an associate professor at Sofia University; Konstantin Stambolov from Sofia, a lawyer; Zlatan Krustanov from Pirdop, an agronomist, etc. (Jubilee Book 1929: 89).

After graduating, Vlasaki chose to continue his education in Europe, preferring the city of Toulouse in France. France has a reserved place in Bulgarian diplomatic relations. Three days after the formation of the first Bulgarian government, on 8 July 1879, the French envoy to Bulgaria, Eugène Schaeffer, presented his credentials to Prince Alexander I and was accredited as diplomatic representative and consul of France in the Principality of Bulgaria. The French language was used as an international language in diplomacy, and until the adoption of the lev as the national currency in 1880, the French franc was in monetary circulation in Bulgarian lands. Therefore, it is no coincidence that many Bulgarian young people chose to study in French educational institutions.A detailed description of France at the beginning of the twentieth century can be found in the Bulgarian Almanac for 1911. According to the information, France has been a republic since 4 September 1870, with a constitution from 1875. The space occupied by France was 536,468 km^2 with a population of 39,252,267, or an average of 73 people per km^2. By comparison, the Principality of Bulgaria then covered 96 345 km^2 and had an average of 42 people per km^2. At that time, the currency was the French franc, which was equivalent to one Bulgarian lev. More data can be seen in the comparison table:

Indicator	France	Bulgaria
Total trade in 1909	11 483 million Fr.	42 million BGN.
Troops in peacetime 1909	600 986	64 190
Primary schools 1907/1908	85, 230	4, 720
Secondary schools	880	25
Higher schools	5 universities with 75 faculties	1 university
Number of illiterate recruits per 1,000 inhabitants	40	340
Postal mail for 1909	3,346 874,000	54, 261,000
Telegraph lines	172,405 km	6,855 km

The more important and large cities were Paris, with a population of 2,763,393; Marseilles, 517,498; Lyon, 472,114; Bordeaux, 25,947; Lille, 205,602; Nice, 134,232; Nantes, 133,247; Le Havre, 132,430; Nancy, 110,570; Toulon, 103,549; Montpellier, 90,920; Grenoble, 73,022; Bourges, 44,133; and Montreux, 35,904. Toulouse was also among the major centres with a population of 149438 inhabitants (Bulgarian almanac 1911: 60,100,104,112,113,114,115,152).

Toulouse is a major university city playing a significant role in the educational and academic life of France. The city is famous for its educational institutions, especially the University of Toulouse (Université de Toulouse), which is one of the oldest and largest in Europe and France, founded in 1229. The opening of the University of Toulouse was one of the conditions for peace imposed on Count Raymond VII after the Albigensian Wars. The main aim was to establish true Catholicism in the heretical South. Among the university's founders was Bishop Folquet of Marseille, a determined opponent of the Albigenses. During the French Revolution, the institution at Toulouse shared the fate of all other provincial universities–it was closed down and its property was confiscated. In the 19th century, higher education in Toulouse existed in the form of autonomous faculties created under Napoleon I. It was not until 1896 that the University of Toulouse was re-established (Tanchev 2010: 29).

In order to study in France, every young person had to translate their baptismal and matriculation certificates into French and have the translations certified. A passport was also required to go abroad. The train journey to Toulouse was long and winding, passing through cities such as Constantinople to Belgrade, Budapest, Vienna, Salzburg, Innsbruck, Zurich, Basel, Bern, Lausanne, Geneva, Lyon, Montpellier, Sete, Narbonne. Due to traveling in the third class for economic reasons, and the fact that express trains in Austria–Hungary did not include third-class carriages, Bulgarian youths were forced to change trains at major stations, often facing long delays along the way (Stoyanov 2020: 94).

The stay of the Bulgarian youth in Toulouse was an opportunity to get acquainted with the history and culture of France. Toulouse at that time was

the main city of the Upper Garonne department and had a centuries-old history. At the beginning of the twentieth century, wide, straight, well-paved streets and boulevards were laid out, alleys and squares were formed. The landscaping was designed with plane trees whose crowns formed tunnels along the boulevards. Ancient architecture, Gothic-style Catholic churches, statues, tall towers and bell towers harmonized with new five-storey buildings that housed shops, a mezzanine and three floors.

The theatre and opera in Toulouse were second to none. The founding of the opera house could be dated back to 1736, but in the 19th century it established itself as a leading cultural center. It became the main opera house of Toulouse, with a strong connection to the Paris Opera. It presented works by Verdi, Bizet, Mozart and Wagner. The audience was prestigious, mainly the bourgeoisie of Toulouse as well as the intelligentsia. It gathered in the theatre, which was not only a place for artistic expression, but also for social prestige. Besides opera, drama and vaudeville developed in Toulouse, often inspired by the Parisian stage. Private troupes and tours were set up and toured the south of France. Gradually, a regional dramaturgy took shape, with scenes in Occitan language (langue d'oc) reflecting local culture and customs. The building of the Théâtre du Capitole de Toulouse is one of the most emblematic places in the city, with a long history and architectural value. It is located in the heart of the city, on the Place du Capitole, Toulouse's main central square. The building is part of the larger Capitole de Toulouse complex, which is also the seat of the town hall and other institutions. It was built in neoclassical style in 1750–1759 by the architect Guillaume Cammas. The facade has eight columns and symbolizes the power of the city government. All this makes Toulouse the intellectual centre of southern France and a centre of attraction for many Bulgarians, among them Vlasaki Manov.

Initially, Vlasaki enrolled to study Romance philology, but soon chose another major–law. The choice of a second specialty, namely law, was not accidental and yet it was difficult, since in the school year 1894/95, 7,460 people studied law in France, which was almost the same number of law students in Germany–7,395 (Mizhuev 1900: 190). On the other hand, the Principality/Kingdom of Bulgaria lacked personnel–there were still few young people who graduated with a degree in law. In Bulgaria, the Faculty of Law was founded in 1892. With the establishment of the Faculty of Law, the Higher School acquired a university appearance, but there was still an acute need for staff with legal education.

He was a scholarship holder of the Kermekchiev-Public Education Fund, which was associated with the name of the benefactor Peter N. Kermekchiev (1826–1881). Kermekchiev studied in his hometown, Constantinople and the Odessa Trade School. He worked as a secretary to the English consul in Galatz. He did not start a familyand he bequeathed all his wealth for national causes: for the St. Cyril School and Hospital in Tarnovo, for the Bulgarian School and Hospital in Bucharest. He established a fund within the Ministry of National Education to support Bulgarian youth studying abroad (Jubilee Book 1933: 37).

More than a hundred young people continued their education in Europe and entered the cultural, political and economic elite of the Third Bulgarian State. Among them were Petar Momchilov, who studied architecture in Prague, Drumy Drumev, who studied medicine in Moscow, and Ivan Markov, who studied medicine in Leipzig. Alexander Kermekchiev studied law in Paris, Dimitar Stoyanov specialized in Roman law in Berlin. Ivan Shishmanov studied philology in Moscow, Gavril Katsarov and Andrei Protich in Leipzig, Alexander Balabanov in Leipzig and Erlangen, Alexander Shishmanov in St. Petersburg, and Dr. Karadimchev–Romance philology in Nancy, France. They also studied music, painting, mining engineering, forestry, etc. (Encyclopedia of Philanthropy).

Furthermore, studying Romance philology in the early twentieth century was considered prestigious. France is one of the native countries of the Romance languages (French is a Romance language) and has a long tradition in the study and development of Romance philology. The University of Paris (Sorbonne) and the University of Toulouse were world centres of linguistic and philological research. There was an exceptional opportunity for contact with outstanding teachers and researchers. The beginning of the 20th century was a time of active scholarly activity in France. Students of Romance philology had the opportunity to study with the leading linguists, literary scholars and humanists. Scholars such as Joseph Bédié and Gaston Paris, founders of modern philology, taught in France. A degree in Romance Philology obtained in France had high international value and opened doors to academic and diplomatic careers. France was a cultural power in Europe–the French language was used in diplomacy, science and literature. Students in France had direct access to manuscripts, archives, old publications and the cultural heritage of the Middle Ages and the Renaissance. The Bibliothèque Nationale de France (National Library of France) was one of the richest book repositories in Europe.There was an opportunity for immersion in the linguistic and cultural environment. Learning Romance languages (French, Italian, Spanish, Portuguese, Romanian) was more effective in an environment where one of them was spoken. France offered real language practice, which greatly improved language skills. All this makes Vlasaki Manov's choice a good one.

During the school year of 1910/1911 Vlasaki received 160 levs from the fund for travel expenses from Sofia to Toulouse as a student of Romance philology, as well as 52 levs for the payment of tuition fees for the winter semester of the school year 1910/1911 and the certification of his matriculation certificate by the French Legation in Sofia. Consequently, in the autumn of 1910 Vlasaki was already in France and a student. Further allowances followed: 140 levs for the payment of tuition fees for the academic year 1911/1912; twice 32.50 levs for fees in the academic year of 1911/1912; 170 levs for the third and fourth semester fees and examination fees in 1911 and 1912; 235 levs for the payment of fees in the academic year of 1912/1913. In 1913 he was granted £160 for travelling expenses on the Sofia–Toulouse line, with the provison that none should be paid on his final return (Official Gazette 1911, 1911a, 1912, 1912a, 1913, 1913a, 1914.).

He graduated with a degree in Romance Philology and Law in 1913. In 1914, as a scholarship holder of the Kermekchiev-Public Education Fund, he was allowed to stay until the end of the academic year in Paris instead of Toulouse, where he prepared his thesis for the doctorat ès lettres. The doctorat ès lettres (or doctorate in the humanities) is a third-cycle (post-master's) scientific and educational degree in the humanities and literature. It is mostly found in Francophone countries such as France, Belgium, French-speaking Canada and Switzerland. Thus, on the eve of the First World War, Vlasaki Manov obtained his doctorate degree in Philology.



Cartoon by V. Manov

In the preserved archives of the Ministry of Justice in the Central State Archives, Sofia, there are no records and applications for admission to the examination of Vlasaki Manov. Taking a practical examination for candidates for judicial office and for lawyers was a mandatory condition according to the Law on the Organization of Courts and its Supplement and Amendments from 9 February 1910; the Regulations on the Practical Examination for Candidates for Judicial Office and for Lawyers from 1 September1911; the Regulations on the Theoretical and Practical Examination of Candidates for Judicial Office and for Lawyers from 25 August 1915. The new regulations of 1915 also required an application to the Minister of Justice, accompanied by a certificate from the relevant court or bar council that the applicant had served at least one year in a court or as a lawyer (Dobchev 2003: 387). The fact is, however, that Vlasaki Manov did not join the court and worked only as a lawyer in Sofia, probably starting in 1919.

The beginning of Vlasaki Manov's career coincided with the general dismay at the imposition of the Treaty of Neuilly-sur-Seine on Bulgaria. After the end of World War I, the Kingdom of Bulgaria experienced a second national catastrophe. The Bulgarian catastrophe is contained in the peace treaty signed on 27 November 1919 by Prime Minister Alexander Stamboliiski in the Paris suburb of Neuilly (Angelova 2008: 284). The Treaty of Neuilly consists of 13 parts, with sections II–VII applying directly to Bulgaria. The second section defines the borders of the country, from which territories with a total area of 11,278 km^2 inhabited by Bulgarians were detached. The partition of Macedonia carried out at the Bucharest Conference was sanctioned. Strumisko and the Western Outlands were given to the Kingdom of Serbs,Croats and Slovenes, alongside the Tsaribrodska district, part of Kyustendil, 18 villages of the Trn and Znepol regions, eight villages of the Kul region (Spasov 2020: 70–77). The border with Greece was confirmed in the Bucharest Treaty of 1913, and Southern Dobrudja was again given to the Kingdom of Romania. Western Thrace, annexed to Bulgaria following the adjustment of the Bulgarian–Turkish border in 1915, remained under occupation of the Triple Entente, with international administration established in the region.The victorious powers undertook to provide Bulgaria with

an economic outlet to the Aegean, but this never happened. All of Thrace was subsequently handed over to Greece. The reparation and war clauses were heavy (Angelova 2024:150–154).

The military clauses abolished compulsory military service and introduced voluntary recruitment of the army, the strength of which could not exceed 20,000 men. The country could not own warships, submarines, military and naval aviation. The implementation of the military clauses was to be supervised by special inter-Allied commissions dependent on Bulgaria.

The clauses of the Treaty of Neuilly affecting the population in the confiscated Bulgarian territories are the subject of the third section. Bulgaria was obliged to renounce all rights over these territories. Bulgarians residing in the region who had reached the age of 18 were given a two-year period to determine their citizenship. Those who opted for Bulgarian citizenship within the first year were required to leave their native places. Thus, the Treaty of Neuilly marked not only a national catastrophe but also a deep personal tragedy. Vlasaki Manov's native village, Gorni Krivodol, was ceded to the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (KSHS), forcing him to confront the dilemma of national allegiance. Having graduated in Sofia and established friendships and professional contacts there, he chose Bulgarian citizenship and settled in the capital, where he went on to build his professional career.

His native house, his native street, his friends and relatives remained in the village of Gorni Krivodol and became part of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Probably in order to engage with their problems, Dr. Vlasaki Manov chose the practice of law. He became actively involved in the public life of the Bulgarian state in the first half of the twentieth century. In the context of both national upheaval and personal uncertainty, Vlasaki Manov accepted a position in the editorial office of the newspaper *La Bulgarie*. The newspaper was, in Vladimir Polyanov's words, 'our only publication in a foreign language, with the task of informing the outside world about our cultural life and about our general problems' (Polyanov 1984: 68).

The newspaper *La Bulgarie* was a French-language publication published in Sofia from 1923 to 1935. The first issue of the daily newspaper was published on 1 June 1923 and the last issue N° 3701 on 30 December 1935. From issue N° 665 it was subtitled *Political, Literary and Economic Journal* (Bulgarian Periodical Press 1969: 48). *La Bulgarie* was part of a series of official Bulgarian publications targeted at foreign audiences, with the aim of presenting Bulgarian foreign policy, culture, and economy. These publications were supported by the Ministry of Foreign Affairs and the Confessions of the Kingdom of Bulgaria and served as an instrument of cultural and political diplomacy. *La Bulgarie* was a continuation of the earlier publication *L'Echo de Bulgarie* (1913–1923) and a predecessor of *La Parole bulgare* (1936–1943). All of these newspapers were targeted at a French-speaking audience and aimed to present the Bulgarian perspective on international issues as well as to promote Bulgarian culture and economy (Velinova 2024).



Headline of "La Bulgarie" newspaper

The newspaper, which began publication as *L'Ecole de Bulgari* in 1913, was published in French. For this reason, Vlasaki Manov as a specialist–a doctor in Romance languages, perfectly fluent in written and spoken French–was extremely useful. Thus, by Order N° 243 of the Minister of Foreign Affairs and Confessions Hristo Kalfov, Vlasaki Manov was appointed as the translator of the newspaper on 19 July 1923. As early as February 1924, Manov was disciplined following a report by the editor-in-chief of *La Bulgari* and a detailed account from the director of the press, citing his absence from work between 13 and 16 February 1924.The editorial team was subsequently reduced: the reporter Dragomir Shopov was transferred to another department, and translator Vlasaki Manov was dismissed in the interest of the service, effective 1 October 1924. The reasons for his departure are revealed in his statement to the Foreign Minister H. Kalfov dated 22 September 1924. In it, Vlasaki Manov, identified as a lawyer residing at 56 Sofronii Street, Sofia, writes: 'I kindly ask to be released from the work I am entrusted with in the editorial office of the newspaper La Bulgarie. The reasons for this are that it is no longer possible for me to work under the atmosphere of [...] regime recently created by the director of the newspaper, which seems to me completely incompatible with working in an editorial office' (CDA, f. 176K, op. 18, a.f. 1513, l. 5).

It is a fact that from 1924 to 1932 the director of *La Bulgarie* newspaper was the Parisian graduate Dr. Nicholas P. Nikolov (1886–1960), a significant figure in Bulgarian political, legal and military life, who was probably appointed in connection with the situation in the editorial office of the Ministry of Foreign Affairs and Confessions (Novo Unity 1932).

The name of Vlasaki Manov is mentioned in the context of the St. Nedelya Church bombing on 16 April 1925, where he was among those present. The St. Nedelya bombing was one of the most tragic events in Bulgarian history, in which over 200 people died, including many members of the military and political elite. Manov was among those injured in this incident.

In the late 1920s, Dr. Vlasaki Manov continued to work as a lawyer in Sofia. He was a member of the Union of Bulgarian Lawyers, Sofia Bar Association (Almanac 1926: 280; Almanac 1931: 188; Almanac 1934: 138). He published his advertisement in the pages of the authoritative magazine *Lawyers' Review (srb. Advokatski pregled)* in 1925 (Lawyers' Review, N° 8, 16 Dec. 1925, p. 124.).

He maintained good and regular contacts with the Bulgarian political elite. On 30 January 1938 he and Marko Turlakov visited Vasil Mitakov, Minister of Justice in the governments of Georgi Kyoseivanov and Professor Bogdan Filov (1939–1942). Marko Turlakov (1870–1940) was part of the agricultural government, former minister and deputy. For a long time the three of them talked about past affairs, as V. Mitakov himself wrote in his diary (Mitakov 2001:94).


ВЛАСАКИ МАНОВЪ
адвокатъ въ София,
установява кантората си на ул. Мария Луиза № 41
срещу Модерния театъръ.

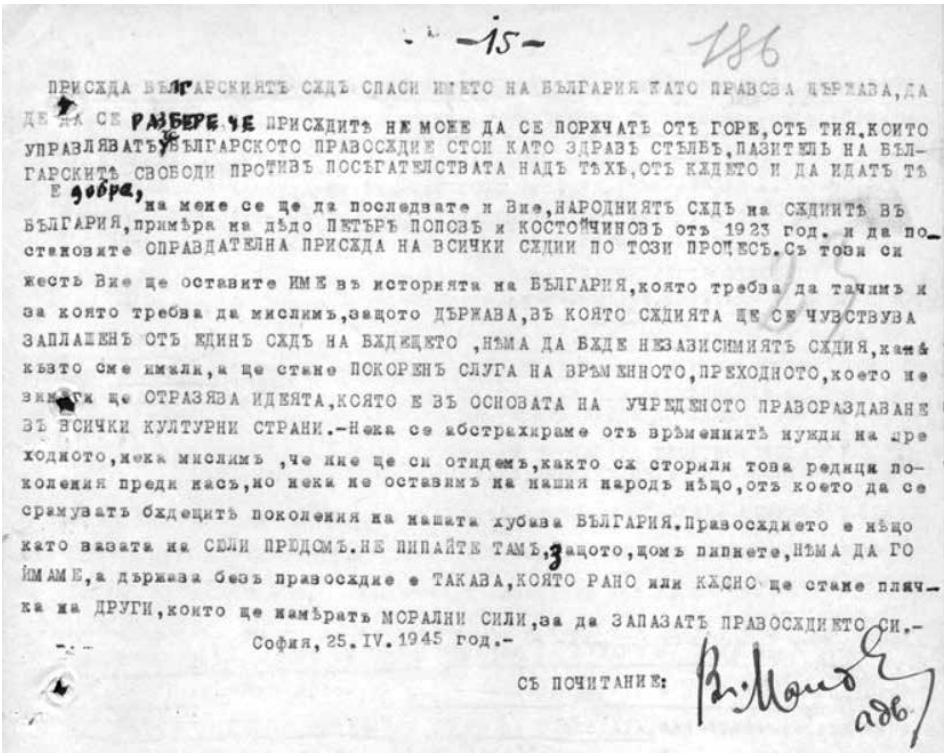
Vlasaki Manov became involved in the activities of refugee organizations of Bulgarians in Sofia. Alongside the local population's resistance and the activities of the "Vertop" organization, refugees in Bulgaria engaged in extensive efforts, as noted by Milan Milanov. Three refugee organizations were established–the Tsaribrodsko, Trn and Bosilegrad organizations, whose goals extended beyond providing material support to refugees. These organizations also sought the political objective of liberating the Western Outlands. Among the first organizations was "Nasava", uniting the refugees from the town of Tsaribrodsko (1920). Emmanuel Popdimitrov was particularly active. Born in 1885 in Gruinci, Bosilegrad, he was a European graduate who studied literature at Montpellier and then philosophy and literature at the University of Fribourg, Switzerland. On his initiative, on 15 and 16 June 1924, the Supreme Committee for Refugees was established in Sofia and the First Conference of the Refugee Societies of Tsaribrod, Bosilegrad, and Trunsko was held. The established organization was a legal organization that was active in Bulgaria and Europe (Western Outlands 1931). It put forward the demand to create a "Directorate of Refugees" to speed up land settlement and provide credit to the needy. Attempts at rapprochement between Bulgaria and Yugoslavia were welcomed, with the hope of an early economic, "economic and political triumph of all Yugoslavia". As early as August 1929 Professor Emmanuel Popdimitrov participated in the Fifth Congress of European Minorities in Geneva. (Angelova 2008: 404–405)

Popdimitrov was received abroad as a representative of the Supreme Committee and was regularly invited to European minority congresses. Vlasaki Manov also participated in the activities of the Committee. It was Manov and Andrei Toshev who attended the Congress for the Defense of Peace held in Breumen from 12 to 14 February 1934 (Milanov 1995: 77; Milanov 1995 a: 81).

Manov also represented Bulgarian interests at the Congress of the International Union of Societies for the Society of Nations (UASDN) held in Sofia from 15 to 17 February 1934. The Forum was one of the most important international events organized in Bulgaria during the period between the two world wars. The congress aimed to support the ideas of the League of Nations (UASDN), an international organization established after World War I to maintain world peace and promote international cooperation. The main themes discussed during the congress related to: support for collective security and disarmament; countering rising nationalism and militarism; promoting international law and diplomatic negotiations; and the participation of smaller countries in peacekeeping processes. During this period Bulgaria was an active member of the League of Nations and tried to establish itself as a factor of stability in the Balkan region. The Congress was also important for the country because it provided an opportunity to enhance its international image and to strengthen ties with other European countries. It is believed that this event was part of Bulgaria's attempts to show its commitment to a peace-loving foreign policy, especially in the context of the revision of the clauses of the Treaty of Neuilly (1919), which imposed serious territorial and military restrictions on the country. Vlasaki Manov was not just a listener, he put the issue of the Bulgarian minority in Yugoslavia on the agenda. He prepared a statement which was published in the bulletin of the organization, thus enabling the world public to become acquainted with the Bulgarian question (Milanov 1995: 77; Milanov 1995 a: 81).

After the change that took place on 9 September 1944 in Bulgaria, Vlasaki Manov continued to work as a lawyer in the capital. The change of 9 September 1944 represented a root-and-branch political coup, marking the end of the monarchist regime and the beginning of communist rule led by the Fatherland Front (OF), dominated by the Bulgarian Communist Party (BCP). It established a one-party system. Other parties were either disbanded or formally existed under the control of the BCP. Thousands of people were killed, imprisoned or repressed through the People's Court as well as State Security (SS). This created a climate of fear and self-censorship. Freedom of speech, association, religion, and the press was abolished, and society came under the complete control of the party-state.

A plea delivered by Vlasaki Manov, serving as court-appointed counsel for the defendant Yanko Ivanov Yanchev before the People's Court on 25 April 1945, is preserved in the Central State Archive in Sofia. In the end of his speech lawyer Vlasaki Manov made an analogy with the time after the coup of 8 vs. 9 June 1923, when again an acquittal was pronounced in an ordered case and in his SOUL he approved it because "sentences cannot be ordered from above, by those who rule. Bulgarian justice stands as a sturdy pillar, a guardian of Bulgarian liberties against the encroachments upon them, wherever they come from". (CDA, f. 1449, op. 1, a.f. 222, l. 185–186) His act of courage would have unfortunate consequences for him.



-15- 186

ПРИСЪДА БЪЛГАРСКИЯТЪ СЪДЪ СПАСИ ИМЕТО НА БЪЛГАРИЯ КАТО ПРАВОВА ДЪРЖАВА, ДА
ДЕ ДА СЕ РАЗБЕРЕ ЧЕ ПРИСЪДИТЪ НЕ МОЖЕ ДА СЕ ПОРЪЧАТЪ ОТЪ ГОРЕ, ОТЪ ТИЯ, КОИТО
УПРАВЛЯВАТЪ БЪЛГАРСКОТО ПРАВОСЪДИЕ СТОИ КАТО ЗДРАВЪ СТЪЛБЪ, ПАЗИТЕЛЬ НА БЪЛ-
ГАРСКИТЪ СВОБОДИ ПРОТИВЪ ПОСЯГАТЕЛСТВАТА НАДЪ ТЯХЪ, ОТЪ КЪДЕТО И ДА ИДАТЪ ТЕ
Е добре, на мене се ще да последвате и Вие, НАРОДНИЯТЪ СЪДЪ на СЪДИИТЪ ВЪ
БЪЛГАРИЯ, примѣра на дѣдо ПЕТЪРЪ ПОПОВЪ и КОСТОЙЧИНОВЪ отъ 1923 год. и да по-
становите ОПРАВДАТЕЛНА ПРИСЪДА НА ВСИЧКИ СЪДИИ ПО ТОЗИ ПРОЦЕСЪ. Съ това си
жесть Вие ще оставите ИМЕ въ историята на БЪЛГАРИЯ, която требва да тачимъ и
за която требва да мислимъ, защото ДЪРЖАВА, ВЪ КОЯТО СЪДИЯТА ЩЕ СЕ ЧУВСТВУВА
ЗАПЛАШЕНЪ ОТЪ ЕДИНЪ СЪДЪ НА БЪДЕЩЕТО, НѢМА ДА БЪДЕ НЕЗАВИСИМИЯТЪ СЪДИЯ, кам&
къвто сме имали, а ще стане ПОКОРЕНЪ СЛУГА НА ВРѢМЕННОТО, ПРЕХОДНОТО, което не
винаги ще ОТРАЗЯВА ИДЕЯТА, КОЯТО Е ВЪ ОСНОВАТА НА УЧРЕДЕНОТО ПРАВОРАЗДАВАНЕ
ВЪ ВСИЧКИ КУЛТУРНИ СТРАНИ.-Нека се абстрахираме отъ врѣменнитѣ нужди на пре
ходното, нека мислимъ, че ние ще си отидемъ, както сж сторили това редица по-
коления предъ насъ, но нека не оставимъ на нашия народъ нѣщо, отъ което да се
срамуватъ бъдещитѣ поколения на нашата любима БЪЛГАРИЯ. Правосъдието е нѣщо
като вазата на СВЯТИ ПРЕДОМЪ. НЕ ПИПАЙТЕ ТАМЪ, защото, щомъ пипнете, НѢМА ДА ГО
ЙМАМЕ, а държава безъ правосъдие е ТАКАВА, КОЯТО РАНО или КЪСНО ще стане плячка
ка на ДРУГИ, които ще намѣратъ МОРАЛНИ СИЛИ, за да ЗАПАЗАТЪ ПРАВОСЪДИЕТО СИ.-

София, 25. IV. 1945 год.-

СЪ ПОЧИТАНИЕ: Вл. Манов

Very soon–in 1948, Vlasaki Manov's name was removed from the list of the Bar Association in the capital. In this context, he lodged an appeal against the decree of the Sofia Initial Commission under Article 59 of the Law on Lawyers, which removed Manov from the Sofia Bar Association's register based on Article 2(g) of the same law. The Central Commission reviewed the complaint, along with the evidence and information gathered, and determined that the appeal was properly and lawfully submitted. It partially accepted the original committee's reasoning by recognizing that the appellant possessed "actual restorative capacity", rejected the part of the initial commission's reasoning that labeled Manov as a prosecutor who had served the monarchy throughout his life and had been guarded by civilian police. In the end, the appeal was denied. According to Vlasaki Manov, all the "information" presented from start to finish was fabricated and slanderous. He had never worked in the Ministry of Justice and had accumulated 29 years of experience as a lawyer by April 1948. It is evident that his disbarment was based solely on false reports and defamatory accusations, mirroring the fate of many women, men, and children who were either affiliated with or accused of serving the monarchy. This led to a change in their socio-cultural and professional life, material well-being and social status in Bulgarian society (Ivanov 2023: 7; Lilkov, Hristov 2017: 13).

There is no information whether Vlasaki Manov created a family, when he died or what his fate after 1948 was. Vlasaki Manov, a French graduate,

a statesman, a person with a civic position, not succumbing to intrigues, coming out of tangled interpersonal relations and failed initiatives with tact and skill, has remained forgotten. For almost three decades he worked as a lawyer in Sofia and won the trust of the Bulgarian society. He regarded the fragmentation of Bulgarian territories under the Treaty of Neuilly as both a national and personal catastrophe, as his native home, village, and relatives were left within the borders of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (later Yugoslavia). A firm believer in legal means, Vlasaki Manov achieved his goal, namely to raise awareness of the minority problems of the Western Outlands, advocating for Bulgarian claims and placing them within the broader context of international relations and organizations during the period between the two world wars. In all his efforts, he was a supporter of the legal struggle to preserve Bulgarian identity in the Western Outlands. In every initiative, he left a clear mark–both his distinctive approach and his name–that of the Toulouse-educated jurist Vlasaki Manov Zlatev.

LITERATURE

Advokatski pregled - Lawyers' Review, issue 8, 16 Dec. 1925.

Almanac 1926: *Almanac of the Union of Bulgarian Lawyers for 1926*. Sofia.

Almanac 1931: *Almanac of the Union of Bulgarian Lawyers for 1931*. Sofia.

Almanac 1934: *Almanac of the Union of Bulgarian Lawyers for 1934*. Sofia.

Angelova 2008. Rositsa Angelova. *New Bulgarian History*. Veliko Tarnovo: Faber.

Angelova 2024: Rositsa Angelova. *Sources for the New Bulgarian History. Collection of Texts and Documents*. Veliko Tarnovo: Faber.

Angelova 2024a: Rositsa Angelova. "The Struggle of *Atanas G. Brashovanov (1882–1949) for the National Identity of the Southern Druzhba Bulgarians." – Kulturnyi landscapit region (Krasnodar)*, vol. 6.

Angelova 2024b: Rositsa Angelova. "Bulgarian youths on training in Toulouse, France during the school year 1895/96." *Yearbook. FHN. Vol. XXXV A* (ISSN-1311-7300), 22–74.

Angelova 2024 c: Rositsa Angelova. "Bulgarian youth, graduates of the State Veterinary School in Toulouse, France /1888–1913/." *Proceedings of the Sixth Scientific Conference with International Participation "Geography Geographical Development and Tourism – Contemporary Dimensions." Shumen*, 230–251. –https://www.shu.bg/wp-content/uploads/file-manager-advanced/users/faculties/fpn/izdaniya/geo-nauki/sborni-konferenciya-grrt-2024.pdf.

Angelova 2024d: Rositsa Angelova. "Bulgarian Youths, Graduates of Educational Structures in Toulouse in the School Year 1895/1896 /general characteristics/." *Museums and Bulgarian education – traditions and modernity*. Veliko Tarnovo, 248–262.

Bulgarian almanac 1911: *Bulgarian almanac for 1911*. Sofia.

Bulgarian periodical press 1969: *Bulgarian periodical press (1844–1944). Annotated bibliographical index*. Volume 3. Sofia, 1969.

Central State Archives (CDA), fund 176K, inventory 18, archival unit 1513, sheet 5.

Central State Archives, fund 1449, inventory 1, archival unit 222, sheet 185–186.
Central State Archives, fund 242K, inventory 9, archival unit 1466, 1 folder.
Dobchev 2003: Petko Dobchev. *The Bulgarian Bar 1878–2000.* Sofia: Sibi.
Encyclopedia of Donation. <https://daritelite.bg/p%D0%B5tar-n-k%D0%B5rm%D0%B5kchi%D0%B5v-za-narodno-obrazovani%D0%B5-2/.>. [25.05.2025].
Ivanov 2023: Martin Ivanov. The 'former people' of concentration camp Bulgaria. Sofia: Ciela.
Jubilee 1933: *Jubilee book of V. Tarnovo National Male High School "St. St. Cyril" on the occasion of the 50th anniversary of its foundation*. Veliko Tarnovo. P. Ralevski & H. Damyanov.
Jubilee Book 1929: *Jubilee Book of the First Sofia Male High School*. Sofia.
Lilkov, Hristov 2017. Vili Lilkov, Hristo Hristov. *Former People according to the Classification of the State Security*. Sofia.
Milanov 1995. Milan Milanov. *Forgotten Bulgarian Lands: The Western Suburbs between the Two World Wars.* Sofia.
Milanov 1995a: Milan Milanov. "Forgotten Bulgarian Lands." *Struma (Blagoevgrad)*, vol. 2.
Mitakov 2001: Vasil Mitakov. *Diary of the Minister of Justice in the Governments of Georgi Kyoseivanov and Bogdan Filov*. Sofia: Trud.
Mizhuev 1900: P. G. Mizhuev.*Education in France. Inferior, secondary and higher*. St. Petersburg, 1900.
Novo unstvo1932: *Novo unstvo (Varna)*, № 120, 31 January 1932.
Polyanov 1984: Vladimir Polyanov. *Encounters on the Long Road: Memoir Impressions*. Book two. Sofia, 1984.
SG 1911: *State Gazette*, № 273, 7 December 1911.
SG 1911a: *State Gazette* 1911a, issue 275, 9 December 1911.
SG 1912: *State Gazette*, № 123, 4 June 1912.
SG 1912a: *State Gazette*, № 131, 13 June 1912.
SG 1913: *State Gazette*, № 183, 17 August 1913.
SG 1913a: *State Gazette*, № 185, 20 August 1913.
SG 1914: *State Gazette*, № 92, 28 April 1914.
Spasov 2020: Ludmil Spasov "The United States and the Determination of the Bulgarian-Yugoslavian Border at the Paris Peace Conference of 1919." *Proceedings The Fate of the Bulgarians in the Western Suburbs 100 Years after Neuilly*. Volume II. Sofia.
Stoyanov 2020: Nikola Stoyanov. *Memoirs (1875–1939). Diary (1940–1944).* Sofia.
Tanchev 1992: Ivan Tanchev. "Bulgarian Students in the Universities of France (1878–1914)." *Historical Review*, 1992, N° 7.
Tanchev 2010. Ivan Tanchev. "The French Contribution to the Training of Bulgarian Intellectuals with European Education (1878–1912)." *Historical Review*, vol. 5–6.
Velinova 2024: Velina Velinova. " 'La Parole bulgare newspaper (1936–1943) in analytical context (the beginning of the Second World War, the return of Southern Dobrudja, the accession of the Kingdom of Bulgaria to the Tripartite Pact)'". *Newmedia21.eu*, 15 January 2024 < https://www.newmedia21.eu/izsledvaniq/vestnik-la-parole-bulgare-1936-1943-v-analitichen-kontekst-nachaloto-na-vtorata-svetovna-vojna-vrashtaneto-na-yuzhna-dobrudzha-prisaedinyavaneto-na-tsarstvo-balgariya-kam-tristranniya-pakt/?utm_source=chatgpt.com. >. (23.05.2025).
Western Suburbs 1931: *Western Suburbs (Sofia)*, № 247, 1 January 1931.

Росица Жечкова АНГЕЛОВА

ЛИЧНОСТ И БОРБА ВЛАСАКИ МАНОВА (1891–?) ЗА НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ

Резиме

Историјска нарација представља живот и активности заборављеног европског дипломца, Васила Манова Златкова (1891–?). Рођен у селу Горни Криводол, Царибродски крај, младић је за своје време стекао солидно образовање на Правном факултету Универзитета у Тулузу, а такође је одбранио и докторат из романске филологије. Настанио се у Софији и радио као адвокат.

Научни извештај анализира главне правце у животу и раду Вл. Манов на основу некоришћене архивске грађе и доступних историографских текстова. Уз помоћ просопографске анализе и проблемско-хронолошке методе, први пут се покушава да се скицира и процени живот и дело Вл. Манов.

Главни правци у активностима тулузског дипломца су јасно формулисани и напомиње се да је Вл. Манов захтева национално и међународно признање бугарске мањине у Западним предграђима. У том циљу, користио је разне методе - радио је као преводилац на званичном сајту Министарства спољних послова и вера - „La Bulgari“, учествовао је у активностима једне организације за избеглице у Софији. Истиче се да је у свим својим пројектима присталица борбе за очување бугарског идентитета правним средствима. Свуда и у свако доба оставља свој рукопис и своје име – име европског дипломца Власакија Манова.

Кључне речи: Власаки Манов, Тулуз, право, романска филологија, адвокат, национални идентитет, Западна предграђа.

УДК

Оригинални научни рад

*Драгољуб Г. МАНДИЋ**
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

ИНТЕЛЕКТУАЛАЦ У БОРБИ ЗА ГРАЂАНСКА И НАЦИОНАЛНА ПРАВА. СТУДИЈА СЛУЧАЈА ЛИЧНОСТИ АКАДЕМИКА ДИМИТРИЈА БОГДАНОВИЋА

Апстракт: У раду ћемо анализирати и приказати јавни ангажман академика Димитрија Богдановића током осамдесетих година прошлог века. У време када је Југославију потресала свеопшта криза, Богдановић се као ангажовани интелектуалац на различите начине борио за либерализацију југословенског друштва, али и за равноправност српског народа чија су права тада била угрожавана, нарочито на Косову и Метохији. Рад се заснива на изворима у виду објављених докумената, штампе и сведочанстава савременика, као и релевантне научне литературе.

Кључне речи: Димитрије Богдановић, Југославија, Косово и Метохија, личност, интелектуалац, демократизација, равноправност.

УВОД – ЛИЧНОСТ ДИМИТРИЈА БОГДАНОВИЋА

Интелектуалци су једна од најзначајнијих појава у друштвено-политичкој сфери у последња два века. Према мишљењу Пола Џонсона, интелектуалци су временом постали чинилац „од кључног значаја у изградњи модерног света“ (Džonson 2020: 9). Иако о термину *интелектуалац* постоји много дефиниција, најједноставније би се могло рећи да он заправо означава појединца чији се утицај, заснован на успеху у професији којом се бави, преноси и на поља која су од важности за читаво друштво. Да ли се појединац може сматрати интелектуалцем не зависи од образовања или научних достигнућа, већ од његове спремности да се ангажује и изван области у којој је постао препознатљив, и да стога расправља о питањима која су од општег значаја (Ристановић 2020а: 17–18). Слободан Јовановић је сматрао да интелектуалца чини свест о објективној истини, која у његовом систему вредности мора бити изнад свега другог (Јовановић 1990: 179).

* Докторанд, ORCID 0009-0009-5655-935X, dragoljub.mandic997@gmail.com

Као такав, термин *интелектуалац* улази у употребу крајем 19. века, када је Француску потресала афера Дрејфус. Тада су интлелектуалци, у овом случају писци попут Емила Золе, Андреа Жида, Марсела Пруста и Анатола Франса, били спремни да искористе свој друштвени углед како би се у јавности заложили за невино оптуженог каптена Алфреда Дрејфуса. Спремност интелектуалаца да се из одређеног разлога супротставе режиму почела је врло брзо да се примећује и у другим европским земљама. На пример, интелектаулци су били најгласнији критичари царског режима у Русији, па је тако 1902. године, Максим Горки изјавио да „руски писац никада не би требало да живи у пријатељству са руском владом". Интелектуалци ће након 1917. постати и критичари комунистичког режима, због чега ће велики број њих отићи у изгнанство, док су други углавном хапшени и депортовани (Jennings & Kemp-Welch 1997: 7–10).

Неколико деценија касније, када су комунисти освојили власт у читавој Централној и Источној Европи, дошло је до затирања организоване опозиције због чега су њену улогу у овим земљама преузели ратоборни интелектуалци – дисиденти. Показало се да су имали значајну улогу у националним побунама које су током педесетих избиле у Мађарској и Пољској, односно 1967–68. у Чехословачкој, док су у Совјетском Савезу, предвођени Александром Солжењицином и Андрејом Сахаровом, били носиоци борбе за људска права (Лакер 1999: 357; Ковачевић 2023: 335–336, 350–351). Интелектуалци, а пре свега писци, временом су преузели улогу политичке опозиције и у социјалистичкој Југославији, без обзира што је режим Јосипа Броза био знатно либералнији него у другим комунистичким земљама. Социолог Зоран Аврамовић сматра да су писци у то време имали огроман утицај на „настанак, развој, структуру и вредносни систем демократског мишљења" (Аврамовић 2024: 59). Због тога што се друштвена активност огромног броја интелектуалаца у Југославији одвијала унутар Савеза комуниста, Петар Ристановић сматра да је историја политичке борбе југословенских интелектуалаца заправо „историја отпадника" и „побуњеника", који су били спремни на критику система по цену губитка посла, друштвеног угледа, па чак и слободе (Ристановић 2020а: 31). Такви су били Бранко Ћопић, Милован Ђилас и Михајло Михајлов, а потом се у другој половини шездесетих јављају интелектуалци окупљени око часописа *Праксис*, који су критиковали ауторитарне и догматске тенденције режима, док се у култури појавио „црни талас" који је друштво југословенског социјализма представљао без улепшавања (Dragović-Soso 2004: 41–56; Кљакић 2022: 201–207). Истовремено, у Србији се све више примећивао утицај интелектуалаца који су систем критиковали и са демократског и са националног становишта. Као таква је најпре оцењена „група из Симине 9а", чији су главни представници били Борислав Михајловић Михиз и Антоније Исаковић (Dragović-Soso 2004: 57–66). Њима ће се касније придружити и Добрица Ћосић, који је 1968. неуспешно покушао да отвори косовско питање на седници ЦК СК Србије, из којег је потом искључен

као „националиста“, „етатиста“, и „отпадак поражених бирократских снага“ (Ристановић 2012: 226). Коначно, против уставних промена почетком седамдесетих глас диже и група предавача са Правног факултета у Београду, због чега је њихов предводник, професор Михаило Ђурић, удаљен са посла и осуђен на двогодишњу робију (Ристановић 2020а: 95–104).

Интелектуалцима национално-демократске оријентације био је близак и Димитрије Богдановић, који је представљао једну од најаутентичнијих појава на српској интелектуалној сцени. Премда је његовој личности у науци посвећено премало пажње, на почетку ћемо навести основне црте из његове биографије, без чега би слика о његовом доцнијем јавном ангажману била непотпуна. Рођен је 11. октобра 1930. године, у Београду, у породици Доброслава Богдановића, правника и потпредседника београдске општине у међуратном периоду. Као осамнаестогодишњак доноси одлуку да напусти гимназију како би се, према сопственим речима, „посветио богословљу“, што је била изузетно храбра одлука имајући у виду однос нове комунистичке власти према Српској православној цркви.[1] Након положеног испита зрелости, 1952. уписује Богословски факултет, на којем је дипломирао 1956. и две године касније поднео молбу за одбрану доктorске дисертације на тему „Живот и аскетско учење Св. Јована Лествичника“; паралелно је студирао и Правни факултет, који је уписао 1954. и завршио 1961, након чега је уписао магистарске студије на групи за Историју права. Као богослов, Богдановић је био веома близак са оцем Јустином Поповићем, архимандритом манастира Ћелије, који је желео да он постане монах, а касније вероватно епископ. Међутим, убрзо је између њих дошло до разлаза, а разлог је била Богдановићева одлука да се ожени својом кумом, на шта се надовезао и сукоб са патријархом Германом. Наиме, Богдановић је након дипломирања на Правном факултету почео да ради као суплент Богословије Светог Саве, где је 10. маја 1962. одржао предавање *О љубави као мерилу еванђелске ортодоксије*, због чега је, како сведочи Владета Јеротић, патријарх Герман тражио да се Богдановић удаљи са посла (Пантелић 2011: 14; Јеротић 2018: 460).

Након што је изгубио црквену службу, Димитрије Богдановић је три године радио као правник у предузећима „Југолек“ и „Југоелектро“. За то време је радио и на својој докторској дисертацији. Иако је изгледало да ће ствари ићи својим током, оне су убрзо почеле да се компликују јер је Богдановићев ментор проф. др Андреј Фрушић хиротонисан за епископа, док је професор Викентије Фрадински, који је требало да га замени, у међувремену преминуо. Међутим, након дуже неизвесности, Богдановић је одлучио да одустане од одбране, о чему пише Благоје Пантелић, један од ретких истраживача који је имао увид у лични фонд Димитрија Богдановића који се налази у Архиву САНУ. Према допису који је декану Богословског факултета упућен 23. маја 1964, Богдановић пише да постоји намера Светог Архијерејског Синода да му се

1 Види више у: Radić 1995; Радић 2006; Живојиновић 1998.

> онемогући стицање степена доктора теологије, и то наводно због моје „моралне неподобности". При томе се мисли како на моје предавање *О љубави као мерилу еванђелске ортодоксије* од 10. V 1962, због кога сам отпуштен из црквене службе, а да ми није дата прилика да се на одговарајући начин браним, тако и на мој законити брак, који и поред моје поновљене молбе Синоду није добио црквени благослов. И једна и друга околност не стоје ни у каквој вези са стицањем једног научног степена какав би требао да буде степен доктора теологије, где би једина релевантна чињеница могла да буде /а формално и јесте/ искључиво научна вредност предложене дисертације. Пошто на овај начин постоји реална могућност да Синод злоупотреби своја административно-управна права у односу на Богословски факултет... одлучио сам да одустанем од полагања доктората на Богословском факултету" (Пантелић 2011: 14–15).

Докторску дисертацију под насловом *Јован Лествичник у византијској и српској средњовековној књижевности* Димитрије Богдановић је одбранио 29. октобра 1965. на Филозофском факултету у Београду. Исте године је почео да ради као библиотекар-текстолог у Археографском одељењу Народне библиотеке Србије, где је почео његов импресивни научни успон који ће му донети репутацију једног од најбољих познавалаца српске средњовековне културе. Теолог и правник по образовању, Богдановић је био свестрани истраживач светског угледа, било да се посматра као теолог, филолог, историчар цркве, средњовековне књижевности и права, археограф, палеограф или преводилац са грчког и старог српског језика (Пантелић 2011: 15; Самарџић, 1994: 222; Суботин-Голубовић 1997: 7). Иако је тада, након бројних неприлика, коначно могао да води мирнији живот, у томе су га спречиле интелектаулна радозналост, доследност и смелост. Пошто је Византолошки институт САНУ 1968. објавио његову дисертацију, коју је Радован Самарџић окарактерисао као „несумњиво најбоље дело о Јовану Лествичнику" (Самарџић 1994: 227), Димитрије Богдановић је наставио да се бави темама на које владајући режим и његови експоненти у научном и културном животу нису гледали са одобравањем. Политичка и квазинаучна оспоравања најпре је доживела књига црквене поезије, *Србљак*, коју је Богдановић 1970. приредио и објавио заједно са професором Ђорђем Трифуновићем. Како је оценила Ирена Плаовић, негативне оцене које је ова књига понела представљале су, заправо, непознавање „древности и презир према старом, зазор од црквеног, отклон од српског", због чега је многима мирисала на „мистификацију и опасност" (Плаовић 2021: 409). Са тим се наставило и по његовом преласку на Филозофски факултет, где је 1974. почео да предаје старословенски језик са ћирилском палеографијом. Наиме, за режим је била проблематична монографија о Хиландару, на којој је Богдановић радио заједно са Дејаном Медаковићем и Војиславом Ђурићем. Она је требало да буде објављена 1977. али је то услед притиска из партијских кругова одложено на годину дана (Ристановић 2020: 125).

Такође, Богдановић је као аутор био заступљен у прве три књиге *Историје српског народа*, које су се односиле на средњовековни период. Иако се, како пише Љубинка Трговчевић, радило о најобимнијем пројекту овог доба, који је око себе окупљао најеминентније историчаре, археологе, историчаре уметности и историчаре књижевности (Трговчевић 1992: 128–129), дошло је до његовог стопирања услед узавреле политичке климе у Србији након смене Александра Ранковића, али и противљења старије генерације историчара и оних који су били блиски режиму. И док су други југословенски народи без устезања писали вишетомне синтезе о својој националној историји, пројекат *Историје српског народа* је био нападан као „реакционаран" и „великосрпски", али је на крају успео да заживи захваљујући упорном залагању Радована Самарџића, па је први том објављен тек 1981. године (Николић 2003: 42–45; Антоловић 2021: 91–92). Одломке које је написао за *Историју српског народа* Димитрије Богдановић је исте године објединио и објавио под насловом *Историја старе српске књижевности*, чију је вредност један од њених критичара оспорио, између осталог, и због одбацивања оног на шта је пажњу скренула марксистичка мисао (Jerkov 1982: 86). Међутим, највећу буру Богдановић ће изазвати средином осамдесетих година својом *Књигом о Косову*, о чему ће у наставку бити више речи.

Поред избора поља научног интересовања и начина којим ће њиме корачати, Димитрије Богдановић је интелектуалну доследност и смелост исказивао и односом према тадашњим политичким збивањима у Југославији. Када је на чело Српске књижевне задруге дошао Добрица Ћосић, режим је то протумачио као покушај претварања ове културне институције у бастион опозиционог деловања. Услед огромног притиска, Ћосић је на крају 10. октобра 1972. поднео оставку, због чега је Богдановић, као члан Главног одбора, у знак солидарности такође поднео оставку (Трговчевић 1992: 138–139). Лични ставови који су подразумевали и привржености Српској православној цркви, упркос честим критикама на њен рачун, доносили су Богдановићу извесне непријатности попут избацивања из редакције *Зборника Матице српске за књижевност* 1979. године, због етикете „православног догматика" коју су му пришили Васко Попа и Драгиша Живковић (Медаковић 2021а: 163). Био је то, заправо, увод у године током којих ће јавни ангажман Димитрија Богдановића достићи врхунац.

ЛИЧНОСТ ДИМИТРИЈА БОГДАНОВИЋА У КОНТЕКСТУ БОРБЕ ЗА ПОПУШТАЊЕ ИДЕОЛОШКИХ СТЕГА И ЛИБЕРАЛИЗАЦИЈУ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ДРУШТВА

Смрт Јосипа Броза Тита 4. маја 1980. године, пробудила је наду међу критичким интелектуалцима да би могло да дође дубоких друштвених промена. Са друге стране, партијско руководство је покушавало да спречи сваки покушај интелектуалаца да Брозову смрт искористе за ширење

опозиционог деловања, иако је у почетку било оклевања попут случајева професора Филозофског факултета и Милована Ђиласа. Критичари режима, међу којима су својим бројем доминирали писци, за своје јавно деловање су највише користили предавања и трибине. Према подацима Службе државне безбедности, у Србији је у периоду 1980–1983. организовано 217 окупљања током којих је критиковано друштвено уређење и политика СКЈ. Поред тога, критичари режима су полако почели да освајају простор и у штампи, прво у омладинским и студентским листовима попут *Омладинских новина*, *Видика*, *Младости* и *Индекса 202*, а потом и у знатно читанијим часописима као што су *Дуга*, *Интервју*, *Илустрована политика*, *Зум-репортер* и *ТВ новости*. Губитак контроле над медијима била је новина на коју државно руководство није имало одговор (Ристановић 2020: 141–145).

Истовремено, такво стање се пренело и на поље књижевног стваралаштва. Слободан Селинић указује на то да је књига знала да буде „непријатељ" и за Титовог живота, али да је након његове смрти постала још већи изазов за његове наследнике. Утицај српских писаца у јавности додатно се повећао због тога што они више нису наступали искључиво као писци, него и као борци за слободу мишљења и алтернативу постојећем поретку. То је подразумевало преиспитивање владајућег наратива о свим важним питањима, поготово о прошлости, што је довело до тога да су „сва спорна места из историје српског народа у Југославији тумачили писци". Због тога што су оспоравале званичну верзију заједничке прошлости или су у питање довели неоспорни ауторитет покојног председника, током осамдесетих година на удару режима се нашао велики број књига, прве свега из књижевности и публицистике, а потом и из историографије (Селинић 2021: 419). Најоштрију реакцију изазвала је збирка песама *Вунена времена* Гојка Ђога, објављена 1981. у издању Просвете. Како пише Коста Николић, био је то „до тада најснажнији уметнички напад на култ Јосипа Броза", јер је неколико песама алудирало на његову владавину (иако ни у једној песми није поменут именом) „као на време тираније, лењости и незнања" (Николић 2012: 117). Иако је претходно прошла редовну рецезентску процедуру, књига је 12. маја повучена из продаје, а већ сутрадан је Телевизија Београд саопштила да је реч о памфлету који вређа све оне тековине „које су нашем човеку не само блиске, већ и готово свете", што је представљало почетак медијске хајке у којој су учешће узели и поједини писци. Ђого је ухапшен 29. маја и оптужен да је „злонамерно и неистинито" приказивао друштвено-политичке прилике, да је Југославији порицао постојање слобода и демократије, а њеном друштву перспективу, „да се систем социјалистичког самоуправљања заснива на страховлади једне личности којој је све подређено, да нико ништа не ради 'већ се само та личност велича'". Осуђен је 17. септембра на две године затвора због непријатељске пропаганде, а књига је забрањена као увреда „највиших вредности и симбола револуције" (Николић 2012: 118–122; Селинић 2021: 420–421).

Власт је желела да Ђога строго казни за пример другима и очекивала да ће читав процес проћи без значајног отпора. Међутим, ствари су почеле да се одвијају сасвим другим током. Повлачење књиге и поступак против Ђога изазвали су, најпре, велики број текстова, писама и петиција подршке иза којих су стајали интелектуалци. Једна од првих јавних петиција коју су покренули чланови Српске академије наука и уметности односила на овај случај. Наиме, у писму које је стигло на адресу Председништва СР Србије уочи почетка суђења, 23. јуна 1981, стајало је следеће: „Апелујемо на вас да се песник Гојко Ђого пусти из затвора и не изводи на суд. Залажемо се да поезији суди књижевна критика". Потписници су били академици Стеван Раичковић, Милка Ивић, Мирослав Пантић, Драгослав Миахиловић, Предраг Палавестра, Димитрије Богдановић, Антоније Исаковић, Павле Ивић и Добрица Ћосић (Б. Ђого & Г. Ђого 2011: 363). Димитрије Богдановић је био дописни члан САНУ од 1978, а према сведочанству Предрага Палавестре, у састављању овог писма понео се на начин који је у великој мери осликавао природу његове личности:

> Када је 1982. године[2] избио случај Гојка Ђога, који је ухапшен и изведен на суд због збирке песама *Вунена времена*, књижевник Драгослав Михаиловић је на састанку затражио да се наше одељење Академије заложи за прогоњеног песника и предложио један кратак текст саопштења, понудивши га присутним академицима да га потпишу. Лист папира кренуо је око стола из руке у руку и многи су га без речи потписали. Било је и оних који су га непотписаног ћутке предали првоме до себе, а неки су баш у томе тренутку нашли за потребно да тихо изађу са састанка. Како смо седели један до другога, Богдановић се пре мене читко потписао и тихо ми рекао: „Све и да нећемо, нас двојица ово морамо потписати, јер би нас се наши синови одрекли да ово не потпишемо" (Palavestra 2004: 157).

Био је то почетак великог отпора српских интелектуалаца који је временом бивао све јачи, иако је Врховни суд Србије 28. фебруара 1982. преполовио Ђогову затворску казну. Председништву СФРЈ је 19. маја, тачно годину дана од отпочињања случаја, стигла петиција да се Ђого ослободи коју је потписало 187 писаца, а истог дана је Удружење књижевника Србије формирало Одбор за заштиту уметничке слободе. Када је Ђого 28. марта 1983. коначно отишао на издржавање затворске казне, истог дана је преко 100 београдских интелектуалаца послало петицију Ивану Стамболићу и другим српским политичарима, у којој су тражили Ђогово ослобађање. Пошто је одговор изостао, УКС је покренуло „Вече солидарности" са осуђеним песником, на које из недеље у недељу долазило све више људи. Српско комунистичко руководство постало је свесно да је затварањем

2 Палавестрина хронолошка грешка. Почетак случаја се везује за пролеће 1981. године, а за следећу кулминација отпора опозиционе јавности.

песника створило себи велики проблем, па је тако Дража Марковић писао да је то била „погрешка, штетна, исхитрена одлука". Међутим, Ђого је због перфорације чира 12. маја 1983. пребачен у болницу и одобрен му је прекид издржавања казне до окончања лечења. Власт је у томе изгледа пронашла излазак из читаве ситуације, па је Председништво СФРЈ 9. маја 1984. донело одлуку о Ђоговом помиловању (Николић 2012: 122–126; Ристановић 2020а: 146–151; Селинић 2021: 421–424).

Случај Гојка Ђога је, према мишљењу Борислава Пекића, створио климу у којој слободомислећи људи више „неће у затвор ићи по мраку већ под упаљеним рефлекторима јавног мњења" (Pekić 2013: 690). У томе је Димитрије Богдановић био важан актер, нарочито као члан Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања, који је настао као директна последица судских процеса против Гојка Ђога, а потом и против Војислава Шешеља и „београдске шесторице". Иницијатор оснивања Одбора и његов потоњи председник био је Добрица Ћосић, а првобитна замисао је била окупљање опозиционо оријентисаних интелектуалаца из читаве Југославије. Међутим, Ћосићевом позиву су се одазвали само Руди Супек из Загреба, односно Тарас Кермаунер из Љубљане, док су остатак Одбора чинили београдски интелектуалци, претежно чланови САНУ (Palavestra 2004: 143–145; Михајловић Михиз 2021: 221; Ћосић 2002: 119–129). Оснивачки акт, који је 10. новембра 1984. упућен скупштинама СФРЈ и СР Србије и редакцијама бројних листова и радио-телевизијских станица, као и на адресе преко пет стотина грађана, потписали су: Димитрије Богдановић, Матија Бећковић, Иван Јанковић, Неца Јованов, Михаило Марковић, Андрија Гамс, Никола Милошевић, Борислав Михајловић, Драгослав Михаиловић, Танасије Младеновић, Гојко Николиш, Предраг Палавестра, Мића Поповић, Радован Самарџић, Драгослав Срејовић, Младен Србиновић, Љубомир Тадић, Добрица Ћосић и Коста Чавошки. Том приликом је истакнуто „да слобода мисли, као темељно људско право, представља један од битних услова свих других слобода и права", да сваки појединац „има неприкосновено право на своје мишљење и изражавање на темељу Устава СФРЈ и Универзалне декларације нација" и да ће Одбор пружити подршку свим грађанима који су изложени „прогону због изношења властитог мишљења", јер га ниједна власт не може „ускратити по властитом нахођењу и политичкој користи, већ је дужна да га доследно гарантује и практично омогућује" (Чавошки 2009: 25–27). Борба за слободу мишљења и говора, коју је повела ова групација, представљала је велики корак у борби за либерализацију и демократизацију југословенског друштва.

Чланови Одбора, иако их је све спајао отпор према деликту мишљења, били су различитих идеолошких опредељења. Стога су састанци, који су одржавани у атељеу Мића Поповића у поткровљу САНУ, били „занимљиви, бурни и понекад исцрпљујуће дуги, нарочито када су на дневном реду значајни текстови принципијелних захтева за укидање вербалног

деликта, за слободу штампе, за успостављање правне државе, за слободне изборе и увођење демократског поретка у земљи" (Михајловић Михиз 2021: 222). Иако у духовном, идеолошком и политичком погледу није имао много заједничког са појединим члановима Одбора попут партизанског првоборца и генерала Гојка Николиша или марксистичког филозофа Михаила Марковића, Димитрије Богдановић је међу њима ипак „својим моралним интегритетом, мирноћом и разлозима лако и брзо стекао опште поштовање" (Palavestra 2004: 158). Идеолошке разлике је подредио циљевима Одбора, те је редовно присуствовао састанцима на којима је, заједно са другим правницима и најактивнијим члановма као што су Чавошки и Јанковић, учествовао у писању петиција којима је пружена подршка онима који су, без обзира на националну и идеолошку припадност, били гоњени због вербалног деликта (Palavestra 2004: 160–162; Михајловић Михиз 2021: 223).

Прве петиције као члан Одбора потписао је 14. новембра 1984. године. Прва се односила на „београдску шесторицу" – Драгомира Олујића, Миодрага Милића, Владимира Мијановића, Гордана Јовановића, Павлушка Имшировића и Милана Николића, који су оптужени да су се „састајали и разговарали о најразличитијим темама, укључујући и битна питања југословенског друштва, његове историје и његове судбине". Став Одбора је био да „нико не сме бити прогоњен, суђен или осуђен због онога што мисли и говори", те је у наставку затражено да „надлежни органи учине све што је у њиховој моћи да се овај немили случај оконча на разуман, праведан и частан начин", односно да јавни тужилац одустане од оптужнице против Олујића и других. Друга петиција се односила на оптужницу против Војислава Шешеља, који је због ставова изнетих у једном необјављеном стручном раду и приватним разговорима био оптужен за „кривично дело контрареволуционарног угрожавања друштвеног уређења из члана 114 КЗ СФРЈ, које одговара злочину велеиздаје". Позивајући се на Устав СФРЈ и међународне акте као што су Општа декларација о људским правима ОУН и Међународни пакт о грађанским и политичким правима, Одобор је позвао јавног тужиоца СР Босне и Херцеговине да одустане од оптужнице против Шешеља, јер би то било гажење основних људских права, међу које спада и слобода мисли и изражавања (Чавошки 2009: 29–31). Међутим, одговори на ове петиције су изостали упркос обавези коју је наметао члан 157 Устава СФРЈ, па је 25. децембра одржан састанак чланова Одбора на којем се, између осталог, говорило и о том проблему. Димитрије Богдановић је том приликом истакао „да Одбор мора рачунати с тим да неће добијати одговоре на своје представке", али да то „не значи да треба одустати једностране преписке", са чим су се сложили други чланови. Што се тиче даљих корака поводом поменутих судских процеса, Богдановићев став је био да у случају „шесторице" треба сачекати доношење првостепене пресуде, док је реч о Шешељу препустио другима (Чавошки 2009: 447–452).

Упоредо са наведеним случајевима, поводом којих се Одбор оглашавао и у наредним месецима[3], Богдановић је потписивао и петиције којима је тражена измена Кривичног закона у циљу „укидања неоправданих ограничења слободе мишљења и изражавања". Конкретно, у петицији од 15. марта 1985. је тражена измена члана 133 став 1, који се односио на вербални деликт. Поред правних аргумената, у петицији је стајало да је „неопрезна употреба члана 133 против уметничких и научних дела и засноване критике конкретних недостатака у друштвено-политичком систему", нанела огромну политичку штету Југославији и њеном угледу у свету, због чега се у закључку апеловало да се „ова антицивилизацијска, противуставна, неправедна и штетна законска одредба" што пре укине (Чавошки 2009: 36–42). Петиција је упућена Скупштинама СФРЈ и СР Србије, али одговра са ових адреса није било, иако их је на то обавезивао члан 157 Устава СФРЈ (Чавошки 2009: 60). Како се временом ширио списак случајева поводом којих је Одбор реаговао, тако је Димитрије Богдановић у јануару 1986. био потписник петиције против злоупотребе психијатрије у политичке сврхе, како би се преиспитивали случајеви попут Владимира Марковића, који је због интервјуа са Фрањом Туђманом[4] осуђен за ширење лажних вести и због тога четири године провео на психијатријском одељењу затворске болнице, или Ђорђа Симичића, који се у том тренутку осам година налазио у затворској болници за умоболне због тога што је у селима Лок и Тител растурао један летак чија је садржина окарактерисана као непријатељска пропаганда (Чавошки 2009: 66–67).

Обрачун режима са појединцима оптуженим за национализам временом је постао најчешћи повод за јавне реакције Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања. Када је универзтетски професор Драгољуб Петровић осуђен због чланка „Помиримо пријатеље – непријатељи су смирени" који је објављен 15. октобра 1985. у *Књижевним новинама*, Димитрије Богдановић је 16. децембра потписао петицију којом је захтевано Петровићево ослобађање. Потом је 18. јануара 1986. потписао петицију којом се стало у одбрану лекара Богдана Антића, скоро потпуно слепог наставника Обрена Јовића и зубног техничара Јована Николића, који су због изјава попут „да су Хрвати и муслимани одраније радили о глави Србима" и увреда на рачун покојног председника Јосипа Броза („Свети Јосип Презадужени", „стари штакор са Дедиња", „израбљена радна снага са крађом ногом") окарактерисани као српски националисти и оптужени за непријатељску пропаганду и излагање порузи представника највиших државних органа. Пошто је Одбор иступао у заштиту припадника других југословенских народа који су били гоњени због национализма, тако је Богдановић

3 Види: Чавошки 2009: 32–35, 43–49, 51–57, 61–63.

4 Након сузбијања „хрватског пролећа", Туђман је 1972. био осуђен на две године затвора због непријатељског деловања. У разговору са Владимиром Марковићем 1978. изнео је критичке ставове у погледу хрватског националног питања, као и у вези са бројем жртава које су страдале у усташким логорима (Cvetković 2011: 524).

24. марта потписао петицију којом је тражено ослобађање Миленка Рибића, осијечког политиколога који је осуђен за непријатељску пропаганду због изношења негативних ставова према друштвеном уређењу Југославије, као и према личностима Јосипа Броза и Едварда Кардеља. Такође, 6. јуна је потписао захтев за помиловање дванаесторице муслиманских интелектуалаца, међу њима и Алије Изетбеговића, који су августа 1983. осуђени на затворске казне од 5 до 15 година због контрареволуционарног угрожавања друштвеног уређења СФРЈ, односно због „клеронационализма са позиција Исламске заједнице и национализма из муслиманске структуре" (Чавошки 2009: 64–65, 73–74, 100–101, 104–106; Cvetković 2011: 521–537; Kecmanović & Tanasković 2024: 71–76).

Међутим, како је у то време ситуација на Косову бивала све напетија, тако се Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања највише посветио заштити тамошњег српског становништва и његових неформалних представника. Димитрије Богдановић је у том циљу деловао и као члан Одбора, али и као појединац чија ће реч, изговорена или написана, привлачити пажњу незанемарљивог дела југословенске и српске јавности.

ЛИЧНОСТ ДИМИТРИЈА БОГДАНОВИЋА У КОНТЕКСТУ БОРБЕ ЗА НАЦИОНАЛНА ПРАВА СРПСКОГ НАРОДА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Поред борбе за демократизацију и либерализацију југословенског друштва, питање које је највише привлачило пажњу српских интелектуалаца тицало се положаја српског народа на Косову и Метохији. Међутим, иако је Добрица Ћосић 1968. неуспешно покушао да отвори ово питање, одсуство тема везаних за Косово у дневничким белешкама интелектуалаца пре 1981. године, показује да већина истих о ситуацији у покрајини и о српско-албанским односима није знала много. Тек након што је на Косову избила албанска побуна која је довела до још већег насиља над тамошњим Србима, што је за последицу имало њихово масовно исељавање у централну Србију, српски критички интелектуалци постали су свесни озбиљности ситуације (Ристановић 2020: 175–177; Ристановић 2020б: 181–203, 328–366).

За разлику од већине интелектуалаца, Димитрије Богдановић је био добро упознат са проблемима који су се дешавали на Косову. Према сопственом признању, за питање Косова се интересовао преко тридесет година. Још током педесетих година, као студент Правног факултета у Београду, бавио се дипломатском историјом српско-албанских односа и питањем разграничења 1913. године, те је у вези са тим изучавао архивску грађу и релевантну научну литературу (Bogdanović 1986: 96). У једном разговору на тему српско-албанских односа, Богдановић је изјавио да је био запањен мером „релативизовања ових односа у којој се изгубила свест да је српски народ на Косову и Метохији свој на своме, те да је његова савремена

ситуација резултат једнога дугог, двестагодишњег насиља над њим: прогона, истеривања, физичког и културног уништавања" (Bogdanović 1986: 93–94). Сматрао је да су политичка збивања на Косову открила огромну празнину у познавању српско-албанских односа, и то не само када је реч о ширим слојевима народа, него и код уског круга носилаца власти који, у недостатку поузданих историјских знања, нису били кадри да схвате комплексност „савремених појава које се морају објаснити да би се могле разрешити на најбољи начин" (Батаковић 1986: 1). То се показало приликом састанка који је одржан у САНУ 14. октобра 1981. поводом материјала „Проблем обнављања становништва и популациона политика". За уводно излагање био је задужен Богољуб Тина Стојановић, члан Извршног већа Србије, који је на самом почетку изјавио да није могуће расправљати о демографским проблемима српског народа који живи на Косову и у Војводини, јер би то довело до политичких компликација. На то је оштро реаговало неколико академика, међу њима и Димитрије Богдановић који је изјавио да се не може размишљати само о једном делу српског народа, сматрајући да „без целине нема оздрављења ниједног дела нашег народа" (Медаковић 2021б: 25–27).

Иако је имао велики број примедби на рачун Српске православне цркве, Димитрије Богдановић је бранио њено право да изражава забринутост за судбину српског народа на Косову. Наиме, када је у априлу 1982. године, двадесет и један свештеник и монах потписао *Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову*, којим је од надлежних државних органа затражено да „јавно и одговорно изнесу стварне разлоге, и савесно их преиспитају, због којих се Српски народ на Косову и Метохији осетио тако незаштићен и препуштен сам себи и непријатељској самовољи", реакција већег дела штампе била је изразито негативна (Јевтић 1990: 399–407). Богдановић је на то реаговао чланком „Историја, Црква и Косово", који је објављен у мајском броју *Весника*, црквеног часописа чији је уредник у то време био. Том приликом је истакао да је СПЦ „активан чинилац и сведок историје српског народа на Косову од тринаестог века до данас", због чега њено „искуство и памћење не би смели олако да буду занемарени", као ни да конструктивна реч свештенства, само зато што је другачија, буде оцењивана као „агресивна" и „милитантна". Поред тога, Богдановић је објашњавао разлоге због чега СПЦ има елементарно право да износи своје мишљење „о питању које је од историјског и животног значаја за српски народ", а затим и потребу за историјском димензијом у посматрању ситуације на Косову, да би на крају закључио да није опасно

> кад српска православна црква, свагда уздржана, стрпљива и тактична, каже шта види на Косову и како доживљава наше заједничке невоље; опасно је оно друго: кад се поштена, добронамерна и родољубива реч, унапред и самоуверено одбаци као непозвана и непријатељска („Историја, Црква и Косово" 1982: 1; Медаковић 2021б: 102–104).

Истовремено, Богдановић је препознао потребу да се српско-албански односи на Косову научно преиспитају. „Том послу је пришао разгневљен дугим ћутањем оних који су били првопозвани да јавно огласе каква се несрећа спрема на том за нас судбоносном подручју", писао је у својим дневницима Дејан Медаковић (Медаковић 2021б: 748–749). Стога је у децембарском броју часописа *Савременик* објављен његов оглед „Косово у светлу историје албанско-јужнословенских односа", у ком је оспорио историјске аргументе албанских националиста, почев од питања етногенезе и „илирске" тезе па до догађаја из 20. века. Том приликом је указао на комплексност односа између Албанаца и јужних Словена, пре свега Срба, који су били складни све до краја 17. и почетка 18. века, када албански упади добијају карактер трајне и масовне колонизације, праћене исламизацијом, асимилацијом и суровим насиљем које се наставило и током наредних векова. Стога је у закључку навео да је право српског, црногорског и македонског народа да живи на својој земљи оспорено трајним насиљем, истакавши да оно има „по свим обележјима и размерама карактер геноцида" (Bogdanović 1982: 523–536). Оглед је представљао најаву за *Књигу о Косову*, коју је Богдановић почео да пише 1983, али је Издавачко предузеће „Светозар Марковић" одустало од њеног објављивања након негативних оцена које је на Богдановићев рачун у *Политици* изнео Радивој Цветићанин, извршни секретар Председништва ЦК СК Србије (Саратлић 1984: 10; Bogdanović 1986: 93).

Књига о Косову је коначно објављена крајем новембра 1985. у време када су српски интелектуалци били увелико укључени у косовско питање, при чему је случај Ђорђа Мартиновића[5] „одиграо улогу катализатора у запаљивој атмосфери која је већ неко време владала у српској јавности" (Bogdanović 1986: 1, Ристановић 2020б: 418). Иако је због *Књиге о Косову* доживео велики број напада у штампи[6], она је, са друге стране, допринела да Богдановић буде тражен саговорник на тему историје српско-албанских односа, али и тадашње ситуације на Косову. У разговору који је за *Књижевну реч* водио Душан Т. Батаковић, Богдановић је изјавио да су „повољне друштвене, економске и политичке могућности", разлог зашто се великоалбански национализам на Косову размахао, мислећи пре свега на слабости „које је југословенски политички систем испољио током веома сложеног и противречног развоја југословенске федерације од последње године рата па до данас". Додао је да се због тога не сме прећуткивати чињеница да је на Косову „српски народ континуираним насиљем, геноцидом током последњих стотинак и више година на својој земљи сведен на мањину, којој прети сасвим реална опасност да незаустављивим исељавањем буде сведена на нулу". У закључку је истакао

5 О случају Ђорђа Мартиновића и укључивање српске критичке интелигенције у косовско питање више у: Ристановић 2020а: 187–191.

6 О идеолошки мотивисаним нападима и дисквалификацијама *Књиге о Косову* видети: Николић 2003: 178–187.

да „ми живимо у истом простору и делимо једну земљу, које има довољно и за Србе и за Албанце“, због чега би излаз из међунационалне кризе на Косову требало тражити у „међусобној трпељивости и поштовању људских права, у остваривању цивилизованог стандарда тих права и у законитости која је претпоставка сваке и свачије слободе“, уз уважавање основа „на којима почивају Србија и Југославија, па и сам уставни и међународни статус Албанаца у југословенској федеративној држави“ (Батаковић 1986: 25).

Као што видимо, Богдановић је у јавним наступима косовском питању приступао са становишта које је подразумевало престанак терора над српским становништвом, поштовање државног суверенитета Југославије и гаранцију свих мањинских права албанској народности на Косову. О томе сведочи текст који је Богдановић написао за *Политику* 13. децембра 1985, али се он никада није нашао на страницама овог листа. У њему се заложио за принцип равноправности свих народа и народности у Југославији, нарочито у случају Срба са Косова, чији је стварни положај видео као пример гажења наведеног принципа и узрок међунационалне кризе. Такође, Богдановић је изнео став који не оспорава аутономију Косова и националну афирмацију албанске народности, али је упозорио „на видну тенденцију да се аутономија Косова схвата и реализује као пут ка остваривању једнога албанског националног суверенитета, који би само привремено могао бити суседан са суверенитетом НР Албаније и који се сам по себи налази у супротности са суверенитетом СФР Југославије“. Коначно, за Богдановића је Косово „пре свега и ван сваког спора“ југословенска и, посебно, српска земља због тога што српски народ живи на тој територији упркос чињеници „да је хроничним насиљем и геноцидом сведен на мањину и да је чак и у тој мањини данас угрожен спровођењем политике ’етнички чистог Косова’, као и због тога што њен такав статус потврђују и међународни споразуми (Bogdanović 1986: 36–38).

Богдановићев помирљив приступ решавању међунационалне кризе на Косову подразумевао је солидарност и учешће других југословенских народа. У интервјуу који је објављен 1. јануара 1985. у *Књижевним новинама*, Богдановић је изразио наду „да албанске мистификације, и напад на Југославију, и геноцид над српским народом на Косову, тамо у Словенији“ не изазивају равнодушност, те да није „замрло чуло за историјску истину и правду, за свој национални интерес и усуђујем се да кажем за југословенску солидарност“ (Поповић 1985: 11). То је поновио и годину дана касније у разговору за *Младину*, истакавши да нису само Срби и Црногорци угрожени деловањем великоалбанског национализма, него и „припадници других народа, укључујући и Хрвате, којих је мало, али их ипак има на Косову и Метохији“, као и Македонци и Грци (Lesjak 1986: 9).

Пошто се српска критичка интелигенција укључила у косовско питање након „случаја Мартиновић“, било је сасвим очекивано да се њено

деловање одвија и кроз Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања. Пошто је од октобра 1985. трајала кампања српског комунистичког руководства против 2016 косовских Срба који су петицијом тражили заштиту људских права и престанак насиља, Одбор је реаговао апелом који је 21. јануара 1986. послат скупштинама СФРЈ и СР Србије. Потписао га је и Димитрије Богдановић, који се на тај начин супротставио политичкој кампањи против „петиције 2016", захтевајући притом редефинисање односа између САП Косова и СР Србије, односно СФР Југославије, без чега је „јасно да геноцид на Косову не може бити сузбијан". У апелу се, између осталог, захтевало од власти да престане са прећутним одобравањем албанског терора над косовским Србима, те да демократским реформама успостави чврст правни поредак, као и једнака права и сигурност за све грађане Југославије. Апел је потписало 212 људи из света науке и културе. Потписало га је 36 чланова САНУ, велики број универзитетских професора, научних радника, писаца, глумаца, свештеника, монаха, па чак и народних хероја (Чавошки 2009: 84–94).

Негде у исто време Одбор је дошао на идеју да се састави једно саопштење о Косову које би било намењено иностраној јавности. Овај задатак је поверен Димитрију Богдановићу, који је врло брзо израдио нацрт тог документа на десетак страница, при чему се на крају налазио резиме главних српских захтева:

> Шта хоће српски народ у овој ситуацији: 1) да сачува суверенитет на територијама, ослобођеним и међународно признатим 1912–13. односно 1918–19. године; 2) да оствари националну равноправност на читавом простору који насељава; 3) да се заустави терор, геноцид и протеривање Срба са Косова; 4) да се спречи свака мајоризација од стране албанске националне мањине на територији Косова; 5) да се статус аутономије ревидира утолико што ће она бити инструмент националне равноправности и демократије за све народности, а да не буде вид албанског националног суверенитета и албанске државности – јер албански народ има своју суверену националну државу Албанију; 6) да се албанској националној мањини обезбеде сва права која она мора имати по међународним правним стандардима; 7) да се онемогући свака паразитска и друга експлоатација српске привреде; 8) да се свим цивилизованим средствима смири албанска демографска експлозија; 9) да се политика великих сила на овом плану, ослобођена од великоалбанске индоктринације, убудуће гради на јасном виђењу српског питања и на чињеничном стању. Све ово српски народ хоће да постигне легалним демократским средствима, без примене насиља (Palavestra 2004: 160–161).

Међутим, управо када су чланови узели на разматрање Богдановићев нацрт, у Косову Пољу је 2. априла дошло до хапшења Косте Булатовића, једног од неформалних лидера косовских Срба. Одређен му је тродневни

притвор, а хапшење је представљало покушај покрајинских власти да репресијом угуше незадовољство Срба. Уместо тога, испред Булатовићеве куће су почели да се окупљају грађани српске националности. На вест о Булатовићевом хапшењу Одбор се састао 4. априла у атељеу Миће Поповића и том приликом је Борислав Михајловић Михиз предложио да треба захтевати „неодложно пуштање на слободу К. Булатовића и суспензију аутономије Косова, јер се та аутономија злоупотребљава". Димитрије Богдановић се сложио са првим делом Михизовог предлога, али је предложио да се питање косовске аутономије и њене суспензије одложи услед његове комплексности и политички неповољног тренутка. Уместо тога, предлагао је да се реагује на драматичан начин и да се питање Булатовићевог хапшења интернационализује. Након краће расправе усвојен је текст телеграма савезним и републичким председништвима и извршним већима, којим се хитно тражило Булатовићево ослобађање. Хапшење је оцењено као потпуна „неспремност и неспособност за очување основне правне сигурности у овој земљи". Телеграм је у име свих чланова Одбора послат у 16 часова, а Булатовић је пуштен на слободу у вечерњим сатима, након чега је замолио окупљене се у миру разиђу, што су они и учинили (Чавошки 2009: 99, 458–461, Ристановић 2020а: 197–198).

Иако детаљи са овог састанка наговештавају да је Богдановић само у јавности изражавао поштовање косовске аутономије или да је у међувремену променио мишљење, у изјавама за медије је наставио да се залаже за мирно решавање кризе на Косову. У разговору за *Поїледе*, истакао је да то решење подразумева поштовање закона и људских права за све народе и народности на Косову, али и да албанска народност мора бити свесна „својих дужности према држави у којој живи", јер би у супротном југословенска држава на насиље над Србима морала „одговорити контролисаним насиљем, и ту нема двоумљења ни за једну цивилизовану државу и народ". Поред „контролисаног насиља", под којим је подразумевао искључиво „енергично спровођење закона", Богдановић није искључио ни могућност војног решења „ако би било потпуно немогуће спроводити законе кроз легалне институције система", али је на крају истакао да верује у могућност политичког решења, нарочито „јер онај угрожени елеменат, а то је српски народ на Косову, показује изузетно висок степен спремности да се понаша законито и лојално" (Обрадовић 1986: 15).

Да инсистирање на равноправности српског и албанског народа није само флоскула већ вредност за коју се искрено залагао, Богдановић је показао крајем маја 1986. када је учествовао у припремању петиције којом је требало стати у заштиту групе косовских Албанаца који су се нашли у затвору због пријава да су између себе разговарали о положају властитог народа, дописивали се са људима из иностранства и читали или слушали чланке „непријатељске садржине". Како сведочи Предраг Палавестра, петиција која ће касније бити послата савезном, републичком

и покрајинском председништву, била је у великој мери продукт Богдановићевих ставова и формулација, поготово следећи део:

> Оваква политика кривичног прогона појединих Албанаца због тзв. деликта мишљења никако не служи личној безбедности и правној сигурности грађана Косова, како Албанаца тако и оних других. Међу прогоњеним Албанцима, њиховом родбином и познаницима, таква политика распирује нетрпељивост и мржњу према власти, коју они лако поистовећују с неалбанцима, а посебно са Србима. Срби и Црногорци беже са Косова из страха од обичних, неполитичких кривичних дела: убистава, силовања, ослепљивања стоке, насилног заузимања туђе земље, паљења и скрнављења историјских споменика и светиња, угрожавања физичког интегритета и личне сигурности, ограничавања слободе кретања и приступа властитом имању, употребе претњи и принуде да се склопи уговор о продаји непокретности и сличних насиља и зулума. Таква дела се кажњавају у читавом цивилизованом свету и сва су кажњива по важећим савезним, републичким и покрајинским кривичним законима. Ипак, она на Косову одвише често остају некажњена, као што сведочи страдање Ђорђа Мартиновића. То зло се не може поправити кажњавањем Албанаца – обичних, малих људи – који мисле и говоре о судбини и положају свога народа. Напротив, настајање етнички чистог, албанског Косова само се олакшава оштрим кажњавањем појединих Албанаца због тзв. деликта мишљења, јер ови такву казнену политику нису склони да припишу својим сународницима, у чијим су рукама полуге власти на Косову, већ неалбанском становништву које је и само, иако на други начин, жртва пропуста тамошњег правосуђа (Palavestra 2004: 162–163).

Међутим, док је ова петиција била фази израде, Димитрије Богдановић је изненада отишао у болницу и отуда је тражио да на њој буде потписан. Међутим, неколико дана након операције, 14. јуна 1986. године, Димитрије Богдановић је преминуо од емболије и тако се спасао тешких мука, пошто му је на операцији откривен рак дебелог црева у поодмаклом стању (Palavestra 2004: 163, Јеротић 2018: 460–461). У име Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања, Добрица Ћосић је написао некролог у којем је, између осталог, стајало: „Димитрије Богдановић није стигао да заврши своје замашно дело, али је успео да доврши себе и постане једна од најцеловитијих личности културе нашег доба. Његова истраживања основа нашег духовног и историјског бића приближила су га разумевању наше националне судбине. Искуство му није сметало да буде храбар, зрелост да буде радознао, искушења да буде честит, као што га ни струка није отуђила од живе муке света и времена у коме је живео. Читав живот и дело Димитрија Богдановића би се могли подвести под смисао имена и садржај нашег Одбора“ (Чавошки 2009: 498–499). Неколико дана након Богдановићеве сахране, 20. јуна, послата је петиција подршке ухапшеним Албанцима, на којој је као члан Одбора био последњи пут потписан (Palavestra 2004: 163).

ЗАКЉУЧАК

До сада је у српској, али и страној историографији посвећено доста пажње српским критичким интелектуалцима, било да је реч о целини или о појединачним личностима. Међутим, све што смо претходно навели упућује да се то не може рећи и за личност Димитрија Богдановића. Као научник, он је отварао многе важне теме без обзира што су се оне косиле са идеолошким ветровима који су у то доба доминирали научним круговима. Као храбар критичар савремених прилика ангажовао се у борби за слободу мишљења, што је представљало први корак ка либерализацији југословенског друштва, али и за национална права српског народа, нарочито оног дела који је на Косову и Метохији живео под снажним притиском великоалбанског национализма. Као теолог и правник, привржен хришћанским вредностима и идеалу правне државе, а потом и као човек који је због своје речи, писане или изговорене, губио посао и доживљавао друге разне непријатности, било је сасвим природно да се Богдановић солидарише и стане у одбрану људи који су због исте ствари губили слободу, без обзира на националну или идеолошку припадност. Са истих вредносних позиција борио се и за равноправност и заштиту српског народа на Косову, при чему се одмереност у речима није косила са оштрином и снагом његових аргумената. Владета Јеротић се присећао како му је Димитрије Богдановић једном приликом рекао да му је ближи „православни црнац из Африке, него српски шовиниста који говори да је православни Србин“ (Јеротић 2018: 459). Управо ове речи најбоље описују његов достојанствен и култивисан приступ у борби за национална права народа којем је припадао. На жалост, таквих случајева са супротне стране било је неупоредиво мање.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Bogdanović 1986: Dimitrije Bogdanović. *Razgovori o Kosovu*. Beograd: D. Bogdanović, M. Dramičanin.

Б. Ђого–Г. Ђого 2011: Бранка Ђого, Гојко Ђого прир. *Вунена времена: процес и коментари. Део 1*. Београд: Службени гласник.

Јевтић 1990: Атанасије Јевтић. *Страдања Срба на Косову и Метохији: од 1941. до 1990*. Приштина: Јединство.

Јеротић 2018: Владета Јеротић. „Димитрије Богдановић – у моме сећању“. *Scala paradisi: академику Димитрију Богдановићу у спомен: 1986–2016: примљено на VI скупу Одељења језика и књижевности, од 26. јуна 2018. године, на основу реферата академика Јасмине Грковић-Мејцор и иностраног члана Анатолија Аркадјевича Турилова*. Ур. Анатолиј Аркадјевич Турилов и др. Београд: Српска академија наука и уметности, 459–461.

Кљакић 2022: Слободан Кљакић. Српски дисиденти. Београд: Вукотић медиа.

Медаковић 2021а: Дејан Медаковић. *Дани, сећања. [Књ.] 3.* Редиговао и за штампу приредио Владимир Давидовић. Нови Сад: Прометеј: Архив Војводине.

Медаковић 2021б: Дејан Медаковић. *Дани, сећања. [Књ.] 4*. Редиговао и за штампу приредио Владимир Давидовић. Нови Сад: Прометеј: Архив Војводине.

Михајловић Михиз 2021: Борислав Михајловић Михиз. *Казивања и указивања*, приредио Драган Хамовић. Нови Сад: Матица српска; Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић"; Ириг: Српска читаоница.

Palavestra 2004: Predrag Palavestra. „Senke u potkrovlju Akademije nauka. Lični pogled na istoriju beogradskog Odbora za odbranu slobode misli i izražavanja (1984–1990)". *Anali Borislava Pekića*. Br. 1, god. str. 143–182.

Pekić 2013: Borislav Pekić. *Život na ledu. 3, mart-decembar 1983*. Prir. Ljiljana i Aleksandra Pekić. Beograd: Službeni glasnik.

Ћосић 2002: Добрица Ћосић, *Пишчеви записи: (1981–1991)*. Приредила Ана Ћосић-Вукић. Београд: „Филип Вишњић".

Чавошки 2009: Коста Чавошки прир. *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања: саопштења и други документи*. Београд: Службени гласник.

ШТАМПА

Батаковић 1986: Душан Т. Батаковић. „Косово у историјској свести нашег времена". *Књижевна реч: лист књижевне омладине Србије: лист за књижевност, уметност, културна и друштвена питања*. Бр. 272, 10. фебруар 1986, стр. 1, 18, 25.

„Историја, Црква и Косово" 1982: „Историја, Црква и Косово". *Весник: орган савеза удруженог православног свештенства Југославије*. Бр. 705. Мај 1982, 1.

Lesjak 1986: Miran Lesjak. „Ne poznam faktorja, ki ogroža albanski narod". *Mladina*, 7. februarja 1986, 8–10.

Обрадовић 1986: Љубиша Обрадовић. „Косово је српска земља". *Погледи: лист ССО Универзитета „Светозар Марковић" Крагујевац*. Бр. 27. Мај 1986, 15.

Пантелић 2011: Благоје Пантелић. „Димитрије Богдановић – теолог љубави". *Православље: верске новине Архиепископије београдско-карловачке*. Бр. 1061, 1. јун 2011, 14–16.

Поповић 1985: Радован Поповић. „У прошлости увек има тајни". *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања*. Бр. 679–680, 1. јануар 1985, 10–11.

Саратлић 1984: Р. Саратлић. „Угрожени многи циљеви". *Политика*, 17. фебруар 1984, 10.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамовић 2024: Зоран Аврамовић. *Укрштаји и парадиме: политички оквири српске књижевности*. Панчево: Мали Немо; Нови Сад: Архив Војводине, 2024.

Антоловић 2021: Михаел Антоловић. *Чедомир Попов: интелектуална биографија*. Нови Сад: Матица српска.

Bogdanović 1982: Dimitrije Bogdanović. „Kosovo u svetlu istorije albansko-južnoslovenskih odnosa". *Savremenik*. God. 28, knj. 58, sv. 12, decembar 1982, str. 523–537.

Dragović-Soso 2004: Jasna Dragović-Soso. *Spasioci nacije: intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*. Beograd: Fabrika knjiga.

Живојиновић 1998: Драгољуб Р. Живојиновић. *Српска православна црква и нова власт: 1944–1950*. Србиње; Београд; Ваљево; Минхен: Универзитетски образовани православни богослови: Хиландарски фонд: Задужбина „Николај Велимировић и Јустин Поповић".

Jennings–Kemp-Welch 1997: Jeremy Jennings, Tony Kemp-Welch. „The century of the intellectual: from the Dreyfus Affair to Salman Rushdie". *Intellectuals in Politics: From the Dreyfus Affair to Salman Rushdie*, edited by Jeremy Jennings and Anthony Kemp-Welch. London; New York: Routledge, 1–20.

Jerkov 1982: Aleksandar Jerkov. „O književnoistorijskom i mističkom u tumačenju stare srpske književnosti". *Književna kritika: časopis za savremenu jugoslovensku književnost.*, God. 13. Br. 1, 83–89.

Јовановић 1990: Слободан Јовановић. *Примери политичке социологије: Енглеска, Француска, Немачка: 1815–1914*. Београд: Београдски издавачко-графички завод: Југославијапублик: Српска књижевна задруга.

Kecmanović–Tanasković 2024: Nenad Kecmanović, Darko Tanasković: *Alija – ulema ili balija?* Beograd: Laguna.

Ковачевић 2023: Душко Ковачевић. *Историја Совјетског Савеза: од рушења руске империје до распада совјетске империје: (1917–1991)*. Нови Сад: Матица српска, Одељење за друштвене науке.

Лакер 1999: Волтер Лакер. *Историја Европе: 1945–1992*. Београд: Clio.

Николић 2003: Коста Николић. *Прошлост без историје: полемике у југословенској историографији, 1961–1991: главни токови*. Београд: Институт за савремену историју.

Николић 2012: Коста Николић. *Српска књижевност и политика: 1945–1991: главни токови*. Београд: Завод за уџбенике.

Плаовић 2021: Ирена Плаовић. „Како се читао Србљак? Рецепција Србљака (СКЗ, 1970) од његовог објављивања до наших дана". *Црквене студије: годишњак Центра за црквене студије.* Год. 18, 2021, 395–415.

Radić 1995: Radmila Radić. *Verom protiv vere: država i verske zajednice u Srbiji 1945–1953*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Радић 2006: Радмила Радић. *Живот у временима: Гаврило Дожић: 1881–1950*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Ристановић 2012: Петар Ристановић. „Добрица Ћосић и отварање косовског питања 1968. године". *Баштина*, св. 33, 197–230.

Ристановић 2020а: Петар Ристановић. *Илузија моћи: српски критички интелектуалци и комунистички режим*. Београд: Принцип: Фондација Александар Невски.

Ристановић 2020б: Петар Ристановић. *Косовско питање: 1974–1989*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Информатика.

Самарџић 1994: Радован Самарџић. *Писци српске историје*. Књ. 4. Београд: Просвета: Терсит.

Селинић 2021: Слободан Селинић. *Србија: 1980–1986: политичка историја од Тита до Милошевића*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Суботин-Голубовић 1997: Татјана Суботин-Голубовић. „Научна оставштина Димитрија Богдановића". Димитрије Богдановић. *Студије из српске средњовековне књижевности*, избор и предговор Татјана Суботин-Голубовић. Београд: Српска књижевна задруга.

Трговчевић 1992: Љубинка Трговчевић. *Историја Српске књижевне задруге*. Београд: Српска књижевна задруга.

Cvetković 2011: Srđan Cvetković. *Između srpa i čekića. 2, Politička represija u Srbiji: 1953–1985*. Beograd: Službeni glasnik: Institut za savremenu istoriju.
Džonson 2020: Pol Džonson, *Intelektualci: od Marksa i Tolstoja do Sartra i Čomskog*. Beograd: Laguna.

Dragoljub G. MANDIĆ

INTELLECTUAL IN THE FIGHT FOR CIVIL AND NATIONAL RIGHTS. CASE STUDY OF PERSONALITY OF ACADEMIC DIMITRIJE BOGDANOVIĆ

Summary

In Serbian historiography considerable attention has been given to Serbian critical intellectuals so far, whether as a group or as individual figures. However, everything mentioned earlier suggests that this cannot be said for Dimitrije Bogdanović. As a scholar, he addressed many important topics, even when they conflicted with the dominant ideological currents of his time. As a courageous critic of contemporary conditions, he engaged in the struggle for freedom of thought as the first step toward democratizing Yugoslav society, and also for the national rights of the Serbian people, particularly those living in Kosovo and Metohija, who were under intense pressure from Greater Albanian nationalism. As a theologian and lawyer, devoted to Christian values and the ideal of a state governed by the rule of law, and as someone who faced job loss and other hardships for his spoken or written words, it was only natural for Bogdanović to stand in solidarity with and defend those who lost their freedom for the same reasons, regardless of their national or ideological background. From these same moral standpoints, he fought for the equality and protection of the Serbian people in Kosovo, where his measured words never clashed with the sharpness and strength of his arguments. Vladeta Jerotić recalled how Bogdanović once told him that he felt closer to an „Orthodox African than to a Serbian nationalist who claims to be an Orthodox Serb". These words best capture his dignified and cultivated approach to advocating for the national rights of the people to whom he belonged. Unfortunately, such cases on the opposing side were incomparably fewer.

Keywords: Dimitrije Bogdanović, Yugoslavia, Serbia, Kosovo and Metohija, personality, intellectual, democratization, equality.

УДК

Оригинални научни рад

*Слободан Ђ. ПРОДИЋ**
Факултет за европске правно-политичке студије, Београд

*Вања С. ПРОДИЋ***
Дом здравља Нови Сад, Нови Сад

КАРАКТЕРИСТИКЕ ЛИЧНОСТИ ДИКТАТОРА КРОЗ ОСВРТ НА ДЕЛО АРТУРА КРОНФЕЛДА

Апстракт: Током 20. века на политичкој сцени Европе појавио се низ владара који су, у мањој или већој мери, пројавили понашање које се може окарактерисати као диктаторско. Њихов долазак и опстанак на власти показатељ је политичке умешности придобијања народа. Временом долази до промене односа владара према народу и због његових поступака он бива посматран као диктатор. Ипак, током самог процеса доласка на власт и током владавине, могу се препознати особености које говоре о диктаторским склоностима. Психијатар Артур Кронфелд имао је прилику да обави преглед Адолфа Хитлера и да кроз разговор са њим прикупи податке који га откривају као личност диктатора. Кронфелдово дело *Дегенерисани на власти* (*Дегенераты у власти*), настало као резултат прегледа, постаје незаобилазна литература за проучавање Хитлеровог живота, њему блиских политичких сарадника и уопште особа које су диктаторског понашања у политичком смислу. У овом раду позабавићемо се најосновнијим детаљима из којих може проистећи обимније истраживање на ову тему.

Кључне речи: политика, психијатрија, личност, етика, диктатура.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Диктатори који су се појавили на политичкој сцени током 20. века представљају интересантну тему за истраживање. Штавише, иако се многима чини да је реч о личностима које увелико припадају прошлости, поготову из перцепције савремене геополитичке сцене, међу истраживачима и даље постоји интересовање за особе попут Јосифа Висарионовича Стаљина, Бенита Мусолинија, Николаја Чаушеског, Јосипа Броза Тита, Франсиска Франка, Енвера Хоџе и других. На врху листе диктатора чијим се делом баве истраживачи из различитих области, па самим тим и из домена психијатрије

* Научни сарадник, доцент, ORCID 0009-0007-2297-7460, porodicaprodic@gmail.com
** Специјалиста психијатрије, ORCID 0009-0005-9357-5130, porodicaprodic@gmail.com

и политикологије, налази се Адолф Хитлер. Нема потребе наводити разлоге за то, већ је сасвим довољно нагласити да је реч о диктатору чији су поступци у процесу доласка и опстанка на власти пројавитељи веома комплексне личности, док су резултати реализације његових идеја и те како оставили траг не само у историји Европе него и света.

У најширим друштвеним слојевима, поготову са ове временске дистанце, и даље се може чути мишљење да је Адолф Хитлер био „лудак". Овакво мишљење, посматрано из угла психијатрије као сегмента медицине, поприлично је уопштено. Исто се може рећи и када се посматра живот Адолфа Хитлера из перцепције политикологије. Наиме, значајан број његових војно-политичких потеза, што их је учинио током 56 година живота, заиста су чудни и пројављују да је особа која их је смислила и наредила имала одређене психијатријске проблеме. Ипак, уколико се обрати нешто више пажње на поменуте проблематичне војно-политичке одлуке, примећује се да свака од њих има неку своју предисторију. На пример, истраживачи су, бавећи се његовим детињством, на основу сачуваних историјских извора али и усменог предања, закључили да је реч о особи која је патолошки била везана за мајку, особи која је носила трауме због понашања оца, особи која је маштала да постане свештеник, војник, уметник... (Брюханов 2010: 52; Хаманн 2016: 26–27). Околности које су обликовале његову личност у раном периоду живота допринеће томе да његова личност постане, најблаже речено, другачија од оне коју описујемо термином „нормална". Примера ради, подсетимо се да је отац Адолфа Хитлера био алкохоличар, а да ће касније његов син упорно истрајавати на апстиненцији од алкохола. Штавише, Хитлерово трезвењаштво и вегетаријанство су надалеко познати, док се, са друге стране, недовољно говори о његовој зависности од психоактивних супстанци у познијем времену живота. У сваком случају, данас постоји обимна литература настала са намером да се допре до самих почетака Хитлерових идеја које ће га обликовати у особу диктаторских елемената понашања. Обимност литературе свакако да доприноси једноставнијем бављењу наведеним питањем и искрено се надамо да ће се и на српском језику у догледно време појавити један или више оригиналних радова на ову тему.

Са друге стране, широј јавности мање је познат податак да је психијатар др Артур Кронфелд имао прилику да проведе краће време са Адолфом Хитлером и да обави над њим један класични психијатријски преглед. Имајући у виду важност непосредног контакта између лекара и пацијента, поготову када је реч о психијатрији, подаци до којих долази лекар од изузетне су важности, и као такви, треба да буду максимално употребљени не само у анамнези, него и у напоменама о пацијенту у моменту обављања психијатријског интервјуа. Ово, за тему које се дотичемо, посебну важност има у домену судске психијатрије. Наиме, др Кронфелд је међу ретким особама које су, као психијатри, имали непосредни контакт са Хитлером, а иза којих су сачувани одређени подаци помоћу којих се може говорити о његовом менталном здрављу. Данас се, можда под утицајем дела *Тајни дневник Хитлерової доктора*,

чији је аутор Давид Ирвинг, некако најчешће говори о рукописној заоставштини др Теодора Гилберта Морела, имајући у виду да је он био Хитлеров лични лекар. Не улазећи подробније у однос др Морела са Адолфом Хитлером, усредсредићемо се само на детаљ да се др Морел зближава са Хитлером неколико година касније, конкретно од 1936. године, те да уз њега остаје све до Хитлерове смрти. Резултат ове блискости управо су и дневничке напомене др Морела. Нажалост, Морелове забелешке усредсређене су готово у целости на соматику, као на пример да је Хитлер током лета 1941. године, у време напада Немачке на Совјетски Савез, боловао од дизентерије, или да је 1944. године, током борби у Арденима, био у постељи због хепатитиса. Имајући у виду „чудотворне коктеле", што их је др Морел давао Хитлеру у последњим годинама живота, све више се спекулише о томе да је он постао зависник и да је, као такав, увелико имао измењену личност[1].

Поред др Морела, као Хитлерови лекари у каснијем периоду живота спомињу се др Карл Франц Брандт, др Вернер Хасе, др Ханс Карл фон Хаселбах, др Лудвиг Стумпфегер. Једини међу лекарима из каснијег периода живота Адолфа Хитлера који се овлаш дотакао његовог психичког стања био је др Ервинг Гизинг[2], а о времену Адолфовог здравља у младости говорио је породични лекар Хитлерових, др Едуард Блох[3].

---

1 У вези са овим питањем данас је међу најекспонираним ауторима и истраживачима Норман Охлер. Он је својом књигом *Блитзег: Дроге у нацистичкој Немачкој*, чије је прво издање објављено током 2015. године, заиста заинтригирао не само стручну него и ширу јавност за проблем распрострањене употребе наркотика у нацистичкој Немачкој. Такође, потребно је поменути и рад проф. др Реја Ц. Дефалкеа под насловом „Метамфетамин у Хитлеровој Немачкој од 1937. до 1945." који је 2011. године објављен у априлском броју часописа *Bulletin of Anestesia History* (стр. 21–24). Поред интересантних детаља, од важности је и списак литературе коју је употребио аутор. Рад је у електронском формату доступан на www.researchgate.net/publication/230590819_Methampphetamine_for_Hitler_Germany_1937_to_1945.

2 Погледати: Giesing, Erwin (1945), „Bericht über meine Behandlung bei Hitler", Wiesbaden. У вези са овим детаљем, интересантан је рад Релфа Бакуса под насловом „About the ear trauma of Adolf Hitler caused by the bomb attack in 1944", иначе лако доступан у електронском формату.

3 Интересантан податак је да он пацијенткињу Клару Хитлер одвраћа од намере да изврши абортус и да роди сина Адолфа. Наиме, Клара је, свесна породичне ситуације, то јест чињеница да је њен муж био 23 године старији од ње, да им је већ двоје деце у раном животном узрасту умрло од дифтерије, да је она слабог здравственог стања и да је током трудноће неретко имала крварења, била у страху како за свој тако и за живот будућег детета. Др Блох у разговору са њом позивао се пре свега на став да је абортус грех пред Богом и људима. Убедио је забринуту Клару да ће дете бити физички здраво и да га стога не треба лишити могућности рођења и живота. Клара се 22. априла 1889. године породила и родила своје четврто дете, Адолфа. Ово је свакако био један од разлога што је много година касније Адолф Хитлер поштедео живот др Блоху, Јеврејину, и омогућио му да 1940. године заувек напусти Немачку и одсели се у САД. Умро је свега неколико месеци после свог пацијента Адолфа, то јест 1. јуна 1945. године у Њујорку. Погледати: Bloch, Eduard: My Patient Hitler, *Collier's*, March 15 and 22, 1941 (у електронском формату доступно на www.oldmagazinearticles.com/pdf/Hitlers-Doctor.pdf); Weisz, George, „Hitler's Jewish Physicians", Rambam Maimonides Medical Journal No.3/2014, 1-5 (обратити пажњу на списак употребљене литературе).

ДР АРТУР КРОНФЕЛД – НЕКОЛИКО БИОГРАФСКИХ НАПОМЕНА

Др Артур Кронфелд рођен је у ситуираној јеврејској породици 9. јануара 1886. године у Берлину. Његов отац Соломон био је доктор правних наука, а мајка Лаура, рођена Либман, потицала је из богате породице, која је живела у Келну. По окончању гимназије у родном граду Артур се одлучује за лекарски позив. Медицину је студирао у Јени, Минхену, Берлину и Хајделбергу. Након основних студија медицине, уписује специјализацију из психијатрије у Хајделбергу, где му је ментор био чувени др Франц Нисл. По окончању специјализације ради у психијатријској клиници Хајделбершког универзитета, а потом се научним радом бави у Берлину.

Током 1912. године др Артур Кронфелд је одбранио докторску дисертацију из филозофије под менторством др Августа Месера. Исте године објављује дело *О Фројдовим психолошким теоријама*, у коме се критички односи према психоанализи. Оно је било веома добро прихваћено како у Немачкој, тако и у иностранству. На пример, наредне, 1913. године објављен је руски превод књиге под насловом *О психологических теориях Фрейда и связанных с ними взглядах* (Москва: Печать). Од 1913. године као психијатар, под руководством др Хуга Липмана, ради у берлинској психијатријској клиници „Далдорф".

У немачкој армији је од 2. августа 1914. године. У пролеће 1917. године бива рањен у главу и након лечења упућен је на рад у војну болницу у Фрајбургу, где се највише бави ратним психозама, у тзв. „нервном одељењу". У Берлин се враћа 1918. године и наставља да ради у болници „Далдорф". Упознаје се са др Магнусом Хиршелдом и из тог пријатељства ствара се сарадња на берлинском „Институту сексуалних наука". Др Кронфелд 1927. године брани докторску дисертацију из области психијатрије под менторством др Карла Бонгефера. Докторски рад под насловом *Психологија у психијатрији – Увод у психолошке могућности спознаје у психијатрији и њихова позиција у клиничким патолошким испитивањима* објављен је у Берлину исте године. Сфера његовог истраживања била је и психотерапија. Био је и један од оснивача „Лекарског друштва за психотерапију", где је скупа са др Ернстом Кречмером вршио испитивања, а такође је покренуо и, у научним круговима уважаван, часопис *Централни журнал за психотерапију*.

Након доласка нациста на власт др Кронфелд остаје у Немачкој до 1935. године, када са супругом Лидијом емигрира у Швајцарску. Радио је у једном локалном санаторијуму све док му Швајцарска није допустила даљи боравак на њеној територији. Током 1936. године одлази у Москву, где са радом наставља у тамошњем „Институту за психијатрију", на позицији начелника одељења за експерименталну патологију и терапију психоза. Током рада у овој установи уводи у праксу инсулинокоматозну терапију. Такође, објављује низ радова, поготову о проблему шизофреније. Део ових радова

објављен је 2006. године у књизи *Формирање синдромологије и концепта шизофреније* (*Становление синдромологии и концепции шизофрении*). Занимљив детаљ у вези са ангажманом др Кронфелда у Москви јесте да он лечи различита психијатријска обољења високопозиционираних совјетских партијско-државних делатника (Хавкин 2025). Према неким истраживачима, др Кронфелд је лечио и Стаљина (Крамм 2018).

Не треба изоставити још један важан „детаљ" из биографије др Кронфелда, а који је у тесној вези са темом о којој говоримо. Наиме, постоје претпоставке да је током чувених Стаљинових чистки, које су подразумевале прогон, затварање и физичку ликвидацију свих који су препознати као непријатељи Совјетског Савеза, др Кронфелд ухапшен 1938. године, под оптужбом да је немачки шпијун. Према једној верзији, др Кронфелд је наредне године у судском процесу осуђен на пет година заточења у поправно-радном логору (Соколинский 2024). Истовремено, постоји и друга верзија догађаја следствено којој је др Кронфелд заиста приведен од стране НКВД-а, али из потпуно другог разлога. Наиме, он је, као особа која је била у непосредном контакту са Адолфом Хитлером, за потребе политичког врха Совјетског Савеза требало да сачини што је могуће детаљнији извештај о Хитлеровој личности и психијатријским проблемима које је он код њега, као лекар, уочио. Овај извештај постаће окосница документа о коме ћемо касније говорити.

Последњи дани живота др Кронфелда истовремено су потресни, али и веома поучни. Наиме, током октобра 1941. године немачка војска муњевито је напредовала према Москви. Наређење о евакуацији најважнијих државних институција објављено је 15. октобра, а 16. октобра су евакуисани запослени Института у коме је радио др Кронфелд. На списку за евакуацију није било његовог, нити имена његове супруге. Неретко се наводи да је разлог томе људска сујета (Хавкин 2024). Знајући шта може да очекује, уколико би био заробљен од стране нациста, др Кронфелд и његова супруга Лидија извршили су самоубиство у ноћи између 16. и 17. октобра 1941. године, у свом стану, попивши смртоносну дозу барбитала. Услед опште панике и пометње у Москви, његова смрт прошла је потпуно непримећено у јавности (Крамм 2018).

ОКОЛНОСТИ СУСРЕТА ДР КРОНФЕЛДА И АДОЛФА ХИТЛЕРА

Према сведочењу др Кронфелда, он је од стране суда у Минхену позван да обави психијатријску експертизу Адолфа Хитлера поводом парнице између новинара Вернера Абела и Хитлера. Наиме, 1930. године Вернер Оскар Абел, који је једно време био близак руководству Националсоцијалистичке партије, објавио је у листу *Die Weltbühne* чланак у којем је оптужио Хитлера за финансијске махинације. Сходно тврдњама Абела,

он и Едмунд Хајнес, као Хитлерови следбеници и сарадници, били су присутни када је обавештајни официр италијанске војске, извесни Ђузепе Миглиорати, предао Хитлеру 10 милиона лира, послатих од стране Бенита Мусолинија. Према законодавству Вајмарске републике, као вођа политичке партије која је партиципирала у власти и имала своје посланике у Рајхстагу, Хитлер није смео да прихвата финансије које су долазиле из иностранства. Уследиле су узајамне оптужбе и увреде, а потом је Хитлер против Абела покренуо судску парницу оптужујући га за клевету. У процесу се појављују обостране оптужбе за неурачунљивост и поводом тога, суд одређује да се над странкама у парници изврши психијатријска експертиза.

Др Кронфелд наглашава да је преглед Адолфа Хитлера обавио током три дана (Кронфельд 1941: 2). Посматрано из перспективе савремене психијатрије ово је сасвим довољно времена да се добије слика психичког стања пацијента. Након обављеног прегледа др Кронфелд је нагласио да Адолф Хитлер, између осталог, пројављује знаке изражене психопатије. Суд је донео пресуду којом је Хитлер проглашен кривим и бива му одређена новчана казна од 800 марака и 200 марака за трошкове суђења. Неколико месеци касније Абел је поново на суду и, у потпуно другачијим политичким околностима, бива оптужен за антидржавну делатност. Кажњен је са 3 године затвора и 10 година губитка грађанских права. Недуго након доласка нациста на власт, 1933. године бива затворен у концентрациони логор, где умире током 1935. године.

Захваљујући искуству стеченом на „Институту за сексуалност", др Кронфелд наведеној дијагнози придодаје и сумњу на хомосексуалност. Постоји вероватноћа да ће ову претпоставку др Кронфелда, као и податке о Хитлеру које је обелоданио Ернст Халфштаенгел, касније усвојити Џон Макдонов Доклад прикупљајући материјал за свој извештај из децембра 1943. године, данас познат под насловом „Биографске напомене о Хитлеру и Химлеру". Исто се може претпоставити и када је у питању рад психолога Хенрија Мареја, који је 1943. године за америчку обавештајну службу сачинио извештај „Анализа личности Адолфа Хитлера", као и за истраживања Волтера Лангера, која ће неколико деценија након окончања Другог светског рата бити преточена у књигу под насловом *Хитлеров психолошки профил: психолошка анализа Адолфа Хитлера*.

Да ли ће људска сујета и даље бити разлог за приметну неупотребу списа др Кронфелда од стране аутора који се баве питањем Хитлерове личности? По свему судећи, хоће. Као пример можемо навести неколико новијих радова на ову тему где, у списку употребљених извора и литературе, не сусрећемо рад др Кронфелда. На пример, др Филип Хајланд, др Данијел Будучех и др Кристоф Килкијевич, који су 2011. године у часопису *Psychology & Society* (бр. 2, стр. 58–63) објавили рад под насловом „A Psycho-Historical Analysis of Adolf Hitler: The Role of Personality, Psychopathology and Development", ни једном једином речју не спомињу др Артура Кронфелда и његов рад.

Идентична ситуација прећуткивања лика и дела др Артура Кронфелда може се приметити и када је реч о електронским ресурсима који се на интернету појављују на језицима држава насталих након распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. На пример, у чланку „Запањујући подаци из извештаја 'Анализа личности Адолфа Хитлера' из 1943. године"[4], ни једном речју се не спомиње чињеница да је много година пре Хенрија Мареја једна заиста компетентна личност, какав је био др Артур Кронфелд, обавила специјалистички психијатријски преглед Адолфа Хитлера и да је, као резултат тог прегледа, проистекао његов извештај о пацијенту. Штавише, уколико ћириличним писмом унесемо име др Артура Кронфелда у Гугл претраживач, једини податак о њему на српском језику јесте онај који га доводи у везу са оснивањем „Института за сексуалну науку"[5]. Са великом сигурношћу можемо рећи да је личност и труд др Артура Кронфелда још увек једна велика непознаница не само за нашу ширу него и за стручну јавност. Ова околност, признаћемо, свакако није за похвалу, барем не данас, када су информације и литература лако доступне. Оно што нам преостаје као нада јесте да ових неколико напомена које смо у раду истакли у вези са др Артуром Кронфелдом, постану одређена врста подстицаја неком истраживачу, да се подробније позабави њим и његовим радом.

ДИКТАТУРА, ДИКТАТОР И ЊЕГОВА ЛИЧНОСТ

О личности, то јест о томе шта је она и како функционише, постоји заиста обимна литература како на српском тако и на многобројним страним језицима. У стручној, али и мање стручној литератури, можемо се сусрести са читавим низом различитих дефиниција личности. Свака од ових дефиниција према једнима је прихватљива, према другима делимично прихватљива, док је према трећима она потпуно погрешна. Подробније бављење овим проблемом у значајној мери повећало би обим овог рада и, што је потребно нагласити, одвело би нас од теме о којој говоримо и којом се бавимо. Управо, да не бисмо начинили грешку која је прилично честа у писаним научним радовима, а поготову у усменим предавањима или усменим излагањима, сасвим је довољно да поновимо податак да постоје различите дефиниције личности (на пример дефиниције Олпорта, Фројда, Адлера, Кателa и других).

У психијатрији од велике практичне важности је препознавање поремећаја личности. Разлог те важности, између осталог, огледа се у потреби благовременог реаговања, како би се кроз процес лечења помогло оболелом. Из тог разлога обраћа се пажња на етиологију и уопште утицаје који су изазвали поменути проблем (Каличанин 2002: 912).

4 Чланак је доступан на www.blic.rs/riznica/zapanjujuci-podaci-iz-izvestaja-analiza-licnosti-adolfa-hitlera-iz-1943-godine/s1zmfw2, а чији је извор Telegram.hr (29. јул 2016, 18:18h)

5 Видети: www.sr.wikipedia.org/sr-ec/Институт_за_сексуалну_науку.

У свом сусрету са Адолфом Хитлером др Кронфелд је приметио, како смо већ нагласили, пројављење снажно изражене психопатије. Из данашње перспективе, а поготову дешавања која су се збила током историје, можемо приметити да психопатија баш и није ретка међу особама које су декларисане као „политичари". Термин намерно стављамо под знаке навода, јер према речима психијатра др Петра Бокуна, данас, у савременом друштву:

> „две ствари мотивишу да се уђе у политику. Прво, последњих деценија догодила се естрадизација политике. Раније је она пре била елитистичка... Елита подразумева нешто најбоље, врх врхова, а, по мом мишљењу, данашњи политичари не спадају у елиту. Друго је – нарцизам. Политика је, као лепак за муву, привлачила нарочито особе нарцистичке структуре, које имају потребу да се експонирају, које не задовољавају гратификације у професији, а можда нису успешни ни на психосексуалном плану" (Ђорђевић 2023).

Када говоримо о типовима личности које се данас најчешће спомињу као уочљиве међу политичарима, то су нарцисоидне личности, опсесивно-компулсивне личности, макијавелисти, ауторитарне личности, параноичне личности и тоталитарне личности. Из ових типова личности произилазе и политичари који временом постају диктатори. Да би диктатори могли да функционишу, посматрано политички, потребно је устројити диктатуру која, према дихотомној подели политичких режима, представља подгрупу аутократских режима. За разлику од старих облика аутократије (деспотије, тиранције и тзв. старе диктатуре), диктатура, поготову она пројављена током 20. века, представља део модерних облика аутократије. Према мишљењу Љубише Деспотовића, „диктатура је оличење самовласти и узурпације свих права онима над којима се влада" (Деспотовић 2022: 182), док Радивој Степанов указује на то да диктатуре:

> „обухватају изузетно велика, неограничена овлашћења која су концентрисана у рукама једне особе или једне групе која је на власт дошла легитимно (државним ударом); суспензију ранијих (затечених) уставних и политичких права; манипулацију колективним осећањима поданика (ширењем страха, опште сумње и сумњичењем свих и сваког), стварањем непријатеља режима, тј. народних или државних непријатеља; укидањем плурализма мишљења, сваког облика јавности и толерантног дијалога" (Степанов 2008: 172).

Стварање диктатуре, као што смо нагласили, подразумева постојање диктатора, особе која умешно користи изворе политичке моћи, какви су ауторитет, људски ресурси, вештине и знања, нематеријални чиниоци, материјални ресурси, санкције... Упоредо са тим, стварање диктатуре подразумева и постојање партијско–политичке заједнице која ће предузети потребне кораке у реализацији, али и друштва које ће, у највећој мери,

прихватити оно што му је понуђено као политичко решење. Мишљење да тоталитарна диктатура не зависи од становништва или друштва којим диктатор влада приметно је погрешно. Штавише, управо је друштво, то јест изборно тело, најчешће одговорно за могућност започињања процеса и реализације идеје о диктаторској власти у једној држави. У вези са тим од важности је мишљење Карла Дојча, који је, посматрајући историју држава са диктаторским режимима у првој половини 20. века, приметио: „Тоталитарна власт је јака само ако не мора пречесто да се користи. Ако тоталитарна власт мора да се користи увек и против целокупног становништва, мало је вероватно да ће дуго остати моћна" (Deutsch 1954: 313–314). Конкретно, пример нацистичке Немачке савршено говори у прилог овој констатацији. Немачко друштво, онакво какво је било након пораза у Првом светском рату, у значајној већини прихватало је стварање диктатуре на челу са Адолфом Хитлером и, поготову у периоду почетка Другог светског рата и година у којима је немачка армија била доминантна на фронтовима, оно је било спремно да слепо и беспоговорно извршава наређења која су долазила од фирера. Из данашње перспективе пример Немачке, то јест пример Хитлеровог успона на политичкој сцени и његовог диктаторског позиционирања, ипак има своје специфичности. Наиме, Хитлерова диктатура облик је, назовимо је тако, жељене диктатуре, диктатуре коју су, мање или више отворено, прижељкивали Немци имајући у виду кроз шта су пролазили након пораза у Првом светском рату и друштвено-економског суноврата у кризним временима двадесетих година 20. века. Ми чак можемо устврдити да је Хитлерова диктатура имала својеврстан месијански карактер и да је она, као таква, стварала одређену врсту узајамне симфоније између њега и следбеника тј. верника. Зарад реализације идеја о Трећем царству, о хилијастичко-миленаристичким маштањима и обећањима у које је, несумњиво, веровао највећи део немачког друштва, била је потребна управо харизматична личност, каква је неоспорно био Адолф Хитлер.

Харизматична личност је често употребљаван термин у политикологији, када се говори о процесу стварања диктаторског режима. Такође, харизматична личност је, да тако кажемо, својеврсна неопходност у стварању тзв. култа личности као једног од честих, готово незаобилазних елемената, када се говори о диктатурама. Уколико се усредсредимо само и искључиво на Адолфа Хитлера и његов успон на политичкој сцени Немачке, поготову после 1933. године, са сигурношћу можемо говорити о томе да је његова харизма, без обзира на оно шта он нуди својим сународницима у тим годинама политичке делатности, оберучке прихватана од стране највећег процента становништва. Најшире народне масе у њему препознају особу која ће Немачку препородити и која ће им омогућити да са себе скину бреме пораза и свега шта је пораз доносио са собом. Истовремено, виши слојеви друштва у Хитлеру препознају изузетну пословну прилику. Управо у овом сегменту његова харизматичност долази до посебног изражаја, јер упоредо са обећањима које је давао најширим слојевима друштва кроз идеје националсоцијализма,

он придобија не само симпатије, него и обезбеђује спремност индустријалаца и других вишепозиционираних слојева друштва за предстојећа дешавања.

Поред харизматичне личности, држећи се конструктивног процеса у стварању једне политичке организације на основама хришћанске религије и црквеног поретка, Хитлеру је била потребна и писана реч, то јест „света књига" кроз коју ће ширити своју идеологију. Током боравка у затвору Хитлер је себи стварао улогу мученика за веру. Истовремено писао је и књигу, коју ће насловити *Моја борба*, алудирајући свакако на потребност изласка изван граница салонског конформизма у политичком активизму и на потребу индоктринације, пре свега младих људи, идејама националсоцијализма. Хитлерово дело *Моја борба* наравно да је битно у поимању њега као личности која је имала психијатријске проблеме. Ипак, како напомиње др Кронфелд у свом спису –

> „у формулацији књиге њен дух и садржај пројављује низак духовни ниво њеног аутора уз присуство грубих израза који одговарају Хитлеровом карактеру. Ипак, *Моја борба* већ одавно је претрпела редакцију. Имао сам прилику да читам старо издање и већ тада сам био поражен непознавањем и извитоперивањем немачког језика" (Кронфельд 1941: 4).

Ипак, поменута књига, под снажним политичким, али и репресивним утицајем, додатно ће утицати на преображај немачког друштва. Околност да Хитлер у Немачкој на изборима долази на власт 1933. године, показаће да најшире народне масе њега оберучке прихватају, да његова реторика и целокупна тзв. „харизма" проналазе плодно тло са кога ће, како је време показало, бити покренуто небројено мноштво злочина који ће, у значајној мери, обележити и време у коме ми данас живимо.

Да Хитлеров пример харизматичне личности није изгубио на важности, индиректно нам говори чињеница да се и у савременој популарној психологији често говори о потреби харизме и онога што чини њене саставне делове у домену јавног наступа и придобијања следбеника. Разлог за то је једноставан, јер значајан број људи константно покушава да зарад остваривања каријере, стицања позиција у друштву, материјалне користи и слично, „постане харизматичнији" у свакодневној комуникацији са другима. Истовремено, харизматичност, наравно уколико је посматрамо из перцепције политикологије и психијатрије, има своју вишеструку важност. Штавише, може се говорити о њеној битности у смислу неопходне нужности из конкретног разлога. Наиме, захваљујући харизми, појединац са мање или више пројављеним поремећајима личности заиста се може успињати на политичкој сцени и на тај начин за себе, или политичку странку у којој се налази, придобијати следбенике или бираче, па самим тим потенцијално партиципирати у власти, а уколико се за то стекну неопходни услови, може доћи у ситуацију да за себе приграби целокупну власт и да на тај начин, да тако кажемо, реализује оно што је сан сваког диктатора.

Како обим рада не допушта подробнију анализу сваког од поремећаја личности које се лако препознају код диктатора, овлаш ћемо се позабавити, илустрације ради, само хистрионичним поремећајем личности (F60.4), који је, барем у случају Адолфа Хитлера, политички посматрано дао жељене резултате. Наиме, личностима са овим поремећајем није пријатно уколико нису у центру пажње. Они драматизују и преувеличавају чињенице, искуства, имају „заводљиво" понашање, манипулативни су и неретко веома импулсивни. Занимљив је и јавни наступ особа са овим поремећајем личности. Наиме, „људе са овим стањем карактерише самодраматизација, театралност и претеране експресије емоција" (Orlandić 2011). Оно што је посебно изазовно у вези са овим поремећајем личности, а у вези је са политичким активизмом, јесте околност да су ове личности друштвене, екстровертовани и површно шармантни (Marić 2005: 252). Тек површним увидом у, на пример, јавне наступе, а поготову говоре Адолфа Хитлера на масовним нацистичким скуповима, није превише тешко препознати безмало све наведене особине. Др Кронфелд је о томе с правом рекао да Хитлер изгледа „попут лошег глумца који се уживео у улогу императора" (1941: 3).

Хитлер наравно није пројављивао само и искључиво поремећај F60.4. Штавише, код њега, како смо раније поменули, препознајемо симптоме нарцисоидне, опсесивно-компулсивне, тзв. „макијавелистичке", ауторитарне, параноичне и тоталитарне личности, то јест елементе који су, у мањој или већој мери, изражени не само код диктатора, него уопште код особа које се баве политиком и у својим рукама имају одређену власт и моћ. Хитлер, уколико се на тренутак пажљивије позабавимо поремећајима личности и понашањем код одраслих, пројављује симптоме из категорија и подкатегорија специфичних поремећаја личности, на пример већ поменути F60.4, затим F60.31, F60.5, као и трајних поремећаја личности, на пример F62.0, након неког катастрофичног искуства. То је био случај после неуспешног атентата на њега 1944. године, те постаје изузетно занимљив пример за подробније проучавање управо из перспективе реализације политичких амбиција, то јест њиховог коришћења у политички изазовном историјском тренутку у коме се обрело немачко друштво. У овом моменту из палете приметно упадљивих елемената понашања и навика које Хитлера пројављују као личност која је оптерећена низом поремећаја издвојићемо онај који у ширем публикуму посебно изазива знатижељу. Наиме, данас се истраживачи све чешће баве питањем Хитлерове сексуалности, то јест поремећајима који задиру у опус F64, а можда и у F65. Разлог за то је вишеструк. Друштво у коме живимо у значајној мери и даље је заинтересовано за све што је повезано са сексом, а посебно му се чини занимљивим све оно што је међу познатим личностима везано за секс и сексуалност. Већ дужи низ година, а очевидно да ова пракса неће скоро усахнути, најшири слојеви друштва жуде за пикантеријама из сексуалног живота јавних личности, па самим тим и политичара. Многи, па међу њима и научни истраживачи, у томе препознају прилику да зараде и да постану познатији јавности.

Хитлеров сексуални живот спада у теме које су и те како занимљиве многима, па се о томе данас све више и више говори у телевизијским емисијама и у писаним радовима. Др Кронфелд је с правом приметио „неприродности", што их је имао Адолф Хитлер, када је реч о његовом сексуалном животу, склоностима, навикама. На основу Хитлеровог примера може се изнети став да особе које пројављују тежњу за диктаторством, а поготову особе које успеју да реализују замисли овог типа, неретко, готово по правилу, имају одређене елементе који задиру у домен сексуалних настраности. Када је реч о Хитлеру данас су подељена мишљења поводом овога, тако да сусрећемо ставове да је он био хетеросексуалан, да је био асексуалан и да је био хомосексуалан. Везе или „блискост" које је Хитлер током живота имао са женама (Шарлота Едокси, Алида Лобжуа, Гели Раубал, Марија Рајтер, Јунита Митфорд, Рената Милер, Ерна Ганфштенгел и Ева Браун) представљају основу за став о његовој хетеросексуалности. Са друге стране, ситуације које су се дешавале у тим познанствима или везама говоре у прилог ставу да је ту свакако било мноштво проблема и да у позадини имамо нешто што је, на пример, резултирало самоубиством или покушајима самоубиства појединих партнерки. Ове епизоде из Хитлеровог живота приметно иду у прилог ставу да он, као диктаторска личност, вешто манипулише осећањима и да то није само део његове политичке личности. Питање Хитлерове асексуалности много је интересантније када је реч о политикологији. Он кроз свој став да је „венчан" са Немачком јасно и недвосмислено показује намеру придобијања женског дела популације у својој борби за долазак и опстанак на власти, и то је, мора се признати, радио на маестралан начин. Хитлер је недвосмислено умео да се игра осећањима масе, а управо „незаинтересованост" за једну жену зарад добробити отаџбине показаће га као пример политичара који је вешто искористио асексуалност у политичке сврхе. Хитлерова хомосексуалност, али и потенцијална склоност ка парафилијама попут копрофилије (Langer 1972: 97), посебно су занимљиви. Наиме, интересантно је, а у непосредној је вези са личношћу Адолфа Хитлера и његовим очевидним поремећајима, да он током своје диктатуре покреће неколико чудовишних акција са циљем да Немачку управо ослободе непотребног баласта психијатријских болесника. Једна од тих акција „чишћења" немачког народа и будућег Царства тј. Рајха била је и акција одстрањења из друштва особа са психијатријским проблемима. Довољно је споменути чудовишни Програм Т4, којим су, уз Хитлерово допуштење, руководили лекари попут др Карла Бранта или др Паула Ничеа, и у којем је, како се претпоставља, убијено око 70 000 оболелих особа. Потребно је споменути и дешавања која су покренута доношењем „Gesetz zur Verhütung erbkraken Nachwuchses", то јест закона који је подстицао на принудну стерилизацију одређених категорија становништва са циљем очувања чистоће „аријевске расе". Претпоставља се да је у периоду од 1933. до 1945. године насилно стерилисано око 400 000 особа. Питање обрачуна нациста, то јест Адолфа Хитлера са хомосексуалцима, такође је важно у сагледавању шире слике

о њему и његовој личности диктатора. Наиме, као резултат указа, издатог 23. фебруара 1933. године, којим се затварају и неутралишу места окупљања оних који се баве проституцијом и противприродним сексуалним радњама, започет је прогон хомосексуалаца у Немачкој. Штавише, у оквиру ове акције 6. маја 1933. године затворен је и демолиран „Институт за сексуалну науку у Берлину". Прогона, као што нам је познато, нису били поштеђене особе из самог врха нациста, као на пример Ернст Рем. Значајан број особа које су осуђене по чувеном „Параграфу 175 и 175а", од 28. јуна 1935. године, а који је ступио на снагу 1. септембра исте године, скончаће у неком од нацистичких концентрационих логора. Да ли је обрачун са хомосексуалцима на просторима којим је владао Хитлер био личног карактера, о томе наравно треба још много истраживати, поготову консултујући релевантне историјске изворе.

У сваком случају, Хитлерово понашање, свеобухватно посматрано, може се препознати као понашање диктатора, изазвано читавим низом елемената који дибоко задиру у домен психијатрије. Не само Хитлер, него и сваки други диктатор, генерално говорећи, у себи носи одређене нестабилности које утичу на целокупну структуру личности. Када се таква личност усредсреди на стицање власти и моћи, неминовно је да ствара и да ће створити значајне проблеме у правилном функционисању заједнице. Политичка моћ, али и моћ, на пример, у домену верских заједница, снажан је подстицај жељи за узурпирањем, за поседовањем, за чињењем које се коси са начелима морала.

„ДЕГЕНЕРАТЫ У ВЛАСТИ"

Сусрет др Артура Кронфелда са Адолфом Хитлером несумњиво је обележио његову потоњу каријеру психијатра. Околност да је имао прилику да са стручне стране пажљиво анализира о каквом човеку је реч, а поврх тога и околност да се бавио проблемима сексуалности у држави која је ову сферу живота посматрала, најблаже речено, на прилично чудан начин, претвориће др Кронфелда у особу која баш и није била добродошла у нацистичкој Немачкој. Његово јеврејско порекло свакако је представљало причу за себе и додатно је погоршало не само његов професионални него и пуки егзистенцијални положај. Као што смо рекли, он емигрира у Швајцарску, где убрзо постаје непожељна особа, а потом у Совјетски Савез.

Његов рад као психијатра у Совјетском Савезу, држави коју је водио Јосиф Висарионович Стаљин, један од највећих диктатора 20. века, тек треба да буде истражен у значајнијој мери. Прилог који ће свакако бити од користи потенцијалним истраживачима представља по обиму невелика публикација под насловом *Дегенерисани на власти* (Дегенераты у власти), која је потписана управо именом др Артура Кронфелда. Реч је о штиву очевидно насталом у циљу пропагандних активности совјетске

обавештајне службе и намењеном најширим слојевима друштва. Сведочанство тога несумњиво је и податак да је тираж брошуре у првом издању износио 100 000 примерака.

Ова брошура, осим напомена о Хитлеру, садржи и напомене о значајном личностима Трећег рајха, прикупљеним, како наглашава др Кронфел, од пацијената који су долазили код њега на лечење без страха, јер су знали да није доушник. Међу личностима о којима се износе занимљиви подаци су Херман Геринг, Јозеф Гебелс, Рудолф Хес, Хенрих Химлер, Роберт Леј, Јулиус Штрејхер и Јоахим фон Рибентроп. Од нама занимљивих података, то јест података који имају додира са психијатријом, др Кронфелд о Хитлеру наводи следеће: да је још као ученик у Ламбаху пројављивао самопоуздање, непослушност, затвореност, док о њему као ученику у Линцу наводи да је равнодушан, ментално ограничен, незаинтересован за учење због непостојања жеље и способности. После рата пројављује склоност ка самоувеличавању и лагању. Почевши да се бави политиком, испољава садизам, раздражливост, одсуство саосећајности и склоност према празноверју и мистицизму. Према речима др Кронфелда, Хитлер у овом периоду живота показује самољубље и хомосексуалност. Др Кронфелд спомиње његову везу са Ернстом Ремом, вођом СА одреда и Едмундом Хајнесом, Ремовим замеником. Спомиње и нападе епилепсије. Што се тиче Хермана Геринга наглашава његову склоност према алкохолу и морфијуму. О Јозефу Гебелсу пише да његови психички проблеми имају непосредну везу са телесним манама и уопште његовим физичким изгледом. Позиција коју је имао у власти пружала му је могућност ванбрачних веза, као на пример са чешком глумицом Лидом Баровом. Пишући о Рудолфу Хесу, др Кронфелд наглашава његову фанатичност, алкохолизам, али и хомосексуалне склоности, уз претпоставку да је био у вези са Хитлером. О Хајнриху Химлеру др Кронфелд говори као о сложенијем типу личности који је боловао од шизофреније, пројављивао садизам и био окренут ка мистицизму. За Роберта Леја и Јулијуса Штрејхера др Кронфелд наглашава да су алкохоличари, напомињући да је Штрејхер раније био лечен у психијатријској установи под дијагнозом психопатије и склоности ка полним перверзијама. О Јоахиму фон Рибентрофу недостају напомене у вези са психијатријским обољењима, тако да остаје нејасно због чега је он споменут, осим што га др Кронфелд описује као предратног преваранта у трговини вином (1941: 16).

Настала у пропагандне сврхе, брошура *Дегенераты у власти* акценат ставља на чињеницу да нацистичком Немачком руководи Адолф Хитлер као диктатор који очевидно није психички здрава особа, а да његово најближе окружење још од самих почетака политичког деловања такође има одређене психијатријске проблеме. Из данашње перспективе реч је о мање или више познатим чињеницама, али, ако узмемо у обзир да је реч о брошури која настаје током 1941. године и да је за многе житеље Совјетског Савеза велика непознаница ко заправо руководи нападом на њихову отаџбину, детаљи које износи др Кронфелд заправо им помажу да боље разумеју

чињеницу да се суочавају са војском која је прихватила идеје диктатора о истребљењу Јевреја, Руса (Словена) и свих оних који су означени као непотребни у будућој великој немачкој држави.

Као што смо рекли, прво издање ове брошуре објављено је у току рата, то јест 1941. године као сепаратно издање часописа *Медицинский работник*, официјелног гласила Министарства здравља СССР-а. Ипак, као и много тога другог у Совјетском Савезу, тако је и брошура *Дегенераты у власти* имала своју предисторију. Наиме, током 1939. године др Кронфелд је по наређењу НКВД-а за потребе Централног Комитета Комунистичке партије СССР-а начинио посебан извештај који се бавио психијатријским портретом Адолфа Хитлера и његових сарадника. Овај извештај начињен је у свега 50 примерака. Сваки примерак испечатиран је уз ознаку „Совершенно секретно", означавајући тиме да је реч о документу од највеће тајности. Могуће је претпоставити да издање из 1941. године представља тек одломак из извештаја насталог 1939. године. Занимљива је каснија судбина овог списа. Наиме, 1993. године он постаје део зборника пропагандних антихитлеровских текстова из 1941. године, које је објавила руска „Независна психијатријска асоцијација" (НПА). Као треће издање на руском језику спис *Дегенераты у власти* објављен је током 2023. године, али са поднасловом *Сексуальные извращения и нацизм* у оквиру ширег рада на тему хомосексуализма и нацизма. Оно што је посебно потребно напоменути је да не постоји српски превод овог списа.

ЗАКЉУЧАК

Личност Адолфа Хитлера и његово психосоматско стање дотакнуто је од небројених истраживача на различите начине. У многим радовима аутори су себи дали слободу да на мање или више аргументованим основама доносе различите закључке. Оно што је заједничко за све истраживаче је њихова сагласност у томе да један од највећих диктатора 20. века није био психички уравнотежена особа. Са друге стране, из неког разлога, како стручној тако и широј јавности мало је познат податак да је један психијатар својевремено обавио судско-психијатријски преглед Хитлера и да је др Кронфелд благовремено приметио психичку поремећеност будуће прве личности нацистичке Немачке. Управо је др Артур Кронфелд, након прегледа Адолфа Хитлера, уочио низ симптоматичних проблема личности, као што су плашљивост, склоност ка лажи, склоност ка самообожавању, сујетност, хистеричност, садизам, повишену раздражљивост. Сумирајући примећено, он је нагласио да је Хитлер „частољубиви психопата и шизоидни фанатик" (Кох-Хиллебрехт 2003: 86). Као сексопатолог др Кронфелд приметио је код Хитлера и снажно растројство у домену психосексуалне сфере и присутну ненормалност у односу према полном општењу, пројављену кроз хетеросексуалност, хомосексуалност, бисексуалност и асексуалност.

У сваком случају, ови подаци, што посебно наглашавамо, долазе од стране лекара специјалисте психијатрије, имају важност у проучавању личности Адолфа Хитлера и свакако не би смели бити маргинализовани као што се то до сада чинило. Такође, имајући у виду да су лик и дело др Артура Кронфелда и даље велика непознаница у нашој научној и широј јавности, очекивано је да ће се у догледној будућности појавити опширнији рад о њему и да ће неко од истраживача успети да дође до првонасталог извештаја из 1939. године, јер ће то умногоме допринети сагледавању личности Адолфа Хитлера и његове диктатуре.

ИЗВОРИ

Кронфельд 1941: Артур Кронфельд. *Дегенераты у власти*. Москва: Медицинский работник.

ЛИТЕРАТУРА

Брюханов 2008: Владимир Брюханов. *Происхождение и юные годы Адольфа Гитлера*. Москва: КМК.

Владимирович 2025: Василий Веденеев Владимирович. *Был ли фюрер психически здров*. <http://www.history.wikereading.ru/hv0s7CWdBc>. [5.4.2025].

Волков 2020: Игорь Волков. *Тайна смерти психиатра Гитлера*, септембар 2020. <http://www.newsland.com/post/7181533-taina-smerti-psikhiatra-gitlera>. [5.4.2025].

Деспотовић 2022: Љубиша Деспотовић. *Политика на размеђу власти и моћи*. Нови Сад: Национал.

Ђорђевић 2023: Момчило Ђорђевић. *Политичар, како то гордо звучи*, септембар 2023. <http://www.nin.rs/arhiva/vesti/10788/politicar-kako-to-gordo-zvuci>. [14.4.2025].

Каличанин 2002: Предраг Каличанин. *Психијатрија*. Београд: Елит Медика: Драслар.

Кох-Хиллебрехт 2003: Манфред Кох-Хиллбрехт. *Ното Гитлер: психограма диктатора*. Москва: Попурри.

Крамм 2018: Мария Крамм. *Психиатр Гитлера и Сталина*, фебруар 2018. <http://www.jewish.ru/ru/people/science/185380/?ysclid=m91m099f16743941992>. [3.4.2025].

Попов 2018: Милан Попов. „Нарцизам и вође". *Ψ и култура II*. Београд: Факултет политичких наука: Институт за европске студије, 185–191.

Савенко 2007: Юрий Сергеевич Савенко. „120-летие Артура Кронфельда (9.1.1886–16.10.1941): Трагедия жизни и творчества Артура Кронфельда – классика и все еще современика". *Независимый Психиатрический Журнал*, 1/2007, 25–39.

Соколский 2024: Лев Соколинский. *Последная битва великого психиатра Артура Кронфельда с фашизмом*, новембар 2024. <http://www.parniplus.com/lgbt-moement/lgbt-istoriya/genij-idegeneraty/>. [6.4.2025].

Степанов 2008: Радивој Степанов. *Увод у политику и политички систем*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Хаманн 2016: Бригитта Хаманн. *Гитлер в Вене: Портрет диктатора в юности*. Москва: Ад Маргинем Пресс.

Хавкин 2024: Борис Хавкин. *Дегенараты у власти, или Диагноз доктора Кронфельда*, мај 2024.<diletant.media/articles/45362168/?ysclid=maz4m2nyvq671626781>. [6.4.2025].

Хавкин 2025: Борис Хавкин. *Судьба психиатра Кронфельда*, април 2025. <http://www.ng.ru/ideas/2025-04-21/8_9239_fact.html?ysclid=mas18e2ymd565163077>. [7.4.2025].

Чупић 2017: Чедомир Чупић. „Карактери политичких вођа у светлу Рајхове психоанализе". *Пойулизам*. Београд: Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење: Институт друштвених наука, 129–140.

Deutsch 1954: Karl Deutsch. *Cracks in the Monolith*. Cambridge: Mass.

Langer 1972: Walter Langer. *The Mind of Adolf Hitler*. New York: Basic Books.

Marić 2005: Jovan Marić. *Klinička psihijatrija*. Beograd: Megraf.

Orlandić 2011: Jelena Orlandić. Histerični (histrionični) poremećaj ličnosti, март 2011. <http://www.danas.rs/zivot/histericni-histrionicni-poremecaj-licnosti-2/>. [8.4.2025].

Slobodan Đ. PRODIĆ
Vanja S. PRODIĆ

PERSONALITY TRAITS OF A DICTATOR THROUGH A GLIMPSE ON A WORK OF ARTHUR KRONFELD

Summary

Numerous rulers had appeared in Europe during the 20th century whose governance could be described as dictatorial. Their arriving and keeping the governance was the result of the political ability of being popular among the widest social levels. During a time, but usually after war losses or economical degradation of the country, a shift in the attitude of people towards their rulers is being made and the rulers are often described then as dictators. However, during the process of gaining the power and especially during the governing, personality traits that are characteristic for dictators could be seen by the in-depth analysis. Psychiatrist Arthur Kronfeld had the opportunity to spend three days with Adolf Hitler and to gain numerous interesting details with a conversation with him. The result of this meeting was the book *Degenerates in power* (*Дегенераты у власти*) which can be used as a necessary literature for examining not only Hitler's life and lives of his cooperants, but the dictatorial behaviour in general. This work will be focused on basic details about the topic that shall be delved into more.

Keywords: politics, psychiatry, personality, ethics, dictatorship.

ФИЛОЗОФИЈА, КУЛТУРА, СОЦИОЛОГИЈА

УДК

Оригинални научни рад

*Љубиша Р. МИТРОВИЋ**

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Департман за социологију

*Дуња З. ВЕЛИЧКОВИЋ***

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет, Департман за социологију

О МОЋИ И НЕМОЋИ САВРЕМЕНЕ НАУКЕ У ОДГОНЕТАЊУ МУЛТИКОМПЛЕКСНОГ ЧОВЕКОВОГ ИДЕНТИТЕТА

Апстракт: Од антике до данас бројни филозофи, научници и књижевници били су окупирани тиме да, у оквиру својих истраживања различитим алаткама, одгонетну тајну човекове природе. У прилогу наших разматрања најпре се даје анализа неких таквих теоријско-методолошких покушаја у различитим областима сазнајне свести, од филозофије до науке и књижевности. У овом контексту, затим се посебно тежиште ставља на истраживања у савременој науци: антропологији, генетици, филозофији, психологији, социологији, културологији и мондологији. У прилогу се посебно критикује партикуларистичко-неопозитивистички приступ изучавању човека у оквиру различитих специјалистичких дисциплина, које распарчавају човека у оквиру савремене праксе „размрвљеног рада". При томе се указује како се на фону технолошког успона дехуманизује личност, а човек проглашава застарелим, саисторијским додатком у новој роботичкој цивилизацији четвртог таласа. Најзад, у раду се образлаже пледоаје о неопходности мултидисциплинарних истраживања човека и трагању за новим синтезама, кроз интегрисане студије у образовању и научноистраживачкој пракси.

Кључне речи: човек, антропологија, дисциплинарни хаос, трансдисциплинарна истраживања, ка новој синтези.

* Професор емеритус, ORCID 0000-0003-0225-4218, ljubisa.mitrovic@filfak.ni.ac.rs

** Истраживач сарадник, ORCID 0000-0002-6821-5687, velickovicdunja@gmail.com

Што је чојек, а мора бит чојек!
С тачке сваке поиледај човјека, како хоћеш суди о човјеку
– тајна чојку човјек је највиша!

П. П. Његош

Човек је тајна и заїонетка и, ако цео живот проведеш
у њеном одїонетању, немој рећи да си узалуд проживео век.

Ф. М. Достојевски

Уски су рамови науке да би се схватила суштина човека.

Николај Велимировић

Човеков їлавни задатак у животу је да себе као личност роди,
да постане оно што потенцијално јесте.

Ерих Фром

УВОДНА НАПОМЕНА: О ЗНАЧАЈУ ТЕМА СКУПА У ЕРИ НАСТУПА ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ И ДЕХУМАНИЗАЦИЈЕ ЧОВЕКА

Живимо у доба „инструменталне цивилизације без циљева“ (Левингтон), успона нових технологија и апологије вештачке интелигенције, идеализације тековина научнотехнолошке револуције и све веће дискрепанције између „хипертехнолошког напретка и социјалног субразвоја“ (М. Кастелс), тј. дефицита социјалне солидарности човечанства. Критички умови су нашу епоху дијагностиковали као епоху неоконзервативне рестаурације (П. Бурдије, И. Волерстин), чији се актери скривају иза бројних неолибералних митова о дезидеологизацији, крају историје, отвореном друштву, тржишном фундаментализму, људским правима и постмодернизму. Иза ових мантри снага глобализма у стварности савременог светског друштва теку дивергентни процеси, који социјално класно и регионално деле светско друштво на развијени Север и сиромашни Југ, а глобализација се остварује као асиметрични хегемонијски процес експанзије и апсолутизације моћи мегакапитала на нове просторе реколонизације земаља у развоју и транзицији, под фирмом њихове модернизације и транзиције. На делу су процеси повампирења геополитике у форми геоекономије, тј. геополитичке расподеле ресурса, изазивања и ширења ратних сукоба и њихова инструментализација од стране великих сила. На овом фону, у политичкој сфери, нарастају снаге идеолошке и политичке деснице које све више освајају институције либералне парламентарне демократије, мирним или насилним путем. У овом контексту све значајнију улогу играју глобални медији, као ударна песница у страначким борбама (Митровић 2024: 7–19).

На удару ових глобалних процеса, нових облика друштвених деоба и борби, нашли су се и универзитети и студенти. Све је видљивија њихова политизација и инструментализација у савременим политичким борбама.

Болоњском реформом извршена је глобализација и функционализација образовног система у Европи, њихова реформа према интересима центара корпоративне моћи. Као последица ових реформи на делу је настанак феномена академског капитализма, и то не само у својинском и организационом смислу (преко појаве приватних факултета и универзитета), већ и у програмском и културолошком погледу. Наглашен је раст броја факултета за менаџмент и маркетинг, као и техничких и организационих наука, док је на делу маргинализација факултета друштвено-хуманистичких наука. На универзитетима је дошло до потискивања студија хуманистичких, културолошких и идентитетских наука (националног језика, историје, филозофије, социологије, педагогије...). Суочени смо са дисциплинарним хаосом (разбијањем и дељењем научних система на бројне субдисциплине), као и са потискивањем културно-васпитне, педагошке функције, док је образовна постала хиперспецијалистичка. Такође, споро се реализује концепт интегрисаних и трансдисциплинарних студија. Све то младе генерације чини ускраћеним за општехуманистичку и национално-идентитетску социјализацију, а од њих ствара својеврсне спецождере (уске специјалисте) са смањеним коефицијентом социјалне интелигенције. Овај расцеп између образовне и васпитно-културне функције у систему образовања може имати и дубоке последице по идејну оријентацију нових генерација и формирање њихове личности (Митровић 2021: 526–533).

На то су упозоравали бројни мислиоци од антике до савремености. Подсећамо, Сократ је поручивао у својим беседама: „Ништавно је свако знање ако човека не учини бољим“, док је Ајнштајн говорио:

> „Није довољно човека подучавати само у струци. Тиме ће он, додуше, постати нека врста употребљиве машине, али не и пуновредна личност. Важно је да он добије живо осећање за оно за шта је вредно залагати се и борити. Он мора да научи како ће разумети оно што покреће људе, њихове илузије, њихове патње...“.

Овде посебно поентирамо значај друштвено-хуманистичких наука за формирање националног идентитета нових генерација. У том смислу истичемо значај овог научног скупа, који организује Институт за српску културу. Подсећамо и на поруку Добрице Ћосића о значају очувања и развијања националног идентитета код нове младе генерације у нас:

> „Духовни идентитет као темељ и самосвојност, основа је оне вредности која једном народу даје значај и место у култури људске заједнице,

> доноси му уважавање и поштовање, даје право на гордост и достојанство. Духовни идентитет је корен колективне егзистенције и стабло нације [...] Напори за очувањем духовног идентитета морају данас бити снажни и промишљени, али они не смеју тежити затварању или бити замућени ксенофобијом. Чувајући националне културне вредности, самобитност и различитост, српска култура треба да остане отворена за спољне подстицаје и универзалистичке утицаје" (2009: 248).

Патриотизам је осећање љубави према отаџбини, писао је Иван Ильич, додајући да истински патриотизам није слепа љубав, већ љубав отворених очију, која се усађује људима кроз културу од раног детињства, којом „прави патриота не може да мрзи и презире друге народе" (2010: 43).

ОСВРТ НА РАЗЛИЧИТЕ ДЕФИНИЦИЈЕ ПРИРОДЕ/ИДЕНТИТЕТА ЧОВЕКА У ОГЛЕДАЛУ ТЕОРИЈА И АКАДЕМСКИХ ДИСЦИПЛИНА (КРОКИ)

У историји развоја људског сазнања Огист Конт је разликовао три фазе: теолошку, метафизичку и позитивно-научну. У свим тим фазама развоја друштвене свести и цивилизације човечанства мислећи људи трагали су да одгонетну човекову природу, као и свет око себе. На том фону од антике до савремености настале су бројне дефиниције у филозофији, науци и уметности. Оне су израз епохалних цивилизацијских мена, духа времена, али и стваралачке инвенције бројних генерација духовника и научењака у њиховој тежњи да развојем различитих сазнајних алатки одгонетну тајну суштине човека/људске врсте, друштва и природе, како би тим сазнањима овладали законитостима које делују у свету и тиме омогућили лакше разумевање међу људима, управљање друштвеним процесима, технолошки и општецивилизацијски напредак човечанства.

Библијска/теолошка антропологија, као најстарији облик антропологије, представља хришћанско учење о човеку и његовој личности и природи. На темељу христологије антропологија се искристалисала у току диспута између Светог Кирила Александријског и Несторија, као и у потоњим дискусијама о две природе, божанској и људској, у јединственој личности Бога Логоса. Богословска антропологија има у виду, не само датости христологије, него и доктрину о стварању човека, пошто је човек микрокосмос, који у себи садржи све елементе космоса, као и учење о искупљењу (Брија 1999: 21). Створен по лицу Божијем, а да не буде божанско биће, човек је, према овом схватању, несводиво и неупоредиво биће (Брија 1999: 572). Он добија своју егзистенцију кроз сазнавање и стварање, личним дејством, у којем и сам Бог учествује, и тако постаје творевина по вољи Божијој. Човеков позив је да господари светом и да се клања Богу и да буде у заједници с њим. „Човек постаје личност само у заједници љубави

са другим личностима" (Брија 1999: 572–57). Многи истраживачи у овој области теолошко-хришћанске антропологије сматрају Светог Августина и Тому Аквинског за прве хришћанске антропологе.

У хришћанској филозофији религије истиче се да је Свети Августин, први пут у филозофији поставио антрополошко питање, питајући себе: „Шта сам ја?", и питајући Бога: „О мој Боже, каква је моја природа?". Он је дао одговор и на једно и на друго питање: „Ти си човек", јер је Бог према теолошкој антропологији створио човека. И док је пре њега Аристотел дефинисао човека као политичку, односно социјалну животињу или zoon politikon, чиме је фактички само формулисао актуелно мишљење полиса о човеку, које се огледало у политичком начину живота тога доба (Arent 2016: 42), представници теолошке, хришћанске антропологије говоре о Богу као о креатору и предестинацији човекове судбине. Наравно, интерпретације овакве концепције присутне су у историји религије у варијететима, али је суштина иста. Оне представљају ехо не само библијских порука, већ и различитог утицаја платонистичке и аристотеловске филозофске линије на средњовековну социјалну мисао, као и развој теологије, филозофије, социјалне мисли и антропологије. Хана Арент у својој студији *Conditio humana* управо анализира тај утицај и указује на његово различито дејство на мисао Светог Августина и Томе Аквинског, који је више следио дух Аристотелове рационалистичке филозофије. Са наступом новог доба и модерне доћи ће и до нових парадигматских схватања о природи човековој, везаних за рад, људско деловање, човеков праксис. Отуда и појава нових дефиниција човека као *Homo fabera*, *Homo economicusa* и бројних других које су у вези са новим епохалним променама у развоју цивилизације, културе и науке.

Треба, међутим, истаћи да ће се варијетети концепције теолошке антропологије у таласима обнављати, у зависности од друштвених криза, потреса и катаклизми човечанства, успона и потискивања процеса секуларизације све до савременог доба. На том путу указујемо на неке ауторе и њихове студије, као што су нпр. Пјер де Шарден и његова студија *Феномен човека*, написана између јуна 1938. и јуна 1940. године. Отац Пјер де Шарден се залаже за синтезу хришћанске религије и савремених научних сазнања. Аутор показује дубок смисао за *космички тоталитет*, положај и улогу човека у свету, истичући да је, када је реч о човеку, неопходно да се мноштво научних тековина сједини у једну нову синтезу, јер се људски дух не може задовољити разједињеном и до бесконачности уситњеном науком. Пјер де Шарден закључује: „Човек се не може потпуно сагледати изван човечанства, нити човечанство изван живота, нити живот изван универзума" (1979: 16).

Занимљиво је да ће, до сличног закључка доћи папа Рацингер и филозоф Јирген Хабермас у спису *Дијалектика секуларизације*, у чувеном дијалогу о кризи у савременом добу, десекуларизацији и ревивализацији религије, који је одржан скоро пре 20 година. Наиме, обојица су се

сагласили да су конвергенција и нова синтеза резултат филозофије, науке и религије, претпоставка даљег напретка, како сазнања, тако и развоја/процеса друштва, мира у свету. У том смислу, неопходан је дијалог и коегзистенција атеиста и верника, спремност ума и вере да уче једно од другог, толеранција, мултикултуралност и ширење интеркултурализма (Хабермас–Рацингер 2006: 32).

Када је у питању хришћанска антропологија, овде скрећемо пажњу још на два руска и три српска аутора. Најпре, ту је стваралаштво Достојевског, о којем Николај Берђајев каже да је оно веома значајно, како за филозофску антропологију, тако и за филозофију историје, филозофију религије и етику. То је најслободнија религија за коју свет зна, она дише патосом слободе и везана је за есхатологију човечанства. Његов однос према Западној Европи је другачији – он је европски патриот, а не само руски и православни (1982: 257).

Николај Берђајев сматра да:

> „хришћанство представља религију љубави и слободе [...] Увек сам био персоналиста по својој религијској метафизици [...] Стваралаштво је за мене трансцендирање [...] Теме о стваралаштву, слободи и човеку [...] Вера у човека и човечност представља веру у Бога [...] У кризи европског хуманизма, предвидео сам наступање антихуманистичке епохе“ (1998: 155, 187).

Достојевски је генијални писац и психолог, који истражује човека и игру његових свесних и подсвесних сила, оних фактора, који обликују судбину јунака у његовим романима. Он је мултикомплексну природу човека описао као противречно биће патње, немира и слободе (ускликнувши у једном тренутку „да га треба сузити“), а затим наставио да га заносно даље истражује и продубљује наша сазнања. Као такав, Достојевски је био узор Толстоју и Ничеу, али и бројним научницима из области психологије и психијатрије. У његовим публикацијама и радовима објављеним у *Дневнику једноī ӣисца* наговестио је да ће се Русија у будућности суочити са таласом русофобије на Западу и међу позападњаченом словенском браћом, коју су Руси својевремено ослобађали од турског ропства у прошлости (Митровић 2025: 15–36).

Од српских религиозних мислилаца, поред Светог Саве Немањића, родоначелника православља, нашег просветитеља и првог дипломатског мисионара, који је у поруци Иринеју дефинисао геополитички положај Срба (да смо ми Срби, као народ, *Исӣок на Заӣаду и Заӣад на Исӣоку, а иӣак своји*) и указао на особености наше геокултурне и колективне психологије као борбеног, пркосног и слободарског народа, треба истаћи и Светог Николаја Велимировића и Светог Јустина Поповића, значајне због својих студија из хришћанске антропологије (Велимировић 2008: 7, 10, 92).

Када је реч о спознаји човекове суштине у свету сазнања значајну улогу одиграле су *филозофија* и *наука*. Оне су на путу свог успона оставиле бројне дефиниције, али и развиле бројне научне дисциплине и академске институције (институте, факултете и универзитете), које су се систематски бавиле човеком, од биологије, генетике и медицине, до филозофије и антропологије, психологије, педагогије, етике, културологије и социологије. Данас у корпусу друштвено-хуманистичких наука, које за предмет свог изучавања имају човека, значајну улогу остварују филозофска антропологија, културна антропологија и социјална антропологија, са својим бројним специјалистичким субдисциплинама.

У *Филозофско-теолошком лексикону* Ивана Коларића у коме се говори о *филозофској антропологији* као централној филозофској дисциплини савремене филозофије, дат је преглед различитих дефиниција, које су различити филозофи изградили да одреде суштину човека (2000). Најчешће одредбе су следеће: *Homo mensus, Animal racionale, Zoon politikon, Tool making animal, Animal metaphysicum, Homo economicus, Homo religiosus, Homo ideologicus, Homo praxis, Homo educandus, Homo stultium, Homo volans, Homo ludens, Homo humanus, Homo mysticis, Homo esteticus, Homo abscomonditus, Homo hermeticus, Homo communicare, Биће које плаче, Биће које се смеје* и слично. Аутор истиче да су те дефиниције редукционистичке и да своде човека на датост и садашњост, „а његова суштина, и у том смислу људска природа, јесте заправо у томе што нема унапред задату суштину, него је окренут будућности. Он је задато биће и отворен систем" (2000: 18–19).

У радовима Карла Маркса налазе се, између осталог, и бројни списи из антропологије и теорије отуђења и ослобођења човека у контексту рађања капитализма, са погледом на могућности и актере класне и општељудске еманципације кроз социјалну епохалну револуцију снага рада, којом ће у будућности превладати овај експлоататорски систем и утрти пут настанку комунизма као бескласне асоцијације произвођача, „у којој ће слобода сваког појединца бити услов слободе свих" (Маркс–Енглес 1980). Маркс је управо у раду, као стваралачкој сврсисходној делатности, и ослобођењу рада од експлоататорских снага, видео суштину људске природе која се мења у свакој историјској епохи (1947: 506). Целокупна такозвана светска историја није ништа друго до производња човека помоћу човековог рада, ништа друго до настајање природе за човека, он има очигледан необорив доказ о свом рођењу, помоћу самога себе, о свом процесу настајања. Дакле, Маркс у начину животне делатности човека види целокупни карактер врсте, њен родни карактер (*sui generis*): „а слободна свесна делатност је човеков родни карактер". Оно што Маркс подразумева под „родним карактером јесте суштина човека, то је оно што је универзално људско и што се остварује у процесу историје од стране људи кроз њихову продуктивну активност". Из овог појма људског самоостваривања Маркс долази до новог схватања богатства и сиромаштва, које је другачије од богатства

и сиромаштва у политичкој економији уопште (Фром 1979: 43). „Видимо", каже Маркс, „како на место национално-економског богатства и беде ступа богат човек и богата човекова потреба. Богат човек је истовремено човек коме је потребан тоталитет човековог испољавања живота. Човек, у коме његово властито остварење постоји као унутрашња нужност, као нужда". За Маркса је циљ социјализма ослобођење човека, а ослобођење човека је за њега исто што и човеково самоостваривање у процесу продуктивног одношења и сједињавања с природом. Крајњи циљ комунизма јесте развијање свестране индивидуалне личности. Отуда се у Марксовом делу говори о антрополошком тоталитету личности и комунизму као асоцијацији слободних произвођача, која омогућава свестрани развој личности као највеће богатство (1961: 284–285).

Савремена антропологија изграђује се као онтологија и служи као основица свих наука које се баве проблемима човека. Она изучава различите аспекте човека као антрополошког тоталитета, његовог мултикомплексног идентитета, положаја и улоге кроз епохалне цивилизацијске промене у друштву и космосу. У универзуму филозофије и науке развијене су бројне субдицсциплине које се баве човеком, његовом суштином и појединим аспектима његовог бића и свести, почев од филозофске антропологије, преко соматске или медицинске антропологије, психологије, социологије личности и социјалне психологије, до етике и педагогије, социо-културне антропологије, етнологије, антропозофије и теозофије.

У светској литератури постоје различите типологије теорија и наука о човеку. И док *традиционална филозофско-антрополошка* полазишта најчешће истичу једну битну човекову способност, која га разликује од животиња, *савремена филозофска антропологија* тежи плуралистичкој концепцији. *Интегрална парадигма* о човеку мора обухватити различите компоненте разних типова дефиниција антропологије „одоздо" (натурализација) и „одозго" (културализам, спиритуализам, социологизам). *Монолитна филозофска теорија*, истиче Ханс Ленк у својој студији *Између теорије знаности и друштвене знаности*, заснива се на редукционистичком становишту једног динамичног фактора, док филозофска антропологија захтева једну *плуралистичку мултифакторску концепцију*, која би имала системско-интегративни карактер, и која би, кроз примену теоријско-методолошког начела тоталитета у истраживачкој пракси, довела различите факторе у јединствен склоп (1991: 172). Такав приступ би омогућио да се боље разуме мултикомплексни идентитет суштине човека у контексту „дијалектике конкретног тоталитета", у коме се човек посматра као актер, тј. „произвођач и производ целине" (Косик 1967: 60), односно у контексту укупности микро, мезо и макро друштвених односа, тј. епохалних мена цивилизације, културе и глобалних друштвених система, односно структуралне историје „дугих таласа" (Бродел 1992).

У XX веку дошло је до узлета и развоја филозофске и социјалнокултурне антропологије у Европи и свету. Најважнији протагонисти и корифеји

њеног успона били су: Клод Леви Строс, Макс Шелер, Рут Бенедикт, Маргарет Мид, Бронислав Малиновски, Ернест Касирер, Емануел Мунијер, Мерло-Понти, Чарлс Тејлор, Петер Бергер, Исаија Берлин, Одо Маргуард, Арнолд Гелен, Хелмут Плеснер, Ервин Гофман, Мартин Хајдегер, Ерих Фром, Едгар Морен, Херберт Маркузе, Гинтер Андерс, Ханс Ленк, Јакоб Броновски, Дејвид Рисман, Маршал Маклуан. На фону њиховог стваралаштва изникле су бројне студије које су утицале на подизање научног значаја ове дисциплине и њен третман у академској заједници, на ширење катедри, група, факултета и универзитета на којима се изучавају студије антропологије, а она је постала све афирмисанија наука у академском универзуму. Ови аутори су својим стваралаштвом и иновацијама обогатили преглед различитих дефиниција човека: човек као *биће рега*, које је по природи упућено преко логике ка култури (К. Л. Строс); човек као компензирајуће биће или *Homo compensator* (компензација трпљења) (О. Маргуард); човек као *Homo performatora*, делатно живо биће које плански тежи ка остварењу одређеног циља (А. Гелен); човек као *Homo ludens*, који одређене улоге игра у друштву „као у позоришту" (Е. Гофман); човек као биће, које кроз креативно озбиљење и самотрансценденцију, постиже одређене учинке (Франк). Ово чињење у реалним односима или симболошкој сфери доводи до одређене идентификације личности, њеног саморазумевања и развоја. Гинтер Андерс пише о феномену кодификовања света у коме живимо и механизмима медијатизираних посредованих и управљаних у савременом друштву хипертехнолошке цивилизације, која човека од актера редукује на саисторијског поданика машини. Бројне су и друге дефиниције суштине човека, дате у оквиру филозофске антропологије, било у оквиру филозофије људске егзистенције или метатеоријске интерпретације, или пак посредоване емпиријским истраживањима у оквиру социјалне и културне антропологије, социологије културе или етнологије.

Савремена наука и филозофија, али и књижевност, проширили су и обогатили преглед дефиниција човека. Подсетимо на неке од њих: комуниколог Маршал Маклуан у студији *Познавање општих човекових продужетака* сматра да су медији у XX веку, као продужеци човекове моћи, створили од планете „глобално село" (1971). Дијего Фузаро пише у студији *Глобални удар, терапеутски капитализам и велики ресет* да су нове технологије довеле до феномена *Homo digitalis*-а и да нови поредак уситњава човекову суштину, заглупљује човека и редукује је на „бесконтактни атом без друштвених веза" (2022: 202). „Дигитализација", односно физичко дистанцирање доводи до ефективног социјалног дистанцирања, док се варварски „технологија дигитализације школе поклапа са њеним неопозивим уништењем", поручује Фузаро (2022: 210).

У студији *Обнова логоцентризма* Петар Милосављевић сматра да је човек биће обдарено способностима и могућностима да се служи продужецима, те да је логос највећи човеков продужетак којим се човек разликује од животиње и других живих бића (2009: 38–56).

Гинтер Андерс у студији *Застарелост човека* указује на тенденцију хипертехницизације наше цивилизације, која доводи до разарања друштвеног живота и деструкције личности (1974: 98), феномена застарелости човека, тј. да он у односу на успон нових технологија (роботике и вештачке интелигенције) постаје од актера само саисторијски додатак машини (Митровић 2022: 13–30). Андерс предвиђа да ће у будућности нове технологије и вештачка интелигенција представљати главне актере, док ће човек бити подређен и поробљен свемоћи технике. Андерс пише о тренду „постцивилизацијског канибализма", те да су на делу „процеси који теже да човека учине сувишним и застарелим" (1974: 25).

Филозофска антропологија је данас упућена на интердисциплинарну перспективу, на мултилатералну кооперацију, циљајући на *интегративну концепцију*. Она је више од дескриптивне синтезе резултата појединачних наука и обухвата и нормативне парадигматичке црте, истиче Ханс Ленк у својој студији *Између теорије знаности и друштвене знаности* (1991: 177). Све то говори о томе да је људска природа променљива и да се мора изнова проучавати, јер човек је стално на путу, односно *Homo viator* (Хајдегер), планетарни *Homo turisticus*, космички номад у ери хипертехнолошког напретка и интензивног нарастања виртуелног света. Отуда Едгар Морен пише о европском идентитету у покрету, у настајању, а Зигмунт Бауман о флуидном постмодерном и постулираном идентитету. Човечанство се данас, по Б. Хамвашу, уз многа противуречја, креће од религије судбине ка религији избора, уместо наше предодређености прошлошћу и порукама предака, будућност ће све више опредељивати нашу садашњост, како поручује Џон Низбет (1985: 258).

Кант је, у свом чувеном закључку у делу *Критика практичног ума*, записао да су две ствари које испуњавају човечанство осећање новим и додатним чуђењем и страхопоштовањем *звездано небо изнад мене и морални закон у мени*, који су повезани „непосредно са свешћу моје егзистенције", подсећајући „на уску капију науке која води науку мудрости. Но, с правом примећује Ханс Ленк да савремена филозофска антропологија (и додао бих социологија сазнања) данас не могу цветати, не узимајући у обзир научне проблеме и резултате емпиријских истраживања (1991: 181).

Ерих Фром је у својим студијама *Здраво друштво, Бекство од слободе* и *Човек за себе*, развио *типологију друштвених карактера*, правећи разлику између ауторитарног и демократског типа друштвеног карактера; између рецептивне, згртачке, тржишне и продуктивне оријентације личности. Појам *друштвени карактер* обухвата битна језгра карактерне структуре већине чланова неке групе, која су се развила као резултанта основних искустава и начина живота заједничког тој групи (1964: 253). Код продуктивног карактера је циљ људског развоја и у исто време идеал хуманистичке етике следећи: „човеков је главни задатак у животу да себе као личност роди, да постане оно што потенцијално јесте" (1966: 218).

КА НОВОЈ СИНТЕЗИ – ИНТЕГРАЛНОЈ ПАРАДИГМИ О ЧОВЕКУ И СВЕТУ

Напори у истраживању феномена људске природе кроз читаву историју, заокупљали су пажњу не само филозофа и научника, већ и религиозних мислилаца и књижевника. У Софокловој *Антиони* налазимо усклик: „Чуда је много, али ниједно није дивније од човека!" У XX веку Максим Горки егзалтирано поручује: „Човек је највеће чудо природе!"

Данас живимо у свету дисциплинарног хаоса у образовном и научном систему. Феномен „размрвљеног рада", о коме је писао Жорж Фридман, као о одлици индустријског система, у нашој савремености је загосподарио и академском заједницом. Болоњска реформа је само даље усавршила ову тенденцију. Тако да данас са факултета и универзитета, посебно у ЕУ, излазе бројне генерације спецождера, високог коефицијента знања из уске специјалности и смањене социјалне интелигенције. Као да су наши „професионални реформатори" заборавили на Сократово упозорење „да гомила знања није исто што и мудрост, као и да је ништавно свако знање ако човека не учини бољим". Упоредо са овом тенденцијом, на фону неолиберале рационализације настала је маргинализација друштвено-хуманистичких наука. Логика тржишног фундаментализма „профит изнад човека" захтева прагматични профил функционалног адаптираног професионалца за потребе корпорација и система. Отуда успон наука које апсолутизују моћ глобалног капитала и корпоративно-технократских елита. Ова логика је довела до феномена академског капитализма, хипертехнизације универзитета, фетишизације дигиталне дидактике и потискивања педагошко-културне функције у образовању.

У таквој ери, хипертехнолошког напретка и социјалног субразвоја (М. Кастелс), потиснуте су хуманистичке науке (филозофија, социологија, историја, као и науке о човеку – антропологија, национална култура). Настала је фетишизација хиперемпиријских истраживања и научног позитивизма, са доминацијом квантитативне методологије. У њима је изгубљена целина света и човека. Доминира Поперово методолошко начело: „Спознаја је могућа само појединачних догађаја, а не и Целине". Из овакве перспективе методолошког партикуларизма/индивидуализма није могуће истражити тоталитет човека и друштва. Отуда је човек распарчан у бројним наукама, не само медицине, већ и у осталим друштвено-хуманистичким наукама, које се све више потискују.

У раду смо указали на ограниченост сцијентистичког позитивизма да доминацијом методолошког партикуларизма, кроз фетишизацију размрвљеног рада у науци, спозна и дефинише природу човека, као и изразили предоаје за мултидисциплинарна и трансдисциплинарна истраживања, као пут превазилажења кризе у савременој науци. На терену социолошких истраживања то пак значи рехабилитацију значаја *дијалектичког методолошког начела тоталитета и сазнајне праксе* респектовања три нивоа

социолошке анализе: епистемолошко-логичког, структурално-историјског и антрополошко-онтолошког.

Овако размрвљен научни универзум у савременој науци личи на *разбијено огледало*, у коме је тешко препознати ликове и социјални контекст, тј. карактер епохе у којој живимо. Карл Маркс је још у XIX веку критички писао да је више сазнао о настанку и карактеру епохе капитализма из Балзакових романа, него из радова историчара француске рестаурације. Слична је ситуација и данас, када говоримо о транзицији у постсоцијалистичким друштвима у огледалу друштвено-хуманистичких наука и спознаје карактера друштвених промена, недовољно сазнајемо из бројних емпиријско-позитивистичких радова или функционалистичко-системских и нормативистичких „студија", из којих се не види целина друштва и слика промена друштвених односа, тј. положаја друштвених група, класа и слојева. Време је да се неоидеологизирана слика ових „друштава" и „система" критичким истраживањем стварности демистификује, ако желимо трагати за алтернативним путевима *транзиције* ка здравом социјалдемократском друштву и бољој будућности за све људе, народе и човечанство. У супротном, наставићемо да живимо у илузијама и обманама, које нам сервирају владајућа олигархија, пропагандни медији и псеудоаналитичари. Данас се, нажалост, у нас више намножило института/центара за стабилократију неголи института за развој. И док први служе идеолошкој легитимацији моћи владајуће олигархије, ови други би пропитивали могуће путеве алтернативног развоја нашег друштва у будућности.

Задњих година у свету настаје реакција на овакву „рационализацију" и реформу образовног система и тражи се отварање и конвергенција свих облика научних сазнања: природних, техничких и друштвено-хуманистичких. У овом контексту, трага се за формулисањем *интегралне парадигме о човеку и друштву* у хоризонту космичког тоталитета. На овом фону ниче и нова наука *мондологија*, као трансдисциплинарна наука о свету и човеку, а чине се и покушаји развоја планетарне културе, планетарне етике и хуманизма. Ову тенденцију заговарали су папа Ренцингер и филозоф Хабермас (као сарадњу религије, науке и филозофије), док пледоаје за конституисање мондологије као трансдисциплинарне науке формулише Едгар Морен у својим студијама *Глобално мислити, Етика, Увод у комплексну мисао*. Платформу о планетарном хуманизму дефинише Пол Керц у студијама *Хуманистички манифест 2000* и *Како преуредити свет*. Поред тога, идеју о потреби изградње интегралне парадигме у друштвеним наукама у савременој социологији заговарали су и: Жорж Рицер, Иманuел Волерстин, Руди Супек, Мирослав Печујлић и Загорка Голубовић.

У свом делу *Занат социолога – структурна анализа* Руди Супек истиче потребу афирмисања три нивоа социолошке анализе у истраживачкој пракси: епистемолошко-логичког, структурално-историјског и антрополошко-онтолошког (1983). Тежак положај позива социолога, вели

Супек, лежи у томе да „он мора водити рачуна о целини, те његова свест мора функционисати као рефлектор, који баца светло на *тоталитет друштвених процеса*, а истовремено погађати само неке делове, везе и односе у том тоталитету, који представља проблем, тј. предмет истраживања“ (1983: 32, 80).

Загорка Голубовић је пионир антрополошког и персоналистичког приступа у нашој социологији. Од своје докторске дисертације *Проблеми савремене теорије личности* (1966), преко студије *Човек и његов свет у антрополошкој перспективи* (1973), до *Кризе идентитета савременог југословенског друштва* (1987), Загорка Голубовић се бави проблемом личности у модерној социологији и психологији, посебно указујући на Марксову теорију отуђености у његовој антрополошкој филозофији, али и на значај стваралаштва Ериха Фрома и персоналистичке филозофије Емануела Мунија. У њеном стваралаштву социолошка анализа увек је повезана са социјалним и антрополошким аспектом, тако да се с правом може рећи да је она вратила „душу“ социологији. У фокусу њених истраживања увек су били личност и култура. Она је представљала пример борбеног интелектуалца чији су идоли Прометеј и Ноам Чомски. Увек се руководила универзалним вредностима слободе, једнакости и солидарности, и заступала је тезу о значају аутономности личности за демократски развој друштва (2007).

У оквиру напора у изградњи нових парадигми, све се више афирмише *теза о конвергенцији свих облика сазнања* – филозофије, науке, али и религије и уметности, верујућих и атеиста. У њој се интегришу поруке бројних филозофа и научника од Маркузеове да је „ум основна категорија филозофског мишљења, једина преко које ово одржава везу са судбином човечанства“ (*Филозофија и критичка теорија*), преко Хабермасовог става „једино је социологија, од свих друштвено-научних дисциплина, задржала приступ проблемима целине друштва“ (*Теорија комуникативног деловања*), Волерстинове поруке о социологији: „Истраживање истине се не сме раздвајати од трагања за путевима Слободе, Правде и Доброте“, до Моренового захтева:

> „Морамо повезати етику разумевања међу појединцима с етиком планетарне ере, која тражи глобализацију разумевања, тј. интелектуалне и моралне солидарности човечанства [...] *Комплексна мисао* је мисао која повезује. *Комплексна етика* је етика повезаности: са нашима, другима, са домовином – земљом, ради нас свих и сваког појединца, ради опстанка човечанства“.

Комплексна мондијалистичка етика, према Едгару Морену, полазећи од човека као еколошког, социјалног и културног бића, регенерише хуманизам и афирмише етику наде, отпора и борбе, вере у љубав, према којој живети значи у потпуности прихватити три димензије људског

идентитета у јединству: индивидуални идентитет, друштвени идентитет и антрополошки идентитет (1998: 156–157).

Регенерисати *планетарни хуманизам*, по Едгару Морену и Полу Керцу, захтева *метаморфозу друштва и човека – у једно друштво – свет*, које ће постати *Земља – Домовина,* а *човек – мултикомплексно биће*. „Цело је друштво у појединцу, а човек у себи сажима тоталитет света који га искушује и чији је он део" (Morin 1998: 220). Рађање новог човека повезано је са надом која је „везана за зору која се рађа, за оно чега је свет пун и што је у опасности да никада не угледа светло дана, али чему остајемо верни" (Bloch 1981). Том идеалу очовечења човека, хуманизацији друштва, планетарној социјалној солидарности, еколошкој култури узајамне одговорности за развој свих народа и сваког човека, Блох је остао веран до краја живота, јер човеков завичај није само у коренима прошлости, већ и у изазовима будућности, коју треба тек, стваралачким радом и одговорношћу освојити и унапредити.

О НЕКИМ ОСОБЕНОСТИМА ГЕОКУЛТУРЕ БАЛКАНА И САВРЕМЕНИХ ПРОЦЕСА ГЕОПОЛИТИЧКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ

Балкан је кроз историју представљао геопростор сусрета и сукоба различитих цивилизација. На њему су се сусретале, секле и сукобљавале линије различитих култура и религија. Све је то оставило дубоке трагове на колективну психологију, њене дубинске матрице – колективно несвесног у животу балканских народа. Управо су сви освајачи у XIX и XX веку у својим стратегијским пројектима играли на ове поделе и матрице *Homo balcanicus*-а.

Бројни истраживачи и писци писали су о сложеној балканској онтологији и геокултури, почев од П. П. Његоша, затим Јована Цвијића, Николаја Велимировића, Иве Андрића, Владимира Дворниковића, Милоша Црњанског, Добрице Ћосића, Драгана Недељковића, Марије Тодорове и др. Својевремено је Петар Џаџић написао студију *Homo balcanicus – Homo heroicus*, у којој је описао исходе трагичних сукоба из прошлости и њихове последице на савременост (Џаџић 1966). Нажалост, „вишак историје", који је на овим просторима увек произвођен уз обилато мешање великих сила, као да није престао да делује. Интервенција НАТО-а (1999) и њене последице по положај нашег народа на Косову и Метохији и у Босни и Херцеговини то најбоље илуструју. На нашим просторима као да се још увек живи у знаку „шока прошлости", „недовршеног рата и неизграђеног мира" (Радмила Накарада).

Уместо изградње мира и стабилизације на Балкану „западним миротворцима" као да су у агенди други стратегијски циљеви. Толерисањем терора и насиља косовских власти као да се припрема нови изгон и сеоба Срба са Косова и Метохије.

Табела 1. Тип транзиције, стратегије и друштва – типологија постсоцијалистичких друштава према социјалном смеру транзиције

Тип транзиције	*Модел стратегије* (са кључном концепцијском одредницом)	*Тип друштва*
1. Инверзивна, регресивна предмодерна	Ретрадиционализација (етнофеудализам, tribal society)	Традиционално, предграђанско, протомодерно
2. Реверзибилна неолиберална	Зависна модернизација (неолиберализам)	Капиталистичко, периферно, зависно
3. Реверзибилна неоконзервативна	Деформисана реалсоцијалистичка, ауторитарна, модернизација (неоететизам)	Полупериферно политократско
4. Прогресивна социјалдемократска (транзиција за социјалном одговорношћу)	Социјалдемократска модернизација (социјално партнерство, социјална држава „welfare state“	Модерно, развијено, плуралистичко, социјалдемократско

Извор: Љ. Митровић. *Савремено друштво: стратегије развоја и актери*. Београд: Институт за политичке студије, 1996, стр. 167.

Зар треба подсећати на историју да су Косово и Метохија српски Јерусалим, колевка и матица српства? Из године у годину све је више прогнаних Срба, неголи оних који су се вратили на Косово и Метохију. Срби су данас у ситуацији да се боре за елементарна права и културну аутономију, јер су им у окупираној покрајини, уз асистенцију УМНИКА и међународних фактора, тобож „мировњака“, суспензована бројна права, па и право на локалну самоуправу и тзв. Заједницу српских општина. Излазак Срба из институција од пре неколико година био је фаталан потез. Косовске власти су тај чин искористиле за даљу окупацију општина на северу Косова. Преузеће и све агресивније преузимају бројне институције и ингеренције, и преносе у надлежност косовских власти, мењају сва идентитетска обележја: имена улица, потискују српски језик, забрањују истицање српске заставе и врше косовску милитаризацију Севера. Остатак становништва живи у страху за свој опстанак и у стању је приправности. Срби живе у великој неизвесности шта ће донети сутрашњи дан. Бриселски преговори као да важе само за уступке Срба и тиху окупацију Севера од стране косовских власти. На Косову и Метохији је само неизвесност извесна, када је у питању положај и судбина Срба.

Већ смо у нашим ранијим прилозима, штампаним у зборницима Института за српску културу, указали на геополитичке и дипломатске пропусте, који су довели до оваквог стања, као и на потребу писања и штампања монографија о становништву и насељима у којима живе или су живели

Срби, као белезима за очување колективног памћења нашег народа. *Сада желимо указати на потребу очувања образовних институција, језика и вере – без којих неће бити ни српског народа на Косову и Метохији. Са највећом бригом треба развијати систем националног патриотског васпитања у редовима нове младе генерације Срба,* јер то је залога њиховог опстанка на својим огњиштима и дугорочне борбе за своју културу и идентитет. Наравно, та нова генерација се мора припремати и за суживот у мултикултурном Косову и Метохији и наставити развијати толеранцију и културу мира. Морају се градити институције-мостови сарадње од заједничког интереса за мирољубиву коегзистенцију у национално и културно мешовитим срединама на простору Косова и Метохије. Поред очувања националног културног сећања и патриотизма, нова генерација се мора припремати, у образовном смислу, за професионализам и мултикултурализам, за укључивање у савремену поделу рада и активну партиципацију у политичком животу локалних заједница и ширег друштва.

Речју, драга браћо и сестре, *нема повлачења са линије фронта борбе за остваривање властитих људских права, али и борбе за националну слободу и достојанство! Прометејски и његошевски, у знак очувања косовског завета, ускликнимо:*

„Нека буде што бити не може! [...]
О пнијездо јуначке слободе,
често ли те Бог надгледа оком,
много ли си муке пренијело,
многе ли те чекају побједе!

(Његош 2001: 38).

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА: О ОДНОСУ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА ТРАНЗИЦИЈЕ И ТИПА ЛИЧНОСТИ КОЈЕ СЕ ФОРМИРАЈУ У ДРУШТВУ

Будућност земаља у транзицији на Балкану, тој новој зони периферног капитализма, *зависиће од многих фактора*, између осталог, и од *одабране стратегије транзиције и развоја*. Време је да се овај појам демистификује и да се политичке странке, актери и лидери надмећу и профилишу програмима, а не злоупотребом медијске пропаганде. Време је да скину маске и отворено кажу који то програм и стратегију транзиције реализујемо. Сада је у већини балканских земаља на делу стратегија зависне модернизације, која је наметнута од стране ММФ-а и у функцији је апсолутизације моћи мегакапитала. Последица ове стратегије је велика зависност ових земаља од страног капитала, а земља која нема финансијски суверенитет временом се колонизује, губи не само политичку независност, већ и културни и национални идентитет (Митровић 2023: 41–51).

Марксова анализа класне репродукције и њене импликације на политичке и идеолошке процесе и оријентације друштвених група обнавља своју аналитичку методолошку моћ, у ситуацији када се транзиција редукује на рестаурацију капитализма. У овом контексту Маркс је говорио о класној подели друштва и различитим „социјалним и идеолошким маскама" и њиховој игри интереса тј. класној борби. У нас се ова борба замагљује идеолошком пропагандом на „патриоте" и „издајнике", као да смо у XIX веку. Демистификација улога друштвених актера треба да ослободи снаге развоја и да рехабилитује социјалдемократску алтернативу развоја. То би у пракси утицало на обнову улоге снага аутентичне левице и радничких синдиката, уместо моћи политичке олигархије у политичким странкама, које су монополисале политику, тако да је она изнова постала од инструмента владавине народа за народ, човекова судбина.

Макс Вебер је у оквиру своје социологије разумевања и социјалне акције, стратификацију слојне структуре друштва изводио из *типа деловања*, тј. акционалистичко културно-историјског деловања друштвених група. У том смислу он је сачинио класификацију типа деловања на: 1) *циљно-рационална*, 2) *вредносно-рационална*, 3) *традиционална* и 4) *афективна*.

Ерих Фром је увео једну *социопсихолошку типологију* разликујући типове друштвеног карактера и њихов утицај на идентитет личности. Наравно, одређени тип друштвеног карактера условљен је начином производње и културном оријентацијом актера.

Имајући у виду овај процес у савремености друштва у транзицији, неопходно је идентификовати владајућу стратегију развоја и њене импликације на процесе диференцијације, дезорганизације или хомогенизације друштва, односно на процесе и односе, како у начину производње, тј. систему расподеле друштвене моћи, тако и у политичким процесима. *Неолиберална транзиција без социјалне одговорности* у пракси отвара пут за неконтролисану експлоатацију света рада и аутократско владање праћено бројним деформацијама и злоупотребама, које могу блокирати развој друштва, заробити правно-политички поредак, али и кочити бројне друге институције које су од виталног значаја за развој и напредак друштва (Митровић 2017).

Де Гол је својевремено упозоравао *да политику не треба препуштати само политичарима.* Тај се монопол може спречити развојем аутентичне партиципативне демократије и правне државе, које би омогућиле ефикасну контролу над свим институцијама, јачање њихове демократске функције и истинско подруштвљавање политичке моћи. Садашња либерална демократија се у пракси, нажалост, изродила у отуђену моћ политичке олигархије и „демократију без народа" (М. Диверже).

Време је да, најзад, схватимо да од одабране стратегије развоја и управљања у пракси зависи не само какво друштво изграђујемо, већ и који се социјални тип личности формира: генерација социјално солидарних и национално самосвесних креатора своје судбине и очувања слободе

и независности нашег народа или генерација поданика и компрадорских душа, које, осим профита и свог ослобођеног егоистичног индивидуализма у социјалдарвинистичкој борби, не виде и не поштују ништа што је заједничка вредност, која изнутра, из дубине духовне националне вертикале, повезује у јединство процесе традиције и модернизације, без којих нема напретка и друштвене интеграције на изазовном путу у неизвесну будућност.

ЛИТЕРАТУРА

Андерс 1974: Гинтер Андерс. *Застарелост човека*. Београд: Нолит.

Берђајев 1982: Николај Берђајев. *Руска религијска филозофија и Ф. М. Достојевски*. Београд: Партизанска књига.

Берђајев 1998: Николај Берђајев. *Самоспознаја*. Београд: Центар.

Брија 1999: Јован Брија. *Речник православне теологије*. Београд: Хиландарски фонд СПЦ.

Бродел 1992: Фернан Бродел. *Списи о историји*. Београд: СКЗ.

Велимировић 2008: Владика Николај Велимировић. *Мисли о добру и злу*. Београд: Отворена књига.

Голубовић 2007: Загорка Голубовић. *Сабрана дела*. Београд: Службени гласник.

Ильич 2010: Иван Ильич. *Пут духовне обнове*. Београд: Логос.

Коларић 2000: Игор Коларић. *Филозофско-теолошки лексикон*. Чачак: Легенда.

Косик 1967: Карл Косик. *Дијалектика конкретног*. Београд: Просвета.

Маркс 1961: Карл Маркс. *Економско-филозофски рукописи, Рани радови*. Загреб: Напријед.

Маркс–Енглес 1980: Карл Маркс, Фридрих Енглес. *Комунистички манифест*. Нови Сад: Форум.

Маркс 1947: Карл Маркс. *Капитал*. Загреб: Култура.

Митровић 1996: Љубиша Митровић. *Савремено друштво, стратегије развоја и актери*. Београд: Институт за политичке студије.

Митровић 2017: Љубиша Митровић. *У раљама транзиције: између суноврата и алтернативе*. Нови Сад: Прометеј.

Митровић 2021: Љубиша Р. Митровић. „Значај мултидисциплинарне сарадње и трансдисциплинарних истраживања за превладавање кризе друштвено-хуманистичких наука". *Социологија, бр. 3/2021*. Београд.

Митровић 2022: Љубиша Р. Митровић. *Социолошке маргиналије на савремене теме*. Нови Сад: Прометеј.

Митровић 2023: Љубиша Р. Митровић. „Косово и Метохија између митова прошлости, тегобне протекторатске садашњости и изазова неизвесне будућности". *Тематски зборник КиМ кроз чињенице, тумачења и симболе*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина

Митровић 2024: Љубиша Митровић. „Криза савремене науке и путеви њеног превладавања". *Економски видици, бр. 1-2/2024*. Београд.

Милосављевић 2009: Петар Милосављевић. *Обнова логоцентризма*. Никшић – Београд: Јасен.

Његош 2001: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. Подгорица: New Public.

Ћосић 2009: Добрица Ћосић. *Српско питање у 20. веку*. Београд: Службени гласник.

Фром 1979: Ерих Фром. *Марксово схватање човека*. Београд: Графос.
Хабермас–Рацингер 2006: Јирген Хабермас–Јозеф Рацингер. *Дијалектика секуларизације*. Београд: Досије.
Џаџић 1966: Петар Џаџић. *Homo balcanicus – homo heroicus*. Београд: Просвета.
Шарден 1979: Пјер де Шарден. *Феномен човека*. Београд: БИГЗ.
Bloch 1981: Ernest Bloch. *Princip nada*. Zagreb: Naprijed.
From 1964: Erih From. *Bekstvo od slobode*. Beograd: Nolit.
From 1966: Erih From. *Čovjek za sebe*: *istraživanje o psihologiji etike*, Zagreb: Naprijed.
Fuzaro 2022: Dijego Fuzaro. *Globalni udar, terapeutski kapitalizam i veliki reset.* Novi Sad: Akademska knjiga.
Arent 2016: Hana Arent. *Conditio humana*. Beograd: Fedon.
Lenk 1991: Hans Lenk. *Između teorije znanosti i društvene znanosti*. Sarajevo: Logos – Veselin Masleša.
Mitrović 2025: Ljubiša Mitrović. „Marginalije o filozofiji slobode i eshatološkoj sociološkoj utopiji svečovečanstva u delu Dostojevskog". *Zbornik o Dostojevskom: Durieux – ellipsis*. Zagreb (u štampi).
Morin 1998: Edgar Morin. *Etika*. Zagreb: Masmedija.
Naisbit 1985: John Naisbit. *Megatrendovi 2000*. Zagreb: Globus.
Supek 1983: Rudi Supek. *Zanat sociologa – strukturalna analiza*. Zagreb: Školska knjiga.

Ljubiša R. MITROVIĆ
Dunja Z. VELIČKOVIĆ

ON THE POWER AND WEAKNESS OF MODERN SCIENCE IN DETERMINING MULTICOMPLEX HUMAN IDENTITY

Summary

From antiquity to the present day, numerous philosophers, scientists and writers have been occupied with unraveling the secret of human nature in the framework of their research deploying various tools. In addition to our considerations, an analysis of some such theoretical-methodological attempts in various fields of cognitive awareness is given first through the aspects of philosophy, science to literature. In this context, special emphasis is placed on research in modern science: anthropology, genetics, philosophy, psychology, sociology, culture and mondology. The paper specifically criticizes the particularistic-neopositivist approach to the study of man within various specialist disciplines, which dismembers man within the contemporary practice of the "fragmented work". At the same time, it is pointed out that against the background of the technological rise, the personality is dehumanized, and man is declared obsolete, with a historical addition in the new robotic civilization of the fourth wave. Finally, the paper argues for the necessity of multidisciplinary human research and the search for new syntheses, through integrated studies in education and scientific research practice.

Keywords: Man, Anthropology, Disciplinary Chaos, Transdisciplinary Research, Towards a New Synthesis.

УДК

Оригинални научни рад

*Марио Н. КАЛИК**
Институт за политичке студије, Београд

ШЕЛЕРОВА КОНЦЕПЦИЈА ЛИЧНОСТИ КАО КРИТИКА МОДЕРНЕ ЗАПАДНЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ

Апстракт: Мисао и дело Макса Шелера нуди вредну и подстицајну концепцију људске личности која може послужити као темељ за критику модерне и савремене западне цивилизације. Шелер је своју филозофију и метафизику изграђивао као персоналистичку. Биће и изворна вредност личности, и афирмисање индивидуалних духовних личности налазе се у средишту његовог мишљења. Шелерова филозофска антропологија открива личност, тј. лични дух, као суштинско обележје човека које га издиже изнад животињског и живог света уопште. Метафизика је прво одређена као „знање образовања" тј. „образовно знање" које за циљ има изградњу културне и духовне личности, а касније као „спасоносно знање", лично и активно залагање човека за Бога и Божје остварење. У Шелеровој хијерархији вредности, светост личност је највиша вредност, а спасење индивидуалне личности највише добро. Из овакве филозофске перспективе јасно проистиче критички став према капитализму, трансхуманизму и осталим антихуманим процесима и трендова који карактеришу савремену капиталистичку западну цивилизацију.

Кључне речи: личност, персонализам, феноменологија, модерна западна цивилизација, метафизика, дух, наука, технологија, капитализам, трансхуманизам.

УВОД

Персонализам као идејни и филозофски правац признаје јединствену вредност људске личности, и нарочито посвећује пажњу њеној духовној и моралној природи. Пошто људска личност има централан и темељан значај, персонализам усредсређује своје мишљење на њено достојанство и вредност која се сматра врхунском и у онтолошком и у аксиолошком погледу. Персоналисти бране примат и важност личности од сваког покушаја да се она сведе искључиво на нешто универзално или безлично у чему нестаје

* Научни сарадник, ORCID 0009-0000-3514-2613, mario.kalik@ips.ac.rs

њен јединствен карактер и егзистенција, било то „мислећа супстанција“ или „ноуменално ја“ у филозофији, „објект“ научног истраживања или друштвених утицаја итд. (Vera 2020: 283).

Иако термин персонализам датира од Фридриха Шлајермахера (Friedrich Schleiermacher) из (раног) 19. века, он се тек у првој половини 20. века артикулисао као филозофска, теолошка и социјална оријентација када се неколико, углавном хришћанских мислилаца, фокусирало на концепт личности у својим списима. Сматрани и названи персоналистима, њих није повезивала само брига за људску личност, већ и слични ставови о модерном друштву, индивидуализму, слободи као позитивном концепту (насупрот тзв. негативној слободи карактеристичној за либерализам), интерсубјективности и љубави. Мислиоци, међу којима су најпознатији били Николај Берђајев (Николай Бердяев), Макс Шелер (Max Scheler), Жак Маритен (Jacques Maritain), Габријел Марсел (Gabriel Marcel), Емануел Муније (Emmanuel Mounier), којима се могу придодати Мартин Бубер (Martin Buber) и Емануел Левинас (Emmanuel Levinas) разрађивали су ове теме и идеје у својим бројним делима (Gescinska 2011).

ФЕНОМЕНОЛОГИЈА И ПЕРСОНАЛИЗАМ

За развој персонализма нарочито је била значајна феноменологија која је управо у првим деценијама 20. века постала водећи филозофски правац у континенталној Европи. По мишљењу Мајкла Д. Губсера (Michael D. Gubser), аутора књиге *Далеки домети. Феноменологија, етика и друштвена обнова у Централној Европи* (*The Far Reaches. Phenomenology, Ethics, and Social Renewal in Central Europe,* 2014), феноменологија се у будућим филозофским и историјским приказима неће третирати као једна строго теоријска и академска оријентација и метода, изолована од света живота, друштва и историје, што је било њено досадашње доминантно разумевање, већ као једна од најистакнутијих друштвених и етичких филозофија свог доба. Феноменологија је позивала филозофију да обнови европска друштва која се суочавају са кризама 20. века, почев од Првог светског рата и међуратног тоталитаризма, до послератних комунистичких диктатура. Од самог почетка, централно место у њеној традицији заузимала је преокупација етиком и друштвеном обновом, уверење да етика заснована на феноменолошком увиду може предводити друштвени, а понекад и политички препород Европе (Gubser 2014: 1, 2, 24).

Феноменологија је упозоравала на деперсонализованост модерних друштава, позивајући своје сугрђане ка пунијем човечанству, истицала фиксне моралне вредности, славила људско достојанство упоредо са жаром својих тврдњи о суштинском увиду и апсолутној истини, верујући и уверавајући да њена анализа суштина осигурава људима духовну аутономију, ослобађајући

их из затвора чињеничног (Исто: 3, 6, 7). Против безличних владавина и смењивања ратова, диктатура и технологија у савременој цивилизацији и друштву, феноменолози су за свој најдрагоценији етички циљ прогласили заштиту и неговање јединствене човекове личности и њеног потенцијала (Исто: 8). Они су делили „персоналистичку антропологију, посвећеност заједничкој солидарности, веровање у моралне апсолуте и чврсту критику и либералне и тоталитарне модерности" (Исто: 9).

Насупрот кризи, девијацији и декаденцији савремене западне цивилизације (илустроване још 1918. године Шпенглеровим (Spengler) делом *Пропаст Запада*, *Der Untergang des Abendlandes*), коју су карактерисале сцијентизам, технократизам, капитализам, либерални индивидуализам, неолиберални хипериндивидуализам, слепи колективизам, етатистички „реалсоцијализам", диктатура и тоталитаризам, механизација, аномија, атомизација, фрагментизација, дехуманизација, алијенација, деперсонализација, екстремни секуларизам и атеизам или антитеизам итд. итд., под којима је разграђивана и нестајала људска личност, њен идентитет, интегритет, аутономија и достојанство, феноменолози су у 20. веку као противотрове понудили: персонализам, морал, заједницу, солидарност. Ови лекови бавили су се суштинским људским потребама које су остале незадовољене у модерном добу, а које су људе везивале за њихове ближње, њихов свет и, у многим случајевима, њиховог Бога (Исто: 10). С обзиром на ово последње, не изненађује да су многи средњоевропски феноменолози били склони вери.

ШЕЛЕРОВА КОНЦЕПЦИЈА ЛИЧНОСТИ И ЉУБАВИ

Губсер сматра да је Шелер

> „вероватно кључан у учвршћивању ране репутације феноменологије као друштвене и етичке филозофије. Шелеров рад је увео многе теме које су карактерисале феноменолошку етику и друштвену мисао у наредним генерацијама: емоционалну интенционалност која је откривала апсолутне моралне вредности, нагласак на конкретној моралној личности, строгу критику 'вредносних дисторзија' које су карактерисале модерну западну цивилизацију. Узнемирен друштвеним кризама свог времена, Шелер је укључио феноменологију и у дијагнозу модерног пада ка капиталистичком ресантиману и индивидуалној аномији и у прописивање лека: посебно је позивао на признавање апсолутних вредности и обнову хришћанске духовности. Поред тога, Шелер је најдраматичнији пример широко распрострањеног феноменолошког окрета ка вери и религији" (Исто: 20–21).

Када је на врхунцу Првог светског рата Хусерл у свом говору о Фихтеовој (Fichte) етици позвао на виши морал утемељен у познавању личности као „зрака у развоју божанског бића", он је већ звучао као Шелер (Исто: 80).

Тежећи моралном подмлађивању деградираног модерног друштва, Шелер, према Губсеру, има три лајтмотива који се провлаче као сталан и препознатљив рефрен кроз његово дело: објективност вредности, емоционална интенционалност, и етички персонализам (Исто: 81, 85). Проширујући могућности феноменолошке анализе, Шелер је „разрадио холистичку феноменологију људске личности" (Исто: 82).

Губсер стога истиче да је „осовински део Шелерове филозофије био концепт личности" (Исто: 87). Да је код Шелера, упркос разним, често радикалним променама, његових филозофских гледишта, остала темељна и непромењена идеја личности, сматрају и ранији филозофски зналци: „У Schelera је питање о битку персоне од почетка у средишту" (Landgrebe 1976: 35); „Шелер је начело првобитности вредности личности, успостављено у његовим етичким, религиозним и метафизичким списима, држао чврсто од времена и немира Првог светског рата до краја свог драматичног и трагичног живота" (Frings 1987: xi; Kalik 2023: 31). Са тим тумачењем се слаже и Алиција Гешћинска (Alicja Gescinska): „Концепт личности као бића које извршава акт појављује се као лајтмотив у целокупном Шелеровом опусу: од списа о саосећању и љубави до касних списа у којима је Шелер развио своју контроверзну метафизику [...] у свим његовим списима сличан концепт личности и људског деловања – личност као биће које врши чин – заузима посебно и централно место" (Gescinska 1).

Шелер је своју филозофију, метафизику и теологију изграђивао као персоналистичку. Биће и изворна вредност личности, и афирмисање индивидуалних духовних личности налазе се у средишту његовог мишљења. У предговору свог главног филозофског дела *Формализам у етици и материјална етика вредности. Нови покушај заснивања етичког персонализма* (*Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik. Neuer Versuch der Grundlegung eines ethischen Personalismus*, 1913/1916), Шелер истиче: „Суштински увид мог садашњег истраживања је да [...] крајњи смисао и вредност читавог универзума треба мерити према чистом бићу и могућем савршеном бивању-добрим, најбогатијој потпуности и савршеном развоју, и најчистијој лепоти и унутрашњој хармонији личности, у којима се повремено све силе света концентришу и уздижу навише" (Scheler [1913/1916][1] 1966: 16; Kalik 2023: 151). Етика се стога мора држати етичког и аксиолошког персонализма (не чуди да поднаслов другог издања *Формализма* носи назив „Нови покушај заснивања етичког персонализма") (Калик 2024: 162). Личност је, према томе, камен темељац свих моралних и вредносних идеја. Овај посебан индивидуални вредносни садржај јесте, и требало би да буде, основа за све етичке концепте (Junglos 2013: 364).

Али, шта је тачно личност за Шелера? Ослањајући се на феноменолошке идеје и изразе, Шелер сматра да је личност „акт-центар", „конкретно

1 Код првог навођења референци из Шелерових дела наводимо годину оригиналног издања, а касније само годину издања из којег је референца преузета.

и суштинско јединство аката различите суштине" (Scheler 1966: 50, 382), биће које постоји „искључиво у извршавању својих аката" (Исто: 51, 475), „конкретно јединство аката, било емоционалних или интелектуалних, који сами по себи нису објективни. Из тога следи да се личност открива само у својим актима" (према Vera 2020: 300). Зато личност „није само мислећа ствар иза и изван онога што се непосредно доживљава", „никада не сме бити схваћена као ствар или супстанција са способностима и моћима", како ју је представљала традиционална, а посебно Кантова (Kant) филозофија коју Шелер одлучно критикује. Биће личности се никада не исцрпљује у бивању субјектом рационалних аката (Scheler 1966: 371), као што никада није сводиво на објект, јер личност која живи у извршењу својих аката никада не може постати и сматрати се објектом (Vera 2020: 303).

Личност је изван сфере свих могућих објеката, а изнад свега, изван целе сфере стваровитости која је део сфере објеката (Scheler 1966: 50–51). Како каже један од најбољих савремених познавалаца Шелерове мисли Џ. Едвард Хакет (J. Edward м), „личност није попут ствари, инертна и предвидљива, као што би се могло предвидети шта се дешава са округлим каменом који је шутнут низбрдо" (Hackett 2014: 34). Као таква, личност је целовити субјект, и никада не може постати, посматрати и сматрати се објектом, ствари, што се покушава учинити у сцијентистичким, строго емпиристичким и рационалистичким методама и теоријама тзв. позитивних природних или друштвених наука, и техничким, технолошким, социјалним, политичким, бирократским и административним операцијама и пројектима који се на њима заснивају.

Оваквим приступом и разумевањем личности, Шелер се супротставио позитивистичким, натуралистичким и биолошким концепцијама које су наметане личности (Vera 2020: 281). Зато Парвис Емад (Parvis Emad) с правом истиче да „упркос њиховим несумњивим разликама, главни савремени немачки мислиоци (Хусерл, Хајдегер (Heidegger) и Шелер) изгледа деле заједнички филозофски интерес који се може видети у њиховом покушају да развију појам човека без његовог објективизовања" (Emad 1974: 58).

Личност је, даље, за Шелера еминентно индивидуална, то јест сваки човек у мери у којој је личност, јединствено је биће и јединствена вредност (Vera 2020: 305). Шелер сматра да су личности индивидуализоване у себи самима, а не посредством тела или било чега другог. Оне су у крајњем стварно различите само по своме унутрашњем карактеру, будући да су „апсолутне индивидуе" (Шелер [1913/1923] 2013: 46, 78, 79; Šeler [1925] 1985: 202; Kalik 2023: 150). Шелер користи изразе „индивидуална суштина" и „духовна индивидуалност" да означи највећи могући ниво бића на којем неко постаје јединствено, своје биће, односно лично биће (Mohr 2025a: 111). Шелеров персонализам је тако и онтолошки, а не само етички. А то да су сва људска бића индивидуално јединствена подразумева да су појединачне особе јединствено различите по вредности (Исто: 106); у томе је корен аксиолошког персонализма.

Зато Ерик Џ. Мор (Eric J. Mohr) истиче да је код Шелера индивидуалност и њена вредност суштинска за личност. У перципирању појединаца као идентичних (по вредности) другима, и превиђању њихове индивидуалности (индивидуалне вредности), он види деперсонализацију (Mohr 2025b: 235). Мор закључује да је задатак како захватити феномен личне јединствености без објективизовања и враћања, на овај или онај начин, на критеријуме карактеристика (Mohr 2025a: 119). То се може постићи тако што се више духовно „уздижемо", и тада нам бића постају персонализованија (а самим тим и разноврснија и индивидуализованија). Бића се срећу у својој необјективној партикуларности, откривеној у искуственом, љубавном увиду и пркосећој редукцији на научну или метафизичку категоризацију (Исто: 122). Такође, што дубље упознајемо другу личност, што она постаје индивидуалнија и јединственија, то више губимо интересовање за улоге које је дефинишу као друштвено „ја" које варира у различитим контекстима (Hilt 2015: 137). У исправном приступу (другој) личности нестају психолошке, социолошке и остале маске и обмане које скривају и кривотворе њено истинско биће.

Шелер сматра да се индивидуалност личности одвија на нивоу духа. У *Формализму* духовни индивидуализам толико је наглашен да поставља личност изнад заједнице и историје. Сваки човек је за Шелера јединствено биће, па је и његова вредност јединствена, при чему индивидуализација бића и вредности личности расте са чистотом њене духовности (Scheler 1966: 501). Она се никада не исцрпљује у разним врстама друштвеног припадништва (породице, службе, позива, грађанства, класе итд.), већ се уздиже над целином ових припадништва (Калик 2024: 160–161).

Шелер је, по тврђењу Гилберта де Вере (Gilbert de Vera), био „ватрени интуитивни филозоф" (Vera 2020: 288). То значи, како каже Мор, да он као филозоф никада није био само „мислилац", већ увек и дубоки љубавник – филозоф који је са доследном љубављу видео вредност сваког бића (Mohr 2025c). Како каже „отац" шелеровских студија на простору Северне Америке, и издавач његових сабраних дела, Манфред С. Фрингс (Manfred S. Frings): „Шелерова феноменологија [...] се не ограничава на логичку строгост јер наглашава емоционалне аспекте свести или подсвесне разлоге срца" (Frings 1997: 182). Шелеров одлучујући продор и значај у феноменологији је што њу не види само као чисто рационалну науку која дефинише суштинску природу бића, већ долази до увида да се укорењивање интенционалности најбоље може обавити унутар емоционалне, а још увек, априорне сфере (Vera 2020: 286). Следећи Светог Августина (Sanctus Augustinus) и Блеза Паскала (Blaise Pascal), он покушава да утемељи интенционалност и у емоцијама, „логици срца", а не само у чистом разуму, као дотадашња феноменологија (Исто: 287).

Шелер тврди да личности нису дати само разум и воља, већ и срце. Штавише, срце је центар личности, а не разум или воља (Исто: 281, 291) „Човек је ens amans пре него што је ens cogitans или ens volens" (Šeler [1914-16]

2011a: 96). Само је љубав способна да досегне индивидуалност личности и њену вредност. Хајнц Леонарди (Heinz Leonardy) је лепо сумирао огроман значај поретка љубави (*ordo amoris*) у Шелеровом концепту личности: „Права суштина личности, оно што чини личност личношћу [...] је *ordo amoris*“ (Leonardy 1976: 145, према Gescinska 2011: 2). Шелер пише: „Карактеристично је [...] за индивидуалну личност да се са њом упознајемо тек у и кроз чин вољења, и да се [нечија] вредност као појединца такође открива тек у току овог чина [љубави]“ (Scheler 1973: 167–168, према Mohr 2025a: 133). Осећајни чин љубави нам омогућава да осетимо апсолутну јединственост и достојанство особе (Hackett 2020b). Кроз љубав, „сваки конкретни индивидуални предмет, који носи вриједности, доспијева до, за њега и сходно његовом идеалном одређењу, највише могуће вриједности; или у којем он достиже своју изворну битијну вриједност“ (Шелер 2013: 172). Љубав тако омогућава човеку не само да саосећајно познаје друге, већ и да их подстакне ка вишем добру својственом њиховој природи (Gubser 2014: 91). Валерија Бицари (Valeria Bizzari) и Ђулио Казели (Giulio Caselli) стога истичу да код Шелера љубав има когнитивну и креативну функцију (Bizzari-Caselli 2025: 278, 285). Мор поручује да љубав према особи нужно персонализује, јер је то услов којим се открива највиша највиша могућа вредност себе и других, и може се потпуније испољити у свету (Mohr 2025b: 233). Зато је љубав једина могућа противтежа деперсонализујућој мржњи која се шири савременом западном цивилизацијом, и једини извор личног и друштвеног искупљења и спасења (Mohr 2025a: 136).

На овај начин љубав нам омогућава да превазиђемо ограничења која свако позитивистичко, натуралистичко и биолошко тумачење намеће личности од стране неких модерних мислилаца. Само кроз концепт љубави личност може превазићи све облике објективизације и постваривања које би нарушиле њену суштинску структуру (Vera 2020: 308).

ДУХ И ЛИЧНОСТ У ШЕЛЕРОВОЈ ФИЛОЗОФСКОЈ АНТРОПОЛОГИЈИ

У својој филозофској антропологији Шелер налази да је дух суштинска особина човека која му даје „посебан положај у космосу“ у односу на остатак животињског и живог света уопште. За њега је човек, пре свега, духовно биће, „zoon noetikon“ или „animal spirituale“ (Vandenberghe 2008: 20; Kalik 2023: 144–145). Пошто је закључио да је дух примарно обележје човека које га разликује и уздиже над читав живот и оно животињско, Шелер сматра да је тиме успешно неутралисана радикална критика човекове аутономије у односу на живот(иње)ско, развијана у натуралистичким и виталистичким научним и филозофским теоријама. Слободан и растерећен од живота, дух може да допре до региона („царства“) лепог, праведног, истинитог,

који представљају високе, духовне вредности у Шелеровој аксиолошкој хијерархији вредности, и на крају до светог као највише вредности. Дух може да успостави везу са самим апсолутом, божанским, који се, према Шелеру, мора претпоставити као метафизички основ свих ствари и света у целини. На том путу једино је могуће тражити и наћи спас човека из кризе модерне западне цивилизације. Шелеров пројекат филозофске антропологије изричито служи том циљу и одвија се у уверењу да је он постигнут (Kalik 2023: 148).

Шелерова филозофска антропологија открива личност, тј. лични дух, као суштинско обележје човека које га издиже изнад животињског и живог света уопште. Дух се односи на сам центар аката у личној сфери. Он је највиши облик личног постојања који повезује феноменолошке почетке Шелеровог рада са његовом каснијом филозофском антропологијом (Hackett 2020b). Духовни акт-центар Шелер одређује као „личност", у оштрој разлици према свима функционалним „животним" центрима који се могу сматрати „душевним" (психичким) (Scheler [1928] 1987: 45). Шелер тврди да је личност највиши облик постајања духа у мери у којој сублимира нагоне живота ка духу (Hackett 2020b).

Шелер истиче да „посљедњи и прави принцип индивидуалности" лежи у човековој „духовној души" (Шелер 2013: 136). Сфера духовне реалности је „строго лична, супстанцијална и у себи индивидуално рашчлањена све горе до Бога као личности свих личности" (Исто: 89). Што више упознајемо духовни принцип у човеку, тим више је индивидуалнија и јединственија слика човека. Како се уздижемо од најнижих слојева душа као највишим нивоима духовног постојања, степен индивидуалности расте ка пуној индивидуалности (Исто: 136). Пошто теже вишим нивоима бића, онтолошки правац личности иде „одоздо навише у свету у коме живимо" (према Hackett 2020b). Утолико је за Шелера личност „непосредно укоријењена у вјечноме битку и духу" (Scheler [1929] 1967: 209), и као таква, „индивидуална једнократна самоконцентрација божанског духа" (Исто: 202). У Шелеровој позној метафизици лична сфера постаје место где Бог постаје у нама и кроз нас (Hackett 2020b). Говорећи из те перспективе о карактеру своје филозофије, Шелер поручује: „Моја је метафизика персоналистичка" (према Galović 1989: 59; Kalik 2023: 150).

Идентификација људске личности као носиоца духа је камен темељац Шелерове метафизике и филозофске антропологије (O'Brien 2022: 241). Он показује како људско биће у себи има неупоредиву вредност и достојанство које произилази из тога што је у суштини „духовно" (Vera 2020: 310–311). Само духовна осећања могу да служе као основа етичког живота, она се сматрају „корелатима моралне вредности нашег личног бића" (Scheler 1966: 345). Стога је управо духовно осећање „извор" воље и правац моралног расположења. Бесконачно духовна личност дата у емоционалном животу је темељ доброте у коначној особи у стварности (Zhong 2022: 10).

МЕТАФИЗИКА КАО ОБРАЗОВНО И СПАСОНОСНО ЗНАЊЕ ЛИЧНОСТИ

Шелер сматра да постоје три облика знања: 1) господарујуће (*Herrschafts-*) или производно, учинковито знање (*Leistungswissen*), 2) битно (*Wesens-*) или образовно (образујуће) знање (*Bildungswissen*), и 3) спасоносно (*Heils-*), односно избављујуће знање (*Erlösungswissen*). Овај трећи облик знања се у ранијем периоду односио на религију, или и метафизику и религију без разлике, док се у позној фази везује само за метафизику, и у томе се састоји фундаментални преображај Шелерове концепције од католичког теизма ка посткатоличком панентеизму.

1) Знање господарења (доминације) или делотворног произвођења представља знање „човека произвођача" (*homo fabera*), и налази свој највиши израз у позитивним наукама, техникама и технологији чији је циљ повећање моћи и практично овладавање светом (прво природом, а онда и друштвом), како би се он трансформисао за људске сврхе. 2) Образовно знање има за циљ постајање и пуни развитак личности; оно се односи на њено „култивисање", о чему сведочи двоструко значење немачке речи *Bildung* (не само образовање у смислу пуког стицања знања, већ пре свега, као изградња културне и духовне личности)[2]. Овај циљ се, из феноменолошке перспективе, постиже само увиђањем суштина које се крију „иза" феномена доступних научном знању, и које се односе на све сфере света, а не само његов материјални аспект, што је управо задатак метафизике или „прве филозофије" (*prima philosophia*), како је дефинисана почев од Аристотела (Ἀριστοτέλης). Другим речима, феноменологија се појављује као метафизика или „прва филозофија". То је знање о „начинима битка и битној структури свега тога што јест" (битно знање тј. знање бити), које је оштро супротстављено господарујућем знању. Знање је то истинитог, праведног и лепог који чине виши ниво културних, духовних вредности. 3) На крају, спасоносно знање циља на постајање самог света и његовог „врховног темеља". Знање спасења може бити само знање егзистенције и вредности оног апсолутно реалног у свим бићима (Šeler 1985: 211). Ово знање (ради) божанства, бића по себи (*ens a se*), сада припада метафизици, која је наглашено индивидуалног карактера, док се раније везивало за религију, и спасење које она доноси примарно колективу, а не само појединцу (Калик 2024: 57, 58). Метафизика је, дакле, код Шелера прво била одређена као „знање образовања" тј. „образовно знање" које за циљ има изградњу културне и духовне личности, а касније као „спасоносно знање", лично и активно залагање човека за Бога и Божје остварење.

Метафизика је, стога, главна полуга за сву интелектуалну и духовну културацију личности. Ово је у супротности са применама резултата

2 На то указује и енглески превод списа *Форме знања и образовање* (*Die Formen des Wissens und die Bildung*, 1925), у коме се посебно говори о овим облицима знања, као *Forms of Knowledge and Culture* (Калик 2024: 58).

других области знања чија примарна брига није „култивација“ (у правом и добром смислу речи *Bildung*), већ само „учинак“ (*Leistung*), чиме она стоје у служби бесконачном научном прогресу (Scheler [1924/1926] 1980: 87–88). Шелеров позив на обновљени метафизички и филозофски дух је позив на обнову ерудиције и признавање њене незаменљиве културне вредности (Davis 2022: 200). У спису „Форме знања и образовање“ (“Die Formen des Wissens und die Bildung”, 1925), насталом на основу излагања на Високој школи основаној у Лесингову (Lessing) част, Шелер детаљније говори о суштини образовања и образујућег знања. Овако схваћено образовање обухвата не само људске опажајне и рационалне функције, већ и образовање воље, карактера, ћуди, онога што се једном речју уобичајено назива „срце“. То је смисао појма *Bildung*, образовања и култивисања личности који метафизику, односно „прву филозофију“, дефинише као „образујуће“ знање (Scheler [1917] 1968a: 84, 85).

СВЕТОСТ И СПАСЕЊЕ ЛИЧНОСТИ КАО НАЈВИША ВРЕДНОСТ И ДОБРО

На основу овако изложеног поретка вредности, Шелер истиче да у односу на највишу вредност (светост личности), и на највише добро (спасење личности), вредности које људи сматрају „општеважећим“ (вредности пријатног и корисног које су најниже у хијерархији) представљају само „минимум“ вредности. Њихово правилно спознавање и поштовање је потпуно евидентно тек ако укључује спасење личности, и том циљу је подређено (Šeler [1913] 1975: 255). Реч је о сврси која лежи не само иза и изнад циљева материјалног благостања, већ и култивације појединца и колектива: духовно, натприродно спасење целине и индивидуалних личности (Scheler [1917] 1968c: 382). Зато Шелер у спису „Проблеми религије. О религиозној обнови“ (“Probleme der Religion. Zur religiösen Erneuerung”, 1921) указује да је остварење специфичне вредности светог, личног спасења и блаженства као његовог корелата оно што је у личности „најбоље“ (Scheler [1921] 1968b: 301). Савршена морална воља без упућивања на Бога је објективно немогућа. Идеално замишљена, то је воља личности која у облику властите вредности отеловљује евидентно највишу међу вредностима – светост (Исто: 303; Калик 132, 133).

Пошто је за Шелера вредност личности највиша вредност међу вредностима, његова етика смешта највиши и крајњи морални смисао света у могуће постојање личности највише позитивне вредности, а то је светац. Ова личност онда постаје норма за морално биће и делање (Scheler 1966: 558). То значи да „глорификација“ личности, и на крају Бога као личности свих личности, представља за Шелера врховни смисао свег моралног поретка (Исто: 495). Шелер поетски каже да нам унутар дубина наше душе највиши узори откривају степенице које нас уздижу ка највишем циљу: да постанемо,

како је Платон (Πλάτων) једном рекао, налик Богу, односно савршени попут Бога Оца, како каже јеванђеље (Scheler [1914] 1957: 269; Калик 2024: 137–138). Смисао човековог живота и целокупне културе и цивилизације је у њиховом самопревазилажењу ка Богу, у „пројекцији људске личности у Божју личност" (Scheler 1968b: 298; Kalik 2023: 201). Имајући то у виду, не чуди да позни Шелер сматра да „једини приступ богу није теоријско, тј. проматрање што опредмећује, него особно активно залагање човјека за бога и за бивање његова самоозбиљења" (Kalik 2023: 27, 186). У том контексту Артур Р. Лутер (Arthur R. Luther) види смисао функционалног и динамичког односа између основног порива и духа у оријентацији човека као личности ка остварењу суштина и (нај)виших вредности, односно ка Светом и спасењу (Luther 1974: 27, 31, 38; Kalik 2023: 189).

Стога је, по Шелеровом мишљењу, смисао човековог живота и целокупне културе и цивилизације у њиховом самопревазилажењу ка Богу. У средишту новог идеала којим треба да се води културна реконструција Европе стоји човек као религиозна личност, припадник свеобухватног царства Божјег. Следећи по реду је креативни дух, у контексту његове конкретне националне егзистенције: он има право на слободу изражавања и културних идеала. Тек сада долази грађанин, слободно учествујући у одређењу своје судбине и понашања у држави, пробуђен из своје троме заробљености у бизнис, из његовог менталитета „субјекта" и функционализма. Грађанин има предност у односу на економског субјекта, произвођача-потрошача. Тако *homo economicus* као *homo faber* долази на последње место (Scheler [1918] 1968d: 446; Калик 2024: 138).

ШЕЛЕРОВА КРИТИКА МОДЕРНЕ И САВРЕМЕНЕ ЗАПАДНЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ – ПРОТИВ КАПИТАЛИЗМА И ТРАНСХУМАНИЗМА

Изложени Шелерови филозофски увиди и приступ: феноменологија, персонализам као онтолошко, аксиолошко и етичко учење које у центар ставља субјективну, индивидуалну и духовну људску личност, дух као метафизички принцип који човеку додељује „посебно место у космосу", љубав као средиште духа и човека, истицање филозофије (метафизике) и религије као образовног и спасоносног знања наспрам позитивно-научног и технолошког знања које тежи господарењу природом и човеком, спасење и светост као највиша вредност и добро, на крају, човеково слављење и залагање за Бога, пружају јасан и јак темељ за критику модерне западне цивилизације.

Шелер истиче да конкретни историјски системи вредновања (етоси) могу да наруше објективни и вечни хијерархијски поредак вредности, штавише, да доведу до његовог потпуног изокретања у животу неке друштвене групе и добу у којем она постаје владајућа. Управо ту чињеницу Шелер открива у развоју модерне цивилизације на Западу која је прожета

буржоаско-капиталистичким етосом и погледом на свет. Његова интенција је јасно културно-критичка спрам овог етоса и погледа на свет, и има за циљ да их уклони не само из (академске) сфере филозофије, већ и у самој друштвеној стварности посредством деловања на јавно мњење. Шелерова критика модерне западне цивилизације уједно је и радикална критика капитализма.

Шелер указује да нововековни човек у свом капиталистичком менталном склопу, светске ствари и ентитете доживљава искључиво под аспектима профитабилности, капитализације и корисности која прожима нашу технолошку цивилизацију (Frings 1997: 171). Капиталистички порив за профитом показује се као погонска сила у нападу на природу и човеково биће и личност. Доминација тог духа води у безграничну конкуренцију и разумевање „напретка" у коме је темељна вредност надмашити објект поређења – свеједно ради ли се о човеку, фази живота или историји (Brujić 2010: 38). У таквом менталном склопу чак су и сама људска бића и личности аутоматски процењене према њиховом квантитету акумулираних успеха постигнутих на такмичарском друштвеном бојном пољу. Укратко, западни човек је *homo capitalisticus* (Scheler [1919] 1982: 632). Његов свет је универзум који се појављује као тржница и позориште у којем он може да (се) капитализује. Зато је базични осећај модерног човека и друштва незасита жудња за најнижим вредностима пријатних и корисних ствари, за бесконачном стицањем и акумулацијом добара, ефикасношћу и успехом, задобијених на рачун виших вредносних рангова личности, духовног и светог: укратко, проституција (нај)виших вредности (Frings 1997: 172; Калик 2024: 149–150, 267–268).

Шелер стога закључује и поручује да „дух" модерне западне цивилизације не представља напредак, како су мислили просветитељи и њихови следбеници, већ „слепу улицу", „пропадање, силазну путању у еволуцији човечанства". Он је феномен „декаденције"! (Šeler [1912] 2011b: 288–289) Модерна цивилизација, којом доминира капиталистичка идеологија *homo fabera*, представља за Шелера декаденцију човека, никако његов напредак (Калик 2024: 155).

Шелер се овој декаденцији модерне западне цивилизације супротставља рехабилитацијом и реафирмацијом апсолутног и вечног поретка вредности који је изложио у *Формализму*, и заступао до краја свог филозофског стваралаштва и живота. Зато се може рећи да хијерархија вредности представља темељ Шелерове критике „духа", етоса и друштва модерног доба, и извориште алтернативе која човеку треба да донесе спасење из рушевина модерне цивилизације. Пошто „дух" *homo fabera* „не може човјеку отворити нити као логос ново царство битка, нити као чиста љубав царство вредности", модерна западна цивилизација „умногоме почива на сљепилу и самообмани с обзиром на поредак вриједности", на „разарању, поремећају поретка љубави (*ordo amoris*)" (Senković 2011: 532; Galović 1989: 222; Калик 2024: 261). Зато је код Шелера реч о преокрету преокрета вредности (негацији негације) како би се оне поново довеле у исправан однос.

Шелер истиче да нови културни идеал на првом месту мора да врати човека у центар земаљског живота, и човекову духовну, индивидуалну личност са њеном саодговорном интеграцијом у заједницу. То значи да човек треба са средишње позиције да протера пуке ствари, технике, специјалности, робе или било који чудовишни апсолут – као што је Држава која наводно садржи сопствено спасење. Личност је та којој све пуке „организације" морају да служе (Scheler 1968d: 445; Калик 2024: 161).

Зато се Шелер, у трагању за спасом од ове цивилизације и њеног „духа", окреће „првој филозофији" и метафизици. Код прве филозофије, односно битног знања (знања бити), „намјесто господственога става који тежи спрам закона природе и свјесно запушта бит тога што се јавља у законитим односима ступа љубавно одношење што тражи прафеномене и идеје свијета" (Scheler 1967: 203). У складу с тим, метафизичко сазнање је „љубављу одређени акт учешћа језгра људске личности у апсолутној суштинској основи ствари" (Štegmiler 1962: 137). Дакле, „прва филозофија", како је традиционално називана метафизика, представља ону битну и неодложну корекцију, преиначавање става господарења над бићем у љубавно одношење спрам бића. Самим тим се укида овај моменат господарења, потчињавања, израбљивања бића, тако присутан и видљив у научно-техничком овладавању природом, човеком и његовим целокупним светом живота у доба модерне цивилизације.

Шелерово схватање личности, као и његова филозофија у целини, последњих деценија привлаче све више мислилаца и истраживача који имају критички однос према модерној западној цивилизацији утемељеној на научно-технолошком рационализму, објективизму, контроли и доминацији. Може се говорити и о својеврсном „васкрсењу" или „ренесанси" овог дуго времена неправедно скрајнутог и заборављеног филозофа. По Хакету, филозофска антропологија је покушај тумачења онтолошке структуре људске личности у смислу личне сфере и односа личне сфере са свим другим облицима бића. Што се тиче друштвених наука, оне претпостављају да су људске личности подложне узрочним законима које науке могу открити на исти начин на који природне науке проучавају физичке објекте. Насупрот томе, Шелерова филозофска антропологија не представља људску личност само као још један објекат подвргнут узрочним законима у научном тумачењу. Када се примени овај приступ заснован искључиво на науци, губимо из вида личну сферу као изворну структуру (Hackett 2020a). Хакет додаје да је феноменологија једина дисциплина која је уочила трансцендентално стање делујуће личности, што је неопходно за свет који се тако лако даје објективизацији личности, и нуди нам најбољу прилику да препознамо зашто личности никада не би требало објективизовати. Феноменолошки обликован персонализам стога може помоћи у спречавању кризе деперсонализације уграђене у свет живота. Он може осветлити проблеме губитка смисла и субјективности, јер открива извор значења у самој личности која доживљава свет (Hackett 2014: 28, 40). С тим у вези, Франческо Галофаро (Francesco Galofaro) истиче

да је феноменологија последња хуманистичка филозофија 20. века; касније психоаналитичке, структуралистичке, постструктуралистичке, конструктивистичке, релативистичке и разне феминистичке теорије оспоравале су појам субјекта и покушавале да га рашчлане (Galofaro 2021: 12).

Губсер сматра да је Шелерова визија љубави и солидарности била у дубоком контрасту са друштвеном мочваром коју је посматрао на савременом Западу. Он је критиковао модерни капитализам због његовог „неговања" изолованих јединки које следе сирове материјалне вредности (Gubser 2014: 91). Зато Алесио Руђеро (Alessio Ruggiero), на трагу Шелера, верује да неопходни облик свести, из којег могу произаћи нови позитивни начини осећања и вредновања, који ће на крају довести и до нових политичких пројеката, морају бити конституисани дубоким осећајем отуђења од капиталистичког система заснованог на индивидуалистичком принципу конкуренције и зависти (Scheler 1966: 274; Ruggiero 79). У складу с тим, Мор се ослања на Шелерову теорију вредности и феноменологију љубави и мржње ради разумевања дехуманизације и друштвено-политичког насиља у савременој цивилизацији. Он потврђује Шелеров став да је љубав, као емоционални покрет ка уважавању вредности и остваривању виших вредности, једина могућа противтежа мржњи и њеним дехуманизујућим ефектима у данашњем друштву (Mohr 2025d). Мор додаје да Шелерова идеја личности као смисленог јединства суштински различитих аката представља образац за идеал и судбину људске заједнице: смислено јединство суштински различитих личности, где јединство промовише разлику, а разлика не угрожава јединство. Ова слика се, како каже, све више препознаје као друштвени идеал. У том погледу, Шелеров неформални персонализам је за Мора обећавајућа теорија ка остварењу овог идеала (Mohr 2025a: 136)[3].

Стивен Фредерик Шнек (Stephen Frederick Schneck), писац дела *Личност и полис: Персонализам Макса Шелера као политичка теорија* (*Person and Polis: Max Scheler's Personalism as Political Theory*, 1987), верује да из Шелеровог персонализма може да се изведе једна хуманистичка политичка мисао. Према Шнековом схватању, „интересантна слика политичког субјекта спаја се са Шелеровом идејом личности". Пошто не може да се објективизира, личност не сме да буде третирана и манипулисана као нека ствар или објект. Егзистирајући само у извршењу аката у свету, и истовремено напуштајући на себе центрирану унутрашњост и прихватајући јединствену личност другог, „знање" другог је могуће само кроз саизвршење и заједничко деловање с њим, дељењем његових пракси. Штавише, то је начин

3 Хакет налази паралеле и сродност идеја Мартина Лутера Кинга (Martin Luther King) са Шелеровим. Кингова „вољена заједница" (beloved community) је централна разумевање његове критике америчких политичких и економских институција. Хакет сматра да је могуће унапређење њеног разумевања кроз Шелера. Живећи осећања-чинове љубави и вредности које се издвајају у том љубавном односу, можемо покушати да излечимо и обновимо наше политичке и друштвене институције (Hackett 2025: 186, 216).

на који се заједница, политика и (вероватно) друштвене и хуманистичке науке, могу појавити. Ово призива слику класичног грађанина практичке мудрости и савременијег разумевања политичке одговорности као *praxisa*. Стога Шелерово откриће суштинске немогућности објективизације других отвара широке могућности за етику, моралност, социјалну филозофију и политичку теорију. Мало маште је, каже Шнек, потребно да се предвиди карактер политичке заједнице и њене политике у којој је свакој личности дат третман који одговара њеном јединственом достојанству. На овој основи сугерише се трансформација политичке праксе. Шнек закључује да радикална природа Шелеровог персонализма – његов „радикални хуманизам"[4] – постаје на тај начин „запањујуће очигледна" (Schneck 1987: 52, 61, 65; Калик 2024: 297).

Одговарајући на питање зашто је толико потребно „развити појам човека без његовог објективизовања?", Хакет подсећа да смо у 20. веку били сведоци ужасних зала у којима се догодило мноштво геноцидних масакра, а поред тих масакра, идеологије попут тоталитаризма промовишу став да су све особе заменљива и потрошна тела. Изван тоталитаризма, деперсонализација се одвија на суптилније начине, али људи се и ту стално чине сувишним. Хакет спомиње да неки високо цењени морални филозофи теже да деперсонализују личност. Разне филозофије и идеологије генерализују природу људских бића без тежње да развију концепт личности имуне на објективизацију. Макс Вебер (Max Weber) је говорио о „гвозденом кавезу" бирократије као суптилнијој тенденцији свођења особа на објект, а Хана Арент (Hannah Arendt) је дефинисала бирократију као „владавину никога" која присиљава на конформизам, тако да су особе нормализоване скупом правила који спречавају спонтану акцију и прославу достигнућа. У САД-у грађани су „потрошачи" и повремено „гласачи", али мало више од тога. Маркузе је годинама критиковао „демократску неслободу" и подсвесни тоталитаризам модерних индустријских друштава који уништавају индивидуалност грађана тако што спроводе масовни конформизам (једнодимензионалност) како би одржали раст капитализма. Хакет наводи и да је у његовој земљи, САД, хришћанство мобилисано под заставом капиталистичких идеологија које директно поткопавају светост личности. Вредност личности никада не улази у прорачун обуздавања америчке војне силе. Смрти невиних цивила представљене су у медијима и Стејт департменту САД категоријом „колатерална штета". Чак и термин „масовна гробница", који означава гомилу недиференцираних тела прихвата исти смисао равнодушности. Сви ови примери који оличавају деперсонализацију доказују тенденцију 20. и 21. века да се личност своди

4 Шнек овде упућује на израз који је Роналд Перин (Ronald Perrin) користио у својој докторској дисертацији под менторством Херберта Маркузеа (Herbert Marcuse) (*Max Scheler' Concept of the Person: Towards a Radical Humanism*, 1971) (Schneck 1987: 151). Перинова дисертација објављена је 1991. године под насловом *Max Scheler's Concept of the Person: An Ethics Of Humanism*.

на објекте или категорије инспирисане објектима, тј. да се не чува осећај личности као необјективне, појединачне и јединствене индивидуе. Хакет истиче да повратак тог осећаја нигде није важнији него у САД које воде свет у неодрживи економски систем, и заслепљују нас за даље неморалне циљеве у којима су многе сестре и браћа наше људске породице погођене безличним ставовима себичности у економији и војном империјализму (Hackett 2014: 28–29, 30–33; Hackett 2020b).

Поред капитализма, бирократизма, технократизма и других процеса који се из 20. преносе у 21. век, један нови феномен, покрет и идеологија почиње да прети личности у данашње доба – трансхуманизам. Јасно се може уочити драстична супротстављеност Шелерових и трансхуманистичких идеја. Дејвид О'Брајен (David O'Brien) у својој докторској дисертацији посвећеној критичком преиспитивању трансхуманизма из Шелерове перспективе, наводи да већина трансхуманиста себе види као изразите материјалисте, физикалисте и функционалисте. Они одбацују натприродно веровање и обраћање Богу. Трансхуманистички идеолози и апологете верују искључиво у разум, науку, технологију, и напредак који је инспирисан и почива на њима. Оно што је некада било искључиво брига религије – како достићи вечни ностранн живот, или брига филозофије – како достићи истину и постићи добар овостранн живот, или брига уметности – како изразити лепоту, сада преузимају техно-наука и њене инжењерске методе. Није свештеник или теолог, филозоф или уметник, тај који показује пут – то је сада инжењер. Проблем људског бића своди се на питање (био)инжењеринга. Трансхуманисти стога заговарају „свеобухватно" технолошко решење којим ће се решити сви људски недостаци и проблеми, при чему посебну пажњу посвећују превазилажењу биолошке смрти и физичкој дуговечности. За духовну смрт нимало се не интересују. Они глорификују нову врсту у коју би, по њима, требало да се претвори човек, у будућем „пост-биолошком", „пост-хуманом" и „транс-хуманом" добу. Они величају и славе назови човека-робота, киборга, *homo cyberneticus*-а, „сајбер људе", самоуверено и децидно поручују да је „наша будућност спајање са вештачки интелигентним машинама", описују човека као „хардвер" и „софтвер" итд. Посебна пажња посвећује се превазилажењу биолошке смрти и физичкој дуговечности. За душевну и духовну смрт трансхуманисти се нимало интересују, душа и дух су за њих ионако само епифеномени нашег неурофизиолошког апарата (O'Brien 2022).

О'Брајен закључује да је очигледно да Шелер постулира духовни принцип да би се решио проблем људског бића. Али ово није опција за трансхуманизам – неодарвинистичка парадигма је очишћена од свих трансцендентних објашњења, а редукционизам повезан са њом пориче могућност нематеријалног, немеханичког, неузрочно одређеног објашњења (Исто: 382). Зато, према О'Брајену, Шелерова мисао пружа неопходан критички одговор на трансхуманизам, и његову потрагу за „постбиолошком" и „постљудском" будућношћу (Исто: 451–452).

ЗАКЉУЧАК

Шелерове идеје и тумачења нису само ствар антикварног занимања за историчаре филозофије. Напротив, оне су изузетно актуелне, вредне и подстицајне и за наше доба и друштво. Једна од тих актуелних и данас релевантних Шелерових концепција је његово разумевање личности које може послужити као добар темељ за критику негативних страна модерне и савремене цивилизације која се обликовала на Западу, а у другим деловима света, нарочито у доба глобализације, под пресудним западним утицајима.

Имајући у виду наведене антихумане тенденције и трендове који карактеришу савремену капиталистичку западну цивилизацију, али делом и незападну, ка трансхуманизму, биоинжењерингу, апсолутизовању и фетишизовању вештачке интелигенције, и сличним појавама и процесима, али и даље присутне старе проблеме капитализма, материјалног успеха и тежње за профитом као највиших личних и друштвених вредности, међуљудске и међународне мржње, сукоба, ратова, људског отуђења, и тако даље, Шелерове идеје и поруке о људској личности, љубави, духу, метафизици и религији делују као преко потребна критика, коректив и спас.

Значајан део мислилаца и стваралаца није, као ни Шелер некада, задовољан доминантном сликом човека у данашње доба и постојећим стањем савремене цивилизације. Један од моћних одговора на суморну светско-историјску ситуацију и човеково духовно „посрнуће“ и егзистенцијалну угроженост данас је, као и код Шелера, тражење спаса под окриљем религије (за „обичан“ свет), или теологије, односно метафизике (за значајан број интелектуалаца и филозофа) (Kalik 2023: 36). Поново се решење тражи у спиритуалном и религиозном окретању духу, Богу или божанском, или у обнови метафизике и теологије у овом или оном облику, дакле, на самом Шелеровом трагу (Исто: 37).

Имајући у виду ову и даље актуелну забринутост савремених филозофа за садашњост, будућност и судбину човека, и тенденције које иду у правцу теоријског и практичког „антихуманизма“ и „трансхуманизма“, може се закључити да мишљење Стаудеа да је Шелер историјски значајан јер су његова мисао и карактер изражавали неке од кључних проблема двадесетог века, остаје још увек на снази (Staude 1967: xii).[5] Пошто су све претходно наведене појаве и симптоми кризе већином доминантни и у нашем добу, један век након Шелерових анализа, његово мишљење чини се и данас свежим и актуелним, а решења која је предлагао за савладавање кризе такође се, у овом или оном облику, заступају у савремености, укључујући и српску филозофију (Калик 2024: 54). Зато је социолог Јоаким Фишер (Joachim Fischer) био сасвим у праву када је закључио свој рад на колоквијуму 2016. године

5 „Scheler готово да 'пророчански' говори о нашем добу, друштвеној дегенерацији, доминацији масовних медија и уздизању оних најнижих порива, опћој површности, деградацији људског живота и човјечјег лика, те интелектуалном и духовном пропадању у овом 'уском' глобализирајућем свијету“ (Бутраковић 2017: 38).

речима: „У Максу Шелеру видимо оличење његовог времена. Али такође препознајемо и наше: време Макса Шелера је наше време“ (Gottlöber 11).

ИЗВОРИ

Scheler 1957 [1914]: Max Scheler. “Vorbilder und Führer”. *Gesammelte Werke Band X: Schriften aus dem Nachlass. Bd. 1: Zur Ethik und Erkenntnislehre*. Hrsg. Maria Scheler. Bern: Francke Verlag, 255–344.

Scheler 1966 [1913/1916]: Max Scheler. *Gesammelte Werke Band II: Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik. Neuer Versuch der Grundlegung eines ethischen Personalismus*. Hrsg. Maria Scheler. Bern-München: Francke Verlag.

Scheler 1967 [1929]: Max Scheler. „Filozofski nazor na svijet“. *Suvremena filozofija Zapada*. Ur. Danilo Pejović. Zagreb: Matica hrvatska, 199–209.

Scheler 1968a [1917]: Max Scheler. “Vom Wesen der Philosophie und der moralischen Bedingung des philosophischen Erkennens”. *Gesammelte Werke Band V: Vom Ewigen im Menschen*. Hrsg. Maria Scheler. Bern-München: Francke Verlag, 61–99.

Scheler 1968b [1921]: Max Scheler. “Probleme der Religion. Zur religiösen Erneuerung”. *Gesammelte Werke Band V: Vom Ewigen im Menschen*. Hrsg. Maria Scheler. Bern-München: Francke Verlag, 101–354.

Scheler 1968c [1917]: Max Scheler. “Die christliche Liebesidee und die gegenwärtige Welt. Ein Vortrag”. *Gesammelte Werke Band V: Vom Ewigen im Menschen*. Hrsg. Maria Scheler. Bern-München: Francke Verlag, 355–401.

Scheler 1968d [1918]: Max Scheler. “Vom kulturellen Wiederaufbau Europas. Ein Vortrag”. *Gesammelte Werke Band V: Vom Ewigen im Menschen*. Hrsg. Maria Scheler. Bern-München: Francke Verlag, 403–447.

Scheler 1980 [1924/1926]: Max Scheler. “Probleme einer Soziologie des Wissens”. *Gesammelte Werke Band VIII: Die Wissensformen und die Gesellschaft*. Hrsg. Maria Scheler. Bern-München: Francke Verlag, 15–190.

Scheler 1982 [1919]: Max Scheler. “Christlicher Sozialismus als Antikapitalismus”. *Gesammelte Werke Band IV: Politisch-pädagogische Schriften*. Hrsg. Manfred S. Frings. Bern-München: Francke Verlag, 615–675.

Šeler 1985 [1925]. Maks Šeler. „Forme znanja i obrazovanje“. *Luča*, 2(1/2), 187–212

Scheler 1987 [1928]: Max Scheler. *Položaj čovjeka u kosmosu*. Sarajevo: Veselin Masleša - Svjetlost.

Šeler 2011a [1914-16]: Maks Šeler. „Ordo amoris“. *Eseji iz fenomenološke antropologije*. Beograd: Fedon, 81–126.

Šeler 2011b [1912]: Maks Šeler. „Resantiman u izgradnji morala“. *Eseji iz fenomenološke antropologije*. Beograd: Fedon, 127–289.

Шелер 2013 [1913/1923]: Макс Шелер. *Бит и облици симпатије*. Бања Лука: Видици.

ЛИТЕРАТУРА

Bizzari–Caselli 2025: Valeria Bizzari–Giulio Caselli. “Love as a Gateway to Being. Phenomenological and Psychoanalytic Insights on the Therapeutic Relationship”. *Phenomenologies of Love*. Eds. Veronica Cibotaru–Iulian Apostolescu. Leiden-Boston: Brill, 271–288. DOI: 10.1163/9789004724310_016.

Brujić 2010: Branka Brujić. „Etika i izgradnja svijeta". *Politička misao*, 47(3), 30–42.

Butraković 2017: Iva Butraković. *Schelerov panenteistički koncept čovjeka*. Diplomski rad. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Filozofski fakultet. <https://repozitorij.unios.hr/islandora/object/ffos%3A2422/datastream/PDF>. [15. 3. 2025].

Vandenberghe 2008: Frederick Vandenberghe. "Sociology of the Heart: Max Scheler's Epistemology of Love". *Theory, Culture & Society*, 25(3), 17–51. DOI:10.1177/0263276408090656.

Vera 2020: Gilbert de Vera. "Max Scheler's Ethical Personalism". *Estudio Agustiniano*, 55(2), 281–311. DOI: 10.53111/estagus.v55i2.49.

Galović 1989: Milan Galović. *Bitak i ljubav: Max Scheler od fenomenologije do filozofske antropologije*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.

Galofaro 2021: Francesco Galofaro. "On the Juridical Relevance of the Phenomenological Notion of Person in Max Scheler and Edith Stein". *International Journal for the Semiotics of Law*, 35(4), 1317–1331. DOI: 10.1007/s11196-021-09823-z.

Gescinska 2011: Alicja Anna Gescinska. "Realizing Moral Values: On Acting Persons and Moral Values in Max Scheler's Ethics". Appraisal 8(4), 12–20. <https://biblio.ugent.be/publication/1995686>. [15. 4. 2025].

Gottlöber 2022: Susan Gottlöber. "Introduction: Reviving the Dialogue with Max Scheler". *Max Scheler in Dialogue*. Ed. Susan Gottlöber. Cham: Springer, 1–13. DOI: 10.1007/978-3-030-94854-2_1.

Gubser 2014: Michael D. Gubser. *The Far Reaches. Phenomenology, Ethics, and Social Renewal in Central Europe*. Stanford, California: Stanford University Press.

Davis 2022: Zachary Davis. "From Nationalism to Cosmopolitanism: Scheler's Political Trajectory". *Max Scheler in Dialogue*. Ed. Susan Gottlöber. Cham: Springer, 193–206. DOI: 10.1007/978-3-030-94854-2_10.

Emad 1974: Parvis Emad. "Person, Death and World". *Max Scheler (1874–1928): Centennial Essays*. Ed. Manfred S. Frings. The Hague: Nijhoff, 58–84.

Zhong 2022: Hanchuan Zhong. "Max Scheler and the Objectivity of Goodness: Towards a Phenomenology of Value". Religions, 13(9), 831. DOI: 10.3390/rel13090831. <https://www.mdpi.com/2077-1444/13/9/831/pdf>. [11. 5. 2025].

Junglos 2013: Márcio Junglos. "From a Non-Formal Ethics of Values in Scheler to the Thresholds Zones in Waldenfels: Ethical Implications of the Understanding of Personality". *Meta: Research in Hermeneutics, Phenomenology, and Practical Philosophy* 5(2), 355–374.

Kalik 2023: Mario Kalik. *Šelerov projekat filozofske antropologije i metafizičkog spasa čoveka iz krize moderne civilizacije*. Doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet.

Калик 2024: Марио Калик. *Криза модерне цивилизације и спасење: Шелеров пројекат*. Вишеград: Андрићев институт.

Krstić 2010: Predrag Krstić. *Kameleon: kako da se misli ljudska životinja*. Beograd: Službeni glasnik.

Landgrebe 1976: Ludwig Landgrebe. *Suvremena filozofija*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Luther 1974: Arthur R. Luther. "The Articulated Unity of Being in Scheler's Phenomenology. Basic Drive and Spirit". *Max Scheller (1874-1928): centennial esseys*. Ed. Manfred S. Frings. Hague: Martinus Nijhoff, 1–42.

Mohr 2025a: Eric J. Mohr. "The Dignity of Difference: Individuality as Source and Expression of Personal Value". *Legacies of Max Scheler*. Eds. Eric J. Mohr–J. Edward Hackett. Milwaukee, Wisconsin: Marquette University Press, 103–137.

Mohr 2025b: Eric J. Mohr. "Through Windows of Love and Hatred: A Critical Phenomenology of Dehumanization". *Phenomenologies of Love*. Eds. Veronica Cibotaru–Iulian Apostolescu. Leiden-Boston: Brill, 224–245. DOI: 10.1163/9789004724310_014.

Mohr 2025c: Eric J. Mohr. "Legacies of Max Scheler". <https://www.academia.edu/128266357/Legacies_of_Max_Scheler>. [25. 4. 2025].

Mohr 2025d: Eric J. Mohr. "Through Windows of Love and Hatred: A Critical Phenomenology of Dehumanization". <https://www.academia.edu/128062602/Through_Windows_of_Love_and_Hatred_A_Critical_Phenomenology_of_Dehumanization>. [28. 4. 2025].

O'Brien 2022: David O'Brien. *What is the human being, and what is our place in the Cosmos? Max Scheler's The Human Place in the Cosmos as a response to transhumanism, the technological singularity, and post-biological evolution*. PhD thesis. Maynooth: Maynooth University, National University Of Ireland. <https://mural.maynoothuniversity.ie/id/eprint/16920/1/Scheler%20and%20Transhumanism_corrections.pdf>. [5. 4. 2025].

Ruggiero 2023: Alessio Ruggiero. "Solidarity, Exemplariness and *Bildung*: Max Scheler's social phenomenology in the debate on Europeanism". *Phenomenology and Mind*, 25, 76–90. DOI: 10.17454/pam-2506.

Senković 2011: Željko Senković. „Horizont egzistencijalne antropologije – Heidegger, Kant, Scheler". *Filozofska istraživanja*, 31(123/3), 523–535.

Staude 1967: John Raphael Staude. *Max Scheler 1874-1928: An Intellectual Portrait.* New York, New York: Free Press.

Frings 1987: Manfred S. Frings. "Translator's Note & Introduction to Three Essays by Max Scheler". *Max Scheler. Person and Self-Value. Three Essays*. Ed. Manfred S. Frings. Dordrecht: Martinus Nijhoff, vii-xxix.

Frings 1997: Manfred S. Frings. *The Mind of Max Scheler: The First Comprehensive Guide Based on the Complete Works*. Milwaukee, Wisconsin: Marquette University Press.

Hackett 2014: J. Edward Hackett. "Reviving Scheler's Phenomenological Account of the Person for the 21st Century". *Forum Philosophicum*, 19(1), 27–41. DOI: 10.35765/forphil.2014.1901.02.

Hackett 2020a: J. Edward Hackett. "Religious Acts in the Personal Sphere and Scheler's Gap Between Phenomenology and Philosophical Anthropology". <https://thehorizonandthefringe.wordpress.com/2020/02/13/religious-acts-in-the--personal-sphere-and-schelers-gap-between-phenomenology-and-philosophical--anthropology>. [5. 5. 2025].

Hackett 2020b: J. Edward Hackett. "The Curious Whiteheadian Proclivity In Scheler's Account Of God And Persons, Part 2". <https://jcrt.org/religioustheory/2020/04/23/the-curious-whiteheadian-proclivity-in-schelers-account-of-god-and-persons-part-2-j-edward-hackett>. [13. 5. 2025].

Hackett 2025: J. Edward Hackett. "Max Scheler and Martin Luther King on the Philosophy of Community". *Legacies of Max Scheler*. Eds. Eric J. Mohr–J. Edward Hackett. Milwaukee, Wisconsin: Marquette University Press, 181–216.

Hilt 2015: Annette Hilt. "Traces of the Person: Max Scheler's and Paul Ricoeur's Attempts on Personal Ethics". *Frontiers of Philosophy in China*, 10(1), 130–147. DOI: 10.3868/s030-004-015-0008-9.

Schneck 1987: Stephen Frederick Schneck. *Person and Polis: Max Scheler's Personalism as Political Theory*. Albany, New York: State University of New York Press.

Štegmiler 1962: Volfgang Štegmiler. „Primenjena fenomenologija – Maks Šeler". Volfgang Štegmiler. *Glavne struje savremene filozofije*. Beograd: Nolit, 132–159.

Mario N. KALIK

SCHELER'S CONCEPTION OF PERSONALITY AS A CRITIQUE OF MODERN WESTERN CIVILIZATION

Summary

The thought and work of Max Scheler offers a valuable and stimulating conception of the human personality that can serve as a foundation for the critique of modern and contemporary Western civilization. Scheler built his philosophy and metaphysics as personalistic. The being and original value of the personality, and the affirmation of individual spiritual personalities are at the center of his thinking. Scheler's philosophical anthropology reveals personality, i.e. personal spirit, as an essential feature of man that elevates him above the animal and living world in general. Metaphysics was first defined as "knowledge of education" i.e. "educational knowledge" whose goal is to build a cultural and spiritual personality, and later as a personal and active commitment of man to God and God's realization. As such, it opposes the processes of specialization, specialization and technification of knowledge that we find in the positive sciences, technology and the modern world of life that grows out of them. In Scheler's hierarchy of values, the holiness of the person is the highest value, and the salvation of the individual personality is the greatest good. The meaning of human life and the entire culture and civilization lies in their self-transcendence towards God. From this philosophical perspective, a critical attitude and aversion to material success and the pursuit of profit as the highest personal and social value, transhumanism, bioengineering and other antihuman processes and trends that characterize contemporary capitalist Western civilization clearly emerge.

Keywords: person, personalism, phenomenology, modern Western civilization, metaphysics, spirit, science, technology, capitalism, transhumanism.

УДК

Review paper

*Borivoje V. BALTEZAREVIĆ**
Institute for Serbian Culture Prishtina – Leposavic

PERSONALITY AND TECHNOLOGY IN THE CONTEXT OF TRANSHUMANISM: A MULTIDISCIPLINARY APPROACH TO CONTEMPORARY CHALLENGES AND PERSPECTIVES OF INDIVIDUAL IDENTITY**

Abstract: This paper analyses the complex interaction between personality and technology in the contemporary world through a multidisciplinary perspective, with a special focus on transhumanism. The problem of personality is often taken for granted and insufficiently problematised, despite the fact that this intimate human structure is exposed to serious threats posed by modern technologies and cultural changes. The paper explores how advancements in artificial intelligence, digitalisation, and the algorithmisation of social life affect the perception of personality, its identity, and self-realisation. Through an interdisciplinary approach, including philosophical, psychological, sociological, political, cultural, and technological aspects, it attempts to address the issue of the extent to which personality can maintain authenticity and autonomy in the circumstances of an all-encompassing technological dictate. Particular attention is given to the issues of depersonalisation, loss of authenticity in politics, art, and science, as well as in the field of communication. The paper concludes with the need for improved and more clearly defined ethical frameworks and interpretative models, as well as more functional paradigms, which would enable the preservation and development of personality in the context of a transhumanist and technologically mediated world.

Keywords: personality, technology, transhumanism, artificial intelligence, individual identity, depersonalisation, autonomy, communication, contemporary world.

INTRODUCTION

The question of personality, seemingly simple and self-evident, has become one of the most complex and significant phenomena in the contemporary world. Despite long-standing study in philosophy, psychology, and other humanities,

* Research Associate, ORCID 0000-0002-6798-6981, baltezb@yahoo.co.uk

** This paper was written as part of the scientific research work of a scientific research organisation under the Agreement with the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, Nº 451-03-136/2025-03 dated 27th January, 2025.

personality in modern reality is often regarded as something obvious and indisputable, resulting in a superficial and insufficiently deep understanding of this concept (Taylor, 2020). The contemporary era, marked by the expansion of technology and the digitalisation of life, radically changes the way personality perceives itself and its environment. The rapid development of artificial intelligence, algorithmic systems, and digital media drastically affects individual authenticity, privacy, and identity, placing humans before new challenges and dilemmas (Harari, 2021; Floridi, 2020). These challenges become particularly evident in the context of transhumanism, a philosophical and technological movement that seeks to fundamentally alter human nature and the boundaries of subjectivity (Bostrom, 2020; More–Vita-More, 2021).

In accordance with the multidisciplinary approach, perspectives from various disciplines are included – from philosophy, psychology, and sociology to communication studies, political science, and cultural studies – in order to analyse the current and future implications of these changes on personality (Zuboff, 2019). A synthetic approach to this problem allows for a more comprehensive insight into the phenomenon, thereby more clearly identifying the real consequences of these processes on human life and subjectivity. The issue of personality in this paper is considered beyond the traditional frameworks of Western culture, which enables understanding of the specificities of global processes and local identity problems arising from accelerated technological changes (Fukuyama, 2018).

THEORETICAL AND PHILOSOPHICAL FRAMEWORKS OF PERSONALITY

The question of personality occupies a central place in philosophy, science, and culture from the earliest civilisations to the present day. From ancient Greek philosophers to contemporary thinkers, the concept of personality has been the subject of numerous interpretations, resulting in a complex network of understandings related to identity, subjectivity, autonomy, and relations with society. In ancient thought, personality was not considered an independent concept in the modern sense, but rather as a function of the soul or virtue. Plato linked personality to the three parts of the soul – reason, will, and desire, arguing that harmony constitutes the basis of a just personality. Aristotle, on the other hand, viewed personality through the prism of praxis (practical doing), i.e., as the bearer of ethical activity and moral character developed through habit and education. In the Stoic tradition, personality acquired traits of inner autonomy and spiritual strength. Stoics such as Epictetus and Seneca defined personality through the capacity for self-control, rational judgment, and acceptance of fate. This model of personality as inner freedom would become especially significant in the later Christian tradition, where personality is perceived as a unique and unrepeatable spiritual individuality. In Christian theology, personality

(Lat. persona) acquires an ontological dimension: man is created in the image of God and possesses an immortal soul, which makes him worthy of freedom and moral responsibility. During the Renaissance, under the influence of humanism, the concept of personality transformed towards individuality and creativity. Pico della Mirandola, in his "Oration on the Dignity of Man", argued that man is the only being who has the freedom to shape himself, thus personality becomes a project of self-realisation. With the development of modern philosophy, especially in the works of Descartes, Locke, Kant, and Hegel, personality acquired new meanings. Kant's concept of personality is based on the idea of autonomy and the capacity for moral reasoning – personality is a being that acts according to maxims that it can will as a universal law. For Hegel, personality develops through the historical process of self-consciousness, recognition, and social interaction.

In the nineteenth and twentieth centuries, new paradigms of personality emerged. Nietzsche questioned traditional moral values and introduced the concept of the "superman" (Ger. Übermensch) who creates his own standards and values. Heidegger views personality as an existential being that relates to its own existence in the world, emphasising authenticity and "being-towards-death" as the essence of human existence. Existentialists such as Sartre highlight the freedom of choice and responsibility for one's own life as key characteristics of personality. Contemporary personality theories in psychology provide new insights through empirical studies of behavior, motivation, and emotions. The humanistic approach (Rogers, 2024) as well as cognitive-behavioral theories attempt to explain how personality is formed, maintained, and manifested. Maslow emphasises self-actualisation as the pinnacle of personality development, while Rogers believes "conditional acceptance" by others is necessary for the development of a healthy personality. In addition to psychological and philosophical approaches, sociological and cultural theories add the dimension of intersubjectivity. Goffman's theory of social roles and the symbolic interactionism in the works of Mead and Blumer point out that personality is not formed in isolation but through interaction with society by adopting and internalising social roles (Mead 2020). Hofstede and Hall emphasise that cultural differences significantly influence the structure and expression of personality (Hofstede 2020).

In recent decades, neuroscience and genetics have introduced a new dimension to understanding personality. Research points out the importance of neurochemical mechanisms, brain structures, and genetic predispositions in shaping personality traits. Plomin (2019) emphasises that personality is formed at the intersection of nature and nurture – biological basis and experience. Genetics provides insight into stable components of personality, while social experiences shape its dynamics. At the same time, the development of information technologies, digital platforms, and artificial intelligence has opened new challenges for the concept of personality. From the perspective of contemporary cultural and technological philosophy, personality is increasingly exposed to processes of fragmentation, surveillance, and algorithmic intervention. Instead of an integral subjectivity, digital masks, profiles, and anonymous identities emerge, influencing

an individual's self-understanding (Zuboff 2019; Floridi 2020). Today, the problem of personality must be considered through the integration of various disciplines. No single field alone can encompass the complexity of the personality phenomenon. Therefore, what is necessary is a synthetic approach, involving philosophical reflection, empirical research from psychology and neuroscience, culturological contexts, and technological implications. Only such an approach can answer the question: how to preserve and develop personality in a rapidly transforming world? This lays the foundation for further consideration of transhumanism as one of the greatest threats, but also the potential opportunities, for the fate of the human personality in the 21st century.

TRANSHUMANISM AND THE FUTURE OF PERSONALITY

In contemporary thought and public discourse, transhumanism emerges as one of the most controversial and promising visions of the future of humanity. As a philosophical and technological movement, transhumanism promotes the use of scientific and technological achievements with a view to enhancing human cognitive, physical, and psychological capacities. Its proponents believe that human nature is subject to revision, that aging, disease, and even death are technologically solvable problems, and that it is the moral obligation of humanity to utilise all available tools to improve life and intelligence (More–Vita-More 2021; Bostrom 2020).

However, the transhumanist perspective also brings a series of profound philosophical, ethical, and anthropological questions. If personality – in its traditional definition – is linked to limited human corporeality, mortality, affectivity, vulnerability, and the finiteness of experience, what happens to the concept of personality in a world where these categories are technologically abolished or drastically transformed? Can personality, as the essence of the human being, persist under conditions of bioengineering revision of cognitive capacities, nanotechnological life extension, or in a digitalised "upload" of consciousness? The transhumanist vision often implies overcoming the so-called biological destiny of humans. Through genetic engineering, neuroimplants, biotechnology, artificial intelligence, and the cyborgisation of the body, the creation of "posthuman" beings is anticipated – entities that are superior to contemporary humans in strength, intelligence, and even moral capacity (Kurzweil 2019; Harari 2021). Such visions open the space for a new evolution, no longer biological, but technological, driven by the conscious decision of humans to "upgrade" themselves beyond natural limits. Although this approach seems progressive and liberating at first glance, at its core it questions the meaning of humans as finite, limited, and in that sense authentic beings. Some critics, such as Francis Fukuyama, George Grant, or Jürgen Habermas, emphasise that transhumanism threatens fundamental humanistic values because it abolishes the kind of dependence and fragility that are prerequisites for morality, empathy,

and interpersonal solidarity (Fukuyama 2018; Habermas 2019). One of the most significant challenges of transhumanism concerning personality is the question of identity. If a person undergoes numerous technological modifications – from organ replacements, through neural implants, to the uploading of consciousness into digital media – the question arises: is that still the same person? According to classical philosophical tradition, personal identity is the continuity of consciousness, memory, and autonomy. However, modern neuroscience points to the fluidity and variability of neural networks, and transhumanist visions call that continuity into question. In the digital transition of subjectivity, what remains of the authentic personality if all its functions can be simulated and manipulated by algorithms (Floridi 2020)?

In addition, transhumanist technologies bring political and social consequences. The question of technology accessibility and its impact on social inequality is becoming increasingly relevant. If only a portion of humanity can afford technological upgrades, this will lead to the creation of a new elite of "enhanced" people and a subordinate mass of the "unenhanced." Such a division not only disrupts democratic values but can also threaten the very idea of human equality (Buchanan 2011). Moreover, transhumanist progress often implies the implicit colonisation of the body and mind through technologies that lack transparency, which can lead to new forms of control, surveillance, and manipulation, endangering the fundamental freedom of the individual. On the other hand, transhumanism also has its defenders within humanistic circles. Some authors argue that the very ability to transform and enhance is what makes humans unique, as well as their openness to the future and the possibility to be more than they currently are. In this sense, transhumanism is interpreted as an extension of humanism or "posthumanism," where biological and existential limitations are denied, and freedom of self-shaping is affirmed (More–Vita-More 2021). Nevertheless, the question remains: does this freedom lead to greater humanity, or to the loss of what is essentially human? The ethical dilemmas opened by transhumanism also relate to the concept of responsibility. If decisions are transferred to systems based on artificial intelligence, does the human still remain responsible for the consequences? In the case of autonomous cyber-subjects, who bears moral and legal responsibility: the algorithm creator, the user, or the "agent" itself? This leads to a crisis within the classic categories of moral agency and legal subjectivity. Philosophers like Grace, Kapoor, and Berens emphasise that the legal system is not prepared for the status of posthuman entities, nor for the issues such as digital personal rights or "disembodied personalities" (Kapoor 2020).

Furthermore, transhumanism introduces new dimensions in religious and spiritual interpretations of humanity. Some thinkers see it as a secular eschatology, an attempt to realise the promise of salvation without transcendence. Instead of the soul – data; instead of salvation –technological perfection; instead of a community of believers – a network of interconnected subjects. From the perspective of religious anthropology, this signifies a profound crisis

in the understanding of personality, since it is separated from its vertical dimension, its relation to God, meaning, and ultimate truth (Taylor 2020).

In light of all the dimensions previously considered, the question arises: is transhumanism the end of personality or its evolution? Some authors argue that new types of subjectivity will emerge in the posthuman era, which will not be based on the existing biological, moral, and psychological foundations. Others, however, warn that preserving what makes a human a personal being – freedom, empathy, the sense of boundaries and meaning – is a prerequisite for technology to remain in the service of humanity, and not the other way around (Habermas 2019; Fukuyama 2018). One possible strategy in confronting transhumanism is the development of so-called critical transhumanism – an approach that accepts technological possibilities, but subjects them to ethical, legal, and cultural evaluation. The goal of such an approach is not to deny progress, but to defend humanity. This implies an open interdisciplinary discussion, involving citizens in decision-making, and forming normative frameworks that protect human rights and dignity. Transhumanism represents a great opportunity and an even greater responsibility. It calls on us to rethink what it means to be human, what it means to be a personality – not only in a biological and technical sense, but also in ethical, existential, and spiritual terms. Instead of fleeing into the promises of technological utopia or nostalgia for the "natural" human, our task is to shape the future critically, responsibly, and with hope – the future where personality, despite all challenges, will endure and actualise itself in the richness of its own authenticity.

TECHNOLOGY AND DEPERSONALISATION OF PERSONALITY IN THE MODERN WORLD

The accelerated technological development in the 21st century, especially in the fields of digital communication, artificial intelligence, big data, and biometric surveillance, has caused profound changes in the way individuals experience themselves and the world around them. "As the digital age matures, artificial intelligence emerges at the forefront as perhaps the most important technological frontier. AI, although still in the developmental phase, promises (or for some, foreshadows) the initiation of changes on an unprecedented scale. Distinctly different from previous technologies, AI not only automates tasks but has the potential to think, learn, adapt, and even make decisions – domains historically reserved for human cognition" (Baltezarević 2024: 171).

Technology is no longer merely a tool used by humans but is becoming a structure within which identity, relationships, and everyday life are constituted. In such a context, personality is increasingly reduced to a profile, data point, or function within a technological network. This process is often called depersonalisation of personality – a phenomenon of loss of individuality, autonomy, and deeper existential dimensions in favor of technological efficiency,

standardisation, and algorithmic logic (Zuboff 2019; Han 2021). The question posed is not only "what technology does to us," but also "who we become within technology." Are we witnessing an epochal transformation of subjectivity, or a process that distances us from the possibility of being personalities at all in the classical sense of the word? One of the key mechanisms of depersonalisation in the technological age is algorithmic prediction of behavior. Companies that possess vast amounts of data – such as Google, Meta, Amazon – use algorithms to predict, shape, and modify user behavior. In doing so, the individuality of the person disappears into a sea of statistical categories and predictive patterns. Instead of a human as a free agent, we get a consumer as a behavioral model whose choices are predetermined and, through encouragement to repeat familiar patterns, reduced to a manipulative loop (Zuboff 2019). This process is especially prominent in the context of social networks. In virtual communities, users can communicate, exchange ideas, share information, provide social support, conduct business, direct activities, create art, play games, or participate in a political debate (Baltezarević, Baltezarević et al. 2019). However, instead of open communication, more and more interactions are filtered and processed through algorithmic mechanisms that determine what we see, who we make contact with, and how our identity is presented to others. The result is the so-called "echo chamber", a digital environment in which an individual is surrounded only by similar opinions, leading to the loss of critical attitude towards reality and self-reflection. Thus, personality does not develop in relation to the Other, but is confirmed and closed within its own repetitive illusion. At the same time, digital profiles increasingly replace the overall experience of personality. Identities on the internet are often created, altered, or completely fictitious. In this sense, depersonalisation is not only a process of losing identity but also of fragmenting it. A single individual can have multiple "selves" – one for work, another for social networks, a third for intimacy – which do not communicate with each other or form a stable inner whole. As Spitzer (2020) points out, such a division leads to digitally induced anxieties, depression, and a sense of alienation from oneself.

Another key aspect of the depersonalisation of personality is the automation of communication. A large part of interpersonal interaction today takes place via digital interfaces that reduce non-verbal communication, spontaneity, and emotional depth. Video platforms, chatbots, and formalised forms of online expression often result in shallow communication in which the personality is not fully present. Instead of a live dialogue, we have pre-formed reactions in the form of emoticons, likes, and short messages that cannot carry the complexity of emotions, meanings, and interpretations (Turkle 2019).

In the context of education and work, digital technology is transforming the ways of learning and collaboration, but at the same time leads to a reduction of direct interaction and social bonding. Educational systems that rely on e-learning and automated testing increasingly treat students as numerical units rather than individuals with unique capacities and emotions. In the work

environment, the platformisation of labor (gig economy) leads to increased flexibility but also to the loss of stable identities that were once tied to professions, titles, and social contributions. Depersonalisation also manifests itself in mass culture. Series, films, advertisements, and music are increasingly becoming generic products of algorithmic marketing, where creativity is replaced by repetitiveness and modularity. The artist is no longer a person expressing an inner vision, but a producer of content adapted to social media algorithms. In this context, art loses its subjective and transcendent dimension, along with the ability to express or reshape personality. In addition to this, a significant influence on depersonalisation comes from the concept of surveillance, which is increasingly moving from the domain of state security into everyday life. Modern cities, workplaces, and even homes are equipped with cameras, sensors, and smart devices that continuously collect data about an individual's behavior, movement, and habits. In such an environment, personality is no longer an inviolable internal reality, but becomes a transparent object, accessible to analysis, manipulation, and commercialisation. Such a model of surveillance society not only violates privacy, but also causes changes in behavior, known as the "panopticon effect" – when people begin to regulate their behavior according to expected norms, even when it is uncertain whether they are being observed. Such a condition produces a form of self-imposed conformity and loss of authenticity, because personality no longer acts from inner motivation but out of fear of judgment or sanction (Foucault 2019). In technological everyday life, the experience of time and space also changes in a way that affects subjectivity. With constant connectivity, every moment is recorded, archived, and shared. Time is no longer a continuum but a series of fragments that must be "captured," edited, and presented to others. Space is reduced to interfaces: the home becomes an office, school, studio, while the boundaries between public and private blur. These changes in temporal and spatial perception contribute to acceleration, distraction, and a superficial experience of self and the world (Han 2021). To respond to the challenges of depersonalisation, new strategies of resistance and renewal of the personal dimension of the human being must be devised. One approach stems from the idea of digital ethics and technological humanism and represents an attempt to place technology at the service of humans not only as users but as subjects with dignity. This implies building platforms that do not exploit users' attention, data, and emotions, but encourage critical thinking, empathy, and creativity. Some examples of such practices are already being developed in education, alternative media, and open-source communities (Lanier 2020). Another strategy includes a return to art, reading, face-to-face conversation, and other forms of deep communication. These are spaces where personality does not appear as a function of the system but as a living, unpredictable, unique voice. Art, especially literature and theatre, offers a space for the development of inner life and imagination, which are often suppressed in the technological era (Nussbaum 2021). Finally, a political response is also necessary. Personality cannot be defended solely by individual

resistance, but also by creating institutions, laws, and educational models that respect freedom, privacy, and the complexity of the human being. This means enacting regulations that protect against digital violence, manipulation, and surveillance, as well as supporting a culture that nurtures diversity, slowness, contemplation, and free thought.

> *"As nature and natural elements (fire and water) are not enemies in themselves, the same can be said for technology. However, alongside all the advantages that technology brings, it is necessary, on the other hand, to develop a critical awareness of what is lost by consenting to its use. What is of crucial importance for our survival as a species that thinks, empathically feels itself and others, and meaningfully belongs to a community is maintaining an internal critical stance that constantly monitors our use of and exposure to technology, with an ever-present awareness of its feedback effect on us"* (Baltezarević 2023: 125).

Instead of capitulating to technological necessity, a vision of humans as persons and technology as a tool, not fate, is needed. Only in a relationship where the person remains an active principle, rather than a passive result of the system, is it possible to restore the dignity of subjectivity in the technological age. This opens up space not only for critique but also for the creation of new, humane forms of life in the digital era.

PERSONALITY IN POLITICS, ART, AND SCIENCE

In an age of rapid global changes, personality is no longer only a private category but also a political, artistic, and scientific factor. The sphere of public life becomes a place where the real scope of freedom, autonomy, and integrity of the individual is examined. However, in contemporary politics, art, and science, the shadow of crisis is increasingly present. The political arena witnesses the disappearance of leaders of character and the rise of officials without vision. Art more often becomes aesthetically sterile, ideologically programmed, or market-adapted. Science, under the influence of corporate and institutional demands, frequently drifts away from critical reflection and becomes a production machine of knowledge without deeper ethical or cultural sensitivity.

In the political sphere, the concept of personality undergoes profound transformations. Modern political spaces are increasingly characterised by the dominance of technocratic structures, party discipline, and PR strategies instead of authentic visions and charismatic leaders. Contemporary politicians often act as administrative officials rather than personalities who shape history and influence collective morals. This trend leads to the political arena being emptied of genuine subjectivity and turned into a controlled field of power management. Historically, political development was linked to the emergence of strong personalities, visionaries, revolutionaries, reformers, who acted from

deep conviction and often clashed with the institutional status quo. From Pericles and Cicero to Abraham Lincoln, Churchill, and Nelson Mandela, political history remembers personalities capable of articulating values, hope, and moral authority. In the modern era, such examples are becoming increasingly rare, replaced by strategically constructed media images, polls, and marketing simulacra of authenticity (Debord 2018). The increased use of social networks and digital communication in politics further contributes to depersonalisation. Instead of personal engagement and dialogue, political messages increasingly take the form of short posts, memes, and PR releases, thereby reducing the depth and complexity of political discourse. The audience no longer reacts to arguments but to images, tone, and associations. This leads to the erosion of political space as a place for rational debate, turning it into a realm of affective manipulation.

In art, personality has traditionally appeared as an expression of inner autonomy, individual imagination, and social critique. Great artists – from Dante and Michelangelo to Bach, Van Gogh, and Beckett – represented personalities whose works opened new horizons of meaning, experience, and identity. However, in the contemporary era, art is progressively subjected to the logics of the market, algorithmic visibility, and ideological utility. The personality of the artist is often reduced to a branded image, while the artwork itself is subordinated to aesthetic trends or conceptual ideology.

Contemporary art institutions, from biennials to galleries and foundations, often favor works that are easily communicable, quickly recognisable, or that "thematise" current political or identity discourses. Although criticality is often present as rhetoric, art is increasingly reduced to representation and becomes part of the spectacle. Thus, the artistic personality loses its subversive potential, and the artist becomes part of the cultural industry producing content for algorithmic consumption (Adorno–Horkheimer 2020). On the other hand, there are still spaces where the personality of the artist manages to break through technological and ideological barriers. Independent productions, digital literature, experimental theatre, and subcultural networks often nurture authenticity, risk, and individual expression. In these spaces, personality is not a predefined set of parameters, but a process of continuous artistic reflection, self-examination, and social interaction. In the realm of science, personality was once inseparable from discovery – scientists such as Nikola Tesla, Albert Einstein, Marie Curie, and Milutin Milanković were simultaneously thinkers, visionaries and public figures who embodied scientific curiosity and ethical responsibility. Their work was not a product of collective knowledge production, but the result of persistent individual research, inspiration, and often struggle with the dominant tendencies of their time.

Contemporary science, however, increasingly operates within institutional and project frameworks that favor teamwork, standardised methodology, and "measurable" results. Although this approach has its advantages in terms of objectivity and efficiency, it simultaneously stifles individual initiative, curiosity, and the capacity for critical thinking. Scientists often become task executors,

specialised in narrow fields and pressured by demands for publication, funding, and citation, which limits their freedom and personal relationship to science (Latour 2019). Moreover, the growing influence of technological corporations on the funding and direction of scientific research means that scientific investigations increasingly serve economic interests rather than the common good. Issues such as ethical boundaries of biomedicine, climate change, or the impact of digital technologies on humans often remain secondary to profitability and technical applicability. This situation leads to a crisis of scientific personality – the loss of its moral autonomy and critical function in society.

Nevertheless, even within contemporary science, there are examples demonstrating that personality remains possible – not as an isolated figure of genius, but as an ethically oriented, culturally conscious, and socially engaged subject. Such individuals often resist trends, pose difficult questions, and seek ways to return science to the service of humanity, life, and the planet.

PERSONALITY AND COMMUNICATION: LANGUAGE, UNDERSTANDING, AND HETERONOMY

One of the main challenges facing contemporary communication is the issue of superficiality and speed. Social networks, mobile applications, and algorithmically filtered platforms encourage communication that is short, fragmented, and often devoid of context. In such an environment, deep exchange of ideas and feelings becomes increasingly rare, while language is reduced to slogans, symbols, and reactions. Personality, as a linguistically active subject, finds it ever more difficult to find a space where it can be heard, understood, and respond with integrity. This degradation of language also affects the ability to understand. When communication is reduced to impressions and visual impulses, the capacity for empathy, argumentation, and respect for differing viewpoints diminishes. Personality is no longer a dialogical subject, but a consumer of communicative content, often isolated in "info-silos" where public speech turns into a series of repetitive affirmations of existing beliefs. Instead of open dialogue, algorithmically optimised monologues dominate, pushing personality into a passive role. Furthermore, contemporary communication increasingly functions within the attention economy, a model in which user attention is currency, and communicative content is optimised not for depth, but for retaining interest. This approach leads to the production of content that is emotionally charged, conflictual, or sensationalist, which not only destabilises public discourse but also affects the self-perception of personality: it feels insufficiently important if it is not "viral," not part of a "trend," or if it does not provoke reactions (Lanier 2020). Additionally, in the contemporary media and technological space, the phenomenon of communicative heteronomy emerges, i.e., a situation where the individual is no longer the master of their own speech, but their language is shaped by external structures: platforms, algorithms, norms of political

correctness, and media trends. Instead of a free subject who speaks, the personality increasingly turns into a "spoken being," instrumentalised through patterns that dictate what is acceptable, visible, and worthy of response. In such a context, freedom of expression is increasingly replaced by self-imposed control, and authenticity gives way to simulacrum (Baudrillard 2019). Alongside this, global political conflicts and cultural divisions further complicate the possibility of understanding between different communities. Examples such as the situation in Kosovo and Metohija, or relations between East and West, show that communication is often not just a technical process of exchanging signs, but a space of deep misunderstandings, historical traumas, and value disagreements. Heteronomy here appears as a culturally conditioned closure into "us" and "them," within frameworks that prevent dialogue and transcendence.

However, despite all these challenges, the possibility of resistance remains. This resistance is not necessarily political or technological, but – linguistic. By returning attention to the quality of speech, to the meaning of words, to the relationship to the Other as a personality, it is possible to open space for the renewal of dialogue. Education that nurtures criticism, empathy, and understanding of diversity; art that seeks expression instead of impression; and philosophy that asks questions instead of giving ready-made answers – these are all forms of communication that affirm personality in the time of its digital dissolution.

CONCLUSION

This paper aimed to examine the contemporary position of personality through a multidisciplinary analysis, encompassing philosophical, cultural, technological, and political aspects. It was determined that personality, as a unique and moral structure of subjectivity, undergoes processes of transformation under the influence of global changes, accelerated technological development, and increasing algorithmic mediation of communication and knowledge. Instead of understanding it as linear progress or inevitability, this transformation has been shown to carry complex epistemological, ethical, and anthropological consequences.

The analysis showed that digital platformisation, depersonalisation of communication, and the institutional instrumentalisation of art and science contribute to the erosion of the integrity and depth of the concept of personality. The contemporary individual is increasingly treated as a data carrier, a representative unit within technological networks, or a consumer of communicative impulses, which diminishes their capacity for ethical reflection, creative expression, and critical attitude toward reality. Special consideration was given to the transhumanist paradigm, which, although based on technological optimism, influences the shifting boundaries of human subjectivity toward post-biological and algorithmic identities. Such a vision requires critical reconsideration: if personality is no longer based on mortality, empathy, and corporeality, the question arises

– what are the criteria for morality, authenticity, and responsibility in such a context? This opens space for necessary ethical regulation and a new definition of what it means to "be human" in the posthuman age. Communication is identified as the key sphere where processes of preservation or loss of personality take place. Contemporary linguistic patterns, accelerated communication rhythms, as well as the dominance of visual and symbolic impulses reduce space for dialogue, empathy, and meaningful understanding. In this context, it is necessary not only to educate about digital literacy but also to encourage practices of linguistic ethics, philosophical thinking, and discourse culture.

The conclusion drawn from the analysis is not pessimistic but cautiously open. The contemporary world does not necessarily lead to the end of personality but rather calls for its re-definition. A proposed direction is towards building a new anthropology of personality – one adapted to the challenges of the digital age, but simultaneously grounded in enduring values of subjective autonomy, moral responsibility, and existential dignity. In this sense, personality does not appear as an outdated concept, but as a central category for critical understanding and shaping of the future.

LITERATURE

Балтезаревић 2023: Боривоје Балтезаревић *Деконструкција културног идентитета у сусрету са новим медијима.* Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Лепосавић.

Балтезаревић 2024: Боривоје Балтезаревић. *Технолошки детерминизам и културна еволуција - значај културног диверзитета у етичкој процени вештачке интелигенције. Баштина,* 62, 159–165. https://doi.org/10.5937/bastina34-46882 Институт за српску културу Лепосавић, Лепосавић.

Adorno, Horkheimer 2020: Theodor Adorno, Max Horkheimer. Dialectic of Enlightenment, Official Gazette, Belgrade.

Baltezarević, Baltezarević et al. 2019: Radoslav Baltezarević, Borivoje Baltezarević, Piotr Kwiatek, Vesna Baltezarević. *The Impact of Virtual Communities on Cultural Identity*. *Symposion*, 6(1), 7–22.

Baudrillard 2019: Jean Baudrillard. Simulacra and Simulation, Novi Sad, Mediterran Publishing.

Bostrom 2020: Nick Bostrom. *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*. Oxford University Press.

Buchanan 2011: Allen Buchanan. *Beyond Humanity*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Debord 2018: Guy Debord. *Society of the Spectacle*, Grafos, Belgrade.

Damasio 2020: Antonio Damasio. *On the Way to Consciousness*. Lisbon: Themes.

Floridi 2020: Luciano Floridi. *The Logic of Information: A Theory of Philosophy as Conceptual Design*. Oxford University Press.

Foucault 2019: Michel Foucault. *Discipline and Punish*, Klio, Belgrade.

Fukuyama 2018: Francis Fukuyama. *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution*. Picador.

Habermas 2019: Jürgen Habermas. *The Future of Human Nature*. Polity.

Han 2021: Byung-Chul Han. *The Burnout Society*, Arhipelag, Belgrade.
Harari 2021: Yuval Noah Harari. *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow*. Harper.
Hofstede 2020; Kapoor 2020: Reena Kapoor. "Human Enhancement and Rights Discourse". *Bioethics Today*, vol. 7, no. 1, 15–27.
Kurzweil 2019: Ray Kurzweil. *The Singularity Is Nearer: When Humans Transcend Biology*. Viking.
Lanier 2020: Jaron Lanier. *Ten Arguments for Deleting Your Social Media Accounts Right Now*, Heliks, Belgrade.
Latour 2019: Bruno Latour. Down *to Earth: Politics in the New Climatic Regime*. Polity.
Mead 2020: Lawrence Mead. Cultural Change and Political Character. *Perspectives on Political Science*, 49(4), 258–268.
More-Vita-More 2021: Max More - Natasha Vita-More. *The Transhumanist Reader*. Wiley-Blackwell.
Nussbaum 2021: Martha Nussbaum. *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*. Princeton University Press.
Plomin 2019: Robert Plomin. *Blueprint: How DNA Makes Us Who We Are*. MIT Press.
Rogers 2021: Jenny Rogers. *Coaching Skills: The Definitive Guide to Being a Coach* 5e. McGraw-Hill Education (UK).
Spitzer 2020: Manfred Spitzer. *Digital Dementia*, Plato, Novi Sad.
Taylor 2020: Charles Taylor. The *Language Animal: The Full Shape of the Human Linguistic Capacity*. Harvard University Press.
Turkle 2019: Sherry Turkle. *Reclaiming Conversation: The Power of Talk in a Digital Age*. Penguin.
Zuboff 2019: Shoshana Zuboff. The Age of Surveillance Capitalism. Public Affairs.

Боривоје В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ

ЛИЧНОСТ И ТЕХНОЛОГИЈА У КОНТЕКСТУ ТРАНСХУМАНИЗМА: МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНИ ПРИСТУП САВРЕМЕНИМ ИЗАЗОВИМА И ПЕРСПЕКТИВАМА ИНДИВИДУАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Резиме

У раду се анализира комплексна интеракција личности и технологије у савременом свету кроз мултидисциплинарну перспективу, са посебним освртом на трансхуманизам. Проблем личности се често узима здраво за готово и не проблематизује се довољно, упркос томе што је управо ова интимна људска структура изложена озбиљним претњама савремених технологија и културолошких промена. Рад истражује како напредак у области вештачке интелигенције, дигитализације и алгоритамизације друштвеног живота утиче на перцепцију личности, њен идентитет и самореализацију. Кроз интердисциплинарни приступ, који укључује филозофске, психолошке, социолошке, политичке, културолошке и технолошке аспекте, покушава се одговорити на питање у којој мери је личност способна да задржи аутентичност и аутономију у околностима свеобухватног технолошког

диктата. Посебна пажња посвећена је питањима деперсонализације, губитка аутентичности у политици, уметности и науци, као и у области комуникације. Закључује се потребом за унапређеним и јасније дефинисаним етичким оквирима и интерпретативним моделима, као и функционалнијим парадигмама, који би омогућили очување и развој личности у контексту трансхуманистичког и технолошки посредованог света.

Кључне речи: личност, технологија, трансхуманизам, вештачка интелигенција, индивидуалн иидентитет, деперсонализација, аутономија, комуникација, савремени свет.

УДК

Оригинални научни рад

*Соња Т. КУЗМАНЧЕВ-СТАНОЈЕВИЋ**
Универзитет Едуконс, Учитељски факултет, Сремска Каменица

ИДЕНТИТЕТ У НЕОЛИБЕРАЛНОМ КОНТЕКСТУ: ИНДИВИДУАЛНО ТАКМИЧЕЊЕ НАСУПРОТ КОЛЕКТИВНОЈ СОЛИДАРНОСТИ

Апстракт: Конкуренција и такмичење међу појединцима представљају пожељне и доминантне вредности на којима почива неолиберална визија света. Насупрот солидарности која нужно подразумева заједништво, идентитет неолибералног појединца се континуирано изграђује и перципира као „борба" на тржишту за сопствене позиције, док се идентитет неолибералног друштва покушава једнодимензионално свести на тржишни *modus operandi.* То значи да се у неолиберализму тежи потчињавању целокупног (друштвеног) живота законима тржишта и тржишне етике компетитивности, конструишући и саме појединце као неолибералне субјекте. У таквим условима, појединац као неолиберални субјект постаје искључиво одговоран за све своје акције и напредак, при чему се занемарује реалност постојања различитих друштвених, класних, националних, расних, родних, локационих, породичних и др. структура почетних и свеукупних животних позиција. Изградња неолибералног субјекта се, последично, нужно постулира као супростављена другом, који се почиње посматрати као такмац и конкуренција. И држава Србија се, уз све своје специфичности и уз постепено прилагођавање неолибералним тенденцијама, не изузима из описаног глобалног контекста.

Кључне речи: неолиберализам, идентитет, тржиште, неолиберални субјект, такмичење, личност.

УВОД

Неолиберални наратив је свуда око нас. До те мере доминантан, да су нам његове речи и синтагме посве блиске и прихватљиве. „Нова планетарна вулгата" (в. Bourdieu–Wacquant 2001) је прогнала „старе" појмове и увела нове (в. Kuljić 2018). Учи нас (о) потребама тржишта, људским ресурсима и људском капиталу, брендовима и брендирању, такмичењу

* Доцент, ORCID 0009-0005-2254-461X, skuzmancev@gmail.com

и такмичарском духу, предузетништву и предузетничком духу, мотивацији и „лајф коучингу“, позитивном размишљању, трендингу, повољној пословној клими, итд.

Не постоји подручје друштвене стварности у које неолиберализам није продро. Његови су дискурси део глобалне свакодневице, увелико интернализоване визије света и живота. Али, како је до тога дошло? Како је то неолиберализам остварио хегемонију до те мере да „има прожимајуће ефекте на начин мишљења све до тачке где постаје инкорпорисан у здраворазумски начин на који многи од нас тумаче, живе и разумеју свет“ (Harvi 2012: 16). У својим сјајним анализама неолиберализма Дејвид Харви (David Harvey) поставио је управо ово суштинско важно питање.

О овим и повезаним питањима писано је другде (Kuzmančev-Stanojević 2017, Kuzmančev-Stanojević 2021, Kuzmančev-Stanojević 2022). За потребе овог рада било је важно вратити им се, јер она откривају *суштинске обрасце*. Немогуће је разумети како је створен идентитет неолибералног субјекта без позивања и враћања на ова и слична питања.

Основни циљ овог рада јесте да се проблематизује неолиберални идентитет – идентитет формиран и грађен у оквирима социјалног, историјског и институционалног контекста развоја неолиберализма. Извор смисла неолибералног идентитета, његова основна етичка и вредносна одлика, континуирано стварана кроз једнодимензионално и наизглед слободно и „ослобађајуће“ форсирање крајње индивидуализације, преношења одговорности на појединце и стварања друштва прожетог конкурентском динамиком, јесте глобално „пожељна“ индивидуална самодовољност и егоизам, као одлике које су грађене насупрот и паралелно са континуираним деградирањем саме идеје и потребе за друштвом. Јер у неолиберализму не постоји ништа осим тржишта и не постоји ништа што није или не треба да буде на тржишту. Како је то сјајно подвукао Пол Тренор (Paul Treanor) пишући о пореклу, теоријама и одређењу неолиберализма: „Није довољно да постоји тржиште: не може да постоји ништа што није тржиште“ (Treanor 2005). А други на тржишту најчешће није ништа друго до средство да се дође до циља, али и такмац, конкуренција, онај којег треба победити.

ПОЈАМ И ОДЛИКЕ ИДЕНТИТЕТА

Појам идентитета, попут већине других појмова друштвених наука, пати од неодређености и вишесмислености. Тако, „идентитет лако може да значи сувише много (када се схвати у свом јаком значењу), сувише мало (када се схвати у свом слабом значењу) или да не значи ништа (услед своје двосмислености)“ (Brubejker i Kuper 2003: 45).

Сама реч идентитет потиче од латинске речи *idem* што значи исти, односно *identitat* што значи истоветност (Мировић 2008: 1395). Међутим, једна од кључних одлика идентитета јесте да се они нужно конструишу кроз *разлике*:

> Поврх свега, и супротно облику у којем их најчешће призивају, идентитети се конструирају кроз разлике, а не изван њих. Ово за собом повлачи радикално узнемирујућу спознају да се 'позитивно' значење било којег термина – па тиме и његов 'идентитет' – конструира само преко односа с Другим, у односу према ономе што оно није, према ономе што му недостаје... (Hall 2001: 219).

Подела на *лични* и *колективни* идентитет је једно од општих места у разматрању овог појма. За социологију је посебно значајно разматрање *социјалних идентитета*. Социјални идентитети се могу одредити као „осећај повезаности, припадности колективу и солидарности са њим, са замишљеном или стварном друштвеном групом или категоријом" (Pakulski–Tranter 2000: 39).

Чини се, међутим, веома прихватљивим становиште да су, у ствари, сви људски идентитети социјални идентитети, с обзиром на то да људи „идентификујући себе или друге, то чине преко одређених значења, а та значења увек укључују интеракције: слагање и неслагање, конвенцију и иновацију, комуникацију и преговарање" (Jenkins 2008: 17).

У том смислу је индикативна и дефиниција *идентитета* Бурка и Талијеве (Burke –Tully) као „скупа значења применљивих на себе, у некој друштвеној улози или као члана неке друштвене групе, који дефинише шта неко јесте" (Burke–Tully 1977 у: Ritzer 2007: 2203).

Изградња социјалног идентитета, односно његово конструисање увек представља *чин моћи*, с обзиром да се друштвено изграђивање идентитета „увек догађа у контексту који је означен односима моћи" (Castells 2002: 17).

Уједно, идентитет се у литератури често карактерише као „извор смисла". Мануел Кастелс (Manuel Castells), сходно наведеном, под идентитетом подразумева „процес стварања смисла на темељу културног атрибута или сродног низа културних атрибута којима је дата предност у односу према другим изворима смисла" (Castells 2002: 16).

Последично наведеном, као основне одлике идентитета могу се издвојити да је он: *извор смисла*, да је конструисан, односно *изграђен*, да је *конструисан кроз разлике* и да је његово конструисање *чин моћи*. У складу са наведеним ће у даљем раду бити проблематизован идентитет неолибералног субјекта.

КАКО РАЗУМЕТИ НЕОЛИБЕРАЛИЗАМ ДА БИСМО РАЗУМЕЛИ НЕОЛИБЕРАЛНИ ИДЕНТИТЕТ?

„Економија је метод, циљ је промена душе."
(Thatcher 1981)

Рећи да је појам неолиберализма, као уосталом и сви други *изми*, нејасан, неодређен, вишесмислен, преоптерећен вредносним судовима и идеолошким конотацијама, не представља никакву новину и непознаницу.

Контроверзе и нејасноће око значења овог појма не јењавају. О томе је писано на другим местима и вероватно би се могло још доста тога додати. Међутим, потребе и простор овог рада не омогућавају поновно покретање ових дилема (в. Kuzmančev-Stanojević 2021, Kuzmančev-Stanojević 2022).

Неолиберализам није униформан, нити хомоген феномен, ни као фаза касног капитализма, ни као јединствена школа мишљења. Он представља скуп разноликих школа мишљења и контекстуално условљених и стога мање или више диференцираних политичко-економских пракси. То значи да уколико се тежи дубински разумети сва његова сложеност, и истовремено уколико се жели разумети шта је то неолиберални идентитет, истовремено би требало обухватити све три групе доминантних (иако свакако не једних) разумевања – неолиберализма као *економске политике*, неолиберализма као *идеологије* и неолиберализма као *управљачтва*[1] (в. Larner 2000, Kuzmančev-Stanojević 2021, Kuzmančev-Stanojević 2022).

Ова три нивоа поимања неолиберализма представљају дистинктивне аналитичке алате за његово боље упознавање и разумевање, али чињеница је да се његово потпуно разумевање мора тражити у *повезаности* ове три доминантне визуре, с обзиром на то да неолиберализам и у реалности живи у њиховој заједничкој и тесно испреплетеној повезаности.

Изолована појединачна разумевања неолиберализма нису довољна да би се разумело оно што неолиберализам, по мишљењу ауторке, представља – а то је *начин организовања стварности по моделима, принципима, етици, метрици и естетици тржишта*. За то је потребно користити се свим познатим (и оним мање познатим) „оруђима" анализе. Прецизније, појмити да сва ова схватања на неки начин произилазе једни из других и иду од једноставнијег ка сложенијем разумевању и то редом којим су горе и наведени. Разумети како је створен неолиберални систем, кроз анализу економских политика постепено глобално реализованих у различитим друштвено-просторним контекстима почевши од седамдесетих година прошлог века – при чему се теоријске основе наведеног могу пронаћи и много пре – постепено идући ка разумевању тога како је створен „неолиберални човек" и идентитет неолибералног субјекта. У том смислу, објаснити неолиберални идентитет значи бити спреман и разумети како је то од економије као „методе" постепено грађена и „мењана" душа.

Укратко, али суштински, неолиберализам би се могао одредити као она фаза касног капитализма, она његова „реал" верзија, „без рукавица", неомеђена и ни са чим оптерећена, посебно не страхом од „значајног" другог. Као такав он не представља само *modus operandi* савременог глобалног друштва, него, што је много сложеније и значајније, и његов *modus vivendi*. Наочаре кроз које деценијама глобални свет (учи да) посматра себе и свет око себе. Управо су ови оквири родно место и извор смисла неолибералног идентитета.

1 Детаљније о историјату појма и разноликости концепата неолиберализма види у: Kuzmančev-Stanojević, 2021.

ШТА ЈЕ ТРЖИШТЕ У НЕОЛИБЕРАЛИЗМУ И КАКО ОНО ОБЛИКУЈЕ НЕОЛИБЕРАЛНИ ИДЕНТИТЕТ?

„Ми нисмо само тржишни актери на самом тржишту
као што учи класични либерализам,
ми смо тржишни актери у сваком домену живота."
(Brown 2015a)

Иницијално и кључно питање које се поставља у овом делу рада тиче се, најпре, разумевања неолиберализма у схватању Мишела Фукоа (Michel Foucault). У овим оквирима се, укратко и колико простор дозвољава, као основни циљ поставља разумевање одговора на питање шта је тржиште у неолиберализму и како оно обликује неолиберални идентитет.

Важно је истаћи да се Мишел Фуко није бавио првенствено политичком стварношћу неолиберализма, нити историјским процесом његовог настанка, већ га је првенствено „истраживао као управљачку рационалност која постоји у дискурсу одређеног броја економиста из Западне Немачке и САД"[2] (Urošević 2023: 57). На том трагу, Фуко је неолиберализам анализирао као нову вештину и *режим управљања*[3].

У неолиберализму, пратећи аргументацију Мишела Фукоа (2005), долази до напуштања економског либералног принципа *laissez-faire*. Ово није само последица померања схватања тржишта као места размене, ка тржишту као месту конкуренције, јер је то, подвлачи Фуко, било очекивано и кључна новина се не налази у томе (Фуко 2005: 168). Суштинска новина је у томе што се у неолиберализму више „не ради о томе да треба оставити празан простор, већ пренети, позвати се, применити на општу вештину управљања формалне принципе тржишне економије" (Фуко 2005: 185–186). Наведено је последица другачијег схватања начина на који се почиње схватати како само тржиште, тако и место и улога државе, друштва и појединаца у односу на тржиште. Последично, у неолиберализму се тржиште не постулира само, као у класичном либерализму, на ниво аутономног, издвојеног подручја. Оно се у неолиберализму поставља *на ниво базичног принципа целокупног друштвеног устројства којем се нужно све мора прилагодити* (в. Kuzmančev-Stanojević 2022). Тржиште постаје место артикулисане и уређене конкуренције, оно постаје „организациони принцип за државу и друштво" (Lemke 2001: 200) и, више до тога, оно се почиње схватати као ‚место истине" (Фуко 2005: 50).

Дакле, било да се тржиште схвата, речима Лудвига фон Мизеса (Ludwig von Mises)[4] као „главно социјално тело" (Mises 1998: 315), које ће на крају

2 Види и: Kuzmančev-Stanojević 2017.

3 Овде се превасходно позива на Фукоова *Предавања на Колеж де Франсу 1978–1979*, која су касније објављена у књизи *Рађање биополитике*.

4 Мизес и Хајек се сматрају утемељивачима неолиберализма будући да су они „обезбедили теоријску окосницу политичким и идеолошким тврдњама других" (Берч–Михњенко 2012: 13). Њих двојицу Фуко означава и као „посреднике између немачког ордолиберализма и

довести „читав друштвени систем у ред и пружити му смисао и значење“ (Mises 1998: 258) или, речима Фридриха фон Хајека (Friedrich August von Hayek) као својеврсни „социјални ум“ (Hayek 1937/2005), тржиште у неолиберализму није, као у класичном либерализму ни (само) место размене, нити је оно само економска категорија мање или више ограничена у својој слободи. Тржиште у неолиберализму, са својом основном метричком и етичком вредношћу – такмичењем, постаје и „место стварања истине“ (Фуко 2005: 50).

Почевши од седме деценије прошлог века, када неолиберализам постепено ступа на глобалну сцену, долази, дакле, не само до све већег окретању тржишту и тржишним механизмима. Много више од тога, постепено долази до реорганизације друштава према моделима својеврсне тржишне „етике“. У свету рада то је време означено постепеним преласком из фордизма у постфордизам, а у свету друштвено-политичке реорганизације време грађено посебно *насупрот* светоназорима и вредносним конотацијама социјалних политика држава благостања. Управо у тим оквирима „рађа“ се и развија својеврсна идеолошка матрица о индивидуалној одговорности.

Насупрот „паразитски адиктивном“ односу појединаца према друштву и држави, онако како су га сагледавали главни реализатори неолиберализма, попут Маргарет Тачер (Margaret Thatcher) у Великој Британији и Роналда Регана (Ronald Reagan) у САД, долази до све већег реторичког преноса одговорности на појединце, тзв. *респонсабилизације*, којим се сада све више очекује од појединаца да *сами брину о себи*. Управо се пратећи Фукоову аргументацију о неолиберализму као режиму управљања може разумети специфична тенденција неолиберализма ка свеопштој индивидуализацији и одговорности коју она са собом носи: „јасно је да је унутар неолибералног облика управљања, одговорност један од главних алата ове индивидуализације, без обзира на то да ли успева или не. Главни разлог за овај развој односи се на структурну реорганизацију уметности владавине у преласку са либерализма на неолиберализам у 'индиректне технике владавине' засноване на 'преносу одговорности на појединце'“ (Hache 2007: 49*).* Те „индиректне технике владавине“ које подразумевају пренос одговорности на појединце и бригу о себи, са трансформацијом режима управљања из дисциплинарног у неолиберални режим не подразумевају, дакако, изостанак управљања. Напротив, они подразумевају само *битно другачији начин* на који се у ери неолиберализма управља самим субјектима: „Фуко тврди да неолиберални режим управља субјектима путем специфичног механизма који назива homo economicus. Неолиберално управљање модификује средину у којој појединац дела не би ли он надаље управљао собом на одговарајући начин“ (Urošević 2023: 65). Ово „управљање понашањем“ или „неолиберални диспозитив“ (Urošević 2023) подразумева конституисање новог начина управљаштва, „менталитета“, својеврсног *manière de faire*, „у којем су људи вођени и воде сами себе. Оперативни појмови оваквог начина управљања нису више права

америчког неолиберализма, који ће произвести анархо-либерализам чикашке школе Милтона Фридмана (Milton Friedman)“ (Фуко 2005: 225).

и закони већ интереси, инвестиције и такмичења... Као начин управљања, неолиберализам оперише на нивоу интереса, жеља и аспирација, пре него кроз права и обавезе" (Read 2009: 29). Ово практично значи да се спољашња моћ принуде и дисциплине замењује својеврсном и дубоком интернализацијом датих вредности и етике као *наводно* сопствених и слободно изабраних, с обзиром да „ове слободе, слободе тржишта, нису ван политике или управљаштва, као њихових лимита, већ су пре интегрални елеменат њихових стратегија" (Read 2009: 29). Неолиберални субјект као онај који „управља собом", с обзиром да се неолиберализам постулира као „режим управљања који изгледа као да функционише према слободном делању појединца" (Urošević 2023: 64), предузетнички је актер, носилац и поседник сопственог „људског капитала" и „људског ресурса", *homo economicus* и *homo entrepreneur*, који се из модела економске анализе преноси и на остале сфере (друштвеног) живота и, стога, постулира као неизбежни, али и неупитни *modus vivendi*.

Неолиберализам се, дакле, појављује као „конструктивистички пројекат који није усмерен само на економски систем, већ на све аспекте живота који се стално настоје потчинити логици тржишта" (Nofal 2023: 582). Продирући у све сфере друштвеног живота, неолиберализам је изградио *homo economicus* као посебну врсту субјекта са склоностима потребним за управљање собом као економским пројектом (Yeung–Gray 2023: 595). Неолиберализам, последично, није само „начин на који се управља државом или економијом, већ је блиско повезан са управљањем над појединцима, са посебним начином живљења" (Read 2009: 27). Дакле, у неолиберализму се не ради само о пукој доминацији тржишта над државом, те над политичким, друштвеним и личним животом, него о тенденцији њиховог организовања по узору, принципима, моделима и захтевима тржишта. Зато се о неолиберализму може говорити као о *начину оријанизовања стварности по моделима, принципима, етици, метрици и естетици тржишта* (в. Kuzmančev-Stanojević 2022).

ИДЕНТИТЕТ НЕОЛИБЕРАЛНОГ СУБЈЕКТА: ТАКМИЧЕЊЕ КАО ИЗВОР СМИСЛА

> „Непрестано треба имати на уму и то да је капитализам хиперапстрактна имперсонална структура и да она не би била ништа без наше сурадње... Капитал је апстрактни паразит, незаситни вампир и стваратељ зомбија; али живо месо које претвара у мртви рад наше је, а зомбији које ствара ми смо сами."
>
> (Mark Fisher 2011: 32)

У неолиберализму долази до својеврсног реструктурирања либерално-демократског и правно-политичког принципа грађанства на економски принцип грађанина-потрошача. Неолиберализам као политичко-економска доктрина и пракса не само да промовише тржиште „на степен главног седишта слободе" (Bauman 1995 према: Голубовић 2004: 12),

већ и на основни принцип целокупног друштвеног устројства. Наведено значи да у оквирима неолиберализма тржиште и економска сфера не само да доминирају друштвом, него га по њиховим принципима и етосу теже и организовати. Последично се и „етос индивидуалне одговорности преноси на све потчињене му нивое и према томе неизбежно отуђење неолибералног капитализма преноси се кроз све друштвене сфере" (Wrenn 2014: 7). На том трагу неолибералном идентитету сви други лични и колективни идентитети постају потчињени, а он се манифестује као „изолујући и дисконектован од било које веће заједнице" (Wrenn 2014: 8).

Попут самоостварујућег пророчанства „творци неолиберализма су добро разумели процес стварања идентитета. Третирајући људе као себичне појединце усмерене максимизирању рационалне користи, они су их активно охрабривали да *постану себични*, усмерени ка максимизирању рационалне користи... Ово није споредни ефекат неолибералне политике, већ њена централна намера" (Berry 2019).

Скоро пола века дуго „здраворазумско" поимање неолиберализма као „безалтернативне" стварности довело је до постепеног схватања себе као тржишног актера увек и свуда. Кроз тенденцију потчињавања целокупног друштвеног живота законима тржишта и тржишне етике компетитивности као њене доминантне вредности, дошло је и до постепеног конституисања појединаца као неолибералних субјеката. Неолиберализам као својеврсни *културни режим* допире веома дубоко, а Венди Браун (Wendy Brown) чак тврди да „сеже до душе грађана" (Brown 2005: 39). Идеја о себи као тржишном актеру и потрошачу у ери неолиберализма почела је да доминира над другим представама о себи као грађанину, као о припаднику одређене политичке, националне, локалне заједнице, као о раднику и/или припаднику (радничке) класе.

Вилијам Дејвис (William Davies) помало цинично истиче да се „проблем" питања модерног појединца „ко бити" у ери неолиберализма решава ефикасно на следећи начин: „Са својим нагласком на предузетништву и конкуренцији, неолиберализам има веома ефикасан начин да се носи са овим проблемом: можете бити ко год желите, али а) мораћете да платите за то (могуће током многих година кроз отплату дугова) и б) бићете тестирани у односу на конкуренцију. Ове две ствари су гарантоване, ако је потребно и законом" (Davies, 2016). С обзиром на то да се неолиберализмом, као својеврсним наочарима кроз које посматрамо свет, обликује и наше тренутно искуство света, Дејвис сјајно поентира да је проблем неолиберализма суштински проблем схватања људске свакодневице и модерности каква постоји. То значи да у неолиберализму „није реч о коришћењу тржишта или компетиције за решавање уско економских проблема, већ о њиховом проширивању на решавање фундаменталних проблема модерности" (Davies, 2016).

Комодификација идентитета у ери неолиберализма следи основну нит комодификације свега (в Kuzmančev-Stanojević 2022). У ери неолиберализма капитализам је дошао до тачке када је успео да постепено приватизујући,

комодификујући и комерцијализујући све, доноси „преправљање свега на свету у слику економије, не само економије, већ људских бића, друштава, школа, радних места, градског планирања, друштвених живота, психа и више од тога“ (Brown 2015a). Уколико је некад радник продавао своју радну снагу као робу, сада продаје себе као својеврсни производ или бренд. Не ради се, дакле, о томе да је у ери неолиберализма човек само конзумент или продавац одређене робе и производа. Комодификација идентитета подразумева да се лични атрибути и карактеристике појединаца „продају“ попут робе, што значи у оној мери колико им тржишни закон понуде и потражње и ценовни механизам то омогућава и то према једној од најкоришћенијих синтагми савременог капиталистичког друштва – „потребама тржишта“.

Неолиберализам на трон поставља *индивидуалну компетицију* грађана као субјеката (али и објеката) потрошње на тржишту. Такмичење, али како истиче Бурдије (Pierre Bourdieu), и реторику компетенције „прихватају, наравно доминантни – то је у њиховом интересу – али и други“ (Burdije 1999: 48). На системски и структурно створене неједнакости међу групама и појединцима у меритократској идеологији атомизираног неолиберализма, гледа се као на последицу личних успеха или неуспеха. То значи да се у средиште неолибералног легитимисања успеха или неуспеха поставља идеологија „праведног“ такмичења која се, примењена на појединце, манифестује као идеологија меритократије. Појединац је сам крив, сам заслужан и сам одговоран. Иако идеја компетиције свакако није нова, напротив, могло би се рећи да је она у савременом друштву „централно повезана са идејом меритократије и њене критике“ (Hearn 2021: 2).

Компетиција и конкуренција, као врховне вредности неолибералне идеологије, сматрају се позитивним не само са становишта појединаца, него и са становишта развоја и функционисања друштва као целине, с обзиром на то да се, у њеним идеално претпостављеним оквирима, промовисањем индивидуалне иницијативе, постигнућа и интереса, промовишу и интереси и решења који доприносе развоју целокупног друштва. Из неолибералног угла „врлина компетиције није да повећа благостање […] већ она представља право решење свих институционалних, културних и политичких проблема“ (Davies 2016).

Постулирајући се у принципу наводно слободне, отворене и поштене индивидуалне компетиције, неолиберална идеологија и њена *trickle-down* визија економског и свеукупног друштвеног развоја, занемарује реалност постојања структуралних неједнакости које постоје како међу глобалним друштвима и земљама светског центра, полупериферије и периферије, затим, структуралних неједнакости које постоје у свим појединачним друштвима (негде у већем, негде у мањем обиму), као и чињеница постојања оних основних почетних депривација, које онемогућавају било какву реалну једнакост шанси и могућности – разлика између „старосних група, класа, држава, раса, религија, пола/рода, урбаних/руралних подручја“ (Scholte 2005: 13).

У том смислу се и на неједнакости гледа као на легитимне и заслужене последице појединачних напора и пењања на лествици друштвене хијерархије

кроз образовање и рад. Фуко је тако приметио да управо са променом схватања суштине тржишта од класичног либерализма ка неолиберализму, од размене ка конкуренцији, на сцену ступа управо „не једнакост, већ неједнакост" (Фуко 2005: 168). Вилијам Дејвис апострофира да „у етичким и политичким визијама неолиберализма доминира идеја компетитивне активности, односно производња неједнакости. Компетиција и неједнакост се позитивно вреднују у неолиберализму, као не-социјалистички принципи друштва, кроз које вредности и научно знање могу најбоље да се спроводе" (Davies 2014: 310).

Ова идеологија превиђа чињеницу да се такмичење може сматрати фер и поштеним једино када постоје једнаке (почетне) шансе за све у датој утакмици. Социолошки гледано, „изједначавање шанси није могуће уколико се не смањи апсолутни ниво неједнакости" (Коковић 2011: 41). У оквирима неолиберализма „појединац се учи да индивидуална одговорност представља врхунац правде. Као такав, неолиберални човек одговоран је само себи, без обзира на то шта ради и да, служећи свом најбољем интересу, он служи општем добру" (Wrenn 2014: 506).

Радикални индивидуализам потире друштвеност, интерес за заједничко, јавно и опште добро. Неолиберализам награђује одређене личне карактеристике и способности, док друге кажњава. Такмичење увек и свуда од људи захтева све оне особине које ће их одвести до победе, јер у неолибералном систему „winner takes it all". Иако су правила игре недовољно позната у модерности и животу који су и сами *флуидни* (в. Bauman 2009, Bauman 2011), оно што једино није упитно је „светост" тржишта. Како је то Бауман (Zygmunt Bauman) изврсно запазио, тржиште је у неолиберализму „промовисано на степен главног седишта слободе, те се развој мери волуменом потрошње која постаје смисао прогреса и среће; у том контексту пропагира се индивидуална слобода, али не и колективна заштита и солидарност" (Bauman 1995, према: Голубовић 2004: 12).

Неолиберализам је пропагирајући идеју такмичења међу појединцима у великој мери допринео потпуној инфериоризацији значаја колективне и заједничке солидарности и подршке. Разбијање класне солидарности, могло би се рећи и својеврсне еснафске солидарности, саставни је део све доминантнијег наратива из последњих деценија двадесетог века. Наиме, у временима у којима се на класе почиње гледати као на чисто историјски феномен, те се проглашава „смрт класе" (Pakulski–Waters 1996), као и са постепеним све већим фокусом на индивидуализацију друштва преношењем одговорности на појединце, дошло је и до пораза класне свести и класне солидарности. Управо се наведено може сматрати једним од највећих успеха неолиберализма. Свугде је обнова или успостављање класне моћи у ери неолиберализма, те победа капитала над радом, била нужно праћена политичким мерама које су имале за циљ управо да сузбију моћ радне снаге и радничке класе коју је нужно било расцепкати, уништити и третирати као појединце (Kuzmančev-Stanojević 2022). Третирање појединаца као оних који се сами, искључиво својим појединачним трудом, залагањем и радом, „боре" на тржишту није,

стога, никакав споредни или ненамеравани ефекат неолибералних политика. Напротив, ово је био један од кључних предуслова за демонтажу послератне демократске државе благостања, класног компромиса успостављеног у њеним оквирима и, коначно, класне солидарности, која је морала бити „протерана" из реалног дискурса и замењена „неолибералним захтевима за индивидуалним постигнућима на тржишту" (Marinković–Ristić 2015: 125).

Изградња неолибералног идентитета подразумевала је, сходно наведеном, изградњу појединачних, атомизираних индивидуа чији би се основни смисао могао пронаћи у такмичењу на тржишту, оном тржишту чија се рационалност и *modus operandi*, као што је већ дискутовано, сада проширује на све друштвене институције и акције и, више од тога, на живот сам. У тој борби за сопствени положај, правећи од себе својеврсни бренд, кроз идеологију квазислободне и ничим омеђене тржишне утакмице, појединци нужно бивају стављени у положај супротстављености другом, оном који се почиње посматрати као такмац и конкуренција. Неолиберални идентитет је, као и сваки други идентитет, изграђен у и из одређеног социјалног контекста. Његова изградња је последица управо тог идеолошки императивног одвајања индивидуалног од концепта солидарности и самог друштва: „неолиберална је премиса претварајући друштвене односе у индивидуалну компетицију на тржишту подрила сваки колективни дух и заједничку подршку" (Scholte 2005: 13).

Неолиберални идентитет је, као сви други социјални идентитети конструисан, односно изграђен. Његово се формирање постепено градило унутар одређених друштвених процеса кључно детерминисаних односима моћи и он произилази из одређеног институционалног контекста: „Неолиберални идентитет је изграђен као колективни социјални идентитет унутар историјских специфичности институционалног контекста неолиберализма. Будући да друштвени процеси и институције одређују неолиберални идентитет и да су друштвени процеси и институције временски трајни, те да се споро развијају, имплицира не само то да је неолиберални идентитет приписан од стране других (односно друштва), него и да је постојан" (Wrenn 2014: 505). Иако се идентитет неолибералног субјекта манифестује као „самостворен" и дубоко личан, као онај који „брине о себи", као онај који произилази из сопствених интереса, жеља и аспирација, чињеница је да је он, као и сви други идентитети: 1) изграђен и социјално конструисан и 2) подложан тзв. неолибералном „управљању без управљања". Неолиберална идеологија функционише управо на тај начин, с обзиром да је то:

> идеологија која не произилази из државе, нити из доминантне класе, већ из свакодневног искуства куповања и продавања робе на тржишту, што се даље проширује на друге социјалне сфере... Друго, то је идеологија која се не односи само на политичко подручје, на неки идеал државе, већ на целину људске егзистенције. Она тврди да не представља идеал, већ реалност саму: људску природу (Read 2009: 26).

Неолибералне управљачке праксе манифестују се стога не само као мање принудне, него неретко и као невидљиво принудне. Интернализовани неолиберални идентитет изграђен као „брендирани", предузетнички модел *homo economicus*-а, постепено и континуирано ширен на сваки домен друштвеног, али и личног, на неспорно системски и структурно створене баријере, неједнакости и неправде, научен је да гледа као на последицу „лоше управљаног живота", личних пропуста и личних недостатака. Негирање реалности постојања системски произведених структуралних неједнакости најразличитијег карактера и обима, био је један од најважнијих предуслова за процват „продаје" тржишних решења за дубоко друштвене проблеме који су, последично, претходно наративно морали бити претворени у личне (в. Brown 2005, Brown 2015b).

ЗАКЉУЧАК: ГДЕ ЈЕ ТУ СРБИЈА?

Описани глобални контекст није могао заобићи ни наше подручје. Могло би се рећи да су неолибералне тенденције у Србији саставни део консолидовања капитализма и дуготрајних и сложених процеса организованих у оквирима тзв. *неолибералних програма структурног прилагођавања*, у периоду након 2000. године. Србија у том смислу није могла бити изузета из доминантне и доминирајуће логике тржишне привреде, односа који у њој владају и наратива који у њима доминирају. Дакако, у Србији – као ни другде у свету – не може се говорити о постојању неолиберализма као некаквог монолитног и јединственог правца кретања, него о његовом неједнаком просторном и географском развоју, те о његовим успутним трансформацијама, прилагодљивостима и „компромисима". Прецизније је говорити о *неолибералним тенденцијама и процесима неолиберализације*, односно о трансформисању различитих подручја стварности под утицајем неолиберализма и конкретних неолибералних политика, те њиховој уланчаности и (не)спојивости са датим политичким, културним и друштвено-историјским контекстом (в. Kuzmančev-Stanojević 2022).

Оно што је извесно је то да у мери у којој, кроз транзицијско-трансформацијске обрасце структурних прилагођавања, у нашој земљи јачају и процеси идеолошки пожељне, а потом и стварне и постепене приватизације и комодификације свега – дакле, и оних подручја друштвене стварности која нису или не би смела да буду тржишно оријентисана – у мери у којој се у нашем свакодневном дискурсу све више потенцира наоко посве привлачна „прича" о индивидуалној одговорности, индивидуалним постигнућима, међусобном такмичењу, потреби за већим радом, предузетничким знањима, вештинама и духом, потреби „промене свести", брендирању, са суштински све већим пребацивањем одговорности на појединце и кључно према *потребама тржишта*, али се инфериоризује и постепено одбацује наратив о колективној сарадњи, солидарности, емпатији и заједништву,

у тој мери је и успешно или мање успешно (и код нас) изграђена не само неолиберална економија – него је у тој мери, кроз „мењање душе“ (како је то формулисала М. Тачер) постепено успешно или мање успешно (из) грађен и сам неолиберални идентитет.

ЛИТЕРАТУРА

Берч-Михњенко 2012: Кин Берч–Влад Михњенко. „Свет окренут удесно“. *Успон и пад неолиберализма: крај једног економског поретка?* Ур. Кин Берч–Влад Михњенко. Београд: Завод за уџбенике, 11–31.

Голубовић 2004: Загорка Голубовић. „Елементи критике неолибералног модела транзиције“. Социолошки преглед. Vol. XXXVIII. No. 1–2, 5–21.

Коковић 2011: Драган Коковић. „Друштвене промене, покретљивост и образовање“. *Друштво, структура, промене*. Ур. Срђан Шљукић. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за социологију, 25–44.

Мировић 2008: Александра Мировић. „Етнички и/или грађански идентитет, традиција и/или модерност“. *Политичка ревија*, Vol. 18. Бр. 04, 1383–1428.

Урошевић 2023: Милан Урошевић. *Неолиберална култура сопства: конструкција субјективности у савременим приручницима за самопомоћ*. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију; Нови Сад: Академска књига.

Фуко 2005: Мишел Фуко. *Рађање биополитике: Предавања на Колеж де Франсу*. Нови Сад: Светови.

Bauman 2009: Zigmunt Bauman. *Fluidni život*. Novi Sad: Mediterran publishing.

Bauman 2011: Zygmunt Bauman. *Tekuća modernost*. Zagreb: Pelago.

Berry 2019: Christine Berry. “Neoliberalism tells us we’re selfish souls – how can we promote other identities?” *Open Democracy.* https://www.opendemocracy.net/en/opendemocracyuk/neoliberalism-tells-us-were-selfish-souls-how-can-we--promote-other-identities [23. април 2025].

Brown 2005: Wendy Brown. “Neoliberalism and the End of Liberal Democracy”. *Edgework: Critical Essays on Knowledge and Politics*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 37–59.

Brown 2015a: Wendy Brown. „Kritički život 7: Vendi Braun – Kulture uveličavanja kapitala: Ko je neoliberalni subjekat i šta zna o demokratiji?“. Transkript predavanja Vendi Braun (Wendy Brown), 12. novembar 2015, McFarland Center for Religion, Ethics and Culture. *Rekonstrukcija ženski fond.* https://www.rwfund.org/kriticne-teme/izvori-epistemologije-kriticki-zivot/kriticki-zivot-7-vendi-braun/ [18. мај 2025].

Brown 2015b: Wendy Brown. *Undoing the Demos*. New York: Zone Books.

Brubejker–Kuper 2003: Rodžers Brubejker, Frederik Kuper. „S onu stranu ’identiteta’“. *Reč: časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*. Vol. 69. No 15, 405–451.

Burdije 1999: Pjer Burdije. *Signalna svetla: Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Bourdieu–Wacquant 2001: Pierre Bourdieu, Loïc Wacquant. „Nova planetarna vulgata“. *Diskrepancija*. Vol 2. No 3, 45–48.

Burke–Tully 1977: Peter J. Burke, Judy C. Tully. “Identity”. *Blackwell Encyclopedia of Sociology*. George Ritzer (ed.). 2007. USA, UK, Australia: Blackwell Publishing Ltd.

Castells 2002: Manuel Castells. *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.

Davies 2014: William Davies. "Neoliberalism: A Bibliographic Review". *Theory, Culture & Society*. Vol 31. No 7/8, 309–317.

Davies 2016: William Davies. "The difficulty of 'neoliberalism'". *Political Economy Research Centre.* https://www.opendemocracy.net/en/difficulty-of-neoliberalism [17. мај 2025].

Fisher 2011: Mark Fisher. *Kapitalistički realizam: zar nema alternative?* Zagreb: Naklada Ljevak.

Hayek 1937/2005: Friedrich A. Hayek. "Economics and Knowledge". *Mises Institute*. https://mises.org/library/economics-and-knowledge [10. мај 2025].

Harvi 2012: Dejvid Harvi. *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediterran publishing.

Hache 2007: Émilie Hache. "Is responsibility a tool of neo-liberal governmentality?". *Raisons politiques* Vol. 4. No. 28, 49–65.

Hearn 2021: Jonathan Hearn. "Reframing the History of the Competition Concept: Neoliberalism, Meritocracy, Modernity". *Journal of Historical Sociology* Vol. 34. No. 2, 233400.

Hall 2001: Stuart Hall. „Kome treba 'identitet'?". *Reč: Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*. No. 64/10, 215–233.

Jenkins 2008: Richard Jenkins. *Social Identity*. London and New York: Routledge.

Kuzmančev-Stanojević 2017: Sonja Kuzmančev-Stanojević. „Neoliberalna deregulacija kao biopolitička paradigma savremenog kapitalističkog društva". *Sociologija*. Vol. 59. No. 1, 43–61.

Kuzmančev-Stanojević 2021: Sonja Kuzmančev-Stanojević. „Lavirinti neoliberalizma: kratak osvrt na istorijat pojma i raznolikost koncepata". *Sociologija*, Vol. 63. No. 1, 96–117.

Kuzmančev-Stanojević 2022: Sonja Kuzmančev-Stanojević. *Neoliberalizam i nasilje komodifikacije svega: granice tržišta i ekonomske racionalnosti kapitala*. Novi Sad: Mediterran publishing.

Kuljić 2018: Todor Kuljić. *Prognani pojmovi – Neoliberalna pojmovna revizija misli o društvu*. Beograd: Clio.

Larner 2000: Wendy Larner. "Neo-liberalism: Policy, Ideology, Governmentality". *Studies in Political Economy*. Vol. 63, 5–25.

Marinković–Ristić 2015: Dušan Marinković, Dušan Ristić. „Konstrukcija saglasnosti: svakodnevica i prostorne strategije neoliberalizma". *Sociologija*, Vol. 57. No. 1, 112–132.

Mises 1998: Ludwig von Mises. *Human Action: A Treatise on Economics*. Auburn, Alabama: The Ludwig von Mises Institute. https://cdn.mises.org/Human%20Action_3.pdf [20. мај 2025].

Nofal 2023: Sulafa Nofal. "The historical roots of neoliberalism: origin and meaning". *Brazilian Journal of Political Economy*. Vol. 43. No. 3, 576–591.

Pakulski–Waters 1996: Jan Pakulski, Malcolm Waters. *The Death of Class*. London: Sage Publications.

Pakulski–Tranter 2000: Jan Pakulski, Bruce Tranter. "Civic Identity in Australia". *Australian Journal of Social Issues*. Vol. 35. No. 1, 35–51.

Read 2009: Jason Read. "A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity". *Foucault Studies.* No. 6, 25–36.

Thatcher (1981): Margaret Thatcher. Interview for Sunday Times, May 1981. <https://www.margaretthatcher.org/document%2F104475> [1. мај 2025].

Treanor 2005: Paul Treanor. *Neoliberalism: origins, theory, definition*. http://web.inter.nl.net/users/Paul.Treanor/neoliberalism.html [25. април 2025].

Scholte 2005: Jan Aart Scholte. "The Sources of Neoliberal Globalization". *Overarching Concerns Programme Paper Number 8*. United Nations Researche Institute for Social Development. https://www.files.ethz.ch/isn/102686/8.pdf [10. мај 2025].

Yeung–Gray 2023. Steven Yeung, John Gray. "Neoliberalism, English, and spoiled identity: The case of a high-achieving university graduate in Hong Kong". Language in Society Vol. 52. No. 4, 595–616.

Wrenn 2014: Mary Wrenn. "Identity, Identity Politics and Neoliberalism". *Panoeconomicus*. No. 4, 503–515.

Sonja T. KUZMANČEV-STANOJEVIĆ

IDENTITY IN A NEOLIBERAL CONTEXT: INDIVIDUAL COMPETITION VERSUS COLLECTIVE SOLIDARITY

Summary

Competition between individuals represent desirable and dominant values on which the neoliberal vision of the world rests. Contrary to solidarity, which necessarily implies togetherness, the identity of the neoliberal individual is continuously built and perceived as a "fight" in the market for one's own positions, while the identity of the neoliberal society tries to be one-dimensionally reduced to the market *modus operandi*. This means that neoliberalism strives to subjugate the entire (social) life to the laws of the market and market ethics of competitiveness, constructing the individuals themselves as neoliberal subjects. In such conditions, the individual as a neoliberal subject becomes solely responsible for all his actions and progress, ignoring the reality of the existence of different social, class, national, racial, gender, locational, family, etc., structure of initial and overall life positions. In this way, the construction of a neoliberal subject is, consequently, necessarily postulated as opposed to the other, which begins to be seen as a competitor and competition. And Serbia, also, with all its specificities and gradual adaptation to neoliberal tendencies, is not excluded from the described global context.

Key words: neoliberalism, identity, market, neoliberal subject, competition, personality.

УДК

Оригинални научни рад

*Оља М. АРСЕНИЈЕВИЋ**

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Ненад Н. ПЕРИЋ***

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЛИЧНОСТ ВОЂЕ У СРПСКОМ ПОСЛОВНОМ СВЕТУ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ОД ДОБА НЕМАЊИЋА ДО САВРЕМЕНИХ ИТ ПРЕДУЗЕТНИКА***

Апстракт: Личност вође у српском пословном свету на Косову и Метохији кроз историју до данас одражава динамичне друштвене, политичке и економске промене у овом региону. Од средњовековних трговаца и еснафа у доба Немањића, преко привредника у османском и југословенском периоду, до савремених предузетника, вође су играле кључну улогу у очувању економске стабилности и идентитета српске заједнице. Традиционално, пословни лидери на КиМ били су не само економски покретачи, већ и друштвени стубови, често повезани с културним и политичким структурама. У савременом контексту, српске пословне вође се суочавају са изазовима нестабилног тржишта, политичких тензија и економских препрека, али истовремено доприносе одрживости заједнице кроз иновације, предузетништво и развој локалних привредних иницијатива. Истраживачки проблем у овом раду може се артикулисати следећим питањем: „Како су се кроз историју мењале особине, стратегије и утицај српских пословних лидера на Косову и Метохији у различитим друштвено-економским контекстима?“ Циљеви рада су следећи: 1. Испитати како су се пословни лидери прилагођавали политичким и економским променама. 2. Анализирати које су стратегије користили за очување и развој привреде. 3. Разумети улогу пословних лидера у очувању српске заједнице на Косову и Метохији. У раду су коришћене различите методе истраживања и доказивања: историјска метода – анализа доступних историјских извора о трговцима, индустријалцима и савременим предузетницима, компаративна анализа – поређење пословних лидера из различитих временских периода, студија случаја – анализа конкретних пословних лидера и њиховог утицаја

* Научни сарадник, ORCID 0000-0002-0465-0508, arsenijevicolja@gmail.com

** Виши научни сарадник, ORCID 0000-0002-8332-0805, nesaperic777@gmail.com

*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-136/2025-03 од 27. 1. 2025. године.

и анализа докумената – коришћење извора као што су архивска грађа, новински чланци, интервјуи и економски извештаји.

Кључне речи: пословно лидерство, српски привредници, Косово и Метохија, историјски развој, предузетништво, економска стабилност, друштвена одговорност.

1. УВОД

Косово и Метохија представљају простор са богатом историјом у коме су се током векова смењивали различити друштвено-економски системи и политичке власти (Perić–Jevtović 2024). У таквом променљивом окружењу, српски пословни лидери на Косову и Метохији морали су да развију специфичне особине и стратегије како би опстали и доприносили заједници. Истраживачко питање овог рада је: „Како су се кроз историју мењале особине, стратегије и утицај српских пословних лидера на Косову и Метохији у различитим друштвено-економским контекстима?“ Рад ће настојати да пружи одговор на ово питање анализирајући водеће личности српске привреде кроз пет историјских периода – од средњег века (доба Немањића) до савременог доба дигиталних предузетника.

Предмет истраживања јесте анализа карактеристика српских пословних лидера на Косову и Метохији кроз историју, са посебним фокусом на њихов допринос економском и друштвеном развоју локалне заједнице. Ова тема је значајна, јер пословни подухвати нису били изоловани од ширег друштвеног контекста: српски трговци, еснафске старешине, индустријалци и модерни предузетници често су истовремено играли улоге економских покретача и чувара заједнице.

У складу с тим, кључна претпоставка (хипотеза) рада је да су српски пословни лидери на Косову и Метохији кроз историју имали кључну улогу не само у економији, већ и у друштвеном и политичком животу своје заједнице, а њихова способност прилагођавања променама била је пресудна за економски опстанак српског народа у том региону. У даљем тексту, рад је структуриран у неколико целина. Након уводног дела и методологије, излажу се теоријске основе концепта вођства у пословном контексту. Средишњи – практични део рада – хронолошки разматра конкретне лидере и њихове стратегије по периодима (средњи век, османски период, XIX/ и почетак XX века, социјалистички период и на крају период после 1999. године). Затим следи упоредна анализа особина и утицаја вођа кроз све периоде, да би се у закључку сумирали налази и тестирала постављена хипотеза.

2. МЕТОДОЛОГИЈА

У истраживању су примењене комбиноване квалитативне методе како би се обухватило више аспеката историјске и друштвене улоге пословних вођа. Коришћена је историјска анализа релевантних извора (хроника, докумената,

секундарне литературе) која омогућава праћење промена кроз време. Такође је примењена компаративна анализа – упоређиване су особине и стратегије лидера из различитих периода како би се уочиле сличности и разлике. За кључне периоде и личности коришћене су студије случаја, где су детаљно размотрени поједини истакнути лидери (нпр. еснафски старешина у средњем веку, трговац филантроп у XIX веку, директор индустријског комбината у социјализму, ИТ предузетник данас). Коначно, спроведена је анализа докумената – укључујући повеље, законе, писма, биографске записе и савремене извештаје, а ради поткрепљивања чињеница конкретним доказима. Разноврсност извора (на српском, енглеском и другим језицима) и мултидисциплинарни приступ омогућили су поузданије закључке о улози српских пословних вођа на Косову и Метохији током протеклих векова.

3. ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ

Концепт вођства (лидерства) у пословном свету обухвата способност појединца да својим визијама, вештинама и утицајем усмерава групу људи ка остваривању заједничких циљева. Кроз историју се развило више теорија вођства које помажу у разумевању различитих стилова и ефективности лидера у зависности од контекста. Једна од савремених идеја релевантних за ово истраживање јесте теорија адаптивног лидерства, која наглашава да успешан лидер мора умети да препозна промене у окружењу и да на њих флексибилно одговор (Rachmad 2022). Адаптивно лидерство је пракса мобилизације људи ради континуираног суочавања и ношења са захтевним изазовима (Heifetz–Grashow и др. 2009).

У динамичним и турбулентним условима, какви су често владали на Косову и Метохији кроз векове, адаптибилност и спремност на иновације биле су кључне особине вођа. Ова теорија истиче да лидери морају имати „ширу слику" на уму, остати смирени пред неизвесношћу и бити отворени за учење из искуства (Heifetz–Grashow и др. 2009). За лидере суочене са брзим друштвено-економским променама (било да је реч о распаду средњовековне државе, реформама у Османском царству, краткотрајној првој Југославији, транзицији из социјализма у капитализам, или дигиталној револуцији данас), способност прилагођавања била је од пресудног значаја.

Дакле, адаптивно лидерство бави се променама ради преживљања и напредовања. Нова окружења и нове идеје захтевају нове стратегије и нове способности, те лидерство које ће их мобилисати. Нове комбинације и варијације помажу у преживљавању и напредовању у изазовним околностима које им прете нестанком, назадовањем или контракцијом. Лидерство се, значи, мора борити са нормативним питањима вредности, сврхе и процеса. Адаптибилност подразумева и да лидери воде своје тимове „са срцем", да умеју да се повежу са свим релевантним факторима у окружењу, као и да су самодисциплиновани (Mamula–Perić i dr. 2019).

Даље, класичне теорије вођства могу се применити на историјски контекст. На пример, Веберова типологија ауторитета разликује традиционално вођство (засновано на наслеђу и обичају), харизматично вођство (засновано на личним особинама и визији вође) и рационално-правно вођство (засновано на бирократским правилима) (Павловић 2009). Током средњег века и османског периода, елементи традиционалног вођства били су доминантни – положај економског лидера често је проистицао из породичног наслеђа или цеховске хијерархије. Међутим, многе српске пословне вође (нпр. имућни трговци добротвори) имали су и харизматичност, задобијајући углед кроз личну иницијативу и доброчинства у заједници. У социјалистичком периоду формално је превладало „рационално-правно" руковођење у оквиру планске привреде, али је истовремено партијска лојалност играла улогу, те су се за лидерске позиције често бирали кадрови са политичким утицајем.

Још један теоријски оквир од значаја јесте ситуациона теорија лидерства, према којој ефикасан стил вођења зависи од зрелости и потреба следбеника и специфичности ситуације (Стевановић 2015). У различитим историјским околностима на Косову и Метохији, успешни пословни лидери бирали су одговарајуће приступе: некада ауторитативно и заштитнички (нпр. еснафски старешина који брани интересе свог цеха пред властима), а некада демократично и колаборативно (нпр. савремени предузетник који умрежава тим стручњака глобално). Оно што је заједничко кроз све периоде јесте да су визија, иницијатива и друштвена одговорност биле цењене одлике вође. Српски пословни лидер није био само „згртач" профита; често је деловао и као протектор заједнице, било финансирањем цркава и школа у прошлости, било стипендирањем младих талената или креирањем радних места у савремено доба.

Теоријске основе упућују на чињеницу да личност вође обликују и личне особине и друштвено окружење. Наставак рада приказаће како се та интеракција манифестовала у конкретним историјским условима на Косову и Метохији – од феудалних средина, преко империјалне управе и националне државе, до социјалистичког система и глобализоване дигиталне економије.

4. ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ: АНАЛИЗЕ ЛИДЕРА ПО ПЕРИОДИМА

Средњи век (доба Немањића и еснафски системи)

Остаци тврђаве Ново Брдо, која је у XIV веку била центар рударства и трговине на Косову и Метохији (Благојевић–Медаковић 2000), сведоче да је у средњовековној српској држави (1166–1455), подручје Косова и Метохије имало је посебан економски значај због својих богатих рудника сребра, олова и других метала. Српски владари династије Немањића уложили су

напоре да развију ове ресурсе и успоставе стабилно окружење за трговину. На пример, краљ Стефан Урош II Милутин саградио је тврђаву Ново Брдо у близини рудних лежишта, а већ око 1325. године Ново Брдо се помиње као чувени рударски и трговачки центар у коме дубровачки трговци држе конзулат (Благојевић–Медаковић 2000). Ново Брдо је убрзо постало најпросперитетнији рудник у средњовековној Србији – средином 14. века имао је и ковницу новца, чији је динар изопштио из употребе већи део српског сребрњака. Приходи од ових рудника били су значајни не само за владаре, већ и за верске институције (Дероко 1950). Познато је да је кнез Лазар Хребељановић крајем XIV века одредио годишњи приход од 150 литара сребра из Новог Брда за манастир Раваница. Такве акције показују да су највиши политички лидери били и економски лидери, који су управљање економијом видели као део дужности своје владе и средство јачања државе и цркве.

Паралелно са активностима властеле, развијао се и еснафски систем (средњовековни и рановековни цехови занатлија и трговаца). Још у доба цара Душана (прва половина XIV века) у градовима попут Призрена бележи се постојање организованих занатских удружења. Призрен, важан трговачки град на караванском путу ка Јадрану, имао је живу колонију дубровачких и италијанских трговаца (Дероко 1950), али се и домицилно становништво истицало у трговини – документи бележе да су „и сами Призренци" трговали са Дубровником у то време (Костић 1922). Штавише, Душанов законик и повеље спомињу еснафе у Призрену. Тако се 1348. године помиње извесни Рајко, протомајстор (*устабаша*) призренских обућара (*џанїара*), што јасно указује да су занатлије биле организоване и имале своје вође (Костић 1922). Улога оваквих еснафских старешина била је вишеструка: они су бринули о квалитету производа и цени, посредовали су у споровима међу члановима и, што је врло важно, представљали интересе свог еснафа пред властима. У доба Немањића, када је правна сигурност и заштита трговаца била релативно висока (захваљујући законима попут Душановог законика, чији се препис чувао у Призрену), пословни људи су могли да напредују и стичу углед.

Личност вође у привреди средњег века често је спајала економске и друштвене улоге – властела и црквени великодостојници улагали су у трговишта и руднике, док су еснафске вође бринуле и о материјалним и о духовним потребама својих чланова (нпр. организовање прослава еснафских слава, помагање болесним мајсторима и сл).

Пре пада средњовековне српске државе под отоманску власт (крајем XIV и средином XV века), економски лидери су се суочили са све несигурнијим окружењем. Међутим, пример тврђаве Ново Брдо, која се опирала опсади скоро две године (1440–1441), указује на то да је економски значај региона дао подстицај отпору освајачу (Благојевић–Медаковић 2000). Након коначног освајања 1455. године, многе старе елите су нестале или емигрирале, али традиција занатства и трговине није нестала – напротив, пренела се у наредни период под новим околностима.

Османски период

Након освајања од стране Османлија, Косово и Метохија постали су део огромног империјалног система који је донео другачије изазове и прилике за локалне пословне људе. У првим деценијама османске владавине (касни XV и XVI век), српско становништво и привреда претрпели су пад – хронике једва да помињу Призрен у XVI веку, што сугерише општи привредни застој (Костић 1922). Ипак, како су се успоставиле османске административне структуре и нормализовао живот, полако је дошло до опоравка трговине. Већ у XVII веку Призрен се поново помиње као „велика и знатна варош"; путописци бележе хиљаде кућа и разгранату чаршију (Костић 1922). Економски систем османског царства укључивао је цехове (еснафе) као основу градског привредног живота, а Срби, углавном као хришћанско становништво у рангу раје, деловали су унутар тог система као занатлије, ситни трговци и земљорадници.

Лидери еснафа у османском периоду били су најугледнији и најискуснији мајстори у оквиру одређене струке. Они су носили титуле попут *кетхўда* или *уста-баша*, и представљали су спону између локалне заједнице и османских власти. Њихов задатак био је да обезбеде да цех редовно плаћа намете, да се поштују прописи о квалитету и ценама, али и да штите своје чланове од прекомерног харача или притисака. Може се рећи да су, у том контексту, пословни лидери морали бити вешти преговарачи и дипломате. Прилагођавајући се статусу потчињеног народа, они су настојали да очувају занатску традицију и материјалну основу српске заједнице.

Важно је истаћи да су током османског периода српски пословни лидери често преузимали и улогу заштитника националног идентитета кроз економију. Како нису имали формалну политичку моћ, богатији трговци и занатлије су свој утицај користили за подршку цркви и образовању, што је индиректно јачало положај заједнице. У том смислу, привредна елита постаје и друштвена елита: на пример, када је обновљена Пећка патријаршија 1557. године, део финансијске помоћи долазио је управо од српских трговаца из разних крајева, који су донирали средства за цркве и манастире. Осим тога, формирају се и неформалне мреже трговаца – рецимо, српски трговци са Балкана повезивали су се са сународницима у Хабзбуршкој монархији (Војводини, Трсту, Бечу) и Русији, чиме настаје својеврсна дијаспора која улаже у локалне пројекте.

До XIX века, под утицајем Танзимат реформи (Young–Lampe 2025), положај хришћана у Османском царству почиње да се благо побољшава, што омогућава појаву прве генерације православних српских трговаца – капиталиста у градовима Косова и Метохије. Њихове личности често илуструју спој традиционалне сналажљивости и модерне предузимљивости. Један упечатљив пример прелаза у нови дух времена јесте деловање породице Игуманов из Призрена. Андрија Игуманов, богати призренски трговац с почетка 19. века, тајно је подржавао српске устанике.

Према записима, снабдевао је оружјем и муницијом чете у побуни против османске власти.[1] Овај податак сведочи да су имућни пословни људи ризиковали своју имовину (па и живот) да би помогли националне циљеве, преузимајући у одсуству државних структура улогу политичких вођа из сенке.

Сима Игуманов (1804–1882), знаменити трговац из Призрена био је велики добротвор српског народа. Он је добар пример пословног лидера XIX века чија је лична иницијатива оставила трајни друштвени траг. Као младић из сиромашне породице, успео је да изгради трговачку каријеру тргујући дуваном – најпре у родном Призрену, затим у Цариграду и Одеси – и стекао је велико богатство. Уместо да тај капитал усмери само на лично богаћење, Сима је одлучио да га уложи у опште добро: основао је 1871. године призренску богословију (Православну теолошку школу), прву те врсте у Старој Србији. Издржавање те школе, као и многих ђака који су ту стицали образовање, финансирао је управо фонд који је Игуманов завештао. Осим тога, установио је стипендије помоћу којих су бројни српски младићи са Косова одлазили на школовање у Србију током 1860-их. Утицај Симе Игуманова превазишао је оквире привреде – он је постао национални добротвор, а народ га је доживљавао као вођу који брине о будућности заједнице. Његов пример илуструје како су визионарство, филантропија и патриотска свест красиле најбоље српске пословне вође тога доба (Јањић 2008).

При крају османске владавине, српска заједница на Косову и Метохији имала је неколико истакнутих пословних фигура које су биле и великодушни ктитори. Они су разумели да економска снага мора бити стављена у службу очувања културе и образовања. Ова тенденција се у потпуности испољила након Берлинског конгреса (1878) и нарочито почетком XX века, када јача српски национални покрет у Старој Србији (како се називало Косово и околне области).

XIX и почетак XX века

У периоду 19. века и почетком 20. века долази до значајних промена у статусу Косова и Метохије, што се одражава и на природу пословног вођства. Током већег дела XIX века ова територија је и даље под османском управом, али се одвијају модернизацијски процеси и буђење националне свести. Српски трговци стичу све већи капитал, често тргујући на релацији Цариград–Солун–Београд, а део зараде усмеравају за унапређење положаја свог народа. Кулминација ових стремљења догађа се после 1912. године, када Косово и Метохија улазе у састав Краљевине Србије (касније Краљевине СХС, и Југославије). У овом распону од приближно 100 година, српски пословни лидери показали су изузетну способност прилагођавања: од османских поданика постали су актери националне привреде.

1 https://simaigumanov.rs/sima

Осим Игуманова, и други српски трговци у 19. веку су деловали слично. У Призрену, Пећи, Приштини и другим местима, имућнији трговци су често финансирали отварање првих српских школа, читаоница и црквава. Тиме су практично преузимали улогу коју би у развијенијим друштвима имала буржоазија или грађанство – улагали су капитал у друштвени развој националне заједнице. Њихове стратегије за очување и развој привреде укључивале су прилагођавање променама у политици (користили су повластице које је донео Танзимат за немуслимане), умрежавање са трговцима из Србије и иностранства, као и оснивање задруга и банака уочи Првог светског рата. На пример, одмах након што је Косово 1912.године припало Србији, српске власти и локални привредници радили су на интеграцији овог подручја: покренуте су пољопривредне задруге, задружне кредитне установе и сличне организације ради подизања привреде која је била запуштена услед дугих ратова.

Међутим, треба поменути и другу страну медаље. У раној фази XX века неки пословни подухвати били су тесно испреплетени са политиком експанзије и колонизације. У периоду између два светска рата (1918–1941), Краљевина Југославија спроводила је аграрну реформу и колонизацију на Косову и Метохији, доводећи хиљаде српских породица из других крајева да се населе на земљиште које је одузимано од дотадашњих власника. У том процесу учествовали су и поједини српски кадрови као економски руководиоци, попут Васе Шалетића, управника Савеза аграрних задруга Јужне Србије, који је предлагао масовно исељавање Албанца уз откуп имања преко Савеза, а сам Савез постао је симбол корупције (Глигоријевић 1988). Овај пример показује да нису сви пословни лидери деловали искључиво у општем интересу. Неки су се приклонили политици дискриминације, што је дугорочно наносило штету међунационалним односима. Ипак, просвећенији део српских привредника залагао се за инклузивни развој – нпр. задругари окупљени око Српске банке у Приштини или Пољопривредне станице у Ђаковици настојали су да модернизују пољопривреду и подигну стандард свих становника, без обзира на националну припадност.

Према наводима Весне Зарковић (Зарковић 2006), Србима је у овоме периоду у Приштини било забрањено да се баве појединим занатима, као што су пушкарски, берберски, кантарски, кожарски. Радили су као „кострари, терзије, ћурчије, јорганџије, асурџије, бојаџије, грнчари, зидари и фурунџије." Она такође упућује на чињеницу да је „занатство у Приштини имало за циљ да задовољи домаће потребе", док је у Призрену било веома развијено (2006: 149).

Пред Други светски рат, српски пословни слој на Косову и Метохији био је релативно мали у бројчаном смислу, али поприлично утицајан. Његови припадници су комбиновали предузетнички дух с патриотизмом, верујући да економско јачање иде руку под руку са очувањем националног идентитета. Ова улога привредне елите биће прекинута ратним страдањима (1941–1945) и радикално трансформисана у наредном, социјалистичком периоду.

Социјалистички период (1945–1990)

Успоном комунистичке власти од 1945. године, привреда Косова и Метохије улази у фазу социјалистичке индустријализације и централног планирања. Укинуто је приватно предузетништво већег обима, па се и појам пословног лидера променио – уместо приватних трговаца и индустријалаца, на чело економских подухвата долазе директори државних предузећа и партијски руководиоци задужени за привредни развој. Ипак, и у тим условима можемо пратити специфичну улогу српских кадрова који су водили привреду покрајине.

Кључне окоснице економије у социјалистичком Косову биле су велике индустријске организације, од којих се посебно истицао рударско-металуршки комбинат „Трепча". Трепча, са својом мрежом рудника (Стари Трг, Бело Брдо, Кишница и др.) и топионица, израсла је током 1960-их и 1970-их година у економски мотор Косова (Feraud 2004). Кроз планска улагања и федералне фондове за неразвијене, изграђене су и друге фабрике – од текстилних постројења у Призрену, преко хемијске индустрије у Косовској Митровици, до прехрамбених комбината широм покрајине. На челу тих колектива налазили су се именовани директори и управни одбори. У првим деценијама после рата, значајан број руководећих позиција у привреди држали су српски кадрови, често партизански ветерани или стручњаци доведени из развијенијих делова Србије.

Током врхунца развоја, Трепча је обезбеђивала чак 70% минералног богатства Југославије и била симбол индустријализације Косова (Feraud 2004). Иако је формално припадала друштвеном сектору (дакле, није било приватних власника), у пракси се и овде искристалисала „локална привредна елита" – састављена од директора погона, техничких инжењера, партијских функционера задужених за економију. Њихов стил вођства морао је да се уклопи у начела самоуправног социјализма: одлучивање је формално укључивало радничке савете, планирање је диктирала држава. Међутим, личност вође и даље је играла значајну улогу – способни директори били су цењени уколико су успевали да испуне план, обезбеде инвестиције и одрже социјални мир у колективу. С друге стране, етничка структура руководства постајала је све више политичко питање како је јачала аутономија покрајине.

Крај социјалистичког периода обележиле су тензије и превирања у којима је привреда играла парадоксалну улогу – с једне стране, заједнички рад у истим фабрикама требало је да зближи људе различитих народности; с друге стране, спорови око контроле ресурса и радних места постали су део ширег етничког сукоба. Тако су 1980-их година масовне демонстрације Албанаца (нарочито студентски протести 1981) делом биле мотивисане и економским незадовољством и осећајем неједнакости. Српски привредни руководиоци нашли су се тада у незавидној позицији: морали су да балансирају између захтева радника албанске националности за равноправношћу и лојалности према републичким и савезним властима које су стрепеле од сепаратизма.

У социјалистичком периоду улога српског пословног вође еволуирала је од доминантног привредног управљача ка политички оспораваној позицији. Особине као што су стручност и дисциплина биле су пожељне, али се показало да без социјалне осетљивости и инклузивности вође не могу задобити ширу лојалност. Крајем 1980-их година, многи српски економски лидери на Косову ставили су се отворено на страну политике која је желела чврсту контролу покрајине, чиме се њихов профил од класичних привредника претворио у политизоване менаџере, а ова промена ће утицати на наредни период.

Период после 1999. године (транзиција, савремени ИТ и дигитални предузетници)

Након рата 1999. године и доласка међународне управе (УНМИК), Косово и Метохија улазе у турбулентну транзициону фазу. За српску заједницу ово је значило драматичне промене, а велики број Срба је напустио Косово и Метохију. Они који су остали, нашли су се и у енклавама са ограниченом слободом кретања, а институционални оквири су се из основа променили.

У првим годинама после 1999. године, српске енклаве опстају економски захваљујући комбинацији помоћи (из Србије и међународних организација) и сналажљивости малих предузетника. Појављују се породични бизниси – трговине, занатске радионице, пољопривредна газдинства – који пре свега покривају локалне потребе. У таквом миљеу, улога вође често је неформална: углед стичу они који успевају да обезбеде радна места за сународнике или да организују снабдевање у изолованим срединама. Примера ради, у српским срединама јужно од Ибра, поједини привредници су се специјализовали за трговину основним потрепштинама између централне Србије и Косова, ризикујући личну безбедност на барикадама и контролним пунктовима – они су постали хероји свакодневице, људи од поверења заједнице.

Како је време одмицало, и економски контекст се делимично стабилизовао. Од средине 2000-их па надаље, појављује се нови талас српских пословних лидера на Косову и Метохији, али сада у битно другачијем облику: то су углавном млади, образовани предузетници који се укључују у савремене токове, посебно у области информационих технологија и дигиталне економије. Ови иновативни појединци често послују на начин који превазилази локалне ограничености. Дигитализација им омогућује да раде за глобално тржиште из својих заједница, па чак и од куће. На пример, у северној Косовској Митровици и околини формирају се ИТ стартап тимови и мреже које пружају услуге клијентима широм света путем интернета. Локални програми и организације – у сарадњи са међународним донаторима – подстичу ову појаву: израђују се стратегије за развој омладинског предузетништва и укључивање у четврту индустријску револуцију (UN-Habitat Kosovo 2019). План развоја предузетништва младих у северној Косовској Митровици из 2019. године експлицитно предвиђа

трансформацију локалне економије кроз дигитализацију и повезивање са глобалним тржиштем (UN-Habitat Kosovo 2019). Овакви напори говоре да заједница препознаје нову генерацију лидера – оне који не морају имати велико наслеђено богатство, већ знање, вештине и глобалне контакте.

Карактеристично за савремене ИТ предузетнике јесте што своје вођство заснивају на експертизи и иновативности, а мање на формалној хијерархији. Они раде у радним просторима које деле, повезани су у регионалне мреже младих иноватора и често сарађују и са косовским Албанцима и међународним партнерима, фокусирани више на заједничке интересе него на поделе. Као примере наводимо ИТ инжењера из Грачанице који развија мобилне апликације за клијенте у иностранству, или стартап тим из северне Косовске Митровице који учествује на међународним такмичењима идеја. Такви људи постају модел узора за нову генерацију – показују да се и из малих средина може постићи успех глобалног домета. Регионални иновациони центар Зубин Поток пружа огромну подршку развоју иновативних идеја и у оквиру свог пословног простора помаже оснивању компанија које запошљавају младе образоване људе (ААА Холинг, оснивача Антонија Кољевића, Lion eight, Владимира Добија).

Наравно, српски пословни лидери после 1999. године, суочавају се и са многим изазовима. Политичка нестабилност, нерешено питање статуса Косова, правна несигурност и отежана комуникација са већинским албанским тржиштем ограничавају развој бизниса. Ипак, управо ту долази до изражаја прилагодљивост и упорност српских пословних лидера. Многи региструју фирме у централној Србији, а послују на Косову; други налазе нише у којима могу успешно да раде (нпр. пољопривредна производња висококвалитетне хране за извоз, или развој софтвера независан од локалних прилика). Тако су стратегије очувања и развоја привреде после 1999. године морале бити инвентивне: ослањање на дијаспорске везе (многи косовски Срби у расејању инвестирају у родни крај), коришћење интернета и модерних технологија за приступ тржиштима, и удруживање кроз невладине организације и пројекте који пружају финансирање или обуку (примера ради, програми ЕУ и УН за економско оснаживање мањина).

Савремени српски лидери на Косову и Метохији све више користе дигиталне алате и комуницирају кроз мрежне системе рада – при чему вођство није више утемељено на хијерархији, већ на способности да се створи поверење, повеже тим и обезбеди визија у условима неизвесности. Као што Арсенијевић и аутори истичу у анализи лидерства у тимском раду, „вођа 21. века мора истовремено бити мотиватор, фасилитатор и посредник између људи и технологије“ (Arsenijević–Kastratović i dr. 2024: 115). Поред тога, дигитализација мења начин на који појединци перципирају ауторитет, заједницу и идентитет – што такође захтева нови приступ лидерству, заснован на уважавању разлика и сарадњи на умрежавању (Arsenijević 2022).

Важно је приметити и да су и у овом периоду пословни лидери наставили традицију друштвене одговорности. Често најбољи локални предузетници

истовремено финансирају хуманитарне активности, стипендије за ученике, културне манифестације у српским срединама на Косову и Метохији. Тиме потврђују правило да је у овдашњим условима улога привредника нераскидиво везана за опстанак заједнице. У интересу заједнице некада су грађене задужбине, цркве и школе, а данас су ИТ центри добробит заједнице, као и улагање у школе као вид јавног заговарања политике која би омогућила бољи пословни амбијент.

Сумирајући период од 1999. године до данас српски пословни лидери на КиМ пролазе можда кроз најтежи период, али успевају да се постепено трансформишу: од трговаца и занатлија до модерних, дигитално писмених предузетника интегрисаних у глобалне токове, а који раде на ратом захваћеном подручју. Њихова улога вође данас се огледа у способности да повежу своју заједницу са светом и обезбеде јој економски опстанак у сасвим новим околностима.

5. УПОРЕДНА АНАЛИЗА: ОСОБИНЕ, СТРАТЕГИЈЕ И УТИЦАЈ ПОСЛОВНИХ ВОЂА КРОЗ СВЕ ПЕРИОДЕ

Посматрајући свих пет разматраних периода у историји Косова и Метохије, могу се уочити и континуитети и промене у профилу српских пословних лидера:

• **Средњи век (доба Немањића)** – Вође у привреди су, пре свега, владари и властела, који поседују традиционални ауторитет и контролишу ресурсе (руднике, тргове). Основне стратегије су покровитељство над рударством и трговином (нпр. доводе стране рударе, издају повластице Дубровчанима). Имају врло висок утицај – краљеви одређују правила игре (нпр. Стефан Лазаревић доноси рударски законик), а властела и црква улажу у инфраструктуру и културне задужбине. Лидери имају друштвену одговорност према цркви (даровања манастирима од прихода) и поистовећују економски напредак са јачањем државе.

• **Османски период** – Пословне вође су еснафске старешине и богати трговци унутар система царства. Њих карактеришу следеће особине: прилагодљивост, посредничка улога (између раје и османских власти), често и харизма добротвора. Стратегијски су опредељени за чување занатских традиција кроз цехове, дискретно финансирање цркве и школа, повезивање са широм трговачком мрежом (Балкан, Хабзбуршка монархија) ради опстанка економије. Утицај им је у формалном смислу ограничен (нема политичку моћ), али суштински значајан за очување заједнице – еснаф брине о својим члановима, богати трговци постају заштитници народних институција. Пример је отац Симе Игуманова, Андрија, који тајно помаже устанак, што показује спремност лидера да ризикује за народ.

• **XIX и почетак XX века** – Појављује се слој националне буржоазије: српски трговци, хотелијери, банкари. Њих красе предузимљивост,

национална свест, филантропски дух. Они користе реформе (Танзимат) за ширење посла, оснивање националних институција (школе, задруге, штампарије), лобирање код српске државе и иностранства за подршку. Имају веома јак утицај на културно-просветни напредак – ови лидери су утицали на препород богословије, школства, књижевних фондација. У економском смислу, они постављају темеље модерног тржишта (увођењем новца, кредита, задруга). Уједно су често и политички активни, па њихово вођство прелази границе привреде (учествују у националним организацијама, нпр. српским одборима).

• **Социјалистички период** – Лидери су државни менаџери и директори комбината именовани унутар комунистичког система. Њихове карактеристике су: техничка и административна стручност, партијска лојалност, дисциплина. Од стратегија најчешће користе спровођење петогодишњих планова, индустријализацију руралног подручја, одржавање социјалне стабилности у колективу. У оквиру предузећа имају веома велик утицај (директор одлучује о раду хиљада људи), али ограничен ван фабрике, јер се политика води на другим нивоима. Крајем овог периода, многи лидери губе положаје услед политичких промена, што показује да им је недостајала дугорочна сигурност коју доноси шира подршка заједнице.

• **Период после 1999. године (дигитални предузетници)** – Лидери су млади предузетници и иноватори који делују у условима тржишта и глобализације, често ван великих система. Они поседују особине као што су: креативност, флексибилност, дигитална писменост, спремност на ризик у неизвесним условима. Стратешки су оријентисани ка глобалном тржишту, умрежавању преко интернета, стартап методологији (агилно управљање, иновације) и диверзификацији – неки оснивају пољопривредне задруге са модерним приступом, други ИТ хуб-ове, итд. Имају растући утицај – иако мале фирме немају моћ комбината, успешан ИТ предузетник повлачи за собом друге (ефекат узора) и може утицати на локалну економију смањујући незапосленост младих. Њихово вођство је партиципативно и засновано на знању, чешће раде у тимовима, него само на лидерским позицијама. Уједно, они су мост према свету: доприносе интеграцији српске заједнице у глобалне токове упркос политичкој изолацији. Институције препознају овај потенцијал (стратегије 4IR развоја северне Косовске Митровице (UN-Habitat Kosovo 2019), па модерни пословни лидери добијају подршку као носиоци позитивне промене. Може се рећи да је њихова друштвена улога еволуирала – од класичних добротвора ка амбасадорима заједнице у дигиталној ери.

Из ове упоредне анализе видљиво је да, упркос свим променама, одређене константне остају: српски пословни лидери на Косову и Метохији готово увек су морали бити више од пуких привредника. Били су и заштитници, преговарачи, политички представници када је требало, визионари који спајају традицију са иновацијом. Њихове стратегије прилагођавања – било ослањањем на властиту традицију (еснаф, задруга) или прихватањем нових технологија – биле су кључ опстанка у често неповољним условима. Такође , утицај на

заједницу константно је надилазио економске оквире: од средњег века, када економија финансира цркву и државу, до данас када економски успех значи останак младих и наду у бољу будућност, па су српске пословне вође на Косову и Метохији су једна од окосница очувања идентитета и живота заједнице.

Табела 1. Компаративна анализа пословних лидера на Косову и Метохији кроз анализиране периоде

Период	Врста лидерства (теоријски контекст)	Особине лидера	Стратегије	Утицај
Средњи век (доба Немањића)	Традиционално вођство (Weber); адаптивно лидерство (код владара и еснафа)	Ауторитет, побожност, покровитељство	Покровитељство рударства и трговине, веза са Дубровником	Висок – креирају економске политике, финансирају цркву и државу
Османски период	Традиционално и харизматично лидерство; ситуационо вођство	Сналажљивост, дискретност, преговарачке вештине	Организовање кроз еснафе, подршка цркви и школама, умрежавање	Значајан – одржавање заједнице кроз економску самоодрживост
XIX и почетак XX века	Харизматично и рационално-правно руководство; Теорија друштвене одговорности	Предузимљивост, национална свест, филантропија	Формирање задруга, улагање у образовање, повезивање са Србијом	Веома јак – оснивање установа, подршка националном покрету
Социјалистички период	Рационално и правно руководство (Weber); Политички менаџмент	Техничка експертиза, страначка лојалност, организациона дисциплина	Планирање и управљање индустријом, очување социјалног мира	Променљив – јак у колективу, али политички зависан
После 1999. године	Трансформационо и партиципативно вођство; адаптивно и дигитално лидерство	Иновације , флексибилност, дигитална писменост	Старт-уп , Freelancing интернет бизнис, локално-глобално умрежавање	Растући – оснажују заједницу дигиталним алатима и примером

6. ЗАКЉУЧАК

Кроз истраживање потврђена је почетна хипотеза да су српски пословни лидери на Косову и Метохији заиста имали многоструку и пресудну улогу током историје. У различитим епохама – од феудалног доба, преко османске владавине и националног буђења, па кроз социјалистички период до данашње дигиталне ере – особине вођа су се прилагођавале контексту,

али њихова суштинска мисија остала је слична: очувати и унапредити економску основу српске заједнице, истовремено доприносећи њеном друштвеном и културном развоју.

У средњем веку, личност вође се испољавала кроз лик владара или цеховског старешине, који су комбиновали државничку мудрост са бригом за просперитет народа. Током османских векова, пословни лидери су деловали тише али учинковито, држећи заједницу на окупу кроз еснафе и задужбинарство. У XIX и почетком XX века вође прерастају у националне трибуне, користећи капитал за буђење националне свести и образовање – правећи тако прелаз из економије у политику и културу. У социјализму, иако спутани идеологијом, српски привредни руководиоци остају важни као чувари индустријског развоја, све док их друштвене промене нису збациле са тих позиција крајем 1980-их година. Данас се нови сој лидера поново се рађа из недаћа, али технолошки предузетници показују да се традиција сналажљивости и иновативности наставља у новом руху.

Кључна заједничка црта свих ових периода јесте способност прилагођавања. Они лидери који су умели да предвиде промене и одговоре на њих флексибилно су опстајали и остављали траг. Било да је реч о трговцу који мења робу и руте када се појаве нове прилике, или о директору који мења стил руковођења са променом политичког ветра, или о инжењеру који учи нове програмерске вештине – адаптација је била услов успеха. Тиме се још једном потврђује и теоријски постулат адаптивног лидерства: организације и заједнице лакше преживљавају тешка времена када имају лидере који виде „шуму, а не само дрвеће“ и воде своју групу кроз изазове са визијом и смиреношћу.

Такође, истраживање је показало да је утицај српских пословних вођа на друштво био несразмерно већи од њиховог броја. Они су често били тачка ослонца – финансирали су школе, стипендирали генерације (попут Симе Игуманова), запошљавали стотине породица (као директори комбината), обучавали младе и уносили глобално знање у локалну средину (као савремени ИТ лидери). Због тога су уживали и углед и поверење заједнице, што је њиховом вођству дало легитимитет. Наравно, било је и контроверзних случајева (попут поменутог Шалетића). Но, генерално гледано, позитивни примјери су надвладали: пословни лидери су били мотор прогреса и бедем опстанка.

Историја српских пословних вођа на Косову и Метохији од доба Немањића до дигиталних предузетника открива сложен мозаик личности – од владара, занатлија, трговаца и банкара, до директора, инжењера и иноватора. Свака од тих личности носила је печат свог времена, али и нит заједништва – визију да економска активност служи нечем вишем од профита. Успели су да споје економско и друштвено вођство, често у врло тешким околностима, и тиме су омогућили да српска заједница на КиМ преживи турбулентне векове и дочека нове шансе у будућности. Та традиција је обавезујућа и данас: изазови постоје и даље, али постоје и људи који су спремни да буду лидери новог доба ослањајући се на искуства и особине претходника – храброст, прилагодљивост и брига за опште добро.

ЛИТЕРАТУРА

Arsenijević 2022: Olja Arsenijević. "Changing the cultural paradigm in the Digital age". *Baština*, 56, 241–255. https://enauka.gov.rs/handle/123456789/651509

Arsenijević, Kastratović, Podbregar 2024: Olja Arsenijević, Edita Kastratović, Istok Podbregar. "The role of the leader in teamwork". *International Review*, 3–4, 111–121. https://doi.org/10.5937/intrev2304110A

Bataković 1998: Dušan Bataković, *The Kosovo Chronicles*. https://web.archive.org/web/20170802141713/http:/www.kosovo.net/sk/rastko-kosovo/istorija/kosovo_migrations/mk_1.html

Благојевић, Медаковић 2000: Милош Благојевић, Дејан Медаковић. *Историја српске државности,* Огранак САНУ, Нови Сад.

Young, Lampe 2025: Antonia Young, John Lampe. "Kosovo: History", *Encyclopedia Britannica*. https://www.britannica.com/place/Kosovo

Feraud 2004: Jean Feraud, *The Trepca mine.* https://www.spathfluor.com/_open/open_us/us_op_mines/us_trepca_kosovo_mine.htm

Heifetz, Grashow, Linsky 2009: Ronald Heifetz, Marty Linsky, Alexander Grashow. The Practice of Adaptive Leadership: "Tools and Tactics for Changing Your Organization and the World", *Harward Business.* Press: Massachusetss.

Јањић 2008: Јован Јањић. *Задужбина Симе Андрејевића Игуманова*, Задужбина Симе Игуманова, Београд.

Костић 1922: Коста Костић. *Наши нови градови на југу*. Српска књижевна задруга: Београд.

Глигоријевић 2018: Миодраг Д. Глигоријевић. *Српска мала у Ђаковици.* Александрија: Косовска Митровица

Mamula, Perić, Vujić 2019: Tatjana Mamula, Nenad Perić, Nenad Vujić. "The Contribution of I nnovative Leadership Style as an Answer to Global and Business Changes", *Quality - Access to Success*, 20(170), 9–14.

Panacomp. *Novo Brdo Fortress – Kosovo and Metohija*. https://www.panacomp.net/novo-brdo-fortress-kosovo-metohija/#:~:text=half%20of%20the%2013th%20century%2C,Despot Приступљено: 29.03.2025.

Павловић 2009: Вукашин, Павловић. "Веберова концепција моћи", *Годишњак ФПН*, 3(3), 9–26.

Perić, Jevtović 2024: Nenad Perić, Ana Jevtović, "'Kosovization' of Serbian monumental culture and creation of new identities", *Baština*, 34(63), 419–434.

Rachmad 2022: Edhie Rachmand. *Adaptive Leadership Theory*, Albacete Cuchillo Publicaciones Internacionales.

UN-Habitat Kosovo. (2019). *NGO LINK presented Local Strategic Plan for the Development of Youth Entrepreneurship in North Mitrovica, unhabitat-kosovo.org* Приступљено: 25.03.2025.

Стевановић 2015: Ана Стевановић. Теоретски аспекти лидерства и креативности, *Школа бизниса*, 1/2015. DOI 10.5937/skolbiz1-9180.

Зарковић, 2006: Весна Зарковић. "Неки подаци за историју Приштине на почетку 20. века", *Баштина*, 20, 135–151.

https://simaigumanov.rs/sima Приступљено: 09.04.2025.

Olja M. ARSENIJEVIĆ
Nenad N. PERIĆ

THE PERSONALITY OF A LEADER IN THE SERBIAN BUSINESS WORLD IN KOSOVO AND METOHIJA FROM THE NEMANJIĆ DYNASTY TO MODERN IT ENTREPRENEURS

Summary

The personality of leaders in the Serbian business world in Kosovo and Metohija reflects the dynamic social, political, and economic changes in this region throughout history. From medieval merchants and guilds during the Nemanjić era, through entrepreneurs in the Ottoman and Yugoslav periods, to modern-day business leaders, they have played a crucial role in maintaining economic stability and preserving the identity of the Serbian community. Traditionally, business leaders in Kosovo and Metohija have not only been economic drivers but also social pillars, often connected with cultural and political structures. In the contemporary context, Serbian business leaders face challenges such as market instability, political tensions, and economic obstacles, yet they continue to contribute to the sustainability of the community through innovation, entrepreneurship, and the development of local economic initiatives. The research problem addressed in this paper is articulated through the following question: "How have the characteristics, strategies, and influence of Serbian business leaders in Kosovo and Metohija evolved throughout history in different socio-economic contexts?" The subject of the research is the analysis of the characteristics of Serbian business leaders in Kosovo and Metohija over time, focusing on their contribution to economic and social development. The objectives of this research are: 1. To examine how business leaders have adapted to political and economic changes. 2. To analyze the strategies they used to preserve and develop the economy. 3. To understand the role of business leaders in maintaining the Serbian community in Kosovo and Metohija. Their ability to adapt to changing circumstances has been essential for the economic survival of the Serbian population in the region. Various research methods were applied in the study, including: the historical method – analyzing available historical sources on merchants, industrialists, and contemporary entrepreneurs; comparative analysis – comparing business leaders from different historical periods; case studies – examining specific business leaders and their influence; and document analysis – utilizing sources such as archival records, newspaper articles, interviews, and economic reports.

Keywords: business leadership, Serbian entrepreneurs, Kosovo and Metohija, historical development, entrepreneurship, economic stability, social responsibility.

УДК

Стручни рад

*Ана З. ЈЕВТОВИЋ**
Институт за политичке студије, Београд

*Никола Н. ДОЈЧИНОВИЋ***
Филозофски факултет, Универзитет у Нишу

НАСИЉЕ И ПОЛИТИЧКА МОЋ У ДОБУ СИНТЕТИЧКИХ ИДЕНТИТЕТА – „КОСОВИЗАЦИЈА“ СРПСКЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ

Апстракт: У временима великих промена идентитетских политика етничка чишћења становништва подржана медијским манипулацијама прикривају низове агресивних чинова који мењају животне слике са терена. Пример вандалског отимања Косова и Метохије, праћен материјалним уништавањем и физичким затирањем српских трагова постојања, кулминира креирањем тзв. „косовског идентитета“. Порушена православна гробља, спаљене цркве и оскрнављени манастири, отете школе и институције, уз физичко протеривање преосталих Срба као носилаца симболичких кôдова део су прикривеног религијског екстремизма. Теоријски оквир препознајемо у британским студијама културе које споменичку баштину виде као платформу за вештачку конверзију идентитета и промене културе сећања. Тако се хуманистичке идеје, знања и идеологије маргинализују, док на њихово место ступају етнички конструкти који намећу тумачења о другима, обликујући синтетички идентитет који не подржава разноликост или било каква обележја другости. Преплетене нити историје, додира култура, облика суживота и међусобних компромиса се ресетују тако што се медијском пропагандом и историјском конверзијом истина поништава, да би рестартовањем албанска популација била преведена у синтетизовану „косовску“ нацију.

Кључне речи: друштвена комуникација, култура сећања, насиље, религијски екстремизам, Косово и Метохија, политичка моћ, синтетичка нација.

У савременом геополитичком окружењу долази до бурних идеолошких, економских, културолошких, безбедоносних и технолошких промена, при чему феномен моћи праћен просторним ограничењем и промењеном

* Истраживач-сарадник, ORCID 0009-0003-3877-225X, ana.jevtovic@ips.ac.rs
** Докторанд, ORCID 0009-0000-0785-6512, dojchinovic.nikola@gmail.com

политичком реалношћу тежи новим изазовима. Егзистенцијална, социјална, образовна, религијска и политичка позиција појединаца и друштвених група мењају свакодневно окружење, при чему се недовољно уочава да то већина изводи системским приступом унутар јавног простора читаве заједнице, али и на међународном нивоу. Различити обрасци културних идентитета добијају различите теоријске оквире, зависно да ли се ради о земљама центра глобалног корпоративног поретка или земљама тзв. (полу) периферије. Објекти, идеје и концепти разумевања нација као друштвених група такође се мењају, резултирајући конструисањем синтетичких нација са јасним политичким циљевима. Друштвена комуникација нестаје из јавног простора и „одвија се под ауторитетом једне власти или једног лидера" (Деспотовић 2022: 139).[1]

Србија додатно има и проблем отуђења дела сопствене територије, јер је њена јужна покрајина Косово и Метохија међународном силом истргнута из државно-правног оквира, укључујући српско и неалбанско становништво које је ту живело. Стање „замрзнутог конфликта" задржало се као последица геостратешких интереса САД и НАТО присутних кроз војну базу „Бондстил" и арсенала техника хибридног сукобљавања. Овај специфични протекторат је под окриљем ЕУЛЕКСА, односно Европске уније (ЕУ) и моћних држава, пре свих Немачке и Велике Британије. Зато се у европској и светској јавности прећуткује опасност ширења евидентног исламског фундаментализма, односно деловања панисламске интернационале обликоване од мрежа муџахедина и вехабија до исламских фанатика спремних да се одазову на сваки позив за џихад. Самопроглашена држава је у кримогеном окружењу препозната и као зона нарко-мафијашких картела, при чему се обилато финансира албански тероризам у служби концепта „Велике Албаније." Злочини према српском и неалбанском становништву се прећуткују или потискују у други план, док се пажња глобалне јавности усмерава наративима о „великосрпском хегемонизму и етничком прогону Албанаца".[2] Истраживачи ту уочавају још два, такође, битна разлога: „На првом месту то је идеолошки, који се огледа у неоимперијалној пракси коју неолиберализам поприма кад год се

1 Говорећи о оваквим друштвима Деспотовић користи појам *тутор̄ска* или *ауторитарна* модернизација, означавајући тако заједнице у којима „политичка сфера трпи најмање демократских промена, уз минималне друштвене реформе које би имале демократски карактер." (Деспотовић 2022: 139)

2 Радикални исламизам и екстремизам нису претња само Србима, већ и опасност глобалних размера. Постоје конкретни подаци о исламским каналима на Косову и Метохији, али су интересно заслепљене САД и НАТО мирно посматрале погром српских цивила од албанских терориста марта 2004. године, укључујући и паљење православних цркава и манастира који су део хришћанске културе. Радикализација ислама није била препрека ни да признају„државност" Косова 2008. године. Релевантни страни извори показују да су Босна и Херцеговина, Црна Гора, Северна Македонија и аутономна покрајина Косово и Метохија међу првих десет места на свету са највећим бројем ортодоксних терористичких бораца у односу на укупан број становника (Bloomberg 2016).

неко супротстави његовом развоју као водеће друштвене и економске парадигме, док је други тест моћи." (Стојадиновић 2019: 212)

Предмет нашег истраживања у средишту има обликовање тзв. „косовског идентитета" у којем се на место српске културне и религијске баштине медијском пропагандом инсталирају садржаји који циљају на религијско-етничко премоделовање албанске популације и синтетизовање преосталог неалбанског становништва у нове идентитетске обрасце. Кључно питање које постављамо у раду је: које би то културно наслеђе на просторима Косова и Метохије могли означити „косовским" са маркерима националне културе и вредности? Може ли се поништавањем материјалних доказа и вековне историографије инсталирати нови идентитет, заснован на бирању и интересном конструктивизму који побија и саму идеју постојања истине?[3] Хоће ли албански „реваншизам" успети у намери да оружану агресију пренесе на симболички простор значења и медијског придобијања међународне подршке? И на крају, колико промена етнопејзажа учествује у процесу територијализације колективних сећања, односно може ли се етничким чишћењем домицилног становништва на одређеној територији и политичким инсталирањем нових наратива о културном и верском наслеђу обликовати нови, синтетички идентитети?[4] Ако се зна да су овде вековима живели Срби, Албанци и Турци са диференцираним одредницама језика, порекла, религије, културе и бројних других разлика јасно је зашто креирање илузорних, сурогат идентитета ни научно ни друштвено није прихватљиво. Зато се тражи подршка јавног мнења, посебно медија на албанском језику који доминантним наративима стварају утисак како је право већинског народа нешто што му историјски припада, а не резултат етничког чишћења.[5] Приликом истраживања медијских наратива као актера сећања користили смо методолошки оквир *теорије медијације* која омогућава „изучавање друштвене промене настале деловањем медија и посматра медиј не само као преносиоца поруке, већ као активног чиниоца у процесима трансформације друштва, политике,

3 „And it is of course not true that we have to follow the truth. Human life is guided by many ideas. Truth is one the them. Freedom and mental independence are others. If Truth, as conceived by some ideologist, conflicts with freedom, then we have a choice. We may abandon freedom. But we may also abandon Truth."(Fayerabend 1999: 183)

4 „Територијализација сећања" како је означава Смит гради посебан „однос између датог пејзажа и одређене заједнице, тако да се осећа да народ припада одређеној територији, а територија одређеном народу" (Smit 1999: 151).

5 Објективни тумачи косовске свакодневнице констатовали су етничко насиље као узрок промене структуре становништва: „Док су косовско-албанске избеглице присиљене на бег после првих НАТО бомбашких напада и српских репресалија, успеле да се врате у своје домове, на десетине хиљада Срба и Црногораца у покрајини брутално су протерани. Ово није стилска фигура: у четири месеца након „ослобођења" Косова, УНХЦР и ОЕБС забележиће 348 убистава, 116 отмица, 1070 пљачки и 1106 подметања пожара, од којих су готово сви циљали на неалбанце. Према извештајима побијено је 1000 Срба, а 1300 их је нестало. (Извештај АФП, 6. јун 2000, у: Alimi i dr. 2020: 88)

идентитета и културе".[6] Норвешки професор са Универзитета у Ослу Кнут Лундби (Knut Lundby) наглашава како су медији важан инструмент политичке историје, јер помажу обичном човеку да боље разуме свет око себе, укључујући живот и смрт у медијатизованом друштву.[7] Другим речима, наративи о православљу и српском идентитету у медијима и образовним установама албанске заједнице неће се заснивати на чињеницама, већ стереотипним дискриминаторним сликама у којима ће прогоњена страна увек бити означена кривом. Циљ оваквих психолошко–образовних и медијских инстант операција је брза промена мисаоних конструкција и сазнања таргетираног становништва, при чему нижи ниво друштвеног образовања повећава утицај пројектованих пропагандних слика и информација.[8]

У науци је недовољно истраживања која се баве механизмима и садржајима промена регионалних, етничких идентитета, посебно у сфери хибридних ратовања у којима се доминантним медијским дискурсима инсталирају нове идентитетске парадигме и обрасци.[9] Манипулативно фабриковане конструкције служе као историјске полуге против опстанка Срба на својим вековним просторима, па у сложеним геополитичким условима представљају образац који може бити понављан у другим мултиетничким, мултикултурним и мултирелигијским срединама, посебно ако не припадају кругу хегемонистичких сила. Динамика међународног комуницирања данас све више зависи од медијских представа које откривају мотиве и интересе који утичу на религијске, духовне, социјалне, економске, политичке и друге карактеристике, при чему су идентитети у врху антиципације развоја сваке заједнице. У даљем раду појам *баштина* тумачимо као „културни процес или представу која се бави врстама производње и успостављања културног идентитета, индивидуалног и колективног памћења и друштвене и културне вредности" (Popadić 2015, str. 31–45). Из наведеног проистиче и циљ нашег рада – да применом

6 Hjarvard, S.: „Mediatization of Society – A Theory of the Media as Agents of Social and Cultural Change", Nordicom Review, 29, 2 (2008), 105 – 134

7 *Mediatization of Communication*, ed. Knut Lundby, Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, 2014.

8 Медијацентризам схватамо као „начин емитовања специфичних (динамичних) слика, који у појединим моментима постаје доминантан, водећи ка квалитативној промени како емитованих слика, тако и смисла које те слике рађају." (Чернов 2007: 82)

9 У друштвеним наукама не постоји општеприхваћена дефиниција појма *хибридни рат*, али већина аутора је сагласна да он обухвата информационо – психолошко – идеолошко деловање, политичке утицаје, економске притиске, обавештајно-субверзивне активности, информатичке методе, ненасилне револуције и тероризам, као и читав спектар медијско--пропагандних техника и вештина. Добри познаваоци истичу како „треба разликовати облике деловања од области деловања или простора у коме се ти облици испољавају. Природа и карактер хибридног рата упућују на тоталитет, вишедимензионалност... у смислу да се рат води у простору целокупног друштвеног живота противника било да је у питању агресија на државу, националну, политичку или заједницу или организацију... област демографије, вере, историје, образовања, националних вредности и интереса" (Цветковић и др. 2019: 338).

научних метода, пре свега политиколошке, комуниколошке и социолошке теорије сагледамо нове концепте креирања синтетичке нације, кроз студију случаја тзв. „косовског идентитета".

РЕСЕТОВАЊЕ СРПСКОГ НАСЛЕЂА

Питање формирања и обликовања националних идентитета на Балкану је експлодирало крајем осамдесетих и током деведестих година прошлог века са идејом да се радикалним изменама ослабе етничке супстанце држава за које велики геополитички актери сматрају да нису довољно послушне. Примери су бројни, а посебно их уочавамо на широким просторима сукобљавања након територијалних разбијања СФРЈ и СССР-а, карактеристичним по православно-словенском припадању и снажном етничком утемељењу. С обзиром на ограничење иницирано карактером скупа, у средишту овог рада су промењени косовско-метохијски друштвени односи и прекинута комуникација у вишенационалној заједници анализирана кроз примену етничког насиља и верског фундаментализма усмереног ка мањинском становништву. За овај део рада смо користили временски интервал између 1999. године и мартовског погрома од јуна до августа 2004. године, у којем је трајно уништено или оскрнављено 76 српских светиња.[10] Албански националисти су најчешће подметали експлозив или ватру, са циљем разарања и потпуног уништења српских светиња. Фотографије и документа сведоче да су динамитом уништене цркве Светог Ђорђа у Руднику, црква Св. Николе у Бањи Рудничкој, црква Свете Петке у Дрснику, црква Св. Илије у Помазатину, кијевска црква Светог Николе, црква Св. Илије у Церници, истоимена црква у Жегри, цркве у Мушутишту и Зочишту. Спаљени су остаци цркве са старим гробљем у Белици, црква у Гојбуљи, црква у Крушеву, пећине испоснице у Руговској клисури, црква Светог Николе у селу Поповљане, три цркве у споменичкој целини Неродимље, запаљена, а потом и минирана црква Богородичиног Ваведења у Дољевцу... (*Споменичка баштина* 2002). Радикалан вид обрачунавања са прошлошћу неопходан је за процес колективног заборава којим ће нестати материјални трагови који показују да је то српско наслеђе. У конфликтолошким теоријама то је већ препозната фаза замене историјских фрагмената културног наслеђа на територији што се злоупотребљава „као аргумент тврдњи о суверенитету над овим подручјем, али и као средство за њихово оспоравање у доминантним наративима." (Defreese 2009: 260–261)

Историјска наука нуди богатство чињеница о континуитету боравка српског народа на овом простору, при чему је православље утемељено у дух и традицију тада већинског становништва. Сачувано споменичко наслеђе је важно, јер представља доказ о присуству православне заједнице на том месту. Бројни средњовековни манастири, очуване православне цркве

10 htpp//rastko.rs/kosovo/ crucified/default.htm

из XVIII и XIX века, расути споменици и гробља чувају сећања на историјске битке са турским и албанским освајачима. Симболички они „доказују, реконструишу, оживљавају и опредмећују прошлост, чинећи је живом и активном компонентом националног идентитета" (Јевтовић, Перић 2022: 65). Овде подсећамо на теоретичаре британских студија културе, који су искуствено радећи на сличним појавама закључили како нестајањем материјалних сведочанстава „друштвена комуникација губи претходни смисао" (Хол 2013: 8). На примерима српског културног наслеђа на Косову и Метохији то је важно јер објашњава зашто су цркве, манастири и споменици посебно на мети албанских националиста: њиховим затирањем или евентуалним присвајањем истовремено руше темеље идентитета који окупља српску заједницу и стварају простор за фалсификована сазнања којима ће конструисати сопствени идентитет.[11] Црква је кроз историју на овим просторима симболизовала српску државност, тако да поништавањем трагова тог боравка долази до услова за религијски интервенционизам којим се ствара нова црква блиска новом идентитету. Физичко уништавање православног наслеђа део је плана ширег протеривања становништва које га чува и преноси са генерације на генерацију, као специфичног религијског опредељења. Бранислава Вучковић констатује како моћ конструисања нових оквира припада „албанским властима у Приштини, које насилним интервенцијама теже да утичу на селекцију сећања и заборављања у корпусу културног идентитета српске заједнице" (Вучковић 2024: 1092). Не треба запоставити ни чињеницу да је у спаљеним верским храмовима током насиља трајно уништено више десетина хиљада икона, сасуда, одежда, књига и архивалија, док је мањи део опљачкан са намером да послужи у каснијим процесима лажирања постојања албанске православне цркве. Академска заједница је овакве поступке већ констатовала у процесима стварања нација заснованих на тврдом етничком и верском језгру. Британски теоретичар културе Ентони Смит (Antoni *Smit*) је ту видео настанак „демотске" заједнице, уз јасно разликовање „национализма као идеолошког покрета и националног идентитета као колективне културне појаве."[12]

Идеја креирања „косовске баштине" реализује се кроз тиху интеграцију и присвајање православних споменика у баштину територије на којој се налазе. Владајуће политичке елите у сагласју са псеудонаучним изворима и велику помоћ масмедијских слика усађују нова значења, представе у свест гомила, али да би се у њима трајније населиле појачавају их моралним

11 Теоретичари британских студија културе Дејвид Морли и Кевин Робинс (Dejvid Morli, Kevin Robins) посебно су истраживали проблем „британства" или „енглества". Угледни комуниколог и познати социолог након дугог истраживања уочили су како у новој културној економији „најразличитији политичари покушавају да опораве и реконструишу старе идентитете изнова полирајући старе знаке распознавања за нова времена" (Морли, Робинс 2003: 19).

12 Смит је појаву национализма тумачио као„специфичну политичку идеологију у чијем су средишту културна доктрина и традиција". Више у: Smit, 1998: 70–73: 19.

(унутрашњим) и религијским (спољашњим) санкцијама. Избором тема и аутора утврђују се историјски наративи и садржаји који ће се игнорисати, а јавном презентацијом пожељних ставова, идеја, мисли, исказа и веровања становништво усмерава ка пројектованом циљу. То је *теорија фрејминга* (Theory of Framing), која подразумева селекцију и истицање: „дати оквир нечему значи изабрати неке видове опажене стварности… и учинити их истакнутијим у комуникацијском тексту и то тако што се промовише појединачна дефиниција проблема, каузално тумачење, морално процењивање и/или препоручени третман описане ставке" (Јусић 2008: 40–63). У јавном животу нови идентитет се означава „косовским," што је еуфемизам иза којег препознајемо хегемонске релације великоалбанског национализма и институционалне моћи квазидржаве према пожељном великоалбанском пројекту. Објекти и догађаји који указују на српско замењују се синтагмом „косовско," чиме се политичким директивима намеће семантички другачији оквир. Поред манастира и цркава на мети вандала су посебно српска гробља, „те су морала бити потиснута у заборав – рушењем, скрнављењем, бетонирањем..." (Рељић 2020).

У креирању синтетичких идентитета митови су веома важни, јер наративе не заснивају на фактима историје, већ на идеалним интерпретацијама које се посредством медија, посебно друштвених мрежа, шире заједницом не толеришући било какве разлике изнутра. Спорне перцепције сећања и културног наслеђа се плански потискују, а на њихово место долазе конструисани наративи који омогућавају саморазумевање већинској заједници која под „косовизацијом" прикрива великоалбанску идеју и стратешко одвајање ове територије од српске државе. „Нације су део транзитивног, а не нетранзитивног аспекта реалности",[13] закључује Пилгрим (David Pilgrim). Албанци са Косова и Метохије се труде да са сународницима из Албаније формирају јединствен етнокултурни и религијски простор, ослањајући се на снажну националну подршку велике и богате дијаспоре која подржава уједињење блиских заједница. То је предвидео академик Милорад Екмечић истакавши како једног тренутка теоријски модел изградње нације прелази у политички активизам у којем се сва „дотадашња сазнања користе као програми за брзо одвајање и синтетизовање неке популације у нову нацију" (Екмечић 2021: 62). На просторима Косова и Метохије проверава се ефикасност јединствене спољне политике Европске уније о којој је још 2001. године у Бриселу говорио Хавијер Солана, на седници Већа министара. Геополитичари то виде као „експеримент са препознатљивом глобалистичком идеологијом која настоји да „релативизује националне идентитете, државне суверенитете и границе, а да успостави просторно, временски, политички, економски, безбедносно флексибилну регионалну интеграцију" (Степић 2019: 39).

13 Дејвид Пилгрим: Идентитетске политике – где смо скренули, Београд: Клио, 2024: 228.

РЕСТАРТОВАЊЕ „КОСОВСКОГ“ ИДЕНТИТЕТА***

Синтетички „косовски“ идентитет није обликован само да поништи историјска сећања са ових простора, већ циља на религијску инструментализацију и рестартовање прошлости којом ће стигматизовати Србе као отимаче културних артефаката. Овај процес постаје видљивији након политички једностраног проглашења независности Косова* 2008. године, а препознатљив је по наративима који отворено фалсификују дискурс интеграције православља у баштину косовских Албанаца. У политички измењеном пејзажу новинарска објективност је пред нестајањем, јер су логика албанских елита и културе сећања у пракси неспојиве. Уништени православни споменици и српска гробља потискују се из историјских сећања, док се преостале цркве и споменици пресвлаче у ново рухо, у духу албанске романтичарске традиције и идеја Призренске лиге.[14] Препознајући територијалност као битан структурни део идентитета стратези великоалбанског сна је преплићу са религијским елементима обезбеђујући нови историјски, друштвени и културни контекст. Политичка функција новоконструисаног „косовског идентитета“ у медијској пракси се повезује „са пројектованим, у реалности неутемељеним, имицом тзв. Републике Косово као мултиетничке, либерално-демократске државе, руковођене вредностима мултиетничког склада, међуверске хармоније и поштовања културне различитости; државе способне да успостављеним уставним, законским и институционалним механизмима гарантује заштиту права свим мањинским заједницама, као и заштиту безбедности целокупног мултиетничког културног наслеђа на територији.“ (Пешић 2025: 267) Међународна заједница постаје непријатан сведок неутемељености оваквих слика, па отуда све учесталији притисци на Унмик да напусти ове просторе, чиме би приштинске власти довршиле афирмацију државности Косова, али и склониле међународне снаге које чувају преостале хришћанске светиње и неалбанско становништво од могуће дестабилизације читавог региона.[15]

Илустративан је пример насиља у цркви Св. Архангела Михаила (у селу Ракитници, општина Подујево), када је 28. новембра 2023. године,

*** Аутори семантички разликују појмове *ресетовање* и *рестартовање*. У првом случају предмет интересовања доводимо на почетни положај, док у другом подразумевамо поновно покретање система, односно поступак вештачког креирања идентитета.

14 Формирање Призренске лиге, под покровитељством турске владе (порте), представља кључни момент у конструисању албанске националне идеологије. „Тада је први пут формулисан концепт тзв. Велике Албаније, коју је требало да чине четири пашалука: скадарски, косовски, битољски и јањински“. (Петровић, Рашковић-Таловић 2024: 91).

15 „Жаљење Француске што је живот косовских Срба отежан једностраним потезима косовских власти, став Русије да Приштина према Србима води „шовинистичку политику“ са циљем њиховог протеривања и позив представника Америке да се на мисију Унмика постепено стави катанац,“ неке су од порука које су доминирале на последњој седници Савета безбедности Уједињених нација на којој је разматран нови извештај секретара УН Антонија Гутереша о раду Унмика (9. април 2025).

на Дан албанске заставе група „верника“ предвођена лажним свештеником Николом Цуфком, грађанином Републике Албаније провалила врата храма који датира још из XIV или XV века како би „обавили свештени обред.“[16] Острашћени албански насилници, уз присуство представника општине Подујево, пожурили су са намером да свето место на којем су по предању преноћиле мошти кнеза Лазара после Косовског боја, па пренесене у Раваницу, преименују у „цркву Фана Нолија“ као дела самопроглашене Албанске националне православне цркве из Елбасана.[17] Наметнути когнитивни обрасци су једноставни и лако препознатљиви како би их обични, патријархално васпитани људи брже препознали. Косовизација Српске православне цркве утемељена је на две наизглед супротстављене идеје: великоалбанском пројекту и креирању модела нове нације, према америчком моделу државне нације у складу са „новом реалношћу“ на терену, посебно на територијама где Срба више нема.Ту се у дискурс убацују поједностављени стереотипи који искривљују представе о њима, тако да насилни верски ритуали прерастају у друштвену норму која уоквирава „нови идентитет.“[18]

Да је реч о стратегији замене идентитета сведочи још један пример који смо анализирали. Приштинска *Коха* на Божић 2024. године објавила је текст са насловом: „Црква Свете Петке у Призрену, универзална културна баштина Косова,“ аутора Агона Резје (Agon Rrezja). За академску јавност непознати студент историје средњег века добио је невероватан публицитет тврдњом како црква није подигнута у српско или византијско време, већ „на темељима паганског дарданског светилишта“ – о чему није понудио ниједан доказ. Да би наратив садржао псеудонаучни привид он зарања у дубоку прошлост, доба апостола Павла и ширења хришћанства, као и „прихватање религије од стране Дарданаца“ који граде цркву у Призрену.[19]

16 Ракитница је тада била етнички српско село из којег су се последње породице иселиле завршетком српско-турског рата 1878. године. Остала је очувана стара црква посвећена Св. Арханђелу Михаилу летњем. Албанци који су се у међувремену населили назвали су је по кнезу Лазару – „Киша Лазарит“. *Извор:* портал kosovapost.net. Посећено 23.03.2025.

17 Албанска митрополија одмах је реаговала саопштавајући како се ради о човеку који није православни клерик, па је непризнат код било које хришћанске цркве у свету. Цуфка тврди како га је рукоположио извесни човек српско-румунског порекла, који нема везе са православном црквом. Особа која је завршила средњу стручну школу за прехрамбену технологију сликала се и са црногорским политичарем Дританом Абазовићем, а како је објавила на *Фејсбук налоīу* разговарали су „о будућности црногорске православне цркве“.

18 Негативни стереотипи у медијима на албанском језику православној цркви приписују империјалистичко запоседање територије, али и да служи као склониште за српске терористе и реметилачке актере, чиме се угрожава безбедност „косовске државе“. Историјским континуитетом карактерисања у албанској јавности је раширен стигматизујући вредносни став који је жигосао православље као верску целину.

19 У туристичком водичу Призрен, Косово – Посетилац из 2012. године, стоји следеће образложење: „Crkva Svetog Petka“ (VI-VIX vek). Dugo vremena pre dolaska Slavena u Prizrenu, ova je crkva poslužila kao svetilište njegovih građana, Dardana. Ovo pagansko svetilište bilo je posvećeno ilirskom bogu Prem, t. j. Premte, Bogu plodnosti. Kasnije su hrišćansko-slavenski--ortodoksni okupatori crkvu Shën Premta preimenovali u Sveti petak, što u prevodu znači

Генерализација и симплификација су технике медијског представљања сложене историјске перспективе, али за науку су нерелевантне због блискости са предрасудама и пристрасним вредновањем етничких група. Објекат интересовања албанског студента била је црква Богородице Љевишке, уз наводе како је она представљала седиште епископије која је „развијала верску делатност" од V до XIII века – „када је Косово коначно *освојио* Стефан Милутин." Тврдња је научно неутемељена, искључива према истини са тенденцијом оспоравања традиције читавој етничкој или религијској групи. Историјски извори су богати и прецизни – црква Богородице Љевишке, првобитно касноисточноримска, византијска црква из XI века, подигнута је у част Богородице Милостиве. Реконструисана је у XIV веку од стране српског краља Стефана Милутина, који јој је додао садашњу структуру са пет купола. Током средњег века црква је служила као главно епархијско седиште хришћанским епископима, који су говорили српски језик и били повезани са династијом Немањића, која је у Призрену имала престоницу. Током периода османске владавине у XVII веку претворена је у џамију, а пошто је за потребе муслиманских верника петком коришћена за намазе (молитве) добила је назив – Петка џамија (Црква Свете Петке код православаца или Shentje Prempte на албанском). То потврђује да назив нема везе са првим именом цркве, већ са периодом када је коришћена као џамија. Поента албанског псеудоисторичара је једноставна: Срби су освајачи пристигли на ове просторе који и данас врше „политичку и културну инструментализацију цркава на Косову."[20] Ако је нови идентитет дефинисан језиком, религијом и културом онда је разумљиво што припада свима чије је постојање потврђено наративима који су општеприхваћени.

Фалсификовани религијски наративи континуирано отварају простор да се српски манастири, цркве и гробља кроз територијално присвајање претворе у мапу албанских страдања која се приписују Србима као дошљацима, фабриковањем података о њиховом настанку. Верски објекти се измештају из српског културног наслеђа и премештају на поља албанизације, постајући ослонац „косовске" културе сећања. Трендови на које указујемо само су део историјске ревизије коју подржавају западне државе, користећи своје медије.[21] Тако репортер *Радио Слободне Европе* (6. јуна 2022), извештавајући о дешавањима у манастиру Високи Дечани

isto Sveti Petak. U drugoj polovini XVIII veka, kada se Prizren ukupira od osmanlija, crkva se pretvara u džamiju (1756), dodajući joj minaret, i nazivajući je Džuma Džami, što u prevodu znači Džami-petak. Kasnije, sa promenom okupatora, sa Džuma džamije se skida minaret i na njeno mesto se postavlja crkveno zvono, i ponovo se preimenuje u Sveti Petak ..." (према: Павличић, 2017: 500)

20 У римским хришћанским изворима Дарданија, па касније Мезија, биле су административне регије Царства и немају никакву релацију са овдашњим верским наслеђем.

21 „Моћ медија је таква да своју мобилизаторску функцију пристанка на постојеће односе намећу кроз кôдиране јавне дискурсе као главну посредничку карику, без остављања и најмањег простора за њихово оспоравање или јавну дебату", закључују Деспотовић и Глишин (Деспотовић, Глишин, 2024: 98).

о њему говори као делу „косовске баштине," цитирајући немачког дипломату Јерна Родеа (Jörn Rohde) који је на друштвеним мрежама написао: „Завршили смо конференцију немачких амбасадора из региона незаборавном посетом *косовском манастиру* који се налази на листи Унеско." Територијализовање културног споменичког наслеђа замагљује историјску суштину, при чему идеологизована медијатизација привремено задовољава потребе симулираног државотворног идентитета Албанаца. „Косовско споменичко наслеђе" не постоји из једноставног разлога – њега не ствара држава на одређеној територији, већ народ, владари, династије, добротвори, задужбинари, елита...[22] Наметнути наративи креирају ефекат којим се поништава српски идентитет, са свим историјским значењима, вредностима и траговима, док се псеудонаучним дискурсом митологизује древна прошлост Илира, Дарданаца и сродних Праалбанаца којима је наводно овај простор прапостојбина. У албанским школама на Косову и Метохији се уче митологизоване лекције о замишљеној прошлости чиме се ствара нови идеолошки и национални конструкт. Идеолошко скретање албанских екстремних организација од национализма ка верски инспирисаном екстремизму није никаква новост, јер је Друга призренска лига већ почивала на религијском опредељењу изграђеном на темељима екстремних верских осећања.[23] Историја је пуна оваквих примера, па као илустрацију наводимо пројекат аустроугарске политике када је тајним уговором са Русијом 1897. планирала област коју би обухватила албанска држава.[24] Идеје албанског национализма посебно су популарисане посредством штампе, образовања и промене религијске матрице. На северу Албаније римокатоличко свештенство замењено је јужнословенским, док је значајан део албанских ученика послат у бечку монархију, обучен да по повратку шири националне идеје.[25]

Истраживачи албанских митова давно су уочили снагу конструкције о постојању *вековних непријатеља*, засноване на концепцијама колективног и намерног заборава Других, при чему се архетипска структура гради наративима моћи, етногенезе и политичке доминације.[26]

22 О овоме смо већ писали. Више у:„Kosovization" of Serbian Monumental Culture and Creation of New Identtites", Перић, Јевтовић 2024.

23 У римским хришћанским изворима Дарданија, па касније Мезија, биле су административне регије Царства и немају никакву релацију са овдашњим верским наслеђем.

24 Територија је првобитно обухватала простор између Јадранског мора, Црне Горе, Босне и Херцеговине, делом и Србије, затим линијом Превеза–Јањина–Ђирокастер–Касторија–Битољ–Охрид–Врање–Приштина–Нови Пазар. Како се наводи, Албанци чине 44% становништва, али то за Беч није представљало никакав проблем. (Фундић, 2018: 54–56).

25 Пропагандни носиоци постале су новине „Албанија" Фаика Конице и „Дрита", лист који су у Софији покренула двојица земљака из Јужне Албаније, Шахин-бег Колоња и Кристо Луараси (Kristo Luarasi). Ширећи дискурс албанског национализма оне су значајно помогле процес креирања сопственог идентитета, што бечки конзул у Скадру Аугусто фон Крала признаје, наглашавајући како „...ће албанске новине бити снажно оружје у нашим рукама на корист нашег утицаја." (Више у Толева, 2016: 59–155).

26 Политички контекст се користи да би се образложио континуитет албанског вођства, при чему га историчари користе кроз способност утицања на перцепцију прошлости,

Привржености Срба православној верској традицији вешто се користи за симболичко повезивање са руским утицајем и задржавањем на овим просторима, што глобалним центрима моћи даје морално оправдање да прећутно дају сагласност за процес креирања новог идентитета. Приштински политички аналитичар Шћиприм Пуља (Shqiprim Pula) је у тексту *Коже* (Koha) јавно промовисао идеју о надирућем славизму и пројекту „Нова Русија," истичући како је стар више од 150 година, и циља на територијално ширење Србије „без обзира ко живи на тим територијама". Подсећајући на сличне примере присутне током ратова у Хрватској и Босни и Херцеговини посебно је апострофирао опасност од *ширења славизма*, а она би се десила када би албанска већина пристала на формирање Асоцијације општина са српском већином.[27] Нови термин масовно је дељен на друштвеним мрежама, како би стекао што више присталица широм света. Стварање забуне у историјским наративима је тенденциозно како би се престало са напајањем колективних сећања, а нови елементи потиснули старе. Мноштво гласова појачано подршком глобалних медија ломи на још ситније крхотине сваки доказ о заједничком суживоту, па лажном историографијом, носталгичним сећањима о романтичној прошлости и самодовољним национализмом гради пожељну перцепцију за публику на Западу.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Албански национални популизам српско културно наслеђе на Косову и Метохији види као последњу препреку у коначној реализацији пројекта Велике Албаније, па је антагонистички настројен према преосталом српском становништву као носиоцу религијског идентитета. Чињеницу да је преко 250.000 Срба, Турака, Рома и осталог неалбанског становништва насиљем протерано са вековних огњишта, користе за промоцију нове стварности којом трансферишу савремену политику, културу, религију и друштвено окружење. Пре само осам деценија Срби и Црногорци су чинили 54% становништва, 41% били су Албанци, а остали су били заступљени са пет посто. Након почињеног етничког чишћења (које се и даље тихо спроводи), Албанци данас чине огромну већину (према попису из 2024. године, чак 91,6%, док је Срба 2,3%, Бошњака 1,69%, Турака 1,22% итд). Иако се преко 90% становништва изјашњавају као припадници муслиманске вероисповести за наш рад је важно указати на пораст категорије православаца и оних који су без религијског опредељења (3,8%).

што се може видети на примерима етничких насиља на Косову. Више у: Schwandner-Sievers S. and Jürgen Fischer, B.: (2002): Albanian Identities - Myth and History.

27 Текст је изворно објављен у *Кохи* 3. марта 2025. али потиче из претходног гостовања приштинског аналитичара у емисији „60 минута" на *КТВ* у којој је објашњавао дипломатске напоре тзв. Косова и ефекте политичког приближавања Трамповој администрацији.

Конкретније, на попису из 2011. православаца је било 1,48% док их је на последњем попису 2,41%. Ако се уважи и чињеница како се значајан број Срба у међувремену иселио, јасно је да расте број Албанаца спремних да прихвате „косоварски идентитет". Симулирајући слику демократске заједнице намењену западним државама они прикривају религијски екстремизам, претварајући се како „косовским идентитетом" чувају православни дух који припада простору на којем се верски храмови налазе. Миша Ђурковић такве покушаје смешта у оквир сазревања једне генерације (десет до двадесет година), што је довољан период за успостављање регионалне квазидржаве (Ђурковић 2024: 33).

Анализа неколико издвојених студија случаја показује да су интервенције у сфери сећања пожељне за конструкторе нових наратива, јер хомогенизују симболичке оквире унутар заједнице. Синтетички, „косовски" идентитет чини религијско-етничку љуштуру којом се претходни облици националног структуирања моћи поништавају, док се на њихово место постављају нови обрасци. У средишту пажње је борба за интерпретацијом прошлости, при чему је културна баштина српског народа морала да буде физички уништена, али тако да њено место заузму нова, фабрикована сећања која дугорочно поништавају религијске процесе, институције и структуре.[28] Отуда је нови идентитет фрагментаран и нестабилан, различит од свих претходних и подложан религијско-етничким променама, кодиран простором, а не садржајем. Ревизија историје православља у српској науци је препозната, демаскирана и заустављена, али медијска пропаганда на албанском језику ангажована је и даље на фону слика о „косовском идентитету", што је прикривена опасност од придобијања међународне подршке и коначног отимања косовско-метохијског наслеђа.Таква представа у којој се по вољи једне стране врши вештачка конструкција идентитета у мултирелигијском, мултикултурном и демократском друштву никада не може бити општеприхваћена, при чему ће такав синтетички идентитет бити лако ломљив, дисконтинуиран и шире неприхватљив. То потврђује и анализа албанског јавног дискурса на тему заштите и очувања српских сакралних споменика на Косову и Метохији која указује на синтетизовање и политизацију тзв. „косовског идентитета", (п)одржаног различитим комбинацијама стратегија перпетуације. „Као једна од изразитијих, издваја се снажна поларизација позиција „ми" – „они", односно црно-бела пројекција позитивних самопрезентација („ми", државне институције) и негативних презентација Другог („СПЦ, Србија..."). Уз овај дискурзивни маневар, најчешће коришћене стратегије су стратегије избегавања кривице, а посебно стратегија пребацивања одговорности" (Пешић 2025: 77). Наша анализа наговештава да приштинске власти ревизијом историје

28 Истраживачи су већ уочили овакве процесе, издвајајући их кроз изградњу „нових симбола, културних пракси, вредности и значења". Више у: Kocka, Jürgen and Haupt, Heinz-Gerhard, 2009 1–30.

и културног наслеђа мењају реално стање на терену, како би медијским наративима и спинованим садржајима са обиљем религијских елемената структуирали тзв. „косовски идентитет". Очигледно је да планери великоалбанског екстремизма циљају на стварање сопствене православне цркве, па физичким затирањем трагова српског бивствовања у комуникацијском простору желе да је свету дугорочно покажу као део своје баштине. Истовремено, прекидају све токове верски мотивисаног долажења српског становништва које традиционално обилази своје вишевековне храмове, чиме се коначно реализује сан о етнички чистој држави у коју Срби могу доћи, али само као туристи.

ЛИТЕРАТУРА

Вучковић 2024: Бранислава Вучковић, *Облици наметнутог идентитета у функцији заборава*, тематски број: Српски идентитет: конструкција и деконструкција, Социолошки преглед, *vol*. LVIII, бр. 4. Часопис Српског социолошког друштва, Београд.

Деспотовић 2022: Љубиша Деспотовић, *Политика на размеђу власти и моћи*, Нови Сад: Национал.

Деспотовић, Глишин, 2024: Љубиша Деспотовић, Вања Глишин, *Геополитика и криптополитика*, Београд: CATENA MUNDI.

Ђурковић 2024: Миша Ђурковић, *„Конструисање националних идентитета као инструмент геополитике"*, у: Констрисање синтетичких нација, Београд: Catena Mundi, Институт за европске студије.

Екмечић 2021: Милорад Екмечић: „Национални идентитет, синтетичке нације и будућност демократије", у: *Дијалог прошлости и садашњости*, Сабрана дела, том 10, Нови Сад: Православна реч, Архив Војводине.

Јевтовић, Перић 2022: Ана Јевтовић, Ненад Перић. *„Заштита српске споменичне културе на Косову и Метохији кроз модел британских студија културе"*, Зборник радова конференције: *Изазови савременог тренутка – куда даље*?, Београд: ШумАрт, Бања Лука: Висока школа BLC College.

Јусић, 2008: Тарик Јусић, *Медијски дискурс и политика етничког сукоба: југословенски случај*, објављено у: Ђерић, Г. „Интима јавности", Београд: Фабрика књига.

Морли, Робинс, 2003: Дејвид Морли, Кевин Робинс, *Британске студије културе*, Београд: Геопоетика.

Перић, Јевтовић, 2024: Ана Јевтовић, Ненад Перић, *„Kosovization" of Serbian Monumental Culture and Creation of New Identtites*, Баштина, св. 63. вол 34. Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Петровић, Таловић, 2024: Зоран Петровић, Виолета Рашковић-Таловић, *Политичко-безбедносне рефлексије албанског тероризма на Републику Србију*, Српска политичка мисао, број 6/2024. Vol. 88, Институт за политичке студије, Београд.

Пешић 2025: Милена Пешић: *Албански дискурс о српским светињама на Косову и Метохији – (де)конструисање идентитета*, Институт за политичке студије, Београд.

Пројекат Растко: *Библиотека српске културе.* http://rastko.rs/kosovo/crucified/default.htm

Степић 2019: Миломир Степић, *Српски геополитички образац*, Београд: Catena mundi.

Стојадиновић 2019: Миша Стојадиновић, „Критичка анализа НАТО агресије над Србима у делима водећих светских интелектуалаца", *Национална безбедност*, Институт политичких наука, Година X, vol. 16 број 1/2019, Београд.

Споменичка баштина Косова и Метохије (2002). Републички завод за заштиту споменика културе, Београд.

Толева 2016: Теодора Толева, *Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске нације, 1896–1908*. Београд: Филип Вишњић – Институт за европске студије.

Фундић 2018: Душан Фундић, *Аустро-Угарска и обликовање Албаније* (1896–1914), докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд

Хол 2013: Стјуарт Хол, *Медији и моћ*, Лозница: Карпос.

Цветковић, Ковач и Јоксимовић, 2019: Ненад Цветковић, Митар Ковач и Бранко Јоксимовић, *Појам хибридног рата*, Војно дело, 7/2019. Институт за стратегијска истраживања. Београд.

Чернов 2007: Александар Чернов, *Трагање за културним идентитетом – фактор медија*. Београд: Прометеј.

Alimi, Vidal, Maler, Rejmon, 2020: Serž Alimi, Dominik Vidal, Anri Maler i Matjas Rejmon, *Kako se fabrikuje javno mnenje – mediji i „pravedni ratovi"*, Fakultet za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum, Beograd.

Bloomberg 2016. *„The Geography of Foreign ISIS Fighters."* Bloomberg. Last accessed 21.03.2025. https://www.bloomberg.com/news/ articles/2016-08-10/the-geography--of-foreign-isis-fighters

Defreese 2009: Michelle Defreese, *„Kosovo: cultural heritage in conflict",* Journal of Conflict Archaeology 1 (5), 257–270. Oxfordshire: Taylor & Francis Ltd.

Fayerabend 1999: Paul Fayerabend, Knowledge, science and relativism: 1960–1980, *Philosophical Papers*, vol. 3, John Preston (ed), Cambridge University Press.

Hjarvard, S. (2008) The Mediatization of Society: A Theory of the Media as Agents of Social and Cultural Change. *Nordicom Review*, 29, 105–134. https://doi.org/10.1515/ nor-2017-0181 Посећено 21.03.2025.

Kastels, 2014: Manuel, Kastels: *Moć komunikacija*. Beograd: Clio.

Kocka and Heinz, 2009: Gerhard Kocka, Jürgen and Haupt, Heinz-Gerhard: *„Comparison and Beyond – Traditions, Scope, and Perspectives of Comparative History",* in: Comparative and transnational history: Central European approaches and new perspectives, eds. Heinz Gerhard Haupt and Jürgen Kocka, New York/Oxford: Berghahn Books.

Pilgrim, 2024: Dejvid Pilgrim: *Identitetske politike – Gde smo skrenuli*?, Beograd: Klio.

Popadić 2015: Milan Popadić, *Time Past in Time Present: An Introduction to Heritage Studies*. Beograd: Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Reljić 2020: Mitra Reljić: *Serbian cemeteries in Kosovo and Metohija: destrroyed monumental and linguistic heritage*, Novi Sad: Matica srpska.

Smit 1999: Anthony Smit: *Myths and Memories of the Nation,* Oxford, Oxford University Press.

Smit 1998: Antoni Smit, *Nacionalni identitet*. Biblioteka XX vek, Beograd.

Schwandner-Sievers and Fischer 2002: Stephanie Schwandner-Sievers and Jürgen Fischer: *Albanian Identities -Myth and History*, Indiana University Press, Bloomington –Indianapolis.

Ana Z. JEVTOVIĆ
Nikola N. DOJČINOVIĆ

VIOLENCE AND POLITICAL POWER IN THE AGE OF SYNTHETIC IDENTITIES – THE "KOSOVIZATION" OF SERBIAN CULTURAL HERITAGE

Summary

In times of major shifts in identity politics, ethnic cleansing of the population supported by media manipulations, conceals a series of aggressive acts that alter the realities on the ground. The example of the vandalistic seizure of Kosovo and Metohija, accompanied by the material destruction and physical erasure of Serbian traces of existence, culminates in the creation of the so-called "Kosovo identity". Destroyed Orthodox cemeteries, burned churches and desecrated monasteries, seized schools and institutions, along with the physical expulsion of the remaining Serbs as bearers of symbolic codes, are part of a concealed form of religious extremism. The theoretical framework can be found in British cultural studies, which view monumental heritage as a platform for the artificial conversion of identity and transformation of the culture of memory. In this way, humanistic ideas, knowledge, and ideologies are marginalized, while ethnic constructs take their place, imposing interpretations of the Other and shaping a synthetic identity that does not support diversity or any markers of otherness. The intertwined threads of history, cultural encounters, forms of coexistence, and mutual compromise are reset through media propaganda and historical conversion, erasing the truth so that, through this "restart" the Albanian population is transformed into a synthesized "Kosovo" nation.

Keywords: social communication, culture of remembrance, violence, religious extremism, Kosovo and Metohija, political power, synthetic nation.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд